

વડોદરા,

ધી હુદાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિ. પ્રેસમાં ઠક્કર વિઠ્ઠલભાઈ આશારામે
લખનારને માટે જાણી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

તા. ૧-૮-૧૯૨૨.

અર્પણ પત્રિકાં

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ, સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર,

સરસ્વતીના ઉપાસક હોઈ જેમણે પોતાની સર્વ
જાતિની પ્રજાને કેળવણીનો પ્રસાદ આપવામાં
અગ્રેસરપણું જતાવ્યું છે, એટલુંજ નહીં,
પણ જેમણે દેશની ઉન્નતિ માટે અનેક
ઉપાય લીધા છે, તથા સંસાર
સુધારા માટે જેમણે રહેણી
કરણીવડે મથન કર્યું છે, એવા
નરેશનેજ યોગ્ય જાણી
આપ નામદાર સાહેબને
આ પુસ્તક હું સર્વિ-
નય સાદર
કરું છું.

આપ ના. સા. નો
અનેક રીતે આભારી સેવક,
હ. દ્વ. કાંટાવાળા.

પ્રસ્તાવના

મુધરેલા દેશોમાં સંસાર તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ જતાં તેમણે એનું પણ એક શાસ્ત્ર જનાવ્યું છે. સંસાર-શાસ્ત્ર અથવા સંસારિક તત્ત્વ-જ્ઞાન ઉપર ગ્રંથો પ્રકટ થાય છે. તેમાં સમાવેલી જાળતો વાંચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે.

અંગ્રેજી ઢળની કેળવણી પામ્યા પછી આપણા સંસારની સ્થિતિ સુધારવા તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું, અને તેમણે અનેક રીતે તેને માટે મથન કર્યું. સુધારવા લાયક જાળતો વિષે ઘૂટક ઘૂટક નિખંધો છપાયા, લખણો થયાં, અને વર્તમાન ચોપાનિયાંમાં તે સંબંધે ઘણું લખાયું, અને લખાય છે; તથાપિ સંસાર-સુધારા સંબંધે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ હજી સુધી જહાર પડેલો ન હોવાથી તેવું એક પુસ્તક લખવાનો વિચાર મને કેટલીક મુદતથી થયો હતો, તે ઇશ્વર કૃપાએ હાલ પાર પડ્યો છે.

લાંબી મુદતના સડાથી સંસારનું જંધારણ ડાલમડોલ થઈ રહ્યું છે, અને સંસાર સ્થિતિમાં અંધાધુંધી ચાલી રહી છે. જૂના વિચારના લોકને સુધારો જહું પસંદ નથી, તેથી તેઓ સુધારકો સામા થાય છે. સુધારાવાળામાં અનેક મતભેદ છે. કેઈ અમુક હંદ સુધી સુધારા કરવા ચાહે છે, કેઈ અમુક જાળતો છે તેમજ રહેવા દેવા ઇચ્છે છે, કેઈ તેમને નાપસંદ પડે એવી સર્વ જાળતો તોડી પાડવા માગે છે, કેઈ ધીમે ધીમે સુધારો કરવા ધારે છે, તો કેઈ એકદમ સુધારો કરી નાખવા મથે છે. આવી સ્થિતિને લીધે આ પુસ્તક માંહેલી સર્વ જાળતો જધાને રૂચવાનો સંભવ થોડો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં હરજર્ટ સ્પેન્સરકૃત સોશિયોલોજી, દત્તકૃત પ્રાચીન ભારત, સોશિયલ કૅન્ફરન્સના રિપોર્ટો, ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરકૃત વિધવા વિવાહ, મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોની સહાયતા લીધી છે.

આવૃત્તિ ત્રીજી

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યાને કોણ વર્ષ વીતી ગયાં છે, તે દરમિયાન મંદ ગતિવાળી હિંદુ પ્રજાએ સંસાર સુધારાની બાબતમાં વિશેષ ત્વરા દાખવી છે. સામાજિક સુધારણાની રાષ્ટ્રીય તથા પ્રાન્તિક પરિષદો ભરાતી રહી છે; ઘણી ખરી જ્ઞાતિઓ પોત પોતાની પરિષદો ભરવા લાગી છે, તથા પોતાનાં માસિક પત્રો પ્રગટ કરેછે; વર્તમાન ચોપાનિયામાં સુધારણાના લેખો લખાય છે, અને સુધારકો લાખણો આપતા રહ્યા છે; આ કારણોથી સુધારાના વિષયો ચર્ચાયા કરે છે, અને લોકોનું લક્ષ તે તરફ જવા પામે છે. પરિષદો અગત્યના કસબ બહાર પાડે છે, અને જ્ઞાતિલાઓને તે અમલમાં મૂકવા આગ્રહ કરે છે. એમ છતાં સુધારાનું સંગીન કાર્ય ઘણું થતું નથી, તેનું કારણ એ છે કે એવા કાર્યમાં હજી નાતના આગેવાનો ભાગ લેતા થયા નથી, અને ભાગ લેનારા નાતમાં વગ વસીલો ધરાવતા નથી, તથા તેમની સંખ્યા જૂજ હોવાથી તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી.

જેમાં વિશેષ પ્રગતિ થએલી જોવામાં આવે છે તે કેળવણી, બાળલગ્ન, પરદેશ ગમન, અને પાશ્ચાત્ય રીત રિવાજની આંધળી નકલ વગેરે છે. કેળવણી ઠીક વધી છે, પ્રાથમિક કેળવણી અમુક ઠેકાણે ફરજિયાત થઈ ચૂકી છે, ને જીજે ઠેકાણે તે વિષે મંજૂરી અપાઈ છે. સ્ત્રી કેળવણીની વૃદ્ધિ પ્રમાણમાં સારી થઈ છે. કોઈકોઈ કન્યાઓ ઉંચી કેળવણી લે છે અને પદ્મીધર ધાય છે. સંસાર સુધારાનો મુખ્ય આધાર કેળવણી ઉપર અને ખાસ કરીને સ્ત્રી કેળવણી ઉપર છે, તેથી તેની વૃદ્ધિ આવકારદાયક છે, તથાપિ જે પ્રકારની કેળવણી અપાય છે, તે દેશને અનુકૂળ નથી. હમણાં હમણાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ઉઘડતાં તેમાં સુધરાવટ થવા લાગી છે.

બાળલગ્ન ઘણે ભાગે જાંધ થવા આવ્યાં છે. ખાસ કરીને કેળવણી પામેલાઓ મોટી વયે લગ્ન કરતા થયા છે. અજ્ઞાન ને ગરીબ

લોકો બાળ લગ્ન કે વૃદ્ધ લગ્ન કરે છે. કન્યા વિક્રય ચાલુ રહ્યો છે, તેનું એક કારણ તો કન્યાની અછત ને લોકોમાં અણુવિશ્વાસ છે.

પરદેશ ગમનનો પ્રસાર વધુ ને વધુ થતો જાય છે. જે નાતોમાં તે માટે શિક્ષા થાય છે તેની દરકાર કરવામાં આવતી નથી; અથવા દંડ ભરીને છૂટકો લોકો કરાવી લે છે. કેટલેક સ્થળે મહાજન-ગ્રામ છૂટ મળી છે, કેટલીક નાતોવાળા છૂટ આપે છે, ને કેટલીક નાતો વાળાં જૂજ શિક્ષા કરીને તોડ લાવે છે.

અંગ્રેજ કેળવણીને પ્રતાપે, અને પાશ્ચાત્ય લોકોના સંસર્ગ વડે લોકો પરદેશીને સારું સમજીને તેમ જે આપણું તે ખરાબ જાણીને પરદેશી રીત રિવાજનું આંધળું અનુકરણ કરવા લાગ્યા અને તેમના પદાર્થો ને ઢળછળથી મોહ પામ્યા હતા; પરંતુ મહાત્મા ગાંધી જેવાના પ્રયાસથી તેમાં ઘણો ફેરફાર થવા પામ્યો છે.

આ પ્રમાણે આપણે ઉજળી બાલુ જોઈ, પણ તેની ખીજ બાલુનો વિચાર કરીએ છીએ, તો હજી આપણે ઘણું કરવાનું બાકી રહ્યું છે. જ્ઞાતિઓ જેમ બને તેમ કમી થવી જોઈએ; રોટી વ્યવહાર ત્યાં ખેતી વ્યવહાર થવો જોઈએ; કન્યાની અછત ટાળવા ઇલાજ લેવા જોઈએ, તે વગર કન્યાવિક્રય, સાટાં તેખડાં વગેરે ફર થનાર નથી. વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવાના ને પુનર્લગ્નના પ્રચાર માટે ઇલાજ લેવાવા જોઈએ. જ્યારે પંજાબ તરફ પ્રતિ વર્ષ થતાં પુનર્લગ્નની સંખ્યા સેંકડોથી ગણાય છે, ત્યારે આપણે અહીં હજી તે ગણ્યાં ગાંઠ્યાં જ થાય છે. સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, સ્પર્શસ્પર્શનો સવાલ હાથ પર લેવો જોઈએ, જમણ વગેરેમાં ખર્ચ કમી થવો જોઈએ, રોવા ફૂટવાનો ચાલ નાબુદ થવો જોઈએ, આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ, કારખાનદાર ને કામદારનો પ્રશ્ન ગંભીર થતો જાય છે, તે માટે કંઈ રસ્તો કાઢવો જોઈએ, કેફી પદાર્થોના ઉપ-યોગ વડે જે ભારે હાનિ થાય છે, તે નાબુદ થવો જોઈએ, જ્ઞાનનો વિશેષ પ્રચાર કરવાના ઉપાય ચોખવા જોઈએ, અને વ્યક્તિ તથા રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને માટે મથવું જોઈએ.

પુનર્જન્મ ૨૨૦
કન્યાવિક્રય અને આટાં તેખડાં ૨૫૦
પદ્મું ને પહેરામણી ૨૫૮

મરણ સંબંધી:

મરણ સમયની વર્તણૂક ૨૬૬
રોવું ફટવું ૨૭૪
શોક અને સૂતક ૨૮૩

ખરચ ખૂટણ:

✓ કરકસર ૨૮૬
ખાનપાન ૨૮૭
પહેરવેશ ૨૯૬
મોજ શોખ ૩૦૬
જમણવાર ૩૩૧
અવસર ઉપરનાં ખીલનં ખરચ ૩૪૬
દાનધર્મ ૩૫૦
કરજ ૩૫૭

પરચૂરણ બાબતો:

માન આવકાર ૩૬૨
લોકમત ૩૬૮
વહેમ ૩૭૨
ફિ ૩૮૩
ધાટી (દેશનં) ૩૯૧
ધર્મોપચાર ને આચાર ૩૯૮
બ્રાતૃભાવ ૪૨૦

સંસાર સુધારો.

ઉપોદ્ધાત.

સંસાર સુધારા વિષે વર્ણન કરતા અગાઉ સંસાર તે શું અને સુધારો તે શું તે વિષે વિચાર કરીએ.

સંસાર એવો સાધારણ શબ્દ છે કે તેના વિષે કંઈ વિચાર કરવાની જરૂર નથી એમ ઘણાને લાગે, પરંતુ તેનો ખરો અર્થ સમજવો એ સહેજ નથી. માર્ગ, જગત્, જગત્માં ગાળવાની જીંદગી, જગત્નો કાર્યવ્યવહાર, ફેરફાર વગેરે સંસાર શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. સંસાર માંડવો, એટલે જગત્ના કાર્યવ્યવહારમાં પડવું, એમ આપણે કહીએ છીએ. સંસારી રીતભાત એટલે દુનિયાદારીની રીતભાત, એમ આપણે બોલીએ છીએ. સંસાર ત્યાગ કરવો એટલે દુનિયાદારીના કામકાજથી છૂટા થવું, એમ કહેવાય છે. પરંતુ આ વહે પણ સંસાર સુધારામાં સંસાર શબ્દ છે, તેનો ભેદજો તેવો સ્પષ્ટ બોધ થતો નથી.

સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં પરમેશ્વરે સ્ત્રી પુરૂષની એક જોડ અથવા થોડીક જોડો ઉત્પન્ન કરી, એમ કહેવાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે પ્રથમ છેક નાનાં પ્રાણી થયાં, અને તેમાંથી ધીમે ધીમે મોટાં પ્રાણીઓ, અને છેવટ મનુષ્ય ભાત પેદા થઈ. ગમે તેમ હો પણ શરૂઆતમાં માણસની સંખ્યા ઘણી થોડી હોવી જોઈએ, એમાં શક નથી. એ વખતે માણસની સ્થિતિ પણ * જેવી હતી, અને તેનો પુરાવો

* ડાર્વિન વગેરે હાલના પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનો જે અનુમાન સૃષ્ટિક્રમ માટે બાધે છે, તે શાસ્ત્રોમાં આપેલા ક્રમથી વિરૂદ્ધ જાય છે. મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. બ્રહ્માએ પોતાના પેટના બે ભાગ કરી સ્ત્રી પુરૂષ ઉત્પન્ન કર્યાં. બ્રહ્માએ તે સ્ત્રીથી વિરાટ

હાલની કેટલીક જંગલી જાતો ઉપરથી મળી આવે છે. શરૂઆતમાં માણસ જનાવરની પેઠે નાશ કરતું હશે, અને જનાવરના જેવી ખાસિયત તેનામાં હશે. જનાવરની પેઠે ખાવાં પીવાનીજ માત્ર તેને મોટી ફિકર હોવાથી શિકાર કરવામાં અને કૂળકુળાદિ મેળવવામાં તેનો ધણો વખત જતો હશે. પોતે જ્યાં રહેતું હોય, ત્યાં ખીજી માણસ રહેવા આવે, તો પોતાને ખોરાક મેળવવાનાં સાધનોમાં તે ભાગ પડાવે, અને તેથી પોતાને અડચણ થાય, માટે તે ખીજા માણસને પોતાની પાસે રહેવા ન દે. આવનાર હઠ કરીને રહેવા માગે તો તે સામું થાય, અને જે જાળવાન હોય ખીજાને હરાવે તે તે જગાનો ધણી થાય, એટલે નજીબાને અથવા કીતાએલાને તે સ્થળ છોડવું પડે. આથી એ ઠેકાણે ભેગાં રહેવામાં માત્ર એક પુરુષ, તેની સ્ત્રી અને તેનાં છોકરાં હોવાં હોય. પોતાનો પરિવાર વધે તેમ એક ઠેકાણે તે કુટુંબનાં ધણાં માણસ ભેગાં થાય. આવી પશુતલ્ય સ્થિતિમાં, લાગણીઓ અને બુદ્ધિની શક્તિઓ સ્કુર્ણ ચયા વગર, અને અન્ય કુટુંબોના સંસર્ગ વિના, નાશ રહેવું એ ખોટું છે, લગ્ન કરવાની જરૂર છે, ખીજા પ્રત્યે આપણા ધર્મ શા છે, તે તેઓ સમજે નહીં એટલે વિવેક વિચાર, ધર્મ, નીતિ આદિનો તેમનામાં બહુધા અભાવજ હોય.

નામક પુરુષ પેદા કર્યો. વિરાટ પુરુષે તપશ્ચર્યા કરીને મનુને ઉત્પન્ન કર્યો. મનુએ તપ કરીને દસ મોટા ઋષિઓ-જેઓને પ્રજાપતિ કહે છે તે-પેદા કર્યો. તેમણે ખીજા મોટા ઋષિઓ, વક્ષ, રક્ષસ, પિચાય, ગાંધર્વ, અપ્સરા, અસુર, નાગ, સર્પ, ગરુડ આદિ પિત્રીઓના પ્રયત્ન પ્રયત્ન મણુ પુનાઓ. કિન્નર, વાનર, મત્સ્ય, પક્ષી, પશુ, હરણ, મનુષ્ય, અને એ દાદવાગાં ફાડી ખાનાર જાનવર તે પછી ચર્મા. કીડા, પતંગીઆં વગેરે જંતુઓ અને વૃક્ષાદિ તે પછી ચર્મા. હુસ્તરવેતાઓ અને ડાર્ચિનનો કમ આથી ઉભટો છે. આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રયમ જાતોના ચાનવાન દેવ અને ઋષિઓ ચર્મા, અને તેમણે મનુષ્યાદિ ઉત્પન્ન કર્યો; એટલે શરૂઆતની સ્થિતિ પશુના જેવી કહી શકાય નહીં. મનુષ્ય કન્યકાદિ અવતાર ઉપર આધાર રાખીએ તો કદાચ કારાવનનો તર્ક જોધેસનો થાય.

ટાઢ તડકાથી પોતાનાં શરીરનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડે ત્યાં
 માત્ર તે ઉપર કંઈ લપેટવાની તેમને દરકાર લાગે. પાંદડાં, ઝાડની
 છાલ, કે વલ્લલ એ તેમનાં વચ્ચનાં સાધન. કુતરાં બિલાડાંની પેઠે
 તેઓ એક બીજા સાથે વર્તે. આવી અનાચાર ભરેલી રીત હજી પણ
 કેટલીક જંગલી જાતોમાં છે, એટલુંજ નહીં, પણ પાછળથી સારા
 સુધારા પર આવેલી એવી પણ કેટલીક જાતોમાં એ રિવાજ લાંબી
 મુદત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો, એમ ઇતિહાસો ઉપરથી માલમ પડે છે.
 એક કુટુંબમાં ઘણાં માણસ થાય એટલે તે એક ટોળી કહેવાય. એક
 ટોળીને બીજી ટોળીથી રક્ષણ કરવા માટે લડવાની તૈયારી રાખવી
 પડે. બધાજ લડવામાં શું થાય, તો ખાવા પીવાનાં સાધન મેળવવાની
 અશ્વયજી પડે, માટે તે ટોળીમાંથી અમુક સંખ્યા લડવા માટે મુકરર
 કરવી પડે, અને તે ઉપર એક સરદાર નીમવો પડે. આ રીતે કંઈ
 રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય. એકજ ટોળીમાં ઘણા માણસ
 થઈ જાય, અને ખોરાક વગેરેની હરકત થાય, તો તેના ભાગ પડે;
 અને દરેક ભાગ જ્યાં ખોરાક વગેરેનાં સાધન મળી શકે ત્યાં રહેવા
 જાય. કેટલીક વાર એમ પણ જનનું, કે સ્ત્રીજાતિ ખોરાક વગેરે મેળ-
 વવામાં જોઈએ તેવો ભાગ ન લેઈ શકવાથી નિરૂપયોગી થતાં,
 છાકરીઓને દ્રવ્યપીતી કરવામાં આવતી. આવી સ્થિતિમાં થોડી સ્ત્રીઓ
 હોય તે ઘણા પુરૂષોમાં વહેંચી લેવામાં આવતી. એથી અનેક ઘણી
 કરવાની રીત ઉદ્ભવી, અને તે સિંહલદ્વીપ, નીલગિરિ (ટોડાજાતના
 લોકોમાં) અને ટિબેટમાં અદ્યાપિ ચાલે છે. એથી ઉલટું, લઢાઈના
 કે બીજા કારણથી પુરૂષની સંખ્યા ઘટી જાય અને સ્ત્રીઓ વધી પડે,
 તો એક પુરૂષ અનેક સ્ત્રીને રાખે. આ રિવાજ અદ્યાપિ ઘણી જાતોમાં
 ચાલે છે. સ્ત્રીઓની ઘણી ખોટ પડે, ત્યારે બીજા ટોળામાંથી સ્ત્રીઓ
 ચોરી લાવવામાં આવે. આવે વખતે મોટા ગગડા ઉત્પન્ન થાય, એ
 સ્વાભાવિક છે. લોકો જેમ સમજવા લાગ્યા, તેમ હરણ કરવાનું
 છોડી દેઈ બીજી ટોળીમાંથી તે ટોળીના આગેવાનની કે માખાપની
 સંમતિથી કન્યાઓ લાવવા લાગ્યા. નજીકની ટોળી સાથે સંબંધ
 બાંધવો, અને તેમની સાથે સંપીને રહેવામાં વિશેષ ફળ છે, એમ

તેમને જણાવા લાગ્યું. જેમ શિકારનાં સાધન ઘટયાં, અને વનમાંથી ફળફળાદિ પણ ભેઈએ તેટલાં મળવા ન લાગ્યાં, તેમ તેમનું ધ્યાન એલીવાડી તરફ ગયું. પોતાને ભેઈતા તમામ પદાર્થ પોતે મેળવવામાં ને પેદા કરવામાં વધારે હરકત જણાતાં તેમણે વ્યક્તિઓને કામ વહેંચી આપ્યાં. શત્રુઓથી રક્ષણ કરવા માટે અને માંહોમાંહેની તકરારો મટાડવા માટે તેમને રાજ્યખંધારણની જરૂર પડી. ટોળીમાં સૌથી મોટો, બળવાન કે સમજી હોય તે તેમનો ઉપરી કે રાજા કહેવાય. જે ભેરાવર થાય તે રાજ્યપદ છીનવી લે, અને બીજી ટોળીને છતીને પોતાના તાબામાં આણે. આટલો સુધારો થવામાં પણ કાળના કાળ વીતી ગયા હશે.

આ રીતે કુટુંબના વિસ્તારથી થએલી ટોળી, કે તેવી અનેક ટોળીઓ ભેગી થવાથી થએલો સમુહ તે એક જાત, કેમ કે પ્રજા કહેવાવા લાગી. એ જાત, કેમ કે પ્રજાના માણસોએ એક બીજા સાથે કેમ વર્તવું તે સંબંધે જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ નિયમ ઉત્પન્ન થતા ગયા.

એક ટોળીના વિભાગ પડયા તેમ અનેક ટોળીઓ મળી ગઈ, એ વિષે આપણે વાત કરી. આ ક્રિયા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથીતે અદ્યાપિ સુધી ચાલુ છે, અને આગળ પણ ચાલુ રહેશે. ભેરાવર રાજા નબળી પ્રજાને છતીને પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કરે, તે કાળે કરીને ભેરાવર પ્રજામાં મિશ્ર થઈ જાય. વળી એકજ પ્રજામાંથી કેાઈ ભેરાવર નીકળે, તો તેમાંના અમુક જથ્થા ઉપર રાજ્ય ઠરે, અને તે કાળે કરીને મુખ્ય જથ્થામાંથી જૂદો પડે. કેાઈ ધર્મનો પ્રવર્તક અનેક પ્રજાને પોતાના ધર્મમાં લેઈએકત્ર કરે, કિંવા એક ધર્મની પ્રજામાંથી બીજો જૂદો બીજો વ્યક્તિઓ કે ટોળીઓ સારા પ્રદેશમાં વસવા જાય, અને કાળે કરીને તેમની જૂદીજ પ્રજા થાય.

આપણે આર્ય કહેવાઈએ છીએ. આર્ય લોકોનું મૂળ સ્થાન એશિયા ખંડના મધ્ય ભાગમાં હતું, એમ કહેવાયછે. ત્યાંથી આર્ય લોકોની ટોળીઓ જૂદી જૂદી દિશાએ સારા પ્રદેશની શોધ માટે

નીકળી. કેટલાક આર્થ યુરોપ તરફ ગયા અને ત્યાંના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા. કાળે કરીને દરેક પ્રદેશમાં તેમની સંખ્યા વધી, અને તે બીજા પ્રદેશની પ્રજાથી છૂટી પડી. આજ રીતે જે લોકો એશિયાની દક્ષિણ ને પૂર્વ તરફ ગયા, તેઓની પણ કાળે કરીને એવીજ સ્થિતિ થઈ, એટલે જો કે અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, જર્મન આદિ યુરોપના લોકો, અને મોગલ, પારસી, હિંદુ આદિ એશિયાના લોકો મૂળે એકજ બાપની પ્રજા અને જાતે આર્થ છતાં, તેમનામાં કેટલો અંતર પડી ગયોછે ? આપણે તેમને પિત્રાઈ કહેવાના નહીં, કે પિત્રાઈ તરીકે તેમની સાથે સંબંધ રાખનાર નહીં; તેમ તેઓ પણ કરવાના નહીં. બીજા આર્યો કરતાં આપણે અને પારસી લોકો બહુ મોડા છૂટા પડ્યા છીએ, તેથી આપણી ને તેમની મૂળ ભાષામાં અને ધર્મ સંબંધમાં મળતાપણું વિશેષ છે.

આર્થ પ્રજા સૌથી વધારે સુધરેલી, બુદ્ધિમાન અને સ્વરૂપવાન કહેવાયછે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરતા અગાઉ પણ એ પ્રજા સુધરેલી સ્થિતિની હતી. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પોતાનો સુધારો, રીત રિવાજ વગેરે તેણે આજુ રાખ્યો. આ દેશના અસલી વતનીઓ, જેઓને તેણે જીતી લીધા, તેઓ રંગે કાળા અને અર્ધ સુધરેલી હાલતમાં હતા, તેથી તેમનાથી આર્યો અલગ રહ્યા.

કામકાજની અનુકૂળતા સારૂ આર્યો ત્રણ જાતમાં વહેંચાયલા હતા; એટલે જેઓ ધર્મોદ્ધિ કામ કરનારા તેઓ બ્રાહ્મણ, રાજકાજ ને લઢાઈ આદિનું કામ કરનારા તેઓ ક્ષત્રિય, અને વેપાર રોજગાર, ખેતીવાડી, હુન્નર કારીગરી આદિનું કામ કરનારા તેઓ વૈશ્ય કહેવાતા. એમ છતાં તેઓ એક જાતમાંથી નીકળી બીજી જાતમાં જઈ શકતા. ખાવાપીવામાં ભેદભેદ રાખતા નહીં, અને એક બીજાની કન્યા પણ પરણી શકતા. સેવા ચાકરીનું કામ અનાર્થ એટલે આ દેશના અસલી વતનીઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ શૂદ્ર કહેવાતા. આ રીતે છેવટે હિંદુસ્તાનમાં કુલ ચાર જાત થઈ, અને તે ધણી કાળ સુધી રહી.

ઉપર આપણે જાત, કેમ કે પ્રજા કેમ થઈ તે વિષે કહ્યું છે. એ જાત, કેમ કે પ્રજા અથવા અંગ્રેજીમાં જેને સોસાયટી (Society) કહે છે, તેજ સંસાર સમજવો. પરંતુ સંસાર વડે આપણે પોતાની કયી પ્રજા સમજવી એ વિષે વિચાર કરવાનો હજી બાકી રહે છે. હમણાંજ આપણે જણાવ્યું કે આપણે આર્ય છીએ, માટે આપણી આર્ય પ્રજા કહેવાય; પણ બીજા દેશોના આર્યો સાથે આપણે કંઈ સંબંધ ન રાખતાં જુદા પડેલા છીએ, માટે હિંદુસ્તાનના આર્યો એટલે હિંદુઓ એ આપણી પ્રજા-સંસાર કહેવાય. પરંતુ હિંદુઓનીજ એક પ્રજા કયાં છે? પંજાબી, બંગાળી, મદ્રાસી, દક્ષણી, ગુજરાતી વગેરે દરેક પોતાને જુદી પ્રજા ગણે છે, અને તે દરેક બીજી પ્રજા સાથે થોડાજ સંબંધ રાખે છે, તેથી આપણી પ્રજા એટલે ગુજરાતી પ્રજા કહીએ તો ચાલશે? ના, તે પણ નહીં ચાલે; કેમકે ગુજરાતી પ્રજામાં વળી “ બાર પૂર્વિઆના તેર ચોકા ” જેવું છે. કાઠિયાવાડી, સુરતી, અમદાવાદી એવા સ્થાનિક લેહ જવા દઈએ, તથાપિ જ્ઞાતિપરત્વે આપણામાં એટલા બધા લેહ પડી ગયા છે, કે દરેક જ્ઞાત કે તેનો વિભાગ બીજે સ્વતંત્ર પ્રજા હોઈને બીજી કેાઈ પ્રજા સાથે સંબંધ ધરાવતી ન હોય એવું થઈ ગયું છે. અસલ આર્યોની ચાર જાતો તો કયાં એ બાજુએ રહી, અને બ્રાહ્મણ કહીએ તો તેમાં સેંકડો લેહ પડ્યા, અને વાણિયા વગેરેમાં પણ તેટલાજ લેહ પડ્યા છે, તેથી દરેક જાત કે તેનો વિભાગ (તક), એ આપણા સંસાર, એ આપણી પ્રજા, અને એ આપણી દુનિયાં સમજવાની છે. એટલે પ્રજાની ગણતરીમાં આપણે સૃષ્ટિના આરંભમાં જેવી જંગલી લોકોની સ્થિતિ હતી, તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ, એમ કહીએ તો ચાલે.

પરંતુ આપણી પ્રજા એટલે હિંદુસ્તાનમાંના આર્યોની અથવા હિંદુની પ્રજા સમજવી જોઈએ. એકજ દેશમાં વસનારી, એકજ ધર્મ પાળનારી, એકજ રાજ્યમાં રહેનારી, એકજ બોલી બોલનારી કે એકજ તરેહની રીતચીતે વર્તનારી, અથવા એ બધાં કે તેમાંનાં

કેટલાંક વાનાં જેમાં સામાન્ય હોય, તે એક પ્રજા કહેવાય. આપણામાં એક દેશમાં વસવાપણું, એક ધર્મ પાળવાપણું, એક રાજ્યમાં રહેવાપણું અને એક રીતે વર્તવાપણું એ રીતે ચાર વાનાંતું થોડું કે ઘણું એકપણું છે; માટે આપણે સારી રીતે એક પ્રજા કહેવાઈ શકીએ. એ વાત ખરી છે, કે આપણા દેશ અતિ મોટો હોવાથી તેને એક ખંડ કહી શકાય, અને તેથી તેનો એક પ્રાંત, એક દેશ કહેવાય. એ માટે દરેક પ્રાંતમાં વસનાર કેટલીક બાબતોમાં જૂદા દેશનો વસનાર અથવા જાતી પ્રજાનો માણસ લાગે. ધર્મની બાબતમાં પણ, જો કે આપણે ધર્મે હિંદુ કહેવાઈએ છીએ, અને આપણા અસલ સનાતન ધર્મ એક છે, છતાં તેમાં એટલા ફાંટા પડ્યા છે, કે તેની સંખ્યા તારવવી પણ મુશ્કેલ પડે, અને તેથી એક પંચના લોક બીજા પંચથી જૂદા પડે, અને જૂદી પ્રજા જેવા લાગે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારનું છે; એ શિવાય બીજાં નાનાં સ્વતંત્ર કે ખંડીયાં રાજ્ય ઘણાં છે, તેમ છતાં સાર્વભૌમ્ય રાજ્ય એકજ છે, તેથી તે રાજ્યમાં વસનારી પ્રજા એક કહી શકાય. આપણા દેશમાં અનેક ભાષાઓ ચાલે છે, તેથી દરેક ભાષા બોલનારા લોકો જૂદી પ્રજા જેવા લાગે છે, તથાપિ ઘણી પ્રાકૃત ભાષાઓની માતા સંસ્કૃત, તે આખા હિંદુસ્તાનને માન્ય છે, અને ધર્મના અને બીજા અગત્યના શ્રેયો તે ભાષામાં લખાએલા છે, જેનો લાભ હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતના લોકો સામાન્ય રીતે લે છે. વર્તનનો આધાર આપણે અહીં મુખ્યત્વે ધર્મ ઉપર છે. ધર્મ જો બહુધા સામાન્ય છે, તો વર્તન પણ બહુધા સામાન્યજ હોય. હિંદુસ્તાનના અસલી રહેવાસીઓ, જેઓ શૂદ્ર કહેવાય છે તે, અને તેમાંથી કે આર્ય તથા શૂદ્રના મિશ્રણથી થએલી હલકી કે અત્યંત જાતો, પણ હિંદુજ કહેવાય છે. તેથી તે આપણી પ્રજાનો ભાગ છે. મુસલમાન, પારસી વગેરે જે વિદેશી લોકો અને તે કારણે આપણા દેશમાં આવી વસ્યા, અને જેમણે આ દેશનેજ પોતાનો દેશ માન્યો, તેઓ પણ હિંદુસ્તાનની પ્રજાજ ગણાય, પછી તેમની ભાષા, ધર્મ, અને વર્તન જાલે આપણાથી જૂદાં પડતાં હોય.

આ ઉપરથી સંસાર અથવા પ્રજા તે શું તે વાંચનારના ખ્યા-

લમાં આબુ' હશે; પણ હું એ વિષે કંઈ વધારે વિચાર કરવાનો રહે છે. દરેક માણસ જે વડે સંસાર બને છે તેને વ્યક્તિ કહીશું; એટલે સંસાર એ વ્યક્તિઓનો સમુદાય છે, એમ કહી શકાય. આથી સંસાર એ સમુદાય અથવા ટોળા વાચક નામ થાય છે, પણ તે સજીવ કહેવાય કે નિર્જીવ? એક અર્થે તે સજીવ છે, અને બીજા અર્થમાં તે નિર્જીવ છે. જે કંઈ સજીવથી બને, અથવા મજીવનો સરવાળો થાય, તે સજીવ હોવો જોઈએ. સંસારમાંની સર્વ વ્યક્તિઓને ખસેડી લેઈએ, તો પછી સંસાર રહેતો જ નથી. ઘંટ, ચૂનો, કાટ વગેરેથી ઘર બને છે; પણ તે દરેક ચીજને ખસેડી લેઈએ, તો ઘરનો નાશ થાય છે, તેમ સંસાર પણ વ્યક્તિઓ ખસેડી લેતાં નાશ પામે છે. સંસારના સામાન્ય નામમાં જીવ નથી, પણ તેની દરેક વ્યક્તિ જીવવંત હોવાથી સંસાર સમગ્રે કાર્યો કરી શકે છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર હુમલો કરે છે ને જીત મેળવે છે. એમાં જો કે કાર્ય તો દરેક વ્યક્તિ જ કરે છે, તથાપિ દરેક વ્યક્તિ એકલી એ કામ કરવા માટે તો કુતોહ ન પામે. વ્યક્તિઓ મળીને કે બીજા કારણથી ખસે છે, તે છતાં અસાધારણ કારણ વગર સંસારનો નાશ થતો નથી. કેમકે જેમ વ્યક્તિઓ મરણ પામે છે, તેમ બીજી જન્મે છે, ને સંસારમાં તેમની જગા લે છે. વળી જેમ વ્યક્તિઓ એક પ્રજામાંથી નીકળી બીજી પ્રજામાં મળી જાય છે, તેમ બીજી પ્રજાની વ્યક્તિઓ તે પ્રજામાં પણ દાખલ થાય છે. આથી ઘણી જ થોડી પ્રજાઓનો અસાધારણ કારણથી વિનાશ થાય છે. બહુધા મરણ કરતાં જન્મની સંખ્યા વધારે હોય છે, તેથી ઘણુંકરીને પ્રજા ઘટવાને બદલે દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. એક બળવાન પ્રજા નબળી પ્રજાનો કેવળ સંહાર કરે, કે પોતામાં લેણી દે, અથવા તેને એવે સ્થળે કાઢી કાઢે કે જ્યાં નિર્વાહનાં સાધન વિના કે ખરાબ હવા પાણીને લીધે તે ધીમે ધીમે પાપમાલ થાય, અથવા દેવ કોપથી તે મરી જાય, ત્યારે જ આખી પ્રજાનો નાશ થાય છે.

પ્રજા ટકી રહે અથવા તેની વૃદ્ધિ થયા કરે એવા હેતુથી દરેક વ્યક્તિએ લાભ કરવું, અને પ્રજાને તપ્તિ કરવી, એવું ધર્મનું ફરમાન

કેટલીક પ્રભામાં અસંલયી થયેલું છે. જેમ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઠમી તેમ એક સ્ત્રી અનેક ધણી કરે. તેમજ સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી પડે તો એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ કરે તેમાં હરકત નહીં, એવી સમજ પૂર્વે હતી અને આજ પણ ઘણી પ્રભામાં છે, એવું આપણે જણાવી ગયા છીએ. પ્રજોત્પત્તિ માટે વિધવા સ્ત્રી દિયરવદ્ (નિયોગ) કરી શકે, એવું ફરમાન આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. પુત્ર વગરનાનો મોક્ષ થતો નથી, અથવા શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા વડે મરનારને સ્વર્ગમાં જે પહોંચવું જોઈએ તે પહોંચતું નથી, એવી સમજ પણ ઘણું કરીને પ્રભા ઉત્પત્તિને ઉદ્દેશીને હોવી જોઈએ. આથી માણસના પોતાની પ્રભાની વૃદ્ધિ ઇચ્છે, એમ સાબીત થાય છે. વૃદ્ધિની સાથે પોતે સ્વતંત્ર રહે અને આઘાદી લોગવે એ પણ ઇચ્છા માણસ જાતમાં સ્વાભાવિક હોય છે. આથીજ પરદેશીઓ ચઢી આવે તો પ્રભાનાં લઢી શકે એવાં સર્વ માણસો સામાં થાય છે, કે લઢનારી રાજ્યશક્તિને મંદ કરવા તૈયાર થાય છે; આથીજ તેઓ બીજી પ્રભાનો પગપેસારો પોતાના દેશમાં વધારે થયેલો જોવા ઇચ્છતા નથી; આથીજ તેઓ જીતાયા છતાં પણ જીતનાર પ્રભામાં એકાએક મળી જવા ચડાતા નથી; આથીજ તેઓ પ્રભાનાં આઘાદાનીનાં સાધન વધે તેને માટે રાજા કે મંડળીઓ મારફતે મથન કર્યો કરે છે, અને આથીજ તેઓ પોતાનું સ્વતંત્રપણું ટકાવી શકે છે કે ગએલું સંપાદન કરી શકે છે. હવે જુઓ કે પ્રભાની એકત્ર શક્તિ કેટલી જોરાવર છે; અને જો તેની હરેક વ્યક્તિ પ્રમાણમાં ટેકો ન આપી શકે તો એ શક્તિ ઘટે, અને આખરે આખી પ્રભાને તથા તે વ્યક્તિને નુકશાન થાય.

ખરું જોઈએ તો એકજ ઇશ્વરથી પેદા થયેલાં સર્વ માણસો એકજ કુટુંબનાં કહેવાય, માટે પૃથ્વી ઉપરના સર્વ લોકની એક પ્રભા જણવી જોઈએ, પરંતુ આવા વિચાર તો યોગીઓ કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મનમાંજ આવે છે, અને તેઓજ સર્વને સમાન ગણી શકે છે. માણસનો સ્વભાવ સ્વાર્થી છે, તેથી તે પ્રથમ પોતાના સુખ તરફ, પછીથી પોતાના કુટુંબના, નાતના, ગામના, દેશના કે આખી પૃથ્વીના સુખ

તરફ પ્રમાણમાં થોડી થોડી નજર કરેછે. તે જાણેછે, કે મને લાભ કુટુંબ, નાત, ગામ, દેશ ને આખી પૃથ્વી તરફથી ઉલટા પ્રમાણમાં થવાનો છે, માટે મારે પણ તે પ્રમાણે વલણ રાખવું જોઈએ. પ્રજાના લાભમાં જે વ્યક્તિનો લાભ ન સમાયો હોય, તો વ્યક્તિઓ પ્રજાના સામાન્ય કાર્યોમાં ભાગ લેવાની દરકાર ન કરે. નજીકનાં ઉપર વધારે અને દૂરનાં ઉપર ઓછો પ્રેમ થવો એ જન સ્વભાવ છે, અને તેથીજ જેમ વધારે દૂર જઈએ તેમ એ પ્રેમ ઘટતો જાયછે. જન્મ-ભૂમિ ઉપર વહાલ દરેક મનુષ્યને હોયછે, તેથી તે ભૂમિમાં વસનારાઓ ઉપર તે સ્વાભાવિક રીતે વહાલ રાખેછે, અને તેમની બીડે મદત કરવા તૈયાર થાયછે, પ્રજાના હિતમાં પોતાનું હિત સમાયું છે, તેથી દરેક વ્યક્તિએ પ્રજાના કામમાં ભાગ લેવોજ જોઈએ.

પ્રજાના વિસ્તીર્ણ અર્થમાં તો પ્રજાને કામ આવતાં પશુપંચાદિ પ્રાણીઓ અને સ્થાવર જંગમ વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. લઠાઈમાં બળદ, ઘોડા, ઉંટ, હાથી વગેરે માણસને મદતગાર થાયછે, અને તે ન હોય તો જીવ મેળવવી મુશ્કેલ થઈ પડે; માટે માણસની વ્યક્તિ જેમ આખી પ્રજાનો ભાગ છે, તેમ પ્રાણીઓની વ્યક્તિ પણ પ્રજાનો ભાગ ગણી શકાય. ગાય, ભેંસ આદિ પશુઓ ન હોય તો માણસોના ભૂરા હાલ થાય. બળદ, ઘોડા, વગેરે વિના 'ખેતીવાડીનું' કામ થઈ ન શકે. દેશમાં ધાન્ય, ફળફળાદિ ચત્તાં ન હોય, નદીઓ, સરોવરો, ડુંગરો ને જંગલોનો અભાવ હોય, અને અનેક જાતના ખનિજ પદાર્થો નીકળતા ન હોય, તો માણસોનો નિભાવજ ભાગ્યે થઈ શકે.

પ્રજા અને સંસાર આપણે એકજ અર્થમાં લેઈએ છીએ, પરંતુ તેમના કર્તવ્ય ઉપર ધ્યાન આપતાં એ બેમાં થોડો ફેર રહેછે. પ્રજાના કર્તવ્યમાં સંસારનાં કર્તવ્ય આવી જાયછે, પરંતુ રાજકીય અને ધાર્મિક એ પ્રજાનાં વિશેષ કર્તવ્ય છે (જે કે સંસાર તેની સાથે પણ ફેટલોઈ સંબંધ ધરાવેછે). સંસારનાં કર્તવ્ય કહ્યાં, એટલે સ્ત્રી પુરુષનાં અન્યોઅન્ય, તેમનાં સગાં પ્રત્યે, નાતજાત પ્રત્યે, સ્વદેશના લોકો પ્રત્યે, અને મનુષ્ય માત્ર પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય સમજવાં. એ

કર્તૃવ્યનો હેતુ સામાન્યપણે જનમ'ડળતું (જેને આપણે સાવ'જનિક કહીએ છીએ) નિશ્ચિંતપણું ને મુખ વધારવાનો છે.

સંસાર * અથવા પ્રજા વિષે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી હવે આપણે મુધારા તરફ નજર કરીએ.

મુધારણું એટલે સારી સ્થિતિમાં લાવણું. આ શબ્દ વડેજ આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ કે જેને મુધારણું છે, તે સારી સ્થિતિમાં નથી, અથવા બગડેલી સ્થિતિમાં છે. મુધરેણું, બગડેણું અથવા સારું નરમું આપણે મુકાબલે કહીએ છીએ. આપણો સંસાર મુધારવા જેવો છે, અર્થાત્ તે જેવો જોઈએ તેવી સ્થિતિમાં નથી, અથવા બગડેલો છે. જો બગડેલો છે એમ કહીએ, તો તે પહેલાં સારો હતો, એવું સાબીત થાય છે. આપણો બગડેલો સંસાર મુધારવો છે, એટલે પહેલાં તે જેવી સ્થિતિમાં હતો, તેવી સ્થિતિમાં લાવવો છે, કે તે ઉપરાંત કંઈ વિશેષ વિચાર કરવાનો છે, એ પ્રથમ જોવું જોઈએ. વળી પહેલાં આપણો સંસાર મુધરેલો હતો તે ક્યારે, મુધરેલો હતો તે કેવો, શાશા કારણથી તેમાં કેમ બિગાડ થયો, અને તે કેમ મુધરે, પૂર્વનો મુધારો એ ખરો મુધારો હતો, કે તેમાં પણ વળી મુધારો કરવાનો છે, આ વિષે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

કાળક્રમ જોતાં જેમ પ્રજા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તેમ મુધરતી ગઈ એમ પ્રજાઓના ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે. દહાડે દહાડે માણસજાત બગડે છે કે મુધરે છે, એ વિષે હાલમાં બે મત છે. કેટલાકને મતે તે બગડતી જાય છે, ને કેટલાકને મતે તે મુધરતી જાય છે. આપણા લોકો યુગે યુગે દુનિયા (અર્થાત્ માણસજાત) બગડતી ગઈ છે એમ માને છે, અને હાલ કળિયુગ ચાલે છે, તેમાં તો તેની છેક અધમ અવસ્થા થઈ છે એમ કહે છે, માટે આપણો સંસાર બગડ્યો

* સંસારનો સાંકડો અર્થ લેઈએ તો જેઓમાં શરીર સંબંધ કરવાનો, ખાવા ખવડાવવાનો, ધરણું કે સામાજિક કામકાજે મદને આવવાનો, અને મળવા હળવાનો વ્યવહાર હોય, એવા લોકોનો જથ્થો તે તેમનો સંસાર કહેવાય.

છે એ વિષે આપણા લોકોને તો પુરાવાની અપેક્ષા નથી. ઇતિહાસો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે એક પ્રજા સુધારાના શિખરે પહોંચ્યા પછી તે અધોગતિને પહોંચી. મધ્યાન યથા પછી જેમ સૂર્ય નમવા માંડે છે તેમ અતિશય આગળ વધેલી પ્રજાની નમતી થવા માંડે છે. હિંદુસ્તાનના આર્યોનું આ પ્રમાણે બન્યું છે, એ તો ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. નમતીનું કારણ આપણા લોકો યુગને માથે મૂકે છે, કિંવા લાવી મિથ્યા થતું નથી, એમ કહી લમણે હાથ દે છે, તે બરાબર નથી. દરેક પ્રજાની પડતી યાંય છે તે, તે પ્રજાની કરણીનું જ ફળ હોય છે. પ્રજા કરણી સુધારે તો તેની ચઢતી થાય એ નિઃસંદેહ વાત છે. પછો ભલે તે ગમે તે યુગમાં હોય. કળિયુગ જેમ આપણને લાગે છે, તેમ યુરોપ અમેરિકાના ને જાપાનના લોકોને પણ લાગે છે, તે છતાં કળિયુગમાં જ તેઓ કેવી ચઢતી સ્થિતિ લોગવે છે, તે આપણે જોઈએ છીએ. પ્રજાની ચઢતી કહી, એટલે તેની રાજકીય, ધાર્મિક, નીતિની, જ્ઞાનની, હૃન્નરકળાની, વેપાર રોજગારની અને સંસારિક ચઢતી સમજવી જોઈએ, કેમકે એકની ચઢતી વડે બીજી બાબતની ચઢતી થાય છે, તેમ એકમાં પડતી હોય તો બીજી બાબતોમાં અથવા સમગ્રે ચઢતી થવી મુશ્કેલ છે.

હિંદુસ્તાનમાં આવી અસલી વસ્તીઓને જીત્યા પછી આર્ય પ્રજાએ દેશના મોટા ભાગ ઉપર વિના ઉપદ્રવે ઘણાકાળ પર્યંત ઉપરીપણું લોગવ્યું. મૂળથી જ એ પ્રજા સુધરેલી ને જુદિવાન હતી, અને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી સેકડો વર્ષ સુધી તેને શાન્તિનો નિઃસ્ખર્ચેનનો વખત મળ્યો, તેથી તેણે મનુષ્યજાતને લગતી ઘણી-અરીખાબતો ઉપર લક્ષ આપ્યું. વિદ્યાવૃદ્ધિ ઘણી થઈ, અને તે વખતે જણાએલી સર્વે વિદ્યા ઉપર પુષ્કળ અથો લખાયા. રાજથી માંડીને સર્વ કાંઈ વિદ્યાના વ્યસની હતા, અને વિદ્યાને માત્ર આપતા. વિદ્યા એ સુખનું ને સુધાગનું મૂળ છે એમ તેઓ માનતા, અને આજે પણ એજ વાત સત્ય માનવી જોઈએ. બીજા વિષયોની સાથે સંસારના નિયમો અથવા વ્યક્તિના સંસાર પ્રત્યે ધર્મો મહા

ઋષિઓએ ણાંધ્યા, અને તે પ્રજાએ સ્વીકાર્યાં. સ્મૃતિઓ, મહાભારત, રામાયણ અને કાવ્યના નેનાટકના. થયો જોવાથી તે વખતના સંસાર સુધારાની આપણને પ્રતીતિ થાય છે, અને તે પૂર્વે પણ આર્ય સંસાર કેટલો સુધરેલો હતો તેની ઝાંખી વેદ ઉપનિષદોથી થાય છે.

વેદિક અને ભારત કાળમાં આર્યોની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તે વિષે મી. દત્તે પોતાના પ્રાચીન ભારત નામના પુસ્તકમાં જે વર્ણન કર્યું છે, તેમાંથી થોડા ઉતારા અહીં આપ્યા છે. તે લખે છે કે “જે પીઠાકારી નિયમો અને બંધનો, તથા મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કે જાતિ જાતિ વચ્ચેનો જે સ્પષ્ટ ભેદ પાછળના સમાજનું અનિષ્ટકર લક્ષણ છે, તેનો તદ્દન અભાવ હતો. વેદિક સમયના મજબૂત હિંદુઓ ગાયનું માંસ વાપરવામાં કંઈ પણ બંધન રાખતા નહીં, અને દરિયા તરફ જતા વેપારીઓ વિષે ગર્વથી બોલતા. આપણે એમ પણ જોયું છે કે ઋષિઓ એ જૂદી અને મર્યાદિત જાતિ ન હતી, અને તેઓ વિરક્ત રહી પોતાની જીંદગી તપમાં કે ધ્યાનમાં ગાળતા નહતા. તેથી ઉલટું ઋષિઓ દુનિયાના વ્યવહારિક મનુષ્યો હતા, પશુઓનાં મોટાં ટોળાં રાખતા, યુદ્ધ સમયે મૂળવતની યત્રુઓની સાથે લડતા, અને ધન તથા પશુ માટે, યુદ્ધમાં વિજય માટે, અને પુત્ર કલત્રના શ્રેયને અર્થે દેવોની સ્તુતિ કરતા. ફરેક કુટુંબનો વડીલ ખર્ચે જોતાં અદ્વ્ય શ્રેણી ઉપર ઋષિજ હતો, અને પોતાની નમ્ર પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના ઘર માંજ દેવ-સ્તુતિ કરતો. સ્ત્રીઓ લક્ષિતમાં લાગ લેતી, અને ક્રિયા કરવામાં મદદ કરતી. અલગત આ સમુદાયમાંથી કેટલાએક સૂકતો રચવામાં તથા મોટી યજ્ઞક્રિયા કરવામાં અગ્રણી હતા; અને રાજાઓ તથા શ્રીમંત લોકો મહાન્ પ્રસંગે તેમને બોલાવતા, અને અતિશય દાન કરતા. પણ આવા મહાન્ પ્રબંધકારો-ઋગ્વેદના આ મહાન્ ઋષિઓ-પણ પોતાની એક મર્યાદિત જાતિ ણાંધી બિઠા ન હતા. તેઓ વ્યાવહારિક માણસો હતા, લોકોની સાથે મળી ગયા હતા, લોક સમૂહમાંજ પરણતા, લોકોની સાથે સમૃદ્ધિ વહેંચતા, લોકોના યુદ્ધમાં લાગ લેતા, અને સામાન્ય લોકોમાંજ તેમની ગણના થતી.

૧૧) દૃષ્ટાંત તરીકે એક યુદ્ધ-પરાયણ ઋષિ યુદ્ધમાં યત્રુઓને જીતે

તેવા એક પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરેછે. બીજો ધન, અન્નનાં ક્ષેત્ર અને હુશ્મનોને છતે તેવા પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરેછે. * * * ઋષિઓ કે બ્રાહ્મણોની પોતાનીજ જાતિ સુદ્ધ-પરાયણ કે કૃષિકર્મ કરનારાથી કે લિંગ હતી, એવા પુરાવાનું એક પણ ચિન્હ નથી. x x x લોકોનાં રીત રિવાજ અને પદ્ધતિ સંબંધી, સૂચનોથી ભરપૂર અને કૃષિકર્મ, ચારા, અને હુત્તર સંબંધી, મળ વતનીઓની સાથે સુધ્ધ સંબંધી, લગ્નક્રિયા અને ગૃહસ્થાશ્રમના ધારા સંબંધી, સ્ત્રીના ધર્મ અને પ્રતિષ્ઠા સંબંધી, અને ધર્મક્રિયા અને તે વખતે જણાવેલી બીજબૂત બગોળ વિદ્યા સંબંધી સૂચનોથી પરિપૂર્ણ છસો કરતાં પણ વધારે વર્ષો સુધી ઘડાએલાં સૂક્તોનાં આ વિશાળ સમૂહમાં એક પણ સ્થાન એવું નહીં જડે કે જેમાં લોકસમૂહ કુળક્રમથી ઉતરતી જ્ઞાતિથી વિભક્ત થએલો દર્શાવ્યો હોય. x x x ઋગ્વેદનાં ઘણાં સ્થાનો દર્શાવેછે કે જ્ઞાતિ પદ્ધતિ ચાલતી ન હતી. વણું એ શબ્દ, જે પાછળના સંસ્કૃતમાં જ્ઞાતિ એવો અર્થ સૂચવેછે, તે ઋગ્વેદમાં આર્ય અનાર્ય વચ્ચેનો ભેદ બતાવવાને વપરાયોછે, પણ આર્ય પ્રજાનાજ જૂઠા ભાગ કોઈ પણ જગાએ તે બતાવતો નથી. ક્ષત્રિય, જેનો અર્થ પાછળના સંસ્કૃતમાં સુધ્ધ-પરાયણ જાતિ એવો થયોછે, તે વેદમાં માત્ર વિશેષણ તરીકે વપરાયોછે; તેનો અર્થ મજબૂત થાયછે, અને તે દેવોને લગાડાયછે. વિષ્ણુ શબ્દજ, જે પાછળના સંસ્કૃતમાં આચાર્યવાચક છે, તે ઋગ્વેદમાં પ્રજા-વાચક વિશેષણ તરીકે વપરાયોછે, અને તે દેવોને લગાડાય છે; અને બ્રાહ્મણ શબ્દ જે ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં આચાર્યવર્ગ વાચક છે, તે ઋગ્વેદમાં સેંકડો સ્થળે સૂક્તના પ્રણેતા શિવાય બીજો કંઈ પણ અર્થ બતાવતો નથી. એક ઋષિ પોતાને વિષે જુસ્સાબંધ પચાન કરેછે કે, જુઓ હું સૂક્ત પ્રણેતા છું, મારો પિતા વેદ છે, મારી માતા પથ્થર ઉપર અન્ન ફળેછે. અમે બધાં જૂઠા જૂઠા ધર્મામાં પ્રવૃત્ત છીએ. * * *

કુદુંબનો વહિલ તેજ પોતાનો આચાર્ય ગણાતો, અને તેનું ઘર તે તેનું દેવળ હતું. ઋગ્વેદમાં કોઈ મૂર્તિનું, કે લોકો એકઠા માય તેવા દેવળનું, કે પૂજાસ્થાનનું નામ પણ નથી. દરેક ગૃહસ્થતા

ધરમાં પવિત્ર અગ્નિ સળગાવવામાં આવતો; અને તે મનોહર, અને સાદાં સૂકતો, જે સર્વની આમાન્ય સંપત્તિ હતી તે, તે ગાતો. સ્ત્રીઓ આ હોમમાં મદદ કરતી, ભેઈતી ચીજો મંગાવતી, ઉલૂખલ તથા મુસલથી તેને તૈયાર કરતી, સોમ-રસ ઠાઢતી, પોતાની મુંદર આંગળીઓ વડે તેને હલાવતી, અને ઉનના કપડાથી તેને ગાળતી. અનેક સ્થળે પોતાના ધણી સાથે મળી યજ્ઞક્રિયા કરતી પત્નીઓનું પ્યાન આપણે વાંચીએ છીએ. * * *

એ વખતે તથાભારત કાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા દેવી હતી તે વિષે ચૈત્ય સ્થળે આગળ જણાવ્યું છે (ભુઓ વિભાગ ૨).

ભુના વખતના સર્વ દેશો, અને સર્વ પ્રજાઓની માફક વૈદિક કાળમાં પણ બહુ કલંત્રનો રિવાજ રાજાઓમાં અને શ્રીમંત લોકોમાં પ્રચલિત હતો. આવે સ્થાને ગૃહ-કલંત્ર એ તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ હતું.

જે પિતાને દિકરો ન હોય, તે પુત્રોત્પત્તિમાં સમર્થ પોતાના જમાઈનો અનુચ્છદ કરેછે, અને પોતાના દૌહિત્ર પાસે જાયછે, એટલે પોતાની સંપત્તિ તેને આપેછે. (પુત્ર હિન) પિતા દૌહિત્ર ઉપર વિશ્વાસ લાવી સંતુષ્ટ થાયછે. પુત્ર પોતાના બાપની સંપત્તિ બેનને આપતો નથી; તે તેના સ્વામીને પત્ની તરીકે સોંપી દેછે. માતા પિતાથી પુત્ર અને પુત્રી બંનેની ઉત્પત્તિ થાય, તેમાં એક (પુત્ર) પોતાના પિતાના ધર્મ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને અન્ય (પુત્રી) સત્કાર મેળવેછે. ઋણ રહિત માણસ જેમ પૈસો મેળવે તેમ અમે પણ એક સહિષ્ણુ બળનો (એટલે પુત્ર) મેળવશું. હે અગ્નિ ! અન્યથી ઉત્પન્ન થએલો છોકરો અમને ન મળો, અજ્ઞાનીના રસ્તાને ન અનુસરો, બીજાથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર આપણને સુખ આપી શકે, પણ તેને પોતાના તરીકે મનાય કે સ્વીકારાય નહીં; અને ખર્ચે જોતાં, છેવટ તે પોતાને સ્થાને પાછો જાયછે. એટલા માટે અમારે એક નવા પુત્રનો પ્રસવ થાઓ, કે જે અમને અન્ન લાવી આપે, અને શત્રુઓનો વિનાશ કરે. + + + ઋગ્વેદમાં યમ નર્કનો દેવ નહીં, પણ સદાચારીના સ્વર્ગનો દેવ છે—મૃત્યુ પછી

સફળી મનુષ્યને સુખમય પ્રદેશમાં બદલો આપનાર દેવ છે. + + +
 રે મૃત પ્રાણી ! જે સ્થાનેથી આપણા વડીલો જે સ્થાને ગયા છે, તેજ
 રસ્તેથી તે સ્થાન તરફ જા. યમ અને વરુણ બંને સંજ્ઞા બલિથી સંતુષ્ટ
 થયા છે, જા અને તેમને ભેટ, તે સુખી વર્ગમાં જા, અને પૂર્વજોની
 સાથે મળ. યમને ભેટ, અને સત્કર્મનાં ફળ ભોગવ. પાપને પાછળ
 રાખી તારા ગૃહમાં પ્રવેશ કર. + + + રે મૃત પ્રાણી ! વિશાળ પૃથ્વી
 જે માતા રૂપ છે, તેની પાસે જા. તે વિશાળ અને રમણીય છે, તે
 સ્પર્શ હિનના કે બીના સ્પર્શ જેવો મૃદુ થાઓ, (તે વખતે દાટવાનો
 શિવાજ હોતો, એવું આથી જણાય છે). + + + હે પૃથ્વી ! તેના
 ઉપર ઢંગલો થા, તેને દુઃખ ન આપ, તેને સારી વસ્તુઓ આપ; તેને
 આશ્વાસન આપ, જેમ માતા પોતાના પુત્રને લુગડાના છેડા વડે
 ઢાંકે, તેમ તું શબને ઢાંક. (એ મને દહનક્રિયા પણ ચાલતી હતી,
 તે નીચેના વચનથી જણાશે). હે અગ્નિ ! આ શબને જરમસાત્ કર
 નહીં, તેને દુઃખ આપ નહીં, તેની ત્વચા કે દેહને છેદ નહીં. હે
 વન્દિ ! તેનું શરીર તારી ઉખામાં બળી જાય, કે તરત અમારા
 પિતૃઓના સ્થાનમાં તેને મોકલ. ”

હવે ભારત કાળની સામાજિક સ્થિતિ વિષે શ્રી. દિત્ત શુકહેષે
 તે જણાવે. “ વૈદિક કાળના ને ભારત કાળના સમાજમાં મહાન ભેદ
 એજ કે વૈદિક કાળમાં વર્ણવ્યવસ્થા અજ્ઞાત હતી, અને તે પછીના
 કાળમાં તે વિકાસ પામી હતી. પણ તે સમયનું જાજ એક લક્ષણ ન
 હતું. સેંકડો વર્ષો સુધીના વિદ્યા-સંસ્કાર અને વૃદ્ધિની જનમંડળ
 ઉપર અસર થઈ હતી, અને પેરિક્લીસની વખતના ગ્રીકો તથા
 એગેમેમ્નન અને સુલીસિસના વખતના ગ્રીકો વચ્ચે જેવો ભેદ હતો,
 તેવોજ ભેદ ભારત કાળના સંસ્કારવાળા/હિંદુઓ અને વૈદિકકાળના
 યુધ્ધ-પરાયણ ખેડુતો વચ્ચે તેમના સામાજિક શિવાજમાં હતો.

જે સમય વિષે આપણે બોલીએ છીએ, તે સમયના હિંદુઓએ
 અતિ ઉચ્ચ સંસ્કાર અને સુધારો મંપાદન કર્યો હતો, અને તેમણે
 પોતાના ગૃહ સંબંધી, તથા સામાજિક ધર્મની વ્યવસ્થા કરવાને સૂક્ષ્મ
 નિયમો તૃપ્ત કર્યા. રાજ સભાઓ વિધાનાંસ્થાન હતા, અને મર્વ પ્રજાના

વિદ્વાન અને ડાહ્યા પુરુષોને ત્યાં આમંત્રણ થતું, માન મળતું, અને સંભાવના થતી. ન્યાય વિદ્વાન અમલદારોના હાથમાં હતો, અને કાયદા મનુષ્ય-જીવનના સર્વ ધર્મની વ્યવસ્થા કરતા. મજબૂત કિસ્સા અને સુંદર છુરજોવાળાં શહેરોની પ્રજામાં વૃદ્ધિ થતી, અને દરેક શહેરમાં ન્યાયાધિશ, કાર્યભારી, અને નગર-રક્ષકો રહેતા. કૃષિનું પોષણ થતું, અને રાજાના અમલદારો ધંધા વાંધાનું સમાધાન કરતા તથા કરનું ઉધરાણું અને ખેડૂતોના સુખનો વિચાર કરતા.

આપણે કહી ગયા છીએ કે તે સમયમાં વિદેહ, કાશી અને કુર્ષ-પાંચાળ જેવા સંસ્કારવાળા અને વિદ્વાન રાજાઓની સભાઓ એજ વિદ્યાનાં મુખ્ય સ્થાન હતાં. વિદ્વાન આચાર્યોને, યજ્ઞક્રિયાને માટે તેમજ વિદ્યાની વૃદ્ધિને માટે, પણ આવી સભાઓમાં રાખવામાં આવતા; અને આપણને મળેલા ઘણા ગ્રાંથો-અથવા તથા ઉપનિષદો આવા આચાર્યોએ સ્થાપેલી શાળાઓમાં ઘણું કરીને રચાયા હતા. મહાન્ પ્રસંગો વખતે વિદ્વાન માણસો દ્વરનાં નગર તથા ગામડાં-ઓમાંથી આવતા, અને યજ્ઞવિધિ બાબતે નહીં, પણ મનુષ્યનાં મરણ, મરણ પછી જીવની કથા, પરલોક, દેવોના સ્વભાવ, પિતૃઓ, ભૂતપ્રાણીના જૂઠા જૂઠા વર્ગો, તથા જે સર્વ સૃષ્ટિ આપણે જોઈએ છીએ, તેમાં વ્યતીત થતો સર્વ વ્યાપી આત્મા, એવા એવા વિષયો ઉપર પણ ચર્ચા કરતા.

પણ વિદ્યા કેવળ રાજ-સભામાંજ પચાસ થતી ન હતી. વિદ્યાની વૃદ્ધિને માટે યુરોપની યુનિવર્સિટીઓને મળતી આવે તેવી પરિષદો અથવા ગ્રાંથો-શાળાઓ હતી, અને જીવન માણસો આ પરિષદોમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા જતા. આ પ્રમાણે જૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (૬-૨) માં આપણે જોઈએ છીએ, કે શ્વેતકેતુ વિદ્યા-પ્રાપ્તિ અર્થે પાંચાલની પરિષદમાં ગયો. એકસ મૂલર પોતાના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કેટલાંક પ્રમાણ આપે છે. તે એમ બતાવે છે, કે અર્વાચીન લેખકોના કહેવા પ્રમાણે એક પરિષદમાં તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મ-વિદ્યા અને કાયદામાં પ્રવીણ એવા એકવીશ ગ્રાંથો જોઈએ. પણ તેના

ખતાવ્યા પ્રમાણે આ નિયમ ઉલ્લંઘન કરીને સ્મૃતિઓમાં લખેલા છે, તેથી કાંઈ ભારતકાળની પરિવર્તનનું યથાર્થ લક્ષણ મળતું નથી. પરાશર કહે છે, કે એક ગામમાં ચાર, કે પછી ત્રણ નિપુણ બ્રાહ્મણો જે વેદ જાણતા હોય, અને હોમાગ્નિ રાખતા હોય, તે મળીને એક પરિવર્તન ગણાય.

આવી પરિવર્તન શિવાય પણ યુરોપમાં જેને ખાનગી નિશાળો કહે છે, તેવી શાળાઓ ઘણા શિક્ષકો સ્થાપતા અને ઘણીવાર દેશના જૂઠા જૂઠા ભાગોમાંથી શિષ્યોનો જમાવ કરતા. આ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરૂની સાથે રહેતા, પોતાની વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં ગુરૂઓનું હાસત્વ કરતા, અને બાર વર્ષે, કે તેથી પણ લાંબી મુદતે યોગ્ય હકિલ્લા આપી, તેમને ઘેર મળવાને આતુર થઈ રહેલાં સંબંધીઓ પાસે આવતા. ઘણીવાર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અરણ્યમાં વાનપ્રસ્થ ભોગવતા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાની પાસે શિષ્યોને એકઠા કરતા, અને ભારત કાળના અતિ પ્રકાશિત વિચારો, અને પવિત્રતા વિદ્યાવાળા આ એકાંત અરણ્ય-સ્થાનોમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે. હિંદુઓ માં-પ્રાચીન કે અર્વાચીન કાળની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં વિદ્યા અને જ્ઞાનને કદાચ વધારે માન આપનારી આ પ્રજામાં-વિદ્યા હજારો વર્ષો સુધી ખેડાઈ અને જળવાઈ, તે આવી જ રીતે. હિંદુ મત પ્રમાણે સત્કર્મો અને ધર્મ-ક્રિયાઓ જીવંતની સુખી સ્થિતિ લાવે, અને તેનો યોગ્ય ખદલો મળે પણ અંતે ઇશ્વરની સાથે એકતા તો સત્ય જ્ઞાન જ કરાવી શકે.

ત્યારે શિષ્યો આ પ્રમાણે પરિવર્તનમાં, કે ખાનગી ગુરૂઓની પાસે પરંપરાગત વિદ્યા એળવી રહેતા ત્યારે પોતાને ઘેર જઈ પરણતા, અને ગૃહસ્થ થઈ ઠેકાણે પડતા. લગ્નની સાથે જ તેમના ગૃહસ્થ તરીકેના ધર્મ શરૂ થતા, અને ગૃહસ્થનો પ્રથમ ધર્મ એ કે એક સુભગ નક્ષત્રને યોગે હોમાગ્નિ સળગાવવો, તેને સાંભળે અને સવારે દૂધના અર્ધા આપવા, બીજા ધાર્મિક અને ગૃહ વિધિ આચરવા, અને સર્વમાં મુખ્ય અભ્યાસગતને આતિથ્ય આપવું, અને તેને

યોગ્ય સત્કાર પૂર્વક પૂજવો. હિંદુઓના ધર્મના ચારનો ઉપદેશ નીચે આપીએ છીએ :—

સત્ય જોલ, ધર્મ આચર, વેદાધ્યાસમાં પ્રમાદ ન રાખ, આચાર્યને પ્રિય—ધન આપ, અને પ્રભતતંત્રુનું છેદન ન કર. સત્યથી ચલિત ન થવું, ધર્મથી ચલિત ન થવું, કુશલથી ચલિત ન થવું, વૈભવની અવગણના ન કરવી, વેદાધ્યયન અને વિદ્યાધ્યાસથી દૂર ન રહેવું, દેવ અને પિતૃ-કાર્યમાં પ્રમાદ ન રાખવો, માતાને દેવ ગણવી, પિતાને દેવ ગણવા, આચાર્યને દેવ ગણવા; જે નિર્દોષ ધર્મ છે, તેજ આચરવાં, ખીન્ન નહીં; જે અમારાં સદાચરણ તેજ પાળવાં; ખીન્ન નહીં.

× × × આપણા રાજ્યના પ્રાદેશો ભક્તિમાન રહો, આપણા મુલટો શસ્ત્રમાં નિયુક્ત અને બળવાન થાઓ, ગાયો પુષ્કળ ફેધ આપો, બળદ ભાર વહન કરો અને અશ્વો વેગવાન થાઓ; આપણી સ્ત્રીઓ ગૃહનું રક્ષણ કરો, અને મુલટો વિજયવાન થાઓ; આપણા યુવકો સદાચારી થાઓ; પરજન્ય હરેક ગૃહમાં અને રાજ્યમાં વૃષ્ટિ કરો; આપણાં ક્ષેત્રો અન્ન આપો; અને આપણી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થાઓ તથા આપણને સુખ મળો (શુક્લ યજુર્વેદ ૨૨-૨૨)

ધનવાન મનુષ્યેત્રું ધન સુવર્ણ, રૂપું, અને રત્નોમાં; ગાડી, ઘોડા, ગાયો, રાસલ અને દાસોમાં; ઇમારતો અને રસાળ ક્ષેત્રોમાં, અને હાથીમાં પણ ગણાતું. યજ્ઞમાં, સુવર્ણ એ યોગ્ય દક્ષિણા ગણાતી અને રૂપાત્રું દાન નિષિદ્ધ હતું. સુવર્ણ અને રૂપા શિવાય બીજી ધાતુઓ પણ બાલુવામાં હતી, જેમ, કૌંઠ સુવર્ણને લવણથી (ટંકણખારથી) રૂપાને સુવર્ણથી, કલકને રૂપાથી, સીસાને કલકથી, લોહને સીસાથી, અને કાષ્ઠને લોહથી, તેમજ ચર્મથી સાંધે છે (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ).

× × × વૈદિક સમયની મારફત આ સમયમાં પણ લોકોના ખોરાકમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિનાં અનાજ, તેમજ પ્રાણીઓત્રું માંસ હતું. યૃહકા રણ્યક ઉપનિષદમાં દશ જાતનાં બીજ ગણાવેલાં છે: ચોખા અને યવ તલ, અડક, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મસુર, દાળ તથા વડાણા. વૃણી

શુદ્ધ, નીવાર, અને શ્યામકરનાં નામ પશુ આવે છે. દાણા દળોતાં અને તેમાં દધિ, મધ, તથા ઘી નાંખી જૂદી જૂદી જાતની રોટલી ખનતી. દૂધ, અને તેમાંથી તૈયાર થતા બીજા પદાર્થો, જે હિંદુસ્તાનમાં કાયમને માટે પ્રિય ભોજન છે. માંસ-ભોજન સારત-કાળમાં ચાલતું અને ગાય તથા બળદાદિથી વખત ઉપયોગમાં આવતા. x x x

નગરોની ફરતા કિલ્લા હતા, તેમને હવેલીઓથી સુચોક્ષિત કર્યા હતા, અને તેમાં વિશાળ રસ્તા પાડેલા હતા; જેનો મુકાબલો આધુનિક ઇમારતો અને રસ્તાઓની સાથે તો ન થઈ શકે, પણ પ્રાચીન સમયનાં મકાનોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતાં. રાજાનો મહેલ ગામના મધ્ય ભાગમાંજ રહેતો, અને કોલાહલ કરતા અમીરો, તથા સ્થાનિક સેના, તેમજ પવિત્ર મહાત્માઓ, અને વિદ્વાન્ પ્રાજ્ઞણોની ત્યાં આવ જાત થતી. લોકો પ્રત્યેક મહા પ્રસંગે મહેલમાં આવતા, રાજાને ચહાતા, તેને માન આપતા ને પૂજતા; તથા તેમને રાજભક્તિ કરતાં વધારે શ્રદ્ધા બીજા કશામાં ન હતી. ગૃહસ્થ અને નગરવાસીઓની દોલત સુવર્ણ, રૂપુ, રથ, ઘોડા, રાસલ, દાસ, અને આસપાસના ક્ષેત્રોમાં ગુણાતી. તેઓમાં દરેક પૂજ્ય ઘેર પવિત્ર અગ્નિ રખાતો, તેઓ અતિથીને માન આપતા, રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે વર્તતા, પ્રાજ્ઞણોની મદદથી યજ્ઞ કરતા, અને જ્ઞાનને માન આપતા. દરેક આર્ય પુત્રને યોગ્ય વયે શાળામાં મોકલવામાં આવતો. પ્રાજ્ઞણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને સાથે વિદ્યા મળતી. તેઓ એકના એકજ પાઠ અને એકજ ધર્મ શીખતા, અને ઘેર આવી લગ્ન કરતા, અને ગૃહસ્થ બની ઠેકાણે પડતા. આચાર્યો અને ક્ષત્રિયો લોક-સમૂહનોજ ભાગ ગણાતા, તેમની સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખતા, અને તેમની સાથે ખાતાપીતા. લિંગ લિંગ વર્ગના કારીગરો સુધરેલા જનમંડળને ઉપયોગી વસ્તુઓ પૂરી પાડતા, અને પોતાના ગામનો ધંધો પર-પરાથી કરતા, પણ તેમાં ભેદ પડી જૂદી જાતિઓ બંધાઈ ન હતી. એકતો પોતાનાં ઘર તથા હજી લેઈ ચહેર જહાર ફરતા રહેતા, અને પાવત્ર મહાત્માઓ તથા વિદ્વાન્ માણસો પોતાનું જ્ઞાન, જે હિંદુ-

ઓનો પોપણ પામેલો વારસો છે, તેમાં પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિ કરવા કોઈ કોઈ વાર અરણ્યમાં રહેતા. ”

ઉપરના ઉતારાઓથી આપણા પૂર્વજે કેવા સુધારાના શિખર ઉપર હતા તે જણાઈ આવશે. તોપણ તે વખતનો સુધારો તે ખરો કે પૂર્ણ સુધારોજ હતો, અને તેમાં સારાને માટે પણ ફેરફાર થઈ ન શકે એમ કહી ન શકાય. તે કાળને, અને તે સ્થિતિને જે અનુકૂળ હોય તે સર્વ કાળમાં ને સર્વ સ્થિતિમાં અનુકૂળ આવે, એ ધારવું સકારણ લાગતું નથી. જો એમજ હોત, તો શાસ્ત્રકારોએ દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુસરીને ફેરફાર કરવાની ડહાપણ ભરેલી પરવાનગી આપીએ, તે આપીજ ન હોય. “ જેવો દેશ તેવો વેથ ” આપણેજ કહીએ છીએ, અને તે પ્રમાણે આપણે ફેરફાર પણ કરતા આવ્યા છીએ.

હિંદુસ્તાનના આર્યોની પડતી અનેક કારણે થતી ચાલી. તેમનામાં કુસંપે ધર કર્યું. તેઓ માંડોમાંડે લડાઈઓ કરીને નષ્ટ થતા ગયા, તેમ વિદેશીઓ ક્ષાવતા ગયા. વિદેશીઓએ આર્ય પ્રજાને લૂટફાટ વગેરેથી પાયમાલ કરવા માંડી, અને આખરે તેઓ વિજયી થઈ આર્યાવર્ત ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આર્ય સુધારો તે ઘણું કરીને દોઢ, બે હજાર વર્ષ પૂર્વનો છે, તે પછી તેમાં સડો પડતો ગયો. આર્ય નીતિ રીતિ બગડતાં પ્રજા અધોગતિને પામવા લાગી, અને તે પછી પરતંત્રતા (અને તે પણ અંગ્રેજ સરકાર જેવી સુધરેલી પ્રજાના હાથ હેઠળ નહીં) વડે જે માફું પરિણામ નીપજવું જોઈએ, તે નીપજતું ચાલ્યું. બ્રાહ્મણ આદિ દરેક જાત પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી, તેથી કે વિદેશીઓના સંસર્ગ વડે, કે તેમની ધર્મની ઝનુન વડે, કે આપણા અનાયાર વડે, કે આપણા હત્સાઅને લીધે, આપણે હરેક વાતમાં પાછળ પડ્યા. આપણે આપણું સાડું હતું તે ખોયું, અથવા ઘટાડયું, કે બગાડયું; અને બીજાનું જે નરસું હતું તે સાડું સમજીને કે નકલ કરવાની વૃત્તિને તાબે થઈને, કે બીજાઓને ખુશ કરવા માટે ચકલ કર્યું. આથી બીજી જાણતોની પેઠે આપણે સંસાર-બગડતો

મયો. સ્વતંત્રતાની સાથે વિદ્યા ખોઈ, તેથી અજ્ઞાન વધ્યું, અને અજ્ઞાનના અંગભૂત વહિમ આદિ જોર પર આવ્યા. ધર્મ અથવા શાસ્ત્રનું બળ હુલું થયું, અને રૂઢી ખાઈ જોર પર આવ્યાં. કુસંપ વધ્યો, અને તેનું પરિણામ મૂળ જાતોમાં વિભાગ પડવામાં અને એક બીજા સાથે જે બાંધવાનાનો સંબંધ હતો તે તૂટવામાં આવ્યું. છતાંએલી પ્રજામાં દરિદ્રતા આવેછે, અને દરિદ્રતા એ અનેક દુર્ગુણોનું કારણ હોયછે. આ પ્રમાણે અનેક કારણોથી આપણો સંસાર બગડતો ચાલ્યો, અને તે હજી સુધી પણ બગડવાનું કરેછે, એ કેટલું ખેદકારક છે ?

આ પ્રમાણે સેંકડો વર્ષોથી બગડેલો સંસાર આપણે સુધારવો છે. સર્વ સુધારામાં સંસાર સુધારાને પ્રથમ પદ આપવું જોઈએ. સારા ભાગ્યે અંગ્રેજ જેવી સુધરેલી, ક્યાળ, સંસારના કામમાં હાથ ન ધાલનારી, છતાં તે સુધારવા દિલસોજી બતાવનારી પ્રજા આપણા ઉપર રાજ્ય કરેછે. તેણે આપણને ઘોર નિદ્રામાંથી વિદ્યારૂપી જાન આપી જગાડવાનો ચત્ન કર્યોછે. આપણે હવે કંઈ કંઈ દેખતા થયા છીએ. આપણા સંસારમાં શો બગાડો છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ, પછી ભલે તેની વિગતના સંબંધમાં, કે તે કેમ સુધારવો તેના માર્ગના સંબંધમાં, મતાંતર હોય.

નામદાર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પશ્ચિમ દેશોની ઢળની કેળવણી શરૂ થયાને પચાશ ઉપરાંત વર્ષ અથવા લગભગ બે જમાના વીતી ગયાછે. આ કેળવણી વડે આપણા વિચારમાં શા શા ફેરફાર થયા, અને આપણે સંસાર સુધારાની બાબતમાં શું શું કર્યું, તે જાણવું અવશ્યનું છે.

આપણે અહીંની સંસ્કૃત કેળવણીમાં ને પાશ્ચિમાત્ય દેશોની કેળવણીમાં ખેરો તફાવત એ છે, કે આપણે અહીં વિદ્યા કારણ બતાવ્યા વગર શીખવાયછે, અને તે દેશોમાં હરેક વાતનું કારણ શીખવવામાં આવેછે. આથી હરેક બાબતનું કારણ ચોધવાની જરૂર પડેછે, અને કારણ વડે માણસના મનનું વિશેષ સમાધાન થાયછે,

ખીજો મોટો તફાવત એ છે, કે આપણે અહીંની કેળવણી તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, અને માનસિક બાબતોનેજ લગતી બહુધા હોયછે, ત્યારે પશ્ચિમ તરફની કેળવણીમાં ધર્મને બાદ કરીને, અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા માનસિક બાબતો પર થોડું લક્ષ આપીને, પાદાર્થિક એટલે પદાર્થને લગતી બાબતો ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવેછે. આપણા દેશમાં જે કેળવણી શરૂ થઈ તે આ પ્રકારની હોઈને પશ્ચિમ દેશોમાં ચાલતી ઢબે અપાઈ, અને આપણા દેશનું હજારો વર્ષથી એકદું થએલું જ્ઞાન, જે સંસ્કૃત ભાષાના પુસ્તકોમાં હતું તે બાબતોએ મુકવામાં આવ્યું. એનું પરિણામ એ થયું કે આપણા દેશના જ્ઞાનથી આપણે વિમુખ રહ્યા, અને પશ્ચિમ તરફનું જ્ઞાન આપણને મળવા લાગ્યું. પશ્ચિમ તરફની ધણી ખરી બાબતો નવિન હોવાથી આપણને રૂચી; અને આપણા દેશની બાબતોની માહિતિ ન મળવાથી, અથવા આપણને એક તરફી જ્ઞાન મળવાથી તેજ જ્ઞાન સાફ અને ખરૂં છે એમ ભાસવા લાગ્યું. નવી બાબત હમેશ સારી લાગેછે; તેથી પશ્ચિમ તરફનું તે સર્વ સાફ, અને આપણા દેશનું સર્વ ખરાબ, એમ આપણને જણાવા લાગ્યું. અને બાબતના સારા જ્ઞાન શિવાય મુકાબલો થઈ શકતો નથી, અને તેથી જાને બાબતને ન્યાય આપી શકાતો નથી.

શરૂઆતના નવું જ્ઞાન પામેલા ઘણા લોકોમાં આપણા ધર્મ-શાસ્ત્રો, વિદ્યા, રીત રિવાજ, સંસારનું બંધારણ, આચાર વિચાર, નીતિ વગેરે સર્વ બાબતો ઉપર અરૂચી ઉત્પન્ન થઈ. ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે માટે, અથવા શરૂનું વચન છે માટે, અમુક વાત માન્ય કરવી એમ નહીં, પણ જે વાતને આપણું અંતઃકરણ માન્ય કરે, અને જે વાત કારણ વડે સિદ્ધ થાય, તેજ માન્ય કરવી જોઈએ, એમ પાશ્વિમાત્મ જ્ઞાન વડે તેમને ભાસ્યું. ફરેક માણસ સ્વતંત્ર છે, માટે તે પોતાને જે વાજબી લાગે તે કરવાને મુખત્યાર છે, એમ તેઓ માનતા હતા. આવા વિચારના જે સુધારકો પ્રથમ થયા, તેમણે બીજી બાબતોની સાથે સંસારને સુધારવાનું મથન કર્યું. એ

સુધારકો બે મતના હતા. જેઓ વધારે આગળ પડતા હિમ્મતવાન અને સાહસિક હતા, તેમણે “ યાહોમ કરીને પડો ક્ષતેહ છે આગે ” એ ધોરણે સુધારાનો ઝુંડો પકડી જે જે ખરાબ લાગ્યું, તેને એક-દમ તોડી પાડવાનો ચત્ન કર્યો. બહાર લાપણોમાં ને લખાણોમાં તેમણે જળારી ઝતુન ખતાવી. જેઓ ઠાવકા હતા, તેમણે યાહોમ કરીને અંપલાવવાથી ફળ નહીં થાય, એમ ખતાવી સુધારો ધીમે ધીમે કરવા સૂચવ્યું, અને તે પ્રમાણે મથન કર્યું.

બંને પ્રકારના સુધારકોને યશ ઘટેછે, કેમકે તેમણે પોતાને જે રસ્તો ચોગ્ય લાગ્યો, તે રસ્તે સંસારને સુધારવા માટે સારી મહેનત લીધી. બંને પક્ષનાં લાપણો ને લખાણોની કંઈ પણ અસર થયા વગર રહી નહીં. બનતા સુધી ફેરફારજ ન કરવો, એવા વિચારના હિંદુઓમાંથી થોડાના પણ વિચાર જેઓ બદલી શકે, તેમણે ધણું કર્યું, એમ કહી શકાય. જેમ વિધાનો પ્રસાર થયો, અને ભણેલાની સંખ્યા વધતી ગઈ, તેમ લોકોના વિચાર બદલાવા લાગ્યા; કેમકે સાફ શું ને ખોટું શું, તેનો વિચાર તેઓ પોતેજ કરવાને સમર્થ થયા. સુધારાવાળા એવા લોકો ઉપર વધારે અસર કરી શક્યા. અજ્ઞાન લોકમાં પણ સુધારાની અસર ધીમે ધીમે થવા લાગી, તેમ છતાં તેનો મોટો ભાગ વિરૂદ્ધ પક્ષમાં રહ્યો. સુધારાના કેટલાક વિચાર તેમને વિપરીત લાગ્યા, કેટલીક વાતો તેમને ધર્મ વિરૂદ્ધ જણાઈ, કેટલી વાતો “ યચ્ચિ શુદ્ધં લોક વિરુદ્ધં ના-ચરણીયં ના કરણીયં ” એ હાનિકારક પરંપરાથી અપાતા બોધ વડે તેઓએ નાપસંદ કરી. કોઈ કોઈ સુધારકોનાં આચરણ તેમને પસંદ ન આવવાથી તેમના સુધારાનો બોધ પણ તેમને ન રૂચ્યો, અને કંઈપણ નવી વાત ગ્રહણ કરી તે પ્રમાણે વર્તવામાં જે હિમ્મત બોધ્યો, તે હિમ્મતને અલાવે પણ જેઓને સુધારાની કંઈ વાતો રૂચીઓ, તેનો પણ તેઓ અમલ કરી ન શક્યા.

ધર્મ વિરૂદ્ધની વાતોમાં અજ્ઞાન લોકોને ઉશ્કેરવાનું શાસ્ત્રી પુરાણી વર્ગને ઠીક ફાવ્યું. આપણાં સંસારની ઘણી વાતોનો સંબંધ

ધર્મ સાથે હોવાથી તેમાં તેઓ ક્ષાવી શકે એવું હતું. કાળું પાણી ઝોળંગી વિલાયત જવું, એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, પુનરલગ્ન કરવું, એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, કન્યાઓને લણાવવામાં શાસ્ત્રની સંમતિ નથી, કન્યાકાળ વીતી ગયા પછી કન્યાને પરણાવવાથી પાપ લાગે છે, વગેરે જે વાતો શાસ્ત્રીઓ કહે તે લોકો ખરી માને, અને સુધારકોના સામા ધાય, એમાં નવાઈ નહીં; કેમકે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પામીને ખરું મોટું સમજવાની શક્તિ ન આવે, ત્યાં સુધી જેમને તેઓ જ્ઞાની માનતા હોય અને જેમના પર તેઓની આસ્થા હોય તેમનું કહેવુંજ તેમને ખરું લાગે.

એમ છતાં કેટલાક સ્વદેશ હિતેચ્છુઓના સતત પ્રયાસથી સુધારો કેટલાંક વર્ષ સુધી ઠીક ઝળકયો, અને સંસારનાં કેટલાંક કાર્યોમાં થોડે ઘણે દરજ્જે તે ક્ષાવી પણ શકયો; પરંતુ તેના આગળ વધવામાં વળી એક અણુધારી અડચણ આવી પડી. પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત દાખલ થવાથી ઘણાનું ધારવું એમ હતું, કે જાને બાળનું જ્ઞાન પામી વિદ્વાનો સુધારો કરવાને વધારે યોગ્ય થશે; પણ કેટલાકમાં તેથી ઉલટી અસર થઈ. મોટા સુધારકોમાંથી પણ કેટલાકના વિચાર બદલાઈ ગયા. દયાનંદ સરસ્વતિ જેવા સમર્થ મહાત્મા, અને થિઓસોફિસ્ટ જેવી જોરાવર સંસ્થાના પ્રયાસ વડે વિદ્વાનોના વિચારમાં ફેરફાર થયો. એ ફેરફારની જરૂર હતી, અને તેટલા માટે જેમણે એ ફેરફાર કર્યો, તેમણે દેશની સેવા બળવી છે, અને તેથી તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. પશ્ચિમ તરફતું તે સઘળું સારું, અને આપણે અહીંનું સઘળુંજ ખરાબ, એ મત લયંકર હતું. એમ છતાં કેટલાક ભણેલાઓ સુધારકોથી ઉલટુંજ મત લેઈ બેઠા. તેઓ એમ કહેવા લાગ્યા, કે આપણુંજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, માટે તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. આ મતવાળા સુધારકોની નિંદા કરવા લાગ્યા અને તેમની વિરુદ્ધ થયા. સુધારકો ઢાંગી-વેષધારી છે. તેઓ માત્ર છલ હલાવી બાણે છે, બોલ્યા પ્રમાણે તેઓ કરતા નથી, બીજાના છોકરાને જાતિ કરવા સારૂ “ચઢ બાળો બેટા શળીઓ” એમ કહી ઉભા રહે છે, એવું તેઓ કહેવા લાગ્યા. જો કે આમાં કંઈ સત્ય

હતું તોપણ જેઓ કંઈ પણ કરતા હોય તેમની નિંદા કરવી, અને પોતે સમજતાં છતાં કંઈ પણ ન કરવું, એ વિદ્વાનને ન છાજે. સુધારકોની કહેણી કરણી જૂદી હતી, તો તેમણે કહેણી કરણી સરખી રાખીને પ્રબળને સાફ ઉદાહરણ આપવું જોઈતું હતું.

કહેણી કરણી એક રાખવી એ ઉત્તમ માર્ગ છે એમાં શક નથી, પણ એ રીતે વર્તવું એ વિરલ પુરૂષથીજ બની શકે છે. “ ગુરુ કહે તેમ કરવું, પણ ગુરુ કરે તેમ ન કરવું, ” એવી કહેવત ઉપરથીજ કહેણી રહેણી એક રાખવી વિષમ છે, એમ જણાશે. બોધ, ભાષણો ને લખાણો એ સુધારાનું પહેલું પગથીજ છે. એની અસર ધણી થાય છે, માટે એટલું પણ જેઓ કરે, તે દેશના ઉપકારને પાત્ર થાય છે. જો એમ ન હોત, તો બોધદાયક પુસ્તકોની, આચાર્યોની, કથા કહેનારાઓની, ને ભજન કીર્તનની જરૂરજ ન પડત. સુધરેલા દેશોમાં વર્તમાન ચોપાનિયાં જળરી અસર કરી શકે છે; અને આપણા દેશમાં પણ તેની કેટલીક અસર તો થાય છેજ.

જેઓ ધીરે ધીરે સુધારો કરવાની સલામણુ કરે છે, તે પણ ખોટા નથી. અજ્ઞાન બાળકને શીખવતી વખતે તેના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખીને તેને રૂચતું ને ખમી શકાય તેટલું શીખવીએ છીએ. એકદમ વધારે શીખવવા જઈએ તો તેનું સાફ પરિણામ ન આવે. વળી આ મત ધરાવનારા પોતાની નાત બાતમાં રહીને, તેમની રૂચીને અનુસરીને કંઈ કંઈ સુધારો કરવા મથે છે. એમાં કય એટલો કે લોકોની રૂચી ઉપર આધાર રાખીએ, તો વખતે આપણે આગળજ વધી ન શકીએ. તેમના મતને મળવું, એટલે કેટલીક વાર જૂઠી કે ખોટી વાતને ટેકો આપવો પડે, અને તેની અસર માઠી થાય તથા જે પ્રમાણમાં આપણે તેના મતથી વિરુદ્ધ પડી નવો માર્ગ જતાવીએ તે પ્રમાણમાં એ તો આપણા સામા થાય.

આ રીતે વિદ્વાનોમાં મતામત છે. આવી મતામત અસલથી ચાલી આવી છે. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં સિદ્ધ મતો છે અને ઋષિઓના મત પણ સિદ્ધ સિદ્ધ છે, તેમ છતાં આપણે એટલુંજ કહીશું કે જે જે

માર્ગે સુધારો કરી શકાય, તે સર્વ માર્ગો ચલાવવા. જૂદે જૂદે અનેક માર્ગે કરેલા ચત્તનું પરિણામ સરવાળે વધારે થવાની આશા છે. એક માર્ગે નિષ્ફળ થયા, તો કદાચ બીજો માર્ગ સફળ થશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જેઓ પ્રભને ખરચે વિદ્યા સંપાદન કરેછે, તેઓએ પ્રભના હિત માટે મથન કરવું, એ તેમનું કર્તવ્ય છે.

સુધારાનો માર્ગ લેવામાં કેટલીક બાબતો વિચારની છે. લોકોને સુધારો રૂચે તો તેઓ તે વહેલો ચક્રણ કરે, અને ઓછા સામા થાય. જે વાત ધર્મ વિરૂદ્ધ હોય, તે લોકો એકાએક માન્ય કરવાના નહીં; માટે જે વાતો ધર્મ વિરૂદ્ધ ન હોય, તે અથવા જે વાતો ધર્મ વિરૂદ્ધ નથી એમ ધર્મશાસ્ત્રો વડે સાબીત કરી શકાય, તે પ્રથમ લેવી. ઉદાહરણ તરીકે, છોકરીઓને વિદ્યા ન લાજાવવી એવું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું નથી, અથવા કહ્યું હોય તો તેનું ખંડન બીજાં શાસ્ત્રો વડે તથા પાછલાં દૃષ્ટાંતો વડે કરી શકાય છે. જ્યાં શાસ્ત્રોમાં મતામત હોય ત્યાં લાલકારક મતો આગળ ધરી સામા પક્ષનું સમાધાન કરી શકાય છે. જે વાત રૂઢીને અનુસરીને ચાલતી હોય, પણ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ હોય, તે વાતમાં જય વહેલો મેળવી શકાય છે: જેમકે, અધરણીનું જન્મવું ને પ્રેતાત્મ ખાવું એ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે, માટે તે બંધ કરી શકાય. જે કરવામાં નાત જાતની શિક્ષાનો ભય નથી, તે સરળતાથી કરી શકાય છે: દાખલા તરીકે આપણે દીકરીને એક વર્ષ મોડી પરણાવીએ, અથવા બે વર્ષ મોડી સાસરે વળાવીએ, તો તે વાત નાત પકડતી નથી. જે વાત પોતાના સ્વાર્થની છતાં નિંદાના ભયથી લોકો કરતા નથી, તે વાત બે ઘણા બોધથી દબતા ને ધીરજ મળે, તો લોકો અમલમાં લાવી શકે. ઉદાહરણ તરીકે જ્ઞાતિની ફરજ થાય, તો કદાપી નાતવરો કરવો પડે, પણ તેમાં કુલણુજી થવાનું છોડી દેવાય. વળી બાપદાદા-ઓએ મોટા વરઘોડા કાઢેલા તેવો વરઘોડો હું નહીં કાઢું, તો મારી નિંદા થશે, એ ભય સારી સલાહથી ટળી શકે. સંસારની ઘણી વાતોમાં બિગાડો વહેમથી ને ગૌરવ શાસ્ત્રથી થયો છે. વહેમ અજ્ઞાનનું પરિણામ હોવાથી જ્ઞાન વડે દૂર થઈ શકે છે. લાજવાથી તથા સુધારકોના

બોધથી વહેમ ટાળી શકાય, ઘણી વાતોમાં હાલ ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં
 ગૈરક શાસ્ત્ર બળવત્તર થઈ પડ્યું છે. જેમાં વહેમી ને હઠીલાં હોવાથી
 તેઓ પોતાની જાક છોડતાં નથી, એટલા માટે સ્ત્રી કેળવણીની ખાસ
 જરૂર છે. સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થાય નહીં ત્યાં સુધી એકલા પુરૂષો
 સંસાર સુધારામાં અને ખર્ચ પૂછાવો તો કોઈ પણ સુધારામાં પૂર્ણ
 રીતે ક્ષતેહ પામી શકનાર નથી.

સંસાર સુધારવો એટલે તેને પૂર્વની સ્થિતિમાં આણી મૂકવો છે
 કે કેમ, તે વિષે વિચાર કરીએ. પૂર્વે એટલે ઘણા કાળ ઉપર આપણો
 સંસાર સુધરેલો હતો, એ વાત આપણે ઠહી ગયા છીએ. તે વખતનો
 સુધારો તે કાળને તથા સ્થિતિને અનુકૂળ હતો, અને તે હાલના
 કાળને તથા સ્થિતિને અનુકૂળ થશે કે કેમ, તે જોવું જોઈએ, અલગત
 તે સમયનો જે સુધારો હાલ અનુકૂળ થાય, તે અહણ કરવો જ જોઈએ
 માટે તે ઉપર સુધારકોને પ્રથમ લક્ષ આપવું ઘટે છે. પરંતુ તે કાળનો
 જે સુધારો હાલ માફક ન આવે, તે છોડી દેવો ઉચિત છે. વેદ કાળમાં
 નિયોગ ચાલતો હતો, તે આપણને જુઠા લાગશે. તે પછીના સુધ-
 રેલા કાળમાં એક સ્ત્રી અનેક પુરૂષોને વરેલી, તે વાત આપણને
 રૂચશે નહિ. તે સમયમાં દિલ્લે માંસાહારી હતા, અને પિતૃઓને
 માંસના પિંડ આપતા, તે આપણને પસંદ નહીં પડે. યજ્ઞમાં માણસ,
 ઘોડા આદિ હોમવાનું, અને સોમપાન કરવાનું આપણને રૂચવાનું
 નથી. ક્ષત્રિઓ કન્યાઓનું હરણ કરી લાવતા, તે હાલ ઠીક નહીં
 લાગે. તે વખતના ખરા સુધારા, જે વડે દેશ ઉન્નતિ ભોગવતો હતો,
 તે લોકોને રૂચતા ન આવે તેમ છતાં અહણ કરવા સરખા છે. તે
 વખતે જે ઘૂટ સ્ત્રીઓ ભોગવતી હતી, તે તેમને મળવી જોઈએ. તે
 વખતે તે સ્ત્રીઓ લણીને વિદુષી થતી હતી, તે ચાલ પાછો દાખલ
 થવો જોઈએ. તે સમયે દિલ્લે એક શીજનું આધાથી વટલાતા નહોતા,
 એટલે તેઓમાં ભાણાઅંતર નહોતું, તે વાત અહણ કરવા જેવી છે.
 તે કાળે દિલ્લે માંહોમાંહે બેટી વ્યવહાર પણ રાખી શકતા હતા, જે
 વાત કાયદાકારક છે. તે વખતે ધંધાને લઈને આર્યોના ત્રણ વર્ગો

હતા. અને એક વર્ગમાંથી માણસ બીજા વર્ગમાં જઈ શકતો તે રિવાજ ખોટો હતો, એમ આપણાથી કહેવાશે નહીં; અને તે વાત સ્વીકારવાથી હાલનું જ્ઞાતિબંધન તૂટવાની જરૂર સમજાશે. તે સમયે વિદેશમાં લોકો ગમે ત્યાં ગમન કરતા, અને દરિયાપર જતા, છતાં તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નહીં, કે જ્ઞાતિ બહાર થવું પડતું નહીં, હાલમાં સુધરેલા દેશોમાં જવાની ખાસ જરૂર ઉત્પન્ન થઈ છે, તે આપણા જ્ઞાની ને સુધરેલા આપદાદાઓએ લીધેલી છૂટ આપણે શા માટે ન લેવી ? આ વિચારો લોકોને ભારી પડશે, તથાપિ તે ધર્મ કે પૂર્વજોની રૂઢિ વિરુદ્ધ ન છતાં હાલના સમયને અનુકૂળ અને લાભકારક છે. દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુસરીને વર્તન કરવાની છૂટ આપણા દ્વંદ્વેશી મહા ઋષિઓ આપી ગયા છે, તેથી જરૂર પડે ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઈએ. બૂદ્ધી બૂદ્ધી રાજ કરતી પ્રજાઓના સંસર્ગ વડે, આપણે આપણા રીત રિવાજોમાં ફેરફાર કરતા આવ્યા છીએ, અને કેટલાક તો એવા ગાંડા ફેરફાર કર્યા છે, કે જેનાં માઠાં ફળ હાલ આપણે લોગવવાં પડે છે. માટે જે ફેરફાર જરૂરના ને લાભકારક હોય તે કરવા. માત્ર રાજ કરનાર વર્ગને ખુશ કરવા, કે કેવળ તેમની નકલ કરવાની ખાતર જે ફેરફાર આપણને લાભકારક ન હોય, તે કરવા ન જોઈએ; કેમકે એવા ફેરફાર કરવાથી આપણે આપણું પ્રજાપણું ખોઈએ છીએ અને લાભ કંઈ મેળવતા નથી.

પ્રસ્તુતનો વિષય મુખ્ય ચાર ભાગમાં વહેંચીને તેના પેટામાં બીજા અનેક બાજતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે પહેલા ભાગમાં સંસારનું બંધારણ, બીજામાં સંસાર પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય, ત્રીજામાં સંસાર સ્થિતિના ફેરફાર-સુધારાનાં સાધન, અને ચોથા ભાગમાં સંસાર સુધારાની બાજતો આપી છે.

સંસાર સુધારો.

ભાગ ૧

સંસારનું બંધારણ.

ઉપોદ્ધાતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંસાર વ્યક્તિઓથી બને છે. વ્યક્તિમાં સ્ત્રી અને પુરુષ આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધથી છોકરાં પેદા થાય છે, અને છોકરાંનાં સ્ત્રી પુરુષ માળાપ કહેવાય છે. છોકરામાં ભાઈ બહેન હોય. માળાપ અને છોકરાં વડે કુટુંબ થાય છે. ઘણીવાર સગા ભાઈઓની પ્રજા એક કુટુંબમાં ગણાય છે, અને કેટલીક વાર પિત્રાઈઓના સમુદાયને પણ કુટુંબ સંસાર આપવામાં આવે છે. ઘણાખરા દેશોમાં કુટુંબોના સમુદાયથી પ્રજા કે સંસાર બને છે, પરંતુ આપણા દેશમાં તેમ નથી; કેમકે આપણે અહીં વચ્ચે ખીલ' બંધારણ છે, એટલે એકજ જાતના ઘણા કુટુંબના જથ્થાને આપણે નાત કહીએ છીએ. જે નાતોમાં કાંટા અથવા તડ પડેલાં હોય, તેમાં વળી કુટુંબોના જથ્થાવડે તડ, અને તડોના સમુદાયથી નાત થાય છે. વેપારી નાતોના સમુદાયથી મહાજન થાય છે. તેમ ખીલ કેટલીક જાતોના સમુદાય હોય છે, અને તે જૂઠા જૂઠા નામથી ઓળખાય છે. કેટલીક વાર નાતોના એવા વિભાગ પડેલા હોય છે, તે તડ ન કહેવાય, અને જાણે જૂદીજ નાતો હોય એમ ગણાય; જેમકે નાગર કહ્યા તો તે છ જાતના છે: વડનગરા, વિશનગરા, સાઠોદરા, પ્રશ્નોરા, કૃષ્ણોરા, અને ચિત્રોડા. આ છએ જાતો અથવા નાતો અલગ છે. તેમનામાં બેટી વ્યવહાર નથી, અને રોટી વ્યવહાર પણ કેટલાક રાખતા નથી. વળી વડનગરા નાગરમાં ત્રણ લેદ છે: પ્રાક્ષણ, ગૃહસ્થ અને ડુંગરપુરા. આ ત્રણ વર્ગમાં રોટી વ્યવહાર છે, પણ બેટી વ્યવહાર કવચિતજ હોય છે, એકજ નાત

વળી ગામ વાર, કે ખૂમ વાર જૂદી પટેલી હોય છે, તેમાં રોટી વ્યવહાર છતાં બેટી વ્યવહાર કોઈમાં કવચિત્ અને કોઈમાં બિલકુલ હોતો નથી; જેમકે, શ્રીમાળી પોઠવાળ વગેરે વાણીઆ જરૂર પડે તો ગમે ત્યાંથી કન્યા મેળવી શકે છે. ખડાયતા, મોઢ વગેરેમાં એવા બનાવ કવચિત્ બને છે. જુનાગઢના ને પેટલાદ સંભાના વડનગરા નાગર એક ઓળખને કન્યા ન આપે. કેટલીક વાર અંતરના કારણે દિકરી લાવવા મોકલવામાં અડચણ નડે તેથી, તથા ઓળખાણ પિછાન વગર ઘરની જોઈએ તેવી માહિતી ન મળે તેથી, કે કુળવાન અકુળવાનને કારણે આવો સંબંધ બહુ થઈ ન શકે; તથાપિ નવાઈ જેવું એ છે કે જ્યારે આગગાડી વગેરેનાં સાધન નહોતાં, અને પ્રવાસ જોઈએ તેવો સલામત નહોતો, તે વખતે આવા સંબંધ ઘણા બંધાતા. તે એક બે જમાનાની અંદર કમી થયા છે, કે બંધ પડ્યા છે. કેટલીક નાતોમાં અનેક ધર્મ પાળનારાં કુટુંબો છતાં તેઓ માંહોમાંહે લગ્નાદિ સંબંધ રાખે છે, ત્યારે કેટલીક નાતોવાળા પરધર્મીને કન્યા આપતા નથી. શ્રીમાળી વાણીઆમાં મેશ્રી ને શ્રાવક ધર્મ પાળનારના સુખ્ય બે જથા છે. તેમ પોઠવાળ વગેરે બીજી જાતોમાં પણ છે. પહેલાં ધર્મના કારણનો બાધ બિલકુલ હોવાતો નહીં. શ્રાવક મેશ્રીની કન્યા લાવે તેની કંડી તોડાવે, અને મેશ્રી શ્રાવકની કન્યા લાવે તેને કંઠી બંધાવે, એટલે બંધ થતું; પરંતુ હંમણાં હંમણાં તેઓ ધર્મના કારણથી આ રિવાજ કમી કરતા જાય છે; એટલે મેશ્રી શ્રીમાળીની નાત જૂદી, અને શ્રાવક શ્રીમાળીની નાત જૂદી, એમ થઈ જાય છે. કેટલીક વાર સ્થાનને લીધે એકજ જાતના લોકો પરસ્પર રોટી વ્યવહાર પણ રાખતા નથી. હાલારી સંભાના ઔદિચ્ય સહસ્ર ગાલાવાડી સંભાના ઔદિચ્ય સહસ્રનું ખાસ નહીં. પછી નાતોમાં દયા વીચાનો એક હોય છે, તેમનો રોટી વ્યવહાર ખરો પણ બેટી વ્યવહાર હોતો નથી; જેમકે દયા શ્રીમાળી વીચા શ્રીમાળી સાથે, દયા નાગર (વાણીઆ) વીચા નાગર સાથે, દયા મોઢ વીચા મોઢ સાથે બેટી વ્યવહાર રાખતા નથી.

ગુજરાતની ઉજળી વર્ણમાં ગ્રાહણ, વાણીઆ ને પાટીદાર એ મુખ્ય ગણાય છે. ઉજળી વર્ણમાં દત્રી, રજપુત, કાયસ્થ, સોની, સતાર આદિ ઘણી વૈશ્ય જાતોનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રાહણ અનેક જાતના હોયછે, તેમાંથી કેટલીક જાતો ખીલ્ત ગ્રાહણો સાથે ખાવા પીવાનો વ્યવહાર રાખતી નથી; જેમકે નાગર, શ્રીમાળી (કેટલાક) ગિરનારા, ગુગળી વગેરે ખીલ્ત ગ્રાહણો લેગા જમે છે. લોકો ચોરાશી જમાડે છે ત્યારે આ સર્વ ગ્રાહણો લેગા ગ્રેમીને જમે છે. મૂળ ગ્રાહણની ૮૪ જાતો કહેવાતી, તેથી તેમના સમુદાયના જમણને ચોરાશી કહે છે. વાણીઆમાં કેટલાક નાગર શિવાય ખીલ્ત એક પંગતે જમી શકેછે. કેટલેક ઠેકાણે મેશ્રી અને શ્રાવક લેગા જમેછે, કેટલેક ઠેકાણે તે માટે સહેજ વાંધો લેવાયછે એટલે ઘરમાં લેગા જમે અને બહાર રીતે જ્ઞાતિ ભોજનની પંગતમાં લેગા ન ગ્રેસે, અને કેટલેક ઠેકાણે તેઓ વાણીનો પણ આંટોછાંટો રાખતા નથી. પાટીદારમાં આંજણ શિવાય સર્વ પાટીદાર લેગા જમી શકે છે.

નાતોના સમુદાયને આપણે જાન કહીશું. એટલે શ્રીમાળી, નાગર, મોઢ, આદિન્ય વગેરે નાતોથી જે સમુદાય અથવા જાત થાય, તે ગ્રાહણ: શ્રીમાળી, નાગર, મોઢ, દેશાવાળ, લાડ વગેરે નાતોથી જે સમુદાય અથવા જાત થાય, તે વાણીઆ. આ ઠેકાણે એક વાત એ જોવાની છે, કે ગ્રાહણ વાણીઆની ઘણીખરી નાતો એકજ નામની હોય છે. ખડુધા જે નાતનો વાણીઓ તેજ નાતનો ગ્રાહણ તેનો ગોર હોયછે, અને તેઓની ઉત્પત્તિ એકજ સ્થળેથી અથવા એકજ પુરૂષથી થયેલી કહેવાયછે.

વેપારીની નાતોના સમુદાયને મહાજન એવી સંજ્ઞા અપાયછે. મહાજનનું ખંધારણ ગુજરાત શિવાય હિંદુસ્તાનના ખીલ્ત લાગોમાં જોવામાં આવતું નથી. મહાજન એ પહેલાં રાજકીય સત્તાધારી સંસ્થા હતી, પણ દિવને દિવસે તેનું જોરકમી થતું ચાલ્યું છે. કચ્છ કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં હજી તે સારી સત્તા લોગવેછે. મહાજન એ વેપારી જૂદી જૂદી નાતોનું એકત્ર યાજ છે, અને તે મંસારના કામમાં જખરો લાગ લેઈ શકે છે. એક રીતે નાતની એ

અપીલ કોર્ટ (વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશી) છે. મહાજનના ઠરાવ ઉપર કોઈ ઠેકાણે ફરિયાદ આપી શકતી નથી. નાનના કરતાં મહાજનની સબ માણસને વધારે ભારે પડે છે; કેમકે તે જો મહાજન બહાર યાય, તો મહાજનની બધી નાતો તેની સાથે સંબંધ રાખે નહીં. કોઈ વાત નાતો ન પકડી હોય, તો તે મહાજન પકડી શકે છે. કોઈને નાતથી દાદ મળતી ન હોય, તો તે મહાજનને ફરિયાદ કરી દાદ મેળવે છે. કેટલીક વાર મહાજન આખી નાનને પણ મહાજન બહાર મૂકી શકે છે. મહાજન એ વેપારીની નાતોનો સમુદાય હોવાથી ખાસ કરીને વેપાર વણજની બાબતમાં તેની અંદર વાણીઆ શિવાય બીજા હિંદુ મુસલમાન વેપારીઓ પણ સામેલ હોય છે.

ગુજરાતમાં નાતોનો પાર નથી. વસ્તીપત્રક કરનારાઓએ પણ એ કામની પૂરી તપાસ કરવાનું કંટાળીને છોડી દીધું હોય, એમ જણાય છે. વડોદરાનું રાજ્ય ગુજરાતમાં વિખરાયલું હોવાથી એ રાજ્યના વસ્તી પત્રકમાં આપેલી નાતો વડે ગુજરાતની નાતો વિષે સામાન્ય વિચાર બાંધી શકાયો.

વડોદરા રાજ્યના, સન ૧૮૯૧ ના વસ્તીપત્રકમાં હિંદુઓને કુલ ૯૬ જાતોમાં વહેંચીને દરેકની નાતો—પેટા નાતો આપેલી છે. તેનો સરવાળો કરતાં કુલ સંખ્યા ૨૨૬૮ થાય છે ! એમાં બ્રાહ્મણ ૧૧૧ નાતના, વાણીઆ ૧૨૭ નાતના, કણ્ણી ૨૦૦ નાતના, સરવાલ ૧૧૫ નાતના, ને કોળી ૧૯૮ નાતના જણાવ્યા છે. બીજા જાતોમાં ૧ થી ૧૦૦ સુધી નાતો છે. આ સર્વ નાતને છેડે “અને બીજા” એમ લખી વસ્તીનો આંકડો આપ્યો છે તે ઉપરથી બીજા નાતો છોડી દીધી એમ લાગે છે. મુસલમાન કોમ ૬૪ જાતોમાં વહેંચીને તેની નાતોની સંખ્યા ૧૨૧૨ આપી છે ! મુસલમાનોમાં આટલી બધી નાતો હોય એ તો પ્રથમ દરજ્જે માનવામાં પણ ન આવે. આ શિવાય કાળી પરજના લોકોની ૨૦ નાતો ગણાવી છે. આ ઉપરથી ગુજરાતની કુલ નાતોની સંખ્યા ૩૫૦૦ અથવા તે ઉપરાંત થાય છે.

જેમ ગુજરાતમાં છે, તેમ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં પણ નાતો ઘણી છે. ગયા વસ્તીપત્રક ઉપરથી મદ્રાસ ઈલાકામાં બ્રાહ્મ-

છુની પટ્ટા નાતો, અને બ્રાહ્મણ શિવાયની જાતોમાં ૨૩૦૦ નાતો ગણાઈ હતી !

મી. જે. કિટ્ટરના જણાવ્યા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૧૯૨૯ જૂદી જૂદી નાતો છે. તેમાંની ૮૦૩ માં ૧૦૦૦ અથવા વધારે, ૪૭૨ માં ૧૦૦૦૦ ઉપર, ૨૦૧ માં ૧૦૦૦૦૦ ઉપર, ૪૭ માં ૧૦૦૦૦૦૦ ઉપર, અને ૨૧ માં ૨૦૦૦૦૦૦ ઉપર માણસની સંખ્યા છે. બ્રાહ્મણ કણુખી અને ચમાર એ દરેક જાતની સંખ્યા ૧૦૦૦૦૦૦૦ ઉપરાંત છે. મી. કિટ્ટરે નાતોના પેટા ભાગ પોતાની ગણતરીમાંથી છાંડી દીધા હશે, એમ લાગે છે.

આટલી બધી નાતો કેમ ઉત્પન્ન થઈ તેનો ઇતિહાસ સમુજ થઈ પડે. નાતોનાં નામ જોતાં, ઘણીક સ્થાનને લઈને થઈ છે. જેમ વડનગર તે વડનગરના, વિસનગર તે વિસનગરના, સાઠાદરા તે સાઠાદરાના, મોઢ તે મુઢરાના, દેશાવાળ તે ડીસાના, બોરસદા તે બોરસદાના, શ્રીગોડ તે ગોડ-જંગાળના, શ્રીમાળી તે માળવાના. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે, કે પ્રથમ એકજ જાતના કે જથાના છતાં તેમની ટોળીઓ વેપારવણુજ કે બીજા કારણે જૂદે જૂદે સ્થળે જઈ રહી, તેથી તેમનો સંબંધ તૂટી ગયો, અને સ્થળ ઉપરથી દરેક જૂદી નાત થઈ. એકજ નાત ઘણે ઠેકાણે વસે, અને ફર દેશાવરના કારણે તેમની વચ્ચે સંબંધ ન રહે, તેથી દરેક ગામની કે નજીકના ગામોના સમુદાયની એક નાત બનેાય, અને દીકરીઓ લેવા દેવાનો સંબંધ તેમાંજ રહે. વળી એક ગામમાં પણ કંઈ તકરાર ઉપસ્થિત થાય કે નાતના ફાંટા પડે. આગેવાનોની હઠ અને સ્વાર્થ વડે કે મતભેદ પડવાથી આવા બનાવ હજી પણ બન્યા કરે છે. કેટલીકવાર લોકો એવા મમત પર આવે છે, કે એક ફાંટાવાળા બીજા ફાંટા-તડ સાથેના સંબંધ તોડી નાંખે છે, એટલે જમવા જમાડવાનો વ્યવહાર રાખતા નથી, એટલુંજ નહીં પણ કન્યા પણ દેતા નથી. કોઈ વાર તપેલામાં રાંધી શકાય એટલી નાની નાત આવા તડથી થઈ જાય છે, તેથી કન્યા આપવા લેવામાં લોકોને મહા વિપત્તિ ભોગવવી પડે છે. કોઈ વાર આવાં તડ ભેમાં થઈ જાય છે, પણ ઘણીવાર લાંબી મુદત

જૂઠાંજ રહે છે. કેટલીકવાર આગેવાનોના જીવનમયી પણ ખીલ લોકો વખટા પડી જૂઠું તડ ખાંધે છે. આ એક સ્વતંત્રતાની નિશાની છે. અને કેટલાકને મતે પ્રબલ સુધારા ઉપર આવવા માટે તે છેકજ બગરવી જોઈએ, માટે પુષ્કળ તડો પડીને લોક ખુવાર થશે, ત્યારેજ તેમની આંખો ઉઘડશે. એક બે જમાના અગાઉ આવા બનાવ ઓછા બનતા હતા, એમ જણાય છે. કદાચ તે વખતે લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે આગેવાનોની મરજી વિરૂદ્ધ જતા નહી હોય, અથવા આગેવાનો આજના કરતાં વધારે ન્યાયી ને મોટા મનના હશે. આજે સહેજ કારણથી લોકોને દંડવા કે નાતબહાર મૂકવામાં આવે છે, અને નાતમાં મતામત ને કુસંપ વધારે જણાય છે. પેહેલાંનો એક દાખલો એવો છે, કે એક વાણીઆએ કોળણ રાખી અને તેની સાથે સંબંધ ખાંધી ઘણાં વર્ષ સુધી તેની સાથે તેણે ખાધું-પીધું. તે કોળણ મરી ગયા પછી તેણે પોતાની નાત ભેગી કરી પોતાને પાવન કરી લેવા કહ્યું. નાતે ઠરાવ કર્યો કે તેણે નાત જમાડવી અને મોએ તેને ઘેર જમી જણું. (દંડ વગેરે કંઈ ખીલ સળ ન કરી.) પેલા વાણીઆએ કહ્યું જો હાથેખીમાં વાળ હોય, તો મારી પાસે પેસો હોય. નાતે વધારે વિચાર કરી જણાવ્યું, કે બહુ સાડું, એમ છે તો તારે પાણીઆરેથી પાણીનો ઘડો લઈ આવે. પેલાએ ઘડો આણ્યો, એટલે નાતના સર્વ લોકોએ તેમાંથી ચાંગળું ચાંગળું પાણી પીને તેને પાવન કર્યો. આણું મોડું મન રાખી કોઈ ઠેકાણે નાત આ પ્રમાણે તકસીરવાળાને હાલ પાવન કરે, એમ લાગતું નથી. આ કરતાં હલકા ગુન્હાને માટે એજ નાતે હાલ એક માણસને નાત બહાર કરી હજારો રૂપીઆનો દંડ લીધો ત્યારેજ તેને નાતમાં દાખલ કર્યો.

કેટલીક નાતો એટલી નાની થઈ ગઈ છે, કે જો તે ખીલ સાથે ભળી ન જાય, કે તેની સાથે બેટીવ્યવહાર ન કરી શકે, તો તે કેટલેક ઠાણે નાબુદ થઈ જશે. ઘણી નાતોમાં કન્યાની અછત છે, તેથી તેમનો પણ ખીલ ઇલાજ નહીં લેવામાં આવે તો ઘણે ઠાણે નાશ થવાનો. ઘણી નાતોવાળાને આપણે બેલતા ચાંભળીએ છીએ

કે અમારી નાનમાં પહેલાં ૨૫ મહુનો લાડુ વરતો, તેને જદ્દે હવે ૭-૮ મહુ ઉપર આવી રહ્યું છે; એમ છતાં આવી આપત્તિ માંથી કેમ નીકળવું, તે વિષે નથી કરતું કોઈ વિચાર, કે નથી લેતું કોઈ ઇલાજ.

પ્રજનનું જંધારણ રાજકીય રીતે લેઈએ, તો ઘણી નાતના સમુદાયથી એક ગામની વસ્તી થાય છે. સારાં ગામમાં એક બીજાને જરૂર પડે એવી સર્વ નાતોના લોકો વસેછે. વેપાર રાજગાર અને ધીરધાર કરવા માટે વેપારી-વાણીયા, મારવાડી કે બીજા-હોયછે; ધાન્ય આદિ પકવવાને ભૂદી ભૂદી જાતના ખેડુત-કણુબી, કાછીઆ, કોળી, ભીલ, મુસલમાન, વગેરે; કારીગરીના કામ માટે મુતાર, લુહાર, દરજી, સોની, વણકર, મોચી, ઘાંચી વગેરે હોયછે. મહેનત મજૂરીનું કામ હલકી વર્ણના ગરીબ લોકો કરેછે. હલકી જાતના કામ માટે ભંગીઆ વગેરે હોયછે. વણવાનું કામ વાંઝા, ખત્રી, સાળવી, ઢેઠ, મુસલમાન વગેરે લોક કરેછે. રાજકાજના કામ માટે ગામની વસ્તી પેઢી મુખી, મતાદાર, રાવણીઆ-વજાતણીઆ આદિ બહુ કરીને વંશપરંપરાને માટે હોયછે. તેમને મહેનતના જદ્દલામાં પસાયતાં પળેછે, અને વખતે કંઈ રોકડ પણ મળેછે. માત્ર પગારદાર નોકર તરીકે એક કે અનેક ગામ માટે સરકાર તરફથી તલાટી રાખવામાં આવેછે. છેક નાનાં ને ટેરીઆં ગામોમાં સર્વ જાતની ઉપયોગી નાતો ન હોવાથી ત્યાંના લોકને ઘણાંક કામ માટે નજીકના મોટા ગામ સાથે સંજંધ રાખવા પડેછે. પૂર્વે દરેક ગામ જાણે એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોય એવું હતું; એટલે લોકોની કુરિયાદો વગેરેનો નિકાલ પંચ કે ગામ-નોકરો કરના. સરકાર માત્ર ગામનો વેરો લે, અને મોટા ઝઘડામાં વચ્ચે પડે.

ઘણાં ગામ મળીને એક તાલુકો, પરગણા અથવા મહાલ થાયછે. પાસે પાસેના કેટલાક તાલુકા મળીને એક જિલ્લો, કેટલાક જિલ્લા મળીને એક પ્રાંત, કેટલાક પ્રાંત મળીને એક ઇલાકો અને કેટલાક ઇલાકા મળીને દેશ થાયછે. આમાં દેશી

રાજ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ઇલાકાતું બધારણ અંગ્રેજ સરકારે
ખાંધેલું છે. હાલ જેને એન્ગ્લો-સી (દેશી નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય)
કહે છે, તેને પેહેલાં ઇલાકો કહેતા: જેમ, કાઠિયાવાડ ઇલાકો,
પાલણપુર ઇલાકો વગેરે. મુલકના વિભાગ પ્રથમ જમીનની
ખાસિયત વગેરેને અવલંબીને હતા, તે હજી પણ લોકો બોલવામાં
વાપરે છે: જેમ કાળી જમીનવાળો પ્રદેશ તે કાનમ (કૃષ્ણ),
પાદરા તરફનો રેતાળ પ્રદેશ તે વાકળ (વેકુર), ચડતી જાતની
જમીન તે ચરોતર (ચારોતર), સારો મુલક તે સૌરાષ્ટ્ર ઇ. એન્ગ
રીતે ચોરાશી ગામોના સમુદાયથી થયેલો પ્રદેશ તે ચોરાશી
(વડોદરા ને અમદાવાદની આસપાસ), અમદાવાદ ફરતો દશ
ગાઉનો મુલક તે દશકોશી-દસકોઈ, પાટણની આસપાસનો મુલક
તે પાટણવાડો. કાઠિયાવાડના દશ ભાગ સ્થાનિક જાતોને લઈને
કે બીજા કારણથી પડેલા છે: જેમ આલાવાડ (આલા લોકોનો
મુલક), ગોહિલવાડ (ગોહિલ લોકોનો મુલક). નળકાંઠો, લાલ,
વઢિઆર, ચુંવાળ, લાટય વગેરે પ્રદેશનાં નામ અર્થવાચક છે. હાલ
જેની પ્રાંત સંજ્ઞા છે, તે પહેલાં દેશ કહેવાતા: જેમ, ગુજરાત દેશ,
મહારાષ્ટ્ર દેશ વગેરે.

ધર્મને આધારે પ્રજાનું બધારણ તપાસીએ, તો શરૂઆત
વ્યક્તિથી કરવી પડશે; કેમકે વખતે ધણી ધણીઆણીજ જૂદા
ધર્મનાં હોય છે ! કેટલીક વાર એકજ કુટુંબમાં અનેક ધર્મ પળાય-
છે. ધર્મ એટલે પંથ સમજવો. કેટલીક વાર એક કુટુંબ તો શું પણ
આખી નાત કે મહાજન એકજ પંથનું હોય છે, અને તેમાંની કોઈ
પણ વ્યક્તિથી જાહેર રીતે બીજો પંથ પાળી શકાતો નથી. જો
કોઈ પાળવાની હિંમત ધરે, તો તેને નાત બહાર કે મહાજન બહાર
ચલું પડે. એક ગામ એકજ પંથનું હોય એવું તો કવચિતજ
જેવામાં આવે છે. એથી ઉલટું એકજ ગામમાં ૩૨ પંથની ગણતરી
થઈ છે ! કોઈ પંથ વિશાળ હોય છે, જેમકે શિવમાર્ગી (સ્માર્ત),
વેષ્ણુવી સંપ્રદાય વગેરે. શિવમાર્ગીઓ જૂદા જૂદા મઠના અનુયાયી
હોય છે, તેમ તેમાં કેટલાક સદે પણ હોય છે. વેષ્ણુવી પંથમાં અનેક

લેદછે: વડ્ડભી સંપ્રદાય, સ્વામીનારાયણ વગેરે. કેટલાક પંથ નાના એટલે તે માનનારાનો જથ્થો નાનો હોયછે: જેમ કૃષ્ણલક્ષ્મી, દાનાલક્ષ્મી, સંતરામ વગેરેને માનનારા. આપણા દેશમાં નાતોની પેઠે પંથોની સંખ્યા પણ વિશાળ છે.

આ બધા ધર્મ, સંપ્રદાય કે પંથો હિંદુ ધર્મના ક્ષાંટા છે, ને તેથી તે માનનારા સર્વ હિંદુ કે બ્રાહ્મ્યધર્મી ગણી શકાય. વસ્તીપત્રક-વાળા જીન (શ્રાવક) લોકોને હિંદુ ધર્મથી અલગ ગણે છે, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મ્ય ધર્મથી છે, એમ મનાયછે, અને એજ રીતે જૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ પણ બ્રાહ્મ્યધર્મથી થએલી ગણવામાં આવેછે. માટે હિંદુસ્તાનમાં વસતા જીન કે જૌદ્ધ તે હિંદુજ ગણાય. બ્રાહ્મ્ય ધર્મ માનનારી પ્રજામાંથી જીન અને જૌદ્ધના આચાર્યોએ લોકોને પોતાના ધર્મમાં લીધા હતા; અને શંકર, વડ્ડભ આદિએ વળી તેમના ધર્મના લોકોને પોતાના પંથમાં ખેંચી લીધા હતા. આજ પણ કેટલીક નાતોમાં એક લાગ શ્રાવક ધર્મ માનનારો તો બીજો ભાગ કંઠીખંધો (વૈષ્ણવ) હોયછે, વળી એક પંથમાંથી બીજા પંથમાં જા આવ થયા કરેછે, અને લગ્નાદિ સંબંધ પણ થાયછે. જીન ધર્મમાં દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી એવા બે પંથછે. શ્વેતાંબરીનો એક ક્ષાંટો તે હુંડીઆ કહેવાયછે; તેઓ મુર્તિને માનતા નથી. જૌદ્ધ ધર્મ પ્રથમ ભરતખંડમાં ઉત્પન્ન થયો, અને એક વખતે ઘણા પ્રસારને પામ્યો, તે છતાં હાલ એ ધર્મના અનુયાયીની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં ઘણી થોડી છે. એ ધર્મ ટિબેટ, લંકા, ચીન, જાપાન અને બીજા પૂર્વના દેશોમાં ને બેટોમાં ઘણા પ્રસારેલો છે.

હિંદુઓ શિવાય આપણા દેશોમાં બીજા ધર્મો માનનારા લોકોની સંખ્યા પણ ઘણી છે. મુસલમાન લઈએ તો તે હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો લગભગ ૧૬ થાયછે. મુસલમાનોમાં સુન્ની અને શિયા એવા મુખ્ય બે પંથ છે; તે શિવાય બીજા કેટલાક ક્ષાંટા પણ છે. જે અસલના મુસલમાનો પોતાના રાજ કે સરદારો સાથે આ દેશ પર ચઢી આવ્યા, અને તેમનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી અહીંજ

રહ્યા, તેમને આપણે શુદ્ધ મુસલમાન કહીશું. તેમાં કેટલીક બતો છે: જેમકે, મોગલ, પઠાણ, સૈયદ વગેરે. હિંદુમાંથી મુસલમાન થયા, તેમાંના કેટલાકને મોલેસલામ કહેછે, અને વહોરા, ખોબા વગેરે કેટલીક બતો બૂદી છે. મોલેસલામમાં હજી બંને ધર્મનાં નિશાનો જોવામાં આવેછે, એટલે તેઓ ઘણાં ખરાં નામ હિંદુનાં રાખેછે, તેમનાં ખેરાં હિંદુનો પોપાક પહેરેછે, અને લગ્ન પ્રસંગે કાજી અને મોર-પ્રાદ્યંબુ બંને ક્રિયા કરાવેછે. વહોરા વગેરેની અડકો જોતાંજ તેઓ હિંદુ હતા, એમ ખાત્રી થાય છે. વળી તેઓ ભાપા પણ હિંદુની વાપરે છે. મુસલમાનોએ કેટલાક હિંદુ રિવાજ અને હિંદુઓએ કેટલાક મુસલમાન રિવાજ ગ્રહણ કર્યાંછે, એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક વાર મુસલમાન હિંદુ દેવની અને હિંદુઓ મુસલમાન પીર પેગંબરની માનતા મુદ્દાં રાખેછે. મુસલમાનો ખહું દરીને ઉરડુ એટલે હિંદુસ્તાની ભાષા બોલનારા છે, તથાપિ જે પ્રાંતમાં તેઓ વસતા હોય, તે પ્રાંતની ભાષાના શબ્દોના વાપરથી પ્રાંતવાર તેમની ભાષામાં કંઈ અંતર પડેછે. વળી વટલેલા હિંદુઓએ તો ઘણું કરીને પોતાની અમલ ભાષા કાયમ રાખી છે. વહોરા, ખોબા, મેમણ એ બતોની ભાષા શુજરાતી છે.

જરતોસ્ત અથવા ઝોરોઆસ્ટર ધર્મ માનનારા પારસી લોકો ૧૨૦૦-૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર પોતાની સ્વભૂમિ-ઈરાન દેશને, ધર્મ-બ્રંષ્ટ થવાના જોખમમાંથી બચવા સારૂ તજીને, આ દેશ તરફ નીકળી આવ્યા, અને શુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં સંતણ આગળ ઉતર્યા. તે વખતે તેમની સંખ્યા ઘણી યોડી હતી. સંતણના રાણાએ તેમને પોતાના મુલકમાં ઉતરવાની ને રહેવાની પરવાનગી આપી, અને તેમના ધર્મોચરણમાં કંઈ ખલેલ થશે નહીં, એવું અલિવચન આપ્યું. માત્ર હિંદુઓની કેટલીક રીતભાત તેમણે સ્વીકારવી એવી શરત કરી. તેમણે હિંદુઓના જેવો પહેરવેશ પહેરવો શરૂ કર્યો, અને શુજરાતી ભાષાને પોતાની માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી. હિંદુ લોકોમાં ચાલતા બીજા ઘણા રિવાજ તેમણે દાખલ

કયાં. જેમ જેમ તેમની સંતતિ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ ઉત્તર તરફ એટલે સુરત સહી આવતા ગયા. ધીમે ધીમે તેઓ સારી આળાદાની લોગવતા થયા. હિંદુસ્તાનમાં હાલ તેમની સંખ્યા એક લાખની અંદર છે, તથાપિ વેપાર રાજગારના સાહસ વડે અને વિદ્યાના ત્રણ વડે હિંદુસ્તાનમાં પારસીઓ એક અંગત્યની ઠામ થઈ પડી છે.

ચાહુદી એટલે જ્યુ અથવા હિંદુ પ્રજાની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં મોટી નથી, પણ મોઝીસનો ધર્મ માનનારી આ પ્રજા પણ સાહસિક અને બુદ્ધિમાન છે. દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં તે પ્રસરેલી છે, અને નાણાવટ ને ધીરધાર કરવાના કામમાં તેની ખ્યાતિ વિશેષ છે. હિંદુસ્તાનમાં વસતા ચાહુદીઓ ઘણુંકરીને જે તે પ્રાંતની ભાષા કે ઉરદુ ભાષા પોતાના કાર્યવ્યવહારમાં વાપરે છે.

પરદેશથી હમેશને માટે આવી રહેલા એવા ઇસુખ્રિસ્ત (ક્રાઇસ્ટ) નો ધર્મ માનનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી નથી, પરંતુ હિંદુ વગેરે આ દેશના લોકો જેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તેમની સંખ્યા મોટી છે. એ ધર્મની પ્રથમ શરૂઆત મલબાર કાંઠાના દક્ષિણ ભાગમાં થઈ, અને તે પછી પોર્ટુગીઝ અને બીજા પ્રજાઓ જેમ જેમ આવતી ગઈ, તેમ તેમ તેમના ઉપદેશકોએ હિંદુ લોકોને ખ્રિસ્તી કર્યા. હલકી અને અંત્યજ વર્ગમાંથી થએલા ખ્રિસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ખ્રિસ્તી થએલા હિંદુઓએ પોતાની અસલ ભાષા અને ઘણાખરો પહેરવેશ કાયમ રાખ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક ઠેકાણે તો તે લગભગ પ્રસંગે તેમના દેવળમાં પણ જાય, અને માતાને વધામણાં પણ દેવા જાય. વળી માખાપના મિત્રણથી થયેલી ખ્રિસ્તી પ્રજા છે, તેને યુરેઝિઅન કહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના મુખ્ય ભાગ ત્રણ અને તેના પેટા ભાગ ઘણા છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ, રોમન કેથોલિક અને ગ્રીક ચર્ચ (દેવળ) એ ત્રણ મુખ્ય ભાગ છે, અને ચર્ચ ઓફ ઈંગ્લંડ, ચર્ચ ઓફ સ્કોટલેન્ડ,

પ્રેસબિટેરિયન, દ્યુથરન, મેથોડિસ્ટ, બાપ્ટિસ્ટ વગેરે તેના વિભાગ અથવા પંથ છે.

આ શિવાય પરદેશી ઇતર ધર્મની સંખ્યા થોડી છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનના અસલ રહેવાસીઓ જેમને અનાય કે શૂદ્ર કહેછે, તેમના વિષે ધર્મ સંબંધે કંઈ કહેવાનું રહેછે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ ધારેછે, કે આર્યો આવ્યા તેની પેહેલાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ એ લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેલા, અને તે તુરાનિયન અથવા સિથિયન જાતના છે. રાસ્તી પ્રદેશમાં વસનારા કેાળી ભીલ અનાય છે, પણ તે તેમાં વસનારી ખીજી જાતોની પેઠે હિંદુજ ગણાયછે. જે લોકો ડુંગરોમાં ને જંગલોમાં વસેછે, તેમને કાળી પરજના લોક કહેછે. તેમાં પણ ઘણા લોક છે, જેમકે કેાળી, ભીલ, નાયકડા, ધાણુકા, ચોધરા, ગામીતા, કૌકણા, વસાવા, સાન્થલ, ગોન્ડ વગેરે. આખો હિંદુસ્તાન લઈએ તો આ જાતની સંખ્યા મોટી થાયછે. એ લોકો વાઘેશ્વરી માતા વગેરેને પૂજનારા, અજ્ઞાન અને વહેમી છે, અને તેમના લગ્નનું બંધન ધર્મક્રિયા સાથેનું કે ભેરાવર નથી. તેઓના આચારવિચાર વિચિત્ર છે, અને તેમની ભાષા જે જે માંત નજીક તેઓ રહેતા હોય, તેને અનુસરતી છતાં, તેઓ ઘણા દેશ્ય સખ્દો વાપરેછે. એમ છતાં પણ તેમની ગણના હિંદુમાંજ થાયછે, કેમકે તેમનો કોઈ ખાસ ધર્મ નથી, અને તેઓ હિંદુઓની જૂદીજૂદી દેવીઓ કે દેવને માનેછે.

ભાગ ૨

સ સાર પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય.

જો દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં સંસાર પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય (કર્મ) સમજે, અને તે પ્રમાણે વર્તે, તો સંસાર આપોઆપ સુધરે અને સુખરૂપ થઈ પડે.

સંસારનાં કર્તવ્યને લૌકિકધર્મ કહે છે, અને તે નીતિશાસ્ત્રનો પેટા ભાગ છે. જે ધર્મ વ્યક્તિના પોતા પ્રત્યે અને ઇશ્વર પ્રત્યે છે, તે નીતિશાસ્ત્રમાં આવે છે, ને ધર્મનો વિષય ગણાય છે. આ શિવાયના ધર્મ તે ખાસ લૌકિક ધર્મ છે. એના મુખ્ય બે ભાગ છે. ૧ સગાં, વહાલાં ને સંબંધી પ્રત્યેના ધર્મ, અને ૨ લોકો પ્રત્યેના અથવા સાર્વજનિક ધર્મ.

સગાં, વહાલાં ને સંબંધી પ્રત્યેના ધર્મમાં સ્ત્રી પુરુષોનાં અન્યો-અન્ય ધર્મ એટલે દાંપતી ધર્મ; માળાપના છોકરાં પ્રત્યે, અને છોકરાંના માળાપ પ્રત્યે ધર્મ, એટલે વાત્સલ્ય અને સંતાન ધર્મ, ભાઈ બહેન અને તેવા સંબંધનાં માણસોના અન્યો અન્ય ધર્મ તે ભાંડુ ધર્મ, સ્વામીના નોકર ચાકર પ્રત્યે, અને નોકર ચાકરના સ્વામી શેઠ પ્રત્યે ધર્મ, તે સેવ્ય સેવક ધર્મ; અને ગુરૂના શિષ્ય પ્રત્યે તથા શિષ્યના ગુરૂ પ્રત્યે ધર્મ, તે ગુરૂશિષ્ય ધર્મ. સાર્વજનિક ધર્મમાં, આજ્ઞામાં રહેવું, સ્વદેશ હિતેચ્છા, કૃતજ્ઞતા, સભ્યતા, પદોપકાર બુદ્ધિ, નિષ્કપટ (સત્યશીલતા), ચોખવટ (પ્રમાણીકપણું), નમ્રતા (સૌમ્યતા), મોટું મન અને ન્યાય, એમનો સમાવેશ થાય છે.

સ્ત્રી પુરુષના અન્યોઅન્ય એટલે દાંપતી ધર્મ.

લગ્નની પત્રિત્ર ગાંઠ વડે બંધાયેલું સ્ત્રી પુરુષનું જોડું અન્યો-અન્યના સારા નરસા કર્તવ્યવડે જન્મ પર્યંત સુખી કે દુઃખી થાય છે. લગ્ન એ એવો વિચિત્ર સંબંધ છે, કે જે વડે સ્ત્રી પુરુષનું એકપણું સદાને માટે થાય છે. જો સારાં હોય, તો તેમનામાં અલૌકિક પ્રેમ

ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રેમ ઇશ્વર પ્રત્યેના અખંડ અને અપ્રતીમ પ્રેમથીજ ઉતરે છે. સંસારનું બંધારણ, અને સુખનું (કે દુઃખનું) મૂળજ સ્ત્રી પુરૂષ છે. બંનેએ પોતાનું શિયળ સાચવવું, એ તેમની પહેલી ફરજ છે. બેમાંથી એક અનીતિવાન થવાથી બીજાને મહા કષ્ટ થાય છે, અને બંનેનો સંસાર ધૂળ મળી બાય છે. ઉદર નિર્વાહનાં સાધન મેળવી, પુરૂષ જેમ સ્ત્રીને પોષવા બંધાએલો છે, તેમ પુરૂષે મેળવેલા સાધનનો સારો ઉપયોગ કરી પુરૂષને સુખી કરવા સ્ત્રી બંધાએલી છે. પુરૂષ સ્ત્રીને શુભામડી, કે મનુરણ તરીકે ગણે અને પોતાની અધોંગના ન સમજે, તથા તે પ્રમાણે તેને માનપાન ન આપે તો તે પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે છે; અને તેની માઠી અસર સ્ત્રી ઉપર અને છોકરાં છંયાં ઉપર થાય છે. એથી જે પ્રેમની આશા સ્ત્રી તરફથી રાખવામાં આવે તે કયાંથી મળે ? એથી ઉલટું, સ્ત્રી જો ધણીને પોતાનો સ્વામી ન ગણે, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ન વર્તે, અને તેને તુચ્છ-કારે, તો તેણે પુરૂષનો પ્રેમ મેળવવાની આશા રાખવીજ નિર્થક છે. જનસ્વભાવ વિચિત્ર છે. કોઈમાં કાંઈ અપલક્ષણ તો કોઈમાં કાંઈ અપલક્ષણ હોય છે. કેટલીક કુટેવો એવી હોય છે, કે તે એકાએક ટળી શકતી નથી, માટે સ્ત્રી પુરૂષે એક બીજાનાં લક્ષણ બાણી લઈ સુક્તિ-થી અને મોટા મનથી વર્તવું જોઈએ. બંને હઠીલાં થાય ને બાકરી બાંધી બેસે, તો તેથી કણ્યા કંઠાસનું મૂળ રોપાય અને લોકમાં ફેળેલી થાય. સંસારમાં ધણી વાર ધરછોડ કરવી પડે છે, અને આપણે મમત છોડી દેવો પડે છે. જો એમ ન કરીએ, તો દુઃખ વેઠવું પડે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રી ધર્મ તો કોઈ સાધવીજ પાળી શકે, તથાપિ તેમાંના જે અવશ્યના ધર્મ આ સમયને અનુકૂળ છે, તે દરેક સ્ત્રીએ પાળવા જોઈએ. એજ રીતે પુરૂષે પણ સ્ત્રી પ્રત્યેનું વર્તન હમેશ ઉચ્ચ જાતનું રાખવું જોઈએ. એક સુખી તો બીજું સુખી અને એક દુઃખી તો બીજું દુઃખી સમજી દરેકના સુખ દુઃખમાં હંપતીએ લાગ લેવાનો છે, અને દરેકની બીટે લોગ પડવાનું છે. તેમણે મેહેણાંદુ-ણાંથી, તુચ્છકારવાથી, કણ્યા કંઠાસથી હમેશ દૂર રહેવું. મોટું

મન રાખી બીજાના અવશ્ય, કે કુટેવો વિષે અમુક હદ સુધી આંખ આડા કાન કરવા, અને તે સુધારવા ચુકિતથી યત્ન કરવો. વિનય એ સ્ત્રીઓનું વશિકરણ કહેવાય છે. મીઠી જીભ હમેશ બીજાને વશ કરે છે. કામ કરવું, એ કામણ કરવા બરાબર છે. એથી પોતાનું શરીર સાફ રહે છે, અને ઘરની સ્થિતિ સુધરે છે. સ્વચ્છતા અને સુઘડતા વડે પુરૂષને ઘરમાં આવતાંજ આનંદ થાય છે. પુરૂષ ઘરથી કંટાળે છે, ત્યારેજ તે ધંધો ન છતાં બહાર રખડવા જાય છે. સ્ત્રીને જોઈતાં સુખનાં સાધન જો પુરૂષ પૂરાં ન પાડે, તો તે તેનાથી બેઠરકાર રહે છે. એક બીજાને સુધારવા ને સુખી કરવા માટે ઈર્ષ્યાથી યત્ન કરવો જોઈએ. માખાપના સફળતા કે દુર્ગુણ છોકરાંમાં દાખલ થાય છે, એ વાત લક્ષમાં રાખીને ઈર્ષ્યાથી વર્તન કરવું જોઈએ. વળી દુર્ગુણનો એપ સગાં વહાલાંમાં, પડોશીઓમાં, ને નાત જાતમાં પ્રસરે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. સફળતા સુખી કુટુંબોના સરવાળાથીજ સફળતા ને સુખી સંસાર બને છે, એમ સમજવું.

વાત્સલ્ય અને સંતાન ધર્મ

માખાપના છોકરાં પ્રત્યેના ધર્મને વાત્સલ્ય ધર્મ કહે છે. વાત્સલ્ય, પ્રેમ સ્વભાવસિદ્ધ છે. પક્ષીને ઈંડાં મૂકવાનો વખત આવે તે અગાઉ, તે માળો બાંધવા મંડી જાય છે. માળો બાંધવામાં માદાને નર મદત કરે છે. ઈંડાં મૂક્યા પછી તેમને સેવવામાં અને સંભાળવામાં માદા કેટલી કાળજી રાખે છે, તે સૌના જાણવામાં છે. બિલાડી પોતાના બચ્ચાંને મોમાં ઘાલે, અને ઉંઢરને મોમાં ઘાલે, એમાં કેટલો તકાવત છે? વાંદરી પોતાના નાના બચ્ચાને બગલમાં લઈને કેવી કુદકા મારે છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. કુતરી બોલ કરે છે, અને રંજેને કોઈ મારાં બચ્ચાને ઈજા કરે, કે ઉપાડી જાય, તે માટે કોઈ નજીક આવે તો તેને કરડવા ધાય છે. નિર્દય દોહનાર ઘણું ખર્ચ દૂધ દોહી લઈ પોતાના બચ્ચા માટે પૂરતું દૂધ રાખશે નહીં જાણી ઢાર દૂધ ચોરે છે. આ સૌ સ્વાભાવિક પ્રેમ બતાવે છે. અતિ દુઃખ, કે અતિ

દુર્ગુણમાં ગરક થએલાં કૌંઠકજ માળાપ છોકરાં પ્રત્યેનો ખ્યાર તળે
 છે; પરંતુ સામાન્યપણે સર્વ કૌંઠ પોતાના સંતાન ઉપર ખ્યાર રાખે
 છે; અને ખ્યાર વડે તેમના પ્રત્યેનાં પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ
 થાયછે. એમ છતાં ઘણી વાર અજ્ઞાનથી ને નિષ્કાળજીથી માળાપ પો-
 તાનાં કર્તવ્ય પૂર્ણપણે જાણવી શકતાં નથી. છોકરાંને સંભાળથી ને
 પૂર્ણ રીતે પાળવાં ને ઉછેરવાં એ માળાપની પહેલી ફરજ છે. વધારે
 ઓછું ખવડાવવાથી, કે કપડાં લત્તાં વગેરે જોઈએ તે પ્રમાણે પૂરાં
 ન પાડવાથી છોકરાં માંઠાં પડેછે કે મરણ પામેછે. મંદવાડ વખતે
 સંભાળ પૂર્વક ચાકરી ને ઓસડવેસડ ન કરવાથી તેઓ વધારે રિખાય
 છે, કે મૃત્યુ પામેછે. અતિ લાડથી છોકરાં બગડેછે. તેમને વિવેકી
 ને સફળી કરવાં, એ માળાપની જીજ્ઞાસુ ફરજ છે. છોકરાં અસહ્ય
 ને દુર્ગુણી નીકળવાથી તેમનો જન્મારો ખરાબ થાયછે, ને માળાપને
 મરતા સુધી દુઃખનું કારણ થઈ પડેછે. તેમને સારી કેળવણી આ-
 પવી, એ માળાપની ત્રીજી ફરજ છે. જયપણમાં ઘેર સાફ શિક્ષણ
 આપી શકાય, માટે માળાપ, અને ખાસ કરીને માતા સુશિક્ષિત
 હોવી જોઈએ. જો તેમ ન હોય, તો શિક્ષક રાજીને પણ છોકરાંને
 ભણાવવાં, અને નિશાળે જવા લાયક થાય ત્યારે નિશાળે મોકલવાં.
 'સા સુખનું' મૂળ કેળવણી છે, માટે પોતાથી બને તે પ્રમાણે વધારે
 માં વધારે કેળવણી આપી, માળાપે પોતાની મોટી ને અગ-
 ત્યની ફરજમાંથી મુક્ત થવું. કેળવણીની સાથે ધર્મ અને નીતિની
 છાપ છોકરાના મન પર નાનપણથીજ પડે, એમ તેમણે કરવું. કેટ-
 લાં થોડાં માળાપ આ ફરજ અહા કરેછે, અને પાછળથી છોકરાં
 નાસ્તિક ને અનીતિવાન નીવડવાથી તેમને કેટલું પસ્તાવું પડેછે, તે
 આપણા જાણવામાં છે. માળાપ નાનપણથી છોકરાંને પરણાવવા પ-
 સ્તાવવાની કાળજીમાં પડે, અને તે પાછળ પૈસા ટકા ખરચી નાખે,
 તે કરતાં તેમને ભણાવવા ને સુધારવા પાછળ કાળજી રાખે, ને પૈસા
 ખરચે, તો કેવું સાફ ? ઘણી વાર છોકરાંને માળાપ ચાવળાં કરેછે,
 ને માળો દેતાં શીખવેછે, તે બહુ ખોટું છે. સર્વ વાતમાં છોકરાં
 માળાપની નકલ કરેછે; માટે માળાપનું વર્તન અનુકરણીય હોવું

જોઈએ. વાત્સલ્ય ધર્મ માળાપમાં મરણપર્યંત રહેવો જોઈએ; અને છોકરાંનું હ્રમેશ ક્ષેમ, કુશળ અને સુખ તેમણે ચહાવું જોઈએ. છોકરાંના માળાપ પ્રત્યેના ધર્મને આપણે સંતાન ધર્મ કહીશું. છોકરાં ઉપર માળાપના અથાગ ઉપકાર છે, અને તે ઇશ્વરના ઉપકારથીજ ઉતરે છે. જેમણે જન્મ આપ્યો, જેમણે તેમને દુઃખ વેઠીને ઉછેર્યો, જેમણે સુખના સાધન ને વિદ્યાનાં દાન આપ્યાં, તેમના પ્રત્યે છોકરાંનો પ્રેમ રહે, એ સ્વાભાવિક છે; એમ છતાં કેટલાંક છોકરાં માળાપ સાથે અસહ્યતાથી વર્તે છે, તેમને ઘણીવાર પજવે છે અને તેમની લાગણી, કે સુખશાન્તિ તરફ લક્ષ આપતાં નથી. માળાપ ઉપર પૂજ્યભાવ રાખી તેમને માન સન્માન આપવું, એ છોકરાંની પહેલી ફરજ છે. પોતાને માટે વિના કારણ તેમને દુઃખ પડવા ન દેવું, તેમની લાગણી દુખાય એવું કામ કદી ન કરવું, તેમનો હુકમ ઉઠાવવો, એ છોકરાંની બીજી ફરજ છે. તેઓ જે કહે તે કરવું, અને તેમની ઈચ્છાને આધીન થઈ છોકરાંએ વર્તવું. માળાપની સેવા ચાકરી કરવી, એ છોકરાંની ત્રીજી ફરજ છે. આ ફરજ જેમ માળાપના લોગાં હોય, તે વખતે છોકરાંએ અદા કરવાની છે, તેમ તેમનાથી છુટાં પડ્યા પછી પણ તે અદા કરવાની છે. માળાપ જેમ ઉમરે પહોંચતાં જાય, તેમ આ ફરજ ઉપર વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે; કેમકે માળાપના જેમ કર રહે, તેમ તેમને બીજા પર વધારે આધાર રાખવો પડે છે. બચપણમાં જેવી છોકરાંની અવસ્થા તેવી વૃદ્ધપણમાં માળાપની અવસ્થા થાય છે; તેથી છોકરાંના બચપણમાં જે ફરજ માળાપે બજાવી, તે ફરજ માળાપની વૃદ્ધાવસ્થામાં છોકરાંએ અદા કરવાની છે. છોકરાં સપુત ઉઠવાથી માળાપને અતિ આનંદ થાય છે. તેમના વિષે લોકો સાફ જાણે, તેઓ પોતાની રહેણી કરણી વડે સંસારમાં વળણાય, ઉદમ ધંધા વડે આળાદી ભોગવે અને ઘરસંસારમાં સુખ મેળવે; એ જોઈ માળાપને જેટલો આનંદ થાય છે, તેટલો આનંદ તેમને બીજા કયાથી થતો નથી; કેમકે એથી તેઓ જગતમાં જન્મીને કૃતાર્થ થયાં એમ સમજે છે.

ભાંડુ ધર્મ.

ભાંડુ એટલે ભાઈ બહેન. એકજ માળાપનાં છોકરાંના પરસ્પર ધર્મ તે ભાંડુ ધર્મ. એકજ માળાપથી ઉત્પન્ન થએલાં છોકરાનું સગ-પણ અને સંબંધ નિકટનાં છે, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. એકજ કુટુંબમાં રહેવાથી તેમને વારે વારે એક બીજાના સંબંધમાં આવવાનું થાય છે. તેમના વર્તન વડે માળાપને સુખ દુઃખ મળે છે, અને પોતે પણ એથી સુખી કે દુઃખી થાય છે. માટે તેમણે એક બીજા સાથે માયા મમતાથી વર્તવું, એક બીજાની મક્કતમાં આવવું અને એક બીજાના સુખ દુઃખમાં લાગ લેવો, એ તેમની ફરજ છે. ધરસંસાર ખમવાથી ને માફ કરવાથી ચાલે છે. એટલે કોઈ વાર બીજાના વાંકને માટે, કે તે ગમે તેમ બોલી જાય તેને માટે ગમ ખાવી પડે છે, અને તેને માફી આપવી પડે છે, જે એમ ન કરીએ તો કલેશ ઉત્પન્ન થાય, અને આપણી સાથે માળાપને પણ દુઃખી કરવાં પડે. દરેક જણે પોતાના સુખ તરફ નહીં પણ બીજાના સુખ તરફ જોવું. મોટાં ભાંડુએ નાનાં ભાંડુને પોતાનાં છોકરાં જેવાં ગણી તેમની સંભાળ રાખવી, ને તેઓ સારો માર્ગ પકડે, ને સુખી થાય, એમ કરવું. નાનાં એ મોટાં ભાંડુને પોતાના માળાપ તુલ્યગણી તેમની સાથે તે પ્રમાણેનું વર્તન રાખવું. કુસપ અને અણબનાવથી ઘરમાં કળગા કંકાસનું બીજ રોપાય છે, અને લોકોમાં કુટુંબની ફજેલી થાય છે, એ વાત યાદ રાખવી. સંપ અને માયા વડે કુટુંબ સુખમાં રહે છે. દરેક પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે કરી શકે છે, સંસારી લાલ વધે છે, લોકોમાં માન મળે છે, અને ઈશ્વર પણ રાજ થાય છે. કોઈ ભાંડુમાં કંઈ ખોડખાંપણ હોય, તો તે ઉપર દુર્લક્ષ રાખવું, તે પ્રસિદ્ધ કરવાથી અલગ રહેવું, અને તે સુધારવા માટે ધીમેથી ને એકાંતમાં શીખામણ દેવી. બીજાને રીસ ચડે, કે માફ લાગે, એવું વર્તન ન રાખવું; અને કોઈની અદેખાઈ ન કરવી. લોભધની ગણના પણ ભાંડુમાંજ થાય છે, માટે તેમની સાથે પણ બીજાં ભાંડુની પેઠે વર્તવું; અને રોબધઓએ પણ તેવુંજ વર્તન રાખવું.

સેવ્ય સેવક ધર્મ.

સારી રિથિતિના લોકો સર્વ કામ પોતાને હાથે કરી શકતા નથી, ત્યારે તેમને નોકર ચાકર રાખવા પડે છે. નોકર ચાકરો પગાર કે ખીજો બદલો લઈ શેઠનું મુકરર કરેલું કામ કરવા બંધાય છે. તેઓ દાસ કે ગુલામ નથી; તેઓ પણ પોતાની પેઠે મનુષ્ય જાત છે, અને ઇશ્વરની નજરમાં સર્વ માણસ સરખાંજ છે, એ વાત શેઠે અને તેના ઘરનાં માણસોએ હંમેશા યાદ રાખવી. સારા ચાકર કુટુંબના માણસ જેવા થઈ રહે છે, અને કુટુંબનું સુખ વધારવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે; માટે તેમની સાથે માયાથી ચાલવું, નરમાશ ને વિવેકથી ખાલવું, ચાલતા સુધી તેમને વધારે મહેનત ન આપવી, અને ગુલામગિરીની બેડી જેમ તેમને ઓછી દુઃખકારક લાગે તેમ કરવું. તેઓ વિશેષ કામ કરીને ઉપકાર કરે, કે નિમકહલાલીથી સાફ કામ કરે ત્યારે તેમને થોડા બદલો આપવો. ઘરનાં માણસોએ સારાં કામ કરીને તેમને દાખલો આપવો. જ્યારે તેઓ ખોટું કામ કરે, ત્યારે માયાથી તેમને ઠપકો ને શીખામણ દેવાં. માંહે સાજે તેમની ખરદાસ લેવી, અને ખીજે વખતે તેઓ દુઃખ ન પામે એમ કરવું. વિનાકારણ કે તુરંચ કારણ માટે તેમને ધમકાવવા નહીં, કે તેમની હાડછેડ કરવી નહીં. એથી ઉલટું, ખાલવા ચાલવામાં તેમની સાથે હૃદયથી જાહે હજી જવું નહી. તેઓ ચાકર છે, લાઇમ ધ નથી; એ વાત યાદ રાખી, પોતાની હલકાશ જતાવી તેમને તેમની ખરી મરજદાથી બહાર જવા ન દેવા; તથા મળેલા હુકમની અવગણના કરવાનું મન થાય, એવો લાભ તેમને કદી ન આપવો.

ચાકર જે કામ કરવા બંધાય છે, તે તેણે સારી રીતે ને ખરા મનથી કરવું. પોતાના સફવર્તન વડે તેણે કુટુંબનું એક માણસ થઈ જવું જોઈએ. એથી તેને પોતાને લાભ થવાનો છે. શેઠ અને શેઠના કુટુંબના માણસો સાથે તેણે અદબથી ને વિવેકથી વર્તવું, ઉપડતે સાહે કદી જવાબ ન આપવો, અને નાનાં છોકરાંને ધમકાવવાં કે તેમને ખોટે માર્ગે ચલાવવાં નહીં. નિમકહલાલી એ ચાકરનો મુખ્ય

ધર્મ છે, એટલે શેઠના કુટુંબ પ્રત્યે વફાદાર થવું, અને હુણ ખાઈને કદી પણ હરામ ન કરવું. કામથી ઘસાઈ જવાતું નથી, માટે વધારે કામ સોંપવામાં આવે, તો તે માથે ચઢાવી કરવા માંડવું, કેમકે આજ્ઞા માનવી, અથવા હુકમ ઉઠાવવો, એ તેની ફરજ છે. કદી કામ ગળ ઉપરાંત સોંપવામાં આવે તો તે વિષે લાગ જોઈને સમ્યક્તાથી વાન કરવી. સારા વર્તનથી ચાકરો લાંબી મુદત કે મરણ પર્યંત શેઠને ત્યાં રહી શકે છે, અને સુખી થાય છે.

શુરૂ શિષ્ય ધર્મ.

શુરૂ શિષ્યના ધર્મ વિષે શાસ્ત્રોમાં ઘણું કહ્યું છે, પરંતુ તે વખતના બંધારણમાં ને હાલના બંધારણમાં ફેર પડી ગયો છે, અને તેને અનુસરીને લોકોના વિચાર પણ બદલાય છે. તે વખતે શુરૂને ઘેર રહી વિદ્યા ભણવી પડતી, અને શુરૂ વિદ્યાર્થીને મફત ભણાવતા, તેથી તેના બદલામાં એક સેવક કે સંતાન તરીકે શુરૂનું ઘણું કામ-કાજ વિદ્યાર્થીને કરવું પડતું. શુરૂ પણ વિદ્યાર્થીને પોતાના પેટના છોકરા માફક ગણી તેના પર માયા મમતા રાખતા, ને ખરા ભાવથી વિદ્યાનું દાન હેતા. હાલ શિક્ષકવર્ગ પગાર ખાઈ કામ કરનારો હોવાથી તેના ને શિષ્યવર્ગ વચ્ચેના ભાવમાં ફેર પડે, એ સ્વાભાવિક છે.

પગાર મળે અથવા ન મળે, કે વિદ્યાર્થી પાસેથી બદલો મળે અથવા ન મળે, પરંતુ શુરૂને માથે અગત્યની સેવા બજાવવાનું જોખમ રહે છે. માળાપના કર્તવ્ય કરતાં પણ શુરૂનું કર્તવ્ય વધારે મહત્વનું ને જોખમકારી છે. માળાપે બાળકને ઉછેરી મોટું કર્યું, પણ શુરૂએ તેને વિદ્યા રૂપી મહાદાન આપી માણસની જોખમાં આણવાતું છે. શુરૂને એક રીતે માળાપ ગણવામાં આવે છે, તેનું કારણ એજ છે. પ્રજા સારી અથવા નરસી નિવડવી, તેનો મોટો આધાર શુરૂ ઉપર છે; માટે જો તે પોતાના કર્તવ્યમાં ચૂકે, તો પ્રજા પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ તે હારે છે, એટલુંજ નહીં, પણ જે પ્રજાના

પૈસા ખાઈ તે કામ કરે છે, તે પ્રજાની તેણે નિમકહરામી કરી એમ કરેછે. વિદ્યાર્થી સાથે માયા મમતાથી વર્તી તેનાં વલણ અને શક્તિ જોઈ યુક્તિસર ને કાળજીપૂર્વક શીખવવું, એ તેની પહેલી ફરજ છે. શિક્ષકની લણનાર નકલ કરેછે, માટે શિક્ષકની રહેણી કરણી ઉત્તમ પ્રકારની અને અતુકરણીય હોવી જોઈએ. છોકરાં આડે રસ્તે જતાં હોય, તો તેમને ટોકીને તથા બોધ આપીને સુધારવાં. છોકરાં સમજ સાથે જ્ઞાન મેળવી બુદ્ધિવાન થાય, ઉત્તમ પ્રકારની નીતિની છાપ તેમનાં કુમળાં મગજ પર પડે, અને તેમનાં નાજુક શરીર કેળવાઈને તેઓ શરીરસંપત્તિ લોગવે, એ ઉપર શિક્ષકે ખાસ લક્ષ આપવાનું છે.

શુરૂ આપણા માળાપ તુલ્ય છે, એમ માની માળાપ પ્રત્યેના જે ધર્મ તે શુરૂ પ્રત્યે શિષ્યે પાળવા જોઈએ. એટલે તેમના હુકમને માન આપવું, તેમની સલાહ-શીખામણ ઉપર ધ્યાન આપવું, તેમનું માન સન્માન રાખવું, તેમના પર હેત રાખવું, તેમની સાથે અદબથી બોલવું, તેમના વિષે વાતચિત માનપૂર્વક કરવી, અને નિશાળ છોડ્યા પછી તેમણે લીધેલી સંભાળ ને ફિકરના બદલામાં આપણાથી બને તેટલી તેમની સેવા કરવી, તથા આપણા તે હિતસ્વી, ને લહુ કરનાર છે, એવું આપણા મનમાં હમેશાં રાખી તેમને સંભાળી કરવા. તેમની સાથે ઉદ્વેગથી વર્તતાં, નાનપણથી પડેલી એ કુટેવ બરી રહી મોટપણે તુકસાનકારી થઈ પડેછે.

સાર્વજનિક ધર્મ.

આજ્ઞામાં રહેવું.

માળાપ, સ્વામી અને શુરૂની આજ્ઞામાં રહેવા વિષે આપણે કહી ગયા છીએ. માળાપના વર્ગમાં દાદા, આબ્બ, મોટી મા, દાદી ને બીજાં વડીલ તથા વાલી-પાલકનો સમાવેશ થઈ જાયછે. અહીં જે વિશેષ કહેવાનું છે, તે કાયદા અને રાજ્યકર્તા સંબંધે છે.

પાંચમી ચોપડીમાં પાટવી કુંવરની વાત આવી છે, તે કાયદા પાળવાનો સારો નમુનો છે. દરેક સુધરેલી પ્રજા કાયદાને બહુ માન આપે છે, કેમકે કાયદા એ સૌના લક્ષ્યને માટે છે. તે તોડવાથી જેમ પોતાને નુકસાન થાય છે, તેમ તેની માઠી અસર પ્રજા ઉપર થાય છે. કાયદા કહ્યા એટલે એકલા રાજ્યનાજ કાયદા ન સમજવા, પરંતુ ધર્મના, નીતિના, અને ઘણાના અથવા સાર્વજનિક સુખને માટે કોઈ પણ સંસ્થાએ બાંધેલા અને લોકોએ માન્ય કરેલા એવા કાયદા-કાનુન-ધારા-નિયમ એમનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. સર્વ દેશોમાં ને બધા જુગોમાં સૌથી સારા ને હાથ માણસોએ કાયદા બાંધેલા હોય છે, તેથી તેઓ સંભાળવા, માન આપવા, ને પાળવા લાયક ગણાય. દેશ, કાળ ને સ્થિતિને અનુસરીને જે દેશકાર પ્રજાને કે હાથ માણસોને રૂએ તે સાંપ્રત કાળમાં કે હવે પછીના જુગોમાં થવાનો, એ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ જે વખતે જે કાયદા માન્ય રહ્યા હોય, તે પાળવાની ફરજ સૌને માથે રહે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં કાયદા પાળવાનું કહ્યું છે, અને આપણી કારણશક્તિ પણ તે પાળવાનું કહે છે; માટે જે કાયદાનું ઉદ્દેશ્યન કરે છે, તે પોતાનાજ પગ પર કુહાડી મારે છે, અને તે ખરાબ સ્વદેશી ગણાય છે. કાયદા સૌના લાભ માટે છે. બૂદ્ધી બૂદ્ધી જાતો-નાતોને ભેગી રાખનાર કાયદા છે, અને પ્રજા માત્રની જીંદગી, તનદુરસ્તી, રક્ષણ ને આરામ એવો આધાર કાયદા ઉપરજ છે. બેકાયદે કંઈ કામ થતું નથી. ઘરખટલાને માટે નિયમની જરૂર પડે છે. માણસના વર્તનને માટે કાયદા જોઈએ. વેપાર રાજગારનું, સલાઓનું ને શહેર-સુરારાનું તંત્ર કાયદાથી ચાલે છે. રાજ્યકારભારનું કામ કાયદા વિના ચાલી ન શકે. કાયદાની અવગણનાથી દેશની સુખશાંતિ નાશ પામે.

જ્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોય છે, ત્યાં કાયદો એજ રાજ, અને કાયદો એજ સર્વોપરી વસ્તુ ગણાય છે. જ્યાં રાજાનું રાજ્ય હોય છે, ત્યાં રાજ એ મોટામાં મોટી સત્તા છે. કાયદા બાંધવા ને પળાવવાનું

તેના હાથમાં છે; પ્રજાને સુખી કરવાની કે રંજાડવાની દોરી તેને હસ્તક છે; માટે જે સમ્યક્તા, માન ને ખ્યાર આપણે આપણાં ખર્ચાં માખાપ પ્રત્યે રાખીએ, તે સમ્યક્તા, માન, ને ખ્યાર રચતના પિતા તરીકે રાજા પ્રત્યે રાખવાં જોઈએ. કાયદાના ઉપરી તરીકે આપણે તેની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, તથા તેના પ્રત્યે રાજ્યલક્ષિતા ને નિમકહલાલી રાખવી જોઈએ.

સ્વદેશહિતેચ્છા (દેશાભિમાન).

આપણા લોકોની સ્વદેશ ઉપર પ્રીતિ થોડી નથી. જે લોકો પરદેશ વેપાર રાજગાર માટે જાય છે, તેઓ ઘણાં વર્ષ ત્યાં ગાળીને પાછા પોતાના વતનમાં આવે છે. સંસારી અને ખીજી ઘણી અડચણો તેમને પરદેશમાં વેઠવી પડે છે; તે છતાં તેઓ પોતાનો કુટુંબકામીલો સ્વદેશમાં રાખે છે, અને છેવટે પાછા આવી વતનમાં વાસ કરે છે. “ઉંટ મરે તોએ મારવાડ સામું જુએ” એવી કહેવત ચાલે છે, અને તેને અનુસરીને દરેક માણસ વિદેશમાં છતાં, તેની નજર પોતાના દેશ ભણી હુમેશાં રહે છે. સ્વદેશી માણસ મળી આવે, તો તેને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાય છે. પોતાના દેશનું કલ્યાણ સર્વ કંઈ ઇચ્છે છે, તથાપિ આપણે એ કરતાં વિશેષ કરવાનું છે. સ્વદેશ ભૂમિ એટલે આખા ભરતખંડની ભૂમિ સમજી તે ઉપર પ્રેમ રાખવાનો છે. ભૂમિની સાથે તે માંહેલાં સ્થાનકો, કાયદા, રાજ્ય, તથા આપણી પેઠે જેમને સ્વદેશે જન્મ આપ્યો હોય, તે સર્વ લોકો ઉપર આપણે પ્રેમ રાખવાનો છે, અને તેમના ભલાને માટે યત્ન કરવાનો છે; એટલે આપણા દેશનાં સ્થાનકોને આશ્રય આપવો, કાયદાને પાળવો, દેશી ભાઈઓને તથા દેશાભિમાની વીર પુરોને મદદ કરવી, અને આપણા પોતાના કલ્યાણને સુખશાતા કરતાં દેશના કલ્યાણને સુખશાતા વધારે પસંદ કરવાં. આ અગત્યની ક્ષરજ કેટલા થોડા અદા કરે છે ! વ્યક્તિ સમયના દેશાભિમાનથી જ પ્રજા ટકી રહે છે, તથા આખા દેશની ને સુખશાંતિ લોગવી શકે છે. જે સ્વાર્થી જની પ્રજાને ઉપયોગી ન થાય, તે કૃતદ્વં પ્રિષ્કારને

પાત્ર છે. વિપત્તિની અંદર સ્વબૂમિની સાથે જોડી રાખનાર દેશાભિમાન છે; રાજ્યકારભારીઓને તેમની જબ્બામાં ટેકો આપનાર દેશાભિમાન છે; ધર્મના ઉપદેશકોને, વેપારીઓને, ખેડુનોને નિરાશા વખતે આશરો આપનાર દેશાભિમાન છે; લડાયક સિપાઈઓને લય રહિત ને મરણીઆ કરનાર દેશાભિમાન છે; અને સ્વાભાવિક રીતે કે ઈશ્વરથી મળેલી સ્થિતિમાં હરેક માણસને રૂઢ રાખનાર દેશાભિમાન છે. દેશાભિમાનની આગળ સ્વમાન, નાત્યાભિમાન, બાત્યાભિમાન, પંથાભિમાન અને સર્વ પ્રકારનાં સ્થાનિક અભિમાન નષ્ટ થવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રજા સુધરવાની ને ઉન્નતિમાં આવવાની આશા ફોકટ છે.

કૃતજ્ઞતા.

કૃતજ્ઞતા એટલે આપણા ઉપર થએલા ઉપકારનો ખદલો વાળવાની ઈચ્છા. આ ઈચ્છા એવી સ્વાભાવિક છે, કે તે પ્રાણીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. ત્રિંદ્ર જેવાં વિકાળજનાવર પણ કૃતજ્ઞતામાં સમજે છે. આપણા ઉપર જગત્ત્રિવેંતા ઈશ્વરના ઉપકાર સૌથી મોટા અને નિરંતર છે, તેથી તેનો પાઠ માનવો અતિ અવશ્યનો છે. તેથી ઉતરતા ઉપકાર માળાપ, ગુરૂ, સ્વામી, સગાંસહોદર, મિત્ર, પડોશી, આજી-આજીવાળા, નાતબાત અને સામાન્યપણે જનમંડળમાંથી ઘણાના થાય છે. માણસ જેમ એકલું રહી શકતું નથી, તેમ તેને બીજાનો ખપ વારે વારે પડે છે. માણસ જેમ બીજાને કામ આવવા તૈયાર હોય છે, તેમ જ કામ લાગ્યું હોય, તેનો ખદલો વાળવા પણ તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. કૃતજ્ઞતાનું પહેલું પગથીઈ મહત્તગારનો ઉપકાર માનવો એ છે; અને બીજું પગથીઈ તે ઉપકારનો ખદલો વાળવો એ છે. કેટલીક વાર આપણા ઉપર કોઈના એવા ઉપકાર થાય છે, કે જેનો પૂરો ખદલો આપણે જન્મ પર્યંત કોઈ પણ રીતે વાળી ન શકીએ. કેટલાક એવા ઉપકાર કરનારા છે, કે જેઓ ખદલાની આશાજ

રાખતા નથી, અને ખદ્દલો વાળવા જતાં તેઓ નારાજ થાય છે. એવે પ્રસંગે ઉપકાર કરનારની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું, તેની આજ્ઞા માનવી, તેનું સન્માન રાખવું, અને તેના લલ્લાને મારે ખરા મનથી પ્રાર્થના કરવી. વળી સમય આવે ત્યારે તેની જને તેટલી સેવા બજાવવી, અને તેની આલયદ્વકત તથા માલમિલકત ઉપર થતા દુર્મસાથી બચાવ કરવાનો યત્ન કરવો. તેને કોઈ પણ પ્રકારે ક્યારે કામમાં આવું, એવું વલણ હમેશાં રાખવું.

કૃતજ્ઞતા એ એક માયાળુ મનોવૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ જેનામાં ન હોય, તે કૃતમ્ની કહેવાય છે. કૃતમ્નીમાં ધર્મની અને નીતિની લાગણીઓ હોઈ શકે નહીં, અને તે ઇશ્વરથી પણ વિમુખ રહે છે; કેમકે તે સઘળી સારી વસ્તુના આપનાર ઇશ્વરને જીવનભગાર ગણી ધીક્કારે છે. એજ રીતે જગતમાં તેના ઉપર જેઓ ઉપકાર કરે, તેમને તે દુશ્મન જેવા ને ધિક્કારવા લાયક સમજે છે. પોતાનો સ્વાર્થ સધાયો, એટલે “ ગુણના લાઈ દોષ ” ની માફક ઉપકાર કરનારને અપકાર કરે છે. દૂધ પાઈને ઉછેરેલો સાપ ધણીને કરડવા ઉલો થાય, એવાં વર્તન કૃતમ્નીનાં હોય છે.

સહ્યતા.

સહ્યતા એટલે ખીલ સાથે માયા મમતા અને સલુકાઈથી બોલવું ચાલવું. સહ્યતા બહારની અને ભીંતરની હોય છે. બહારની સહ્યતાને આપણે વિવેક કહીએ છીએ. ખીલને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે માન આવકાર આપવો, અભિવંદન કરવું, અને તેની સાથે મીઠાશથી બોલવું, એને વિવેક કહે છે. ખીલ ઉપર માયા રાખવી, અને તેના સુખ માટે આપણી પોતાની ઇચ્છા છોડી દેવી, એને ભીંતરની સહ્યતા કહે છે. ખીલ સાથે કેમ વર્તવું, એ ઘણા માણસ સમજતા નથી, તેથી તેઓ પોતાના અવિવેક વડે ખીલને માહું લગાડે છે. ઘણી વાર તેઓ અસહ્ય, કચોલીતાં, જડસાં કે અપ્રીતિ ભરેલાં વેણુ ઉચ્ચારે છે; તેથી પોતાની હલકાઈ પ્રકટ થાય છે. વિવેક બતાવવામાં પૈસા

મિસતા નથી. તું તાં કરવામાં કે તુચ્છકારવામાં આપણને લાલ થતો નથી. “ આપણે વેંત નમીએ તો બીજા હાથ નમે ” એવી કહેવત છે. છોકરાં છેયાંને અને ચાકર નેકરને દુઃકારવાથી તેવી ટેવ પડી જાય છે, અને તે પ્રમાણે વખતે મોટા માણસ સાથે પણ વર્તી જવાય છે. બીજાના સુખની ઇચ્છા રાખવામાં વખતે આપણું પોતાનું સુખ તજવું પડે છે, તેથી મન મારવાનો મોટો સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને આથીજ સભ્યતાને ઉદાર સફળતા કહેવામાં આવે છે. સભ્યતા એ કુલીનપણીની નિશાની છે. એ વડે લોકો આપણા વિષે સારો વિચાર બાંધે છે, અને આપણું વિશેષ માન રાખે છે. એથી સંસાર સુખરૂપ થાય છે. સારો સ્વભાવ રાખવાથી અને જૂઠા જૂઠા પક્ષમાં મિત્રાચારી વધારવાથી નીતિધર્મને પુષ્ટી મળે છે, તથા નાત જાતના લોકોને તેમજ જનમંડળને લાલ થાય છે.

પરોપકારબુદ્ધિ.

માણસ જાતનું સારું કરવાની લાગણીને તથા તેમનાં સુખ વધારવાની તથા તેમની તંગીઓ દૂર કરવાની ઇચ્છાને પરોપકારબુદ્ધિ કહે છે. આ સફળતાનું મૂળ પરમેશ્વર ઉપરના ભાવમાં છે, કેમકે માણસો ઉપરની સફલાવના ત્યાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. માણસ માત્રનો ખનાવનાર એક ઇશ્વર છે, માટે દુઃખી માણસને મદત કરવાથી તે મહા પિતા ખુશ થાય છે. વળી આપણે સર્વેને તંગીઓ આવી પડે છે, અને બીજાનો ખર્ચ પડે છે. બીજાની મદત સૌને થોડી કે ઘણી લેવી પડે છે, માટે આપણી કરણી તેમજ વિચારમાં પરોપકાર-વૃત્તિ હમેશ રહેવી જોઈએ.

બીજાની તંગીઓ દૂર કરવામાં આપણી પાસે જે હોય તેનો ખર્ચ તેટલો જાણ મોકળે હોય ને મોકળા મનથી વાપરવો જોઈએ. દયા અને પરોપકાર વૃત્તિનો દેટલી વાર સમાન અર્થ થાય છે. એવાં કઠોર માણસ કવચિતજ જોવામાં આવશે, કે જેઓ બીજાને ભુખમ-

સાથી ટાંટીઓ ઘેસેતાં જુઓ તેની દરકાર ક્યાં વગર પોતે તેની આગળ ખાવા પીવામાં મોજ માણે. ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને જળ, તાપથી દુઃખી થતાને જોડા અને ટાઢથી હુઠવાતાને વસ્ત્ર આપવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, અને તે પ્રમાણે લોકો યથા શક્તિ આપેછે. આંગણે આવે તેને વિમુખ ન કાઢતાં ચપટી-ચાંગળું જે મળે તે આપવું, એવી લોકોની સમજ હોય છે. અતિથિને આદરસત્કાર સાથે ભોજન આપવા વિષે શાસ્ત્રમાં ઘડુ કહ્યું છે. આપણા જૂનાં પુસ્તકોમાંથી ઘણાના દાખલા મળી આવે છે, કે જેમણે માગનારને મરજી પસંદ આપ્યું, અને પોતાનું સર્વસ્વ તજ્યું. એમ છતાં લોકમાંથી આ લાગણી કંઈ કभी થવા લાગી હોય એમ જણાય છે. તેની સાથે સુપાત્રે દાન ન અપાવાથી તેની માઠી અસર થાયછે. ભીખારીઓની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ છે, કે તે આપણા સંસાર ઉપર મોટો બોલે થઈ પડયોછે. બોલે જ્યારે ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ પકડશે, અને આપણી માયાળુ વૃત્તિઓને કઠોર કરી નાખશે. આથી કહેવાનો એવો હેતુ નથી, કે આપણે આ ધર્મ છોડી દેવો; કેમકે જ્યાં સુધી સંસારનો સંબંધ જરૂરી છે, અને જ્યાં સુધી જગતમાં દરિદ્રતા ને જીલમ છે, ત્યાં સુધી આ ધર્મ પાળવોજ જોઈએ. માત્ર જેને ખરી તાંગી હોય, તેને મદત કરવી, અને જેઓ કામકાજ કરી નિર્વાહ કરી શકે એવા હોય, તેમને ધંધે લગાડવાની તજવીજ કરવી. મહેનત મજૂરી કરી શકે, એવાને ભીખ આપવાથી, તેઓ આળસુ બની પ્રભતને બોલરૂપ થઈ પડેછે.

વિચારમાં પરોપકારની જરૂર છે, એમ ઘણી વાર લાગતું નથી. બીજાનાં કામ ખોટાં છે, એવું પરોપકાર બુદ્ધિવાળો માણસ પોતાના મનમાં આવવા દેતો નથી; તો પછી તેમણે પોતાનાં કામ ખોટા હેતુથી ક્યાં છે, એવો વિચારતો તેના મનમાં આવેજ ક્યાંથી? ઘણાને બીજાના કામકાજ વિષે ટીકા કરવાની અને તેમાં ખોડખાંપણ કાઢવાની ટેવ હોયછે. તે જે કરેછે તે કંઈ ખોટા હેતુથી, કે સ્વાર્થને માટે કરેછે, એમ તેઓ કહેછે. મોટા મનના માણસો આવો અ-

વળો અર્થ લેતા નથી, પણ સવળો અર્થ લે છે. બીજાના મનને ખોટું લાગે એવી વૃત્તિ તે રાખતા નથી, તેમ બીજાનું પોતા પ્રત્યે ખોટું લાગે એવું વર્તન હોય તે પણ તેઓ હંમેશાં ગણી મનમાંથી કાઢી નાખે છે. જો સર્વ માણસો આવા ઉદાર દિલના ને પરોપકારી હોય, તો સંસાર સુખરૂપ થાય એમાં શક શો ?

નિષ્કપટ અથવા સત્યશીલતા.

પ્રમાણિકપણે અને ચોખ્ખવટથી ચાલવું, એટલે દરેક જાતની ઠગાઈને તથા ઢાંગને પ્રિયારવાં તેનું નામ નિષ્કપટ. જે ખુશ્લાદિલનો નિષ્કપટી હોય છે, જેને પોતાની રહેણી કરણીમાં કંઈ છુપાવવા જેવું હોતું નથી, અને જે પાપકર્મોથી લક્ષ્યતો નથી તે લોકોમાં પોતાની ઉચી યોગ્યતા જાળવી શકે છે, અને તેને સઘળા લોકો માન આપે છે. તે ખૂણેખોચરે પડી રહેનારો હશે, તોપણ સ્વતંત્ર, નિર્મળ અને મહાન્ ગણાયે. સત્ય વડે જગત્ ટકી રહ્યું છે. સત્યનો બેલી ઈશ્વર થાય છે. સત્ય વડેજ જય છે. સંસારનો બ્યવહાર સુખરૂપ સત્યથીજ નિવડે છે. વેપાર રોજગાર અને સાર્વજનિક કામો એ વિના ચાલી ન શકે. સત્ય ન હોય, તો માણસના વેણુ-ગ્રોહ-કોહ ઉપર કોઈ વિશ્વાસ ન રાખે. કેટલાકની સમજ એવી છે, કે વેપાર-રોજગાર, છળ, કપટ અને જાઠ વગર ચાલી ન શકે; પણ એ માનવું ભૂલ જરૂર છે. કેટલાક એમ સમજે છે, કે બીજા આપણા પ્રત્યે દગો કરે છે, માટે આપણે તેમના પ્રત્યે દગો કેમ ન કરવો ? આ વિચાર સંસારના કાર્યબ્યવહારને તથા સુખને બહુ હાનિકારક છે. સત્યશીલતા જાળવવી હોય, તો બોલતા પહેલાં વિચાર કરવો, બીજા ઉપરની હદથી જ્યાંદે ચાહના કે કંટાળાને કળમમાં રાખવો, આપણી તર્કશક્તિને લગામમાં રાખવી, અને જે કથન સુખ્યકરીને આપણને લાગુ પડતું હોય, અથવા જે બીજાને લાગુ પડતું હોય, તે કહેતાં ખૂણ સંલાળ રાખવી. વળી જૂઠાં વખાણ કરવાની ટેવથી અલગ રહેવું, કેમકે એથી બીજા છેતરાય છે, અને તેમની આત્મ-

શ્લાઘા તથા જોડી વડાઈ સાંભળવાની હોંસને ખોટી પુછી મળેછે; અને તેઓ ને પોતાની ભૂલો ને જોડખાંપણ વિષે લોકોથી ખરું જાણી ન શકે તો તેમને તે સુધારવાનો લાગ મળતો નથી.

સત્યશીલતાથી ઉદ્વેગ શુભ-દુર્ગુણ જુદ છે. જુદ એ સઘળા દુર્ગુણોમાં અધમ છે. ઈશ્વરની નજરમાં તે સૌથી વધારે ધિક્કારવા લેગ છે. એથી બીકણો ને સ્વાર્થી સ્વભાવ માલમ પડે છે, અને તેમાંથી હરેક દુર્ગુણ પેદા થાય છે. જુદું ખોલનાર સાચું ખોલે, તો પણ તેનું કોઈ માનતું નથી, કેમકે તેના ઉપરથી પતિયાર કઠી ગયો હોયછે. જુદમાં હરેક જાતની છેતરપંડી—પછી તે ઈમારાથી. વાણીથી કે આચરણથી થતી હોય—દ્વીઅર્થો ખોલવું, ખોલવામાં મરી મથાલો ભભરાવવો કે કંઈ પણ છ ટ મારવી, એનો પણ સમાવેશ થાયછે.

ચોખવટ અથવા પ્રમાણિકપણું.

નિષ્કપટ અને ચોખવટ ઘણી વાર લેગસેગ થઈ જાયછે, અને કેટલાક તેમને એકજ સમજેછે. ચોખવટ એટલે પારકી મિલકત તરફ વ્યાજખી ને પ્રમાણિક નજરે જોવું અને પોતાના કામકાજમાં હલકા ને સ્વાર્થી ઘાટ ન ઘડવા તે. એનું ઉલ્લેખન અતિ લોભી સ્વભાવથી, ઉડાઉપણાથી, સ્વછંદથી, એદીપણાથી અને સુધયાં વગરની સમજશક્તિથી થાયછે. બીજાનાં અદિઆતાં સુખસંપત્તિ અદેખાઈની નજરે જોવાથી, આપણી આશા તૃણાને આપણાં સાધનોની હલ જહાર ખેંહકાવવાથી, આપણા ધધા રોજગારમાં મહેનતથી મથ્યા ન રહેવાથી, અને એમ કરવું એ અધમ ને નીચ છે, એવું મનમાં નિરંતર ન રાખવાથી અપ્રમાણિક થવાયછે. ઉઘાડી લૂટકાટ અને જીલમથીજ પ્રમાણિકપણાનું ઉલ્લેખન થાયછે એમ નહીં, પણ દરેક જાતની ઠગાઈ અને છેતરપંડીથી, વાળી ન શકીએ એવું દેવું કરવાથી, નોકર ચાકરની વ્યાજખી રોજમાં કે સરકારી નોકરોના પગારમાં ભૂલથાપ દેવાથી, પાછું ન આપવાને ઈરાદે ઉછીનું લાવવાથી, અને બીજાનો માલ એણે પડાવી લેવાનો

યત્ન કરવાથી પણ પ્રમાણિકપણાનું ઉદ્ભવન થાયછે. આથી સં-
સાર અવ્યવસ્થામાં આવી પડેછે, વેપાર રોજગાર સારી રીતે
ચાલે નહીં, અને સુધરેલા પ્રદેશ પણ ચોર અને ખૂનીઓનું
રહેઠાણ થઈ પડે.

વ્યાજખી દેવું વાળવાની પોતામાં તાકાદ નથી, એ જાણવાથી
પ્રમાણિક માણસને સૌથી વધારે લાગેછે; એટલા માટે કોઈ વાર
કરજની આપઠામાં આવી પડવાની કમળખતી ન લાગે, તેને માટે
લાંબી નજરથી ને સંયમથી સારી પેઠે મહેનત કરવી. આપણા
મોજ શોખ ખાતર કરજ કરવું કે ઉધાર ઉછીનું લાવવું, તે કરતાં
હુઃખ વેઠવું, એ વધારૂં સારૂં છે; કેમકે તાત્કાલિક મોજ શોખ માટે
કાઢેલું કરજ કે ઉપાડેલું ઉધાર ઉછીનું પાછળથી વધારે હુઃખદાયક
થઈ પડેછે. કદાચ ઉધાર ઉછીનું કરવાની ખાસ કારણે જરૂર પડી
હોય તો તે પાછું વાળવાની પહેલી નક સાધવી. તે પાછું વળતા
સુધી પોતાનો ખર્ચ કમી કરવો, એ વધારે સારૂં છે. જેને માથે
ઋણ છે તે કદી સુખી થતો નથી; માટે લપડાક મારીને મોં રાતું
રાખનારાઓએ અને પુલણુઓએ આ વાત સદાય હૃદયમાં
રાખવી જોઈએ.

નમ્રતા અથવા સૌમ્યતા.

દાન, દયા ને દીનતા એ તરવાના ઉપાય તુલસીદાસે કદ્દા છે.
દીનતા એટલે ગરીબાઈ—નમ્રપણું. અહંકાર તજવો, અને નમ્ર થવું,
એ ધર્મનો મોટો માર્ગ શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યોછે. જેની સાથે આ-
પણા કોઈપણ તરેહનો સંબંધ હોય, અથવા જેના ઉપર આપણા
અધિકાર હોય, તેની સાથે બોલવા ચાલવામાં મીઠાશ રાખવી, તેને
સાધારણપણે નમ્રતા કહેવામાં આવેછે. એથી લોકોના સુખમાં
તથા વખતે તેમના લાભમાં પણ વધારો થાયછે; અને પાપ કરવાની
ધણી લાલચો એથી તજાયછે. જે માણસ નરમાશ વાપરેછે, તે
સર્વનો ખ્યાર મેળવેછે; અને જેમની સાથે તે નરમાશ વાપરેછે,

તેમની દુઃખદાયક કે હલકી અવસ્થા ને ધંધો પણ મીઠાં ધધ પડે છે. એથી આપણા વતિલાઇઓની દિલગીરીમાં આપણે ભાગ લેતા થઇએ છીએ, અને તેમની ખોડ ખાંપણ માટે સખતાઇ રાખતા નથી. એથી કરેલા ઉપકાર લોકો ગમણા ખુશી થઇ કબૂત્ર કરેછે, અને ઉપકારના બોલનો સખત ભાર પણ તેમને લાગતો નથી. ઉતાવળમાં અમર્યાદ વેણ બોલાતાં એથી અટકેછે, અને શુરસામાં ઝાંઝ ચઢી હોય તે નરમ પડેછે. નમ્રપણું એ શાંતિનો સાધી અને તેને વધારનાર છે. એથી હડીલાઇ, નિર્દયપણું, ખીન વિષે મત ખાંધવામાં સખતાઇ, અને ખીનને માફ ન કરવાની વૃત્તિ એ દુર્ગુણો દૂર થાયછે.

દેશ કલ્યાણનાં, દેશ સુધારાનાં, શુરવીરપણાનાં કે મન મારવાનાં મહત્ કાર્યો કરવાની ભેગવાઇ કવચિતજ મળેછે; પરંતુ નમ્રપણાનું કામ નિરંતર પડેછે, અને તે આચરવાનાં સાધન હમેશાં આપણી નજીકજ હોય છે. મહાન્ થવાની શક્તિ થોડામાંજ હોય છે, પરંતુ નમ્ર થવાની શક્તિ સર્વમાં હોય છે; સંસારમાં લોકોની આપદાઓ થોડાકજ દૂર કરી શકે છે; પરંતુ સઘળા તેવી આપદાઓ ઓછી કરી શકે. આખી પ્રભા ઉપર અમલ મેળવી તેમનાં સુખ દુઃખ ફેરવવાનું ધણાધી જનતું નથી, પરંતુ દરેક જણ કોઈ અભાગીઆ માણસની હાલત સુધારી શકે, કે તેની આપદા ઓછી કરી શકે.

નમ્રતા જેમ માણસો પ્રત્યે આચરવાની છે, તેમ તે ઢાર અને જેમાં જીવ છે, તે સર્વ પ્રત્યે આચરવાની છે. પ્રાણી ઉપર માયા રાખવી એ દયાળુ સ્વભાવની નિશાની છે. જેઓ પ્રાણી ઉપર ઘાત-ક્રીપણું શુજરે છે, તેમનામાં સદ્ગુણ અને ન્યાયી સ્વભાવ ખતાવનાર ઉમદા ગુણોની ખામી છે એમ સમજવું.

મોટું મન

ઠાગડાની પેઠે આંદાં ખોળવાની ટેવ ઘણાને હોય છે: એટલે તેઓ સામાના સદ્ગુણ તરફ નહીં પણ તેના દુર્ગુણ તરફજ નજર કરે છે,

અને તેની ખોડખાંપણ કાઢવા તત્પર રહે છે. આ સાંકડા અથવા નીચ મનની નિશાની છે. સામાનાં કૃત્યો અને તે કરવાનાં કારણો વિષે માયા મહેરબાનીથી મત ખાંધવાનો જે સ્વભાવ તેને મોટું મન અથવા ઉદારવૃત્તિ કહે છે. એ વગર ઘણી વાર સામાને ઇનસાફ આપી શકાતો નથી, અને સત્ય ખોળી કઢાતું નથી. ઘણીવાર આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે કિંવા અણમાહિતીને લીધે આપણા મનુષ્યભાઈઓનાં કૃત્યો કે તેનાં કારણો નિર્દોષ ને વખાણવા ભોગ છતાં તે આપણને દુષિત ને ઠપકો આપવા ભોગ જણાય છે. આપણે વારે વારે છેતરાવવાનો સંભવ છે, માટે પૂર્વે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે હરેક ખાળત વિષે બનતા સુધી સવળો અર્થ લેઈને મત ખાંધવો; કેમકે તેમ કયાં વગર આપણે નિષ્પક્ષપાતી યઈ ન્યાય આપી શકીશું નહીં. બીજા વિષે તુલના સારા અનુભવ વગર ચથાર્થ થઈ શકતી નથી; કેમકે કેટલાક દેખીતા ઉમાડા જેવા હોય, તો પણ અનુભવ અંતે તે ખરેખરા સારા માલમ પડી આવે છે; અને કેઈના કહેવા ઉપરથી કે થોડા અનુભવથી ખાંધેલું મત આખરે ખોટું પડે છે. કેઈ માણસમાં ખરેખરા દુર્ગુણ હોય, તો પણ આપણું મોટું મન હશે તો તે સદ્ગુણ શૂન્ય છે, એમ આપણે નહીં માનીએ, અને ખરું જોઈએ, તો હરેક માણસમાં કંઈ પણ સદ્ગુણ હોય છેજ. ઉદાર દિલથી ખાંધેલું મત સામે માણસ સમજી જાય છે, અને તે પોતાની ભૂલ કબુલ કરી તે સુધારવા ચત્ન કરે છે. બીજાના વિષે મત ખાંધતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે આપણાથી પણ ભૂલ થાય છે; માટે આપણો જાતિ-ભાઈ ભૂલ કરે, તો તે આપણા તિરસ્કાર કરતાં દયાને વધારે પાત્ર છે. જેઓ પોતા વિષે ઉચું મત ધરાવે છે, તેઓ સાંકડા મનના હોય છે, જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન અને ખોટો જાણે છે, તે હમેશ નમ્ર હોય છે, અને જે નમ્ર હોય તે હમેશ બીજા પ્રત્યે નરમાશ-મોટું મન રાખે છે. જે બીજાની નિંદા કરવા તત્પર રહે છે, તે જાણે પોતાની જ છબી આરસીમાં દેખાડતો હોય, એવું થાય છે: એટલે તે ઉપરથી તેનું પોતાનું અંતઃકરણ કેવું છે, તે જણાઈ આવે છે.

ન્યાય.

ખીલ સાથેની વર્તાણુંકમાં ખરૂં અને વાજખી કરવાનો જે દૃઢ નિયમ તેને ન્યાય કહે છે. આ ધર્મ સાથી વધારે અગત્યનો ને પ્રતાપી છે, કેમકે તે ઘણા સદ્ગુણોનું મૂળ છે, અને એના વગર સંસાર લાંબી મુદત નથી થકે નહીં.

સરકારી અમલદારો ન્યાયી ન હોય તો શું પરિણામ થાય તે સૌના જાણવામાં છે. દરેક માણસ અન્યાયી થાય, એટલે વાજખી ગેરવાજખીપણું નેવે મૂકાય, તો ભેરજીવમ, નિર્દયપણું, અને અસ્વસ્થતા દેશમાં પ્રસરે, અને સર્વ પ્રજા દુઃખી થાય. ન્યાયનો તથા સર્વ લૌકિક ધર્મનો આધાર ગીતામાં કહેલાં નીચેનાં મહા વાક્યો ઉપર છે.

“હિ અર્જુન, પોતાને સુખ દુઃખ જેમ લાગે છે, તેમ જ સર્વ પ્રાણીઓને સુખ દુઃખ લાગે છે એમ જે જુએ છે, તે પુરૂષને શ્રેષ્ઠ જાણવો.” વળી “સર્વ મનુષ્યને જે પોતાના જેવા જુએ છે, તે જ ખરેખરૂં જુએ છે.” અર્થાત્ “ખીલજો પ્રત્યે આપણે એવી વર્તાણુંક રાખવી કે જેવી વર્તાણુંક આપણે તેમના તરફથી ઇચ્છીએ ” (ખ્રિસ્તી ધર્મના બાઈબલનું આ મહાવાક્ય છે).

આ ધર્મ જેમ મનુષ્ય પ્રત્યે આચરવાનો છે, તેમ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે પણ આચરવાનો છે, કેમકે તેમના ઉપર પણ અન્યાયી થઈ ભેર જીવમ કે ધાતકીપણું કરીએ તો તેના આપણે ઇશ્વરને ત્યાં જવાબદાર થઈએ છીએ.

જેઓ લોભી હોય છે, તેઓ ખસુસ અન્યાયી હોય છે; કેમકે લોભને માટે તેમને અન્યાય કરવો પડે છે. એજ પ્રમાણે વ્યભિચારી, ચાડીઆ, ખુશામતીઆ, બેવચની, કપટી અને જીલમી માણસ અન્યાયી હોય છે. જેઓ ઇશ્વર પ્રત્યે, પોતા પ્રત્યે, અને લોકો પ્રત્યેના ધર્મ ઇમાનથી પાળે છે, તેઓજ ખરેખરા મહાન અને ન્યાયી પુરૂષ નિવડે છે.

૧. આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમપश्यति योर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

૨. आत्मयत् सर्वभूतेषु यःपश्यति स पश्यति ।

ભાગ ૩

સંસાર સ્થિતિના દેરફાર: સુધારાનાં સાધન.

ખીજી બાબતોની પેઠે સંસારની સ્થિતિ અચળ રહેતી નથી: તેમાં દેરફાર થવાજ કરે છે. તેથી જેઓ એમ ઈચ્છતા હોય કે અમારા સંસારની સ્થિતિ અસલ પ્રમાણે કાયમ રહેવી જોઈએ, તેઓ સૃષ્ટિના નિયમથી ઉલટી આશા રાખે છે એમ સમજવું. કેળવણી, રાજ્ય અને ધર્મની ઉથલ પાથલ, એ સંસારની સ્થિતિ સારાને કે નરસાને માટે દેરવનાર મહા યંત્રો છે. પ્રાચીન કાળના સુધરેલા આર્યોની સંસાર સ્થિતિમાં અને હાલના તેમના વંશજોની સંસાર સ્થિતિમાં આશમાન જમીનનો અંતર પડી ગયો છે. અસલના કરતાં હાલની સ્થિતિ માઠી-બગડેલી છે, એમાં તો શક નથી. એ સ્થિતિ બગડવાનાં કારણ જોળવા જઈશું, તો ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની ઉથલ પાથલ માલમ પડશે. જે સત્તા જિગાડો કરવાને કારણભૂત થાય છે, તેજ સત્તા અથવા તેની વ્યુત્ક્રમ સ્થિતિ સુધારો કરવાને પણ કારણભૂત થઈ શકે. માટે સંસાર સુધારાનાં મુખ્ય સાધન કેળવણી, રાજ્ય અને ધર્મ છે. એ શિવાય આખાદી, પ્રવાસ ને સંસર્ગ, વ્યક્તિ ને મંડળના પ્રયત્ન, એ ત્રણ બીજાં સાધન છે. એ સાધનો એક બીજામાં સેજસેજ થાય છે, અથવા એકના પેટામાં બીજાં અનેક સાધન આવે છે.

પ્રકરણ ૧.

કેળવણી.

સંસાર સુધારાનું મૂળ અથવા મુખ્ય સાધન વિદ્યા છે. અસલના આર્યોનો સંસાર સુધરેલો હતો, તેનું કારણ તે વખતનું જ્ઞાન હતું. જેમ વિદ્યા ઘટી તેમ સંસાર બગડ્યો. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું તે અગાઉ દેશમાં અજ્ઞાન પસરેલું હતું એમ કહીએ, તો તે ખોટું નહીં કહેવાય, કેમકે એ અધિકાર યુગમાં કેટલાક ગુરૂ પાસેથી

ખપ પુરતું સંસ્કૃત માહેલું જ્ઞાન મેળવતા, અને તેમાં વિદ્વાન તો થોડાજ થતા. બાકીના લોકોમાંથી જેમને વેપાર વણજ સાથે સંબંધ, તેઓ માત્ર આંક, કાપ્પો, તેનાં પદ, નામાં, વ્યાજવટંતર અને ખત કાગળનું જ્ઞાન મેળવતા, ને બહુ તો કોયડા ને લીલાવતીના કેટલાક દાખલા શીખતા; અને એટલું શીખીને તેઓ ભણી ઉતર્યાં, એમ સમજતા. આ શિવાય તમામ પ્રજા અજ્ઞાનરૂપી અધારામાં ગોથાં ખાતી હતી.

પ્રતાપી ને પરોપકારી અગ્રેજ રાજ્યે લોકોને કેળવણી આપવાની યોજના કરી. રાજ્યાતમાં લોકોએ તેનો બહુ થોડો લાભ લીધો, પણ જેમ જેમ તેના ફાયદા સમજાતા ગયા, તેમ તેમ કેળવણી માટે તેમની અભિરૂચી વધી, અને હાલમાં હજારો લાખો વિદ્યાર્થીઓને આપણે શાળાઓમાં ને પાઠશાળાઓમાં ભણતા જોઈએ છીએ. સંસાર સુધારાનું અને આપણા દેશની ઉન્નતિનું આ શુભ ચિન્હ છે.

પરંતુ, જ્યારે આપણે પ્રજાનો એકંદર વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે પચાશ કરતાં વધારે વર્ષ થયાં ચાલ્યા છતાં પણ પરિણામ સમાધાનકારક જણાતું નથી; કેમકે પુરૂષ વર્ગમાં વસ્તીના સેંકડે ૬૦ ઉપરાંત અને સ્ત્રી વર્ગમાં ૬૭ ઉપરાંત હજી અક્ષરશૂન્ય છે ! એટલે ખરેખર જાતિને લેગી લઈએ તો ૧૫ આની અલગ અને ૧ આની ભણેલ નીકળે છે. એક આની ભણેલમાં પણ મોટો ભાગ માત્ર સહી કરી જાણે એવો કે સહેજ વાંચી લખી જાણે એવો છે. દેશી લાખાની કેળવણીના ઉંચાં ધોરણોમાં ઉત્તીર્ણ થઈ જેમણે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યાં હોય, એવાની સંખ્યા સેંકડે એક પણ નીકળવી મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજ સારું સમજી શકે એવાની સંખ્યા હજારે એક, અને મહા પાઠશાળામાં શીખીને પદ્વી પામેલાની સંખ્યા દસ હજારે એક લાગ્યે નીકળી શકશે. એ માટે કેળવણીના વિસ્તાર વૃદ્ધિ માટે ખાસ લક્ષ આપવાની હજી બહુ જરૂર છે.

કેળવણીમાં મનની, તનની ને હૃદયની કેળવણીનો સમાવેશ

યાંય છે. હાલ અપાતી કેળવણી બહુધા માનસિક છે. માનસિક કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ મનશક્તિઓને કેળવવાનો છે, તેથી પ્રથમ લેખન વાંચન શીખવી સામાન્ય જ્ઞાન અથવા વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન અપાય છે. એ પછી ચઢતી કેળવણી શરૂ થાય છે, અને તેના પછું મુખ્ય હેતુ બુદ્ધિને ખીવવડાવવાનો છે. હુન્નર કેળવણી આપી માણસને વ્યવહારમાં ઉપયોગી કરવા તરફ હજી ઘણું થોડું લક્ષ અપાયું છે, પરંતુ તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. દેશની આબાદીનો મુખ્ય આધાર હુન્નર કારીગરી, વેપારવણજ અને ખેતીવાડી ઉપર છે, એ વાત કેળવણીના પ્રચારકોએ અને દેશ હિતેચ્છુઓએ મન પર લેવી ઘટે છે. એકલું માનસિક જ્ઞાન હાલના જમાનામાં, જ્યાં વેપારની ચડસાચડસીનો પાર રહ્યો નથી, ત્યાં બહુ કામમાં આવે એમ નથી. માનસિક જ્ઞાનવાળાની સંખ્યા વધી, અને તેઓ એકલી નોકરી ઉપરજ આધાર રાખવાવાળા હોવાથી તેમાં પગપેસારો પરાકાષ્ટાએ થાય છે, તેથી ખીજાં દ્વાર ખુલવાં જોઈએ, એમ લોકોને સમજાવવા લાગ્યું છે, અને દેશની દુર્બળતા વધતી જોઈને સરકાર પણ એ જાળવવાના વિચારમાં પડી છે. આથી એમ સમજવાનું નથી, કે માનસિક જગ્યા કેળવણી લેનારની સંખ્યા જોઈએ તે કરતાં વધી પડી છે, અથવા એવી કેળવણીની દેશને વધારે જરૂર નથી. દેશને તારનાર વિદ્યા છે. વિદ્યાનો જેમ વધારે, તેમ દેશની સ્થિતિ જલદી સુધરવાની. રાજ સર માધવરાવ કહેતા, કે દેશને ઉચ્છેદી જગ્યા લાવનાર વિદ્યાનો એ મોટું ઉચ્ચાલન છે, અને એ વાત ખરેખરી છે.

તનની કેળવણી ઉપર ઘણું દુર્લક્ષ છે. લોકોમાં જે અખાડા વગેરેની સંસ્થાઓ હતી, તે જર્થ પડી છે. મરદાની અને અંગને કસે એવી રમતોનો ઉપયોગ કમી થતો ચાલ્યો છે. વાહનો અથવા મુસાફરી જલદી ને સુગમતાથી થવાનાં સાધન વધી પડવાથી પગે ચાલવાનું થોડું થાય છે. માખાપ છોકરાંને ખેલતાં જુએ તો ખીજવા માંડે છે, ને આખો દિવસ લણ લણ કરે, તો તેઓ ખુશી થાય છે. એકલો મન પર બોલે પડે, અને તે પણ કદથી જાદે

હોય, તો તેથી શરીર ઉપર માઠી અસર થાય છે. ઘણું ભણેલા શરીરે નળળા હોય છે, અને તેઓ જેસી રહેવાની ટેવથી પોતાનું આયુધ્ય ડુંકું કરે છે. સ્ત્રીઓની જાળત લઈએ, તો તેમની સ્થિતિ વધારે શોચનીય લાગે છે, કેમકે તેમને ઘરકામ વડે મળતી કસરત બંધ થઈ છે. પુરૂષને કમાઈમાં કંઈ પણ મદત કરવી, પુરૂષ સઘળું સંપાદન કરે, તો સ્ત્રીએ નિદાન તેલ દિવેલના ખરચ જેટલું પણ પેદા કરવું. જોઈએ, તેથી તેઓ રેંટીઆ કાંતતી, કપાસ લોઢતી, કાલાં કે દાળ ચોખા વીણતી, શીવતી કે ભરત ભરતી. આવા કમાઈના ને તે સાથે કસરતના રસ્તા બંધ થયા. અંગ્રેજી માલ ને સંચાએ કરીને કેટલુંક કામ બંધ પડ્યું, અને સ્થિતિ બદલાતાં આવાં કામ માણસને હલકાં પણ લાગવા માંડ્યાં. આ શિવાય જનતા સુધી ઘરનાં સર્વ કામ સ્ત્રીઓ હાથેજ કરતી; એટલે પાણી લાવવું કે કાઢવું, ખાંડવું, એંઠવાડ અખોટ ને પુંજ વાસીદાં વાળવાં વગેરે. જ્યાં જ્યાં નળ થયા છે, ત્યાં ત્યાં પાણી લાવવાનું ને કુવા ટાંકામાંથી ખેંચવાનું બંધ પડ્યું છે. મિસ મેરી કારપેન્ટર જણાવે છે, કે પાણી ખેંચવાથી ને માથે ભરી લાવવાથી ઘણી સારી કસરત મળે છે. જ્યાં જળવાના ને ખાંડવાના સાંચા આવ્યા છે, અથવા સાંચા વડે તૈયાર થએલો સામાન મળે છે, ત્યાં જળવા ખાંડવાનું વહીતરું પણ જતું રહેવા લાગ્યું છે. નિર્વાહનાં સહેજ સાધન મળે, કે એંઠવાડ અખોટ વગેરેના કામ સાફ ધણી ચાકર-ચાકરી રાખે; અને ધણીઆણી પગ પર પગ ચઢાવી જેસી રહે, કે ઘોર્યા કરે, અને બહુ તો હાથમાં સોય લઈ કાંઈ શીવે ભરે. દેવદર્શનને મિથે ગ્રામ બહાર દૂર સુધી પગે ચાલીને જવાનું પણ ભણેલા વર્ગમાંથી નીકળી જવા આવ્યું છે, એથી ધર્મ નિમિત્તે વ્યાયામ અને હવા ખાવાનું મળતું, તે બંધ થયું છે. દિલગીરીની વાત એ છે કે આપણે કેટલીક સંસ્થા કે રીત-લાતને તોડી પાડીએ છીએ, પણ તેને બદલે બીજી દાખલ કરવાનો યત્ન કરતા નથી. કસરત પુરૂષવર્ગનેજ અકારી લાગે છે, તો સ્ત્રી વર્ગની શી વાત કરવી ? તનની કેળવણી માટે, અંગ કસાય એવું કામ, વ્યાયામ અને કસરતની જરૂર છે; અને એ ત્રણ ઉપર સ્ત્રીઓના

સંબંધમાં આપણું દુર્લક્ષ છે, તેનાં માઠાં પરિણામ હાલ આપણે લોગવીએ છીએ, અને હવે પછી વધારે લોગવીશું. બહેલા પુરૂષ-વર્ગ પણ શું કરે છે ? નોકરી કે એવા બેઠા ધંધામાં જરૂર પુરતો વખત ગાળ્યા પછી ઘેર આવીને કાંતો વાંચે છે, બીજા સાથે ગપાટા મારે છે, અથવા ચેતરંજ, ગંજીફા કે ચોપાટ જેવી રમત રમે છે. બહુ તો કોઈ થોડું ફરવા જાય છે. મૂળતો લણવામાં શરીર ઘસી નાખેલું, અને પછીથી આ પ્રમાણે કાળક્ષેપ ન થાય તો પરિણામ સારું નજ આવે, એ સ્પષ્ટ છે. “પહેલું મુખ તે જાતે નયાં” એમ સૌ કહે છે, પણ તેને માટે ઉપાય કેટલા થોડા હે છે ? શરીરે નિર્માસ્ય હોય તેની સંતતિ પણ નિર્માસ્યજ પેદા થાય, અને પરિણામે આખી પ્રજા નબળી, બીકણુ ને બાયલી બને, એમાં શું આશ્ચર્ય ? આવી પ્રજા સંસાર સુખની ને દેશની ઉન્નતિની આશા રાખે, તે કેમ ફળીભૂત થાય ? વળી આપણે જોઈએ છીએ, કે આખા કુટુંબનો આધાર એકાદા પુરૂષની કમાણી ઉપર રહે છે. ઘરમાં ખાનાર દશ બાર માણસ હોય, ને કમાનારો એકલો હોય, તેની કમાઈ થોડી હોય, તો આખા કુટુંબને દુઃખ લોગવવું પડે છે, અને પુરૂષને અતિશય મહેનત કરવી પડે છે, તથા ચિંતા ફિકરમાં દહાડા કાઢવા પડે છે. એવી સ્થિતિમાં પણ સ્ત્રીઓ ને મોટાં છોકરાં ઉવમમાં ભાગ ચામાટે ન હે, તે સમજાતું નથી. ઉંચ વર્ણમાં જે ધંધા સ્ત્રીઓથી કરી શકાય એવા છે, તે ઉતરતા-હલકા ગણાય છે, તેથી તે કરી શકાતા નથી; અને તેમને માટે ચોખ્ખા ધંધા બોળી કાઢવાની પેરવી થતી નથી. એક મિત્રે મને સુરતનો એક દાખલો આપ્યો, કે ત્યાંના ધાંચીઓ પ્રથમ કંગાલ સ્થિતિમાં હતા, અને તેમની સ્ત્રીઓ વાણીઆને ત્યાં વહીતરાં કરતી; પરંતુ ધાંચીના ઘરનાં સર્વ માણસ જેઓ કામ કરી શકે એવાં હોય, તે દરેક જાતની મહેનત મજૂરી કરતાં, અને વાણી-આઓમાં માત્ર પુરૂષ હોય, તે વેપાર વણજ કરે, અને ઘરનાં સર્વ મનુષ્ય તેની કમાણી પર આધાર રાખે. પરિણામ એ થયું, કે ધાંચીઓ તર્યો, અને વાણીઆ ગરીબ સ્થિતિમાં આવ્યા. મહેનતુ જાતોને મુકાબલે ઉજળી વર્ણના ખરચાળ ને આખરૂમાંથી હાથ નહીં દાઢ-

નાર લોકોની હાલત ઉતરતી થવીજ જોઈએ. સુધરેલા દેશોમાં પણ
જેરાં અનેક ધંધા કરેછે. ધંધા કરવામાં નાનમ નથી, એમ લોકો કહે
છે ખરા, પણ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી, એ માઠા ભાગ્યની નિશાની છે.

હૃદયની કેળવણીનો તો આપણા દેશમાં હાલ અભાવ છે, એમ
કહીએ તો ચાલે. એ કેળવણીમાં ધર્મની અને નીતિની કેળવણીનો
સમાવેશ થાય છે. પરદેશી અને પરધર્મી સરકાર પોતાની નિશાળોમાં
ધર્મની કેળવણી દાખલ કરતી નથી, એ હકાપણુલરેલું કામ છે.
કદાપિ કોઈ દેશી રાજ્યમાં એ કેળવણી દાખલ કરવાનો વિચાર
થાય, તોપણ તે સધે તેમ નથી, કેમકે સરકાર ધર્મની એટલે કયા
ધર્મની કેળવણી આપે ? આપણે અહીં એક ધર્મ નથી, દરેક શા-
ળામાં અનેક પંથના અને સાથે મુસલમાન, પારસી વગેરે અન્ય
ધર્મનાં છોકરાં આવતાં હોય; તેથી આમાન્ય રીતે એક ધર્મની કેળ-
વણી સર્વને આપી ન શકાય, અને દરેક પંથ કે ધર્મને માટે જૂદી
કેળવણી આપવાનું અશક્ય થાય. કેટલાક એમ ધારે છે, કે સામા-
ન્ય-ધર્મની કેળવણી આપવી. સામાન્ય ધર્મ એટલે જે નિયમો-
તત્ત્વો સર્વ ધર્મને માન્ય હોય તે. આવા નિયમ-તત્ત્વો ઘોડાં છે અને
તે શીખવવાથી ધર્મની કેળવણી અપાઈ, એમ કહી પણ ન શકાય.
ત્યારે ધર્મની કેળવણી માટે શું કરવું ? કેટલાક એમ કહેછે કે એ
કેળવણી માળાપે છોકરાંને ઘેર આપવી જોઈએ. તેઓ માની લે છે,
કે માળાપ ધર્મનું સાચું જ્ઞાન ધરાવતાં હશે. પરંતુ આપણે અહીં
પ્રજનો ઘણાખરે ભાગ ધર્મની જાળતમાં પણ અજાનજ છે. મા-
ળાપ પોતે ધર્મની જાળતમાં કંઈ જાણતાં નથી, અને ખરો ધર્મ
આચરતાં નથી, તો તેઓ પોતાનાં છોકરાંને શું શીખવવાનાં ? આ
પણ જોઈએ છીએ, કે તેઓ પોતે ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની કે
છોકરાંને આપવા અથાવવાની કંઈ દરકાર રાખતાં નથી.

ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન આપવાની ખરી ફરજ આચાર્યો-શુદ્ધોની
છે. પોતાનો પંથ જાળવી રાખવા માટે અને પોતાના સેવકો પો-
તાના પંથનું રહસ્ય સમજે, તથા તે પ્રમાણે વર્તે તેને માટે તેમણે

ઈલાજ લેવા જોઈએ. પણ આપણા આચાર્યો-ગુરુઓને નથી પડી પોતાના પંથની, કે નથી પડી પોતાના સેવકોની. તેઓ પોતેજ ધર્મનું સાચું જ્ઞાન ધરાવનારા કવચિતજ હોયછે. પોતાથી ન બને, તો શાસ્ત્રીઓ-પંડિતો રાખી તેમણે ધર્મનું જ્ઞાન આપવા યત્ન કરવો જોઈએ. ઘણાખરા આચાર્યો પૈસાવાળા હોય છે, અથવા તેઓ ધારે, તો કોઈ કાર્યને માટે જોઈએ તેટલા પૈસા સેવકો પાસેથી મેળવી શકે છે. તેઓ પોતાને ખરેખર કે પૈસા ભેગા કરીને તેમાંથી શાળાઓ સ્થાપન કરે, અને તેમાં સરકારી ધોરણોની ચાલુ કેળવણી સાથે ધર્મની કેળવણી આપવાની ચોજના કરે, તો તે કુતોહ પામવા સરખી છે. જો આચાર્યો આ વાત ન ઉપાડી હો તો તે શ્રીમંતો પણ ઉપાડી શકે એમ છે.

ધર્મ એ પ્રજાની ચઢતી પડતીનું મોહું કારણ છે. ધર્મની ઐક્યતા અને ધર્મની ઝનુન શું કરી નથી શકતી? અનેક ધર્મ અને તે પણ અધમ સ્થિતિમાં આવી ગયા હોય, ત્યાં પ્રજાને પ્રજા કહેવીજ હોજતી નથી. ધર્મ વડે હૃદયની ઉત્તિ થાયછે. જે સ્વદેશ હિતેચ્છુઓ સંસાર સુધારાને માટે મથન કરેછે, તેમણે ધર્મના સુધારા માટે પણ ખાસ વિચાર અને ખાસ યત્ન કરવા જોઈએ, કેમકે આપણા સંસારનું અંધારણુજ ધર્મ ઉપર આધાર રાખે છે, તો ધર્મને યથાર્થ સમજ્યા વગર સંસારના લોકો કેમ સુધરશે? દેશ હિતેચ્છુઓને માથે મહાભારત કામની જવાબદારી છે. તેમને એ વિષય ઉપરજ નહીં પણ લગભગ સઘળા વિષયો માટે લગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો છે. જેમ રાજકાજની, સંસારની, અને વેપાર રોજગારની બાબતોમાં લક્ષ આપવાની અગત્ય છે, તેમ ધર્મની બાબતમાં પણ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

નીતિ એ ધર્મનો ભાગગણાય છે, તથાપિ તેને સ્વતંત્ર વિષય લેખી શકાય. દુનિયામાં ધર્મ અને પંથ ઘણા છે, પરંતુ સર્વ ધર્મ અને પંથોની નીતિ બહુધા એક છે, માટે નીતિની કેળવણી શાળાઓમાં દાખલ કરી શકાય છે. આપણે વાંચનમાળાઓમાં નીતિના

પાઠ જોઈએ છીએ, પરંતુ નીતિ સંબંધે એ પાઠોના વાંચન શિવાય વિશેષ કરવામાં આવતું નથી. સ્વતંત્ર વિષય તરીકે નીતિ શીખવાતી નથી. જો ભૂગોળ ને લેખાવળી જેવા વિષયો સ્વતંત્ર રીતે શીખવવામાં આવે છે, તો નીતિને સ્વતંત્ર રીતે શા માટે ન શીખવાય ? કેટલાક કહે છે, કે ધર્મની પેઠે નીતિની કેળવણી ઘેરથી મળવી જોઈએ, પરંતુ ધર્મના સંબંધે ધરકેળવણી માટે આપણે જે કહ્યું, તે નીતિની કેળવણીને પણ લાગુ થાય છે. કોઈ કહે છે કે નીતિની કેળવણીની કંઈ જરૂર નથી. નીતિ અનુકરણથી અને તે ઉપર બાળકનું વારે વારે ધ્યાન ખેંચવાથી શીખાય છે. શિક્ષકો પોતે લખેલા લેવા લાયક વર્તણૂંકથી આલે, તો છોકરાં તેમનું અનુકરણ કરશે, ને નીતિવાન થશે. આ વાત સારી છે. અનુકરણથી ઘણું થાય છે. શિક્ષકોની વર્તણૂંક નિષ્કલંક અને હમેશા અનુકરણ કરવા જેવી હોવી જોઈએ; પરંતુ એવા શિક્ષક કેટલા થોડા મળી આવશે, તે જોવાનું છે. છોકરાં આડે રસ્તે જાય, તો તેમને ટોકવાથી ને ઠપકો દેવાથી તે સુધરે છે, પરંતુ શિક્ષકના સંગમાં તે કેટલાં થોડાં રહે છે, વર્ગમાં આડે માર્ગે જવાના પ્રસંગ કેટલા થોડા આવે છે, અને તેમની નીતિ રીતિ ઉપર વારે વારે ધ્યાન આપનાર શિક્ષક કેટલા કમી જોવામાં આવે છે ? કેટલાક ધારે છે, કે વાંચનમાળામાં આપેલા નીતિના પાઠ સમજ સાથે શીખવવાથી ખસ થશે. પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે તે ખસ થતા નથી. ચોપડીઓમાં નીતિના સઘળા વિષયો સમાયા છે, એમ કહી શકાતું નથી. વાંચનને માટે લખેલા પાઠ નીતિતત્વોનું ખર્ચ ને પૂર્ણ સ્વરૂપ બતાવી શકે નહીં. કોઈનું માનવું એવું છે, કે અનુકરણની પેઠે નીતિ દૃષ્ટાંતથી સારી શીખવાય છે, માટે વાંચન માળામાં આપેલી વાતો—દૃષ્ટાંતો અને ઇતિહાસ એ છોકરાંને નીતિનું જ્ઞાન આપી શકશે. વાંચનમાળા માંહેલી વાતો—દૃષ્ટાંતો નીતિબોધક હોય છે અને તેથી સારો લાભ થાય છે. પરંતુ આપણે જોઈએ ચાહીએ તેટલો લાભ તેથી થતો નથી. ઇતિહાસ વડે નીતિ શીખાય છે, પણ જો તેવે ઇરાદે સારા ઇતિહાસ લખાયા હોય તો. હાલમાં આલતા ઇતિહાસ સુનીતિનું સારું જ્ઞાન આપી શકે એ વિષે મોટી

શંકા છે. ઇતિહાસમાં ભાગ જેમણે લીધેલો એવા સર્વ પુરૂષોનાં આચરણ નીતિ ભરેલાં હોતાં નથી. કપટ કાવત્રાં કરનાર અને દુરાચારે વર્તનારને તેમના કર્મનું શુદ્ધ ફળ ન મળ્યું હોય, તો તેવા પુરૂષોનાં ચરિત્રની લણનાર ઉપર સારી અસર કેમ થશે, એ સમજાતું નથી. નીતિનું સ્વતંત્ર પુસ્તક યાજ્ઞાઓમાં ચલાવવા વિષે પણ વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેાઈ કહે છે, તેથી કંઈ અર્થ સરવાનો નથી, અને કેાઈ કહે છે, તેથી કંઈપણ લાભ થશે. નીતિનાં તત્ત્વો વિષે છાકરાંના કુમળાં મન પર છાપ પાડી હોય, તો તે જાથુને માટે ટકી રહે છે. જેમ ધર્મની આજ્ઞાઓ નાના બાળકને શીખવવામાં આવે છે, તેમ નીતિની આજ્ઞાઓ નાના બાળકને શીખવી હોય તો તેથી કંઈ પણ લાભ થવાનો સંભવ છે. એ તત્ત્વો છાકરાંની શ્રદ્ધાશક્તિ ઉપર લક્ષ રાખીને સમજ સાથે શીખવાય, અને દાખલા દર્શાવતી દદ કરાય, તો તેથી કેમ ન લાભ થાય, તે સમજાતું નથી.

નીતિ ધર્મના ત્રણ ભાગ છે: ૧ પવિત્ર અથવા ઇશ્વર પ્રત્યેના ધર્મ, ૨ આપણા પોતા પ્રત્યેના અથવા સ્વધર્મ, ૩ બીજા પ્રત્યેના અથવા લૌકિક કે સાંસારિક કે સાર્વજનિક ધર્મ, જેમાં કુટુંબ ધર્મ આવી જાય છે. લૌકિક ધર્મ સંબંધે આપણે પાછળ વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. પવિત્ર ધર્મમાં જગત્ની નીતિનો નિયંત્રા અને સર્વ ગંનાવની વ્યવસ્થા કરનાર એક ઇશ્વર છે, એમ માનવું, તેનો ભય રાખવો, તેના પર ભાવ રાખવો, તેના પર શ્રદ્ધા અથવા આસ્થા રાખવી, તેને શરણે રહેવું, તેની આજ્ઞા માનવી, અને તેની ભક્તિ કરવી એટલી બાળતો આવે છે. સ્વધર્મમાં મુખ્યત્વે સ્વચ્છતા, ઉદ્યોગ, પરહેજ, કરકસર, ધૈર્ય, સંતોષ, વિવેક (અગમજીવિ), સહનશીલતા (સખુરી), સમતા, વ્યવસ્થા, સ્વપરીક્ષા, સ્વમુદારો, છતેન્દ્રિયપણ અને મન મારવું (સંયમ) એ સફળતા આવે છે. આ નીતિ ધર્મોનો પ્રસ્તુતના વિષય સાથે નિકટનો સંબંધ નથી, માટે તેમનું વર્ણન છોડી દઈશું.

નીતિ એ ધર્મની સાથે સંબંધ રાખે છે, અને ધર્મનો મુખ્ય હેતુ

આત્માની ઉન્નતિ કરવાનો છે, તેથી જે સદ્ગુણો અથવા કર્તવ્યો નિવૃત્તિને વધારે તે સદ્ગુણોનો સમાવેશ જહુધા નીનિશાસ્ત્રમાં થાય છે. આપણે અહંકાર-અહમ્પદ-હુંપદને દુર્ગુણ કહીએ છીએ. કેમકે એથી પ્રમાદ થાય છે અને મન પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે. આપણે ધૈર્ય (ધીરજ) ને સદ્ગુણ કહીએ છીએ, પણ શૌર્યની ગણના સદ્ગુણમાં કરતા નથી. પરંતુ પ્રવૃત્તિના કેટલાક સદ્ધર્મ છે, તેની ગણના નીતિમાં થવી જોઈએ. તેમનો સંસારમાં ઉપયોગ વધારે છે, માટે એ વિષે કંઈ વિચાર આપણે આ ઠેકાણે કરીશું; અહંકાર દુર્ગુણ છે ખરો, પણ કેટલીક હદ સુધી તેની સંસારમાં જરૂર પડે છે, અને તેટલી હદ સુધી તે સદ્ગુણ કહી શકાય. સ્વમાન અથવા અંગ્રેજીમાં જેને (self-respect) સેલ્ફ-રિસ્પેક્ટ કહે છે, તેની ગણના સદ્ગુણમાં થાય છે. ઇશ્વરથી સરળએલા માણસ તરીકે આપણને કેટલાક હદ સ્વભાવિક રીતે મળેલા છે, તે જાળવી રાખવા, એ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણી સ્થિતિ પ્રમાણે જે માન-આવકાર ખીળ તરફથી આપણને મળવાં જોઈએ, તે ન મળે, તો પ્રજાની એક વ્યક્તિ તરીકે આપણી કીમત ઘટે છે. માણસ સ્વતંત્ર છે, માટે યોગ્ય હદ સુધી તેને મરજીમાં આવે તેમ વર્તવાની, ને બોલવા લખવાની છૂટ છે, તેમાં કોઈ હાથ ધાલે, તો તેણે મુંગે મોઢ બેસી રહેવું ન જોઈએ. “આપણને કોઈ પગરખું મારે તો તે ખંખેરીને પાછું આપવું,” એવા બાયલા બોધથી આપણે બાયલા અને નિર્મોહ્ય થઈએ છીએ. આપણને કોઈ એક ગાલમાં તમાચો મારે, તો તેને ખીજે ગાલ (ફરી તમાચો મારવા માટે) ધરવો, એ લલે કોઈ ધર્મશાસ્ત્રની નીતિ હોય, પણ તે સંસારમાં નુકસાનકારક છે. જેને સત્તા છે, તે આપણને તકસીરના પ્રમાણમાં સબ કરે, એ વાત જૂદી છે; પણ વિના કારણ કે નજીવા વાંક માટે જમે તેના ધપ્પા ખાવા, એ નામદોષની નિશાની છે: એથી જેમ વ્યક્તિ બાયલી થાય છે, તેમ પ્રજામાં બાયલાપણું આવે છે. જેમ તે ખામોશ રાખે છે, તેમ તેને વધારે ખમવું પડે છે. ખીજા મદોની કે જનુની પ્રજા તેને જેર કરે છે, અને દાસત્વ સ્થિતિમાં આણી મુકે છે. સ્વમાનને આપણે ટેક કહીશું

સો ચાલશે. જેઓ ટેક છોડતા નથી, તેઓ વધારે સફળતા નિવડે છે, અને પોતાને તથા પ્રજાને વધારે લાભકારી થાય છે. ટેક અને ટેકા પણ વડેજ ક્ષત્રીઓએ ઇતિહાસોમાં નામના કરી છે, અને હિંદુઓને વધારે અધમ સ્થિતિમાં પડતા અટકાવ્યા છે.

આપણે ધૈર્યને સફળતા કહીએ છીએ, અને શૌર્યને સફળતામાં ગણતા નથી, પણ સંકટ વખતે જેવી ધૈર્યની જરૂર છે, તેવી અથવા તેથી વધારે શૌર્યની જરૂર છે. શૂરવીર સ્વર્ગમાં જાય છે, અને તેમને ઇંદ્રના ઘરની પરીઓ વરમાળ આરોપે છે, એવું વર્ણન મહા ભારત આદિ મહા યુદ્ધોમાં કરેલું આપણે વાંચીએ છીએ. એક શૂરવીર હજારો માણસને ભારે પડે છે, એવું ઇતિહાસો ઉપરથી જણાઈ આવશે. રાજકન્યાઓ શૂરવીરને પસંદ કરતી હતી. શૂરી પ્રજાઓજ સ્વતંત્રતા લોગવી શકે છે. નાની પણ શૂરી પ્રજા મોટી નબળી પ્રજાને જીતીને વશ કરી શકે છે, એવા હાખલા ઇતિહાસોમાંથી પુષ્ટિ મળી આવશે. દરેક વ્યક્તિમાં આ સફળતા હોય, તોજ પ્રજા ઉન્નતિમાં આવે છે, અને પોતાની મોટાઈ દેખાવી શકે છે. એક હિંદુસ્તાની કવિ કહે છે, કે 'શ્રી જો તું જણે તો દાતા કે શૂર જણે, નહિ તો વાંઝણી રહેજે; તારું નુર ગુમાવીશ નહીં.' સ્પાર્ટન લોકો ખાસ કરીને સ્વભાવનાં ને નિર્માણ માલમ પડે તેવાં છોકરાંને નાનપણમાંજ મારી નાખતા, અને સ્ત્રીઓને કસરત કરાવતા, તે આવી મતલબથી કે તેમના પેટની પ્રજા થાય, તે જોરાવર નિવડે. મુઠીભર સ્પાર્ટનોએ લાખો ઇરાનીઓને હરાવ્યા હતા, તે તેમના બાહુબળ ને શૂરાતનનું પરિણામ હતું. વાઘેરના બંડ વખતે જ્યારે તેમનો ઘણો ઘાણુ વળવા લાગ્યો, ત્યારે વાઘેર સ્ત્રીઓ કહેતી, કે કંઈ ફિજર નહીં, અમે ગમે તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરીશું તો, પણ અમારી કુખે તો વાઘેરજ પેદા થશે! રાણી જાયા કે બીબી જાયા શૂરાજ હોય, એમ કહેવાય છે; કેમકે તેમને પેટ પાણીદાર રત્નજ પાડે છે. પણ આ કહેણીઓ દહાડે દહાડે ખોટી પડતી જાય છે, કેમકે તેમનામાંથી પણ શૂરાતન ઘટી ગયું છે. બીજી જાતોમાંથી ઘણીક તો શૌર્યહીન થઈ ગઈ છે. તેઓ સામા આવતા જાનવરથી પણ પોતાનો જ્યાવ કરવાને સમર્થ નથી! ધસી આવતા

મારકણા સાંઢના શીંગડાં પકડીને તેને બે ડગલાં પાછો હઠાવ્યો, કે પાડીના ચાર પગ પકડી તેને ઉંચકી ચોતરા પર મૂકી દીધી, એવા બળવાન, ધૈર્યવાન ને શૂરા લોકો હવે કેમ જોવામાં આવતા નથી ? આપણે તેમના જેટલું ખાતા નથી, તેમના જેટલી કસરત કરતા નથી, તેમના જેટલા પ્રવૃત્તિના સદ્ગુણ આપણે કેળવતા નથી, અને તેમના જેટલો દમ પણ ધરાવતા નથી, માટે.

આપણે સંતોષથી ઉલટા લોભને દુર્ગુણ ના કહીએ છીએ પણ ખરું જોઈએ તો અતિ લોભને અથવા અઘટિત લોભને દુર્ગુણ વર્ગમાં મૂકવો જોઈએ. જગત્ સૌ આશાએ જીવેછે. જો તે લોભ ન રાખે, તો આગળ વધવા ન પામે. છોકરાં જો પરીક્ષામાં પાસ થવાનો, અને છેવટ કીર્તિ ને લાભ મેળવવાનો લોભ ન રાખે, તો તેમને લણવાનું મનજ કેમ થાય ? બીજા સાથે સ્પર્ધા કરવી, બીજાથી આગળ વધવાની હોંસ રાખવી, નાનાને કે ઉતરતાને તાબે કરી તેના ઉપર અપત્યાર ચલાવવો, એ જનસ્વભાવ છે. “ અતિ લોભ એ પાપનું મૂળ છે”, એ કહેવત ઉપરથીજ હૃદમાં રાખેલો કે ઘટિત લોભ એ પાપ નથી એવો અર્થ એમાંથી નીકળે છે. જે મળે તેમાં અથવા ઇશ્વરે આપણને જે સ્થિતિમાં મૂક્યા છે તે સ્થિતિમાં સંતોષ માની બેસી રહેવું એવી ઇશ્વરની આજ્ઞા ન હોય. જે મળે છે તેને માટે મહેનત કરવી પડે છે, તો તેથી વધારે મેળવવા મહેનત શા માટે ન કરવી ? આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ, તે સ્થિતિમાં આપણને ઇશ્વરે ક્યારે મૂક્યા છે ? એ સ્થિતિ આપણને આપણા માખાપે આપી છે, અથવા આપણે હાથે મેળવી છે. એ સ્થિતિ સારી ન હોય, તો તે સુધરે એવી આપણા મહા પિતાની ઇચ્છા હોવીજ જોઈએ. હિંદુઓએ ઘણું ખરું અતિ સંતોષથી ગુમાવ્યું છે. અતિ લોભ જેમ દુર્ગુણ છે, તેમ કદાચ અતિ સંતોષ પણ દુર્ગુણમાંજ ગણાય. આપણો સ્વભાવ નિવૃત્તિનો છે; આપણને ઉપદેશ પણ તેવોજ મળેછે, અને માઠાં લાગ્યે આપણને સંધાન પણ તેવાંજ મળ્યાં છે. મહત્વાકાંક્ષા-ચઢતા થવાની, નામના કરવાની ઇચ્છા-વગર માણસ પોતાનો જન્મ એળે ગુમાવે છે, એમ

સમજવું. પોતાની શક્તિ અને સાધનો પ્રમાણે વધવાની આતુરતા સર્વેએ રાખવી જોઈએ. શક્તિ અને સાધનો પણ એવી ઇચ્છા રાખનારને મળી આવે છે.

ઉદ્યોગની ગણના જેમ નીતિ ધર્મમાં થાય છે, તેમ મંડયા રહેવાની ગણના પણ સદ્ગુણમાં થવી જોઈએ. ધારેલું કાર્ય પરિપુર્ણ થાય ત્યાં સુધી ઉદ્યોગ કર્યા કરવો, તેનેજ મંડયા રહેવું કહે છે. આશ્રહ વડે મંડયા રહેવાય છે, માટે મંડયા રહેવાના મૂળ સદ્ગુણને આપણે આશ્રહ કહીશું. આપણા લોકો ઉદ્યમી છે, પણ તેમનામાં મોટી ખામી એ છે, કે ધારેલા કામમાં એક બે વાર નિષ્ફળ થતાં તે છોડી દે છે. અંગ્રિજ અને પશ્ચિમ તરફના બીજાં લોકોમાં આશ્રહ એ મોટો સદ્ગુણ જોવામાં આવે છે. એ વડેજ તેઓ ઘણા આગળ વધ્યા છે, અને વધારે સત્તા ને સંપત્તિ ભોગવે છે. હિંદુસ્તાનનોજ ઇતિહાસ બતાવી આપે છે, કે શરૂઆતમાં અંગ્રિજ લોકોને કંટાળવાના ઘણા પ્રસંગ આવ્યા હતા. તેમણે કાયર થઈને ચત્ત છોડી દીધો હોત, તો તેઓ હિંદના સાર્વભૌમ્ય રાજ થવા ન પામત. નવિન શોધ કરનારાઓને એક સપાટે ચશ મળે, એવું કવચિતજ બને છે. તેમને ઘણી વાર નિરાશ થવું પડે છે, પરંતુ તેઓ જ્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી મંડયાજ રહે છે. ઘણાકને લાખો રૂપીઆ ગુમાવવા પડે છે, અને છૂંદગી પર્યંત ખરાબ થવું પડે છે. એમ છતાં તેઓ આશ્રહથી અને ખંતથી ધારેલું કામ આખરે પાર પાડી શકે છે. આપણે અહીં કેટલાક ભણનાર હરકતો નહતાં કે નાસિપાસી થતાં પોતાનો અભ્યાસ છોડી દે છે, ને ધંધા વિના ભટકતા ફરે છે ! વેપારીઓને કારીગરો એકાદ વાર નિષ્ફળ થતાં પોતાનું કામ પડ્યું મૂકે છે. સુધારાવાળા અને દેશ હિતેચ્છુઓ પણ કંટાળીને પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દે છે. આપણે આરંભશૂર છીએ. કંઈ કંઈ જાતની ઉઠાવણીઓ આદરીએ છીએ, પણ ધીમે ધીમે આપણા આશ્રહ કમી થાય છે, તેથી ઉઠાવેલાં કામ બંધ પડી જાય છે.

આશ્રહની સાથે ઉત્સાહ જોઈએ. ઉત્સાહ વિના આશ્રહ ટકી

શકતો નથી. નિરૂત્સાહી થવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. “ જેનું મન લાગ્યું, તેનું સૌ લાગ્યું ” સમજવું. જેમ આપણે શરીર નખળા ને હમ વગરના છીએ, તેમ આપણો ઉત્સાહ મંદ છે. કામ સૌને કરવું પડે છે, પણ જેઓ ઉત્સાહથી કામ કરનારા છે, તેઓ વેઠીઆવાડ જેવું બોલતરૂપ કામ સમજીને મહેનત કરનારા છે તેમના કરતાં જલદી ને વધારે લાભ મેળવી શકે છે. હોંસ એ કામ કરવાની શક્તિને જળારો ટેકો આપે છે. હોંસથી કામ પ્યાડું ને મીઠું લાગે છે. જે ઉત્સાહ આપણે પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં જોઈએ છીએ, તે આપણામાં ક્યાં છે ? આપણી આખી પ્રજા નિરૂત્સાહી છે, એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. સેંકડો વર્ષથી પરત્રાથી, મહત્ કાર્યો કરવાના પ્રસંગ ન મળવાથી, અને નિવૃત્તિના વલણથી આપણે ઉત્સાહ ખોઈ બેઠા છીએ. “ અર્ધો રોટલો મળે, તો આખાને ન ખાવું ” એવું ધારી બેઠેલાઓ ઉત્સાહી કેમ થાય ? જગતમાં જન્મીને શું કરવાનું છે, એની જેમને સમજ નથી, તેમનામાં ઉત્સાહાદિ આવેજ શી રીતે ?

સાહસ એ પ્રવૃત્તિ માર્ગનો મોટો ગુણ છે. સામળ ભટે જેને ધિક્કાર્યો છે, તે અર્થે સાહસ શબ્દ અહીં વાપર્યો નથી. સાહસના બે અર્થ હોવાથી ઘણી વાર તે ગુણ અવગુણનું સ્વરૂપ પકડે છે. વગર વિચાર્યું એકાએક કામ કરી બેસવું એ સાહસનો એક અર્થ અને તે વ ખોડવા લાયક છે. વિચાર પૂર્વક નિર્ણય ક્યાં પછી નિરૂપણે કોઈ મોટું કામ માથે લેવું, એ સાહસ સદ્ગુણ છે. હરેક મોટું કામ સાહસ વગર ઉપાડી શકાતું નથી, અને તેમાં ફતેહ મેળવી શકાતી નથી. હરેક કામમાં જોખમ હોય છે. નિષ્ફળ થવાનો કે નુકસાન વેઠવાનો તેમાં સંભવ રહે છે, એથી જેઓ ડરે છે, તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી. કોલોનસ જેવાના સાહસથીજ અમેરિકા જેવો વિશાળ ને ક્ષણરૂપ ખંડ યૂરોપને હાથ લાગ્યો. વાસ્કોડિગામા જેવો સાહસિક વહાણવટી ન હોત, તો જળમાર્ગે હિંદુસ્તાન આવવાનો રસ્તો યૂરોપી લોકોને પ્રાપ્તજ થયો ન હોત. સાહસવિના આપણા વેપારીઓ જંગલહારને જાવા સુધી પહોંચી ગયા ન હોત. પારસીઓની સાથેજ હિંદુ વેપારીઓને સરખાવ્યો, તો જણાયે, કે પોતાના સાહસ અને પરાક્રમ-

થી પારસીઓ આગળ પડયાછે, અને હિંદુઓ એ ગુણોને અભાવે પાછા પડયાછે. દહાડે દહાડે આપણે વધારે ડરકુ થતા જઈએ છીએ. આપણને ઘરબાર છોડવું ગમતું નથી. જ્યાં ને ત્યાં જોખમ ને ભય દેખીએ છીએ. એક ઉતાડૂ ને વહાણનો ખલાસી વાતો કરતા હતા. ઉતાડૂએ પૂછ્યું, " તમારા બાપ શી રીતે મરણ પામ્યા હતા ? ખલાસીએ કહ્યું, વહાણ ખેડતાં વહાણ ભાગ્યું, ને તે દરિયામાં ડુબી મુઆ. ઉતાડૂએ ખલાસીના દાદા, દાદાના બાપ વગેરે સંબંધી એવા જ પ્રશ્ન પૂછ્યા, અને ખલાસીએ કહ્યું; કે તે સઘળા વહાણમાં મરી ગયા. ઉતાડૂ બોલ્યો, વહાણમાં આવો ભય છે, ત્યારે તમે એ ધંધો શા માટે કરો છો ? ખલાસીએ કંઈ ઉત્તર ન દેતાં તેને પૂછ્યું, તમારા બાપ ક્યાં મરી ગયેલા ? ઉતાડૂ બોલ્યો, મારા બાપ તો ખાટલા પર મરી ગયેલા. વાડૂ તમારા દાદા વગેરે શા ઉપર મરી ગયેલા ? ઉતાડૂ કહે, તે સર્વ ખાસી રીતે પોતાને ઘેર ખાટલા ઉપર મરણ પામ્યા હતા. ખલાસી બોલ્યો, જો તમારા બાપ દાદા ખાટલા ઉપર મુઆ હતા, તો તમે ખાટલા પર શા માટે મુઓ છો ? તમને ખાટલા પર મુવામાં ભય કેમ નથી લાગતો ? ભલા માણસ ! મરવું તો હક છે. જ્યાં જોનો આવરદા ખૂટ્યો, ત્યાં તે મરે છે. મરણનો ભય રાખીએ તો કેાઈ ધંધો થઈ શકેજ નહીં. " લાલ જોખમના પ્રમાણમાં ધાય છે. " ગાદી તકિયા કે દોરી લોટા " નો વિચાર રાખ્યા વિના મોટાઈ મળતી નથી. અને નામના થતી નથી.

પ્રકરણ ૨ જી.

રાજ્યસત્તા.

આર્ય લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં આવીને ધીમે ધીમે તેનો ધણો ભાગ પોતાને હસ્તગત કરી તે ઉપર રાજ્યસત્તા લોગવી. પોતે મુધરેલા હતા, અને સત્તાધીશ થયા, તેથી તેમના સંસારના બંધારણમાં કોઈની આડ નહે, એમ નહોતું. માત્ર ચૂદ્રોના સંસર્ગથી કાળે

કરીને તેમાં થોડો ફેરફાર થયો હતો. તેમની સુધરેલી સ્થિતિનાં પશ્ચિમ દેશના સંસ્કૃત પંડિતો ઘણાં વખાણ કરેછે. આપણા પોતાના ગ્રંથોમાંથી તેનો ઘણો પુરાવો મળી આવે છે. આર્યોનું રાજ્ય જ્યાં સુધી અવિચિન્ન રહ્યું, ત્યાં સુધી તેમનો સંસાર સુખરૂપ આવ્યો. જ્યાં સુધી તેમનામાં સંપ અને સદ્ગુણ ટક્યા, ત્યાં સુધી તેઓ સુખ શાન્તિમાં અને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં રહ્યા. સંસારના રીત રિવાજમાં ખીગાડો થાય, તો રાજાઓ તે વાત મન પર લઈ ઉપાય યોજે. સ્વરાજ હોય ત્યાં એમ કરવામાં અડચણ ન પડે. “યથા રાજ તથા પ્રજા” એટલે જેવો રાજા તેવી પ્રજા, એવી કહેવત આપણામાં ચાલે છે. રાજાઓ અને સત્તાધારીઓનું અનુકરણ પ્રજા કરે છે. સુધરેલા દેશના લોકો કહે છે, કે કહેવત એથી ઉલટી જોઈએ: એટલે “યથા પ્રજા તથા રાજા,” એમ હોવું જોઈએ. પ્રજાસત્તાક રાજ્યના હિમાયતીઓ ઉલટી કહેવત ઇચ્છે, એમાં નવાઈ નથી; પણ જે જે દેશોમાં ખરેખરી રાજ્યસત્તા છે, તે તે દેશોમાં રાજા અને સત્તાધારીઓની રહેણી કરણીને પ્રજા અનુસરે છે. પ્રતાપી અને સદ્ગુણી રાજાની પ્રજા પ્રતાપી અને સદ્ગુણી થાય છે. પ્રજાના દુરાચાર ફર કરવા રાજ્ય તરફથી ઇલાજ લેવાય છે. તેને સુખ શાન્તિમાં રાખવા અને સુખી કરવા રાજ્ય ચત્ન કરે છે. દગા, ફટકા, લૂટફાટ, ખંડખખેડા સારા રાજ્યમાં થવા પામતા નથી. “રામરાજ્ય” શબ્દ કહેવત રૂપ થઈ પડ્યો છે. અસલના વારામાં લોકો ખારણાં ઉઘાડાં મૂકીને નિરાંતે સુઈ રહેતા હતા, એમ કહેવાય છે. જ્યાં નિર્ભયપણું છે, ત્યાં શાન્તિ છે. જ્યાં શાન્તિ છે, ત્યાં આળાદી છે. એવે વખતે વિદ્યા હુન્નરને ઉત્તેજન મળે, અને તેની શોધ થાય, એ સહજ છે. વિદ્યા હુન્નર એ આળાદીનું મૂળ છે, અને આળાદી હોય, ત્યાં સંસાર સુધારાને શિખરે પહોંચી શકે છે. રામાયણ મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાંથી તે સમયના સુધારા અને લોક સ્થિતિ વિશે ઘણું મળી આવે છે.

એ સમયમાં હાલના જેવું સાતિખંધન નહોતું. જે દિન જતો કહેવાતી તેમાં પણ જમવા ખાવાની ને વખતે કન્યા લેવા આપવાની છૂટ હતી એટલુંજ નહિ, પણ મહાત્મા વસિષ્ઠ ચંડાળણીને

પરણ્યા હતા, એ સાંભળી આશ્ચર્ય લાગશે. મહાશય વાલ્મિકિ જાતે દિવ ન છતાં મહર્ષિનું પદ પામી શક્યા હતા. ગમે ત્યાં પ્રવાસ કરવાથી પતિત થવાતું નહીં. કાબૂલ, કંદહાર, પ્રદ્ધેશ, રૂમશામ સુધી આર્ય લોકો વિદ્યા મેળવવા કે બીજા કાર્ય માટે સુખે થી જતા હતા. એક જ્યોતિષી ઇટાલી દેશના રોમમાં મરણ પામ્યાનો કાંખલો છે. રૂશિયામાં હિંદુઓની વસ્તી તથા હિંદુઓનું દેવાલય છે- માંધાતા પ્રદ્ધેશ, ચીન, અને સૈબીરીયા સુધી જીત મેળવતો ગયો હતો, એણે વર્ષન કવિ પ્રેમાનંદે કહ્યું છે. ધણી મરી ગયા પછી સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય, તો તે દિયરથી કે ગમે તેથી ઉત્પન્ન કરી લેતી. સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ સ્થિતિ લોગવતી, અને તેમને ઘણું માન અને છૂટ મળતાં. દીંગલા દીંગલીનાં તે વખતે લગ્ન થતાં નહીં. સ્વયંવર ને ઇચ્છાવરની તે સમયે છૂટ હતી. કન્યાવિક્રયમાં ને સાટાં તેજડામાં કેઈ સમજતું નહીં. છોકરો વેદાભ્યાસ વગેરે કરી રદ્દા પછી, પ્રદ્ધેશ અવસ્થા પૂરી થયા પછીજ પરણી શકતો. વેદાદિ અભ્યાસમાં વખતે ૩૬ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી પ્રદ્ધેશ પાળવું પડતું. તે વખતે લોકો દીર્ઘાયુષી, એટલે ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા હતા; તેથી જીંદગીની દરેક અવસ્થા ૨૫ વર્ષની ગણી શકાય અને વેદાભ્યાસ ટુંકી મુદતમાં થઈ શકતો નહીં, તેથી છોકરા ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતા અગાઉ કન્યા પરણી ઘરખારી થતા હશે, એમ સંભવતું નથી. કન્યાપણ સમજમાં આવ્યા પછી વરવાની ઇચ્છા કરતી, એટલે તે ૧૨ વર્ષ કરતાં નાની તો નજ હોવી જોઈએ; તેથી બાળક અને કન્યોનાં દુઃખ ભાગ્યેજ લોગવવાં પડતાં, અને નાન પણમાં વિધવા થવાના પ્રસંગ ઘણું કવચિતજ આવતા. સુધરેલા ને સણેલા લોકો આચાર વિચારમાં સુઘડ હોય, તેમાં નવાઈ નહીં. જ્યાં દેશ આબાદ હોય, ત્યાં સંસારનાં સુખ લોગવવાનાં સાધન પણ સારાંજ હોય.

એ વખતમાં આખા હિંદુસ્તાન ઉપર એકજ રાજાનું રાજ્ય થયું હોય એમ જણાતું નથી. રામાયણના અને મહાભારતના કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં અનેક રાજ્ય હતાં, એમ જણાય છે. મહાભારતના

યુદ્ધમાં પાંડવ કૌરવના પક્ષમાં હિંદુસ્તાનના અનેક રાજાઓ લેગા થયા હતા. ધર્મરાજાએ અશ્વમેધ કર્યો, તે વખતે ઘણા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થયાનું વર્ણન મહાભારતમાં છે. અશ્વમેધ કરનાર ચક્રવર્તી એટલે સાર્વભૌમ્ય રાજા ગણાય છે, અને દેશ માંહેલાં બીજાં રાજ્ય તેનાં બાંડીયાં મનાય છે. ચક્રવર્તી રાજાઓ ચોડાજ થયા છે. જ્યારે જ્યારે લાગ ફાવતો, ત્યારે ત્યારે બીજા રાજાઓ સ્વતંત્ર થતા. રાજાઓ માંહોમાંહે લઢવા લાગ્યા, કુસંપ દાખલ થયો, અને તેથી એકસત્તા નષ્ટ થવા લાગીઃ આ જ આપણું માઠા ભાગ્યની શરૂઆત.

રામ સરખા પિતૃભક્તિવાળા, ન્યાયી, એકવચની, અને એક પત્નીવ્રતવાળા રાજાધિરાજ, સીતા સરખી સાધ્વી, સદાચરણી, સુધડ અને પતિ એજ પોતાનું સર્વસ્વ સમજનારી મહારાણી, લક્ષ્મણ અને ભરત સરખા બ્રાતૃભાવ એજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજનારા બંધુઓ જે રાજ્ય કુટુંબમાં હતા, તે રાજ્ય કુટુંબને અનુસરનારી પ્રજા તેવાજ શુણ્ણની થાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ધર્મ રાજા જેવા સત્યવાદી અને મોટા મનના મહેશ્વર; પાંચ પતિ છતાં સતિમાં ખપેલી એવી સદ્ગુણસંપન્ન દ્રૌપદી મહારાણી; અર્જુન ને ભીમ જેવા શૂરવીર અને પ્રાણધૃતી પણ અધિક ભાઈને ચાહનાર એવા બાંધવો; તથા માતાના વચનની ખાતરજ જેમને પાંચ વચ્ચે એક સ્ત્રી કણુલ કરવી પડેલી એવા રાજ્યપુત્રો, જે રાજ્યકુટુંબને ચોલાવતા હોય, તે રાજ્યની રૈયત સદ્ગુણી ને સદાચરણી હોય, એમાં શી નવાઈ ? પ્રમાણિક, ટેકી અને એકવચની હરિશ્ચન્દ્ર, દાનેશ્વરી કર્ણ, પરદુઃખ ભંજન વિક્રમ, અને વિદ્યાવિલાસી હોજ જેવા રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાના લક્ષણમાં ભારે અસર કરી હશે, અને તેમના સદ્ગુણથી અને સારા રાજ્યતંત્રથી પ્રજા સુખી થઈ હશે.

પરંતુ, કાળે કરીને જેમ રાજ્ય કર્તાઓમાં કુસંપ, વ્યસન અને બીજા દુર્ગુણોએ પ્રવેશ કર્યો, તેમ પ્રજાની નીતિરીતિ પણ બગડવા માંડી. રાજાઓના દુર્ગુણ દરબારીઓમાં દાખલ થયા, અને ત્યાંથી રૈયતમાં પ્રસર્યા. રાજ્ય દરબારોમાં કેવી ખટપટો દાખલ

થઈ, તેનું વર્ણન કાશ્મીરના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પરદે-
શીઓએ આ દેશ ઉપર હુમલા કરવા શરૂ કર્યા, તે વખતે દેશમાં
ઠલેશ, ઠજીઆ અને કુસપે ઉંડુ મૂળ ઘાલ્યું હતું. એથીજ પરદે-
શીઓ ક્ષાવી શક્યા અને આખરે તેઓ ભરત ભૂમિના ધણી થઈ બેઠા.

મુસલમાની રાજ્ય સાતસે ઉપરાંત વર્ષ ચાલ્યું. તેમનામાં
ધર્મની અનુભવ ભારે હતી, તેથી તેઓ હિંદુ વગેરે કાફર લોકોને
હરેક રીતે મુસલમાન કરવાનો ચત્ન કરતા હતા. કાફરોનાં દેવળો
અપવિત્ર કરવાં કે તોડવાં, મૂર્તિઓ ખંડિત કરવી, અને ભેરબુ-
લમથી પણ તેમને વટાળવા, એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા.
હિંદુઓ તેથી મોટા સંઠટમાં આવી પડ્યા, તથાપિ મુસલમાનોના
સેંકડો વર્ષના પ્રયત્ન છતાં હિંદુ ધર્મનો નાશ થયો નહીં. એજ
તેમની ધર્મ ઉપરની નિષ્ઠા, અને તેને વળગી રહેવાનો આગ્રહ
ળતાવી આવે છે. જીતનારા મુસલમાનોએ પોતાનું અસલ વતન
છોડી દીધું, અને હિંદુસ્તાનનેજ સ્વદેશ ગણી તેમાં હંમેશને માટે
નિવાસ કર્યો, તેથી દેશને કેટલાક લાભ પણ થયા. અઠગર જેવા
પ્રતાપી બાદશાહોએ હિંદુઓને ધર્મની બાબતમાં હેરાન ન કરવા,
તેમને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓ આપવા, તેમની સાથે લગ્નાદિનો
સંબંધ બાંધવા, અને તેમનામાં ચાલતા કેટલાક ખરાબ રિવાજ
બંધ કરવા સારી મહેનત લીધી, જમીનની માપણી કરાવી, તથા
મહેસુલ કમી કરી ખેડુત વર્ગને આબાદ કરવાની યોજના કરી.
પતિની પાછળ સ્ત્રીને સતિ થવાનો દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવાનું માન
મહાપ્રતાપી અઠગર બાદશાહને ઘટે છે.

મુસલમાનોના જીલ્લેમને લીધેજ કંઈ પ્રાણ નય તોપણ
યાવની ભાષા ન બોલવી, સ્વેચ્છના દેશોમાં ગમન ન કરવું, તેમના
સંસર્ગમાં ન આવવું, માટે તેમનો સ્પર્શ થાય તોપણ નહાવું,
સ્ત્રીઓને ફરતી ફરતી બંધ કરી પડદામાં રાખવી, વગેરે રિવાજ
હિંદુઓમાં ધીમે ધીમે દાખલ થયા. એ અંધકારના સમયમાં
વિધાનું બળ ઘટ્યું, અને તેથી ઘણા પ્રકારના વહેમ દાખલ થયા.

મુસલમાનોના લાંબા સંબંધ વડે હિંદુઓના આચાર વિચારમાં પણ કેટલોક ફેર પડ્યો. જેઓ નોકરી ચાકરીને લીધે રાજ્યના વધારે સંબંધમાં આવ્યા, તેમને યાવની લાખા શીખ્યા વગર કે પોતાના ઉપરીઓના જેવો પોષાક પહેર્યા વગર છૂટકો નહીં. એમનું અનુકરણ ધીમે ધીમે બીજા લોકોએ કરવા માંડ્યું. વરઘોડા વખતે બમા પહેરવાનો અને વરને પણ બમો પહેરાવવાનો રિવાજ ચાલુ થયો, તે અદ્યાપિ કેટલેક ઠેકાણે બરી રહ્યો છે.

અંગ્રેજ રાજ્યના આગમન પછી સંસારે નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પશ્ચિમની ઢળની વિદ્યાદેવીએ દેખાવ લીધો. રાજકર્તી પ્રજા સુધરેલી હોવાથી, જોરબુલમથી વટાળવાનું તે જોરવાજબી ધારે, એટલુંજ નહીં, પણ પ્રજાના ધર્મ અને સંસારના કાર્યમાં હાથ ખાલવાનો આપણને હક્ક નથી, એમ સમજે, એ સ્વાભાવિક છે. બોલવા લખવાની અને સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની અમુક હદ સુધી દરેક માણસને છૂટ છે, એવું સુધરેલા દેશોમાં સ્વીકારાએલું તત્વ ઘણે દરજ્જે આ દેશમાં પ્રવેશ થયું. વિદ્યાના પ્રસાર વડે લોકોની આંખો ઉઘડી, અને તેઓ સારા નરસાનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન થયા. તેનીજ સાથે તેમને પરક્રીય રીતરિવાજ વધારે પસંદ પડ્યા. અંગ્રેજોની નકલ ઘણી બાળતમાં થવા લાગી. આગળ પડતા ને ઉતાવળીઆ કેટલાક તરણોએ મોરના પીછાં ધાડ્યાં. આપણું સર્વજ ખરાબ છે, માટે જો સંસાર સુધારવો હોય, તો અંગ્રેજોની નકલ કરવી એમ પણ કહેનારાઓ નીકળ્યા. આથી વળી સંસારના ચાલુ બંધારણમાં ઉથલપાથલ થવા માંડી.

રાજ્ય સત્તાના કારણથી સંસારમાં કેવી ઉથલપાથલ થાય છે, તે આપણે જોયું. સંસારી બાળતોમાં અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે પડતી નથી, એમ છતાં જેથી મોટા અનાચર થાય, તેમાં તેને વચ્ચે પડવું પડે છે. સતિ થવાનો, દૂધ પીતી કરવાનો, અને કાચી વયમાં સ્ત્રી સાથે શરીર સંબંધ કરવાનો રિવાજ બંધ કરવાની, અને પુનર્લંઘથી થએલી પ્રજાને વારસાનો હક્ક આપવાની માયાળુ સરકારને જરૂર પડી હતી. જો અમુક રિવાજ બંધ કરવા, કે તેમાં સુધારો કરવા,

લોકો ઠરાવ કરી તેનો અમલ કરવામાં સરકાર દરમિયાનગીરીની માગણી કરે, તો સરકાર તેમને તેવી મદત કરેછે. ચરોતરના લેઉવા પાટીદારોએ લગ્ન વખતની પહેરામણી ને ખીજો ભારે ખર્ચ કરી કરવાનો ઠરાવ કરી, તે પગાવવાના કામમાં સરકારની મદત માગતાં તે આપવામાં આવી. મલખાર કાંઠાના નેરલોકોમાં યથાવિધિ લગ્ન કરવાનો મૂળ સંપ્રદાય ન હોવાથી તેનાં માઠાં ફળ લોકોને લોભવવાં પડતાં હતાં. તે સંબંધમાં મદ્રાસની સરકાર કાયદો કરનાર છે.

આપણા દેશમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે. સંસાર સુધારાની ખાખતમાં દેશી રાજ્યો ધારે, તો ઘણું કરી શકે એમ છે. મહીમુરના મહારાજાએ કન્યાના લગ્નની ઉમર સુકરર કરી, તે અગાઉ કોઈ કન્યાનું લગ્ન કરે, તો શુન્દેગાર થાય એમ ઠરાવ્યું છે. વડોદરાના સુધરેલા મહારાજા સાહેબની ઇચ્છાથી આવીજ ખાખતનો વિચાર તળ વડોદરાના મહારાજાને કરી સરકારની મદદ માંગી છે; તથા પુનર્લગ્નના સંબંધમાં એક નિબંધ કરવાનો ખરડો સરકારી આજ્ઞાપત્રિકામાં છપાઈ ચૂક્યો છે. દેશી રાજ્યની અને તેના દેશી અધિકારીઓની સત્તા પ્રજા ઉપર ઘણી છે, તેમનું સકારણ કહેવું પ્રજા માન્ય કરે, અને જે નાત વતના ને લોકોના લયથી કે તેમની ટીકાથી ડરીને લોકો કરી શકતા નથી, તે રાજ્યની સહાયતાથી કે રાજ્યે પીઠ ઠોકવાથી તેઓ કરવાની હિંમત ધરે, એમાં શક નથી.

પ્રકરણ ૩ જી.

ધર્મની સત્તા.

પૂર્વે કહ્યું તેમ આપણા સંચાર ઉપર ધર્મની સત્તા સૌથી મોટી છે, કેમકે તેના અલન વલનનો સુખ્ય આધાર ધર્મ ઉપર છે. મનુ આદિના ધર્મશાસ્ત્રોમાં દરેક જાતના લોકોએ દરેક આશ્રમમાં કેમ વર્તવું તેના નિયમ જાંધ્યા છે. એ નિયમોને આધારે સંસારનું જાંધા-

રણુ બંધાયું છે, તથાપિ તે સર્વ નિયમો હાલ પળાતા નથી. સ્થિતિ રીતિમાં અનેક કારણે ફેર પડવાથી કેટલાક નિયમો બંધ પડ્યા, અને કેટલાકમાં ફેરફાર થયો, તેમ કેટલાક નવા ઉમેરાયા. રામાયણ, મહાભારત આદિ ઇતિહાસનાં પુસ્તકો, કાવ્યો, નાટકો, પુરાણો વગેરેમાં બતાવેલી નીતિરીતિ પણ કંઈ કંઈ પ્રચારમાં આવી.

સર્વત્ર મનાતા ગ્રાહ્ય ધર્મમાં જ્યારથી ફાંટા પડવાનો અને અસલની ચાર જ્ઞાતિ તૂટી વધારે જ્ઞાતિઓ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારથી સંસારના બંધારણમાં વધારે ફેર પડતો ગયો. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની સ્થાપના થતાં “અહિંસા” મુખ્ય ધર્મ મનાયો, તેથી માંસાહાર બંધ પડવા લાગ્યો. અશોક જેવા મહાન રાજા બૌદ્ધ ધર્મી થતાં તેમણે પોતે હિંસા તજી, એટલુંજ નહીં, પણ પોતાની પ્રજા તે તજે, તેને માટે અતિશય યત્ન કર્યો. ગુજરાતમાં જૈનોનું પ્રબળ થતાં કુમારપાળ જેવા રાજાઓ તે ધર્મના અનુયાયી થયા, અને તેમણે તે ધર્મને ઘણું આશરો આપ્યો. એક સમય એવો આવ્યો, કે “દીન કે જીન” એ બેજ ધર્મ જગત્માં (હિંદમાં) હયાતી લોગવશે, એમ ભાસવા લાગ્યું. અંગ્રેજો જેમ ધર્મના ફેલાવા માટે પાઠરીઓને વિદેશમાં મોકલે છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મના આચાર્યો વિદેશમાં ગયા, અને તેમણે મોટા મોટા દેશો પોતાના ધર્મમાં આણ્યા. એશિયા ખંડના પૂર્વ દેશો ઘણાખરા અદ્યાપિ બૌદ્ધધર્મી છે. વિના ભુલમે ઉપદેશથી માત્ર ચીન જેવી મોટી ને પુરાતન પ્રજા પરધર્મ અંગીકાર કરે, એ બૌદ્ધ ધર્મની મહત્તા અને ઉપદેશકોની કુશળતા બતાવી આપે છે. પણ નવાઈ સરખું એ છે, કે આવો મહાન ધર્મ, જે દુનિયાના લગભગ ત્રીજા ભાગના લોક પાળે છે, અને જે આપણા દેશમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો ને પ્રસર્યો તેનો આપણા દેશમાંથી લગભગ નાશ થએલો છે. બૌદ્ધ અને જીન જગતના કરતાં તરીકે ઇશ્વરને માનતા નથી, અને હિંદુ દેવોને કબુલ કરતા નથી, તેથી તેમના સામા ગ્રાહ્ય ધર્મ માનનારા થયા વગર રહે નહીં; પરંતુ જ્યાં સુધી ગ્રાહ્ય ધર્મના આચાર્યો ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનમાં સામાવાળાના આચાર્યોને હંફાવી ન શકે ત્યાં

સુધી તેમનું કંઈ વળે એમ નહોતું. વળી આ વાત પણ જાણાવવી જોઈએ, કે એ વખતે બ્રાહ્મ્ય ધર્મનું ઐક્ય પણ નહોતું. દ્વૈત અને અદ્વૈત વાદનો મોટો ગઘડો ચાલતો હતો. ન્યાયની જૂદી જૂદી શાખાઓમાં વિદ્વાનો વહેંચાયા હતા. જ્યાં જ્યાં ધર્મના વાદ થાય, ત્યાં ત્યાં ખૌદ અને છનના પડિતો ખીજાઓને માધ કરવા લાગ્યા. તેમના ઉપર એવા પણ આરોપ મૂકવા લાગ્યા, કે ખૌદ અને જૈન ધર્મના આચાર્યો પાખંડી અને મેલી વિદ્યાના જાણનારા છે. એક જણે મહેલ નજીક અગાશી સુધી દરિયો દેખાડ્યો હતો, અને ખીજાએ રાતનો દિવસ કરી સુર્ય જતાવ્યો હતો, તે કંઈ નહીં પણ તકંટ અને મેલી વિદ્યાનું પરિણામ છે, એમ કહેવાવા લાગ્યું; પરંતુ તેમનું બળ વધતું ગયું. બ્રાહ્મણ, વાલ્મીકી વગેરે લોકો જનોઈ તોડી એ ધર્મમાં દાખલ થયા, અને તેમાં જણાવેલા આચાર વિચાર પાળવા લાગ્યા. એથી સંસારને કેટલાક લાલ થયા, અને કેટલાક ગેરલાલ પણ થયા. કાળે કરીને એ ધર્મમાં જ્ઞાન ઘટવા લાગ્યું, તેથી સમર્થ ઉપદેશકોની ખોટ પડતી ગઈ.

એવામાં બ્રાહ્મ્ય ધર્મનું રક્ષણ કરનાર શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય પેદા થયા. તેમણે સામા પક્ષને હંકાર્યો, અને દિગ્વિજય કર્યો. ધર્મને કારણે એ વખતે પણ મારામારી ને કતલ ચાલી હતી. કેટલાક રાજા ખૌદ કે જૈનધર્મી રહ્યા, ને કેટલાક શિવમાર્ગી થયા. વળી કેટલાક સમય પછી શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્ય પ્રકટ થયા, તેમણે જૈન ધર્મ સામે મોટી ટક્કર લીધી, અને ઘણાંકને વૈષ્ણવ કરી પોતાની કંઠી બાંધાવી. જૈનધર્મ આખા હિંદુસ્તાનમાં થોડો ઘણો છે, પણ તેનું જોર હાલ ગુજરાત મારવાડમાં સૌથી વધારે છે. એમ છતાં મેશ્રી અથવા વૈષ્ણવી સંપ્રદાય પણ એ દેશોમાં ઓછા જોર પર નથી. આ શિવાય રામાનુજ, નાનક, ચૈતન્ય, લિંગાયત વગેરે કેટલાક પંથ હિંદુસ્તાનમાં મોટા છે, અને નાના પથોનો પાર નથી. દરેક પંથ પોતાની પરનાળિકા જૂદી બાંધી, તેથી તેના અનુયાયીઓના આચાર વિચારમાં ફેર પડ્યો. જેમ નાનોએ સંસારના દુકડા કરી નાખ્યા, તેમ પથોએ પણ તેના દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા; તેથી પ્રભુનું ઐક્ય નાશ પામ્યું.

નાનક, કબીર વગેરે મોટા મનના અને દીર્ઘ દષ્ટિવાળાએ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે લેદ ન રાખતાં, જાને વર્ગના લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, અને જાને વર્ગના લોકો તેમના શિષ્ય પણ થયા. ગુજરાતમાં પિરાણાનો ધર્મ છે, તેના આચાર્ય મુસલમાન છતાં તેઓ હિંદુઓને પોતાના પંથમાં લે છે ! હિંદુઓને તેઓ હિંદુની રીતે તેમના ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી બોધ આપે છે. એ ધર્મમાં હિંદુ મુસલમાન જાને જાતના સેવકો છે, પરંતુ તેઓ પોતપોતાના આચાર વિચાર જૂઠા પાળે છે, એટલે એક બીજાનું ખાતા નથી, કે બીજી રીતે લેખસેખ થતા નથી. સંતરામ આદિ કેટલાક પંથવાળા અંત્યજ વર્ગને પણ પોતાના સેવક કરે છે, અને દર્શન માટે તેમને સારૂ ખાસ ગોઠવણ રાખે છે.

સ્વામીનારાયણ જેવા નવા પંથવાળાના સાધુઓ લોકોને ઉપદેશ કરે છે. બીજા પંથોમાં આચાર્યો જ્ઞાની હોય, તો તેઓ પોતે કે ઉપદેશક રાખી વ્યાખ્યાનો કરે કરાવે. કેટલાક પંથોવાળા સાંજ સવાર ભજન કીર્તન કરે છે. પરંતુ ઘણા પંથોમાં ધર્મનો ખરો ઉપદેશ અપાતો નથી, અને કેટલાકમાં તો સેવકોના કલ્યાણ માટે કંઈજ કરવામાં આવતું નથી. પોતાનું ખર્ચ કર્તવ્ય ન બજાવવાથી તેમના સેવકો ધર્મથી અજ્ઞાત રહે છે, અને જો કે તેઓ વંશપરંપરા પ્રમાણે બાપદાદાનો ધર્મ બાહેરથી પાળે છે, તથાપિ તેઓની આસ્થા દૃઢ રહેતી નથી. ઘણાક પંથનાં બાહ્ય ચિન્હ ધારણ કરે છે, અને અંતરથી ધર્મ માને છે બીજા; નવી વિધાના પ્રસાદથી વળી ઘણાક બાપદાદાના ધર્મની કંઈજ પરવા રાખતા નથી, અથવા તેઓ કોઈ બીજા ધર્મ માને છે, કે નાસ્તિક કિંવા સંશયી રહે છે.

ઉપર જે ધર્મ અથવા પંથોનો ટુંકામાં ઇતિહાસ કહ્યો, તે શું બતાવે છે ? મૂળ ધર્મમાં સારાને માટે ફેરફાર કરવાની, કે તેમાં થએલો બિગાડો સુધારવાની જે મહાત્માઓને જરૂર લાગી, તે મહાત્માઓએ તેને માટે મોટા યત્ન કર્યા. આ પ્રમાણે સર્વ દેશોમાં બનતું આવ્યું છે. વેદમાં હિંસા ન કરવી એ મોટો ધર્મ છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યા છતાં લોકો માંસાહાર કરતા, અને યજ્ઞદિમાં ધર્મને બહા-

ને પશુઓને હોમતા, તે અયોગ્ય લાગવાથીજ બુદ્ધે નવા ધર્મની સ્થાપના કરી. ઔદ્ધ અને જૈન ધર્મવાળા જગતના કર્તા તરીકે ઇશ્વરને માનતા નહીં, તેથી અને ખીજાં કારણોથી શંકરાચાર્યે તેમની સામે બુડો ઉઠાવ્યો, અને સ્માર્ત ધર્મની સ્થાપના કરી. મંસારમાં રહીને પણ મોક્ષ મેળવી શકાયછે, અને મુખ્ય માર્ગ લક્ષિત (પ્રિમ) છે, એવું સિદ્ધ કરીને વલ્લભાચાર્યે પુટીમાર્ગ સ્થાપ્યો. જૈનમાં મૂર્તિઓ પૂજતી જોઈ કેટલાક વિરુદ્ધ થઈ હુંદીઆ થયા. બ્રાહ્મ્ય ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા અને અનેક દેવની ઉપાસના થતી જોઈ રાજા રામમોહનરાયે નિરાકાર ઇશ્વરને માનનાર બ્રહ્મ સમાજ સ્થાપી. અગ્રેજી શીખેલાઓ અવળે માર્ગે ચઢતા હતા, તેમને અટકાવવા તથા નિરાકાર પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવા, તથા વેદને ઇશ્વરપ્રણિત મનાવવા માટે સ્વામી હયાનંદ સરવસ્તીએ આર્ય સમાજની સ્થાપના કરી. એક નિરાકાર પરમેશ્વરનેજ માનવા અને તેની ભક્તિ કરવા માટે રા. બા. લોળાનાથના પ્રમુખપણા નીચે પ્રાર્થના સમાજનો પાયો નખાયો. સંસાર સુધારાનો મોટો આધાર ધર્મ ઉપર હોવાથી તેમાં પણ સુધારો થવાની અગત્ય છે.

ધર્મની સત્તા જોરાવર છે. લાવે કુલાવે, જાણીને કે અજ્ઞાનપણે લોકો ધર્મને વળગી રહે છે. જો એમ નહોત, તો સેંકડો વર્ષ સુધી મુસલમાનની ધોંસરી તળે રહેવાથી, ધર્મસંબંધે મુસલમાનોના અસહ્ય જીલમને લીધે, અને પરધર્મ સ્વીકારવાની અનેક લાલચો મળવાથી હિંદુઓ ક્યારનાએ મુસલમાન થઈ ગયા હોત, અને હિંદુ તરીકે તેઓ જૂદી પ્રજા લેખાતી પણ નહોત. ધર્મની સત્તા વડેજ આપણે હિંદુ રહ્યા છીએ, માટે તે સત્તાને રંગ ઘટે છે. હિંદુ ધર્મમાં ગમે તેટલું નાપસંદ કરવા લાયક હશે, તેમાં ગમે તેટલા પંથ અને મત મતાંતર હશે, તેથી ગમે તેટલા ગેરફાયદા દેશને થયા હશે તોપણ એ ધર્મ વડેજ આપણે ટકી રહ્યા છીએ. એ ધર્મજ આપણી દેશાંતર નામના કરીછે, અને હજી પણ જે કંઈ સારું આપણા દેશમાં રહ્યું છે, તે એ ધર્મનોજ પ્રતાપ છે.

ધર્મ—સત્તા જો તેના પૂરા જ્ઞાન વિના, કે તેના અસંખ્ય ફાંટા પડવાથી, કે તેમાં અનેક જાતનું વહેમી ને નુકસાનકારી ઉમેરણ થવાથી સંસારને કેટલીક રીતે અગાડવાને કારણભૂત થઈ, તો એજ સત્તા તેના સારા જ્ઞાન વડે, કે ફાંટાઓ ઠીક થવાથી, કે તેઓમાં એક સંપ થવાથી, કે તેમાં જે ઠંઈ સુધારવાનું કે ફેરફાર કરવાનું હોય, તે સુધારવા ને ફેરવવાથી સંસારને સુધારવામાં સહાયભૂત થઈ શકશે. પરંતુ આ પ્રમાણે કરવું કેના હાથમાં છે ? બહુ ભાગે તે આચાર્યો કરી શકે, અને જો સેવકોધારે તો આચાર્યો પાસે કરાવી શકે. પ્રજામત ઘણું કરી શકે છે. તે આચાર્યો અને રાજાઓ પાસે ધારે તે ફેરફાર કરાવી શકે, પ્રજામત એટલે આખી પ્રજાનું કે તેના ઘણા ભાગનું એકમત. પણ “આ દિન કહ્યાં કે મિયાંકે પાઉ મેં જૂતી,” એ કહેવત પ્રમાણે આપણી પ્રજાનું એકમત થાય કેમ ? આપણે ખરેખરી એક પ્રજા છીએ, એમ ગણતા નથી, તેથી આપણું એક મત ઘણી જાણતોમાં થઈ શકતું નથી; પરંતુ જેઓ એક પંથના અનુયાયી છે, તેઓની એક પ્રજા લઈએ, તો કદાચ ધર્મની જાણતમાં તેનું એકમત થઈ શકે. તેનું પણ એકમત ઘણી જાણતોના સંયોગો વિના થતું નથી, એ સંયોગોમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે. જ્ઞાનવડે લોકો સમજના ઘરમાં આવે, તો એકમત વહેલું થાય. ધર્મના જ્ઞાનને અભાવે, શાળાઓમાં મળતા વિદ્યાના જ્ઞાન વડે પણ સારા નરસાની સમજ આવે, અને તેનું જ્ઞાન જેમ વધારેને મળે, તેમ વધારે વ્યક્તિઓનું એકમત થાય. એવું બને ત્યારે તેઓ પોતાના પંથમાં પણ સુધારો કરી શકે, અથવા તે ન સુધરે એવો હોય, તો તે ખીજા પંથનો અંગિકાર કરે. આવો બનાવ બનવાને ઘણા કાળ જોઈએ, એ દેખીતું છે.

ધર્મના આચાર્યો પોતાના સેવકો ઉપર કેટલી સત્તા ભોગવે છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. ભાવિક ને ભોળા સેવકો તન મન અને ધન સુદ્ધાં શુદ્ધોને અર્પણ કરવા તત્પર થાય છે. ઘણાક પોતાની ઉપજનો અમુક અંશ આચાર્યોને અર્પણ કરે. શુદ્ધ ગામમાં પધારે

ત્યારે પોતાને ત્યાં પધરામણી-પધરાઈ કરાવી યથાશક્તિ રકમ અર્પે છે, અને તેમને દેવ સમાન માની તેમની પૂજા આરતિ કરે છે. તેમની સેવા ચાકરી કરવા તેઓ હમેશ તૈયાર હોય છે. રાજાઓ કરતાં પણ તેમને વધારે માન આપે છે, અને તેમના ઉપર અલૌકિક પૂજ્યલાવ રાખે છે. તેમનાં નરસાં કર્તવ્ય તરફ તેઓ જોતા નથી, અને તેમની જોડ ખાંપણો તેઓ કાને સાંભળતા નથી ! તેમની ઇચ્છાને તેઓ હમેશ આધિન રહે છે.

આચાર્યોની આવડી મોટી સત્તાનો ઉપયોગ સંસાર સુધારના કામમાં થઈ શકે એમ છે. ઘણી વાર આચાર્યોને નાત જાતના બપે-હાઓમાં પડતા આપણે જોઈએ છીએ. નાત જાતના અને ધર્મની સાથે પરોક્ષ સંબંધ ધરાવનાર વિષયોના તેઓ ચુકાદા કરે છે. તેમના ચુકાદા છેવટના ગણાય છે; પછી તેઓ લલે લાંચ લઈને કે પક્ષ કરીને અન્યાય આપે. સારા આચાર્યો કોઈનો પક્ષ ન રાખતાં ન્યાય આપે છે, અને સુધારાને મદદ પણ કરે છે. વિલાયત જઈ આવેલાને નાતમાં લેવાનો શાસ્ત્રાર્થ એક શંકરાચાર્યે આપ્યો હતો. આવી જાતના સારા વિચાર બધા આચાર્યો રાખે, તો દેશસુધારના કામને ઘણી પુછી મળે એમ છે. કેટલાક અનાચાર તેઓ ધારે તો સહજમાં બંધ કરી શકે. ઇશ્વર તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે, અને તેમને હાથે દેશ-હિતનાં શુભકાર્યો કરાવે, એવું આપણે ઇચ્છીશું.

ધર્મની બાબતમાં શાસ્ત્રીઓ, પુરાણીઓ, માણુલટો, ટહેલિયા, જતિઓ, જોષીઓ, સંત, સાધુ વગેરે ઘણો લાગ લે છે. આચાર્યો માત્ર પોતાના ધર્મ પૂરતું કંઈ કરે છે, ત્યારે આ લોકો સંસારના ચલન વલનમાં ઘણો ફેરફાર કરી શકે છે. લોકો ડગલે ડગલે તેમની સલાહ લે છે, અને તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તે છે. સમગ્રે પ્રાદેશોનાં જોર ખીજી જાતો ઉપર ઘણું છે. પ્રાદેશો ભૂદેવો કહેવાય છે, અને તેઓ સંસાર રૂપી સાગરમાં તરાવનાર તુમડા ગણાય છે. દાન આપવું હોય તો પ્રાદેશજી સુપાત્ર છે, માટે તેમને આપવું એવું લોકો સમજે છે. દેવ પણ પ્રાદેશજીને આધિન છે, કેમકે કોઈ પણ મૂર્તિની પ્રાદેશજી

પ્રતિષ્ઠા ન કરે ત્યાં સુધી તેમાં દેવાતન આવતું નથી, એવું બ્રાહ્મણો કહ્યા કરે છે. વૃત કરવાનું, બાધાઆબડી રાખવાનું, જપબપ કરવાનું, દોરુધાગા, છુમંત્ર, ભુવાન્નગરિયા વગેરે અનેક બાતની વહેમી બાળતોનું શિક્ષણ લોકોને તેમનાથી ને બીજાઓથી મળે છે. આવી બાળતોમાં પરિણામે લાલ બ્રાહ્મણોનેજ બહુ કરીને થાય છે, તેથી તેઓ એવી સલાહ આપે, એમાં નવાઈ પણ નથી. ગમે તેવું શુદ્ધ હોય, પણ લોક વિરુદ્ધ કંઈ પણ ન કરવું, એવી હાનિકારક સલાહ આપનાર આ લોકો છે. ગમે તેમ થાય, પણ દેશાચાર, લોકાચાર ન છોડવા, એમ તેઓ સમજાવે છે. “દેશ છોડીએ પણ વેશ ન છોડીએ,” એવું તેઓ કહે છે. વેદવેદનું કહે, ભેષી ભેષીનું કહે અને ભુવા ભુવાનું બતાવે, એમ લોકો કહે છે ખરા, પણ તેઓ બધાનું માને છે, અને બધા માર્ગ પકડે છે. માનતા માનવી હોય, તો અનેક દેવ દેવીની માને છે. તેઓ ઘણી વાર કહે છે, કે એક દેવને વળગી રહેવું સાફ, પણ તેમનું વર્તન તે પ્રમાણે થતું નથી. પુરાણીઓ અને માણુલટો ઘણી ગપ્પો મારે છે. વડાદરા જેવા ધુર્ત ટહેલિયા વિશેષે કરીને ખેરાંને બહુ છેતરે છે. તેઓ ભૂત ભવિષ્ય બાણુવાનું ડોળ કરે છે, અને ખેરાંને વિશ્વાસ ખેસે, એવી વાતો કરે છે. તેઓ શરીરમાં માતા લાવી ચુંદડી, નાળિયેર અને નાડાછડી કાઢે છે, અને લોળા જોનાર માને છે, કે ખરેખર તેના અંગમાં માતાએ વાસ કર્યો છે, તથા માતાએ એ ચીજો કાઢી અફભૂત અમત્કાર દેખાડ્યો છે. લોકો કેટલા વહેમી અને અજ્ઞાન છે, તેનો એકાદ દાખલો ખસ થશે. એક વડાદરા ભીખવા ગયો. તેની પાસે બીજું કંઈ સાધન નહોતું, તેથી એક લુગડાં ધોવાનો પાચો પડેલો હતો, તેને ચુંદડી વીંટાળી ટહેલવા નીકળ્યો, ને કુળિયામાં જઈ બોલ્યો કે “આવો રે બાઈઓ ને પૂજો રે પાઈઓ, આવ્યો રિખવદેવનો નાનેરો લાઈઓ!” એ પણ કેઈ દેવ હશે, એમ સમજી લોકો તે પાચાને પણ પૂજવા લાગ્યા. કેઈ ટીખળીએ એક ઝાડ ઉપર ચીથડું મૂક્યું, તેની સાથનાએ બીજું મૂક્યું, અને બે ચાર જણે એ પ્રમાણે કર્યું એટલે જે જાય તે એ ઝાડ ઉપર લુગડાનો કડકો નાખે, અને એ ચીથરિયા દેવ

છે, એમ માને ! કોઈ જાડ કે પથરાને કોઈએ સિંદુર લગાડ્યું, કે તે દેવ ણની જાયછે, અને લોકો તેની પૂજા કરે છે ! જેણે બિચારાં કહેછે, કે “ મેં પથરા એટલા દેવ કર્યા પણ ખાઈ, મારું કંઈ વળ્યું નહીં. ”

જોષીની સલાહ વગર સંસારનું કંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી. તે જો લગ્ન મુદ્દત ન આપે, તો પરણવાનું પણ જાણ્યું રહે. જે જે સંસ્કાર આપવાના, તેમાં જોષીની સલાહ જોઈએ. કંઈ પણ કામ આદરવું હોય, તો પ્રથમ સારો વાર ને શુભ ચોષડિયું જોષી પાસેથી નક્કી કરી લેવું જોઈએ. શુકન મુદ્દતનું શામ્લ એવડું મોટું છે, કે જો તે ઉપરજ માણસ આધાર રાખે, તો લાગ્યેજ તેને કંઈ કામ કરવાનો વારો આવી શકે. મંદવાડમાં પણ જોષીનું લાગે. ગ્રહપીડાની શાન્તિ વગર રોગ મટે નહીં, તેને સારું ઈલાજ લેવા જોઈએ. મંત્રજાંત્રવાળા આવે, તે વળી કંઈ ઝપટ લાગીછે, કે કંઈ વળગાડ છે, એમ કહે, અને ટાળવાના ઉપાય જતાવે. તે ડાખલું મંડાવે, મંત્રીને દોરો ખાંધે, અને મેલડી ને ખીજી માતાને બળિદાન અપાવે. આ સિવાય ખેરક શાસ્ત્ર તો બાકીજ રહે છે. નજર ખાંધવાનું, અનેક દેવ દેવીઓની માનતા રાખવાનું, અને મટતા સુધી અમુક ન ખાવાની બાધા રાખવાનું જેણે પોતા તરફથી ચલાવે. કેટલા વહેમ ને કેટલી રીતે વેડાવું !

પ્રકરણ ૪ થું.

આબાદી.

ગરીબી છુરી ચીજ છે. તે જેમ વ્યક્તિને દુઃખી કરે છે, તેમ પ્રજાને આપત્તિમાં નાખે છે. ગરીબથી શું થઈ શકે ? વિદ્વાન ગરીબ હોય, તો તેને કોઈ ગણકારતું નથી; પણ શ્રીમંત મૂર્ખ હોય, તો પણ તેની પ્રસંશા થાયછે. “ જર આહિ સો કર; ” “ ખેલ સળ પેસેકા, ” “ જેના હાથમાં પૈસો તેનો છોકરો ધુધરે રમે; ” “ પૈસા-

દારનો સાળો થવા આવે, પણ નિર્ધનનો કોઈ બનેવી પણ ન થાય;”
 “પેસો મારો પરમેશ્વર ને જૈરી મારી ગુરૂ, છેયાં છોકરાં સંત સાધુ
 તો સેવા કોની કરૂં ?” આવી કહેવતો લોકોમાં ચાલે છે, તે ઘણું
 ભાગે ખરી છે. સંસારનાં એવાં થોડાંજ કાર્યો છે, કે જે પેસા વગર
 થઈ શકે.

ગરીબ પ્રજા જંગલીમાં ખપેછે, કેમકે પેસા વગર તે સુધરેલી
 સ્થિતિમાં આવી શકતી નથી. જેટલી જંગલી પ્રજાઓ પૃથ્વી ઉપર
 હાલ છે, અને પહેલાં હતી, તે સર્વની માઠી સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ
 નિર્ધનતા સમજવું. આબાદીનો આધાર આવડત ઉપર છે, અને આ-
 વડતનું મૂળ વિદ્યા છે; તેથી વિદ્યાનો જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં જંગલી-
 પણુંજ છે. વિદ્યા મેળવવામાં પેસાનો ખર્ચ પડે છે. સારાં ઘરમાર
 ને વસ્ત્રાભૂષણ પેસા વિના મળતાં નથી. લગ્નાદિ કાર્યો અને સંસારના
 ખીન્ન આચાર વિચારમાં થોડા કે ઘણા પેસાની જરૂર પડે છે. દેશની
 ચઢતી માટે જે જે ઉપાય લેવાના, તે નાણાં વગર લઈ શકાતા નથી.
 રાજ્યસત્તા ટકાવી રાખવા અને દેશના રક્ષણાર્થે લશ્કરાદિ રોકવા
 ધન જોઈએ.

ગરીબાઈ લોકોની નીતિ રીતિમાં ઘણું બગાડ કરે છે. જૂએ
 મરતા લોકો ચોરી કરે, ખાતર પાડે, ધાડ કે લૂંટફાટ ચલાવે
 એમાં શું આશ્ચર્ય ? હરેક ઉપાયે પેટનું પૂરું કરવુંજ જોઈએ, માટે
 મનુષ્ય તેને માટે ન કરવાનાં કાર્ય કરે છે. આના પ્રત્યક્ષ દાખલા આ-
 પણે દુકાળ વખતે જોયાઃ માખાપ છોકરાંને વહેતાં મૂકે, કે થોડા
 પેસા સાડુ વેચી દે, આખરૂંદાર લોકો સીખ માગે, સારાં માણસ
 દુઃખ નિવારણનાં કાષો ઉપર મજૂરીએ જાય, સગાં સહોદરને ગમે
 ત્યાં તણ દે, અને તેમનાં સુઠદાંને રખડતાં મૂકે, કૂતરાંને માટે આ-
 ટમાં નાખેલું, કે ગાયની ગમાનકમાં મૂકેલું અનાજ ખાવા માંડે,
 અને કૂતરાં કે ગાયના ઝોંમાંથી પણ વખતે હુંટાવી લે, એકું જીંડું
 એસામણ, કે ઉતરેલું ને ગંધાતું પણ ખાવા તત્પર થાય, ભક્ષ્યા-
 ભક્ષ્યનો કે રોગરાઈનો વિચાર ન કરતાં સુઠદાં સુઠદાં માંસ સુઠદાં

પણ ખાવા ન ચૂકે. ગરીબી બદધાનત કરાવે છે, તેમ વ્યભિચારનો વધારો પણ એથી થાય છે.

જે પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાન આબાદ હતો, તે પ્રમાણમાં તે સુધરેલી સ્થિતિ લોગવતો હતો. હાલ તે ગરીબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે. ગરીબીની સાથે તેની સર્વ બાબતોમાં પડતી થઇ છે. એ માટે તેની ઉત્પત્તિ ઇચ્છવી હોય, તો તે આબાદ થાય, એવા યત્ન કરવા જોઈએ.

આબાદીનો આધાર જેતીવાડી, હુન્નરકળા, અને વેપાર રોજગાર ઉપર છે. જમીને કસ ચોરોછે, એમ લોકો કહેછે; કેમકે તેમાં પહેલાં જેટલું પાકતું હતું, તેટલું હાલ પાકતું નથી. જમીનમાંથી કસ ઘટે, એમાં નવાઈ પણ શી ? પાક જેટલાં તત્વો જમીનમાંથી જેવી લે, તેટલાં તત્વો તેમાંથી ઓછાં થાય. તે તત્વો જમીનમાં મૂકવા સાફ ખાતર વગેરે ચીજો જોઈએ તેટલી નાખવામાં આવતી નથી. ખેડુતો બિચારા મહેનતુ બહુ છે. ટાઢ, તડકામાં ને વર્ષાઢની ઝડીઓમાં તેઓ મહેનત મજૂરી કરેછે, તે છતાં તેમને પેટ પૂરતું ખાવાનું પણ મળતું નથી. પાક ઓછો થાય છે, કર વધારે આપવો પડે છે, કરજ અઠા કરતું પડે છે, અને વળી ઇશ્વર રૂઠે છે, ત્યારે જોઈએ તેટલો કે બિલકુલ વર્ષાઢ ન પડવાથી ખેડુતોની પાયમાલી થાય છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ ખેડુ વર્ગ અથવા જેતી ઉપર આધાર રાખનારો છે. એવા લોકો આપણા દેશમાં સેંકડે ૮૦ ઉપરાંત છે, એમ માનવામાં આવે છે. તેથી વસ્તીનો મોટો ભાગ ગરીબ છે, એમ જેતીવાડીના ધંધાદારીઓથી સિદ્ધ થાય છે.

જે દેશ જેતી ઉપરજ મુખ્ય આધાર રાખે છે, તે આબાદ થાય નહીં, એમ અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે. આબાદીનો આધાર હુન્નર કળા ઉપર વધારે છે, કેમકે તે વડે ધનની પ્રાપ્તિ વધારે થાય છે. આપણે અહીં જ્યારે સર્વ ધાતુઓ જમીનમાંથી કાઢવામાં આવતી, અને તેનો સામાન તૈયાર થતો; જ્યારે હીરા માણેક આદિ રત્નોની ખાણો જોર પડે હતી; જ્યારે ઉંચાંમાં ઉંચાં ને બારીક વસ્ત્રો તૈયાર થતાં:

જ્યારે વાસણુકુસણુ, રાચરચીકું, ઓળર, હથિયાર અને જરૂરનાં તથા શોભાનાં કામ ચિત્તાકર્ષક થતાં: જ્યારે નકશી, કોતરકામ, અને ચિત્રકામ ખીજા લોકોને હેરત પમાડે એવાં થતાં હતાં: જ્યારે ઠેઠ યુરોપ સુધીના દૂર દેશાવરના લોકો અહીંના માલ મેળવવા આતુર હતા: અને જ્યારે અહીંના લોકો દેશમાં જોઈએ તે ઉપરાંત અનેક પદાર્થ ઉત્પન્ન કરી પરદેશ મોકલતા, કે જાતે ' વહાણ કમાવા ' જતા; ત્યારે આપણા દેશની આબાદી કેટલી હશે, તેનો હાલ ખ્યાલ પણ થઈ શકતો નથી. તે વખતે આપણો સંસાર સુખરૂપ, અને સુધારાના શિખર ઉપર ચઢ્યો હતો. એજ આબાદી આપણા દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યું, એ વાત પણ ખરી છે; કેમકે આબાદી સાથે કેટલાક દુર્ગુણો લોકોમાં આવે છે, અને તે તેની પડતીનાં કારણ થાય છે. વળી લક્ષ્મીથી પરદેશના લોકો લલચાઈને ચઢી આવે છે. તેઓ લૂટ-ફાટ કરી પુષ્કળ પૈસા લઈ જાય છે, અને લોકો ઉપર છત મેળવી પોતાની સત્તા બેસાડે છે. સેમિરામિસ રાણીથી માંડીને આપણા દેશ ઉપર કેટલી પ્રભુઓએ આજ સુધી હુમલા કર્યા, અને તેનું પરિણામ શું નીપજ્યું, તે ઇતિહાસ કહી આપે છે. આબાદીના વખતમાં રાજ્યદરબારમાં વૈભવ અને શ્રીમાન લોકોના ઠાઠ અલૌકિક હતા.

હાલ તેથી ઉલટું શા માટે જોવામાં આવે છે ? આપણે ગરીબ સ્થિતિમાં કેમ આવી પડ્યા ? વેપાર રોજગારનું પડી ભાગવું, એ આપણી કંગાલ હાલતનું કારણ છે. પહેલાં ઘણા દેશોને હિંદુસ્તાન ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો, તેને બદલે હાલ હિંદુસ્તાનને ખીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જે પરદેશના લોકો માલ મોકલવો ખર્ચ કરે, તો આપણો નિલાવજ ન થઈ શકે, એવી આપણી સ્થિતિ થઈ પડી છે, કેમકે આપણે જે કંઈ વાપરીએ છીએ, તેમાંનું ઘણુંખરું પરદેશી છે. અંગ ઉપરનાં લુગડાં તપાસો, મેજ ઉપરનાં લખવાનાં સાધન જુઓ, ઘરનો સરસામાન લ્યો, દીવા ખત્તીનાં સાધન નિહાળો, ઓળર ને હથિયાર દેજો, અને રંગ રોગાન તરફ નજર કરો, તો તમને જણશે, કે તેમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ પરદેશીજ છે. લુગડું ફાટે તો શીવવાના દોરા ને સોયજ તમારાં કયાં છે ? અનેક

જાતના ખાવાના પીવાના પદાર્થ સુદ્ધાં વિલાયતી વપરાય, ત્યારે આપણું ગાડું ચાલે. આપણે અહીં થતા પદાર્થ જાડા ને જડસા લાગે છે. વિલાયતી કહેવાતા સસ્તા, નાનુક કે દેખાવડા પદાર્થોનો આપણને મોહ લાગે છે. આપણા કારીગરો તેવા પદાર્થ કરવા જાય, તો તે શરૂઆતમાં મોંઘા પડે; અને ઉત્તેજન વગર તે લોક કરે પણ શું ? સંચાના મોં આગળ હસ્તક્રિયા મોંઘી પડે, એ પણ ખરું છે. રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર આદિ શાસ્ત્રીય વિષયો તરફ આપણું વલણ થતું નથી. તેનો અનુભવ લેવા માટે પરદેશ જવું જોઈએ, પણ તે તરફ લાગ્યેજ કોઈનું લક્ષ જાય છે. જથાળંધ, સસ્તો ને દેખાવડો માલ ઉત્પન્ન કરવા માટે મોટાં કારખાનાં કાઢવાં જોઈએ, તેને માટે દેશમાં ધન નથી; થોડું ધન હશે, તો ભેગા મળી મંડળીઓ (કંપનીઓ) કાઢવાની રીત નથી; અથવા મોટા પાયા પર કામ કરવાની આવડત અને સાહસ બંને નથી.

લોકોએ જાણવા માંડ્યું, તો તેમણે એકજ દિશા પકડી. લખવા વાંચવા આદિના સામાન્ય જ્ઞાનની માણસ માત્રને જરૂર છે, પરંતુ તે ઉપરાંતનું એવું જ્ઞાન સર્વ લોકો મેળવવાની ઇચ્છા રાખે, અને ખીજી જાતનું જ્ઞાન ન મેળવે, તો તેથી દેશને વિશેષ લાભ નથી. ઉંચું જ્ઞાન પામેલા ઘણા લોક હોય એમ સાફ છે, પરંતુ ખીજી જાતનું એટલે ઉદ્ભવ વેપારનું જ્ઞાન મેળવનારા પણ ઘણા જોઈએ. હાલ આપણે જોઈએ છીએ, કે પાંચ સાત રૂપીઆની ઉપશિક્ષકની જગાને માટે પચીસ ઉમેદવારો ઉભા થાય છે, અને દશ બાર રૂપીઆની નોકરીમાં જન્મ પર્યંત ગુંથાએલા લોકોની સંખ્યા થોડી નથી. એ દશ-બારની આવક ઉપર આખા કુટુંબનો આધાર રહે છે. ઘરમાં પાંચ માણસ હોય, તો માથા દીઠ મહિને સરેરાશ બે રૂપરડી પડી. બે રૂપીઆમાં ઉંચ વર્ણે ગુજરાન ચલાવવું, એના કરતાં ખીજી માઠી હાલત કયી? શાળાઓમાં શીખનારને ખીજા ધંધા સુખતા નથી, કેમકે તેમનામાં ખીજા ધંધા કરવાનું જ્ઞાન કે આવડત નથી, ખીજા ધંધાને માટે જોઈએ તેટલા પૈસા નથી, અને ખીજા ધંધા ઉપર તેમને અભાવ હોય છે. ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે વળી કોઈ ધંધામાં કંઈ લાભ

દીઠો, તો તે ઉપર હજારો લોક તૂટી પડે છે, તેથી તેમાં પણ કસ રહેતો નથી. આપણે અહીં રૂ કાંતવાના ને કાપડ વણવાના સંચા નીકળ્યા, ને તેમાં લાલ દીઠો, તો પેસાદાર લોકો તે પાછળજ મંડ્યા, તેથી એ ધંધો જોઈએ તેવો આકર્ષક રહ્યો નહીં.

પરદેશના માલ વડે આપણે અહીં થતા માલનો ભાવ પૂછાવા ન લાગ્યો. તેનું પરિણામ એ થયું, કે આપણા કારીગરોએ કાંતો ગરીબોને માફક આવે એવો જાડો માલ તૈયાર કરવા માંડ્યો, તેથી તેમની કારીગરીની ખૂબી ઘટી; અથવા તેઓએ પોતાનો ધંધો છોડી દઈ ખેતીવાડીનો કે એવો કોઈ ધંધો પકડ્યો. કેટલાકે પોતાના છોકરાને ભણાવવા માંડ્યા, તો તેઓ વળી બાપદાદાના ધંધાને ધિક્કારવા ને નોકરી માટે રખડવા લાગ્યા. ઉંચ વર્ણને નોકરી જોઈએ, ખેડુને નોકરી કરવી, અને વસવાયાં પણ નોકરી ચાહે; તેથી હાલ તો મોટા ઉદ્યમ બેજ રહ્યાછે: ખેતી અને નોકરી. નોકરી નફ્ટ કહેવાય છે, ને બ્રાહ્મણને તો તે વર્જ્ય છે, છતાં સૌ નોકરીને માટે વલખાં મારે છે.

આ સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગ લઈ શકાય એમ છે. દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન લોકો તરફથી તથા સરકાર તરફથી મળવું જોઈએ. લોકો પરદેશી, સસ્તા ને દેખાવડા માલથી લોભાયાછે, અને અર્થ-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે લોકો સસ્તો ને સારો માલ પસંદ કરે, એ વાસ્તવિક છે; પરંતુ વિચાર કરતાં ઘણી વાર પરદેશી માલ ખરે-ખરો સસ્તો ને સારો નથી, એમ તેમની ખાત્રી થશે. દેશી માલ કદિ સહજ ઉતરતો કે મોંઘો હોય, તોપણ તેને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે. પ્રજાની આબાદી થવા સાડ પૂર્વે રાજ્યો તરફથી ઇલાજો લેવામાં આવતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહની સ્વારી જ્યારે દક્ષિણમાં ગઈ, ત્યારે પેંઠના કારીગરોને અનેક લાલકારી ચરતો કબૂલ કરીને મહારાજા પાટણ લઈ આવ્યા. પાટણ લાગ્યું, ત્યારે તેમાંના ઘણાક અમદાવાદ જઈ વસ્યા. કિનખાળ, ભરગમ્મી, અતલસ, મશરૂ વગેરે વણનાર હાલના કારીગરો એ લોકના વંશજ છે. વડોદરાના મોટા સયાજીરાવે કેટલાક લાલ આપીને અમદાવાદના કારીગરો વડોદરે

આણ્યા હતા. રાવપુરામાં અમદાવાદી વગેરે ચાર પોળો છે તે એ લોકને મહારાજાએ ખાંધી આપી હતી. મહારાજા ખડેરાવ દશેરા ઉપર લોકોને કિનખાખ લાગ્યેની પોષાક આપતા, તેથી લાખો રૂપીઆનો અમદાવાદથી માલ આવતો, અને ત્યાંના કારીગરોને ઉત્તેજન મળતું. જોધપુરવાળા રાજા પ્રતાપસિંહ વિષે એવી વાત ચાલે છે, કે એક કારીગર ઉંચી જાતનું નવી તરેહનું કાપડ તૈયાર કરીને તેમની પાસે લાવ્યો. કાપડ જોઈ તેઓ ખુશ થયા, અને કારીગરને અમુક રકમ બક્ષીસ તરીકે આપવા માંડી. કારીગરે કહ્યું, મહારાજા, મારે બક્ષીસ નથી જોઈતી, પણ જો આપ કૃપા કરી એ કપડાનો પોષાક બનાવી પહેરશો, તો મને મોટી બક્ષીસ મળી, એમ હું સમજીશ. પ્રતાપસિંહે તે પ્રમાણે કહ્યું, અને દરબારમાં કપડાનાં વખાણુ કરવા માંડ્યાં, એટલે સઘળા દરબારીઓ એ કપડાનો પોષાક પહેરવા લાગ્યા, અને બીજા લોકો પણ તેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા, તેથી કારીગરના હજારો રૂપીઆના માલનો ઉઠાવ થયો. જયપુરના રાજાએ અને નવાનગરના જામ દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન આપવામાં મશહુર છે. સરકાર તરફથી હુન્નર કળાની કેળવણી આપવાની શરૂઆત થઈ છે, તથા દેશી માલ ખરીદવાના ઠરાવ થયા છે. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પણ આ કામ માટે સ્તુતિપાત્ર ચલ્ન થયા છે, તથાપિ આ બાબતમાં હજી કરવાનું ઘણું છે. નામદાર અંગ્રેજ સરકાર તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી ઘણું થઈ શકે એમ છે. વ્યક્તિઓ અને મંડળોએ ચલ્ન કરવા જોઈએ. સાહસિક વેપારીઓનું એ તરફ લક્ષ ખેંચાયું છે, અને જે વસ્તુઓ આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર આપણે અહીં ચલી નહોતી, તે હાલ ચલાવા લાગી છે. એમાં નિરંતર અને ઘણો વધારો થયા કરે, એવું આપણે ઇચ્છીશું.

. આપણે અહીં બે ત્રણ આને મનુર મળે છે. મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં મનુરને ચાર પાંચ આના મળે છે, ત્યારે વિલાયતમાં મનુરો એક રૂપીઓ. અથવા વધારે રાજ મેળવે છે. તે ઉપરથી આપણી અને વિલાયતની આબાદીનો વિચાર સહજ થઈ શકશે. આખા દેશની સરેરાશ કાઢીએ તો આપણા દેશમાં દરેક માણસને મહિને

૧૧-૨ રૂપીઆમાં ગુજરાન ચલાવવું પડેછે, ત્યારે વિલાયતના લોકો મહિને લગભગ એટલો સરકારમાં કર ભરે છે ! એક વર્ષના દુકાળ પડે લાખો માણસનો નાશ થાયછે, એથી દેશની દરિદ્રતા સાબિત થાયછે. એક વર્ષ પણ પહોંચી શકે, એટલો જે લોકોમાં સંચયથઈ શકતો નથી, તેમની કંગાલિયતથી પરિસીમા છે.

જેમને પહેરવાને લંગોટી કે એકાદ ધાગો હોય, તેઓ ટાઢ તડકાથી ને શરદીથી પોતાની દેહતું રક્ષણ કેમ કરી શકે, અને લાજ મળ્યા શી રીતે બાળવી શકે ? જેમને કાચું, ફવાચું કે હલકું પાતળું અનાજ પણ પેટ પૂરતું મળી શકતું નથી, તેઓ શરીરસંપત્તિ કેમ બાળવી શકે, તથા બળવાન અને બુરસાવાળા શી રીતે થઈ શકે ? પેટની વેઠ કરવામાં જેમને અહોરાત્ર કાયાકષ્ટી કરવી પડે, અને તે છતાં પણ ભુખમરો વેઠવો પડે, તેઓ છોકરાંને ભણાવવાનો, પોતાની અને દેશની ઉન્નતિ કરવાનો કે સંસાર સુધારાનો વિચાર કેવી રીતે કરી શકે ? તેમ તેમનું વલણ ધર્મ અને નીતિ તરફ શી રીતે થઈ શકે ? જે પ્રજાનો મોટો ભાગ આવા લોકથી બન્યો હોય, તે પ્રજાના હરકોઈ ભતના સુધારાની આશા ફેકટ છે. માટેજ લોકોની આબાદી એ સંસાર સુધારાને માટે તેમજ હરેક ભતના સુધારાને માટે જરૂરની છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રવાસ અને સંસર્ગ.

ધર્મ નિમિત્તે પણ પ્રવાસ કરવાનું બની આવે, એ માટે આપણા પૂર્વજોએ કેવી સારી ગોઠવણ કરેલી છે ! મહાયાત્રાનાં મુખ્ય ધામ હિંદુસ્તાનની આર છેડે ચોળેલાં છે. એટલે ઉત્તરે બરીન્દ્ર દે-દારનાથ, પૂર્વે જગન્નાથ, દક્ષિણે શ્રવેતખિંદુ રામેશ્વર, અને પશ્ચિમે દ્વારકા. વળી બીજાં જે યાત્રાનાં સ્થળ છે, તે બહુ કરીને ધર્મ દેવ, મોટી નદીને કાંઠે, કે જોવા લાયક પ્રદેશમાં ફર ફર છે. દરેક માણસે નાની કે મોટી યાત્રા જીવનમાં એક વાર કરવી એક જોઈએ એવી હોય.

ની સમજ છે. દેશાટણ કયાં વગર હોંશિયારી આવતી નથી, એવું પંડિતો કહી ગયા છે, એટલુંજ નહિ, પણ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા એ સૌથી મોટી યાત્રા, અને સૌથી વધારે પુણ્યનું કારણ છે, એમ પણ શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે. પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા એ ધાર્મિક કર્તવ્ય છે, એવું બીજા કોઈ ધર્મમાં કહ્યું નથી. આથી આપણા પૂર્વજે પ્રવાસના લાભ સારી પેઠે સમજતા હતા, એ સાબિત થાય છે.

યાત્રા એ ધાર્મિક ફરજ આપણા લોકો કેવી રીતે અદા કરે છે, તે જોઈએ. દરેક માણસ ધણુંકરીને એકાદ નાની મોટી યાત્રા કરે છે, પણ તેમાંથી તે જોઈએ તેટલો લાભ મેળવી શકતું નથી. તીર્થસ્થાને જઈ દેવ દર્શન કરવાં, ગંગાસ્નાન કરવું અને કોઈ ભતનો નેમ (નિયમ-પણ-પચખાન) લેવો, એટલે યાત્રાનું કામ પરિપૂર્ણ થયું, એમ તે સમજે છે. મોટાં ધામોમાં સારા યોગીઓ, કુશળ પંડિતો કે આચાર્યો વસતા હોય છે. તેમની પાસેથી ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કોઈકજ રાખે છે. ત્યાંના ગોર વિગેરે તદી કાંઠે સ્નાન કરાવીને જળ મૂકાવે છે, કે તમે શું વળ્યું કરો છો ? યાત્રાળુ કહે છે કે, હું આજથી લસણ, હુંગળી, હીંગ, મૂળા, ગાજર, ઉમરડા કે અમુક ચીજ ખાઈશ નહીં ! પણ કોઈ જુહું ન બોલવાનું, પ્રમાણિકપણે વર્તવાનું, અનીર્તિ ન આચરવાનું કે ધર્મકાર્યમાં અમુક વખત રોજ ગાળવાનું પણ લેતું નથી ! પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દરેક યાત્રાળુ દાનધર્મમાં એટલે ગ્રાહણો જમાડવામાં, મંદિરને કંઈ અર્પણ કરવામાં, શ્રાદ્ધાદિ ઠર્મમાં, અને લયો કરાવવામાં પૈસા ખર્ચે છે. વળી સગાંસહોદરને આપવા માટે કેટલીક ચીજો ખરીદી લાવે છે. જૂદા જૂદા લોકોની રીતસાત, જૂદા જૂદા સ્થળની હુન્નર કારીગરી, જૂદા જૂદા પ્રદેશની ઉપજ ને વેપાર રોજગાર, જૂદાં જૂદાં દેવાલયો, મકાનો વગેરેની ણાંધણી, અને જૂદાં જૂદાં સ્થળનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય એ તરફ યાત્રાળુનું લાગ્યેજ લક્ષ જાય છે. પાછા આવ્યા પછી તેમને પૂછીએ, તો તેઓ મોટાં મોટાં ગામનાં નામ સુદ્ધાં ગણાવી શકતા નથી, તો બીજી હકીકતની તો આપણે આશાજ શી રાખવી. કરકસર કરવા માટે ટાહુંશીનું કે કાચું કોરું ખાઈ શરીર બગાડે; નવું નવું બણવા-

ની ઈચ્છા ન હોય તેથી તેમની મનશક્તિઓને લાલ ન થાય, કે તેમના ઉદમ રોજગારને ફાયદો ન મળે; ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનમાં વધારો ન થાય, કે તે સુધારવા ચત્ન ન થાય; એટલે યાત્રાનો ફેરો નિષ્ફળ થયો, એમ સમજવું જોઈએ. કેટલીક વાર તે ઉલટા વધારે ચટિયા, વધારે વહેમી ને વધારે અનીતિવાન થઈ આવે છે. તીર્થને ઠેકાણે અનીતિ ઘણી ચાલે છે, તેના ભોગ યાત્રાળુ થઈ પડે છે; અથવા કેટલાક તો, અનીતિ આચરવા માટે જ યાત્રાએ જાય છે ! જ્યાં સર્વ જગતના સ્વામી જગન્નાથ વસે છે, ત્યાં વર્ણાવર્ણનો ભેદ નથી, માટે ગમે તેના હાથનો ખીચડો ખાવાની ફરજ પડે છે ! જે દેવ મંદિરે અન્નકૂટ લૂટાય છે, ત્યાં કોળીના જોળામાંથી પડેલી સુખડી વાણીઆ બ્રાહ્મણ પ્રસાદ સમજી ઉપાડી લે છે, ને મોંમાં મૂકે છે ! આનો ભેદ કોઈ યાત્રાળુને પૂછીએ, તો તે જવાબ હાથ શકતો નથી.

કુવામાંનો દેડકો કુવાનેજ આણું જગત્ સમજે છે. તેથી જેઓ પોતાનું વતન છોડી બહાર જતા નથી, તેમને બહારનું કંઈ જ્ઞાન થતું નથી. તેઓ પોતાનું તે સર્વ સાડું, પોતાનો દેશ સૌથી કુળદ્રુપ ને આબાદ, પોતાનું ખાણું ઉત્તમ, અને પોતાની રીતભાત સર્વોપરી સમજે છે. તેમનાં મન સાંકડાં રહે છે, અને તેમના વિચાર પણ સાંકડાજ હોય છે. અજ્ઞાન અને ભોળપણ વડે આગગાડીના ચત્રને પ્રથમ જોઈ તેને હાર ચઢાવે, ને નારીઓજ વધેરે, કે આગ-ખોટમાં બેસવાનું નાપસંદ કરે, એમાં શી નવાઈ ? કેટલાક એવા પ્રશ્ન કરે છે, કે વિલાયાત તે કેવડું હશે (જાણે ગામ હોયની,) કે આટલા આટલા સાહેબ લોકો મરે છે, શ્રીટે છે, તોપણ ત્યાંથી નવા નવા આવ્યાજ કરે છે ? વિલાયતમાં મઠમો છોકરાંને ધવડાવતી હશે ખરી કે ? શઢ વગર આગખોટો ચાલે છે, ત્યારે તે ચલાવવા સાડું આગગાડીની પેઠે દરિયા પર લોદાના પાટા નાખ્યા હશે કે નહીં ? રોગ ન મટે તો દાઢતર લોકો મારી નાખે છે, એ ખરું કે ? દવાખાનાઓમાં સૌ ઝોસડની અંદર વટાળવાની ખાતર દારૂ નાખવામાં આવે છે કે નહીં ? વિલાયતમાં હિંદુઓને વટાળવા માટે કુવામાં હાડકાં નાખે છે ખરા કે ? સતી સીતાએ ત્રિજટાને વર

આપ્યો હતો કે કળિયુગમાં તું યવનને ત્યાં અવતાર લઇશ, માટે મહારાણી વિકટોરિયા એ તેનો અવતાર સાચો કે નહીં ?

ઘરકુઠડા લોકો પોતાનું સર્વ સાઈ સમજે છે, પરંતુ સાઈ નરસું મુકાબલા વગર કેમ સમજાય ? મુકાબલા માટે બીજા દેશમાં જવું જોઈએ, અને ત્યાંની તપાસ કરવી જોઈએ. મુકાબલો કરવાથી માલમ પડશે, કે આપણું સર્વજ સાઈ છે એમ નથી. આપણા દેશ કરતાં વધારે કુળદ્રુપ ને આબાદ દેશ બીજા ઘણા છે. કુળદ્રુપતાની વાત લઈએ, તો ગૂજરાત કરતાં કાશ્મીર ચઢે છે, અને હિંદુસ્તાન કરતાં અમેરિકા ચઢે છે. આબાદીની વાત લઈએ, તો ગરીબ હિંદુસ્તાન મુધરેલા દેશોને મુકાબલે કંઈ હિસાબમાં નથી, હિંદુસ્તાનથી રીસા-ઈને લક્ષ્મીએ યૂરોપ અમેરિકામાં વાસ કર્યો છે. ત્યાં ડેાડીધ્વજ શાહુકારો પડ્યા છે, કે જેઓ રાજ્યનાં રાજ્ય ખરીદી લેવાને સમર્થ છે. ત્યાંના સરદારો એવા છે, કે જેમની ઉપજ અહીંના પહેલા વર્ગના રાજાઓની ખરાબર છે. ત્યાંના એક એક ગજબની ઉપજ એટલી છે, કે પ્રતાપી અકબર અને ઔરંગઝેબના વખતની બાદ-શાહતની ઉપજ તેના કંઈ લેખામાં નથી. પારીસના એક શેખીને અમેરિકાની એક બહાલી ગાનારીને તાર કરીને બોલાવી તેને એક રાતના રૂ. ૫૦૦૦૦ આપવા ઠરાવ્યા, અને જવા આવવાનું તથા ખાધા ખરચ જૂડું. જે દેશમાં ખૂટે ખર્ચ મોટી ટાંકવામાં આવે, તે દેશના ધન આગળ અવધીજ સમજવી જોઈએ. બાણાની વાત લઈએ, તો સાદાઈ ને સસ્તાઈ શિવાય બીજું ઉત્તમપણું આપણા બાણામાં શું છે ? કેટલી યોડી વાનીઓ આપણે બહાલીએ છીએ. મોગલાઈ રસોઈ લ્યો, તો વર્ષના ત્રણસે પાંસટે દિવસ નવી નવી અનેક વાનીઓ મળી શકે, એવડું મોડું તેવું પાકશાસ્ત્ર છે. અંગ્રેજી મોટા પાકશાસ્ત્રમાં ૧૦૦૦૦ વાનીઓ ગતાવી છે ! સ્વાદ અને પૌષ્ટિકપણું લઈએ, તો મોગલાઈ ખોરાક હિંદુઓના ખોરાકથી ચઢે છે. આપણી રીતભાત સઘળી ચઢીઆતી છે, એમ નથી; પરંતુ એ વિષે આગળ એવ્ય સ્થળે વિચાર કરીશું.

બાર મહિને બસેં પાંચસેં કે હજાર બે હજાર રૂપીઆ કમા-
 ઇને આપણે સુખ ભોગવીએ છીએ, એવી આપણી સમજ છે. પણ
 ખરું સુખ તે શું, તે આપણે જાણતાજ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે.
 આપણે તો વૈતરણી પેઠે, મહેનત મજૂરી કરવામાં તથા કુટુંબ
 પરિવારને પોષવામાં આપણી છાંદગી પૂરી કરીએ છીએ. જે મોજ
 સુધરેલા દેશના લોકો માણે છે, તેનો આપણા દેશમાં લગભગ
 અભાવ છે. અહીંઆંજ સાહેબ લોકો નોકરી ચાકરીને માટે કે ધંધા
 રોજગારને માટે આવે છે, તેઓ કેવી રીતે રહે છે, તેની ખારીક
 તપાસ કરશે, તો તમારી ખાતરી થશે, કે તેમને મુકાબલે આપણે
 કંઈજ સુખ ભોગવતા નથી. તેઓ આપણા કરતાં ઓછું કામ કરે
 છે, એમ નથી, પણ કામને વખતે કામ, અને ખીજે વખતે આનંદ.
 મોટો અધિકારી હશે, પણ કચેરીનો વખત પૂરો થયો, કે તે હવા
 ખાવા પગે ચાલતો, કે ઘોડે બેસીને, કે ગાડી લઈને નીકળી પડશે,
 હડાઓની રમતમાં નાનાં છોકરાંની મિસાલે ચામેલ થશે, ખીજા
 રમનારા પોતાના હાથ નીચેના હશે, તોપણ તેમની સાથે રમતમાં
 શરમાશે નહીં, એટલુંજ નહીં, પણ તે વખતે તેમને પોતાની બરો-
 બાદીના ગણશે. ચાર સાહેબ ભેગા થયા, કે રમત, ગમતને ઠકાણા
 ભેસથી ચાલશે. ખાનપાન ઉંચી જાતનાં વાપરશે, અને તે પાછળ
 કલાકના કલાક ગાળશે. હવાશીર ને સારી સગવડ ભરેલા બંગલા
 ગમે તેટલું ભાડું આપીને રોકશે, બાગ બગીચા બનાવશે, કપડાં
 ધોવા માટે આગવો ધોળી, માળી, બજારચી, લાંગી, આચા વગેરે
 અનેક નોકર સારો પગાર આપીને રાખશે, મડમોના ને છોકરાં
 છંયાંના પોષાક પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખર્ચશે, અને તેમના સુખચે-
 નને માટે નાણાં ખર્ચવામાં પાછી પાની નહીં ઠાઠે. તમે કહ્યો, કે
 તેમને મોટો પગાર મળે છે, તેથી તેઓ એ પ્રમાણે ખર્ચ કરી શકે;
 પણ તેમના જેટલી ઉપજવાળા દેશી અધિકારી કે શાહુકાર લો,
 અને બંનેનો મુકાબલો કરો, એટલે કેણુ કેટલું સુખ ભોગવે છે,
 તે સમજાશે. વળી તમે કહ્યો, કે એ પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, તે
 ઉઠાઉપણું કહેવાય. જેઓ આવક કરતાં વધારે કે ગળ ઉપરાંત

ખરચ કરે, તે અલગત ઉડાઉ સમજવા. લવિધ્યને માટે જોઈએ તેટલો સંગ્રહ કરવા માટે જોઓ કમાઈમાંથી ઉગારો પાડતા નથી, તેઓને ઉડાઉના લાઈ સમજવા. પણ ઘણાખરા અંગ્રેજ લોકો ઉડાઉ નથી; તેઓ ખરચી જાણે છે, અને મંગ્રહ પણ કરી જાણે છે. તેઓ સુખમાં સમજે છે, અને પૈસાની કીંમતમાં પણ સમજે છે. કદાચ તમે એમ કહેશો, કે તેમને ક્યાં અમારી પેઠે નાતો જમાડવી છે, કે વરઘોડા કાઢવા છે, કે ફરદાગીના કરાવવા છે ? પેટે પાટા બાંધીને નાતો જમાડો, તેમાં સુખ શું ? નાતો જમાડવામાં, વરઘોડા કાઢવામાં, ને ફરદાગીના કરાવવામાં આપણી ખુવારી થઈ નથી. તેમને પણ લગ્નાદિ પ્રસંગે ખરચ કરવો પડે છે. તમે દાગીના પાછળ ખરચ કરો છો, ત્યારે તે કપડાંલત્તાં વગેરે શરીરના સુખના સાધન પાછળ ખરચ કરે છે. તમે છોકરાને ટાઢે હુંકવતો નાગો રાખો, કે એક પોતડી પહેરાવી, ગળામાં સોનાની કંઠી નાખો, તેમાં છોકરાને શું સુખ ?

સુધરેલા દેશના લોકોની કમાઈ આગળ આપણી કમાઈ કંઈ જણતીમાં નથી. તે દેશો જોયા વગર ત્યાંની કમાઈનો ખ્યાલ જ આવી શકે એમ નથી. ત્યાંના લોક આપણા કરતાં વધારે મહેનતુ સાહસિક ને આવડતવાળા છે. ત્યાંના કારખાનાં જોઈનેજ છક થવાય એવું છે. કેટલાંક એવાં માતખર કારખાનાં છે, કે જેમાંથી તૈયાર થતો માલ લઈ જવા સાફ કારખાનાંવાળા પોતાની આગગાડી વખારથી સ્ટેશન સુધી ચલાવે છે. માલની વાત તો રહી, પણ “લંડન ટાઇમ્સ” જેવા વર્તમાન પત્રને માટે પણ એવી ગોઠવણ કરેલી છે. આ ઉપરથીજ એ પત્રની કેટલી નફલો રોજ (દિવસમાં બે વાર) છપાતી હશે, તેનો કંઈ ખ્યાલ તમારા મનમાં આવી શકશે. વિદાયતનો માલ આખી દુનિયાના જગરમાં જાય છે, તે ઉપરથીજ ત્યાં કેટલો માલ થતો હશે, અને તેથી લોકો શું કમાતા હશે, તે તમે ધારી શકશો. વિદ્યાનું જળ ત્યાં કેટલું છે, મહા વિદ્વાનો ને તત્વજ્ઞાનીઓ કેટલા છે, નવા નવા શોધમાં રોકાયેલા માણસો કેટલા છે, નવી નવી જાતનાં કેટલાં કારખાનાં ચાલે છે, મજૂરથી માંડીને

ધનાદય સુદ્ધાં રાજકીય કામમાં કેટલો ભાગ લે છે, તે વિલાયતમાં ગયા શિવાય કેમ સમજાય ? એવા અફભૂત દેશોની મહાયાત્રા ક્યાં વગર આપણી આંખો કેમ ઉઘડે ?

પાછળ આપણે કહી ગયા છીએ, કે આપણા પૂર્વજે દેશાટણ કરતા હતા. જરૂરને પ્રસંગે ગમે ત્યાં જવાને તેઓ વાંધો લેતા નહીં. કાળું પાણી ઝાળંગવાનું, કે ચ્લેચ્છના દેશમાં ફરવાનું બાધક ગણાતું નહીં. જો કાળું પાણી (સમુદ્ર) ઝાળંગવામાં બાધ હોય, તો જેઓ જંગળાર, રંગુન વગેરે ઠેકાણે જાય છે, તેમને માટે હરકત લેવામાં કેમ નથી આવતી ? જો ચ્લેચ્છ દેશમાં જવું બાધ કરતા હોય, તો જંગળાર, રંગુન, નાતાલ, એડન, જાવા વગેરે ચ્લેચ્છ લોકોનાજ દેશ છે. જો વહાણ આગબોટમાં બેસવામાં પ્રતિબંધ હોય, તો જાત્રાળુઓ સુબાઇથી દ્વારકાં કે કલકત્તેથી જગન્નાથ તેમાં બેસીને જાય છે, તેઓને શા માટે નાત ખડાર મૂકવામાં આવતા નથી ? જો એમ છે, તો માત્ર વિલાયત જનારાઓ શાં પાપ ક્યાં ? ત્યાં જવાથી વધારે અધર્મ કેવી રીતે થાય છે ?

પ્રવાસ કરવાથી અને વિશેષે કરીને અઢિયાતા સુલક જોવાથી માણસ અનેક રીતે સુધરે છે. એવા ઘણા માણસ હોય તો તે પોતાની નાત, જાત કે પ્રજાને સુધારે, ને ઉન્નતિમાં આણી શકે. આ ઉપરથી માર્ગ કહેવું એમ નથી, કે વિલાયત જઈને બધાજ સુધરી આવેછે. કેટલાક બગડી પણ આવેછે. ત્યાં જેમ સુધરવાના માર્ગ ઘણા છે, તેમ બગડવાના માર્ગ પણ બહુ છે. જેઓ વિલાયત જઈને અનીતિમાં પડે, કિંવા ડાળધાલું, કે ક્રિસિયારીખોર થાય, કિંવા પોતાની જાત, દેશ, ધર્મ, તથા નીતિ રીતિને ધિક્કારતાં શીખે, તેઓ ખરેખર સ્વદેશને હાનિ કરનારા, અને પ્રજાની વધારેમાં વધારે સજાને પાત્ર છે.

જે છોછ નાના ગામમાં પળે, તે મોટા શહેરમાં પળતી નથી. ગામડામાં કોઈ ઢેઠ, ચમાર રસ્તે પડેલા ચીથરાને ચાંપીને જાય અને તે ચીથરા પર કોઈનો પગ પડે, તો તે નાહે છે; પણ શહે-

રમાં શુજરી કે મેળા ભરાયા હોય ત્યાં જાય, ત્યારે ઢઠ ધક્કા મારે, તોપણ કીંમતી કપડાં પલાળવાનું, ને માથાબોળ નહાવાનું લોકોને વારે વારે પરવડતું નથી, માટે તેઓ નહાતા નથી. ગામડામાં મુસલમાનને અડે તો સ્ત્રીને નહાવું પડે, પણ એજ સ્ત્રી મુસલમાનના ગાડામાં બેસી સાથે ભાથું ખાંધેલું હોય, તે વિના હરકતે ખાય છે, કે જો તે શહેરમાં રહેવા આવે, તો મુસલમાનને વારે વારે અડવાનો પ્રસંગ આવે, તેથી તે નહાવાનું છોડી દે છે. પહેલાં લોકો આગગાડીમાં બેસે, ત્યારે ગાડીમાં ખાય કે પાણી પીએ નહીં, અને ઘેર જઈને નાહી નાખે. ધીમે ધીમે એ વહીવટ કમી થતો આવ્યો છે. એકજ ગાડીમાં અત્યંત લોકોને બેસાડવાની જ્યારે શરૂઆત થઈ, ત્યારે લોકો કેવા સામે થયા હતા ? પણ હવે એ ખાખતમાં કોઈ વાંધો લેતું નથી, એટલુંજ નહીં, પણ પાસે ખાવાનું હોય, તે કોઈ ફેંદી દેતું નથી, કે ઘેર જઈને નહાતું પણ નથી. આપણા દેખતાં મુસલમાન વગેરે પોતાનો ખોરાક ખાય છે, તે છતાં કેટલાકને સુગ અડતી નથી, કે ઉલટી થતી નથી. તોપના દિવસમાં મુસાફરી કરવાની હોય, તો ખરફ તો ઘણા વાપરેછે, અને સોડા લેખોનેડ કંઈ થોડા વાપરતા નથી. મુસલમાને અડકેલું પાણી પણ જેમને ન ખપે તેઓ ખરફ ને સોડા પોટર કેમ વાપરતા થયા ? ખરે, આગગાડી એ મોટી સુધારક છે !

જેમ અનેક જાતના લોકો વારે વારે સંસર્ગમાં આવે, તેમ છોછ ઓછી થાય છે. ગામડામાં બ્રાહ્મણ વાણિયાને શૂદ્ર ગણી તેના ભાણામાં ઉંચેથી અન્ન નાખે છે, કે જીભ દડિયામાં મૂકે છે. એજ બ્રાહ્મણ શહેરમાં આવી કોઈ વાણિયાને ત્યાં રસોઈઓ રહે છે, ત્યારે પહેલાંની છીટ વિસારે પાડેછે. ગામડામાં કલાઈ કરેલાં, કે કલાઈનાં, કાંસાનાં, કે પથ્થરનાં વાસણ શૂદ્રના સ્પર્શથી અલડાય છે, પણ શહેરમાં એ વાસણો શૂદ્ર જાતના આકરો નિત્ય માંજે છે. ગામડાના લોક મુસલમાનને સ્ત્રીનાઈ કે કાચના પ્યાલામાં આ પીવા આપે નહીં, પરંતુ શહેરમાં એવો બાધ કોઈકજ લે છે. અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆત વખતે કચેરીમાં જનારા ઉંચ લોકો સાંજે આવીને નાહી નાખતા,

ને કચેરીનાં કપડાં બૂદાં રાખતા, કેમકે જે જાજમ શેત્રંગ ઉપર તેઓ બેસતા, તેને સાહેબ લોકોનો સ્પર્શ થતો, અથવા વખતે સાહેબ લોકોને અડવાનો પ્રસંગ આવતો. હાલ તો, સાહેબ સાથે હાથ મીલાવવાને (શેકહેન્ડ કરવાને) ઓ આતુરતા રાખે છે, અને કોઈ નહાતું નથી ! સાહેબ લોકોને ત્યાં મેળાવડા થાય, તેમાં ઉંચા હિંદુ સ્ત્રી પુરુષો ભાગ લે છે, અને જો કે આ પાણી આદિ તેમને માટે ગ્રાહ્યતા કરાવવામાં આવે છે, તથાપિ સ્પર્શસ્પર્શનો દોષ ગણવામાં આવતો નથી. વડોદરા, મુંબઈ વગેરે ઠેકાણે તો એવા મેળાવડામાં વિલાયતી ખિસક્રીટ, કેક, મિઠાઈ, વગેરે પણ ખૂબ વપરાય છે. પ્રવાસ અને આગગાડીની પેઠે સંસર્ગ પણ જળરો મુધારક છે !

કેટલાક પ્રશ્ન કરશે, કે આને તમે મુધારો કેમ કહો છો ? જેથી આચાર બ્રહ્મ થાય, તેતો ખિગાડો કહેવાય. મદ્રાસ તરફ દક્ષીણના ભયથી મેમાન મુદ્દાને પાસે બેસાડીને જમાડતા નથી. ત્યાં જો કોઈ રાંધનારી ખારીએ થુંકવા જાય, અને દક્ષીએ ચદ્ર પડે, તો તે નહાયા વગર રસોડામાં પેશી શકતી નથી. આ રીતે આપણે વર્તતા નથી, તેથી થું આપણા આચાર બ્રહ્મ છે ? ગામડાના લોકો જેમ વર્તે છે, તેમ શહેરના લોક વર્તતા નથી, તેથી તેઓના આચાર બ્રહ્મ છે, એમ કહેવાશે ? એતો “ જાપ તેની છોછ નહીં, ને અર્થ તેનો દોષ નહીં ” એ કહેવતે અનુસરવાતું છે. “ જેવો દેશ તેવો વેશ ” કયાં વગર છૂટકો થતો નથી. આગગાડીમાં બેસીને સેંકડો ગાઉની મુસાફરી કરવી હોય, ત્યાં ખાધા પીધા વગર કેમ ચાલે ? એક વાર હું આગાખોટમાં બેસી મુંબઈથી દારકાં જતો હતો. મારો એક કારકુન કહે, આગખોટની અંદર હું રાંધેલું લાથું ખાવાનો નથી. તેણે ખાવાને માટે પોંચ્યા જાંધ્યા. આગખોટમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે, તેમ વાયુ પ્રકૃતિના માણસોને વમળ અને વાન્તિ થાય છે. ભૂખ લાગતાંજ પેલા કારકુને પોંચ્યા બૂકવા મોકલ્યા, પણ પોંચ્યાથી મોળ આવવા લાગી, અને તે નાંખીને નસવાણુ થઈ ગયો. વહાણ—આગખોટમાં તીષ્ણ તમતમું ખાધાથી ઠીક પડે છે. આખરે તે થાકીને મારી

પાંસે આવ્યો, ને ખોલ્યો, સાહેબ ! હું તો મરી ચાલ્યો. હવે તો તમારા ખાવામાંથી મને કંઈ આપો. મેં પૂછ્યું, માફ અડેલું તું ખાઈશ ! તે કહે, અડેલું ને બડેલું હવે કંઈ જોઈ શકાતું નથી. તેણે મારો ખોરાક ખાધો, ત્યારેજ તે વમળ ઉલટીથી બચ્યો. આપણા લોકો કહે છે, કે “ દેહ રજો ” ધર્મ છે, તે ખોટું નથી. કંઈ પ્રાણ આવે, ત્યારે ઢેડતું પણ પાણી જમીનમાં ખાડો કરી તેમાં નખાવી પીવાની આજ્ઞા છે. અતિ રોગમાં નહાવાની પણ ના પાડેલી છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

વ્યક્તિ અને મંડળના પ્રયત્ન.

ઘણી વાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે એક માણસથી શું થઈ શકે ? એકલે હાથે તો તાળી પણ પડી શકતી નથી. મોટાં કામ ઘણાના એકત્ર પ્રયત્ન વગર થઈ શકતાં નથી. પણ એક રામે લંકા લીધી, તે આપણે જાણીએ છીએ. એક યુદ્ધે વિશાળ ધર્મની સ્થાપના કરી, એક શંકરે દિગ્વિજય કર્યો, એક સિકંદરે તે વખતની જાણીતી દુનિયાં જેર કરી, અને એક ખોનાપાટે આખા યૂરોપને ધુળવી મૂક્યું હતું ! દૃઢ મનનો, હિંમતવાન, બુદ્ધિશાળી અને જુસ્સાવાળો માણસ શું કરી નથી શકતો ? કાળા માથાનું માનવી ધારે તે કરી શકે છે, માટે એકલાથી કંઈ થાય નહીં, એમ માની બેસી રહેવું યોગ્ય નથી.

હરેક કામની શરૂઆત એકલાથી થાય છે. હરેક માણસ ખીન-ઓની રાહ જુએ, તો કોઈ કામ આરંભી ન શકાય. રણમાં પણ પ્રથમ સરદારને એકલાને ધસારો કરવો પડે છે, અને તે પછી તેની પાછળ તેનું લશ્કર તૂટી પડે છે. હરેક માણસ સરદાર બની શકતું નથી, અને તેથી મહત્ કામની આગેવાની કરી શકતું નથી, એ વાત ખરી; તથાપિ હરેક માણસ યથાશક્તિ કામ ઉઠાવી શકે છે. દેશ કલ્યાણનું કામ પોતાથી જને તેટલું કરવું એમ જો હરેક વ્યક્તિ ધારે, અને તે પ્રમાણે કામ આદરે, તો થઈ શું ન શકે ?

ઘણી વાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે હજી સમય આવ્યો નથી; કાળે કરીને સૌ આપોઆપ થશે. પરંતુ સમય આવ્યો નથી, એટલે શું? સમય શી ચીજ છે, અને તે પોતે શું કરી શકે છે? સમયને માણસ લાવે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. સુધરેલા કે બગડેલા સમય-યુગનું મૂળ મનુષ્યનાં કૃત્ય છે. માણસ ધારે તો બગડેલો સમય સુધારી શકે છે, અને તેની નિષ્કાળજીથી કે અયોગ્ય વર્તણૂકથી સુધરેલા કાળમાં ઠગિ યુગ વ્યાપે છે.

કેાઈ એમ કહે છે, કે લાઈ સંસાર સુધારાનાં કામ તો સંસારજ કરી શકે. નાત જાતના સમગ્ર લોકો જે ધારે તે કરી શકે, પણ કેાઈ એકલો કંઈ કરવા બેસે, તો તેને ફોજેત થવાનો, ઇંડાવાનો કે નાત બહાર થવાનો સમય આવે; અને તેમ છતાં પણ કેાઈ તેનું અનુકરણ ન કરે તેથી ધારેલો સુધારો હાખલ પણ થઈ ન શકે. આ વાત કેટલેક દરજ્જે ખરી છે, અને તેથીજ ઘણા લોકો મુંઝા બેસી રહે છે, કે સુધારાવાળા પાછા પડે છે, અથવા પોતાની ધારણા બર લાવી શકતા નથી. તથાપિ નાત જાતના સમગ્ર લોકોને પણ કેાઈ વ્યક્તિ સમજાવનાર કે તૈયાર કરનાર મળે, ત્યારેજ તે કંઈ કામ લઈ બેસશે. નાત વ્યક્તિઓથી થઈ છે; માટે વ્યક્તિવાર બળ જ્યાં સુધી વધે નહીં, ત્યાં સુધી નાતનું બળ વધવાનું નહીં. વ્યક્તિઓ જ્યાં સુધી સુધરે નહીં, ત્યાં સુધી નાત સુધરવાની નથી.

હરેક સુધારકને સર્વ યુગમાં ને સર્વ દેશમાં કંઈ ને કંઈ મહેલું પડે છે. જોખમ વગર ભારે કામ થઈ શકતાં નથી. હહી'માં અને દૂધમાં પગ રાખવાનું હમેશ બનતું નથી. સૌને રાજી રાખીને કામ કાઢી લેવાનું કવચિતજ બને છે. પગમાં કુહાડો માર્યા વગર પરાક્રમ થતું નથી. માટે સુધારો કરવાની ધારણા રાખનારા દેશ હિતેચ્છુએ કંઈ પણ જોખમ માથે લેવું ઘટે છે. અલગત જેથી સુધારો સિદ્ધિએ ન જાય તેવું પગલું એકાએક ભરવાની જરૂર નથી; પરંતુ ઘણાં કાર્યો એવાં છે, કે જેથી હમેશને માટે નાત બહાર થવાની ધાસ્તી નથી, કે તેનું અનુકરણ બીજા ન કરે, એમ બનવાનું નથી. લોકો નિંદાને લેખામાં ન લે તોએ ઘણાં કામ થઈ શકે.

સુધારાના વિચાર લોકમાં પ્રસારવા, એ સુધારાનું પહેલું પગ-
થિયું છે, અને તે દરેક કેળવાયેલી વ્યક્તિ વિના હરકતે કરી શકે,
એમ છે; પરંતુ હાલના કેળવાયેલામાંથી આટલું કાર્ય પણ કેટલા
થોડા કરે છે ? જાણે સંસારની ને દેશની કંઈ ગરજ ન હોય, એમ
ધણાક તો બેપરવા રહે છે. કેટલાક તો સુધારકોની નિંદા કરવામાં
વડાઈ સમજે છે. પોતે કંઈ કરવું નહીં, અને બીજાની નિંદા કરવી,
એ ડહાપણનું કામ નથી. દેશ સુધારાની ગંભીર દ્રજ દરેક કેળવા-
યેલી વ્યક્તિને અદા કરવાની છે, પછી તે ગમે તે માગે અને
પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભલે અદા કરે.

સુધારાના વિચાર જનમંડળમાં પ્રસારવાનું કામ અનેક રીતે
વ્યક્તિથી કરી શકાય છે. ઘરમાં કે બહાર જેઓ આપણા સંગમાં
આવે, તેમને ધીમેથી અને ચીઠાશથી સુધારા સંબંધી વાત કરીએ,
તો તેની અસર ધીમેધીમે પણ ઘણી થાય છે. જેઓ વક્તા હોય,
તેઓએ ભાષણો કરીને સુધારાનો બોધ કરવો. જેઓ લેખક હોય,
તેમણે વર્તમાન ચોપાનિયામાં વિષયો લખીને કિંવા નિબંધો કે
પુસ્તકો બહાર પાડીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું. એવા વિષયો, નિબં-
ધો ને પુસ્તકોનો જેમ વધારે ફેલાવો થાય, અને વધારે લોકના
વાંચવામાં તે આવે, એવી તજવીજ કરવી. ફેલાવો કરવામાં પૈસા-
દાર સારી સહાય આપી શકે. વર્તમાન ચોપાનિયાના તંત્રીઓ વ્ય-
ક્તિના વર્ગમાં આવે છે, માટે તેમના ચત્નથી ઘણું થઈ શકે એમ
છે; પરંતુ આપણે અહીં કેટલાક તંત્રીઓ સુધારાના શત્રુ નિવડે છે,
અથવા બાણી જોઈને કે કંઈ હેતુથી દુરાચક લઈ બેસે છે.

સ્વર્ગવાસીઓ કરસનદાસ મૂલજી, મહીપતરામ રૂપરામ, દુર્ગો
રામ મંછારામ, નર્મદાશંકર લાલશંકર, હલપતરામ ડાહ્યાભાઈ,
સોરાળજી શાપુરજી બંગાળી, એમાંની દરેક વ્યક્તિએ ગૂજરાતમાં
સંસાર સુધારા માટે થોડું કયું નથી. દક્ષિણમાં અને સર્વ હિંદુસ્તા-
નમાં જાણીતા અને માઠા ભાવે હાલમાંજ ફેલાવવાની થયેલા
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ સંસાર સુધારા માટે સતત ચત્ન ચલાવ્યો

હતો. અને “ સોશિયલ કેનફરન્સ ” નામના મહા મંડળને સ્થાપવાનો, અને જોર પર આણવાનો યશ એ મહાત્માને ઘટે છે. સ્વર્ગવાસી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે જંગાળમાં સુધારાનો જુડો રોપ્યો હતો. મિ. મલખારી એક જાણીતા સંસાર સુધારક છે. મદ્રાસના દિ. ખા. રઘુનાથરાવ પણ એ કામને માટે પ્રખ્યાત થયેલા છે. દા. ભંડારકર, જોનરેબલ ચંદાવરકર, રા. બા. લાલશંકર અને બીજા ઘણા દેશ-હિતકારી પુરૂષો સંસાર સુધારા માટે મથન કરે છે. આ પ્રમાણે થોડાંક નામ આપવાનું કારણ એટલું જ કે વ્યક્તિઓ ધારે તો ઘણું કરી શકે છે, તે બતાવી શકાય.

સુધરેલા દેશોને મુકાબલે આપણા દેશમાં સુધારાનું કામ ઘણું વિકટ છે. જેટલી અડચણો અંધકાર યુગમાં યુરોપના સુધારકોને નહતી, તે કરતાં પણ વધારે અડચણો આજે આપણા દેશમાં સુધારકોને નહે છે. જ્યાં પ્રજામાં અજ્ઞાન અને વહેમનું જોર વિશેષ ત્યાં તેને સુધારવામાં અડચણો પણ વિશેષ સમજવી. હજારો વર્ષનો ભેગો થયેલો ખગાડો એકાએક કેમ સુધરે ? પ્રજાઓની શરતમાં આપણે સૌથી પાછળ ને ધીમે ચાલનાર છીએ. કોઈપણ કાર્ય આપણે અહીં બપાટાથી થતું નથી જેમ સૂર્ય નક્ષત્રોને સ્થળાંતર કરનાં ઘણા કાળ લાગે છે, તેમ આપણી સ્થિતિમાં ફેરફાર થવામાં વર્ષનાં વર્ષ વીતી જવાનાં. જ્યાં અજ્ઞાન છે, ત્યાં અર્જુન ઓઢું પરઆતું નથી. જ્યાં વહેમ છે, ત્યાં હઠ છે. જ્યાં રૂઢીનું જોર વધારે છે, ત્યાં સમજનું ટકું ચાલતું નથી. આ સ્થિતિમાં જો સુધારકો સુક્ષિપ્ત પ્રયુક્તિથી કામ ન લે, તો તેઓ પોતાનો હેતુ પાર પાડી ન શકે. જો તેઓ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ મોટા સુધારાને પ્રથમ પકડે, તો તેમાં ક્ષતેહ પામવાનો સંભવ થોડો રહે. જો તેઓ પોતાની રહેણી કહેણીવડે કે ઘણા આગળ પડતા વિચાર વડે લોકોમાં અરૂચી પેદા કરે, તો તે લોકોના મન ઉપર તેઓ લાગ્યેજ અસર કરી શકે. જો લોકોની રીતલાત ઉપર ભારે ટીકા થાય, અથવા તેમનો તે માટે તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તો તેઓ સુધારકના સામા થાય, અને તેમના બોધને હસી કાઢે. આવી સ્થિતિમાં ધીરે ધીરે, લોકોને રૂચે તેમ, તેમની લાગણીઓ ન દુખાય એવી રીતે, પણ

સતત અને અસરકારક બોધ આપવાથી પરિણામ વધારે સારું આવવાનો સંભવ છે.

મંડળમાં પ્રથમ આપણે નાત જાતને લઈશું. જે નાતમાં ભણેલા ને સુધરેલા વિચારના ઘણા હોય, તે નાતમાં સુધારો જલદી થઈ શકે છે. જે નાતમાં અજ્ઞાન અને વહેમ વધારે, કે રૂઢીનું પ્રબળ જાદું, તે નાતમાં સુધારા દાખલ થવા મુશ્કેલ છે. એમ છતાં સંસર્ગથી કે બીજી કેટલીક સુધારક ક્રિયાઓના પ્રભાવથી લોકોની આંખો ઉઘડવા લાગી છે. કેટલીક વાર “વાયુ” નહીં પણ હાયુ” કરવાની” લોકોને ફરજ પડવા માંડી છે. “અશક્તિવાન ભવેત સાધુ” ની પેઠે થાકીને લોકો કેટલાક ઉપાય લે છે. કમાઈ ઘટી અને ખર્ચ વધતું આદ્યું જોઈ કેટલીક નાતોવાળાએ ખર્ચનો બોલો કમી કરવા ગોઠવણ કરી છે. એક ઠેકાણે વાણિયા લોકોએ ઉપર ઘી પીરસવાનાં જમણુ બંધ કર્યાં છે. કોઈ નાતોવાળાએ અવસર ઉપરજ નાત કરવી જોઈએ એવી રીત બંધ કરી છે, એટલે જેને જ્યારે નાણાંની સવડ થાય, ત્યારે નાત જમાડે, એવો રિવાજ આદ્યો છે. જ્યાં ખેરીઓ હાથે ખાંડીઓ (કાચની) પહેરે ત્યારે નિંદા થતી હતી, ત્યાં હવે ખાંડીઓ દાખલ થઈ છે, કેમકે ચૂડાનું મોડું ખર્ચ કરવું લોકોને પાલવતું નથી. જ્યાં હાથીદાંતના ચૂડા વગર ચાલતું નહીં, ત્યાં પાતળી ચીપો, ખાંડીઓ વગેરે ગમે તે પહેરવાનો રિવાજ દાખલ થયો છે. કોઈ નાતમાં કન્યાની લાલે અછત પડવાથી બીજી ગમે તે નાતની, પણ રાટીબ્યવહારવાળાની કન્યા લેવી એવો ઠરાવ થયો છે ! આ કાંઈ જેવો તેવો સુધારો નથી; પણ તે સંકટામણને લીધે ગરજના માર્યા દાખલ થયો છે. કોઈ નાતોએ પટલાં પહેરામણીની રકમો કમી કરી અમુક રકમ આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે. કોઈ નાતવાળાએ જે વિલાયત જઈ આવે, તેને નાત બહાર મૂકવો નહીં, એવો નિશ્ચય કર્યો છે. કોઈ નાતમાં ભણેલાનેજ કન્યા આપવી એવો બહુ કરીને રિવાજ ચાલે છે. કેળવણીને માટે અને બીજા સુધારા માટે ઘણી નાતોમાં મંડળીઓ સ્થપાઈ છે, કે મેળાવડા થયા છે. આ સર્વ સુધારાનાં શુભ ચિન્હો છે.

આપણે કહ્યું, કે જે નાતમાં સુધરેલા વિચારના ઘણા હોય, તેમાં સુધારો જલદી થઈ શકે છે, પરંતુ કેટલીકવાર સુધરેલાઓના મત-ભેદથી, ઇર્ષ્યાથી, કે ખાનગી અદાવતથી અથવા સામા પક્ષના વિશેષ ભેરને લીધે ધાર્યો પ્રમાણે સુધારો થઈ શકતો નથી. વડનગરા નાગરો સૌથી ઉંચી જાતના ગુજરાતી બ્રાહ્મણો કહેવાય છે, અને તેમનો પેશો કડછી, ગરછી કે કલમનો ગણાય છે. વંશ પરંપરાથી તે લોકો મુત્સ-દીપણાનું કામ પત કરતા આવ્યા છે, અને તેથી તેમને જે કાળમાં જે વિદ્યાનો ખપ તે વિદ્યા તે કાળમાં તેઓ શીખતા આવ્યા છે. હાલમાં અંગ્રેજી ઢબની સારી કેળવણી પામેલા તેમનામાં ઘણા છે, તેમ છતાં વિલાયત જઈ આવેલાઓને નાતમાં લેવાની બાબતમાં તેમણે હૃદયી જાદે હઠ પકડી છે. ખીજી નાતોએ જ્યારે એમના એમ કે પ્રાયશ્ચિત કરાવીને વિલાયત જઈ આવેલાઓને નાતમાં ઢાખણ કરી દીધા છે, ત્યારે નાગરોએ તેમની વિદ્યા અને ડહાપણને છાજે એવો કોઈ ઠરાવ હજી મુધી કર્યો નથી.

નાત ગંગાનો પ્રવાહ છે, માટે તે ગમે તેવાને પાવન કરી શકે છે, અને નાત જે ધારે તે કરી શકે છે, એમ લોકો કહે છે ખરા, પણ તે પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી. જે વ્યક્તિથી થઈ શકતું નથી તે નાત સમગ્રે કરી શકે છે. વ્યક્તિને સગાં વહાણાંની અને નાત જાતના લોકોની નિંદાથી ખીહણું પડે છે. અમુક કરવાથી કે અમુક ન કરવાથી મારા કુળની લાજ જશે, એવી તેને ધારતી રહે છે. મારો લાઈ કે પિત્રાઈ કરે, તે પ્રમાણે હું ન કરું, તો મારું કુળ ઘટશે, એવો તેને ભય રહે છે; કેમકે ઘણીખરી નાતોમાં એથી કુળ ઘટે છે પણ ખરું. એ માટે પોતાની સ્થિતિ સારી ન હોય, તોપણ વ્યક્તિને લપડાક મારીને મોં રાતું રાખવું પડે છે. ઘણી નાતો આથી ખરાબખરાત થઈ ગઈ છે, કે થવા આવી છે; તો પણ નાતોની આંખો ઉઘડતી નથી. આવી બાબતોમાં નાતશાહી ઠરાવો થાય, એ ઉત્તમ માર્ગ છે. નાતને તૈયાર કરવી, એ દરેક નાત માંહેલા સુધરેલા ને સમજી લોકોનું કર્તવ્ય છે.

એવી નાતો ભાગ્યેજ હશે, કે જેમાં અમુક પ્રસંગે વરા કે ખીજાં ખરચ કરવાંજ જોઈએ, એવા લેખી કરાંવ થએલા હોય, અને કોઈ ન કરે, તો તેને નાત પૂછી શકે. એમ છતાં લોકોને વરા ને ખીજાં ખરચ કરવાની ફરજ શા માટે પડેછે, એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહેછે. નિંદા ને મહેણાં લોકો ઉપર જખરી અસર કરેછે. ખીજાને ત્યાં ભાણું માંડવા જઈએ, અને આપણે અવસર આવે ત્યારે ખીજાને ખારણે ન ચઢાવીએ, એ અનુકતું છે ખરૂં. ખાણું ખવડાવવું એ ઉછીના વ્યવહાર છે. આપણે ખાઈએ ખરા ને ખવડાવીએ નહીં, તો મહેણાં સાંભળવાં પડે. અમુક પ્રસંગે વરા કે ખરચ કરવાનો નાતે કરાવ કરેલો નથી હોતો, તથાપિ તે સંપ્રદાય-રિવાજ-રૂઢી વડે દબ થએલો હોયછે. તેનો અમલ ન કરવાથી નાત પૂછી શકતી નથી, કે શિક્ષા કરી શકતી નથી; તથાપિ લોકલાજને તાણે માણસને થવું પડેછે. કોઈ તાણે થવા ન ધારતો હોય, તો તેને તેના ઘરનાંજ માણસો તાણે થવાની ફરજ પાડેછે. પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે નાત જાતમાં યોગ્ય પ્રસંગે જો પૈસા વાપરવા, એમાં કંઈ ખોટું નથી; પરંતુ ગમે તેવી સ્થિતિમાં અને ગમે તેવા પ્રસંગમાં ખરચ કરવુંજ પડે, એ વાંધા ભરેલું છે. માટે રૂઢીથી દબ થએલી યાગતો વિષેના પ્રતિજ્ઞ તોડવા કે કમી કરવા નાતોએ ઇલાજ લેવા જોઈએ. ખરચ શિવાય ખીજા ઘણી ખાજતો છે, કે જે વ્યક્તિથી નહીં પણ નાત સમસ્તથી રૂઢી રીતે ને સહેલાઈથી થઈ શકે.

કેટલીક વાર ભણેલા તરૂણો સંસાર સુધારાને માટે કે તે માંડેના અમુક સુધારા માટે મંડળીઓ કે સમાજો સ્થાપે છે. સલાસદોના વર્તન માટે નિયમો ઘઢવામાં આવેછે, અને પ્રત્યેક સલાસદ પાસે તે નિયમો કે તેમાંના અમુક નિયમો પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવામાં આવે છે. આવી મંડળીમાં અનેક નાતોના માણસો સામેલ થાય છે, અને બહુ કરીને સંસારના અનુભવ વગરના, અને પોતાની નાતમાં કેટલું પોતાથી કરી શકાશે તેના વિચાર પણ જેમને નહીં એવા જુવાનીઓ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી બેસે છે; પરંતુ જ્યારે સમય આવે છે, ત્યારે તેમનાથી તે પાળી શકાતી નથી. પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં વખતે

પોતાનીજ ઊંચી, માળાપ કે સગાં વહાલાં અગ્રેસર થાયછે, અથવા નાતનો ડર કારણભૂત થાય છે. મંડળીના મિત્રો તેમને કંઈ સહાય કરી શકતા નથી, કેમકે તેઓ પરનાતના હોયછે. આવી પ્રતિજ્ઞાઓ તૂટવાથી ઉલટી તેની માઠી અસર થાયછે. આવી આવી મંડળીઓની જરૂર નથી, એમ મારું કહેવું નથી. એવી મંડળીઓની ભારે અગત્ય છે, કેમકે તે જનસમુહના વિચારો ફેરવવામાં અને સુધારાના વિચાર પ્રસારવામાં સારી મદતગાર થઈ શકેછે. માત્ર જે પ્રતિજ્ઞાઓ પાળી ન શકાય એવી હોય, તે લેવડાવવાનો નિયમ વાંધા ભરેલો લાગે છે.

સંસાર સુધારા માટે સ્થળે સ્થળે મંડળીઓની જરૂર છે. નાતવાર મંડળીઓ થાય, તો તે વધારે કરી શકે. હાલમાં સંસાર સુધારા માટે દેશમાં ઘણી મંડળીઓ સ્થાપન થએલીછે. સંસાર સુધારાનું મહામંડળ (Social Conference) તેમાં અગ્રેસર ગણી શકાય. પૂર્વે કદા પ્રમાણે કૈલાસવાસી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે એના સ્થાપક અને એની જીવનદોરી હતા. એ મહામંડળને અગ્રેસર ગણવાનું કારણ એટલુંજ કે તે આખા ભરતખંડને માટે યોગેલું છે. એની સ્થાપનાને પંદર વર્ષ થવા આવ્યાંછે. રાજકીય જાળતોને માટે રાષ્ટ્રીય મહામંડળ (National congress) જે સ્થળે વર્ષમાં એક વાર મળેછે, તે સ્થળે આ મહામંડળ પણ મળેછે. તેમાં મહા વિદ્વાનો ભાષણો અને ચર્ચા કરેછે, અનેક જ્ઞાતના ઠરાવ બહાર પાડેછે, અને ઘણી વાર દેશમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે કયા સુધારા થયા, કે તેમને માટે શા ચત્ન ચાલેછે, તે જાહેર કરેછે. એ મંડળનો હેતુ કેવો છે, તે જાણવા સારૂ તેણે કરેલા ઠરાવ નીચે આપ્યા છે.

૧ સ્ત્રી કેળવણી, ૨ ધર્મોદ્ધાય થાપણો (ફૂડો) ને મિલકતની વ્યવસ્થા, ૩ દારૂ નિષેધ, ૪ જૂદી જૂદી જાતોમાં મિત્રભાવ વધારવો, ૫ લગ્ન પ્રસંગના ખર્ચમાં ઘટાડો, ૬ વિદેશ ગમન અને તે કરનારાને પાવન કરવા, ૭ જાળલગ્ન નિષેધ, ૮ નીતિની અને ધાર્મિક કેળવણી, ૯ અનેક પત્ની કરવાનો નિષેધ, ૧૦ વિધવાઓનું પુનરુલ્લગ્ન, અને ૧૧ હલકી વર્ણના લોકોની ઉન્નતિ.

ઉપરની દરેક બાબતની દરખાસ્ત કરનારા અને તેને ટેકાં આપનારા વિદ્વાનો જે ભાષણ કરેછે, તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને વાંચવા યોગ્ય હોયછે. એ મંડળના વાર્ષિક વૃત્તાંત (રિપોર્ટ) અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થાયછે. તેનાં દેશી ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરી જનસમુહમાં વહેંચવામાં આવે, તે તેથી ઘણો લાભ થાય એમ છે.

દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં સંસાર સુધારા માટે કેવી ઉઠાવ-ણીઓ ચાલેછે, તે જાણવા સારૂ એ મહામંડળના એકાદ વાર્ષિક વૃત્તાંતમાં આપેલી હકીકતનું દિગ્દર્શન કરીએ. એક વૃત્તાંતમાં જૂદી જૂદી ૬૨ મંડળીઓની હકીકત આપીછે, તેમાં સુબંધ ઇલાકાની ૨૬ મંડળીઓ જણાવીછે. ગૂજરાતી માત્ર બે મંડળીનાં નામ આપેલાં છે. ખીજા વૃત્તાંતમાં ગૂજરાતી ખીજા બે મંડળીઓ જણાવીછે, એટલે દક્ષિણના ને ખીજા કેટલાક ભાગોના પ્રમાણમાં આપણે અહીં મંડળીઓ ઘણી થોડી છે, એમ કહેવું પડેછે. મદ્રાસ ઇલાકામાં હિંદુ સોશિયલ રિફોર્મ એસોસિએશન (સંસાર સુધારાની સભા), બેંગલોર ખેડેબલ એજ એસોસિએશન (છોકરાની લગ્ન-વય સભા), હિંદુ સોશિયલ રિફોર્મ યુનિયન (સંસાર સુધારાની સભા), અને હિંદુ સભા, એ જૂદે જૂદે સ્થળે પોતાનું કામ કરેછે. રામજણીઓનો નાચ ન જોવા અને ન કરાવવા ઉપર મદ્રાસ તરફ વધારે લક્ષ અપાયછે. નિન્તમ-હેંદરાબાદ, સીકંદરાબાદ, અને ગોદાવરી જિલ્લાની સભાઓમાં ખીજા વાતો ઉપરાંત કન્યા વિક્રય ન કરવા અને પેટા નાતોમાં લગ્ન કરવાના કરાવ થાયછે. ઉત્તર સરકારની શ્રી વૈષ્ણવ સભામાં પોતાના ધર્મનાં તત્ત્વો સમજવાં, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવું, દુરાચારીના સંગમાં ન આવવું અને તેમના પ્રત્યે નાખુશી બતાવવી, કુપાત્રે કે ગમે તે રીતે દાન કરવાની રીત અયોગ્ય જણાવવી, નાચ ન કરાવવા, જે ગુરૂઓ પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરતા નથી, ધર્મનું સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા નથી, અને સારી ચાલે ચાલતા નથી, તેમને સુધારવાની દરજ પાઠવી, સ્ત્રી કેળવણી વધારવી, બહિષ્કૃત થયા શિવાય, અને પોતાની સ્થિતિ હલકી થયા શિવાય વિદેશ ગમન કેવી શરતોથી

થાય, તે બાબત પાંડિતોના મત મેળવવા, અને મરણ સમયે દરેક ઘરના નિદાન એક પુરૂષે સ્મશાન જવું, એ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. બેલારી, ચિકાકોલ, કડલોર, અને નાગપોરની સભાઓ મહા-મંડળને ધોરણે કામ કરેછે.

વાયવ્ય પ્રાંતની વૈશ્ય સભાનો હેતુ એવોછે કે, ૧ પંચાયતથી નાની નાની તકરારો પતાવવી, ૨ સંસ્કૃત કેળવણી વધારવી, ૩ સ્ત્રી કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી, ૪ બાળ લગ્નનો નિષેધ કરવો, ૫ છોકરાઓની શરીર સંપત્તિ સુધારવી, ૬ લગ્ન ને મરણ પ્રસંગનાં ખર્ચ ઘટાડવાં, ૭ નાચ કમી કરવા, ૮ કન્યાવિક્રય બંધ કરવો, ૯ કબ્રોઠાં ન કરવાં, ૧૦ કેફનો નિષેધ કરવો, ૧૧ નાતના ગરીબોને મદત કરવી, ૧૨ હુન્નર અને વેપારની વૃદ્ધિ કરવી, અને ૧૩ વિદેશ ગમનને ઉત્તેજન આપવું. ઝાંસીની સમાજમાં ફરજિઆત અને ઐશ્વિક બાબતોની પ્રતિજ્ઞા લેવાતું ઠરાવ્યુંછે. ફરજિઆત બાબતો:-૧ અંત્યજ હિંદુઓને સંતાપવા નહીં, ૨ સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું, ૩ દારૂ અને ખીણ કેફી વસ્તુઓ તજવી, ૪ એક ઉપર ખીણ ભેરી ન કરવી, ૫ આ સભાનો હેતુ પાર પડે તેને માટે યત્ન કરવો. ઐશ્વિક વિષયો:-૧ બળાતકારે વિધવાવપન કરવાનો અટકાવ કરવો, ૨ પુનર્લગ્ન કરનારા સાથે જમવું, ૩ ૧૮ વર્ષની અંદર છોકરાતું, અને ૧૨ વર્ષની અંદર છોકરીતું લગ્ન ન કરવું, ૪ બાળ વિધવાતું લગ્ન કરાવવું, અને ૫ લગ્નતું ખર્ચ કમી કરવું.

રજપુસ્થાનની અગરવાલ અથવા વૈશ્ય સભાએ વિશેષમાં બે બાબતુકાર રોક્યાછે, અને કિસનગઢ તથા કોટાના મહારાજાએ ખર્ચ કમી કરવા બહલ નિયમો કરી આપ્યાછે; તે તેમને ત્યાં ચાલે છે. રજપુતસ્થાનમાં જૈન લોકો પણ આવા કામમાં સામેલ થાય છે. તેમણે રાતને બદલે દિવસે વરઘોઠા ઠાઢવાતું ઠરાવ્યું છે.

કચ્છ દશા ઓસવાલ મંડળે વિશેષમાં પોતાની જાતનું વસ્તી પત્રક ઠરાવ્યું છે, અને મહારાજાની ઠરાવ કરાવ્યો છે, કે લગ્ન અને શ્રાદ્ધનું ખર્ચ કમી કરવું, અને જે બચે, તે કેળવણીના ને ઉપયોગી

દાનના કામમાં વાપરવું. પોતાની જાતના ગરીબ લોકોને માટે અંગ્રેજી શાળા કાઢવામાં આવી છે. મી. વીરચંદ્ર ગાંધી અમેરિકા જવાના હતા, ત્યારે તેમને મળવા ચાર હજાર માણસો ઇન્દોરે ગયા હતા. આર્થન સોશિયલ યુનિયન અને ક્ષત્રીય યુનિયન કલણમાં સંસાર સુધારાના સામાન્ય વિચાર થયા હતા. હિંદુ લેડીઝ સોશિયલ કલણ (હિંદુ બાઈઓની સુધારક સભા) માં મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ જુદા જુદા વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં. પુનાની વિધવા સમાજ અને અગરકર સમાજમાં વિધવાવિવાહ સંબંધનું કામ ચાલે છે. ત્યાંની ફ્રેન્ડલી લિબરલ એસોસિએશનમાં સુધારા સંબંધે ભાષણો અપાય છે, અને સભાસદોને ગૃહસ્થ તરીકે સભ્ય રીતે વર્તવાની તથા કેદી વસ્તુઓ ન વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે.

દક્ષિણની લિબરલ એસોસિએશન ખીજા વિષય સાથે ગૃહ શિક્ષણ (Home education), જેને માટે એક સામાન્ય ભાષા, શાસ્ત્રીય અને ઉપયોગી વિષયો ભાષણ દ્વારા શીખવવા, નીતિની કેળવણી અને પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવી, એ બાબતો ઉપર ધ્યાન આપે છે. તેમાં ખાસ દરખાસ્તો થઈ છે, કે કન્યા જો ૧૮ વર્ષ ઉપરાંતની ન હોય, તો કોઈ સભાસદ ૪૫ વર્ષની વય થયા પછી લગ્ન ન કરે, પોતાના છોકરાને કે પાલ્યને ૧૮ વર્ષની ઉંમર થયા વગર કે કેળવણી વગેરેથી ઉપજીવિકાનાં સાધન મળ્યા શિવાય પરણાવે નહીં, તેમજ તેની દીકરી કે પાલ્ય કન્યા ૧૦ વર્ષની થયા વગર અને થોડી પણ કેળવણી લીધા વગર પરણાવે નહીં, પહેરામણીમાં પોતાની વાર્ષિક ઉપજના ૬ કરતાં વધારે, પણ રૂ. ૨૦૦૦ થી જાદેની માગણી કરવી નહીં, પરંતુ કોઈ પોતાની રાજી ખુશીથી વધારે રકમ આપે, તો વધારાની રકમ કન્યાના સીધન તરીકે જમા કરાવવી, અને પોતાની જાતનો કોઈ વિલાયત જઈ આવ્યો હોય, તેની સાથે ખાવા ખવરાવવાની અને લગ્ન સંબંધી બાબતમાં હરકત લેવી નહીં.

પુનાની વિડોસ હોમ સભાનો આશય એવો છે, કે કમનસીબ અને નિરાશ્રિત વિધવાઓ, જે નાતના ધારા પ્રમાણે પુનરુત્થાન

કરી શકતી નથી, તેમને ખાવા પીવાનો આશ્રય તથા શિક્ષણ આપવું. દક્ષિણની ક્ષિમેલ હોમ એજ્યુકેશન સભા સ્ત્રીઓને માટે જનાના-વર્ગ કાઢી પ્રાથમિક કેળવણી, શીવણ, ભરત તથા ગાયન શીખવવાનો, તથા સ્ત્રીઓના મેળાવડા કરી સ્ત્રીઓ પાસે લાપણો અપાવવાનો યત્ન પુનામાં કરે છે. સતારાની પ્રાર્થના સમાજનો ઉદ્દેશ તેના નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. શિવાજી કલ્પ સંસાર સુધારાના વિષયો ચર-આવે છે. કરાડની લક્ષ્મણ સમાજ સંસાર સુધારાનાં કેટલાંક કામ કરે છે. શોલાપુરની દખણ લિબરલ એસોસિએશને સંસાર સુધારાના બહુતા વિષયો માથે લીધા છે. સરસ્વતી મંદિરની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ કરે છે, અને તેનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી કેળવણી તથા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો છે. બારા-મતિ મહારાષ્ટ્ર વિલેજ એજ્યુકેશન સોસાયટીનો હેતુ ગરીબ અને હલકી વર્ણના (અત્યજ) લોકોને કેળવણી આપવાનો છે. તેણે અંગ્રેજી શાળાને માટે વસતિ-ગૃહ સ્થાપ્યું છે, અને ચાર શાળાઓ અત્યજ લોકોને માટે ઉઘાડી છે. અહમદનગર લિબરલ કળલના સભાસદો કેફ ન કરવા, સંસારમાં શુદ્ધ રીતે રહેવા અને નીતિની ઉચ્ચ સ્થિતિ બળવવા પ્રતિજ્ઞા લે છે, તથા કેળવણીના પ્રસાર તરફ ધ્યાન આપે છે. ધારવાડની લિબરલ એસોસિએશનનો ઉદ્દેશ દક્ષિ-ણની લિબરલ એસોસિએશન જેવો છે. ચેવલાની દખણ લિબરલ એસોસિએશન બળાત્કારે વિધવાવપન ન થવા દેવા તથા નિરા-શ્રિત વિધવાઓને આશ્રય આપવા યત્ન કરે છે. કલ્યાણની કાયસ્થ પ્રભુ સભાએ પોતાની નાતમાં અનેક જાતના સુધારા કરવા માટે કરાવ કર્યો છે.

સુરતની અનાવલા દેશાઈની સભા સંસાર સુધારા માટે તજવીજ કરે છે. સિંધ હૈદરાબાદની હિંદુ સોશિયલ રિફોર્મ સભાએ મહામંડળના વિષયો હાથમાં લીધા છે. સહર અને રોરી સુધારક સભાના સભાસદો-એ અમુક સુધારા માટે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદની અંદર કેફ નિષેધ, નાચ નિષેધ અને વિધવા વિવાહની સભાઓ પોતાના નામ પ્રમાણે કામ કરે છે, સંસાર સુધારા સમાજ અમુક

સુધારાને માટે તજવીજ કરેછે, અને ઔદિચ્ય હિતેચ્છુ સભા પોતાની નાતના સુધારા માટે જુદે જુદે સ્થળે વાર્ષિક મેળાવડા કરેછે.

વરાડની સોશિયલ રિફોર્મ તથા દેશમુખ ગ્રામાના સભાસદો અમુક જાતના સુધારા માટે પ્રતિજ્ઞા લેછે.

પંજાબમાં સંસાર સુધારાની અપજાતા વધારે છે. નાની નાની બિરાદરી સભાઓ પુષ્કળ સ્થાપન થઈછે. તેઓ જૂદી જૂદી નાતોની સભાઓ હોવાથી નાત સુધારાનાં ઘણાં કામ કરી શકે છે. સરીન સભાની શાળાઓ ઘણાખરા કસબામાં છે, કાયસ્થ કોમની સભાઓ છે. ઔરારાવંશ સભા ઘણું સારું કામ કરેછે. એ જાતના લોક પંજાબમાં ઘણા અને સારી હાલતમાં છે. એકજ વર્ષમાં ૨૩ વિધવા વિવાહ પંજાબમાં થયા હતા. પંજાબ આર્યસમાજ બહુ સારું કામ કરેછે. બ્રહ્મસમાજનું પણ પંજાબમાં જોર છે. અંત્યજ લોકોને ચઢતી સ્થિતિમાં લાવવા શીખ લોકો યત્ન કરેછે. ગુર્જનવાલા ક્ષત્રી સભા મહામંડળના ઉદ્દેશને અનુસરેછે. લાહોરની વિધવા વિવાહ સમાજ પોતાનો હેતુ પાર પાડવાના અનેક યત્ન કરે છે. ગુર્જનવાલા ક્ષત્રી સભાની એક શાખા ઉત્તર સેલિવાલા વઢવાન સભા કરીને છે, તેણે સામાન્ય સુધારાની સાથે પેટા નાતોમાં લગ્ન કરવાની તજવીજ ચલાવી, તેથી એક વર્ષમાં એવાં ૧૮ લગ્ન થયાં હતાં. લગ્ન પ્રસંગે અમુક જાતનાં ખર્ચ કાઢી નાંખ્યાં, અને અમુક જાતના રિવાજ જેવા કે વરને ગંદા પાણીથી છાંટવો, ફટાણાં ગાવાં, નાચ કરાવવા, અને મઘમાંસનો ઉપયોગ કરવો—તે દૂર કર્યાં, અને પુરૂષોની માફક સ્ત્રીઓ જોડા પહેરે, એવો રિવાજ દાખલ કર્યો. ચકવાલ સુધારક સભાએ મુસલમાન થઈ ગયેલા બે જણને પોતાની ક્ષત્રી જાતમાં પાછા લીધા, તથા પેટા નાતોમાં લગ્ન કરાવ્યાં.

વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ગાઝીપોર સુધારક સભા ઘણું કરી શકી નથી. કાયસ્થ સભાએ ઠરાવ કર્યો, કે પોતાની ચાલ ચઢતને હોનિ પહોંચાડે એવી રીતનો કોઈ ફેજાદારી કચેરીના ઇન્સાફમાં ગુન્હેગાર કરે, તેને કોઈ રાષ્ટ્રીય સભાનો સભાસદ ગણવો નહીં, અને ગરીબોના લગ્નને મદત કરવા માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ સ્થાપવું.

ખાંગાળા ઇલાકામાં મોંગીર કાયસ્થ સલાનો ઉદ્દેશ ખીલ કાયસ્થ સલાઓના જેવો છે. ત્રિપુર હિતૈસિનિ સલાનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી કેળવણી ફેલાવવાનો છે. સિલ્હેર યુનિયનનો ઉદ્દેશ પણ એજ છે. મીમેનસિંગ સંમેલની સલા એજ હેતુથી કામ કરે છે. મીમેનસિંગ હિંદુવિવાહ ખ્યય નિવારીણી સલા લગ્ન પ્રસંગનો ખરચ કમી કરવા યત્ન કરેછે. ઇટના વિલેજ યુનિયન હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે લાઇચારાનો સંબંધ વધારવા, અને કેફ નિષેધ માટે મથન કરેછે. ચિતાગાંગ સ્ટુડન્ટસ યુનિવર્સિટી એસોસિએશન વિદ્યાર્થીઓમાં નીતિની વૃદ્ધિ કરવાની તજવીજ કરે છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાંથી વેશ્યાઓને માલુએટ તથા શહેર સુધરાઈની મદતથી કાઢવામાં આવી છે. કેફ ન કરવી, અને બદચાલની સ્ત્રીઓનાં કારખાનાં કે સ્થળ તજવાં, એવી સલા-સહોએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હાલીસહર શુકવિલ ફેટરનિટીનો હેતુ કેળવણી ફેલાવવી, વિધવાઓ અને ખીલ નિરાશ્રિતને મદત આપવી, અને લોકોમાં આરોગ્ય વિધાનો પ્રસાર કરવો, એવો છે. એજ સ્થળની ખીલ એક સલા કુલીનના પેટા ભાગ એકત્ર કરવા, અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા ન હોય, તેવે પ્રસંગે એકથી વધારે સ્ત્રી ન કરવી, એ બાબતની તજવીજ ચલાવેછે. રાઈગાંગ હિતકારી સલા થોડુંજ કરી શકી છે. જુના વિચારમાં ભજેલા નવિન કેળવાએલા લોકોથી તેને ઘણું અટકાવ થાયછે. બરનગર વિડોસ હોમ કેળવણીનો પ્રસાર કરવાની સાથે વિધવાઓને આગળ જતાં ઉપયોગી પડે એવી ભતની કેળવણી તથા ધંધા શીખવવા યત્ન કરેછે. વસતિગૃહ કરી ત્યાં વિધવાઓને રાખવામાં આવે છે, અને તેમને પાકશાસ્ત્ર આદિ સંસારોપયોગી કામ પણ શીખવાય છે.

ભાગ ૪.

સંસાર સુધારાની બાબતો.

સંસાર સુધારા સાથે સંબંધ ધરાવનારી બાબતો, જેવી કે કેળવણી, ધર્મ, નીતિ વગેરે વિષે આપણે કેટલુંક પાછળ કહી ગયા છીએ. એ પ્રત્યેક વિષયના સંબંધમાં ઘણું કહેવાનું રહે છે, પરંતુ તે દરેક સ્વતંત્ર વિષય હોઈ સંસારનો પ્રત્યક્ષ ભાગ થતો નથી, માટે તે વિષે આપણે વધારે કથન કરીશું નહિ. સંસારની બાબતોને આપણે મુખ્ય ૬ વિભાગમાં વહેંચી નાખીશું. એટલે ૧ જ્ઞાતિ, ૨ સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ને સ્થિતિ, ૩ લગ્ન, ૪ મરણ, ૫ ખરચ ખૂટણ, અને ૬ પરચૂરણ બાબતો; અને દરેક વિભાગને લગતા વિષયોનું તેમાં પ્રથક પ્રથક વર્ણન કરીશું.

વિભાગ ૧.

જ્ઞાતિ.

પ્રકરણ ૧.

જ્ઞાતિના લાભાક્ષાભ.

જ્ઞાતિઓ કેમ ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. જગત્ કત્તા ઇશ્વરે જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન કરી નથી, અને તેને ત્યાં જ્ઞાતિનો લેહ નથી. માણસ જન્મે છે, ત્યારે તેના અંગ પર જ્ઞાતિદર્શક કંઈ ચિન્હ હોતું નથી. બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણ્ણી, કોળી, ઢેક, ચમાર આદિ ચઢતા ઉતરતી વર્ણ આપણે કહીએ છીએ, તે ગુણકર્મે કરીને પડેલી છે. પછી જે જાતમાં માણસ જન્મે તે જાતનું તે માણસ ગણવામાં આવે છે. પણ ઇશ્વરે તો બેજ જાતિ—સ્ત્રી અને પુરૂષની—ઉપજાવી છે. ઇશ્વરના દરબારમાં સર્વ મનુષ્યને સરખાં ગણવામાં આવે છે. કોઈ પણ જાતિનું માણસ સદાચારે અને સદ્કર્મે કરીને તેના ચરણને પહોંચી શકે છે, અને દુરાચાર તથા કુકર્મે કરીને નકે

ભય છે, કે અધોગતિને પામે છે. એકજ મહા પિતાથી પેદા થયેલો મનુષ્ય વર્ગ એક કુટુંબ રૂપ છે, તેથી મર્વ જાતિના મનુષ્યો એક બીજાના સાથ બહેન છે, એમ ગણી શકાય.

એમ છતાં, જૂદા જૂદા દેશમાં વસવાથી ને જૂદા જૂદાં કામ લઈ બેસવાથી મનુષ્યના જૂદા જૂદા જથ્થા અને જાતિઓ બધાઈ. આ બનાવ સર્વ ઠેકાણે થોડો કે ઘણો બનેલો જોવામાં આવે છે, એટલે દરેક દેશ કે તેના વિભાગમાં વસનારા લોકોની જૂદી પ્રજા થઈ છે, અને તેમાં કંઈ કંઈને જાતિઓ પણ થયેલી છે. આપણા દેશની જાતિઓ અને બીજા દેશની જાતિઓમાં મોટો ફેર એ છે, કે બીજા દેશોમાં એક બીજી જાતનું ખાવા પીવાથી વટલાવાતું નથી, જરૂર પડે તો એક બીજામાં લગ્ન સંબંધ પણ થાય છે, અને મરણમાં આવે તો બાપદાદાનો કસબ છોડીને ગમે તે ધંધો કરી શકાય છે. આપણા દેશમાં પણ પૂર્વે આજ પ્રમાણે હતું, પરંતુ માઠા ભાગ્યે કરીને તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ, અને હાલ આપણે આપત્તિમાં આવી પડ્યા છીએ.

અર્થશાસ્ત્રની રીતે જેમ કામના વિભાગની જરૂર છે, તેમ લોકો જૂદા જૂદા કામને માટે વહેંચાઈ જાય, એ પણ જરૂરનું છે. એટલે કામકાજને માટે જાતિઓ થાય, એ એક રીતે લાભકારી છે. છોકરાને બચપણથી માળાપનું કામ જોવા શિખવાનો પ્રમગ મળે છે, તેથી તે કામ કરવાને તેઓ લાયક થાય છે, એટલે તેઓના કામનું અનુભવી જ્ઞાન તેમને થોડા પ્રયાને અને કિંચિત ખર્ચે મળી શકે છે. ધંધાને સંમધે એક બીજાના મમાગમમાં આવવાનું થાય છે, તેથી અમુક જ્ઞાતિના લોકો એક બીજાની સ્થિતિથી વાકેફ થાય છે. આવી વાકેફગારી કે સંબંધ હોય, તેમાંથી વરકન્યા યમદ કરવાનું વધારે અનુકળ પડે છે એકજ જાતનો કિસબ કરનાર માળાપના છોકરા વરકન્યા તરીકે એક બીજાને વધારે મહત્ત્વમાં થઈ પડે છે. પોતાના કિસબ કારીગરી સંબંધે વિચાર કરવો હોય, તો કારીગરની એક જાત હોય તે ભેગી મળી શકે છે, અને એક સંપે વર્તી શકે છે. આપણે જોઈએ છીએ, કે કઈ વેપાર રોજગાર સંબંધે વાધો પડે તો મહાજન,

હબમ, ઘોળી, ભંગીઆ વગેરે હડતાળ પાડેછે. આ તેમના એકસં-
પત્રું પરિણામ છે. આ પ્રમાણે બીજા દેશોમાં પણ અમુક વેપારની
નાત-મંડળી (Guild) પોતાના વેપાર સંબંધે લેગી મળે છે, ને
એક સાંપ દેખાડે છે. આ સર્વ જ્ઞાતિના લાલ છે.

હવે જ્ઞાતિના ગેરલાલ તરફ નજર કરીએ. જ્ઞાતિ જો કર્મે કરીને
છે, તો કર્મે કરીને તેમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. જેને જે અનુકૂળ આવે,
પસંદ પડે, કે જેનાથી જે થઈ શકે, તે ધંધો કરવાની તેને છૂટ ન
હોય, તો તે નુકસાન કર્તા છે. ધારો કે એક સુતારનો છોકરો
ખોડીલો જન્મેયો, કે અકસ્માતથી તે વાંસલા વિંધણા વડે મહેનતનું
કામ કરવાને અશક્ત થયો; એમ છતાં તેનાથી થઈ શકે એવો બીજો
ધંધો તે શા માટે કરી ન શકે? ધારો કે એક દરજીના છોકરાની આંખ
નબળી છે, પણ ઘણું મારવાને તેના હાથ ચોખ્ખા; તે છતાં તે લુહાર-
નું કામ કેમ ન કરી શકે? ધારો કે એક હબમનો છોકરો હિસા-
બી કામમાં ખબરદાર નીકળ્યો, વેપાર વણજની તેને સારી સમજ
છે, અને તેના બાપ પાસે પૈસા છે, તે છતાં તે નાણાવડું શા માટે ન
કરે? ધારો કે એક વાણિયાના છોકરાને સુતારકામ હાથ બેઠું, અને
તે કરવું તેને પસંદ પડ્યું; તો તે સુતારનો ધંધો શા માટે લઈ ન
બેસે? ધારો કે એક પાટીદારનો છોકરો શાસ્ત્ર ભણ્યો, અને તેને કથા
કરવાની વૃત્તિ થઈ; તો તે કથા કેમ ન કરી શકે? આપણે અહીં
કેટલીક જાતના લોકો પોતાનો ધંધો ફેરવી શકે છે, એટલે લુહાર
સુતારનું કામ કરે છે, સુતાર કડીઆનું કામ કરેછે, કે કંસારો રૂપા-
ધડાનું કામ કરેછે. પણ તેમાંનો કોઈ હબમનું, કે દરજીનું, કે
કુંભારનું કામ કરતો નથી; અને હબમ, દરજી કે કુંભાર ખેતી કે
નોંકરી શિવાય બીજો ધંધો કરી શકતો નથી. ઉંચ વર્ણના લોકો
કારીગરીનો ધંધો હલકો ગણે છે, તેથી તેઓ સુતાર, લુહાર વગેરેનું
કામ કરવામાં હિંચુવદ સમજે છે. બ્રાહ્મણને વળ્યું છતાં તે નોંકરી કરે,
ત્યારે બીજા ધંધો શા માટે ન કરે? કેટલીક વાર એક ધંધામાં સારું
મળતર હોતું નથી, તે છતાં પણ તે ધંધો કરનારી જાતથી બીજો
ધંધો થઈ શકતો નથી, તેથી તેને હેરાન થવું પડેછે. એક ગામમાં

એક બતના ચાર કારીગર બસ થતા હોય, ત્યાં વિસ્તાર વધવાથી તેનાં ૨૦-૨૫ ઘર થઈ જાય, તો દરેક ઘરને બેઘએ તેટલું કમાવું તે ગામમાં મુશ્કેલ થઈ પડે. બીજા ગામમાં જવાની ઇચ્છા થતી નથી, અને નજીકના ગામોમાં તેમનો ખર્ચ ન હોય, તો પછી તેજ ગામમાં જો મળે, તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે. એજ ગામમાં બીજો ધંધો વધારે લાભકારી હોય, તોપણ તેમનાથી થઈ શકતો નથી. વાણિયાનો દિકરો વેપારજ કરે, એવી લોકોની સમજ છે, અને એ વેપાર એટલે અમુક બતનો માલ ખરીદવો વેચવો, કે નાણાંની ધીરધાર કરવી. વાણિયા “ રાનરાન ને પાનપાન ” થઈ ગયા છે એમ કહેવાય છે, એટલે વસ્તી વધવાથી તેઓ નાનાં મોટાં ગામડામાં પણ જઈ રહ્યા છે. નાના ગામમાં એકજ વાણિયાને પૂરો ધંધો ન મળી શકે એમ હોય, ત્યાં અનેક વાણિયા રહેવા જાય, તેથી દરેકને પેટ પૂરતું પણ પેદા કરવાનું મળે નહીં. બ્રાહ્મણો પોતાનો મૂળ ધર્મ ધણે ભાગે ચૂકયા છે. ભણવા ભણાવવાનો ધંધો બહુ થોડા કરે છે. જોષી, પુરાણી, માણભટ ને કથાકરીનો ધંધો કેટલાક કરે છે. ગોરપદું અને ગામોટ તરીકે કામ કરનારા પણ ઘણા છે; પરંતુ સૌથી મોટો ભાગ લિણુક-લીખ માગનારો છે, એમ કહેવું પડે છે. લીખ માગવાનો તેઓ ધંધો સમજે છે ! લીખ માગીને શુજ-રાન ચલાવવું, એ અધમ પ્રકાર છે, છતાં સૌથી ઉંચ વર્ણના લોકોને એવો માર્ગ પકડવો પડે, એ કેટલું ખેદકારક છે ? લીખ માગવી અને રહેઠાણની અધમ નોકરી ઉઠાવવી તે હા, પણ બીજા કસબ કારીગરીના માર્ગ પકડવાની ના !

આપણે ધંધાને લઈને જ્ઞાતિઓ થઈ છે, એમ કહ્યું, પણ તેની પેટા જ્ઞાતિઓ વિષે કહેવાનું બાકી રહે છે. પેટા જ્ઞાતિઓ એકજ ધંધો કરે છે, તે છતાં તેઓ એક બીજાને જુદી જ્ઞાતિ હોય, એમ સમજે છે. એકજ જ્ઞાતિમાં કન્યા આપવા લેવાનું વધારે અનુકૂળ પડે છે, પણ તેથી પેટા જ્ઞાતિઓમાં કન્યા વ્યવહાર ન રાખવો, એમ ઠરતું નથી. એક પેટા નાતમાં કન્યાની અછત હોય, અને વરને કુવારા મરવાનો વખત આવે, તે છતાં બીજા પેટા

નાતિમાંથી કન્યા ન લાવવી, એ કેટલું દુઃખદાયક છે ! કેમ પેટા
સાતિમાં વખતે કન્યાનો વધારો હોય છે, તેથી તેમને વર મેળ-
વવાની મુશ્કેલી પડે છે, અને કન્યા ઉપર કન્યા નાંખવાની કે
કનેડાં કરવાની ફરજ પડે છે, તે છતાં તે બીજી પેટા સાતિમાં કન્યા
શા માટે ન નાંખે ? આ રીતે સંસારના કાર્યમાં પેટા નાતો અને
તેનાં તડો મોટી અડચણ કરે છે.

પેટા નાતો એક બીજાનું જમતી નથી, એ પણ કેટલીક નાતો-
માં જોઈએ છીએ. વડનગરા નાગર બીજા પ્રાદ્યુને પંગતમાં ન
બેસાડે, એટલું જ નહીં, પણ તે વિસનગરા નાગરને પણ ન બેસાડે.
શ્રીમાળી ઔદિચ્યનું ન ખાય, અને હાલારી સંભાના ઔદિચ્ય
આલાવાડી સંભાના ઔદિચ્યનું ન ખાય. ગિરનારા કહેશે, અમે
સૌથી ઉંચા, અને સોમપરા કહેશે, અમે સૌથી ઉંચા, માટે અમા-
રાથી બીજા પ્રાદ્યુનું ન જમાય. શુગળી કહેશે, અમારો તો પંથજ
ન્યારો છે ! સોનીમાં ત્રાગડ ને મેવાડા એક બીજાનું ન ખાય. કણુ-
બીમાં લેઉઆ આંજણાનું ન ખાય. રાજગર, તપોદન, કારટીઆ,
ખારડ, પાંચા એ તો પતિત નાતો ગણાય છે, તેથી તેમની જાતના
બીજા લોકો તેમનું ખાતા નથી.

કેટલાક પોતાને એવા ઉંચા કે ધર્મનિષ્ઠ માને છે, કે તેઓ
હલકી જાતના કે મુસલમાનના હાથનું, કે તેનાથી અડકાએલું પાણી
મુદ્દાં ન પીએ. દક્ષણી પ્રાદ્યુને વાણિયાના હાથનું પાણી ન ખાપે.
કોળી, ભીલ, માછી, મુસલમાન વગેરેના હાથનું પાણી કેટલાક
ગુજરાતના પ્રાદ્યુ વાણિયા પણ પીતા નથી, તેથી મોટા અધિકા-
રીને કે શ્રીમંતને નોકર ચાકર હાજર છતાં દોરી લોટો લઈ હાથે
પાણી ઠાઠવા જવું પડે છે, અને કેટલીક વાર તો મોટી અડચણ પણ
વેઠવી પડે છે. જે સમયે બહાર જવાનું થોડું થતું, તે સમયે ઘેર
એટલું વજુ રકારની છોછ નહીં ચકલી, પણ જ્યાં બહાર જાન
જવાના પ્રસંગ વારે વારે આવે, અને આગગાડીમાં કે બીજી રીતે
લાંબી મુસાફરી કરવાની ફરજ પડે, ત્યાં કેટલીક છીટ છોડવી પડે છે,
અને લોકો તે યાકીને વખતે છોડે પણ છે.

પ્રકરણ ૨.

જ્ઞાતિ બંધન-રોટી વ્યવહાર.

જ્ઞાતિઓ સારા હેતુથી સ્થપાઈ, પણ તે સ્થપાતી વખતે રાખેલી છૂટ અટકી પડવાથી તે હાલ તો એક બંધન-બેડી રૂપ થઈ પડી છે. જ્ઞાતિઓનો પરસ્પર વ્યવહાર બંધ પડ્યો, એટલુંજ નહીં, પણ તેના પેટા ભાજ-નાતો-ઉપનાતો-તડો થઈ તેમાં પણ પરસ્પર વ્યવહાર બંધ પડ્યો. હાલ તો નાતની સામે કોઈથી ચે' કે ચું' થઈ શકતું નથી. ગમે તે દુઃખ પડે, પણ નાતરૂપી કેદખાનામાં ગોંધાઈ રહેવું જ જોઈએ. નાત ધારે તો ગમે તેવી હલકી વાતને માટે પણ માણસને હેરાન કરી શકે છે, પક્ષાપક્ષથી અન્યાય કરી ગમે તે સળ આપી શકે છે, સ્થિતિ ઉપર આધાર ન રાખતાં રૂડે ભુંડે અવસરે ગમે તેટલું ખરચ કરાવે છે, કુળવાન ન હોય, તો કન્યા વગર છોકરાં કુંવારાં મરે છે, તે છતાં બીજી નાતની કન્યા લાવવા દેતી નથી, કુળવાન ગમે તેમ છૂંદી મારે, તોપણ ઢાઢ લેતી નથી, અને નાતે માન્ય કરેલા શિવાય બીજા ધધા કરે, તો તેને માટે પણ પૂછી શકે છે. કોઈ વિદેશગમન કરે તો તેના પર નાત ચેર થાય છે. કોઈ વિધવાના વાળ ન લેવડાવે, કે તેને હાથે ચૂંટીઓ રહેવા દે, તો નાત પસ્તાળ પાડે છે, એટલુંજ નહીં, પણ કોઈ નાતના ચાલુ રિવાજ વિરૂદ્ધ કંઈ પણ નવું કરવા જાય, તો તેને પણ પીળી નાંખે છે. નાત એ ખરેખર સવા મણુની બેડી છે, અને તે કારાગૃહ કરતાં પણ વખતે વધારે દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

ઉપનાતોએ એક બીજા સાથે આંટોછાંટો ન રાખવો, એવું કાંઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. એકજ જાતમાંથી ઉપજેલી શાખાઓ એક બીજાનું ખાધાથી વટલાય શી રીતે ? એકજ ગોત્રના લોકો જૂદી જૂદી ઉપનાતોમાં હોય, તે એક રીતે ચિત્રાઈજ છે; છતાં તે એક બીજા સાથે ખાવા ખવરાવવાનો વ્યવહાર ન રાખે, એ સકારણ નથી. ખરું જોઈએ તો કોઈ પણ જાતનો દિવજ બીજા દિવજનું ખા-

વાથી શાસ્ત્રાધારે વટલાતો નથી. પછી હાલ ચાલતા ધર્મને લઈને કે છેક અધમ ધર્મને લઈને કોઈ જાતો સાથે ન જમવું તો તે વાત જૂદી છે, પરંતુ ઉપનાતો એક ખીજ સાથે પણ ખાવા પીવાનો વ્યવહાર ન રાખે, એ અનુકતું લાગે છે.

વટલાવા સંબંધીની સમજજ લોકોમાં વિચિત્ર છે. એક વાર જેને વટલાએલો ગણવામાં આવે, તેને ઠંડ લઈને નાત પાવન કરે, એ શાસ્ત્રાર્થ કયો ? જે એક-વાર વટલ્યો, તે કદાચિત્ શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ કરે, તો પવિત્ર થાય; પણ નાતના ઠંડથી કેમ પવિત્ર થાય ? કોઈ ગ્રાહણ કોળણ સાથે ઘર માંડીને રહ્યો, તેના હાથનું ખાધું પીધું. તે હમેશને માટે પતિત થયો, તેને નાત પોતાના મનસ્વી ઠરાવથી પાવન કરી શકતી નથી. વળી શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં મહાપાતકો કરીને જે હમેશને માટે પતિત થાય છે, તેને નાત છેડતી પણ નથી. નાતમાં જે બળવાન હોય, કે જેનો મોટો જથ્થો હોય, તે ચાહે સો કરી શકે છે; તેને કોઈ પૂછતું પણ નથી.

નાતના આગેવાનોની મનસ્વી વર્તણુકથી નાતનું બંધન વધારે બેઠી રૂપ થઈ પડે છે. તેઓ કુળવાન, કાળુવાળા અને નટખટ પડમા, તેથી તેઓ નાતીલાઓને ઘણું પજવી શકે છે. તેઓ પોતે નાતના ધારા મરજીમાં આવે ત્યારે ઉલ્લાસે છે, અને ખીજાઓને ગમે તે ધારા લાગુ પાડે છે. પરંતુ જન સ્વભાવ વિચિત્ર છે. માણસ શુદ્ધામગિરી ચહાતું નથી, તેથી જ્યારે જ્યારે આગેવાનોનાં કૃત્ય અસહ્ય થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેઓ બળવો કરે છે. જેમને રીખાવું પડે છે, તેઓ સંપ કરે છે, અને આગેવાનોના સામા થાય છે. એથી તડ પડે છે, એટલે રીખાતા લોકો બૂદા પડે છે, અથવા પોતાની માગણીઓ આગેવાનો પાસે કબૂલ કરાવે છે. જ્યારે અતિ-શય જીલમ થાય, ત્યારે આવું પરિણામ આવવું જ જોઈએ. પરંતુ એ પરિણામ મુખદાયક ભાગ્યેજ નિવડે છે. બૂદા પડેલા લોકોમાં આગેવાની કરી શકે, એવા લાયક માણસ ન હોય, તો તેમનું તડ

ભાગી પડે છે, કે સારી રીતે ચાલતું નથી. મૂળ નાતના આગેવાનો સામા થનારનું જોર જોઈ તેમની માગણીઓ કબૂલ રાખે છે, પણ સમય આવે, ત્યારે પાછા તેમને કચરી નાખવા ઉભા થાય છે. એમ છતાં હાલમાં ઘણું ઠેકાણું આગેવાનોનું જોર કમી થતું, અને નાતનું સખત બંધન ઢીલું પડતું જોવામાં આવે છે, એ સુધારાનું ચિન્હ છે.

જે લોકોને ખાવા પીવામાં પ્રતિબંધ નથી, તે લોકોને મુસાફરી કેટલી સુતર પડે છે ? અંગ્રેજો એક નાની ચેલી (પાકીટ) લઈ દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં ફરી શકે છે, કેમકે તેમને ખાવા પીવાની પંચાત પડતી નથી. તેઓ ગમે તેના હાથનો જે મજ્યો તે ખોરાક લઈ શકે છે. આપણે મુસાફરી કરવી હોય, તો ખાવા પીવાનો પ્રથમ વિચાર થઈ પડે. કેટલાક દિવસ ચાલે એટલું ભાથું સાથે ખાંધી લેવું, અને ટાડું શીજું ખાઈને માંદા પડવું. ભાથું પણ ખીજના સ્પર્શથી અભડાય નહીં તેવું જોઈએ, અને તે શરીરને માફક આવે કે ન આવે, તેનો વિચાર કરવાનો નહીં. વળી રાંધવાનાં વાસણકુસણ સાથે રાખવાં, અને અને તો કેટલાક દાણાફણી પણ ખાંધી લેવા. મળી આવે ત્યાં સગે વહાલે કે ઓળખાણવાળાને ઘેર ધામા નાખી તેમને હેરાન કરવા ને પોતે હેરાન થવું. આવી રીતે મુસાફરી કરવી, એ હાલના સમયને કેટલી પ્રતિકૂળ છે ? પરદેશમાં લાંબી મુસાફરી તો આ પ્રમાણે થવીજ અશક્ય છે.

મુસલમાન પારસીઓને આવી બાબતમાં જે સવડ છે, તે પણ આપણને નથી. તેઓ ગમે ત્યાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે, તેમ આપણાથી થઈ શકતું નથી. આજ કારણથી આપણા કરતાં મુસલમાન પારસીઓની વધારે સંખ્યા વિલાયતમાં જાય છે, ત્યાં સગવડથી રહી શકે છે, અને ઉન્નતિએ ચઢી શકે છે.

પ્રકરણ ૩.

રોટી વ્યવહાર ત્યાં બેટી વ્યવહાર.

કન્યાનો કાળ ઘણેખરે ઠેકાણે જોવામાં આવેછે. કન્યાની અછત વડે લોકોને ન કરવાનાં કામ કરવાં પડે છે. કન્યાવિક્રયનું મૂળ કારણ કન્યાની અછત છે. સાટાં તેખડાં કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ પણ એજ કારણથી પડ્યોછે. કેટલીક જાતની અનીતિનું મૂળ પણ એજ છે.

કન્યાની અછત થઈ જવાનું કારણ શું તે તપાસીએ. વસ્તી પત્રક જોતાં માલમ પડેછે, કે વિભાજ્યતામાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યા વધારે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિમાલય તરફના એક પ્રદેશ શિવાય કોઈ ઠેકાણે સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે નથી; પણ ઉલટી કમી છે. ગાયકવાડી રાજ્યના વસ્તીપત્રક ઉપરથી કાઢેલું પ્રમાણ બહુકરીને આખા જૂજરાતને લાગુ પડી શકશે, માટે તે તપાસીએ. એ રાજ્યમાં કુલ વસ્તીની સરેરાશ કાઢતાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યામાં સેંકડે ૮,૨૬ નો ઘટાડો છે. બ્રાહ્મણોમાં સેંકડે નવની અને વાણિયામાં સેંકડે છની ખાધ છે. બ્રાહ્મણના ઉપવર્ગ લઈએ, તો અનાવલામાં સેંકડે ૧૬ ની, ચિત્રોડામાં સેંકડે ૨૨ ની, વડાદરામાં સેંકડે ૪૧ ની અને ખડાયતા બ્રાહ્મણમાં સેંકડે ૫૦ ની ખાધ છે. વાણિયાના વિભાગ લેતાં ખડાયતામાં સેંકડે ૧૫ ની અને સોરઠીઆમાં સેંકડે ૨૦ ની તૂટ છે. આ ખાધ આગળ માણસનો ઇલાજ નથી, કેમકે તે દેવ આધિન છે. એમ કહેવામાં આવે છે, કે પ્રજા જેમ શરીરે સશક્ત તેમ તેમાં છેકરીઓની ઉત્પત્તિ જાદે હોય. આપણે જોઈએ તેટલા સશક્ત નથી, એ વાત તો ખરી છે.

સ્વાભાવિક કારણ શિવાય કન્યાની અછતનાં બીજાં પણ કારણો છે. કુળવાન કે સાધનવાળા અનેક સ્ત્રીઓ કરે છે, તેથી બીજાઓને માટે તેટલી તૂટ પડે છે. વિધવાઓનું ફરીથી લગ્ન થઈ શકતું નથી, એ પણ તોટાનું એક કારણ છે. પરંતુ આ બે બાબતો વિશે

વધારે વર્ણુન આગળ આપવામાં આવશે. આ શિવાય બીજું એક મોટું કારણ નાતો અને તડોનું બંધન છે. કોઈ નાતમાં કન્યાનો વધારો હોય, તો તેનો ઉપયોગ જે નાતમાં કન્યાનો ઘટાડો હોય, તેમાં થઈ શકતો નથી. એજ રીતે એક તડમાં કન્યા વધારે હોય, તેનો લાલ બીજ તડમાં ઓછી કન્યા છતાં લઈ શકાતો નથી. ખડા-યતા પ્રાદ્યુષમાં જ્યારે સેંકડે પચાશની ખોટ પડેલી છે, ત્યારે તે આખી નાત કાળે કરીને નાબુદ થઈ જશે, એમાં શક નથી. બીજી કોઈ મોટી નાતમાં ભજ્યા શિવાય, કે તેની સાથે કન્યા લેવા દેવાનો વ્યવહાર ચાલુ કર્યા શિવાય તેનો છુટકો નથી. એજ રીતે બીજી કેટલીક નાતો ઘણી નાની હોઈ તેમાં કન્યાનું દુઃખ ભારે છે. જેમ મોતાળા પ્રાદ્યુષોએ બીજી નાત સાથે વ્યવહાર ચાલુ કર્યો છે, તેમ બીજી નાની નાતવાળાને કરવાની જરૂર છે. વળી એકજ નાતના લોકો બીજે સ્થળે પોતાની નાતનાને કન્યા આપતા નથી, એટલુંજ નહીં, પણ પોતાના ગામમાં પણ તેનાં તડ પડતાં એક તડવાળા બીજ તડને કન્યા આપતા નથી, એ કેટલી ઘેલાઈ છે ? એથી દરેક તડવાળાને ખમણું પડે છે. સો, ખસે કે તેથી પણ ઓછા ધરનું તડ કે એકડા તે તેજ તડ કે એકડાની દુનિયા થઈ રહે છે. એમાં પણ વળી કુળે કરીને, ગોત્રને લઈને, કે સગપણને સંબંધે ઘણાં ધર ખાદ કરવાં પડે છે. એટલે કન્યાનો વ્યવહાર માત્ર પાંચ પચાસ ધર સાથે રહે છે. આથી કન્યા લેતાં દેતાં ઘણી હરકતો પડે છે. ગમે તેવી સ્થિતિના કુટુંબમાં કન્યા ઉથેટવી પડે છે, ગમે તેવા રંગ-રૂપના, ખોડીલા, અલણ કે કુચાલના વરને પસંદ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, અને કબોટાં કરવાની ફરજ પડે છે. વખતે મોંમાગી પહે-શમણી કે પલ્લુ કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે, તથા કન્યાવિક્રય કે સાટાં તેજડાં કરવાનો વખત આવે છે. શાસ્ત્રથી બાધક હોય એવા સગપણમાં વિવાહ કરવો પડે છે, કે ગોત્ર ભાગવાની જરૂર પડે છે.

આ પ્રમાણે કન્યા લેવા દેવાની બાબતમાં વિશેષે કરીને ઉંચ વર્ણુના લોકો સંકટમાં આવી પડ્યા છે, તેનું કારણ તેમણે બાંધેલા નાના નાના વાડા છે. જેમ બહોળા ગોચર વગર ઢારને ચરવાની

આપદા પડે છે, તેમ બોહાળા વાડા વગર કન્યાઓ આપવા લેવામાં હરકત નડે છે. માટે સમજી લોકોને ઘટે છે, કે તેમણે કન્યા આપવા લેવાની બાબતમાં તડોનો ભેદ ન રાખવો, પોતાની નાત જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં કન્યા આપવાની છૂટી કરવી, એટલુંજ નહીં પણ જેમ જરૂર પડતી જાય, તેમ જે નાતો સાથે રાટી વ્યવહાર હોય, તે સાથે બેટી વ્યવહાર પણ રાખવો.

જેમનું ભાણે ખપે છે, તેમની સાથે કન્યા વ્યવહાર રાખવામાં શાસ્ત્રધારે કોઈ જાતનો બાધ નથી. આપણે જોઈએ છીએ, કે કેટલીક નાતોમાં વીશા ને દશા એવા ભેદ હોય છે. તેઓ પરસ્પર એક બીજાને કન્યા આપતા નથી. ખડાયતા વાણિયા લઈએ, તો તેમાંના વીશા ને દશા એ બે ભાઈની પ્રજા ગણાય છે. તેમના ઇષ્ટદેવ એક છે, તેમની કુળદેવીઓ એક છે, તેમનાં ગોત્ર એક છે, અને તેમના ગોર પણ એક છે; તે છતાં તેઓ પરસ્પર કન્યાની આપ લે શા માટે કરી ન શકે ? કાઠિયાવાડમાં અને દેશાવરમાં વસનારા બંને જાતના ખડાયતા એક બીજાને કન્યા આપે છે, તે પ્રમાણે ગૂજરાતના ખડાયતા કરે, તો કોઈ જાતની હરકત નથી. એજ પ્રમાણે ધર્મના કારણે એક જાતમાં ભેદ પડ્યાથી કન્યાવ્યવહાર બંધ પડે છે, તે ચઢાવા લાયક નથી. શ્રીમાળી, પોઠવાળ, વગેરે જાતના વાણિયામાં મેશ્રી ને શ્રાવક એવા વિભાગ પડેલા છે. મેશ્રી શ્રાવકમાં પ્રથમ કન્યાની આપ લે થતી, પણ હમણાં હમણાં તેનો કોઈ કોઈ ઠેકાણે પ્રતિબંધ થવા લાગ્યો છે.

જેઓ ખીલ નાતમાંથી કન્યા લાવે છે, તેમને નાતવાળા ગુન્હેગાર ગણી દહે છે, કે નાત બહાર મૂકે છે. આથી જે વ્યવહાર ચાલુ થવો જોઈએ, તે ઉલટો અટકે છે, અને તેથી નાતને પરિણામે સોસણું પડે છે. કેટલીક વાર એથી નાતમાં કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તદ પડવાનો સમય આવે છે. કોઈ વાર એવા લોકો વધારે થાય છે, ત્યારે તે નાતથી હમણેને માટે જૂદા પડે છે; તેથી વળી એક નાતનો વધારો થાય છે. આવા લોકો ગ્રાહણ હોય તો ખારડ અને વાણિયા હોય તો પાંચા કહેવાય છે. જેમને બીડ પડે છે તેઓ

ખીજી નાતોમાંથી નીકળીને કન્યાને માટે આવી નાતોમાં સામેલ થાય છે; તેથી તે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામે છે, અને ખીજી નાતોમાં ઘટાડો થાય છે, તે છતાં લોકો એ બાબતમાં કંઈ વિચાર કરતા નથી, એ ખેદકારક છે.

ખારડ, તપોદન, કારટીંગા, લવાયા, રાજગર, પાંચા, કંદોઈ વગેરે કેટલીક ગ્રાહ્ય વાણિયાની નાતો પતિત ગણાય છે, તેનાં ત્રણ કારણ જોવામાં આવે છે. પરનાત સાથે લગ્ન કરવાથી કેટલીક નાતો અધમ ગણાઈ. અધૂરા પરણેતરે વર મરી જવાથી કન્યાનું ફરી લગ્ન કરવાથી કંઈ નાત પતિત થઈ. પોતાને ન છાજે એવા હલકા ધંધા હાથમાં લેવાથી કેટલીક નાતોનો સંસર્ગ તેજ જાતના ખીજી લોકોએ બંધ કર્યો. આ ત્રણે કારણો એ નાતોને પતિત ગણવા પૂરતાં હાલ નથી, એમ વિચાર કરવાથી જણાયે. હાલ જેઓ પરનાતની કન્યા લાવે છે, તેઓને પતિત ગણવામાં નથી આવતા. માત્ર નાત તેમને ગુન્હેગાર ગણી અમુક શિક્ષા કરે છે, અને પછીથી પાવન કરી લે છે. લગ્નસંસ્કાર પૂરા ન થાય, ત્યાં સુધી લગ્ન પૂર્ણ થયું ન ગણાય. માટે અધૂરા સંસ્કારની દરમિયાન વર મરણ પામે, તો કન્યાને ખીજી વર સાથે પરણાવી શકાય. હલકા ધંધાથી પતિત થવાનું હોય, તો હાલ ઉંચ વર્ણના લોકો ગમે તે ધંધા કરે છે, તે છતાં તેમને કંઈ પતિત લેખનું નથી. લવાઈના ધંધાથી ગ્રાહ્ય પતિત થાય, તો નાટકના ધંધાથી કેમ ન થાય ? કારકું સરાવવાથી ગ્રાહ્ય અધમ થાય, તો દાડવાળાની હુકાને દાડ વેચવા સાડ ગુમાસ્તી કરનાર ગ્રાહ્ય કે વાણિયો અધમ શા માટે ન થાય ? રાજગર વગેરે યજ્ઞમાનની સાથે ખાવાથી નાપાક થયા છે, તો સેંકડો લોકો જેઓ શક્તિપંથ સ્વીકારીને કે ખીજી રીતે અલક્ષ્ય લક્ષ કરે છે, તેમને નાપાક ગણી હમેશને માટે પતિત ઠેરવવામાં કેમ આવતા નથી ?

ઔદિચ્ય જેવી બહોળી નાતને માટે એમ કહેવાય છે, કે તેમને ઘેર ત્રણ પેઢીએ ભરડી નીકળે ! અર્થાત્ એ લોકો જરૂર પડે, ત્યારે ભરડાની કન્યા પણ લાવે છે. આ છૂટ ધીમે ધીમે તેમનામાં પણ બંધ પડતી જાય છે. “ઝોદાણું ને તરકાણું” એવી કહેવત ચાલે છે,

તે ઉપરથી એ નાત બહોળી ને વધારે છૂટ લેનારી હોવાથી, તેમાં મમે તેમ કરે તે નથી શકે છે. એજ રીતે એ બીજી નાતોમાં વિભાગ ન પડતાં તે બહોળી રહે તો વધારે છૂટ લઈ શકે. કણુબીની નાત એવડી મોટી છે, કે તેમાં લોકો ગમે તેમ કરી શકે છે. “ ગરાશિયો ગોઝારો નહીં, ને કણુબી નાતગારો નહી ” એ કહેવતથી સમજાયે, કે બીજા નાતોમાં જે કારણથી લોકો નાત બહાર ચાય છે, તે કારણથી કણુબી નાત બહાર ચતા નથી. “ તેર તાંસળી ” લેગી જમી શકે છે, તેમાં કણુબીનો સમાવેશ કેટલીક વાર કરવામાં આવે છે.

કેટલીક વાર સહજ વાતમાં લોકો આડ લઈ પોતાનો લાભ ખુએ છે. કુશકી તરફ ખડાયતા વાણિયાનાં કેટલાંક ઘર છે. એ લોકો એક ખૂણામાં આવી જવાને લીધે ઘણા કાળથી બીજા ખડાયતાથી ભૂકા પડી ગયા છે. તેઓ પોતાને ખડાયતાને બદલે ખંડાયતા કહે છે. સંસર્ગ તૂટી જવાથી ખડાયતા ગોરને બદલે બીજા પ્રાદાણથી કામ ચલાવી લે છે. ઇષ્ટદેવ, કુળદેવ, ગોત્ર વગેરે તેઓ ભૂલી ગયા છે, અને કુથામે વાસ હોવાથી તથા બીજાના સમાગમથી તેમની રીત-સાતમાં પણ ફેર પડેલો છે. કન્યાઓ વધી પડવાથી તેમણે તે શુજરાતના ખડાયતાઓને આપવા વિચાર કર્યો. ડાકોરની યાત્રાએ તેઓ આઠ્યા, અને પાછા વળતાં ઉમરેઠની લાગોળે મુકામ કરી તેમણે ત્યાંના ખડાયતાઓને બોલાવી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. પૂછગાછ કરતાં ઉપર જણાવેલી ખાત્રીઓ તેમનામાં જોવામાં આવી, તેથી તેમની સાથે સંબંધ બાંધવાની ઉમરેઠવાળાએ ના પાડી. ઉમરેઠવાળાને કન્યાઓની ઘણી જરૂર છતાં તેઓએ લાગ ખોયો. એ પછી જે કોઈ કુશકી જઈ પરણી આઠ્યું, તે નાત બહાર ચયું. સ્વજાતિના વાણીયા છતાં કદાચ ખૂણે પડી રહેવાથી તેઓ કેટલીક માળતમાં અજ્ઞાન જણાયા, કે તેમની રીતસાત પસંદ ન પડી; ખેટલાજ કારણથી તેમની માગણી ન સ્વીકારી. તેથી પોતાનેજ મુકશાન થયું. આવે પ્રસંગે સમય વર્તવો જોઈએ, અને મોટું મન ‘ખબુ’ જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

બહિષ્કૃત કરવા.

આપણા સંસારનું અને ધર્મનું બંધારણ એવું છે, કે જીવ લોકોને આપણે તેમાં લેખી શકતા નથી. ઈંગ્લાંડ વગેરે દેશોમાં કાળે કરીને જીવ લોકો તે દેશના લોકો સાથે લખી જાય છે. આવા પીવાની તો તેમનામાં અડચણ નથીજ; પરંતુ કન્યા આપવા લેવામાં પણ બાધ લેવામાં આવતો નથી; અને કાળે કરીને તેઓ સ્વધર્મી હોય, તો સંસારમાં લખી જાય છે. ત્યાંના લોકો ગમે તેની કન્યા પરણવાથી નાત બહાર થતા નથી; તેમ ત્યાંની કન્યાઓ મરણમાં આવે તે જાતના લોકો સાથે પરણી શકે છે. આથી સંસારમાં જે હરકતો આપણે વેઠવી પડે છે, તે તેમને વેઠવી પડતી નથી.

એથી ઉલટું, આપણે અનેક જાતના ગુનાહને માટે લોકોને બહિષ્કૃત કરીએ છીએ, એટલે નાત બહાર કે ધર્મ બહાર મૂકીએ છીએ. જેઓ હમેશને માટે નાત બહાર થાય છે, તે નાતમાંથી કમી થાય છે, અને જેઓ ધર્મ બહાર થાય છે, તે હમેશને માટે ધર્મમાંથી કમી થાય છે; એટલે આપણને બેવડું નુકસાન થાય છે. આથી હિંદુ પ્રજા વધવાને બદલે ઘટવાનો સંભવ વધારે છે.

હાલના જમાનામાં વિદ્યાનું બળ વિશેષ છે. વિદ્યાની કીર્તિ લોકો સમજવા લાગ્યા છે, અને તેથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે છોકરાંને કેળવણી આપવા ઘણાં માબાપ યતન પણ કરે છે. આ દેશમાં અપાતી કેળવણી પૂરી થયા પછી વિશેષ અભ્યાસ કરવો હોય, તો તે વિલાયત ગયા વગર થઈ શકતો નથી, અને આવા ચઠસાચઠસીના સમયમાં વિશેષ અભ્યાસ કયો વગર સારી પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ સૌના જાણવામાં છે. મુલકી (સિવિલ સર્વિસ) ને જીવ આપતાની મોટી નોકરીઓ વિલાયતમાં અભ્યાસ કરી ઉત્તીર્ણ થયા વગર મળતી નથી, એ વાત ઘણાના જાણવામાં હશે. વળી આપણા દેશની હુન્નર કારીગરી મંદ પડી છે, દેશમાં વેપાર રોજગાર નથી, અને લોકો કંગાળ

હાલત લોગવેછે, એ પણ કોઈના જાણવા બહાર લાગ્યેજ હશે. હુન્નર કારીગરી ખીલવવા માટે જે જ્ઞાન જોઈએ, તે વિલાયત ગયા વગર જોઈએ તેવું મળતું નથી. વળી જે અનેક જાતનાં સેંકડા કારખાનાં વિલાયતમાં ચાલેછે, તે નજરે જોઈ અનુભવી જ્ઞાન મેળવ્યા વગર આપણા લોકો કારખાનાં ચલાવવાને કે નવી શોધ કરવાને શક્તિમાન થવાના નથી. આપણા ઉપાજ્ઞાનનાં સાધન કદાં, એટલે ઉતરતી પંક્તિની નોકરી, અસલથી ચાલતી આવેલી ખેતીવાડી, હલકી જાતની હાથે કરવાની કારીગરી, અને લેવડદેવડ છે. આથી આપણા દેશ આખા કેમ થઈ શકે ? હલકી જાતની નોકરીથી તવંગર થવાય નહીં. જમીને કસ ચોર્યોછે, તેથી અને જૂની પદ્ધતિથી ને સાદાં ઓળારથી પેટ પૂરતું પણ પકવી શકાતું નથી. કારીગરો ભૂખે મરેછે, અને તેઓ પોતાનો કસબ છોડી ખેતી આદિમાં પડેછે. લેવડદેવડ એટલે બ્યાજ વટંતરનો ધંધો લઈએ, તો તેમાં પણ કંઈ હમ નથી અને માલની આપ લે કરવી એમાં પણ ઘણું ખાટવાતું નથી. પરદેશી કે દેશી માલ ખરીદવો કે વેચવો, એમાં તે કેટલો નફો મળી શકે ? માલ આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાની તજવીજ કરવી જોઈએ. આપણે જે પ્રકૃતિ-પદાર્થો ખેતીવાડીથી કે ખીજી રીતે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તે પરદેશ જાયછે, અને તેની અનેક ખનાવટો થઈ આપણા દેશમાં આવેછે, તેના આપણને પુષ્કળ પૈસા આપવા પડેછે. હવે જો એવો માલ આપણે ત્યાં તૈયાર થતો હોય, તો આપણને કેટલો લાભ થાય ? પણ એવો માલ કરવાને શક્તિવાન થવું હોય, તો તે બાબતનો ધંધલમ શીખવો જોઈએ. ખીજા લોકો તે શી રીતે કરેછે, તે નજરે જોવું જોઈએ, તથા તેનો અનુભવ લેવો જોઈએ. વળી આપણે જોઈએ છીએ, કે આપણા દેશના પ્રકૃતિ-પદાર્થો ને ખીજો માલ પરદેશ મોકલવાતું કે પરદેશનો માલ અહીં લાવવાતું કામ પરદેશમાં તેમજ અહીં પણ ઘણું લાગે પરદેશીઓજ કરે છે, તેથી મોટો લાભ તેમને થાય છે. આ બધા લાભ પરદેશમાં ગયા વગર આપણને મળી શકવાના નથી.

આપણા રાજકર્તાની ગાદી વિલાયતમાં છે. ત્યાંનું રાજબંધા-

રણ કેવું છે, તે જોવા જાણવાની જરૂર છે. એ દેશ આખાદી અને ઉન્નતિ શા કારણે ભોગવે છે, તે તપાસવાની અગત્ય છે. એ દેશમાં સુધારો કેવી રીતે કયા કારણથી દાખલ થયો, તે જોવું જોઈએ. ત્યાંના લોકોમાં એવા તે કયા સફળતા છે, કે જે વડે તે દુનિયાના મોટા ભાગ પર રાજ કરે છે, અને દુનિયાના સર્વ ભાગમાં વેપાર રાજગારને માટે, શોધ કરવાને માટે, કે શોખની ખાતર જાય છે? સુધરેલા દેશોમાંથી આપણને જોવા જાણવાનું ને સુધરવાનું ધણું મળી શકે એમ છે.

આવાં કારણોને માટે જેઓ વિદેશ ગમન કરે, તેમને હરેક રીતે ઉત્તેજન આપવું, એ હરેક દેશી ભાઈનું કર્તવ્ય છે. વિદેશ જનારા જેમ પોતાને માટે લાભ મેળવે છે, તેમ તેઓ નાત જાતને અને દેશને પણ લાભકર્તા નિવડે છે. માટે જેમ વધારે માણસો વિલાયત જાય, તેમ હરેક નાતે કરવું જોઈએ. પૈસાટકાની અને ખીજી હરેક જાતની મદત તેમને નાતીલાઓએ તથા દેશી ભાઈઓએ આપવી જોઈએ. તેઓ પાછા આવે, ત્યારે તેમને દેશ હિતેચ્છુ અને દેશનું સારું કરનારા ગણી કુલે વધાવી લેવા જોઈએ. પરંતુ આપણે તો તેથી ઉલટું જ કરીએ છીએ. તેમને મદત કરવાને બદલે તેમના સામા થઈએ છીએ. વિલાયત જઈ આવ્યા, માટે જાણે તેમણે કોઈ ભયંકર પાપ કર્યું હોય, એમ ગણી તેમનો સ્પર્શ કરવા પણ ચડાતા નથી ! તેમને એકદમ બહિષ્કૃત કરીએ છીએ, એટલું જ નહીં, પણ તેમના મા, બાપ, ભૈરાં, છોકરાં ને બીજાં કોઈ જે તેમની સાથે સંબંધ રાખવા જાય, તેમને પણ નાત બહાર મૂકવા તત્પર થઈએ છીએ. તેમની પાસે પ્રાયશ્ચિત કરાવી પંચગવ્યની ગોળીઓ ગળાવીએ છીએ. સેંકડો રૂપીઆ તે પાછળ ખરચાવીએ છીએ, અને એટલેથી પણ ન ધરાતાં જ્ઞાતિ ભોજનને માટે કે બીજી રીતે તેમની પાસેથી ભારે દંડ પણ લઈએ છીએ ! વળી તેમ કરતાં પણ કેટલીકવાર તો પૂર્ણ રીતે નાતમાં દાખલ પણ કરતા નથી. બીચારાઓને વિલાયત જવા આવવામાં તથા ત્યાં રહેવામાં પુષ્કળ ખર્ચ કરવું પડે છે, અને

દાઝયા ઉપર હામ નાતવાળા કરે છે. આતે કેવી ઘેલાઈ ! એથી પરિણામ શું થાય છે ? બીજા લોકો વિલાયત જતા અટકે છે, અથવા તો ઘણાજ થોડા વિલાયત જવાની હામ લીડે છે.

આપણે પાછળ કહી ગયા, તેમ વિલાયત જવાનો પ્રતિબંધ શાસ્ત્રમાં નથી; તેમ કાળું પાણી ઓળંગી બીજા દેશોમાં જતાં ને વાંધો લેવામાં આવતો નથી, તો વિલાયતનેજ માટે વાંધો શા માટે લેવો નેઈએ ? પૂર્વે આપણા લોકો વિલાયતના (યુરોપના) તથા બીજા દેશોમાં જતા, અને હાલ પણ બીજા દેશોમાં જાય છે. આફ્રિકા ખંડ જેવા જંગલી મુલકમાં જવાનો વાંધો નથી, તો યુરોપખંડ જેવા સુધરેલા મુલકમાં જવાને વાંધો શા માટે હોઈ શકે ? ત્યાંના લોકો મોમાં થુંકીને કે બીજા જુલમ કરીને અહીંથી જનારાને વટાળતા નથી. ત્યાં પોતાનો ધર્મ સાચવીને મજેથી રહી શકાય છે. અખાધ ખાવું ન ખાવું એ પોતાની મરજીની વાત છે. અહીં રહીને જેઓ એવું કામ કરે છે, તેને આપણે શું કરીએ છીએ ? કદી જરૂર લાગે, તો શાસ્ત્રાધારે સહજ પ્રાયશ્ચિત કરાવી વિલાયત જઈ આવનારને પાવન કરી લેવો ઘટે છે. તેને ખરચના ખાડામાં નાંખવાનું કે કેટલીક મુઠત સુધી નાત બહાર રાખી લેવાનું કરવાનું છોડી દેવું, એમાંજ ઠહાપણ છે, અને એમાંજ આપણા દેશનું હિત સમાજેલું છે, એમ સમજવું.

જેઓ અન્ય ધર્મ સ્વીકારે છે, તેમને હિંમેશને માટે નાત બહાર અને ધર્મ બહાર કરવામાં આવે છે. એવા લોકો કદી પાછો પોતાનો ધર્મ સ્વીકારવા તત્પર થાય, તોપણ તેમને નાતમાં કે ધર્મમાં લેતા નથી. એક વાર કોઈ બીજા ધર્મમાં વટલ્યો કે થઈ ચૂક્યું. પછી તે થોડા દિવસમાં પાછો આવવાનું ચહાય, કે પોતાની બૂલનો ખરો પશ્ચાતાપ કરે, કિંવા તેને માટે ગમે તે પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થાય, તોપણ તેનું કંઈ વળે નહીં. અન્ય ધર્મીને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરાય નહીં, અને જે હિંદુઓ બીજા ધર્મ અંગીકાર કરે, તેમને પાછા લઈ શકાય નહીં, તેથી હિંદુ ધર્મને અને હિંદુ પ્રજાને બેવડું નુકસાન થાય છે. એથી આપણો ધર્મ અને આપણી પ્રજાની

વૃદ્ધિ થવાને બદલે તેમાં ઘટાડો થવાનો સંભવ છે. બૌદ્ધ શિવાય હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ધર્મે વિદેશમાં પોતાનો પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યોજ નથી; તેમ બીજા ધર્મમાં ગએલા હિંદુઓને પાછા લેવાની ગોઠવણ પણ કોઈ ધર્મવાળા કરતા નથી, એ ખેદરકારક છે.

જેર જુલમથી કે લાલચના માર્યો લાખો હિંદુઓ મુસલમાન થએલા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ગએલાની સંખ્યા થોડી નથી. જો કે ઉંચ વર્ણના લોકો બીજા ધર્મમાં કવચિતજ જાય છે, તથાપિ નીચ વર્ણના લાખો માણસો પરધર્મમાં ગયા છે, ને જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મવાળા જુલમથી વટાળતા નથી, પણ બોધથી ને સુક્તિથી તેઓ હિંદુઓને પોતાના ધર્મમાં લેવાને ક્ષેત્રમંદ્ર થાય છે. જે હિંદુઓ ખ્રિસ્તી થાય છે, તેઓ ખ્રિસ્તી સંસારમાં ઢાખલ થઈ શકતા નથી, કે તેમના જેવા લાભ મેળવી શકતા નથી, તેથી તેઓ ' અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ ' ની હાલતમાં આવે છે. ખ્રિસ્તી થએલા સર્વ જાતિઓના હિંદુઓનું જૂથ જૂડું બંધાય છે, અને તેમાં ઉંચ નીચનો ભેદભેદ ન રહેતાં તેમને એક બીજા સાથે સંબંધ બાંધવો પડે છે. આથી કેટલાક કંટાળે છે. કેટલાક લાભ મળવાની આશાએ જાય છે, અને ધારેલી ઇચ્છા પાર ન પડવાથી કંટાળો ખાય છે. કેટલાક ધર્મનું પૂરું રહસ્ય સમજ્યા વગર ઝંપલાવે છે, અને પાછળથી પસ્તાય છે. આવા લોકો પાછા હિંદુ થવાની ઇચ્છા ધરાવે છે.

મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી થવા છતાં પણ ઘણા હિંદુઓ પોતાના રીત રિવાજ કાયમ રાખે છે, એટલુંજ નહીં, પણ પોતાના મૂળ ધર્મ ઉપરની આસ્થા પણ તજતા નથી. પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે મોલ્દે-સલામમાં પરણેતર વખતે બ્રાહ્મણ-ગૌર ચોરી કરે છે, અને કાજુ નિકા પણ પોકરાવે છે. તેઓ હિંદુ દેવ દેવીઓની માનતા રાખે છે, અને ખુદાને તથા પીર પેગંબરને પણ લખે છે. પહેરવેશ હિંદુને રાખે છે અને નામ પણ હિંદુનાં પાડે છે. વસાઈ પાપડી તરફના હિંદુ ખ્રિસ્તીઓ મરિયમને માને છે, અને માતાને વધામણાં પણ દે છે. બીજી બધી જાગતમાં તેઓ મોલ્દેસલામ હિંદુઓને મળતા આવે છે. એવા હજારો લોક હિંદુ થવાની ઇચ્છા ધરાવે છે.

અંગ્રેજી શીખનારાઓને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાનો તથા પાઠરીઓ ને બીજા અંગ્રેજ શિક્ષકોના સહવાસમાં આવવાનો પ્રસંગ મળે છે. નર્કવાદના અને નાસ્તિક વિચારના શ્રેયે પણ વખતે તેઓ વાંચે છે. પોતાના ધર્મનાં પુસ્તકો યોડાનેજ વાંચવા મળે છે. ઠાંતો ભાષાના અજ્ઞાનથી કે વાંચવાના અભાવથી તેવાં પુસ્તક તેઓ વાંચવાની તસ્દી લેતા નથી. તેમને પોતાનાં ધર્મનો ઉપદેશ મળતો નથી. તેમના મનનું ખાત્રીપૂર્વક સમાધાન કરે, એવા આચાર્યો, મહા પંડિતો, કે યોગીઓને! તેમને સમાગમ થતો નથી. એથી કોઈ કોઈ ઉંચ વર્ણના ને અંગ્રેજી સાફ જ્ઞાન પામેલા, પણ ઉતાવળીઆ ને સારાસારનો નિઃપક્ષપાતપણે ને સાવકાશ વિચાર ન કરનારા પોતાનો ધર્મ તણ દે છે. કેટલીક મુદતે પોતે બાંધેલી આશાઓમાં નિષ્ફળ થવાથી તેઓ પસ્તાય છે. અને પોતાની ભૂલ માલમ પડે છે, ત્યારે પાછા પોતાના ધર્મમાં આવવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓની ખાત્રી થાય છે, કે સ્વર્ગે જવાનો કે મોક્ષ પામવાનો માર્ગ અન્ય ધર્મમાં જવાથી સરળ થતો નથી. તેઓને સમજ પડે છે, કે પ્રથમ સપાટે જે ઉજળું એટલું દૂધ ધાર્યું હતું, તે ઝાંઝવાના જળના જેવું છે. તેઓને અનુભવ થાય છે, કે જે મંસારમુખ હિંદુ છતાં મળતું તે સુખ બીજે સ્થળે પ્રાપ્ત થતું નથી. આવી સ્થિતિમાં તેઓ હિંદુ ધર્મમાં પાછા આવવાની ઇચ્છા રાખે, એ સ્વાભાવિક છે.

આ પ્રમાણે જે લોકો પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવવા માગતા હોય, તેમને પાછા દાખલ કરવામાંજ ડહાપણ છે. પણ એવું ડહાપણ વાપરનાર કોણ? હિંદુ ધર્મમાં સેંકડો પંથ છે, તેમાંથી કયા પંથવાળા તેમને દાખલ કરે? બૂદા બૂદા પંથના આચાર્યોને પોતાના પંથની તમાજ કયાં છે? તેઓ પોતાના પંથની ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ માટે દરકારજ કયાં રાખે છે? તેઓ લેગા મળીને આવો વિચાર કરે, એ બનવુંજ અશક્ય જેવું લાગે છે. કદી કોઈ આચાર્ય પોતાના ધર્મમાં એવા લોકોને દાખલ કરવાની હામ બીડે, તો તેના સેવકો વંકાય. સેવકોમાં અનેક નાતો અને જાતો હોય, તેથી કયી નાતજાતમાં તેમને દાખલ કરે?

આ પ્રશ્નનો નિકાલ એક રીતે આવી શકે એમ છે. જે પંથમાંથી અને જે નાતજાતમાંથી એ લોકો ગયા હોય, તે પંથમાં ને તે નાતજાતમાં તેમને પાછા લેવા જોઈએ. ધર્મનો બાધ આવતો હોય તો, તેમની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. તેઓ પાછા આવવાની આતુરતા બતાવેછે, તેથી તેઓ પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ કરેછે, એ તો આપોઆપ શાખીત થાયછે. જેમના વડોવાઓએ અમુક કૃત્ય કર્યું હોય, તેની ભારે શિક્ષા તેમણે શા માટે લોગવવી જોઈએ ? કોઈ મુસલમાની સાથે વ્યવહાર બાંધી તેના હાથનું ખાય છે, તે છતાં તેને જો નાતમાં લેવામાં આવે છે, તો આવા લોકોને નાતમાં પાછા દાખલ શા માટે કરી ન શકાય ? વટાળ ગણીયે, તો બંને વર્ગનો સરખો છે. બંને પાછા આવવાની આતુરતા રાખે છે, અને પોતાના કૃત્યનો પરતાવો કરેછે, તો પછી એકને નાતમાં દાખલ કરવો, અને બીજાને ન કરવો, એ અન્યાય છે.

આ બાબતનો વિચાર આચાર્યોએ, ધર્મોપદેશકોએ, અને પંડિતોએ ખાસ કરવો ઘટે છે. તેઓ શાસ્ત્રધારે કંઈ પણ નિકાલ કાઢે, તો ઘણું સાફ. તેમણે કરેલા નિર્ણયને હિંદુઓ જરૂર માન આપશે. તેઓ દીર્ઘ દૃષ્ટી વાપરીને રસ્તો કાઢી આપશે, તો તેથી હિંદુ ધર્મ તથા હિંદુ સંસ્કારને સારો લાભ થશે. વૃદ્ધ માખાપ, તરૂણ સ્ત્રી, અને નાનાં બાળકો, જેમને બીજા ધર્મમાં પ્રવેશ કરનારે રાજગતાં ને ટળવળતાં મૂક્યાં હશે, તેમની આંતરડી એવો નિકાલ કાઢી આપનારને નિરંતર આશીશ દેશે. તેઓ પોતાના ધર્મના ને દેશના શુભચિંતક ગણાશે, અને એક મહત્ કાર્ય કરીને અમર કીર્તિ મેળવશે.

ઉપરનાં મુખ્ય બે કારણ શિવાય અનેક જાતના નાના મોટા ગુન્હા માટે થોડી કે ઘણી મુદતને સાફ ગુનેહગારને નાત બહાર કે મહાજન બહાર કરવામાં આવેછે. કોઈ વિવાહ તોડે, કિંવા બીજા તરફમાં કે એકઠામાં કન્યા ઉતારે, તો વખતે તેને નાત બહાર મૂકે. કોઈ હિંદુ ધર્મનો, આખી નાત કે મહાજન પાળતું ન હોય, એવો પંથ

જાહેર રીતે સ્વીકારે, તો તે નાત બહાર કે મહાજન બહાર થાય. કોઈ ગોત્ર ભાગે, એટલે પોતાના ગોત્રમાં કન્યા આપે લે, તો તે નાત બહાર થાય. જેની સાથે રાષ્ટ્રીયવહાર હોય, એવી પરનાતની કોઈ કન્યા લાવે, તો તે બહિષ્કૃત થાય. કોઈથી અબલુતાં કે બીજાની છેતરપંદીને લીધે હલકી જાતની કન્યા પરણી જવાય, તો તેને નાત બહાર મૂકવામાં આવે. અલક્ષ્ય લક્ષ કરનાર અને મદ્યપાન કરનાર નાત બહાર થાય. હલકી જાતની સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી સંબંધ બાંધી તેના હાથનું ખાય પીએ, તો તે નાત બહાર થાય. નાતે પ્રતિબંધ કરેલા ધંધા કોઈ લેઈ ખેસે, અથવા ધર્મથી પ્રતિકૂળ હોય, એવા ધંધા કોઈ કરે, તો તેને નાતિ બહાર મૂકાય. શાંતિએ પ્રતિબંધ કરેલા ખાનપાનનો કોઈ ઉપયોગ કરે, તો તેને નાત બહાર થવું પડે. ગુનેહગારને મઠત કરનાર નાત બહાર થાયછે. દંડ વગેરે નાતથી થએલી સજાનો જે અમલ ન કરે, તેને તે કરતાં ભારે એટલે નાત બહાર મૂકવાની સજા થાય છે. પરંતુ ગમે તેવા કારણે નાત બહાર મૂકવાનો વહિવટ સારો નથી. નાત બહાર મૂકવાની સજા સૌથી ભારે છે, તેનો હલકી જાબતમાં ઉપયોગ કરવાથી તેનું મહત્વ ઘટે છે. એને સૌથી છેલ્લી અને મોટા ગુનાહને માટે વાપરવી જોઈએ. નાત બહાર મૂકવાની સજા વડે ઘણી વાર નાતોમાં બખેડા થાય છે, અને તડો પડવાનો વખત આવે છે. સજાનો ઉપયોગ વારંવારે કરવાથી અને તેમાં પક્ષાપક્ષ બતાવવાથી નાતના આગેવાનોનું બળ ઘટેછે, અને નાતના બંધારણમાં સડો પેસે છે. હમેશ નાત બહાર મૂકવાથી નાતની વસ્તીમાં ઘટાડો થાય છે.

વિભાગ ૨.

શ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ.

સંસારના કાર્યવ્યવહારમાં શ્રીઓ મોટો ભાગ લે છે. સંસારની સ્થિતિ સુધરવા બગડવાનો મોટો આધાર શ્રીઓ ઉપર છે. સંસાર સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ શ્રીઓ વડે નિવડે છે. એક કવિએ કહ્યું છે, કે “ આ સાર વગરના સંસારમાં સારી શ્રી એજ સાર છે. ” માટે આર્થ લોકોમાં શ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ પરાપૂર્વથી ઠેવી ચાલી આવી છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ.

સંસાર સુધારાના સંબંધમાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના મુખ્ય ત્રણ ભાગ પાડી શકાય. ૧ વૈદિક કાળ, ૨ ભારત કાળ, ૩ સાંપ્રત-કાળ. આર્થ લોકો આ દેશમાં આવ્યા, તે વખતથી ભારતનું સુદ્ધ થયું, ત્યાં સુધીના સમયને વૈદિક કાળ કહીશું (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ સુધી). પાંડવ કૌરવના વખતથી તે ઐદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો થયો, ત્યાંસુધીના સમયને ભારત કાળ કહીશું (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ થી ઇ. સ. પછી ૩૦૦ વર્ષ સુધી). એ પછીનો પૌરાણિક, મુસલમાની, અને અત્યાર સુધીનો સમય સાંપ્રત કાળ. તે વૈદિક અને ભારત કાળમાં શ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ ઠેવી હતી, તે વિષે હત્ત સાહેબ પોતાના પ્રાચીન ભારત નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે લખે છે. વૈદિક કાળની શ્રીઓ માટે તે કહે છે કે:—

“ સુશિક્ષિત શ્રીઓનાં ચિત્ર આપણને આથી પણ વધારે સુખકર લાગે છે. આ શ્રીઓ પોતેજ ઋષિ હતી. સૂક્તો રચતી, અને પુરૂષ વર્ગ માફક યજ્ઞક્રિયા કરતી; કેમકે તે વખતે શ્રીઓને માટે પીડાકારી બંધનો નહતાં. તેમને પડદેનશીન કે અલણ રાખવા અથવા મંડળમાં તેમની હકદાર સ્થિતિમાંથી દૂર રાખવા, કંઈ પણ પ્રયત્ન થતો નહીં. તેમને યોગ્ય દરેક કામમાં દરેક જગાએ આપણે તેમને યજ્ઞક્રિયામાં ભાગ લેતી અને મંડળ ઉપર પોતાની અસર પ્રવર્તાવતી જોઈએ છીએ. હજારો વર્ષોથી વારસામાં ઉતરી

આવેલું સુશિક્ષિત સ્ત્રી ' વિધાધારા ' નું ચિત્ર જોઈ આપણે આનંદ પામીએ છીએ. આ પવિત્ર સ્ત્રી સૂકતો રચતી, યજ્ઞક્રિયાઓ કરતી, અને પરિણીત દંપતીઓનો પરસ્પર સંબંધ સફળપાશથી બાંધી દેવા, અને નિયમિત રાખવા, સરલ ઉત્સાહથી અગ્નિની સ્તુતિ કરતી (મં. ૫-૨૮-૩). બીજી સ્ત્રીઓનાં નામ પણ આપણે વાંચીએ છીએ, જેઓ ઋગ્વેદમાં ઋષિ મનાયેલી છે. ”

“ વૈદિક સમયના જેવા સરળ મંડળમાં જીવનનો સંબંધ પાછળના વખતની માફક વજ્રમય ધારાથી નહીં, પણ દરેક માણસના અપ અને ઉપયોગ ઉપર બંધાતો; એટલા માટે સર્વ કન્યાઓએ પરણવું જ જોઈએ, એવી કાંઈ ધાર્મિક આવશ્યકતા નહોતી. આથી ઉલટું અપરિણીત સ્ત્રીઓ, જેઓ પોતાના પિતાનાજ કુટુંબમાં રહેતી, અને સ્વાભાવિક રીતે પૌત્રિક સંપત્તિના લાગનો દાવો કરી લેતી, તેઓના સંબંધી સૂચનો મળે છે (મં. ૨-૭-૭). બીજી બાજુએ જોઈએ તો સાવધાન અને ઉદ્યોગશીલ ગૃહપત્નીઓ ગૃહવ્યવસ્થાની સંભાળ રાખતી, ઉધાની માફક સર્વને જાગ્રત કરતી, પ્રભાતમાં (મં. ૧-૧૨૪-૪) કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્યને ઠામે મોકલતી, અને ગૃહકાર્યમાં ઉપયુક્ત સફળુણા, જેને માટે હિંદુ પત્નીઓ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વખતથી તે આજ સુધી વખણાયેલી છે, તેનાથી યુક્ત રહેતી, તેનાં સૂચનો વારંવાર થાય છે. ”

“ સ્વામી પસંદ કરવામાં કન્યાઓનો મત લેવાતો, એમ જણાય છે. તેમની પસંદગી હમેશાં સુખાવહ નથી હોતી, કેમકે ઘણીએક સ્ત્રીઓ તેના ધનથી લોભાઈ જાય છે, પણ ઉદાર સ્વભાવની અને સુંદર આકૃતિની સ્ત્રી ઘણામાંથી પોતાના ઇષ્ટનેજ સ્વામી તરીકે પસંદ કરે છે, (મં. ૧૦-૨૭-૧૨). ઉત્તર કાલીન સ્વયંવર વ્યવસ્થાની છાયા ઉપરની ઋગ્વેદમાં જણાય છે, એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ, તે પણ એ તો નિઃસંશય વાત છે, કે પિતા પોતાની દીકરીઓને માટે સ્વામી પસંદ કરવામાં પોતાનો ડહાપણ ભરેલો અધિકાર રાખતા, અને સાંપ્રત કાળની માફક પોતાની

કન્યાઓને સુંદર રીતે અલંકૃત કરી, અને સુવર્ણાલંકારથી વિભૂષિત કરી તેનું દાન કરતા (મં. ૯-૪૬-૨, મં. ૧૦-૩૯-૧૪).”

“ લગ્નક્રિયા બહુ યોગ્ય રીતે થતી, અને વરકન્યા પરસ્પર વચનો આપતાં, તે પણ પ્રસંગાનુકૂળ અપાતાં. ઋગ્વેદના પાછળના ભાગમાં એક સૂક્તમાંથી થોડીએક ઋચાઓ આપણે આપીશું, તેમાં આ ક્રિયા સંબંધી આનંદદાયક ચિત્ર છે. નીચે આપેલી ઋચાઓમાંની પહેલી બે એમ બતાવે છે, કે બાળલગ્નનો અસ્વાભાવિક રિવાજ અબણ્યો હતો, અને કન્યાઓને યૌવન પ્રાપ્ત થયા પછી પરણાવવામાં આવતી. ” (એ ઋચાઓ છોડી દીધી છે).

ભારતકાળની સ્ત્રીઓ સંબંધે દત્ત નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ આપણે જોયું છે, કે સ્ત્રીઓનો ગુપ્ત વાસ પ્રાચીન આર્યો-વર્તમાં કેવળ અબણ્યો હતો. હિંદુ સુધારાના ઉદય કાળથીજ હિંદુ સ્ત્રીઓ માનવંત દશા ભોજવતી. તેમના કબજામાં દોલત રહેતી, અને તેમને વારસો મળતો, તેઓ યજ્ઞમાં અને ધર્મકાર્યમાં ભાગ લેતી; તેઓ રાજ-પ્રસંગે મોટી સભાઓમાં આવતી, પ્રસિદ્ધ રસ્તાઓ ઉપર હમેશાં પોતાના જરૂરી વખતે જતી; તેઓ ઘણી વખત તે સમયની વિદ્યામાં નામ મેળવતી, અને રાજ-નીતિ તથા રાજકાર્યમાં તેમને યોગ્ય સત્તા હતી, અને અગર જો કે યુરોપની અર્વાચીન સ્ત્રીઓની માફક તેઓ પુરુષોના મંડળમાં અતિ છૂટથી ભળતી નહીં, તો પણ અત્યંત ગુપ્ત વાસ અને બંધન, એ હિંદુ રિવાજ નથી; તે રિવાજ મુસલમાની સામ્રાજ્યના વખત સુધી હિંદુસ્તાનમાં અબણ્યો હતા, અને હજી સુધી પણ હિંદુસ્તાનના મહારાષ્ટ્ર જેવા ભાગોમાં જ્યાં મુસલમાનોની સત્તા બહુ અદ્ય હતી, ત્યાં અબણ્યોજ છે. કોઈ પ્રાચીન પ્રજા સ્ત્રીઓને હિંદુઓના જેટલું માન આપતી નહીં. પણ તેમના સાહિત્યથી અબણ્યો તથા તુર્કી રિવાજો ઉપરથી પૂર્વની સ્ત્રીઓનો ખ્યાલ બાંધનાર લેખકો તરફથી હિંદુઓને અન્યાય મળ્યો છે, અને તેમને મિથ્યા દોષારોપણ થયું છે.”

સ્ત્રીઓને અતિ માન મળતું, એમ બતાવનારાં અસંખ્ય સ્થાનો પ્રાદ્યુષ્યમાંથી નીકળે, પણ આપણે એક બે આપીનેજ સંતુષ્ટ

ચર્ચુ'. પહેલામાં યાજ્ઞવલ્કયે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો, તે સાંજે તે અને તેની વિદ્વાન પત્ની મૈત્રેયી વચ્ચેનો સંવાદ છે.

‘ હવે અંત્યાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતો યાજ્ઞવલ્કય બોલ્યો; મૈત્રેયી ! ખરેખર હું હવે આ મારા ઘરમાંથી ચાલ્યો જાઉં છું, તે પહેલાં તારી અને કાત્યાયનીની વ્યવસ્થા કરતો જાઉં. મૈત્રેયીએ કહ્યું, મારા સ્વામી, ધનથી પૂર્ણ આ આખી પૃથ્વી મારા કબજામાં હોય, તો મને કહો, કે તેનાથી હું અમર ચર્ચુ ? યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું, નહીં, નહીં, ધનવાન માણસના જેવી તું જીવેલી લોગવીશ, પણ ધનથી કદાપિ અમરપણની આશા નથી. પછી મૈત્રેયીએ કહ્યું, જેનાથી હું અમર ન થાઉં તેને હું શું કરું ? મારા સ્વામી ! અમરત્વ વિષે જે તમે જાણતા હો, તે મને કહો. યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ આપ્યો, તું મને અત્યંત પ્રિય વચન બોલે છે. આવ, બેસ, હું તને તે સમજાવું; હું જે કહું તે ધ્યાનમાં રાખજે. સર્વ વ્યાપી આત્મા પતિમાં, પત્નીમાં, પુત્રમાં અને ધનમાં, પ્રાણીમાં અને દેવતામાં, સર્વ દુનિયામાં, દેવોમાં, જીવતા પ્રાણીઓમાં અને વિશ્વ આખામાં નિવાસ કરે છે (જૃહદારણ્યક ઉપનિષદ). ‘આપણું’ ખીલું પ્રમાણ પણ તેજ ઉપનિષદમાંથી છે; અને તે વિદેહના રાજા જનકની સલાના વિદ્વાનોના મહાન મંડળનો હેવાસ આપે છે.

‘ જનક વિદેહે એક યજ્ઞ (અશ્વમેધ) કર્યો, અને તેમાં આચાર્યોને દાન આપ્યાં. કુરૂ અને પાંચાલના પ્રાણીઓ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. જનકને કયો પ્રાણી વધારે ભણેલો છે, તે જાણવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તેણે એક હલ્લર ગાયો એકઠી કરી, અને દરેકને શીંગડે દશ દશ પદ (સુવર્ણનાં) જાંઘ્યાં, અને જનક તેમના પ્રત્યે બોલ્યો, હે પૂજ્ય પ્રાણી ! જે સર્ગથી પ્રસ હોય, તે આ ગાયો હાંકી જાય. પછી પેલા પ્રાણીઓની હિંમત ચાલી નહીં, પણ યાજ્ઞવલ્કયે તેના શિષ્યને કહ્યું, પ્રિય વત્સ ! તેઓને હાંકી જા. તેણે જવાબ દીધો, ઠીક સામગ્રેષ્ઠ ! અને પછી તેઓને હાંકી ગયો. આથી પ્રાણીઓ ગુસ્સે થયા, અને મહર્ષિ આચાર્ય યાજ્ઞવલ્કયને પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા; પણ

યાજ્ઞવલ્કય તે સર્વને પહોંચે તેમ હતો. યાજ્ઞવલ્કયમાં ખામી જણાઈ નહીં. વિદ્વાનો એક પછી એક શાંત થયા. તે મહાન સભામાં એક સ્ત્રી હતી, જે તે વખતમાં જ્ઞાનમાં અને બ્રાહ્મણ વિદ્યામાં ઉતરે તેવી નહોતી; આ એક અદ્ભૂત વાત છે, અને તે સમયના રિવાજને પ્રકાશમાં લાવે છે, કેમકે તે સ્ત્રી હતી. તે ભરસભામાં ઉભી થઈ અને બોલી, યાજ્ઞવલ્કય ! કાશી કે વિદેહ રાજના સુભટનો પુત્ર ધનુષ્ય ચઢાવીને શત્રુનું વિદ્યારણ કરે તેવાં બે તીર હાથમાં ધારણ કરી જેમ રણ-સંઘ્રામમાં લઢવા ઉભો થાય, તેમ હું તારી સાથે બે પ્રશ્નો લઢવા ઉભી થઈ છું. તે પ્રશ્નનો જવાબ આપ તે સલાહ પૂછાયા, અને તેનો જવાબ મળ્યો, ગાર્ગી અવાચક-શાંત થઈ. ”

આ અને આવાં બીજાં સ્થાનો શું એમ નથી બતાવતાં, કે પૃથ્વીની પીઠ ઉપરની બીજી બધી પ્રાચીન પ્રજાઓના કરતાં પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીઓને કદાચ વધારે માન મળતું ? પોતાના ધણી-ઓની બુદ્ધિમાન સહચરી, સંસારની મુસાફરીમાં તેમને મિત્ર તથા પ્રિય સહાય રૂપ, ધર્મક્રિયાઓમાં તેમની ભાગિની, તથા તેમને પવિત્ર ગૃહસ્થાના નિદાનરૂપ ગણાઈ, હિંદુ પત્નીઓ જૂના વખતમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા પામી છે. ગાર્ગી કે મૈત્રેયીના જેવું ગૂઢ જ્ઞાન તેમને મળે, એમ વારંવાર ન બનતું, પણ તેમ છતાં તેમને સામાન્ય બાબતની માહિતી મળતી, તથા તેઓ ગૃહકાર્યમાં કુશળ થતી. સ્ત્રીઓની ગતિ અને કાર્ય ઉપરના અયોગ્ય બંધનમાંથી મુક્ત હોઈને તેઓ જે મંડળમાં હોય, તેમાં સ્વતંત્રતાથી ફરતી, જાહેર ઉત્સવમાં જતી, ધર્મ-યજ્ઞ કરતી, અને મિત્રોમાં પરસ્પર મળવા જઈ શકતી. આથી પણ વધારે, તેઓને મિલકત અને વારસાનો પણ હક મળતો; આ ઉપરથી તેમને મળતાં માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રદર્શિત થાય છે. પ્રાચીન રિવાજને અર્વાચીન સુધારાની પદ્ધતિ સાથે સરખાવવા, એ કવચિતજ ઉચિત ગણાય; પણ આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ લખનાર, જેણે પ્રાચીન હિંદુઓના સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે એમ ખાતરીથી કહેતાં શકે ખાશે નહીં, કે ત્રણ હજાર વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં જે માન સ્ત્રીઓને મળતું, તેના કરતાં વિશેષ માન સ્ત્રીસ અને

રામના અતિ મુધરેલા દિવસોમાં પણ તે દેશોમાં તેમને મળ્યું નથી.

“ આપણે આગળ દહી ગયા તેમ જાળ-લગ્નો હજી ભારત-કાળમાં અનલગ્નતા હતાં, અને કુમારિકાઓનાં યોગ્ય વયે થએલાં લગ્ન સંબંધી ઘણી સૂચના મળે છે. વિધવા વિવાહનો પ્રતિબંધ ન હતો, એટલું જ નહીં, પણ તેને માટે તો સ્પષ્ટ વિધી વાક્ય છે, અને વિધવા ફરી પરણે તે પહેલાં તેને કરવાની ક્રિયાઓ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે. હજી વર્ણ-પદ્ધતિ વાળી શકાય તેવી હતી, તેથી ઘણી વાર એ વર્ણના માણસો ખીજી જ્ઞાતિની વિધવા સાથે લગ્ન કરતા, અને જો કોઈ સ્ત્રીના પહેલા દસ પતિ અપ્રાપ્ત હોય, અને પછી તેને પ્રાપ્ત પરણે, તો તેજ એકલો તેનો પતિ ગણાય (અથર્વ વેદ ૫-૧૭-૮).

“ આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી તરફ ભક્તિ અને પ્રેમ-પૂર્વક ધર્મ બજાવવાને માટે કાયમની પ્રસિદ્ધ છે; અને આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીઓની રૂપિત વર્તણૂકના દાખલા બહુ થોડા છે.”

ઉપરના ઉતારાથી વૈદિક કાળમાં તથા ભારત કાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ખ્યાલ વાંચનારને આવશે. આ શિવાય સાંહિત્યના ગ્રંથોમાંથી, દંતકથાઓથી, અને રામાયણ મહાભારતના પુસ્તકોમાંથી તે વખતની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તથા નીતિરીતિ વિષે ઘણું મળી આવે એમ છે. સીતા અને દ્રૌપદીએ પોતાના પતિ સાથે લાંબી મુદત વનવાસ સેવ્યો હતો. તેઓ જંગલોમાં અને શહેરોમાં છૂટથી ફર્યાં હતાં. પોતાના સ્વામી અને સગાંસહોદર પ્રત્યે ઉત્તમ ધર્મ બજાવ્યો હતો. રાવણ જેવા રાક્ષસના પંખમાં સપડાયા છતાં સીતાજીએ પોતાનું શિયળ સાચવ્યું હતું, અને અનેક ભાતની લાલચો તથા ધમકીને ગણકાર્યાં નહોતાં. દમયંતિના પાતિપ્રત્ય, ધૈય, ખ્યાર, અને ચતુરાઈ વિષે વાંચક વાકેફગાર હશેજ. રાજાઓની સાથે રાણીઓ પણ શીકારે જતી હતી, અને વખતે પુરૂષાતન પણ દાખવતી હતી, એમ જણાઈ આવે છે. રાજ્યકુંવરીઓ સ્વયંવરમાં ઇચ્છાવર વરતી હતી, એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. એથી તેઓ મોટી વયે

પરણીતી હતી, એમ શાળીત થાય છે. કાશ્મીરના ઇતિહાસ (રાજ્યતરંગિણી) ઉપરથી સ્ત્રીઓ રાજ્યકાજમાં સારો ભાગ લેતી હતી, એમ જણાઈ આવે છે. સ્ત્રીઓને વામા, અર્ધાંગના અને ઘર-ધણિયાણી કહે છે, તે ઉપથીજ તેમની મહત્તા દેખાઈ આવે છે. નાટકોમાં સ્ત્રીઓને દેવી કહી સંબોધવાનો રિવાજ જોઈએ છીએ, અને હજી પણ ખંગાળા તરફ કાગળપત્રમાં ધણી પોતાની સ્ત્રીને દેવી લખે છે. હજી પણ ધર્મકાર્યમાં અને લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગમાં પુરૂષની સાથે સ્ત્રી ભાગ લે છે, અને તે જમણે હાથે બેસે છે. અંગ્રેજીમાં જેમ પ્રથમ સ્ત્રી અને પછી પુરૂષ (Ladies & gentlemen) બોલવામાં આવે છે, તેમ આપણે અહીં પણ સ્ત્રી-પુરૂષ, રાધા-કૃષ્ણ સીતા-રામ એ રીતે કહેવામાં આવે છે; અને સ્ત્રીવડે ધણીની ઓળખ થાય એવાં નામ પડે છે, જેમ લક્ષ્મીપતિ (કૃષ્ણ), સીતાપતિ (રામ), ઉમયાપતિ (શિવ) ઇત્યાદિ. વર્ણનોમાં અને ચિત્રોમાં શિવ-જીએ ઉમયાને કે રામે સીતાને પોતાની પલાંડીપર હાખી બાંધીએ બેસાડેલાં જોઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જાહેર રીતે હાલના વખતમાં અસહ્ય કે દુષિત લાગે, પણ અસલના વારામાં એવો રિવાજ ચાલતો હતો, અને તેથી સ્ત્રીઓનું માન કેટલું હતું, અને પુરૂષોનો તેમના પ્રત્યે ખ્યાલ કેવો હતો, તે જણાઈ આવે છે.

કેાઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે જૂનાં ચિત્રો ને વર્ણનોમાં સ્ત્રી ધણીની પગથંપી કરતી જણાય છે, અને સ્ત્રીને તું કહીને એક વચનમાં બોલાવાતી, કે સ્ત્રી પોતાને દાસી કહેતી જોવામાં આવે છે, તેથી તેની સ્થિતિ અધમ ગણી શકાય; પરંતુ ધણીની પગથંપી કરવી, કે તેને વીંઝણા વડે વા નાંખવો, એ સ્ત્રીનું દાસત્વ નહીં, પણ તેની ધણી પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રીતિ અને ધણીની સેવામાં તત્પરતા બતાવે છે. રાજાને કે ધનાઢ્યને પગથંપી કરનારા કે વા નાંખનારા સેવકોની ખોટ હોવી નથી, તે છતાં રાણી પોતે એ કામ શા માટે કરે ? ધણીના દુઃખમાં ભાગ લેવો, અને તેને સુખચેત મળે, એવા ઉપાય યોજવા, એ હિંદુ સ્ત્રી પોતાની ફરજ સમજે છે, અને એથી દંપતીને જે સુખ મળે છે તે અલૌકિક છે. એક વચનમાં બોલાવવું એ

અતિ ખ્યારની નિશાની છે. જેમ ઇશ્વરને, માતાને, છોકરાંને, કે પરમ મિત્રને એક વચનમાં બોલાવવાનો પ્રચાર ઘણા દેશોમાં છે, તેમ સ્ત્રી ને પણ ખ્યારની ખાતર એક વચનમાં સંબોધે, તેમાં કંઈ ખોટું જણાતું નથી. બોલનાર લખનાર પોતે પોતાને હલકા શબ્દો વાપરે એવો રિવાજ સર્વ દેશોમાં છે. પોતે પોતાને સેવક, દાસ, આજ્ઞાકિત સેવક, તાબેદાર, એમ બોલવા લખવાનો વહિવટ છે. તેથી સ્ત્રી પોતે પોતાને દાસી કહે, તે વિવેક ખંતાવેછે. દાસી કહી, માટે તે શુભામરી થઈ ગઈ કે તેને શુભામરી પ્રમાણે વર્તવાનું છે, એમ સમજવાનું નથી. અંગ્રેજીમાં મોટામાં મોટો અધિકારી પોતાના તાબાના નાના અમલદારને પણ તમારો ઘણો તાબેદાર સેવક (Your most obedient servant) એમ લખેછે. મુધરેલા દેશોમાં કેટલીક વાર પુરૂષ જેને પરણવા ચાહતો હોય, તેને તમારો શુભામ (shamam) મુદ્દાં લખેછે. પતિની સેવા કરવી, એ આર્થ સ્ત્રી પરાપૂર્વથી પોતાનું કર્તવ્ય સમજેછે; એમ છતાં પતિની સેવા કરવાનો કન્યાઓને ઉપદેશ કરવામાં પણ કેટલાક વાંધો ઉઠાવેછે. જ્યાં ખ્યાર છે, ત્યાં સેવા ચાકરીનો હિસાબ રહેતો નથી. ખ્યારની ખાતર સ્ત્રી જેમ ધણીની સેવા ઉઠાવેછે, તેમ ધણી સ્ત્રીની પણ સેવા ઉઠાવેછે. સ્ત્રી પુરૂષ એકલાં હોય, ત્યાં તેઓ એક ખીજની ભીડે ભોગ ન પડે, એ અસ્વાભાવિક લાગેછે. ઘેર ચાકર નોકર ન હોય, અને ધણીનું માથું દુખતું હોય, તે વખતે સ્ત્રી ટગર ટગર ભેયા કરે, તેનું માથું ન દબાવે, તેને પલંગ ન પાથરી આપે, કે ઓસડ ઉપચાર ન કરે, એવું કોઈજ દેશમાં જનતું નથી. હિંદુના ગરીબ ને સાદા ઘર સંસારમાં ધણીને સ્ત્રી ઉપયોગી થાય, એ ચોગ્યજ છે. સ્ત્રીને છાણ વાસીદાં કરવાં પડતાં હોય, વાસણ માંજવાં પડતાં હોય, ને દળણ પાણી કરવું પડતું હોય, તે છતાં ધણીની અસુખાકારી વખતે તેને મદદગાર થવાથી શુભામરીની સ્થિતિમાં તે આવી જાયછે, એમ માનવુંજ વિપરીત લાગેછે.

સ્મૃતિકાર મનુ સ્ત્રીઓ સાથે કેવી વર્તણૂક રાખવી, તે વિષે કહેછે કે:—

“ કન્યાનાં મા, બાપ, ભાઈ, પતિ તથા દિયર ખહુ ધન વગેરે

સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતાં હોય તો તેમણે તેનું સારી રીતે સન્માન કરવું, અને વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરે પહેરાવવાં. જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે, તે કુળ ઉપર દેવ સંતુષ્ટ રહે છે, અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થતું નથી, તે કુળની તમામ યજ્ઞ આદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. જે કુળમાં બહેન, બાયડી, અને ખીજી સગી સ્ત્રીઓ કંકાસ કરે છે, તે કુળનો ઝડ નાશ થાય છે, અને જે કુળ સ્ત્રીઓ કંકાસ કરતી નથી, તે કુળની સદા ચઢતી થતી જાય છે. જેના ઘરની સ્ત્રીઓને ઘટતું સન્માન ન મળવાથી તેઓ જે ઘર ઉપર શાપ દે છે, તે ઘરમાં ધન, પશુ વગેરે તમામનો નાશ થઈ જાય છે; અને શત્રુને મારવા સારૂ યજ્ઞ કર્યો હોય, અને તેથી જેવો નાશ થાય છે, તેવો થાય છે. માટે સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે કુળની સ્ત્રીઓને સપરમે તથા ઉત્સવને દિવસે, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને અન્ન મનમાનતું આપી તેમનું સદા સન્માન કરવું. જે કુળમાં ધણી ધણીઆણીને બને છે, એટલે સ્ત્રીથી તેનો ભતોર સંતુષ્ટ છે, અને ભતોરથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ છે, તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો નિવાસ છે. ખરે એવું જ છે કે સ્ત્રી જો વસ્ત્ર આભૂષણ કરી શોભાયમાન ન થાય, તો તે પોતાના સ્વામીને હર્ષ પમાડી શકશે નહીં, અને સ્વામીને હર્ષ ન પમાડ્યો, તો સંતતિ ક્યાંથી થશે ? સ્ત્રી જો વસ્ત્ર આભૂષણથી બળકતી હોય, તો આપું કુળ દીપે છે; અને તેનો બળકાટ ન હોય, તો આપું કુળ ઝાંખું પડી જાય છે. પુરૂષને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી આપવામાં લાગ્યશાળી, વસ્ત્ર અલંકારે કરીને પૂજવા લાયક, તથા ઘરને શોભા આપનારી સ્ત્રી તે લક્ષ્મી છે. ઘરમાં તેની અને લક્ષ્મીની વચ્ચે કશો તફાવત ગહેતો નથી. ”

ભારત કાળ વીત્યા પછી આર્યોની સ્થિતિ રીતિમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેઓ વધારે દેશો પ્રાપ્ત કરવા આગળ ધસ્યા, અને શૂદ્રો અથવા આર્યાવર્તના અસલ વતનીઓના પ્રસંગમાં આવ્યા, એથી તેમની રહેણી કરણીમાં ફેર પડતો ગયો. શાન્તિ અને મોજમજાક વડે જે દોષો પ્રજામાં દાખલ થાય છે, તે દોષો પણ ધીમે ધીમે આર્યોમાં દાખલ થયા. પ્રથમ આર્યોમાં વર્ણોવર્ણનો ભેદ

નહોતો, તે વૈદિક કાળ ઉતરતાં શરૂ થયો. ગ્રાહણોની સત્તા વધી. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બીજી જાતોમાંથી કમી થયું, એટલે યજ્ઞાદિ ધર્મનાં ગુપ્તવસ્તુ ભરેલાં કાર્યને માટે ગ્રાહણો ઉપરજ તેમને આધાર રાખવો પડ્યો. ગ્રાહણ મનસ્વી નિયમો બાંધતા, અને બીજા પાસે પળાવતા ગયા. આથી આર્ય સંસારમાં ફેરફાર થયો, અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પણ ઉતરતી ચાલી. સ્ત્રીઓનાં હરણ થવા લાગ્યાં. વિવાહના અનેક પ્રકાર ઉત્પન્ન થયા. સ્ત્રીએ પુરૂષ સાથે, અને પુરૂષે સ્ત્રી સાથે કેમ વર્તવું, તેના નિયમ બાંધાયા, તે સ્ત્રીઓને ઉતરતી સ્થિતિમાં લાવે એવા થયા. લગ્નની વય નાની થતી ગઈ, અને સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થવા લાગ્યો.

કેટલેક કાળે પરદેશીઓના હુમલા શરૂ થયા. દેશમાં અનેક રાજ્યો હોઈ તેમાં કલહ ચાલતો હતો, તેથી તેઓ શત્રુઓ સામે ક્ષવી ન શક્યા. લઢવાનું કામ ક્ષત્રીઓએજ માથે રાખેલું, તેથી બીજી જાતો લડાયક રહી નહોતી. મુસલમાનો ધીમેધીમે પગપેમારે કરતા ગયા, અને છેવટે તેમણે ભરતભૂમિમાં રાજ્યની સ્થાપના કરી. મુસલમાની રાજ્ય સુમારે સાતસેં વર્ષ આ દેશમાં રહ્યું, અને ધીમે ધીમે આખા દેશમાં પ્રસર્યું; એટલુંજ નહીં, પણ મુસલમાન લોકોએ આ દેશનેજ પોતાની જન્મભૂમિ સ્વીકારી, તેના ફરેક ભાગમાં હિંદુ સાથે વસવા લાગ્યા. રાજકર્તી પ્રજા તરીકે જીલમથી, બોધથી, કે સ્વાભાવિક રીતે તેમણે હિંદુ સંસાર અને ધર્મ ઉપર ભારે અસર કરી. રાજા અથવા રાજકર્તી પ્રજાનું અનુકરણ દેશમાં સ્વાભાવિક રીતે થાયછે, તે રીતે પણ મુસલમાની ચાલદાલ લોકોમાં દાખલ થયા. મુસલમાનોના સહવાસથી પણ સંસાર ઉપર કાળે કરીને જળારી અસર થઈ. મુસલમાનો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે જેવું વર્તન ચલાવતા હતા અને તેમને જેવી રીતે રાખતા હતા, તેવું વર્તન અને તેવી રીતિ હિંદુઓમાં ધીમે ધીમે દાખલ થઈ. એથી હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અધમ થતી ગઈ. મુસલમાનોની માફક જનાનો અથવા પડદેપોશ રહેવાનું, ને ઘુમટો તાણવાનું, કે લાજ કાઢવાનું દાખલ થયું. કન્યાને મુસલમાનો જીલમથી લઈ ન જાય, માટે તેને

નાની વયેજ પરણાવી દેવી, એવો રિવાજ ચાલુ થયો. આથી સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, માનપ્રતિષ્ઠા, અને મોટી વયે વરવાનું કમી થયું. શુભમ અને ભયને લીધે, તથા ઉત્તેજન વિના વિદ્યા વિસારે પડતી ગઈ; તેવી હાલતમાં છોકરીઓને ભણાવવાનું જાંઘ પડે, એમાં નવાઈ શી ? અનેક સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ સર્વ પ્રજાની પેઠે આર્યોમાં પણ હતો, તેમાં મુસલમાનોના સંસર્ગથી વધારો થયો. જે પ્રાંતોમાં મુસલમાનોના સંસર્ગ થોડો થયો, તે પ્રાંતોમાં ણિગાઠ થોડો થયો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે હિંદુઓમાં જનાનાનો રિવાજ પૂર્ણપણે દાખલ થયો, ત્યારે ગૂજરાતમાં માત્ર ધુમટો તાણવાની, કે લાજ કાઢવાની રૂઢી ચાલી, અને મહારાષ્ટ્રમાં તેમાંનું કંઈ પણ દાખલ ન થયું. લાહોર તરફ જતો, તો તમને રસ્તામાં એક પણ સ્ત્રી મળશે નહીં, અને શહેર જાણે પુરપોથી વસેલું હોય, એમ લાગશે; ત્યારે ગૂજરાતના ગામોમાં સ્ત્રીઓને માથું ઢાંકીને, કે આધું બોલીને ફરતી હરતી જોશો, અને દક્ષિણમાંના ગામોમાં તો માથું ઢાંક્યા વગર પણ સ્ત્રીઓને ફરતી હરતી દેખશો.

અંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતમાં સ્ત્રીઓની હાલત ઉપર પ્રભાણ હતી. સરકારે કન્યાશાળાઓ કાઢવાની શરૂઆત કરી, તે વખતે લોકો તેની વિરુદ્ધ થયા. છોકરીઓને ભણવાનું કેવું ? તેમને કયાં વેપાર રોજગાર કરવા જવું છે ? શાસ્ત્રમાં કન્યાઓને ભણવાની મના છે, ભણવાથી સ્ત્રીઓને આડે માર્ગે જવાનું સાધન મળે, ભણનાર સ્ત્રીને છોકરાં ન થાય, અને ભણવાથી તેઓને રંડાપો પ્રાપ્ત થાય, એમ લોકો માનતા હતા. હંસવા સરખાં નાની વયે બાળલગ્ન થતાં હતાં. સાસરામાં વહુઓને પરમ દુઃખ પડતું હતું, વિધવાઓનાં દુઃખનો પાર નહોતો. સ્ત્રીઓ ઉપર માર પછાડ બહુ થતી. બાળક કે તરૂણ વહુ ઉપર ખીજાં જોરી કરવામા વાર લાગતી નહીં. છોકરીની માટીની કોઈ દરકાર કરતું નહીં, અને સ્ત્રીઓના પણ કાંઈ હિસાબ નહોતા.

પરંતુ સુધરેલા અંગ્રેજોના સહવાસથી અને વિદ્યાના બળથી તેમાં ધીમે ધીમે કેટલોક ફેરફાર થવા લાગ્યો. આપણા દેશમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર બહુજ ધીમે થાય છે, એ વાત ખરી, તો

પણ પાછલાં પચાસ વર્ષની અંદર હિંદુ મંસારમાં એકંદરે ઠીક ફેરફાર થયો છે, એમાં શક નથી. છોકરીઓને લણાવવાની જાળ-તમાં પહેલાંના જેટલી હવે વિરુદ્ધતા નથી, અને હજારો લાખો જાળડીઓ નિશાળે જવા લાગી છે, તોપણ માળાપતું હજી જોઈએ તેટલું લક્ષ સ્ત્રી કેળવણી ઉપર મથું નથી, અને છોકરીઓને લણાવવી એ પોતાની ફરજ છે, એમ થોડાંજ માળાપ સમજે છે. પઠ્ઠા-પોશની રીત કંઈ કંઈ ઝોછી થઈ છે. સ્ત્રીઓ ઉપરના જુલમ કમી થયાં છે, અને તેમની સ્વતંત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠામાં ટેટલાક વધારો થયો છે. જાળજીવન ધીમે ધીમે કમી થતાં જાય છે. વિધવા ઉપરના જુલમ ઘટવા લાગ્યાં છે, અને તેમનાં પુનઃલગ્ન પણ થવા માંડ્યાં છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જો કે વેદિક કાળ કે ભારત કાળના જેવી હાલ નથી, અને જો કે તે યુરોપ અમેરિકા જાંઠના સુધરેલા દેશોને મુકાબલે ઉતરતી છે, તોપણ તેઓની સ્થિતિ કેવળ અધમ છે, અથવા તેમની કંઈ સત્તા નથી, એવું ટેટલાક પરદેશીઓ ધારે છે તે ખોટું છે. માંત્રત કાળમાં પણ હિંદુ સ્ત્રીઓ સંસારના કામનાં મોટા ભાગ લે છે. લગ્નાદિ કાર્યોમાં, નાત જાતના કામમાં અને ઘરસંભાર ચલાવવામાં સ્ત્રીઓની નત્તા ઘણી વધારે છે. ઘણું પ્રમંગે તેમનોજ કામી ખરો થાય છે. તેઓ હઠ લઈને ભેમે, તો પુરૂષોને પોતાના વિચાર છોડી દેવા પડે છે. વચ્ચાળૂપણ તેઓ મનપમંદ કરાવી શકે છે. છોકરાં ઉપર તેમની સત્તા પુરૂષ કરતાં વધારે ચાલે છે. ચાકર નોકરને તેમના તાબામાં રહેવું પડે છે. ઘરની ધણીઆણી તરીકે તે ઘરકામમાં ભારે અધિકાર ભોગવે છે. જો કે તેમને વિદ્યાજ્ઞાન મળતું નથી તો પણ બહુ ભાગે તેઓ જ્યવહારકુશળ, ચતુર, વિવેકી, કસરીઆણુ, અને સમયસૂચક હોવાથી પુરૂષોને ઉપાયોગી થઈ પડે છે. પુરૂષો તેમને પોતાના પ્રધાન કે કાગલાગી તરીકે લેખે છે, અને તેમને હાથે ઘણાં કામ લે છે.

✓ હવે આપણે સ્ત્રીજાતિની જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં એટલે કન્યા તરીકે, પત્ની તરીકે, વિધવા તરીકે, અને માતા તરીકે સ્ત્રી કેવી હાલત ભોગવે છે, તે જોઈએ,

સ્ત્રીને ગર્ભ રહે, ત્યાંથીજ તે પુત્રની ઇચ્છા રાખેછે. પુત્રીની ઇચ્છા કોઈને થતી નથી. પુત્રી અવતરે, તો ચેટ પથરો પડયો, એવી સાધારણ સમજ હોયછે. પુત્રજન્મની ઠકોત્રીઓ લખાય, અને વધામણીઓ જાય, પણ પુત્રીનો જન્મ થાય, તો તેનાં સગાંસહોદરને ખગર મુદ્દાં આપવામાં આવતી નથી. પુત્રીનો જન્મ આપનાંરી માતાની મુલાવડ પણ સંભાળપૂર્વક થતી નથી. જાણે તે બાઈએ કાંઈ પાપ કર્યું હોય, તેમ ઘરનાં ને બીજાં સગાંવહાલાં તેની સાથે વર્તણૂક રાખેછે. પુત્રની માતાને સુખ મળેછે, અને તેના માનમાં વધારો થાયછે. પુત્રીની માતા હતભાગિણી લેખાયછે. પુત્રી જન્મે ત્યાંથી તેના પર તેની વહાલી માડીથી માંડીને સર્વ કોઈ અભાવ જતાવેછે. તેની કાળજી જોઈએ તેવી રાખવામાં આવતી નથી. તેને ઉછેરવામાં અનાદર થાયછે. છોકરીની માટીને શા ઝટકા પડવાનાછે, એમ સાસુ વહુને કદાપ્ત કરેછે. વહુ પોતાની પુત્રીને કુલાવે કુલાવે, કે તેના ભણી કાગજ દેખાડે, તો માસુ નણુંદ વગેરે એં મચકોડે છે, અને વખતે તે બિચારીને ડારે પણ છે. છોકરી મોટી થાય, ત્યારે તેને પૂરતું ને વખતસર ખાવાતું પણ અપાતું નથી. તેના શરીરના રક્ષણ માટે જોઈતાં કપડાં પણ મળતાં નથી. તે માંદી પડે, તો તેનું ઓસડવેસડ પણ ભાગ્યેજ કરવામાં આવેછે. તેના ભાઈનાં અછો અછો વાનાં થાય, અને તેને ઢહીં, દૂધ, ઘી, મીઠાઈ, મેવા વગેરે મળે, ત્યારે તે બિચારીને હુજો રોટલો આમળવો પડે, કે ટાડું શીશું ખાઈને નિરાંત વાળવી પડે. તેની પાસે ગભ ઉપરાંત કામ કરાવવામાં આવે, અને નજીવા કારણસર પણ તેને ગાળો સાળવી પડે, કે માર ખાવો પડે.

માળાપની કે તેમનાં વડીલની ઇચ્છા જો કે તેમને મારી નાખવાની હોતી નથી, કિંવા તેમને દૂધપીતી કરવા કોઈકજ તત્પર થાયછે, તોપણ અતિ અનાદર વડે છોકરીઓ મરણ પામેછે, અને જવાન થયા પછી પણ ઘણીક મરણ પામેછે, તેનું એક કારણ નાનપણથી તેમનો બાધો મજબૂત થયો હોતો નથી તે છે. આપણે જોઈએ છીએ, કે ખાડીઓના જેટલા ખાડા ઉછરતા નથી. ખાડીઓ આગળ જતાં

વધારે ઉપયોગી થવાની ધારી તેમના તરફ ઠાળી રાખવામાં આવેછે, અને પાડાઓ તરફ નિષ્કાંઠાળ રહેછે, એટલે તેમને ભાગ્યેજ ધવડાવેછે; અને પુરતો ચારો નીરવામાં નથી આવતો, તેથી રીળાઈ રીળાઈને મરણ પામેછે. પુત્રીઓની બાળતમાં ઘણાખરો આવેજાં બનાવ બનેછે. કન્યાઓની જોટ પડવાનું આ પણ એક મોટું કારણ છે, માટે તે તરફ માખાપો લક્ષ આપે, તો ઘણું સારું.

પોતાની પાછળ પુત્ર માલીક થાયછે. તે હમેશા ઘરમાં રહી માખાપનું રક્ષણ કરશે, અને સુવા પછી શ્રાદ્ધાદિ કરીને તેમને તૃપ્ત કરશે, એમ લોકો માનેછે. પુત્રી એ પારકા ઘરની વસ્તી છે, તેના વડે ઘર રહેવાનું નથી, તે વૃદ્ધપણમાં આપણને પોષનાર નથી, સુવા પછી તેનું કંઈક આપણે પામવાનાં નથી, એમ માખાપ ધારેછે. પુત્ર વગર મોક્ષ થનાર નથી, એમ પણ તેઓ સમજેછે. એથી પુત્રી કરતાં પુત્ર ઉપર તેઓ વધારે ભાવ રાખેછે. વળી ચાકુ રીત જિવાજને લીધે પુત્રીની બાળતમાં તેમને અનેક અડચણો ભોગવવી પડેછે. તેને માટે સારું ઘર, કે સારો વર ન મેળવી શકાય, તો પંચાત. વર નહારો, નીવડે, કે પુત્રી કુચાલની થાય, તો મહાદુઃખ. સારો વર મેળવવામાં વખતે પહેરામણી-વાંકડો-હુંડો આપવો પડે, અને ઘરની સ્થિતિ સારી ન હોય, તો તે મેળવવામાં હરકત આવે. ટાણે ટચકે તેને અને તેના વરને તથા ભાણનાં મુદ્દાંને કંઈને કંઈ આપવું પડે. પુત્ર પેદા કરી ઘરમાં લાવે, ત્યારે છોકરી તેમાંથી લઈ જવાની ધાનત રાખે.

પુત્ર કે પુત્રી પ્રાપ્ત કરવાનું માણસના હાથમાં નથી. હંધરે ચોળેલી સૂટીની રચનાજ એવી છે, કે સ્ત્રી પુરૂષની જોડ વગર સંસાર ચાલી ન શકે. જ્યાંજ પુત્ર હજી, અને કદાપિ તે પ્રમાણે પ્રભુ તેમને પુત્રોજ આપે, તો તે પરણે કેને ? તેથી સૂટી ચાલીજ કેમ શકે ? પુત્રી કે પુત્ર તે પોતાનું સંતાન છે, એમ સમજી તેમના ઉપર સમાન વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. પુત્રી ઉપર દુર્લક્ષ રાખવાથી તેની આંતરડી ઠકજે છે, અને તેથી આપણું અકલ્યાણ થાય છે. પુત્ર કુપાર નિવડે, તો તેથી માખાપને ચોણું દુઃખ પડતું નથી; તેથી ઉલ્લટું,

પુત્રી સુપાત્ર નિવડે, તો તે માળાપને પણ સુખી કરી શકેછે. માળા-
પની આકરી પુત્ર કરતાં પુત્રી વધારે કરેછે, અને ખરી લીડે તો તે
પણ ભોગ પડેછે. સ્વાભાવિક રીત માને પુત્રી અને માળાપને પુત્ર
વહાલો હોયછે, કેમકે માતાને પુત્રી વધારે કામ લાગેછે; એમ છતાં
માતા મુદ્દાં પુત્રી પર અણુગમે! બતાવે, એ નવાઈ જેવું છે.

રજપૂતોમાં અને કુળવાન પાટીદાર વગેરેમાં છોકરીઓને પહેલાં
દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો, એટલે નાનપણમાં જ તેમને પાણીમાં
બોળીને કે ગળે નખ દઈને મારી નાખવામાં આવતી. અંગ્રેજી રાજ્ય
આવ્યા પછી તેનો પ્રતિબંધ થયો, તે છતાં કેઈ કેઈ વાર તેવા
બનાવ છાનાછપના બનેછે. ઘરની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી, સારો ને
કુલીન વર મેળવવામાં ઘણા પૈસા ભ્રેષ્ઠ, તે મેળવી ન શકાય,
માટે છોકરીને મારી નાખવાનું પાપ માથે લેવામાં આવતું. એના
કરતાં પૈસા ખરચવાનો રિવાજજી બંધ પાડવામાં આવ્યો હોત, તો
કેવું સારું ? છોકરીને દૂધપીતી કરવી, એ ખુન કર્યાની બરાબર છે.
બાળહત્યાનું મોટું પાપ શાસ્ત્રમાં ગણ્યું છે.

છોકરીઓ ઉપર અભાવજ હોય, ત્યાં તેમને લણાવવાની ને
મુધારવાની તો વાત શી કરવી ? નાનપણથી જ તેમને છાણવાસીદાં
સોંપવામાં આવે, અને ઘરનાં હરેક કામમાં તેમની મદત લેવામાં આવે.
લણાવવાના લાલ માળાપ સમજે નહીં, તેમ છોકરીને નિશાળે મોક-
તાવાથી પોતાને ઘરમાં મળતી મદત બંધ થાય, તે કાવે નહીં. કદાચ
મમજી બાપના આગ્રહથી નિશાળે છોકરીને મોકલે, તો તે વખતસર
નહી, પણ મોડી વહેલી મોકલે, અનેક બહાને ઘેર રાખે, પુસ્તકો
આદિ સાધન પૂરતાં ને વખતસર પૂરાં ન પાડે, ઘેર પાઠ કરવાનો
વખત ન આવે; તો તેને ઘેર પાઠ કરાવવાને માટે શિક્ષક રોકવાની
તો વાતજ કેવી ? વળી લગ્ન થાય, કે તેને ઉઠાવી લેવાનો આગ્રહ
થાય. આવી સ્થિતિમાં છોકરીઓ કેટલું લણે, ને શું મુધરે ? ધર્મની
ને નીતિની કેળવણી તેને આપવામાં ન આવે; પણ એથી ઉલટું,
ઘણાં માળાપ લલવાડિયાં, ગાળો દેનાર, બૂઠાં ને અદેખાં હોય, તેમનું
અનુકરણ કરવાનું તેને સ્વાભાવિક રીતે મળે. આ પ્રમાણે તૈયાર

થએલી છોકરી સાસરામાં સમાસ ન કરી શકે, અથવા ત્યાંના હુબર
ઠપકા લાવે, તે માળાપને વેઠવાનું થાય. હાથનાં કર્ચાં હેચે વાગે,
એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ગણુવવાની ને ઢેળવવાની વાત તો રહી, પણ પોતાની પુત્રીને
ધરધંધાના કામમાં પણ જોઈએ તેવી કુશળ કરવાની બાબતમાં કેટલાં
થોડાં માળાપ લક્ષ્ય આપે છે ? એઠવાડ અખોટ કરતાં, છાણ વાસીદું
કાઢતાં, દળણાં ખાંડણાં કરતાં, પાણી કાઢી આણુતાં, અને રોજની
સાધારણ રસોઈ રાંધતાં છોકરીઓ માતા પાસેથી શીખે છે. તે ઉપરાંત
વિશેષ શીખવવાનું ભાગ્યેજ થાય છે. ધરનું નાવ ચલાવવું, એ સહેલું
કામ નથી. એ નાવ ચલાવવાને નાવિક કુશળ જોઈએ. છોકરીઓને
કુશળ નાવિક માળાપ તૈયાર ન કરે, તો ધરનું નાવ ભાગી પડે છે, કે
દૂખી જાય છે. ધરને નાનું શીકડું રાજ્ય ગણવામાં આવે છે, તે જોડું
નથી. ધરધણીઆણી તરીકે સ્ત્રીને એ રાજ્ય રાજ તરીકે કે પ્રધાન
તરીકે ચલાવવું પડે છે; માટે તે ચલાવવાને જોઈવી કુશળતા છોક-
રીઓને માળાપ તરફથી મળવી જોઈએ. ધરસંસારમાં પણ ઘણી
વિદ્યાનો ખાપ પડે છે. ગણિત, અર્થવિદ્યા, આરોગ્યવિદ્યા, વેદકશાસ્ત્ર
અને પાકશાસ્ત્રનું થોડું ઘણું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અવશ્ય મળવું જોઈએ.
માંના હિસાબ કરવાના વારે વારે પ્રસંગ આવે છે, અને ધરને હિસાબ
રાખવાની જરૂર પડે છે; તેથી છોકરીઓને ગણિતનાં મૂળતત્ત્વો તો
ખાસ કરીને આવડવાં જોઈએ. પૈસા શી ચીજ છે, તેનો શો ઉપયોગ
છે, માલ અને પૈસા વચ્ચે શો સંબંધ છે, તેનો વ્યય કેવી રીતે કરવો
જોઈએ, વગેરે અર્થશાસ્ત્રને લગતી બાબતોની માહિતી સ્ત્રીઓને
ન હોય, તો તે ધરખટલો સારી રીતે ચલાવી ન શકે. શરીર, વસ્ત્ર
અને ધરની સ્વચ્છતા કેમ રાખવી, પાણીમાં બિગાડ શાથી થાય છે,
અને તે અટકાવવાને શા ઇલાજ લેવા, હવા અજવાળાના શા
લાભ છે, ટાઢ, તડકા ને વરસાદથી શરીરનું રક્ષણ કેમ કરવું, વગેરે
આરોગ્યવિદ્યાના વિષયો ધર ચલાવવામાં અતિ ઉપયોગી છે.
અકરમાત્ અને ત્યારે શું કરવું, સહેજ રોગોને માટે તેમ મોટા
વ્યાધિને માટે સુરત શા ઇલાજ લેવા, માંદાની માવજત કેમ કરવી,

સુવાવડને વળતે શું કરવું, છોકરાંને તાંદુરસ્ત હાલતમાં કેમ ઉછેરવાં, વગેરે વેદકશાસ્ત્રના વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં અવશ્ય હોવું જોઈએ. રોજની સાધારણ રસોઈ પણ ઉત્તમ રીતે કેમ થાય, ઉંચાં જમણુ અને અનેક જાતની વાનીઓ કેમ બને, માંદાના ખોરાક કેમ તૈયાર થાય, કયા પદાર્થ શરીરને શો લાભ કે ગેરલાભ કરેછે, વગેરે પાક-શાસ્ત્રના વિષયો તો સ્ત્રીઓને અવશ્ય આવડવા જોઈએ. દ્વાદાં કપડાંને થીંગડાં મારતાં કે તૂની લેતાં ન આવડે, અને કોઈ પણ જાતનું ભરત ભરતાં ન જાણે, એથી સ્ત્રીઓ ઘરના કામકાજમાં પાવરધી ન ગણાય. છોકરાંને નાની વયમાં કેળવવાં, એ માતાઓનું કામ છે; તેથી માતા પોતેજ અલણુ હોય, તો પોતાનું કર્તવ્ય કેમ કરી શકે ? એ માટે છોકરીઓને ચોખ્ખી સ્ત્રી તરીકે તૈયાર કરવામાં માખાપે જે અનેક ઉપાય લેવાના છે, તે ખસુસ લેવા જોઈએ.

છોકરીનો વિવાહ કયાં પછી તે સાસરે જતી આવતી થાય, તો માતાઓને તથા સાસુજીને જોરિયો વીતેછે. લગ્ન થયું, કે છોકરીને જલદી સાસરે વળાવવા માળાપ ઇચ્છે છે: પછી તેની વય ગમે તેટલી હોય, માળાપ વાર લગાડે, તો સાસુ સસરા તરફથી તગાદા થાયછે. દખણી લોકોમાં તો લગ્ન થાય, ત્યારથીજ કન્યાને સાસરે રહેવું પડેછે. ગૂજરાતમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે એવો રિવાજ છે; પરંતુ ઘણે ઠેકાણે તો લગ્ન થયા પછી અમુક મુદતે રીતગર આણું વળાવવામાં આવેછે. આજથી ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર લગ્ન થયા પછી પમે, ૭મે, કે ૯મે વર્ષે, અને કવચિતજ ત્રીજે વર્ષે આણું વળાવવામાં આવતું; પણ હાલમાં પહેલે કે ત્રીજે વર્ષે વળાવવાનો આલવધવા માંડયોછે, એ ખેદકારક વાત છે. ગમે તે વયે કન્યા સાસરે ગઈ, એટલે તે વહુ અથવા પત્નીપદને પામેછે, અને સંસારમાં આલતા પત્નીપદના ઘણાખરા ધારા તેને લાગુ થાયછે. જે છૂટ કન્યા તરીકે માળાપને ત્યાં તે લોગવતી, તે છૂટ સાસરામાં ગંધ થાયછે. સ્વતંત્રતાને ખદલે તેને પરતંત્રતા પ્રાપ્ત થાયછે. છોકરવાદી ને ઊંછાંછળાપણું તણને તેને ગંભીર થવું પડેછે. વડીલોની લાજ મરજદા પાળવી પડેછે, ડુળના રિવાજ પ્રમાણે જોગલ પાળવો પડે છે, કે ઘુમટો તાણવો

પડે છે, કે લાજ ઠાઠવી પડે છે. કેટલાક લાગમાં તે પ્રમાણે કરવું પડતું નથી, તોપણ વડીલ કે પરાયા પુરૂષ આવે, તો તેને ચોરડામાં પેસવું પડે છે, કે ખૂણે ખોચરે લગાવું પડે છે.

માળાપ જે લાઠ લઠાવતાં, તે સાસરામાં ફર થાય છે. સાસુ નણંદનો અમલ તેના પર લાગુ થાય છે. સાસુ જે હુકમ કરે, તે સ્વીકારવો પડે છે, અને જે કામ ફરમાવે, તે મુંગે મોઢે કરવું પડે છે. નણંદ તેના નેરા લેવા હમેશ તત્પર રહે છે, અને કંઈ ચૂક થઈ, કે મોંમાંથી ઉની વરાળ નીકળી, કે ઝટ તે પોતાની માને મોંપે છે, અને તે જો હુદ્દ સ્વભાવની હોય, તો અનેક સાચાં ગૂઠાં પણ કરે છે. નણંદના કહેવા ઉપરથી સાસુ વહુની ઝડતી લે છે, અને તેને ધમકાવે છે, ગાળો દે છે, કે વખતે તેના ધણીને લાંભેરી માર પણ મરાવે છે. “ વહુ ભાગે તે ઠીકરાં, ને સાસુ ભાગે તે કલેઠાં ” એ કહેવત પ્રમાણે વહુનું હરેક કામ નિંદવામાં આવે છે, અને તેને કપકો ખાવો પડે છે, એટલું જ નહીં, પણ વખતે તે કારણે તેનાં માળાપ ઉપર પણ પસ્તાગ પડે છે. વહુ જાણે એક મજુરણ કે શુભામડી હોય, તે પ્રમાણે તેની પાનેથી આખો દિવસ કામ લેવામાં આવે છે, એટલે તેને જખવા વારો આવતો નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. વહુને બહુ કરીને રસોડાનો અધિકાર મળતો નથી. રસોડાનું અધિપતિપણું સાસુ પોતાની પાસે રાખે છે, તે એવી મતલબથી કે સાફ નરસું મરણમાં આવે તેમ, તે જમનારને પીરગી શકે, અને વહુને કાચુ દવાચું કે ખરણડાં, ટાડુંશીયું કે એડુંબુંડું, પોતાની મરણ પ્રમાણે આપી શકે. કોઈ વાર વહુ પાને રંધાવે તો તેની રસોઈમાં અનેક ખોટો કાઢે, અને રંધાઈ રહ્યું, કે તેણે રસોડું સાચુલને હવાલે કરવું જોઈએ.

નવી વહુને દિયર, જેઠ અને જેઠાણીનો તાળો પણ વેઠવો પડે છે. કામનો ઘણો બોલો નવી વહુના માથે આવી પડે છે. માળાપને ત્યાં ભર્યું હોય તેથી, કે માતાએ આપેલી છૂટથી તેને કામ કરવાનો મહાવરો ન હોય, તો તે પોતાનું કામ ઉતાવળથી, કે સારી રીતે કરી ન શકે, તેથી તેના બોગ કરી વળે. કામ કરતાં હાથે ફેલવા પડે, તો સાંભળવું પડે, ન કામ આવડે, તો માળાપને ગાળો પડે, બે ઘણી

નિરાંતે બેસવાનો વારો ન આવે. શરીર ક્યયે તો ઢાંગ કરે છે, એવી ટીકા થાય. વહેલાં ન ઉઠાય, તો ઠપકો ખાવો પડે. વહુ જો બોલે તો ચાવળીમાં ખપે, અને તે ન બોલે, તો મુગી છે, મોમાં દાંત નથી, મોમાં મગ ઓપ્યા છે, વગેરે કહેવામાં આવે.

પત્ની તરીકે ઘરમાં રહેવાનું થાય, પરંતુ પતિ સાથે દહાડે તો એક અક્ષર પણ બોલી ન શકાય. બીજના દેખતાં તેની સાથે વાતચિત થઈ ન શકે. ઘણી વાર તો ધણી ઓરડામાં આવે, કે વહુને ઉઠી જવું પડે, કે લાજ કાઢી ખૂણે ભરાવું પડે. રાતે સોના સૂતા પછી વહુને સુવાનું, અને સોના ઉઠતા અગાઉ સવારમાં વહુને ઉઠવાનું; પછી ગમે તેવી ટાઢ હો, કે બીજી હરકત હો. બેરાં કહેણી કહે છે, કે “ ટાઢ વાય મોને, પણ ટાઢ ન વાય વહુને.” કડકડતી ટાઢમાં સૌ સગડીઓ તાપવા બેસે, પણ તે લાલ વહુથી કંઈ ન શકાય. ગમે તેટલો પસીનો થતો હોય તો પણ વહુ પોતાનું માથું ઉઘાડું રાખી ન શકે.

પતિ જો નાની ઉમરનો હોય, અભણ કે જઠભરત જેવો હોય, માવડીઓ કે તામસી હોય, તો વહુને તેના તરફથીજ પણ દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે. બિચારી યાકીપાકી અને બળીઝળી મોડી રાતે સુવા જાય, તો તેને એવા ધણી તરફથી સોસવું પડે. બહેને કે માતાએ ભંભેયોં હોય, તો તે પોતાનો રોષ સુવી વખતે બિચારી ઉપર કાઢે છે, એટલે ધણી વાર તે ગમે તેવી ગાળો ભાંડે છે, અને મારઝુક કરે છે.

સાસરામાં વહુની કંઈ કીંમત નથી. “ વહુ મોઈ ને ઉંદરડી મોઈ ” એવી કહેવત ચાલે છે. સસરાજીને ઉના પાણીમાં સમોવણુ આપતાં વાર થવાથી તે રીસાયા, અને નાવણીએથી ઉઠી તુરત તેના ઉપર સોઠક વઈ આવવાના દાખલા બરેબરા બનેલા છે. સાસુને વહુ પસંદ ન પડે, તો તે પોતાના છોકરાને ઝટ ફરી પરણાવે, અને વહુની હાડછેડ કરી તેને પિયરમાં હાકી કાંઢે. ધણીને વહુ સારી ન લાગે, તો તે ફરીથી પરણવાની તજવીજ કરે. વહુ મરી જાય, તો તેને માટે આઝી દિલગીરી કે શોક કરવામાં ન આવે, એટલુંજ

નહીં પણ તેનું મહત્ત્વ જાણતું હોય, ને સ્મશાનમાંજ ધણીને વિવાહ થાય ! વહુને અધરણી ન આવે, કે તેને પેટ છોડરીઓના એક બે પથરા પડે, તોપણ તેના ઉપર બીજી લાવવામાં આવે. ચૌદ પંદર વર્ષની વહુ ઉપર દશ માર વર્ષની સોકય આણ્યાના દાખલા છે. ચૌદ વર્ષની વહુ એટલે એક નાદાન છોડરી, તેણે તે શા ગુનાહ કર્યા હોયે, અને તેની તે શી રીતે નાલાયકી શાળીત થઈ હોયે, તે સ્મજાતું નથી.

ઉપતું ચિત્ર સર્વત્ર સામાન્ય છે, એમ કહેવાનો હેતુ નથી. સમજી ને સારાં કુટુંબોમાં વહુની સાથે આવી અધમ વર્તણૂક રાખવામાં આવતી નથી. કેટલેક ઠેકાણે સાસુ સસરા વહુને પોતાના પેટની દિકરી પ્રમાણે પાળે પોસે છે. જેમનામાં કન્યાની અછત છે, તેઓ વહુની સાથે સલુકાઈ રાખે છે. જેઓ કેળવણી પામે છે, તેઓનું વહુ પ્રત્યેનું વર્તન વખોડવા લાયક હોતું નથી.

વહુ એકાદ છોકરાની મા થાય, ત્યાં સુધી તેને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની હાલત ભોગવવી પડે છે. એ પછી તેની હાલત સુધરવા માંડે છે. સાસુ વધારે વૃદ્ધ થતાં વહુ તરફથી બરદાશ આકરીની આશા રાખે છે, અને તેથી તેના વર્તનમાં ફેર પડે છે. સાસુ ગુજરી જાય, એટલે તો પછી વહુજ તેનું સ્થાનક લઈ ધરતું રાજ્ય ભોગવે છે. જેમ વહુની ઉમ્મર વધતી જાય, તેમ તેને છૂટ મળતી જાય છે. દિવસે કે બીજાના દેખતાં તે પતિ સાથે બોલી શકે છે. પોતાનાં છોકરાંને બીજાના દેખતાં રમાડી શકે છે. જો તેને પુત્રરત્નો પ્રાપ્ત થયાં હોય તો તેના ભાવ વધારે વધે છે. ઘર ગરીબ હોય, ને વહુ પોતાના પિયરથી માલમતા લાવી શકે, તો તેની સાથે ઘરનાં માણસો સારી રીતે વર્તે છે. જો તે હોંશિયાર હોઈ ઘરમાં મદતગાર થઈ પડે, તો તેનો મોલો વધે છે. જો તે જાતમહેનતથી પૈસા મેળવી કુટુંબ નિભાવવામાં સહાયક થાય, તો તેને ઘરનાં આહ છે. જો તેનામાં બજારદારી ને આવડત હોય, તો તે ઘરનાંને વશ કરી શકે છે. જો તેનો ધણી બીબા કરતાં વધારે કમાઈ કે હોંશિયાર હોય, તોપણ તેનું માન વધે છે. જો તે બીજા વરને પરણી હોય, તો તેનું ચલણ વધારે ચાલે છે.

વહુ ત્યારે સાસુનું પદ લે છે, ત્યારે તે પોતાની વહુઓ ઉપર સાસુપણું દાખવવા તૈયાર થાય છે. પોતાને વહુ તરીકે વીતેલું કાંતો તે ભૂલી જાય છે, કે કાંતો મળેલા અનુભવનો ગેરઉપયોગ કરે છે. “આજે સાસુનો વારો, તો કાલે વહુનો વારો” એ કહેવત તે વિસરી જાય છે. પોતાના કર રહેશે, ત્યારે વહુને વશ થવું પડશે, એ વાત તે ભૂલી જાય છે. પોતે દીધેલાં દુઃખનો દાવ વૃદ્ધાવસ્થામાં વહુ વાળશે, એ વાત તેના લક્ષમાં રહેતી નથી. વહુને હર્ષભેર પોતે આણી છે, અને તે પોતાનું ફરજંદ છે, એ વાતનો ખ્યાલ તેને રહેતો નથી. કુટુંબ કલેશ એ દુઃખનું મૂળ છે, એ વાતનો તે વિચાર કરતી નથી. અતિ હાડછેડથી માણસ નઠોર થાય છે, ને વધારે બગડે છે, કે સાસુ થાય છે, એ જનસ્વભાવ તે નિહાળતી નથી, કે તે ઉપર દુર્લક્ષ રાખે છે. નણ્ણી ભાભીને પજવવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ તેને પણ નણ્ણીને વશ થવું પડશે, અને વહુ તરીકે સાસરામાં વાસ કરવો પડશે, એ વિષે તે વિચાર કરતી નથી.

વિધવા સ્ત્રીની સ્થિતિ સૌ કરતાં વધારે દયામણી જોવામાં આવે છે. ધણી સુઓ કે સ્ત્રી આ જગતનાં કાયોને માટે નકામી થાય છે. સમજી માળાપ બાળરાંડનો કેટલોક સોહાગ તે મોટી થતા સુધી રહેવા દે છે. અને કેટલાં માળાપ નાનપણથીજ સર્વ સોહાગ ઉતરાવે છે. પરણવું તે શું, તેનો જેને કંઈજ ખ્યાલ નથી, ધણીનું કંઈ પણ સુખ જેણે લોગવ્યું નથી, અને સંસારનો કોઈ પણ પ્રકારનો લહાવો જેણે લીધો નથી, તેને નાની વયમાંજ દુર્દેવે રંડાપો પ્રાપ્ત થતાં જન્મપર્યંત દુઃખના ખાડામાં નાખવી, અને મનુષ્ય તરીકે પણ તેને કંઈ પણ લહાવો ન લેવા દેવો, એ કેટલું વિપરીત છે ! તેની મરણ ન છતાં નાની વયમાં તેને વાળ સુંડાવી બોડદી કરવામાં વિશેષ શું છે ? સુડી બંગડી કાઢી નાખી તેને સુડકી કરવામાં શો લાભ છે ? સારાં કપડાં પહેરવા ન દેવાં, અલંકાર વજ્ય કરવા, સાફ ખાવા પીવા ન દેવું, અસહ્ય કાયાકદી કરાવવી, એ નિર્દયપણું નહીં તો બીજું શું છે ? વિધવાએ ખાટલે ન સુતાં પથારીએ ગોઠડીના ધાગામાં પડી રહેવું, એવી ફરજ પાડવાથી કયા અર્થની પ્રાપ્તિ

થવાની છે ? લોકો સમજે છે, કે વિધવાના ધર્મ એવા છે, માટે તે તેમણે પાળવા જોઈએ. વિધવાના ધર્મ વચે પહોંચેલી કે આધેડ બાઈડીને ભલે પળાવો, પણ નાની વયની નાદાન છોકરીને તે શા માટે પળાવવાનો જીવન કરો ? વિધવા પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને રાજીખુશીથી અમુક ધર્મ પાળે, તે વાત જૂઠી છે, પરંતુ જેને તે અંકારા લાગતા હોય, અને જેનામાં કંઈ સમજ પણ આવી ન હોય, તેની પાસે મારી મચરડીને અમુક ધર્મ પળાવવાની આપણને સત્તાજ શી રીતે મળે છે ? આપણા ઋષિ મુનિઓએ આવા ધર્મ બાંધ્યા નથી, અસલ આવા ધર્મ પાળવામાં આવતા નહોતા, અને સ્મૃતિઓમાં પણ તે ઉપર થોડુંજ લક્ષ અપાયું છે. આ ધર્મ પૌરાણિક છે, અને રૂઢીએ કરીને તેમાં વધારો થયો છે. ખીજું કારણ એવું આપવામાં આવે છે, કે જો વિધવાને સારાં વસ્ત્રાલૂપણ અને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવામાં આવે, તો તે પ્રમાદી થાય, અને આઠે માર્ગે ચાલે. આ કારણ બળ-વિધવાને લાગુ થતું નથી. કેશવપન કરવાથી, થોકનાં વસ્ત્ર પહેરાવી દાગીના ન ધાલવાથી, અને સારો ખોરાક ન આપવાથી વિધવા સુચાલેજ ચાલશે, એની શી ખાત્રી ? જગતમાં એથી ઉલટા બનાવ ઘણા જોવામાં આવે છે. “ રહે તો આપશું, ને જાય તો સગા બાપશું ” એ કહેવત પ્રમાણે જેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે, ઘરની સારી નીતિરીતમાં ઉછરે છે, અને મન દૃઢ રાખે છે, તેજ સફવત્તન વાપરી શકે છે, અને તેજ પોતાની જીવંતી નિષ્કલંક ગુજારી શકે છે. તેને વસ્ત્રાલૂપણની કે સૌભાગ્ય ચિન્હની કંઈ પણ અસર થતી નથી.

જો વિધવા થવું, એ ઓના પોતાના હાથમાં નથી, તો તેને છેક નખેદ ગણી તિરસ્કારવી, એ અયોગ્ય છે. વિધવાના કોઈ શુકન લેવું નથી, શુભ પ્રસંગમાં તે હાજર રહી શકતી નથી, અને સારા કાર્યમાં તે ભાગ લઈ શકતી નથી. યોગ મંગળ ગવાતાં હોય, તેમાં તે આમોલ થઈ ન શકે, વરવોદામાં તે બીજી બાઈડીઓ સાથે જઈ ન શકે, અને નાત જાતમાં જન્મવાનું તેને હમેશને માટે તજવું પડે. વેધવ્યનું અસહ્ય દુઃખ તેને કર્મે ચોંટેલું છે, અને આ તો “ દાઝ્યા ઉપર ડામ ” જેવું થાય છે.

વિધવાઓને ઘણું ખર્ચ માળાપને ઘેર રહેવું પડે છે. માળાપ અશક્ત હોય, કે મરણ પામ્યાં હોય, તો તે લાઈ લોભાઈને વશ થાય છે. લોભાઈ તેને મહા દુઃખ દે છે. એક ગુલામડી કે આકરડીની માફક તેની પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે, તથા તેના પ્રત્યે વર્તણૂક પણ તેવીજ રહે છે. લયકા ધાન્ય સારૂ તેને અહોરાત્ર મહેનત મજૂરી કરવી પડે છે, અને મહેણાં દૂણાં સાંભળવાં પડે છે. લાઈ બિચારો સારો હોય, તોપણ ઘરના કામકાજમાં તે કેટલી નજર રાખી શકે, અને પોતાની બહેનની સંભાળ વારેવારે કેમ રાખી શકે ? લાઈ જો લોભાઈને વશ હોય, તો પછી વિધવા બહેન ઉપર દુઃખનાજ દુઃગર રેવે છે. હંતલાગિણી વિધવા બિચારી જાય ક્યાં, અને કહે કાને ? જે દુઃખ પડે તે તેને મુંગે મોઢે વેઠવું જોઈએ.

જો તેને સાસરામાં રહેવાનો પ્રસંગ આવે, તો ત્યાં પણ તેને સાસુ, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી વગેરેથી હાડછેડ થાય છે. ત્યાં તેને કદાચ પિયરના કરતાં પણ વધારે આપત્તિ લોગવવી પડે છે. સાસુ સસરા માળાપ જેટલું સુખ આપી ન શકે. દિયર જેઠ લાઈઓના કરતાં ઓછી લાગણી ધરાવે. દેરાણી જેઠાણી ને નણુ દો પોતાની લોભાઈ અને બેહેનો કરતાં વધારે રહેમીઅત રાખી ન શકે.

જો પિયર કે સાસરામાં કોઈ ન હોય, અથવા ત્યાં બને નહીં, અથવા તેઓનેજ ખાવા પીવાના વેલા પડતા હોય, તો જોઈ લ્યો વિધવાની ફજેતી ને દુઃખ. તે બિચારી ઓરડી બાઠે લઈ એકલી તેમાં રહે છે, અને દળણાં ખાંડણાં કે મહેનત મજૂરી કરી પોતાનું પેટ મુરકેલીથી ભરે છે. “ તાંબાની તોલકી તેર વાનાં માગે ” અને દળણાં ખાંડણાંથી કમાઈ જીવ થાય, એટલે તેને જીખમરો વેઠવો પડે, કે વખતે આડે માર્ગે જવું પડે. કેટલીક નાતોમાં કન્યાને માટે સારાં પદલાં મૂકવાનો રિવાજ હોય છે, તેથી તેવી નાતોમાં વિધવાને દુઃખ ઓછું પડે છે, કે વખતે ખાધા પીધાનું દુઃખ તેને બિલકુલ નથી પડતું. સાસરીઆં પૈસાવાળાં છતાં બખીલાઈથી તેને મદત ન કરે, તોપણ લોકલાજથી અને ફજની આબરૂથી ઠરીને વિધવાઓ

અન્ન વસ્ત્ર માટે સરકાર દરખાસ્તમાં ચઢતી નથી; એમ છતાં સાસ-
રીઆંને દયા આવતી નથી.

અપવાદ તરીકે વિધવાઓ કેઈ કેઈ ઠેકાણે સુખમાં રહી શકે
છે. કેટલાંક ઘરોમાં તેમનું ચલણ એટલું હોયછે, કે તે ભાઈ લોભધ-
ઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવેછે. કેઈનો પણ ધણી સારો વારસો મૂકી જાયછે,
તો તે વડે તે સુખ લોગવી શકેછે. કેઈએ કસબ, કારીગરી કે વિદ્યા
હાંસલ કરી હોય, તો તે વડે તે સારી પ્રાપ્તિ કરી સુખમાં દહાડા
ગુજારેછે. પોતાને પેટ કંઈ સંતાન હોય, તો તે મોટું થયે તેને સુખી
કરી શકેછે. પરંતુ પૌરાણિક શાસ્ત્રને આધારે કહો, કે રૂઢી આઈના
જીરને લઈને કહો, પણ ધણીખરી વિધવાની સ્થિતિ દુઃખદાયક રહેછે.
તેઓ સંસારને નકામી ને બોળ રૂપ થઈ પડેછે. નાની વયમાં લગ્ન
કરવાં ને રંડાપો વહોરી લેવો, એ દીવો લઈને કુવામાં પડવા સરખું
છે, અને તેથી વિધવાના દુઃખનું કારણ અને તેના નિસાસાના
લોકતા માખાપ થાયછે, એમાં શક નથી.

વિભાગ ૩.

લગ્ન સંબંધી.

પ્રકરણ ૧ છું.

લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ.

સુષ્ટિને આરંભે સ્ત્રી પુરુષોનાં લગ્ન થતાં નહીં, એવું આપણે કહી ગયા છીએ. પશુ પક્ષિઓનું અનુકરણ માણસો કરતાં, એટલે તેમની સ્થિતિ પશુવત્ હતી, એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ કેટલીક મુદ્દતે પોતાની ભૂલ જણાઈ, અને સ્ત્રી પુરુષે લગ્ન કરી ભેગાં રહેવાની જરૂર છે, એમ તેમને લાગ્યું. સૌમાં માણસ એ નિરાધાર પ્રાણી છે. ખીજાં પ્રાણીના જેવાં તેના અંગપર રક્ષણનાં સાધન અપાયાં નથી, તોપણ તેને છુદ્ધિરૂપી સાધનની એવી મોટી બક્ષીસ થઈ છે, કે તે વડે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર તે શ્રેષ્ઠત્વ લેખાયે છે, પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. અને જોઈતાં સાધન મેળવી શકે છે. તેણે પોતાના અને પોતાના બચ્ચાંના રક્ષણ માટે મકાન બાંધવાની યોજના કરી. ઘરની વ્યવસ્થા કરવા માટે, અને બચ્ચાંની સંભાળ માટે કોઈ જોઈએ, અને ખેતી આદિ સાધનો વડે પોતાના ને તેમના નિર્વાહ માટે કોઈ કમાનાર જોઈએ. છોકરાં ઉછેરવાં, ને તેમની માવજત કરવી, એ સ્ત્રીથી વધારે સારી રીતે બની શકે, તેમ બહારનાં વધારે અંગબળનાં કામ પુરૂષ વધારે સારી રીતે કરી શકે; તે માટે સ્ત્રી પુરુષે ધણી ધણીઆણી તરીકે એક સ્થળે રહેવું જોઈએ. જો એમ ન કરે, તો સ્ત્રીની, પુરુષની અને છોકરાંની સંભાળ લેવાની દરકાર કેને રહે ? આ લગ્ન કરવાનું પ્રથમ કારણ હોય. વળી સ્ત્રી પુરુષ હંમેશને માટે ભેગાં રહે, તો તેમનામાં પ્યાર વધે, અને તેઓ એક ખીજાના સુખ દુઃખનાં લાગીઆં થઈ શકે. પશુવત્ વર્તણૂકમાં જે કલેશ, કંકાસ ને અંધડા ઉત્પન્ન થાય, તે આથી ટળી શકે. સંસાર સુખરૂપ ચાલવામાં લગ્ન એ મુખ્ય સાધન છે.

ધણીખરી પ્રજાઓ લગ્નને “ પવિત્ર ગાંઠ ” સમજે છે; એટલે તે જાણે લગ્ન કરવાં એ ઇશ્વરની આજ્ઞાને અનુસરવાનું હોય, એમ માને છે, અને તેથીજ તેને ધર્મનું બંધન ગણવામાં આવે છે. જંગલી પ્રજાઓમાં હજી પણ લગ્નબંધન મજબૂત જોવામાં નથી આવતું. મલબાર તરફના અમુક લોકોમાં લગ્નવિધિ નથી. હાલના સુધરેલા દેશોમાં કેટલાક લગ્નને માત્ર એક કરાર (Contract) સમજે છે. કોઈ એવા કરારની જરૂર સમજતા નથી, તો કોઈ એમ કહે છે, કે લગ્ન જો એક કાયદેસર કરાર છે, તો તે સુદૃઢબંધી પણ હોઈ શકે ! એટલે જન્મપર્યંતનો કરાર ન કરતાં બંનેને રૂચે તેમ પાંચ દશ વર્ષનો કરાર કરવો, અને પસંદ પડે, તેમ તેની સુદૃઢ વધારવી ! જેમ બીજા કરાર તોડવાથી કાયદાના ગુનેહગાર થવાય છે, તેમ લગ્નનો કરાર તોડવાથી માત્ર કાયદાના ગુનેહગાર થવાય; ધર્મના કે ઇશ્વરના નહીં. આર્થ પ્રજાને આ વિચાર વિપરીત લાગે છે. તે લગ્નને હમેશા ધર્મનું બંધન ગણે છે, અને તે આ જન્મભાંજ નહીં, પણ લવોલવ લાગુ રહે છે એમ સમજે છે.

લગ્નની ગાંઠને પવિત્ર ગણવામાં ને માનવામાં લાલ વધારે, અને તુકસાન થોડું છે. તદ્દલાક લેવાના અને સ્ત્રી પુરૂષે જૂદા રહેવાના ખટલા સુધરેલા દેશોમાં વારેવારે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉત્થ હિંદુઓમાં કેવળ અભાવ છે. સહેજ અણબનાવ થવાથી, કે ઇચ્છેલું સર્વ સુખ ન મળવાથી, કે એક બીજાને નાપસંદ પડવાથી લગ્ન તોડવાં, એ સુખ કરતાં દુઃખનું કારણ વધારે થાય છે. “ એક સોલજર (સિપાઈ) ની સ્ત્રી વીશ ધણી કરી શકે, ” એવી અંગ્રેજીમાં કહેવત ચાલે છે, અને હિંદુઓની હલકી જાતોમાં એક સ્ત્રી મરજીમાં આવે તેટલા ધણી કરી શકે છે. આવી જદલાખદલીથી સ્ત્રી અને જૂદા જૂદા ધણીથી ચચેલાં સંતાન સુખી થાય કે દુઃખી, તેની કલ્પના સહેજ થઈ શકે એવી છે.

લગ્નની ગાંઠને પવિત્ર કરવા સારૂ લગ્નવિધિ શાસ્ત્રને આધારે અને અગ્નિદેવની સમક્ષ કરવામાં આવે છે, ગ્રાહણો અનેક જાતના

મંત્ર ભણે છે, અને વરકન્યાને ધણી ધણીઆણી તરીકે કેમ વર્તવું તેનો બાધ આપે છે તથા તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે. કન્યાના માળાપ કને સાલંકાર કન્યાનું દાન અપાવે છે, અને વરની પાસે તે ગ્રહણ કરાવે છે. એ વખતે સ્ત્રીઓ ધવળ મંગળ ગાય છે, અને લગ્ન સેંકડો માણસની સમક્ષ થાય છે. વરકન્યાનો હાથેવાળો મેળવાય છે, છેડા ગાંઠાય છે, કન્યા વરને વર-માળ આરોપે છે, જાંને એક બીજને કંસાર જમાડે છે; અને એક બીજને હાથે બાંધેલા દોરા છોડાવે છે. દોર જીને ધણી કાઢી મૂકતો હોય તો તે કહે છે, કે “ પાલવવાની આય નહોતી, તો પંચ વચ્ચે હાથ શું કામ પકડયો હતો. ” બંનેના પદરના છેડા ગાંઠવા, એ જાણે લગ્નની પાવત્ર ગાંઠ હોય, એમ સમજવાનું છે. વર-માળ વરકન્યાના ગળામાં પડે છે, તે જાણે બંનેને એકત્ર કરે છે-યુગલ સ્વરૂપ બનાવે છે. એક બીજને કંસાર જમાડવો, એ પ્રેમ વધારવાનું અથવા સંબંધ બાંધનારું સાધન છે. એક બીજને હાથે બાંધેલા દોરડા છોડાવવા, ગાંઠણાં ગાંઠેલાં છતાં સગાં વડાલાંને ઘેર સજોડે જઈ કંકુના હાથા દેવડાવવા, પાસા રમાડવા, (દોર નાતોમાં ગોર કપડાનું છોકરું બનાવી કન્યાને આપે છે. કન્યા માટે પાણી ભરવા જવું છે કહી, તે વરને આપવા જાય છે. વર દુકાને જવું છે, કે એવું કંઈ કામ બતાવી લેવાની ના પાડે છે, ને લેણાં મળેલાં ખેરાંમાં હસાહસ થઈ રહે છે.), એ વગેરે અનેક બાજતો લગ્ન પ્રસંગે એવી કરાવવામાં આવે છે, કે જે વડે વરકન્યાનો લગ્ન સંબંધ ગાઠા થાય, અને તેમનામાં પ્રેમનું બીજ રોપાય. લગ્નને માટે પહેલેથી ધણી તૈયારીઓ કરવી પડે છે. લગ્નવિધિ ઘણા કાળ લે છે, અને લગ્ન થયા પછી પણ કેટલીક વિધિ ચાલુ રહે છે, ગાતે ગાતે વડીઓ મૂકાય છે, ને પાપડ વણાય છે, ગાજતેવાજતે માહે લેવા સ્ત્રીઓ જાય છે, જેના કુળમાં ચાલ હોય, તેને ત્યાં માતા (જવારા) વવાય છે, માંડવા ખંધાય છે, ટકોરખાનાં ખેસાડાય છે, વરકન્યાને પીઠી ચોળાય છે, તેઓ સારાં વસ્ત્રાભૂષણ ધરે છે, ઘર બારણાં ઘોળાય રંગાય છે, રોશની કરવામાં આવે છે, ગણપતિ સ્થાપના કરાય છે, ગ્રહશાન્તિ થાય છે, ઉકરડી નોતરાય છે, માતાને વધામણાં દેવાય છે, સગાંસહોદર

તરફથી વરકન્યાને લાઠ લાડુ અને ખીજી આવાનું અપાયછે, સગાં વડાલાંને કે આખી નાતને લોજન મળેછે, વરઘાડવા વડે વરને વાને ઘલાયછે, ઠાઠમાઠથી વરઘોડો નીકળેછે, દારૂખાનું છૂટેછે, કન્યાની મા વરને પોંખી લેછે, વર કોડિયાનું સંપુટ પગ વડે લાગી આગળ ધપેછે, કન્યાને માહેરામાં પધરાવાયછે, લગ્ન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક થાયછે, પિત્રણો કન્યા પાસે આવી તેના કાનમાં “ અખંડ સૌભાગ્યવતિ રહેજો ” એવી આશીર્વાદ આપેછે, લગ્ન અંતે ભુરશી-દક્ષણા ભૂદેવોને મળેછે, વર કન્યા છેડા ગાંઠેલા લઈ કૂળદેવી કે ખીજી માતાને પગે લાગવા જાયછે, ઉભેતર કે માટલું પૂરી વર તરફનાને માંડવો પહેરાવાયછે, કન્યા વરના પિતાને જોળે બેસેછે, અને માગણી પ્રમાણે દરદારીનો મળે ત્યારેજ જોળેથી ઉઠેછે, વેવાઈ તરફનાને છાપીને પાઘડીઓ કે રોકડ અપાયછે, વેવાઈઓ એક ખીજાની ઠંકુ વડે દાઢીઓ પીળેછે, અને કન્યાને સાસરે વળાવાય છે. આવી અનેક જાતની વિધિ ને ધામધુમ ઘણા દિવસ સુધી કરીને લગ્નના શુભ પ્રસંગને મહત્તા અને પવિત્રતાનું રૂપ આપવામાં આવે છે. યજ્ઞાદિ ધર્મકાર્યમાં સ્ત્રી પાસે ભાગ લેવડાવવાની પુરૂષની ફરજ ગણવામાં આવે છે, તથા ઘણાં કાર્ય સ્ત્રીની સામેલગીરી વગર પુરૂષ એકલાથી શાસ્ત્રને આધારે શક્ય શકતાં નથી. શાસ્ત્ર આધારે જે પોડશ સંસ્કાર મનુષ્યને કરવાના, તેમાં લગ્ન એ મુખ્ય સંસ્કાર છે.

વિધિપૂર્વક લગ્ન થયા પછી પત્નીનું રક્ષણ કરવાને, અને તેનું પાલન કરવાને, પતિ જન્મ પર્યંત બંધાયછે, તેમજ પતિની સેવાચારી કરી કરી તેની મરણ પ્રમાણે વર્તવાને, તથા તેને સુખ આપવાને સ્ત્રી પણ જન્મ પર્યંત બંધાય છે. જેમાંથી કોઈ અશક્ત કે જોડીલું થવાથી તે ખીજાને નિરૂપયોગી ને જોબ્બરૂપ થાય, તોપણ તેને તણ શકાતું નથી; એટલુંજ નહીં, પણ તેને મરતા સુધી પાળવા પોષવાની તેને જરૂર પડેછે. કોઈ એમ કહી શકે, કે એકને માટે ખીજાએ જન્મ પર્યંત શા માટે ખરાબ થયું? એનો ઉત્તર એટલોજ, કે ખીજાના દુઃખનું નિવારણ કરવાનો પરોપકારરૂપી મોટો ધર્મ મનાયછે,

તે જો ગમે તે રીઝાતા મનુષ્ય પ્રત્યે આપણે બળવવાની ફરજ છે, તો તે ફરજ શ્રી પુરુષ એક બીજા પ્રત્યે શા માટે ન બળવે ? જો આવા કારણે એક બીજાને તણ દેવાનો રિવાજ હોય, તો ઘણાં ઘરનું સંસાર-ગુણ નાશ પામે; કેમકે જેમ ઘણીઘણીઆણી એક બીજાને તણે, તેમ તે પોતાનાં તેવાં સંતાનને પણ શા માટે પાલવે ? સ્મૃતિઓમાં વિકટના ખામ કારણે શ્રીઓને પોતાના સ્વામી તજવાની છુટ આપી છે, તે છતાં ઉચ વર્ણોમાં તેનો અમલ થતો નથી. ગમે તેવી રાગી અને નિરોપયોગી સ્ત્રી થાય, તો પણ ઘણીને તે પાલવવી પડે છે, અને પુરુષ ગમે તેવો રાગી અને નિરોપયોગી થાય તો પણ સ્ત્રીને તે પાલવવો પડે છે.

લગ્ન કરતા અગાઉ વાહ્દાન કે વિવાહ કરવાનો રિવાજ છે. વિવાહનો મૂળ અર્થ તો લગ્ન છે, પરંતુ લગ્ન ને વિવાહમાં ફેર એટલો, કે લગ્ન થયા પછી વર મરણ પામે, તો કન્યા વિધવા થાય છે, અને વિવાહ ક્યો પછી વર ગુજરી જાય, તો કન્યા બીજાને પરણાવી શકાય છે. કેટલીક નાતોમાં વિવાહ ફેાક કરી શકાય છે, અને કેટલીક નાતોમાં તે ફેાક થઇ શકતો નથી. કેટલીક નાતોમાં વિવાહ મોઢથી કરે, તોપણ તે સહી ગણાય છે, અને કેટલીક નાતોમાં તે સંખંધે લખ્યાં (વિવાહપત્રી) કરવાં પડે છે. લખ્યાં કરતી વખતે સગાંસાગવાં ને નાત જાતના લોકોને લેગા કરવામાં આવે છે, બ્રાહ્મણોને દક્ષણા અપાય છે, અને સગેવડાલે તથા ઓળખાણમાં ગોળ સાકર વહેંચાય છે. જે નાતોમાં વિવાહ ફેાક થઇ શકતો નથી, તેમાં વરકન્યામાથી કોઇ કાણું, કુળડું કે ખોડીલું થાય, અથવા સંસાર ચલાવવાને અયોગ્ય થાય, તોપણ તેમનાં લગ્ન કરવાં પડે છે. આવા રિવાજથી ઘણી વાર માઠાં પરિણામ પણ નીપજે છે. વિશેષ પ્રસંગે આવા પ્રશ્ન નાતમાં નખાય છે, અને નાતની પરવાનગીથી વિવાહ તોડવામાં આવે છે. કોઇ સરભરી કરીને વિવાહ તોડે, તો તેને નાત પૂછી શકે છે. વરનાં માળાપ સમજી હોય, તો તેઓ પોતાની રાજીખુશીથી વિવાહ ફેાક કરવાની રજા આપે છે. પરંતુ કન્યાની બાળતમાં તેમ થતું નથી; કેમકે “ ડાસો કુંવારો મરે,

પણ ડોશી કુંવારી ન મરે, ” એ કહેવત પ્રમાણે કન્યા અવિવાહિત રહી શકતી નથી, તેથી જેની રેર વિવાહ થયો હોય, તેણે તેને પરણવીજ એમજો પછી લલે તે બીજી કન્યા લાવે. જેમનામાં વિવાહ તોડવાનો સંપ્રદાય છે, તેઓ ગમે તે પ્રસંગે અને ગમે તે બહાને વિવાહ ફેક કરે છે. તોરણથી વર પરણ્યા વગર પાછો આવે છે, અથવા પૈસા ખાનાર તે વખતે મોં માગ્યા પૈસા લઈ વરને પરણાવે છે.

પૃથ્વી ઉપર હજી કેટલીક જંગલી કે અર્ધ મુધરેલી જાતો છે, જેમાં લગ્ન વિધિપૂર્વક થતાં નથી. સ્વારમેન કહે છે, કે બુશમેન જાતના લોકોમાં સ્ત્રી પુરૂષની કળુલાત થઈ, એટલે બસ. કીટિંગ જણાવે છે, કે ચીપવાસ જાતમાં લગ્નવિધિજ નથી. એસકિવમો, પ્રેંકાફ્ટ, ગ્રેટ, અને ટેનેન્ટ જાતોમાં પણ લગ્નવિધિ નથી, એમ હોલ લખે છે. પ્રેંકાફ્ટ કહે છે, કે નીચલા કાલિફોર્નિયાના લોકોમાં લગ્નવિધિ નથી, એટલુંજ નહીં, પણ “ લગ્ન ” એવો શબ્દ પણ તેમની ભાષામાં નથી ! કેટલીક જાતોમાં કંઈક વિધિ હોય છે, ત્યારે તેઓ કન્યાને બળાત્કારથી પકડી લાય છે (કન્યાનું હરણ કરવાની રીત મહાભારતના સમયમાં ને તે પછી આપણે અહીં હતી). કેટલીક વાર સ્ત્રી પુરૂષ અગ્નિ સળગાવે છે, અને તે નજીક બેસે, એટલે લગ્ન પૂર્ણ થાય છે. ટોડા જેવા કેટલાક લોકોમાં સ્ત્રી ઘરનું કંઈ જુજ કામ કરે, એટલે લગ્ન થયું ગણાય છે. ન્યુગિનીના પોર્ટ ડોરી જાતના લોકોમાં પુરૂષને સ્ત્રી તાંગાકુ ને સોપારી આપે, એટલે લગ્ન થઈ રહે છે. નવજોસ જાતમાં પાણી રાખી શકે એવી ટોપલીમાં કંઈ ખાવાનો પદાર્થ મૂકે છે, અને સ્ત્રી પુરૂષ ટોપલી વચ્ચેમાં રાખી સામસામાં બેસે છે, અને માંહેનો ખોરાક ખાય છે, એટલે તેઓ ધણીઆણી ને ધણી બની રહે છે. પાર્ક અથવા રોટલી બને લેગાં મળી ખાય, એટલે સ્ત્રી પુરૂષનાં લગ્ન થયાં, એવી રોમન જૂની વિધિ હતી.

જ્યાં લગ્ની ગાંઠ મજબૂત મનાતી નથી, અને પવિત્ર ગણાતી નથી, ત્યાં તે તોડી નાખવામાં પણ વાર લાગતી નથી. ચિપવયન

જાતમાં છૂટાછેડા કરવા હોય, તો પુરૂષ સ્ત્રી સાથે મારપાછાડ કરે અને તેને ઘરમાંથી હાંકી કાઢે એટલે બસ. પેરિક્યુથ (નીચલા કાલિફોર્નિયન) જાતમાં એક પુરૂષ મરજીમાં આવે એટલી બાઈડીઓ રાખે છે, ગુલામડીઓ પ્રમાણે તેમની પાસે કામ કરાવે છે, અને જેમનાથી તે કંટાળે, તેમને તે હાંકી મૂકે છે. એજ પ્રમાણે ટયુવિરા જાતમાં કેઈ બાઈડીથી કંટાળ્યો, કે તે બીજાને આપી દે છે, અને મરજીમાં આવે તેટલી બીજી આણે છે. જૈરીઓ બદલી ન શકાય, એમ તાસમેનિયન લોકને કહેવામાં આવતું, તો તેમને નવાઈ લાગતી, કેમકે તે તેમના રિવાજથી ઉલટી વાત હતી. કશિઆસ જાતમાં છૂટાછેડા એટલા વારંવાર થાય છે, કે ધણી ધણીઆણીના સંબંધને લગ્નનું નામ પણ લાગ્યેજ આપી શકાય. મલાયા-પોલિ-નિશિયન લોક કેટલાક સુધરેલા છતાં તેમનામાં પણ આવા રિવાજ જોવામાં આવે છે. ન્યુ ઝીલાંડના લોકો વિષે થોમસન કહે છે, કે જૈરીઓને બારણા બહાર કાઢી મૂકી કે તસ્લાક અપાઈ ગઈ, એમ પુરૂષો સમજે છે. તાહિતિમાં ઉભય પક્ષમાંથી એકની ઇચ્છા થઈ, કે છૂટાછેડા થાય છે. જે જાતોમાં સ્ત્રીઓનું જોર હોય, તે જાતોમાં સ્ત્રીઓને ધણી જો નાપ્રથમ કરે, તો તેઓ ધણીને હાંકી કાઢે છે. આલુ કશિઆસ જાતમાં જોવામાં આવે છે, અને નિકારાગુઆના અસલી લોકોમાં પણ એવો રિવાજ હતો. બ્રહ્મદેશના લોકોમાં લગ્નની ગાંઠ મજબૂત નથી. કાળી પરજના લોકોમાં પણ તેમજ છે. કાળી લીલ વગેરે વર્ણોમાં છૂટાછેડા સહજ થઈ શકે છે. જે ચઢતી જાતોમાં નાતરાં થઈ શકે છે, તેમાં ધણી ધણીઆણીની કબૂલત વગર, એક બીજાનું મન મનાવ્યા વગર, કે ન્યાયાધિશ પાસેથી ન્યાય મેળવ્યા વગર છૂટાછેડા થઈ શકતા નથી. જે નાતોમાં નાતરાં થઈ શકતાં નથી, તે નાતોમાં પરણેતર મરણ પર્યંત કાયમ રહે છે. ખાસ કારણ હોય, તો સ્ત્રી જૂદી રહે છે, કે તેને જૂદી રાખવામાં આવે છે; પરંતુ તેનું ભરણપોષણ કરવાની ફરજ ધણીને માથે રહે છે. થોડીક નાતોના અપવાદ શિવાય એક જૈરી હયાત છતાં ધણી બીજી પરણી શકે છે; એટલે પુરૂષ ફરીથી લગ્ન કરી શકે છે, પરંતુ તેથી પ્રથમનું લગ્ન રદ થતું નથી. એવી જાતોમાં પીડા

માત્ર સ્ત્રીઓનેજ લોગવવી પડેછે, કેમકે તે પુરૂષની પેઠે બીજી વાર લગ્ન કરી શકતી નથી. આ ન્યાય નહીં, પણ પુરૂષ વર્ગની જાનરહિતું પરિણામ કહેવાય !

સ્મૃતિકાર મનુ વિવાહ (લગ્ન) આઠ પ્રકારના ગણાવેછે: એટલે બ્રાહ્મ્ય, દેવ, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, અને પેશાચ; અને તેમાંના છેલ્લાને અધમ કહેછે. પહેલા છ વિવાહ બ્રાહ્મણને, અને છેલ્લા ચાર ક્ષત્રિયને ઇષ્ટ છે. વૈશ્ય તથા શૂદ્રને આસુર, ગાંધર્વ અને પેશાચ એ શ્રેષ્ઠ છે, એમ કેટલાક કહેછે. કેટલાક ઋષિઓ માત્ર પહેલા ચાર વિવાહ બ્રાહ્મણને અતિ ઇષ્ટ છે, એવું ગણેછે. ક્ષત્રિયને રાક્ષસ વિવાહ અને વૈશ્ય શૂદ્રને સાડુ આસુર વિવાહ ધણી સારા ગણેછે. પરંતુ મનુ પ્રાજાપત્ય, ગાંધર્વ, અને રાક્ષસ એ ત્રણ વિવાહને ધર્મ્ય એટલે સશસ્ત્ર ગણેછે, અને તે સામાન્ય રીતે ચારે વર્ણને યોગ્ય માનેછે. પેશાચ અને આસુરને તે અધર્મ્ય ગણેછે, અને પેશાચ અને આસુર વિવાહ કદાપિ કરવા નહીં, એમ કહેછે. વિદ્યા અને સદાચારવાળા, વગર માગણી કરનાર, એવા વરને સત્કાર પૂર્વક બોલાવી, વર કન્યાને લુગડાં ધરેણું પહેરાવી, વરતું સન્માન કરીને, કન્યાદાન આપવું, તેને મન્વાદિ ઋષિઓ બ્રાહ્મ્ય વિવાહ કહેછે. જ્યોતિષ્ટોમાં આદિ યજ્ઞ થતી વેળા ઋત્વિકને એટલે યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણને અલંકાર સહિત કન્યા આપવી, તેને ઋષિઓ દેવવિવાહ કહેછે. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા સાડુ વર પાસેથી એક અથવા બે ગાયો અને બળદ લઈને કન્યા આપવી, તેને આર્ષ વિવાહ કહેછે. કન્યાદાન દેતી વખતે સદ્ગતિ ચરતાં ધર્મમ્ (ખંને જણાં તમે તમારો ધર્મ ખાજો,) એવું વચન કહીને વરકન્યાની પૂજા કરી, વરને કન્યા આપવી, તેને પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહેછે. કન્યાના બાપને, તથા સગાંવહાલાંને, તથા કન્યાને પોતાને ઘર દ્રવ્ય આપેછે, અથવા વરની તરફથી દ્રવ્ય આપવામાં આવેછે, અને પછી ખુશીથી તે કન્યાને પરણેછે, તેને આસુર વિવાહ કહેછે. વરકન્યાની પરસ્પર ઇચ્છાથી જે સંયોગ થાયછે, તેને ગાંધર્વ વિવાહ

જાણવો (એની મૂળ ઉત્પત્તિ જાનેની કામવૃત્તિ ઉપર રાહી છે).
કન્યાનાં સગાં વહાલાંને મારી, છેદી અને ભેદીને, કન્યા રોતી તથા
પોકારતી હોય, તોપણ તેને ઘરમાંથી જળાત્કારે હરણ કરી લાવવી,
અને તેની સાથે સંસાર માંડવો, તેને રાક્ષસ વિવાહ કહે છે. મુતેલી,
કેડી વસ્તુના ઘેનમાં પડેલી, તથા જોલાન ચર્મગએલી, એવી કન્યા
સાથે એકાંતમાં જોગ કરવો, એવા પાપી કર્મથી જે વિવાહનો
સંબંધ થાય છે, તેને પેશાચ વિવાહ કહે છે. સર્વ વિવાહમાં આ
વિવાહ અધમ છે.

મનુ આગળ કહે છે, “ વરના હાથમાં પાણી મૂકી કન્યાદાન
દેવું, એ બ્રાહ્મણને ઉત્તમ પક્ષ છે. ખીજા વર્ણોએ તો પોતપોતાની
ધર્મશામાં આવે, તે પ્રમાણે વિધિથી વિવાહ કરવો. બ્રાહ્મ્ય આદિ
ચાર વિવાહથી જે પેદી-ઉતાર પુત્ર થાય છે, તે વેદના તેજથી મોટા
તેજસ્વી અને વિદ્યા સંપન્ન થાય છે, તથા શિષ્ટમંડળીમાં મોટા માનને
પામે છે; વળી રૂપવાન, સત્વગુણવાળા, યશસ્વી, ઘટતા ઉપભોગથી
સંતુષ્ટ થએલા, ધાર્મિક અને સો વર્ષના આયુષ્યવાળા તેઓ
થાય છે, પરંતુ ચાર દુષ્ટ વિવાહથી ઉત્પન્ન થએલા પુત્ર ઘાતકી,
ભુઠા અને વેદ ધર્મનો દ્રેષ કરનારા નીકળે છે. નિર્દોષ વિવાહ
કરવાથી નિર્દોષ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, અને નિંદિતવિવાહથી નિંદિત
પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે કેાઈએ નિંદિત વિવાહ કરવો નહીં. ”

ઉપરના ઉતારાથી જણાયે, કે મનુના સમયમાં અને તે પહેલાં
આર્યોમાં આઠે પ્રકારના વિવાહ ચાલતા હતા. ધીમે ધીમે તેમાંના
કેટલાક વિવાહ તેમને દુષ્ટ જણાયાથી તે દૂર કરતા ગયા. મનુના
વખતમાં પ્રાજ્ઞપત્ય, ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહનું જોર વધારે હશે,
તેથી તેણે તેમને ધર્મ્ય વિવાહ ગણ્યા હશે, એમ સંભવે છે. રાક્ષસ
વિવાહ આપણને જંગલી અને અકારો લાગે છે, તેને ધર્મ્ય વિવાહ
ગણવો, એ અયોગ્ય જણાય છે. ગાંધર્વ વિવાહની રીત હિંદુઓમાંથી
નાબુદ થઈ છે. પહેલાં તે પુષ્કળ ચાલતી. રાજ્યકન્યાઓને માટે
મોટા મોટા સ્વયંવર રચાતા, અને કન્યા લેગા મળેલામાંથી મરજીમાં

આવે તેને પસંદ કરી વરમાળ આરોપતી. આ વિવાહની રીત ઇંગ્લાંડમાં અને બીજા સુધરેલા દેશોમાં ચાલે છે. ત્યાં સ્વયંવર થતા નથી; પરંતુ કન્યાને પોતાની મેળે વર પસંદ કરી લેવાની છૂટ છે, એટલે જે પુરોના અંગમાં તે આવે, તેમાંથી કેટલીક મુદતના સહવાસ વડે, વાતચિતથી, રીતભાતથી, અને કાગળપત્રોથી તેને જે પસંદ પડે, તેની સાથે તેનાં માળાપની કબૂલત મળે, તો તે અઢરાઈ એમ ગણાય, અને પછી તેનું રીતસર લગ્ન થાય. માળાપ કબૂલત ન આવે, તો વિવાહ થઈ શકે નહીં. એવે પ્રસંગે કેટલીક વાર કન્યાની ઇચ્છાને તાણે થઈને કે પોતાની ઇચ્છાથી તેનું વર હરણ કરે છે, એટલે તેને લઈને નાસી જાય છે, અને છાની રીતે તેઓ પરણે છે. યુરોપ ખંડના કેટલાક દેશમાં માળાપ વરને ખોળી લાવે છે, અને પસંદ કરે છે; પરંતુ જો કન્યા તેને નાપસંદ કરે, તો તેમનું લગ્ન થઈ ન શકે. હાલના સમયને માટે આપણને વ્રાહ્મ્ય અને પ્રાજ્ઞપ્રત્ય વિવાહ વધારે અનુકૂળ થાય એમ છે. એમ છતાં આપણા લોકોમાં હાલ વિવાહ કેવી રીતે થાય છે, અને શાસનનાં વચન કેટલે દરજ્જે પગાય છે, તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

લગ્ન કેાની વેરે થઈ શકે ?

શરૂઆતમાં લગ્નની રીત ચાલ્યા પછી મનુષ્યો નજીકનાં લગ્નાં સાથે લગ્ન કરતાં હતાં, અને એ રીત અદ્યાપિ કેટલીક જગલી પ્રજાઓમાં ચાલે છે. જૂની સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ આ રિવાજ ચાલતો હતો, એમ ઇતિહાસો ઉપરથી માલમ પડે છે. હાલની સુધરેલી પ્રજાઓ લઈએ, તો તેમાં ભાઈ બહેન વગેરે વચ્ચે કરીને ઠાકા ઠાકાનાં અને મામા માસીનાં છોકરાં એક બીજાને પરણી શકે છે. સાળીને બહેન પ્રમાણે ગણીને તે સાથે અગ્રજામાં લગ્ન થઈ શકતું નથી. સાળી સાથે પરણવામાં બાધ નથી, એમ ગણી તે

રિવાજ ચાલુ કરવા ઈંગ્લાંડમાં ઘણાં વર્ષથી મથન થાય છે, અને પાર્લામેન્ટ મુધી પ્રશ્ન જાયછે, તથાપિ રૂઢીતું જળ એટલું જોરાવર છે, કે લોકોને એવાં લગ્નની વાત કમકમી ઉપજાવે છે.

આર્ય લોકોમાં નજીકનાં સગાં માથે લગ્ન કરવાનો ચાલ મૂળથી નથી, એમ જણાયછે. નજીકનાં સગાંની વાત તો જાણ્યોએ રહી, પણ ઘણી પેઢીએ દૂર એવા પિત્રાઈમાં કે ગોત્રમાં પણ વિવાહ થઈ શકતો નથી. એક ગોત્રના લોકો એક બીજાના મરણથી નહાતા નથી, અને તેમને ઝોળખતા પણ ભાગ્યે હોયછે; તેઓ એક બીજાને સગા છે એમ પણ ગણતા નથી. તે છતાં તેમનામાં પરસ્પર વિવાહ થઈ શકતો નથી. ગોત્રગામીને મહાપાપી ગણ્યો છે. કોઈ ગોત્ર ભાગવા, એટલે ગોત્રમાં કન્યા આપવા ઉભો થાય, તો તેને લોકો નાત બહાર મૂકેછે. મોસાળ અને બીજા સગાંમાં વિવાહ કરવો હોય, તો અમુક પેઢીઓ વન્ય કરવી પડેછે. વેદકશાસ્ત્રની રીતે નજીકનાં સગાંમાં કે પોતાના કૂળમાં વિવાહ કરવાની રીત હાનિકારક જણાય છે. નીતિ-શાસ્ત્રને આધારે પણ એ રીત પસંદ કરવા ભોગ નથી, કેમકે એવી છૂટથી અનીતિ થવાનો સંભવ વધારે છે. માટે આપણે અહીં આદિ અનાદિથી ચાલતી રીત સકારણ અને પસંદ કરવા યોગ્ય છે. લોકોમાં નાતો અને તડો વડે નાના વાડા બાંધાઈ જવાથી કેટલીક વાર આ પ્રતિબંધ બહુ નડેછે, ત્યારે લોકો કેટલીક છૂટ લેછે; એટલે પ્રતિ-બંધ કરેલી સઘળી પેઢીઓ વન્ય ન કરતાં થોડી વન્ય કરેછે, અને વળતે ગોત્ર પણ ભાગેછે. તડ કે નાત બહોળી કરવાથી, કે જ્યાં બેટી વ્યવહાર ત્યાં રોટી વ્યવહાર બાંધવાથી, શાસ્ત્રની આજ્ઞા જાળવી શકાયછે, તે છતાં તે પ્રમાણે ન કરતાં શાસ્ત્રનો સારો પ્રતિબંધ તોડવો, એ કેટલું ખરાબ છે ?

શાસ્ત્ર પ્રમાણે કન્યા સંજ્ઞામાં આપી શકાય, એટલે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણમાં, ક્ષત્રીક્ષત્રીમાં, અને વાણીઆવાણીઆમાં લગ્ન કરી શકાય. મનુસ્મૃતિ તો આથી પણ આગળ જાયછે. તેમાં જણાવ્યું છે, કે વિવાહમાં પાણિગ્રહણનો એટલે હસ્તમેળાપનો સંસ્કાર પોતાના

વર્ણની કન્યા હોય, તો તેનીજ સાથે કરવો; પણ દાનિયની કન્યાએ પ્રાદાણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હસ્તમેળાપને ઠેકાણે પોતાના હાથમાં તીર ઝાલી રાખવું; વેશ્યની કન્યાએ પ્રાદાણ અથવા દાનિયની સાથે પરણતી વખત હાથમાં ચાળકો ઝાલવો; અને શૂદ્રની કન્યાએ પ્રાદાણ, દાનિય અથવા વેશ્યની સાથે લગ્ન કરતી વેળા તેના વચ્ચેનો છેડો ઝાલી રાખવો. આ રિવાજ નીકળી ગયો, એ ખોટું થયું છે, પરંતુ પ્રાદાણની કે ખીણ વર્ણની અમુક જાતિમાં પણ માંદોમાંદો કન્યા ન અપાય, એ કેટલું હાનિકારક છે ? એ વિષે આપણે પહેલાં કહી ગયા છીએ, માટે અહીં વધારે કહેવાનું પ્રયોજન નથી.

ઉત્તમ એટલે પ્રાદ્યુમ્ન વિવાહમાં વર વિદ્વાન અને સદાચરણી જોઈએ, એમ કહ્યું છે, પરંતુ હાલમાં કેટલાં માળાપ એ તરફ લક્ષ આપે છે ? છેક નાની વયમાં વિવાહ કરે, તો પછી વિદ્યા અને સદાચાર જોવાનાજ ક્યાં રહે ? મોટી ઉંમરનો વર હોય, તોપણ તે સારૂ લણેલો છે કે કેમ, અને તે સારા આચરણનો છે કે નહીં, તે તરફ કોઈ ભાગ્યેજ જુએછે. લોકો ધણુંકરીને ઘર જુએછે: વર જોતા નથી. કેટલીક વાર ઘર સારું ન હોય, તો લોકો 'કહેછે' ખરા, કે આપણે ઘર સાથે કામ નથી: મૂર્તિઓ (વર) સારો હોય, એટલે ંસ; પણ મૂર્તિઓ સારો જોળવાની ભાંજગદમાં કોણ પડેછે ? અનાયાસે સારો મળે, કે નિવડી આવે, તો વાત જૂદી છે. ઝૈરાં એક ગીત ગાયછે, તે જુઓ:—

ગીત.

લાડકડી ચઢી રે કમાડ, સુંદર વરને નિરખવા રે,
 “દાદાજી સુજને પરણાવો, એ વર છે વરણાગીઓ રે.”
 “કે” જે’ની ક્યાંયેલો દીઠો ક’ ક્યાં તારાં દિલ વસ્યાં રે,”
 “નિશાળે લણતેલો દીઠો, અક્ષરે મારાં મન વસ્યાં રે.”

ઈં

ઈં

ઈં

ઈં

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાયછે, કે લણેલો વર પસંદ કરવાની પહેલાં

રીત હોવી જોઈએ, તથા વર કન્યાની વય એક ખીજના ગુણાદિની પરીક્ષા કરી શકે, એવી મોટી હોવી જોઈએ. કન્યા નાતું બાળ હોય, તો તે વરને નિરખવા ન જાય, અને પોતાના દાદાને પસંદ કરેલો વર પરણાવવાનું કહી ન શકે. વરણાગીઓ ને લણેલો વર જોઈ તેના ઉપર દીલ ચોટવું, એ વયે આવ્યા વગર બની શકે નહીં.

કન્યા કેવી પસંદ કરવી, તે વિષે મનુસ્મૃતિમાં તેના અંગ, સગાં અને નામ સંબંધેજ માત્ર જણાવ્યું છે; એટલે કપિલ વર્ણવાળી (માથે રાતા વાળવાળી), અધિક અવયવવાળી (જેમકે છ આંગળાંવાળી), નિત્ય રોગિણ, વગર કેશવાળી, અતિ કેશવાળી, ઘણું બોલનારી, ખીજા વર્ણવાળી, નક્ષત્રને નામે નામવાળી, વૃક્ષ, નદી, મ્લેચ્છ, પર્વત, પક્ષી, સર્પ, દાસના નામવાળી, કે જેનું નામ ભયાનક હોય, જેને લાઈ ન હોય, કે જેના પિતાનું નામ ભણીતું ન હોય તેની, સાથે વિવાહ ન કરવો. પણ અંગે ખોડ વિનાની એટલે કાણી કુબડી ન હોય તેવી, સુંદર નામવાળી, તથા હંસ અને હાથીની ગતિના જેવી ચાલ હોય, કેશ, રૂઆં ને દાંત સૂક્ષ્મ હોય, એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરવો. ઉપર જણાવેલી ખોડોમાં કેટલીક તો વિચિત્ર લાગે છે. નામ એ સ્વાભાવિક નથી. ખરાબ નામ હોય, તે બદલીને સુંદર નામ પાડી શકાય છે. નવાઈ જેવી વાત છે, કે વરની ખોડો વિષે કંઈજ કહેવામાં આવ્યું નથી, તેમ કન્યામાં વિદ્યાને સદાચાર જોઈએ, તે પણ જણાવ્યું નથી. કન્યા અલણ ને દુરાચરણી હોય, તે છતાં ઉપર પ્રમાણે પસંદ કરેલાં શરીરનાં લક્ષણ હોય, તો શું તે કન્યા પસંદ કરી શકાયે ? ક્ષુલ્લક ખોડો, જેને માટે કન્યાઓ પોતે જવાબદાર નથી, તે છતાં, તેમને વન્ય ગણવામાં આવે, તો હજારો કન્યાઓ અવિવાહિત રહે, અને ઇશ્વરના કૃત્યનો અનાદર કર્યો એમ ઠરે.

વિવાહ કરતા અગાઉ જોષીઓ પાસે વર કન્યાના મળતા વશેક જોવામાં આવે છે. જ્યોતિષને આધારે મળતા વશેક ન આવે, તો વિવાહ કરવામાં આવતો નથી; પરંતુ ખરા મળતા વશેક તો

તેમના સ્વભાવના જોવાના છે, તે કોઈજ જોતું નથી. જાનેને જાનશે કે કેમ, અને તેઓ સુખમાં રહી શકશે કે કેમ, એનો વિચાર તો માત્ર સ્વભાવ અને ગુણની પરીક્ષાથીજ થઈ શકે, પણ તેવી પરીક્ષા કરવામાં આવતી નથી, એ શોકદાયક છે. મંગળ દેરા ફરી રહીને જે પહેલું જેમ્મી જાય, તેનું ઘરમાં ચલણ થશે, અને પાસા રમતી વખતે જે રૂપીઆને પહેલો પકડી લેશે, તે ખીજા ઉપર સરદારી લોગવશે, એમ સમજી કન્યાની સાહેલીઓ અને વરની સગીઓ તથા મિત્રો કેટલી ખટપટ કરે છે, અને આતુરતા ખતાવે છે ! આથી જાહુ તો એમાંથી એકની કંઈક અપજતા જણાઈ આવે, પણ ચલણ તો સારા સ્વભાવથી, ઉંચ ગુણથી, અને ખરા પ્યારથીજ થાય છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, અને વિવાહ કરતાં અગાઉ વર કન્યામાં એવાં લક્ષણ છે કે કેમ, તે જોવું જોઈએ.

વર વહુ રૂપવાન હોય, તે ચહાવા લાયક છે, પરંતુ તેના ઉપરજ એકલો આધાર રાખવો એ જરાખર નથી. “ રૂપની રહે ને કર્મની ખાય ” એવી કહેવત આલે છે. “ કાળી કામણુગારી ” પણ કહેવાય છે, વર કન્યામાં સદ્ગુણ અને આવડત એ અવશ્ય જોઈએ. દુર્ગુણી, અવિચારી, અવિવેકી, વઢકારી, અને પ્રેમશૂન્ય સ્ત્રી સ્વરૂપવાન હોય તો પણ શા કામની ? એથી પુરૂષનો સંસાર દુઃખરૂપ નિવડવાનો. એવાંજ અપલક્ષણ પુરૂષમાં હોય, તો સ્ત્રીનો જીવ જાગડે છે. આવડત વિદ્યાથી મળે છે, માટે અક્ષરશૂન્ય સ્ત્રી પુરૂષ સંસારનું સુખ સમજી કે માણી શકતાં નથી. લોકો કન્યાઓને જણાવવામાં બેઠકાર રહે છે, અને છોકરાઓને વિદ્યા આપવામાં જોઈએ તેટલી દરકાર રાખતા નથી, એ જાહુ જોડું કરે છે.

નજીવી જોડો માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે, પરંતુ મોટી જોડોની વાત તેમાં જણાવી નથી કોઈ ક્ષયરોગી, દમીએલ, પતિયું હોય, કે તેના માળાપ કે જાપદાદાથી એવો રોગ ઓધે ઉતરતો આવ્યો હોય, તો તેને પસંદ કરવામાં કેટલું લાયક છે ? વર નપુંસક હોય, કે કન્યામાં સ્ત્રીપણું ન હોય, તો તેમનાં જગન દુઃખદાયક

નિવડે. પરાશર આદિ સ્મૃતિમરોએ વર નપુંસક અગર બીજી મહા-
જોડવાળો નીકળે, તો તેની સ્ત્રીએ પુનરુલ્લભ કરવાનું કહ્યું છે,
પરંતુ પ્રથમના પરણેતર વખતે આવી જોડો જોવાનું કોઈએ જણા-
વ્યું નથી. વર કન્યાની વય નાની હોય તો આવી જોડો જણાઈ ન
આવે, એ ખરું છે; તથાપિ ઓધે ઉતરતા રોગ વિષે સાવચેતી રાખી
શકાય. અમેરિકામાં હાલ એવી ઉઠાવણી ચાલી રહી છે, કે લગ્ન કરતા
અગાઉ સ્ત્રી પુરૂષની શરીરસંપત્તિ વિષે દાક્તરનું પ્રમાણપત્ર
(સર્ટિફિકેટ) મેળવવું જોઈએ !

પ્રકરણ ૩ જી.

કૂળ.

આપણે અહીં લગ્ન કરવામાં કૂળને પ્રધાનપણું અપાય છે, માટે
કૂળ સંબંધે કંઈ કહેવું જોઈએ. કહેવત છે, કે “ પહેલું સુખ તે
જાતે નયાં, બીજું સુખ પેટે દીકરા; ત્રીજું સુખ સુકૂળની નાર,
(અને) ચોથું સુખ કોઠીએ બાર ” સારા કૂળની સ્ત્રી સારા ગુણની
અને સફળ હોવાનો સંલવ છે, અને એજ પ્રમાણે વરનું પણ સમ-
જવું. પરંતુ સાફ કૂળ કેને કહેવું, તે જોવાનું રહે છે. કૂળની ઉત્પત્તિ
જોઈએ, તો જે લોકો વિદ્વાન, ખાતાખીતા, સફળુષી, વિવેકી, મેમાન
પરોણાને પોષનારા, કે રાજ્ય સાથે નોકરી વગેરેનો સંબંધ
ધરાવનારા તે કુલીન ગણાતા. જેઓ હલકા કૂળમાં કન્યા ઉતારે નહીં,
કન્યાનો વિકલ્પ ન કરે, સાટાં તેજડામાં ન પડે, અને ઘેર ટાલું આવે
ત્યારે એ પૈસા ખર્ચીને નાત જાતમાં ફડું જીવે, તેમની ગણના
પણ કૂળવાનમાં થતી. આવે ઘેર કન્યા આપવી, કે ત્યાંની કન્યા
લેવી, એ ખરેખર ઇચ્છવા લાયક છે. એવા કૂળવાનની એલાદ ચાલી,
તેમાં ધીમે ધીમે ઉપલાં લક્ષણ ધસાતાં ગયાં, તે છતાં પણ તેઓ
કૂળવાન ગણાતા ચાલ્યા. અને છેવટ “ સાપ ગયા ને લીસોટા
રહ્યા ” એ નવાઈ સરખું છે. કુલીન લોકો ભલે અક્ષરશૂન્ય હોય,

ભલે તેમની સ્થિતિ ચીથરેહાલ થઈ હોય, ભલે તેઓ દુર્ગુણ આચરતા હોય, વિવેકમાં સમજતા ન હોય, પરોણાપાઇને ચોટલે પણ ચઢવા દેતા ન હોય, રાજ્ય સાથે સંબંધ તો રહ્યો, પણ પેટનું પૂરું કરવા માટે બીજા માગતા હોય, ભટકતા ફરતા હોય, કે હલકાં કામ કરતા હોય, તો પણ તેમને બીજા લોકો ફળવાનજ ગણે, એ કેવી ઝાંડાઈ છે ? અત્રને ને દાંતને વેર હોય, ત્યાં નાતમાં બે પૈસા શી રીતે ખરચી શકે ? ભુખડુ અવસ્થામાં કન્યાનો વિક્રય પણ છાની રીતે કરે, તોપણ તે ફળવાન ! ઘરમાં હાંફલાં કુસ્તી કરતાં હોય, અને સારે ઠેકાણે કન્યા આપી બે પૈસા ખરચી શકાય એમ ન હોય, ત્યારે ઉતરતું ઠેકાણું પણ ખોળે, તે છતાં તેમનું ફળ એકાએક ધસાય નહીં. કન્યાવિક્રયથી કે સાટાં તેજડાંથી કાળે કરી ફળ ધસાયછે, એ વાત ખરી, પરંતુ મહત્વનાં લક્ષણ નાશ પામે, તે છતાં ફળ કાયમ રહે, એ વિચિત્ર લાગેછે. લોકો મજાકમાં “ ફળવાનનાં લાકડાં ” છે એમ કહેછે ખરા, પણ તેમને ફળવાન માનીને તેમને ઘેર કન્યા આપવા તૈયાર થાયછે. ફળવાનને ઘેર કન્યા આપવાથી આળસુ વધે છે, અને છાકરી બે કે તેમને ત્યાં સુખ પામતી નથી, તોપણ તેના સંતાન ઝટ ઝડપી લેવાશે, એવા વિચારથી લોકો ફળવાનને ખોળેછે.

ફળના સંબંધમાં બીજી નવાઈ જેવી વાત એ છે, કે જે લોકો ફળવાન ન હોય, તેઓ ફળવાનનાં સર્વ લક્ષણ મેળવે, તોપણ ફળવાન થઈ શકતા નથી. અફળવાન મહા વિદ્વાન થઈ દેશ વિદેશમાં ખ્યાતિ મેળવે, વેપાર રાજગારથી, કે બીજી રીતે લાખો રૂપિયા મેળવી ધનાઢય થાય, સદ્ગુણનો લંડાર બને, વિવેકમાં પૂર્ણતા પામે, આતિથ્યમાં હૃદ વાળે, રાજ્યપદ્વી મોટી પામે, તે છતાં તે ફળવાનના વર્ગમાં દાખલ થઈ ન શકે ! તે હલકા ફળમાં કન્યા ન ઉતારતાં ઉંચામાં ઉંચું ફળ ખોળી પુષ્કળ પૈસા ખરચે, સાટાં તેજડાંના સામુએ ન બુએ, અને ઘેર ટાણું આવે, ત્યારે ઝાંપે ઝાલકો નાખે, તે છતાં પણ તે ફૂલીન થઈ ન શકે ! આતે કેવો અન્યાય ! અને કેવી ઘેલાઈ !!

કુલીનતાના બળથી અકુલીનને ઘણું સોસવું પડે છે. બંગાળા-
માં કુલીનપણાનું પ્રબળ ઘણું વધારે છે, આપણે અહીં પાટીદાર
અને દેશાઈ (અનાવલા) લોકોમાં તેથી ઘણી ખરાબી થાય છે. બીજી
ઘણુંકરીને સર્વ નાતોમાં, અને હિંદના બીજા ભાગોમાં પણ કૂળની
સત્તા થોડી કે ઘણી જોવામાં આવે છે. અમદાવાદના ઔદિ-
ઓ ઘણા કુલીન ગણાય છે. વાર્તાઓમાં “ એક રાજા હશે, તેને
આત રાણીઓ હતી ” એમ કહેવાય છે, પરંતુ અમદાવાદના ઔદિ-
ઓમાં સાતસાત સ્ત્રીઓ કર્યાના દાખલા બન્યા છે. વર રાજા ભટ-
ટીને બીજા માગતા હોય, અમાસ બારસ માગી ખાતા હોય, ટેલ ટ-
કારા કરીને શેર અન્ન માંડ મેળવતા હોય, તોપણ તે “ લગ્ને લગ્ને
કુંવારા ” ! આર પાંચ બાયડીઓ હયાત છતાં, અને પોતે વનમાં
પેઠાં છતાં (પચાસ ઉપરાંતની વય થયા છતાં) પણ વળી આઠ દશ
વર્ષની કન્યાનું પાણીચંદણ કરવા તૈયાર થાય છે ! એ લોકો સંતાનને
માટે વારે વારે પરણતા હોય એમ નથી. કૂળવાનનું લાકડું હોવાથી
તેમને પહેરામણી ઠીક મળે છે. પહેરામણીના પૈસા ફાકી ખાધા,
એટલે સ્ત્રીને ધકેલી મૂકે, અને બીજી પરણીને પૈસા મેળવે; તે
પૈસા ખૂટયા એટલે ત્રીજી, અને ત્રીજીના ખૂટયા એટલે ચોથી
પરણે. પૈસા કમાવાનો આ તેમને એક ઉદ્યમ થઈ રહે છે. ગામડાના
મૂર્ખ માખાપ છોકરીને કુલીન ઘેર આપીને કૃતાર્થ થયાં સમજે છે.
છોકરી શહેરમાં પડવાથી સુખી થશે, અને ત્યાં સાગર જેવડી નાત
હોવાથી જમી ખાવાનું પુષ્કળ મળશે, એમ તેઓ માને છે. પૈસા
વગર શહેરનું સુખ લેવાનું નથી, એ વાતનો તેઓ વિચાર કરતા
નથી. મોટી નાતમાં જન્મવાનું ઘણું મળે, એ વાત ખરી, પણ પો-
તાને ઘેર વરો આવે, ત્યારે લીંગડાં નીકળી જાય, એનો વિચાર
તેઓ કવચિતજ કરતાં હશે. ઘણી જૂની સ્ત્રીઓને જૂદી રાખે છે, પણ
તેમને અન્ન વસ્ત્રનું કંઈ આપી શકતો નથી, તેથી તે બિચારીઓને
દળણાં ખાંડણાં કરીને કે હલકી ચાકરી વડે પોતાનું પેટ ભરવું પડે છે.
તરૂણ વય અને કંગાલ હાલતમાં ઘણી અબળાઓ અવળે રસ્તે
પણ ચડે છે; જુઓ કૂળવાન જોળવાનું કૂળ !

કહેવાતા કે નામના કુલીન લોકોમાં કન્યા આપવાથી જેમ કન્યા દુઃખી થાયછે, તેમ તેનાં માળાપને પણ દુઃખી થવું પડેછે. કૂળવાન જમાઈ તેમને વારેવારે સતાવેછે, ને તેમની પાસેથી પૈસા ચોંટાવેછે. ટાણેટચકે રિસાઈને બેસે, અને અમુક ચીજ કે અમુક રકમ રોકડી મળે, તોજ તે જમવા પધારે. પૈસા વગેરે મેળવવા સારૂં સ્ત્રીને ધમકાવે, મારે ને પિયર કાઢી મૂકે. જમાઈનું મન મનાય નહીં, ત્યાં સુધી છાકરી ગિથારી સાસરાનું મોં જોઈ શકે નહીં. ઘણીવાર કૂળવાન જમાઈ ગદદેલ નીકળેછે, અને તેથી પોતાની દિકરીને તથા પોતાને ખમવું પડેછે. ઘણી વાર તે હિણુકમાઉ હોયછે, તેથી તેના ઘરનું ભરણપોષણ તેમને કરવું પડેછે. દિકરી જીવે ત્યાં સુધી તેને લુગડાંલત્તાં ને બીજી જોઈતી ચીજો પૂરી પાડવી પડેછે, એટલુંજ નહીં, પણ તેનાં બાળબચ્ચાંને પણ કપડાંલત્તાં કરવાં પડેછે. ચરોતરના કૂળવાન પાટીદારોને અને મુરત અઠ્ઠાવીશીના કૂળવાન દેસાઈઓને કન્યા આપ્યાથી કણબીઓ અને ભાઠેલાઓ ખરાબખરાબ થઈ ગયાના ઘણા દાખલા છે.

ખડાયતા વાણીઆમાં ઉમરેઠ, નડિયાદ અને અમદાવાદ એ ઘણાં કુલીન ગામ ગણાતાં (હાલ પણ નામનાં કુલીન મનાયછે), તેથી ગૂજરાતના બીજા ભાગના લોકો ત્યાં કન્યા આપવા લલંચાતા, અને પુલકળ પૈસા ખરચતા. એક ગામથી કેાઈ વીસેા ખડાયતો ઉમરેઠમાં કન્યા આપવા આવ્યો, અને પોતાના ઓળખીતાને લઈને એક મોટા કૂળવાનને ઘેર વરતું માગું કરવા ગયો. કૂળવાને તિરસ્કાર કર્યો, ને તે બોલ્યો, કે તું ગામડિયો ઉમરેઠનો વર શી રીતે વહોરી શકનાર છે ? તારા હાથથી જોઈએ તેટલા પૈસા છૂટવાના નથી, અને અમને રાજી કરી શકાવાનું નથી, માટે બેહેતર છે, કે તારે કેાઈ બીજે ગામ જવું. આવાં વચન સાંભળીને પેલાને ઘણા ક્રોધ વ્યાપ્યો. ઘેર જઈને તેણે જળ મૂક્યું, કે મારે કેાઈ દિવસ કન્યા કૂળવાન ગામે નાખવી નહીં. ઉમરેઠના કૂળવાન દસા ખડાયતા જેઓ પારેખની અટકથી ઓળખાયછે, તેમને ત્યાં બીજાં ગામની

માફક નાંદોદના લોકો પણ કન્યા આપતા. નાંદોદવાળા પેસે ટકે સુખી હોવાથી ન્યારે તેઓ ઉમરેઠ આવે, ત્યારે દરદાગીના ધાલીને ઠાઠમાઠથી આવે. ઉમરેઠવાળા કુલીન ખરા, પણ પેસાવાળા નહીં, તેથી નાંદોદવાળા એકવાર આવનાર હતા, ત્યારે તેમણે માગીતાગીને કડાં કંદોરા આવ્યા, અને તે ઝાડની ડાળીઓએ તથા ઘરની ખીંટી ટોદ્દે લટકાવ્યા; એવું બતાવવાને કે તમે તો શરીરે દરદાગીના પહેરો છો, પણ અમારે અહીંયાં ઝાડ અને ખીંટીઓ ટોદ્દે સુદાં તે વડે અલંકૃત થાય છે ! પણ આવું કુલણુપણું આવનાર સહેજ સમજી શકે એમ હતું, કેમકે તેઓ તેમની હાલતથી અણુવાકેક નહોતા.

કૂળવાનના છોકોટા અને જીલમની ન્યારે હજી વળવા આવે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેનો પાછો ઠેલો થયો જોઈએ. ખીજા લોકો તે કયાં સુખી સાંખી શકે ? તે બિચારાઓને શ્રવણ માર પડતો હતો. કૂળવાન ગામ ખોળીને તે પેસાથી ખુઆર થતા, અને પોતાને ત્યાં છોકરાઓને કન્યા મળવાના વાંધા પડતા. આથી ગામડાના કે અકૂળવાન લોકો કૂળવાન વર મેળવવાનો નાદ છોડતા ગયા. તેમણે અમુક ગામના એકડા કર્યા, અને એકડામાંથી કન્યા બહાર ન કાઢવાના સખ્ત ધારા બાંધ્યા. આથી કૂળવાન ગામોને કે કૂળવાન લોકોને પોતાના ગામ ઉપરજ કે પોતાના જ્યા ઉપરજ કન્યા મેળવવાનો માર્ગ ખુલ્લો રહ્યો (જે કે કવચિત્ ગામડાના કેાઈ પેસાદાર કે છોકરા વગરના એકડાનો બંધ તોડીને અને તેની શિક્ષા વેઠીને પણ કૂળવાનને હજી કન્યા આપે છે). આથી પહેરામણીને આંકડો ઘટયો, અથવા બિલકુલ બંધ પડ્યો; અને કેાઈવાર તો કન્યા મેળવવાની પણ મુશ્કેલી થઈ પડી, તેથી કૂળવાનને પણ વખતે પેસા ખરચીને કે સાંટા તેખડાં કરીને ગામડાના એકડામાં દાખલ થવાની ફરજ પડી.

કેાઈ પ્રશ્ન કરશે, કે કૂળવાનનો આટલો જીલમ છતાં નાતવાળા કંઈ બહોબસ્ત કેમ નથી કરતા ? અકૂળવાન તેમને ઘેર કન્યા

ખોસવા નયછેજ શા માટે ? નાત કે તડતું બંધારણ જોઈશું તો જણાશે, કે તેના આગેવાન અથવા તે અલાવનાર નાખુદાઓ કૂળવાન લોકોજ હોયછે; તેથી જે વાત તેમને નુકસાનકારી કે ન પરવડતી હોય, તે તેઓ હાથમાંજ શું કામ લે ? તેઓ તો હરેક રીતે પોતાના સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર હોય, તેથી તેઓ જીવનજોને હરેક રીતે ઉધા પાટા બંધાવવા યત્ન કરે. જીવન લોકો ધણું કરીને નાતના કાવાદાવાથી અલ્પ હોય, માટે તેઓ કૂળવાન આગેવાનો સામે કાવી ન શકે. વળી તેઓ ચાલતી આવેલી રૂઢીઓને વળગી રહેનારા અને કૂળવાનને કન્યા આપવામાં માન સમજનારા હોયછે, તેથી નેમનું દિલ એકાએક ઉરકેરાતું નથી. એમ છતાં, તેઓ ધીમે ધીમે પોતાનું હિત મમજવા લાગ્યા છે. ગરીબ ને છરાએલા કૂળવાન કરતાં પૈસાદાર અને નરમ સ્વભાવના અકૂળવાનને તેઓ પસંદ કરવા લાગ્યા છે. કન્યા કેવે ઘેર અને કેવા વરને આપવી, તે વિષે તેમના વિચાર બદલાતા આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

દંપતી અથવા સ્ત્રી પુરૂષનું જોડું.

પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે ઇશ્વરે સ્ત્રી પુરૂષની સંખ્યા લગભગ મરખી સરળ છે, અને એકંદરે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા સહેજ કમી છે. આ ઉપરથી ઇશ્વરી નિયમ એવો સ્પષ્ટ થાયછે, કે એક પુરૂષે એકજ સ્ત્રી, અથવા એક સ્ત્રીએ એકજ પુરૂષ વરવો જોઈએ. એક સ્ત્રી અને પુરૂષ મળીને દંપતી, અથવા યુગલ સ્વરૂપ, અથવા ખરું જોઈએ, તો એ બે મળીને એક રૂપ થાયછે; તેમાં અનેક સ્ત્રી, કે અનેક પુરૂષનો સંલવ રહેતો નથી. માટે એક પુરૂષ ઘણી સ્ત્રી કરે, કે એક સ્ત્રી ઘણા પુરૂષ કરે, તે અસ્વાભાવિક કે ઇશ્વરી નિયમથી ઉલટું અથવા પાપી કામ છે.

એમ છતાં પરાપૂર્વથી ઘણી પ્રજાઓમાં પુરૂષ અનેક સ્ત્રીઓ

અને કોઈ કોઈ પ્રજામાં સ્ત્રી અનેક પુરૂષો કરતી આવી છે. કેટલીક પ્રજાઓમાં એકપત્નિવ્રત ચાલે છે, એટલે તેમાં એક જૈરી જીવતી છતાં બીજી કરી શકાતી નથી; તેમ એક ધણી જીવતો છતાં પણ બીજો ધણી કરી શકાતો નથી (તદ્વાક મેળવીને બીજું લગ્ન કરે, એ વાત જૂદી છે). હિંદુસ્તાનના આર્યો અને મુસલમાનોમાં અનેક જૈરીઓ કરવાનો ધર્મથી બાધ નથી, તેમ અનેક જૈરીઓ કરવાનો ચાલ અસલથી ચાલ્યો આવ્યો છે. યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ દાખલ થયા અગાઉ રૂશિઆના એક ઝારે ૨૦૦ જૈરીઓ કરી હતી, એમ તે દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે. ઇસ્તંબુલના પાદશાહના જનાનામાં સેંકડો બાઈડીઓ રાખવાનો ચાલ છે. રજપૂતસ્થાનના એક રાજાના રણવાસમાં ૫૦ કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ હતી, એમ જાણવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતના એક રાજાને ત્યાં ૨૫ કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ હતી, એવી હકીકત મળી આવે છે. રાજદરબારે સાત રાણીઓ હોય, એવું તો સ્વાભાવિક ગણવામાં આવે છે. રાજકુવરો એકી વખતે ત્રણ ચાર રાણીઓ સામટી પરણી નાખે છે, એવા ઉદાહરણ પણ મળી આવે છે. હશરથ, પાંડવ વગેરેને અનેક સ્ત્રીઓ હતી, એવું રામાયણ અને મહાભારત ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. જેને વૈષ્ણવો પરમાત્મા માને છે, અને જેનું ચોગીઓ પણ ધ્યાન ધરે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણના દરબારમાં સોળ હંતર એકસો ને આઠ રાણીઓ હતી, એવું વર્ણન વાંચીએ છીએ.

અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો ચાલ કેમ પડ્યો હશે, તેનું કારણ આપણે પૂર્વે આપી ગયા છીએ. જંગલી પ્રજાઓમાં એ રિવાજ બહુ ચાલે છે, સ્પેન્સર જણાવે છે, કે “ એ રિવાજ શિત કટિબંધમાં, લુખ્ખા પ્રદેશોમાં, કૃષ્ણ પેટોમાં અને ઉષ્ણકટિબંધમાં અને સર્વ જાતોમાં ચાલે છે. પૃથ્વીના સર્વ ખંડમાં તે જોવામાં આવે છે. ભરણ પોષણ કરવાની શક્તિ ન હોવાથીજ તે હદમાં રહે છે. જો સાધન હોય, તો માણસ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ કરી શકે. અનેક સ્ત્રીઓ એ પુરૂષની ધનવાન સ્થિતિ, મોટાઈ, આબરૂ અને શક્તિ બતાવે છે. ” ટરનર જણાવે છે, કે “ લિડુના ઠાકોરને ૪૦ સ્ત્રીઓ છે. સાધારણ લોકો

તથા ચાર સ્ત્રીઓ ત્યાં કરે છે. કીમાન્ય અને ન્યુફી લોકો જેટલી ખાઈડીઓ ખરીદી શકાય તેટલી, અને ફ્રિજીઅન લોકો જેટલી ખાઈડીઓ પાળીપોળી શકાય તેટલી કરે છે. ગ્રામીન કાળમાં મેકિસ-કોના કેટલાક ઠાકોરાઓ ૮૦ સ્ત્રીઓ રાખેલાનું જણાઈ આવે છે. મહાગારકરમાં એવો કાયદો છે, કે રાજા શિવાય કોઈ ૧૨ સ્ત્રીઓ કરી શકે નહીં; મતલબ કે તેઓને ૧૧ મુખી સ્ત્રીઓ કરવાથી કાયદાથી છૂટ છે. પૂર્વ આફ્રિકાના કેટલાક રાજાઓને ત્યાં ૧૨ થી ૩૦૦ મુખી સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવે છે. યૂરોપના મોરેવિઅન રાજાઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ એ તેમની પદ્ધતિનું ભૂખણ ગણાતું. નવા કેલેડોનિઆમાં ઠાકોરા ૧૦ થી ૩૦ મુખી સ્ત્રીઓ કરે છે. કેટલીક પ્રજાઓમાં સ્ત્રીઓ કામ કરાવવાની ખાતરજ વધારે પરણવામાં આવે છે. મલ્યુરણ કે શુલામડીની પેઠે તેઓ ખેતીવાડીનું ને બીજું કામ પોતાના ધણીને માટે કરે છે.”

હવે આપણે આપણા લોકોની હાલની રીતિ તરફ નજર કરીએ. અમદાવાદના ઔદિઓમાં પાંચ સાત સ્ત્રીઓ કરવાના ચાલ વિષે આપણે કહી ગયા છીએ. એક પછી એક સ્ત્રીઓ મરતી ભય, તેમ બીજીઓ પરણ્યાના દાખલા પુષ્કળ છે. એકી વખતે બે કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ હયાત હોય, એવા દાખલા ઘોઠા છે. પરંતુ એકી વખતે બે સ્ત્રીઓ આરોગ્ય હોય, એવા દાખલાની ખોટ નથી.

લોકો અનેક સ્ત્રીઓ શા માટે કરે છે ? જંગલી લોકોની પેઠે એ મોટાઈ ને આબરૂની નિશાની સમજવામાં આવતી નથી. તેમની પેઠે કામ કરાવવાની ખાતર વધારે સ્ત્રીઓ પરણવામાં આવતી નથી. ત્યારે વધારે સ્ત્રીઓ કરવાનું કારણ શું ? મુખ્ય કારણ સંતતિનું માનવામાં આવે છે. “વાંઝિયા મહેલું” લોકોને દુઃખદાયક લાગે છે. છોકરાં વિના ઘરનો નાશ થાય છે, સંસારનો લહાવો લેવાતો નથી, અને ઘર શૂન્યકાર જેવું લાગે છે. વળી પુત્ર વિના પિંડ કોણ મૂકે, શ્રાદ્ધ કોણ સરાવે, તિથિ કોણ સાચવે, અને પિતૃઓ સદ્ગતિ કેમ પામે, એ વિચાર દરેક હિંદુના મનમાં ઘોળાયા કરે છે. પરણવું અને

પુત્રપ્રાપ્તિ કરવી એ શાસ્ત્રનું વચન છે, તેને માન આપવું જોઈએ; માટે જો એક સ્ત્રીને સંતાન ન થાય, તો બીજી સ્ત્રી કરવી જોઈએ. અને બેથી અર્થ ન સરે, તો ત્રીજી ચોથી સ્ત્રી લાવવી જોઈએ, એમ લોકો માને છે. નવાઈ સરખું એ છે, કે જો પોતાને છોકરાં ન થાય, કે થએલાં છોકરાં જીવતાં ન હોય, તો સ્ત્રી પોતે પોતાના ધણીને પરણાવવા તત્પર થાય છે. ધણીની ઇચ્છા ન હોય તો તે આશંકા કરે છે, પોતે કન્યા બોળી કાઢે છે, અને ખુશીની સાથે પોતાની ઉપર સોકય લાવે છે. ઝેરી પણ માને છે કે મારા ધણીને પેટ સંતાન ન હોય તો, તેની ને મારી ગતિ થવાની નથી.

જ્યાં અનેક પત્ની કરવાનો ચાલ છે, ત્યાં સ્ત્રીઓને તે સંબંધે લાગણી તથા ઇર્ષા કમી થાય છે; એટલું જ નહીં પણ પતિ અનેક સ્ત્રીઓ કરે, તે તેમને ખોટું છે, એમ લાગતું નથી. મેકેલોલો જાતની સ્ત્રીઓ વિષે લિવિંગ્સ્ટન કહે છે, કે જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું, કે ઇંગ્લાંડમાં પુરૂષ એક જ સ્ત્રી પરણી શકે છે, ત્યારે તેમાંની કેટલીક બોલી ઉઠી, કે એવા દેશમાં રહેવાને અમે ઇચ્છીશું નહીં. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને પોતાની રીત કેવી રૂચતી હશે, તેનો તેઓ તક પણ કરી ન શકી, કેમકે તેમના વિચાર પ્રમાણે હરેક આબરૂદાર માણસે પોતાની દોલત બતાવવા માટે સંખ્યાબંધ બાઈબ્રીઓ કરવી જ જોઈએ.

એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનાં બીજા કારણ નજીવાં અને હસવા સરખાં હોય છે. સાસુ નણંદનો, કે સસરાજનો હુકમ ઉઠાવવામાં ચૂક થઈ, કે તેઓ તેના ઉપર સોકય લાવે. સ્ત્રી વદકારી હોય, કે કંઈ સામું બોલે, તોપણ તેના ઉપર સોકય આવે. સ્ત્રી રૂપાળી ન જણાય, કે કંઈ ખામીવાળી માલમ પડે, તો તેના ઉપર બીજી આવે. પતિને સ્ત્રી કોઈપણ કારણે નાપસંદ પડે, તો તે ફરી પરણે. કેટલીક વાર વેવાઈ વેવાણમાં ચક્રમક ઝરે, તો સ્ત્રીને માથે સોકયનો પથરો આવી પડે. કોઈવાર પૈસાની લાલચથી, રમુજની ખાતર, બીજાના આશંકથી, કે મોટી ને સારી કન્યા મળી આવે છે માટે તેને પરણી નાખવાની વૃત્તિ થાય છે.

“ બે બેરીનો નાવલીઓ મહા દુઃખ પામશે, ” એવું સ્ત્રીઓ ગાય છે. બે બેરીઓથી થતા લવાડા સૌના બાણવામાં છે. સોઠ્યનું સાલ ભારે છે, એમ સૌ સમજે છે. સાવકાં છોકરાંની કેવી દશા થાય છે, એ કોઈનું અબળણું નથી. એમ છતાં લોકો એક ઉપર બીજા બેરી કરીને બળતી મસાલે કુવામાં અંપલાવે, એ કેટલી મૂર્ખાઈ બતાવી આપે છે ? સોઠ્યો એક બીજાને બહેન કહે છે, પણ બહેન પણે તેમનું વર્તન હજારે એકમાં પણ ભાગ્યેજ હોય છે. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીને હોંસથી પરણાવવા ઉભી થાય છે, તેજ સ્ત્રી સોઠ્યના નહોતર ખુશ્ખ્યા પછી પસ્તાય છે, ને દુઃખી થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે ધણીનું વલણ નવી તરફ થાય છે. નવી તેને અનેક રીતે વશ કરી શકે છે. નવીનું ચલણ ધણી કરીને વિશેષ થાય છે. “ બીજ વરને પરણેલી મહા સુખ પામશે, ” એમ સ્ત્રીઓ ગાય છે, તે ઘરખટલો ચલાવવાની બાબતમાં સાચું પડે છે. નવીનું જોર થયું, કે જૂનીના અમક્ષ ઉતર્યા, તે માનલગ થાય છે, અને ઘરમાં એક મજબૂરણ તરીકે કે પરાયા માણસ તરીકે રહેવાનો તેને વખત આવે છે. નવીની શીખવણીથી ધણી જૂનીને હાડછેડ કરે છે, કે દુઃખ દે છે. જૂની માથાની ફરેલ હોય, તો ઘેટાની પેઠે બને સોઠ્યો કડાકડી આવે છે. તેમનામાં હમેશ લડાઈ થાય છે, લોકોને તમાસા જોવાને મળે છે, અને ઘરની ફજેતીને કંકો સર્વ ઠેકાણે વાગી રહે છે. કેટલીક વાર, હોય તે સંતતિને ઝેર હઈ મારી નાખવાના પ્રસંગ આવે છે, અને બે પરણેતરે પણ ધણીને વાંઝિયા મહેણું કાયમ રહે છે.

બીજા બેરી કરવાથી પુત્રપ્રાપ્તિ થયેજ, એની શી ખાત્રી ? કોઈ વાર જન્મોત્તરી ઉપરથી કે બીજા રીતે જોષ જોધને જોધીઓ કહે છે, કે તમારે અમુક વયે ફળ પ્રાપ્ત થાય, એવો સંયોગ છે, અથવા છ આંખો લેગી થાય (બે બેરી અને પોતે મળી ત્રણની છ આંખો), તો જરૂર સંતાન થવાનો યોગ છે. કેટલાક લોખા લોકો જોષીબાવાના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ફરી પરણે છે, તો પણ સંતાનનું મોં દેખતા નથી. બેને બહલે બાર બાઈડીઓ કરે, તો પણ પુત્રનું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. પચીસ રાણીઓ કયાં છતાં પણ એક રાજાને પિતા

ધવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. સંતાન થવાં એ દેવી ખેલ છે: માણસના હાથમાં નથી. ઠદી પુરૂષમાં ખાત્રી હોય, તો તે ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણે, તોપણ આપત્ય થાય નહીં. કોઈને વધારે ખેરીઓ કરવાથી વખતે તનુજ થાયછે, તેનો દાખલો લઈ ખીલઓ લલચાયછે, અને પુત્રપ્રાપ્તિની ઘેલછામાં ફરી પરણી પસ્તાયછે.

અનેક પત્નીઓ કરવાનું ગરીબથી લાગ્યેજ બનેછે. રાજ રજવાડા, જગીરદાર, સરદાર કે પૈસાદાર, જેઓને અનેક સ્ત્રીઓનો નિભાવ કરવાનાં સાધન છે, જેઓને વધારે સ્ત્રીઓ સહેલાઈથી મળી શકેછે, અને જેઓને પોતાની પાછળ વારસ મૂકવાની જરૂર લાગેછે, તેઓજ એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણેછે. આવા લોકો જેટલી વધારે સ્ત્રીઓ કરે, તેટલી સ્ત્રીઓની ખોટ ખીલ લોકોને પડે, કેમકે સ્ત્રીની સંખ્યા પુરૂષ કરતાં વધારે ન હોવાથી માણસ દીઠ એક કરતાં વધારે સ્ત્રી આવી શકેજ નહીં. ઘણી નાતોમાં કન્યાનો કાળ પડ્યો છે, અને ગરીબ કે અકુલીનને વાંઠા મરવું પડેછે, તેનું એક કારણ ખીલઓ અનેક પત્નીઓ કરેછે, તે છે. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે, એક જાતમાં લઢાઈ વગેરેના કારણથી પુરૂષોની સંખ્યા ઘટી જાય, તો અનેક સ્ત્રીઓ એક પુરૂષ વેરે રહી શકે; પણ એવા પ્રસંગ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં આવતા, કે હજી છેક જંગલી ને વિકાળ જાતોમાં આવેછે. એક વખત એક વહાણ ફૂચું, તેને ઉગારવામાં કે સ્ત્રીઓ ને ખાળખચ્યાંને બચાવવામાં ઘણા પુરૂષો ફૂળી મુઆ. જયેલા લોકની હોડી એક અભણ્યા ને નાના બેટને કિનારે ઘસડાઈ આવી. લોકો કિનારે ઉતરી પડ્યા, અને તે બેટમાંજ વાસ કરીને રહ્યા. આજની પેઠે તે સમયે પુષ્કળ આગબોટો ને વહાણો જળમાર્ગે જ્યાં ને ત્યાં જતાં નહીં, તેથી એ લોકને પોતાના દેશમાં પાછા જવાની આશા રહી નહીં. ઉતરેલા લોકોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરૂષથી ચાર પાંચ ગણી હતી. બેટમાં જંગલી લોકોની પણ વસ્તી નહોતી. આ સ્ત્રીઓનું કરવું શું ? તેમના રક્ષણ માટે કંઈ પણ ઇલાજ લેવાની જરૂર હતી. આ લોકો યુરોપના ખ્રિસ્તી ધર્મી હતા. તેમના ધર્મમાં

અનેક સ્ત્રીઓ કરવાની મના છતાં, તેમણે જરૂરીઆતને તાબે થઈને સ્ત્રીઓને વહેંચી લીધી !

જેમ અનેક પત્ની કરવાનો રિવાજ ઘણી પ્રજામાં છે, તેમ અનેક પતિ કરવાનો પ્રચાર કેટલીક પ્રજામાં છે, એમ આપણે કહી ગયા છીએ. પ્રાચીન કાળમાં બહુ પતિ કરવાનો રિવાજ આર્યોમાં હતો, એમ કેટલાક કહે છે, અને પુરાવામાં પાંઠવોનો દાખલો આપે છે, પરંતુ દ્રૌપદીને પાંચ પતિ કેમ કરવા પડ્યા, તેની કથા જૂદી છે. આર્યોમાં આ રિવાજ ચાલતો હતો, તેની સાબીતિ કંઈ રીતે મળી આવતી નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં તેનો વિધિ કે ઉલ્લેખ સરખો નથી. નીલગિરિમાં વસનારી ટોડા જાત વિષે શોર્ટ જણાવે છે, કે ચાર પાંચ લાઘ્યોમાં મોટો લાઘ્ય પરણે; તેની સ્ત્રી ધીજી લાઘ્ય પોતાના ધણી છે, એવો દાવો કરે છે, અને જેમ જેમ તેઓ ઉંમરે વધી માણુ-સાધમાં આવે, તેમ તેમ તેઓની સાથે તે ધણીઆણી તરીકે વર્તન કરે છે; અથવા સ્ત્રીને જો એક કે વધારે નાની બહેનો હોય, તો તે વિવાહિત થયે તેના ધણી કે ધણીઓની તે પત્નીઓ થાય છે, અને આ રીતે ઘણા લાઘ્યોના કુટુંબમાં એક કે ઘણી સ્ત્રીઓ તેમની વચ્ચે હોય છે. એક હોય કે વધારે હોય, પણ તેઓ ખુલ્લી રીતે એકજ ઘરમાં રહે છે. મેકલેન ઘણા પુરાવાથી મલબાર કાંઠાના નેર લોકો વિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે. તેમના રિવાજ પ્રમાણે એક સ્ત્રી બે, ચાર કે વધારે ધણી કરીને તેમના ધારાને અનુસરીને તેમની સાથે રહે છે. હેમિલ્ટન કહે છે, કે નેર સ્ત્રી બાર કરતાં વધારે ધણી કરી શકતી નથી; અને મોલો તથા જાત સંબંધના કેટલાક પ્રતિબંધને અનુસરીને તેનાથી ધણીઓની પસંદગી કરાય છે. અર્ધ મુધરેલા તાહિતિ લોકોમાં ધણીઆણી જો ઉંચા દરજ્જાની હોય, તો તેને મરણમાં આવે તેટલા ધીજી કરવાની છૂટ હતી. કેનેરી બેટની અસલી રહેવાસીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ હતો. ટેનેન્ટ કહે છે, કે લંકાના માંહેલા લોકોમાં ખાસ કરીને પેસાદાર લોકોમાં આ રિવાજ ચાલે છે. ત્યાં એક સ્ત્રીને ઘણી વાર ત્રણ ચાર અને કેટલીક વાર સાત સુધી ધણી હોય છે. સામાન્ય રીતે ધણીમાં

એકજ કુટુંબના અને ઘણી વાર સાધ્વો હોયછે. એકલેનના જણાવ્યા પ્રમાણે અમેરિકાના એવરો અને મેપુર લોકોમાં અને એશિયાના કાશ્મીર, લાડર, કિનાવર, કિસ્તવર અને સિરમોરના લોકોમાં આ રિવાજ છે. સીઝરના જણાવ્યા પ્રમાણે અસલી પ્રિટનોમાં સાધ્વોમાંથી બહુ પતિ કરવાનો ચાલ હતો.

સ્ત્રીઓની અછત એ બહુ પતિ કરવાનું કારણ માનવામાં આવે છે, અને તે ટોડા જાતને લાગુ થાયછે. પરંતુ બીજી ઘણીખરી જાતોમાં સ્ત્રીઓની અછત ન છતાં પણ અનેક પતિ કરવામાં આવેછે. આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે, કે જે જાતોમાં બહુ પત્ની કરવાનો પ્રથા છે, તેજ જાતોમાં બહુ પતિ કરવાનો પણ પ્રથા છે. આથી અછતનું કારણ નષ્ટ થાયછે. અતિ ટાઢવાળા, ખરફના કે લુખખા દેશો, જેમાં વસ્તી વધી પડે, તો લોકોને ગુજરાન ચલાવવું સુરકેલ પડે, તેમાં આ રિવાજ વિશેષ વસ્તીનો પ્રતિબંધ કરવા માટે પડયોછે, એમ કેટલાક વિદ્વાન ધારેછે. આ કારણ જો કે બંધ બેસતું લાગેછે, તોપણ તેવાજ દેશોમાં જ્યારે બહુ પત્ની કરવાનો રિવાજ જોઈએ છીએ, ત્યારે આ ફલીલ પણ ટકી શકતી નથી. ટિબેટ જેવા દેશમાં જ્યાં બહુ પત્નીનો રિવાજ નથી, ત્યાં આ કારણ કદાચ નહીં શકે.

(ગમે તે કારણો હોય, પણ બહુ પત્ની અને બહુ પતિ કરવાના બંને રિવાજ ધિક્કારવા જેવા છે.) જે પ્યાર સ્ત્રી પુરૂષમાં રહેવો જોઈએ, તે એથી રહેતો નથી. જે સંપ ને સુખ શાન્તિ એક સ્ત્રી પુરૂષના ઘરમાં રહી શકે, તે એથી રહેતી નથી. સંતાન દુઃખી થાયછે, કે તેમના વાલીપણા વિષે ઝઘડા ઉઠેછે. સ્ત્રી પુરૂષની નાજુક લાગણીઓ ખહેર મારી જાયછે, અને નીતિનો લંગ થવાના પ્રસંગ ઘણા આવેછે. બંને ચાલ પશુવત્ અને નિંદ છે.

એ માટે શ્રીરામસીતાની પેઠે એકપતિપત્નીમત્ત ધારણ કરનારને ધન્ય છે. જે નાતો જાતોમાં એ રિવાજ ચાલેછે, તેને શાખાશ છે. નાગરોમાં અને બ્રહ્મક્ષત્રીઓમાં એક સ્ત્રી જીવતી છે

બીજી ભૈરી થઈ શકતી નથી. પારસીઓ એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરી શકતા નથી. અંગ્રેજોમાં અને બીજી સુધરેલી પ્રજાઓમાં એક ઘણી-આણીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી પરણી શકાતી નથી. બહુ પતિ કરવાનો રિવાજ આપણામાં તેમ કેાઈ સુધરેલી પ્રજામાં નથી, માટે તે વિષે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી; પરંતુ બહુ પત્ની કરવાનો રિવાજ આપણી ઘણી નાતોમાં ચાલે છે, તે ખમુસ બંધ પઠવો જોઈએ.

બહુ વરવાની બાબતમાં એક વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે. કેટલીક જાતના હિંદુઓ શિવાય મનુષ્ય માત્રમાં સ્ત્રી મરી જાય, કે તેને તલ્લાક અપાય, તો પુરૂષ બીજી સ્ત્રી કરી શકે છે, તેમ પુરૂષ મરી જાય કે તે તલ્લાક આપે, તો સ્ત્રી બીજો ધણી કરી શકે છે, એટલે સ્ત્રી પુરૂષને સરખો ન્યાય અપાય છે. હિંદુઓમાં સ્ત્રી જીવતી છતાં પણ બીજી સ્ત્રી લાવી શકાય છે, તો તેના મુખ પછી બીજી સ્ત્રી કરવામાં આવે, તેમાં નવાઈ નથી. હિંદુઓની સર્વ હલકી વરણોમાં મરણ પછી કે તલ્લાક લઈને સ્ત્રી પુરૂષ ફરીથી પરણી શકે છે. માત્ર ઉંચ હિંદુઓમાં તલ્લાકનો રિવાજ ન હોવાથી સ્ત્રી પુરૂષ જુદાં પડી શકતાં નથી, ફેર એટલેાજ રહે છે, કે સ્ત્રી જીવતી છતાં પુરૂષ ફરી પરણે, પણ પુરૂષ જીવતો હોય, તો પત્ની ફરી પરણી ન શકે; એટલુંજ નહીં, પણ સ્ત્રીના મુખ પછી જેમ પુરૂષ બીજું લગ્ન કરી શકે છે, તેમ ધણીના મુખ પછી સ્ત્રી બીજું લગ્ન કરી શકતી નથી. ઉંચ હિંદુઓમાં સ્ત્રી પુરૂષને સરખો ન્યાય મળતો નથી, અથવા સ્ત્રી જાતિને અન્યાય મળે છે, એમ કહી શકાય.

પ્રકરણ ૫ મું.

બાળલગ્ન.

સ્ત્રી પુરૂષે કયી વયે પરણવું જોઈએ, એ પ્રશ્નનો જુલાસો પર જીવાના કારણ ઉપર આધાર રાખે છે. જે પરણવુંએ સંસારમાં પડ-

વાને માટે હોય, તો સંસાર ચલાવવાની ચોખ્ખતા આવે, એવી વચે પરણવું જોઈએ. પણ પરણવું જો સ્ત્રી પુરૂષના પોતાના હાથમાં હોય, તોજ આ વિચારનો અમલ થઈ શકે. જેઓને પરણીને મરણ પર્યંત સુખી કે દુઃખી થવાનું છે, તેઓ જિયારાં તો ખાનુએજ રહે છે. તેમની સંમતિ કે વિચાર કોઈ લેતુંજ નથી. તેમને પરણાવવાનું કામ માખાપ કરે છે; અને કેટલીક વાર તો ગોર કે ધાંચબ પણ વિવાહ કરી આવે છે ! ગોરના સંબંધે “ લંકાની લાડી ને ઘોઘાના વર ”ની વાત લોકોમાં ચાલે છે, અને વખતે તેનો વેપ પણ ભજવાય છે. એક આંખે કાણી કન્યાનો વિવાહ કરવા માટે ગોરને પરદેશ મોકલવામાં આવ્યો. ગોરે ઘોઘામાં આવી એક વર જોયો, તે તેને પસંદ ન પડ્યો; પણ વરના બાપે ગોરનાં ખિસ્સાં તર કયાં, એટલે ગ્રાહ્યભાઈ લલચાયા. વરના બાપે સુક્તિ બતાવી, કે વેવાઈ તને પૂછે, ત્યારે કહેજે, કે વરની એક આંખે ફૂલ છે, અને બીજી આંખમાં કાંઈ નથી ! (મતલબ કે તે બંને આંખે દેખતો નથી). ગોરે કહેલો વિવાહ કાયમ રહ્યો, ને કેટલીક સુદતે વરનો બાપ લગ્ન માટે જન લઈ આવ્યો. લગ્ન થઈ રહ્યા પછી કન્યા તરફની સ્ત્રીઓ ગાવા લાગી, કે “ લાડીએ લાડો છેતરિયો રે ” (કન્યા કાણી હતી માટે). એ સાંભળી વેવાણીએ ગાયું કે “ મારો મૂળચંદ મૂળશું ના દેખે રે ” (અર્થાત્ કન્યા તો માત્ર એક આંખે કાણી છે, પરંતુ લાડો તો આંધળો છે) ! જેને ઢોર લેવું હોય છે, તે જાતે તે ઢોરની તજવીજ કરે છે, અથવા કેવી જાતનું ઢોર લેવું, તે વિષેની પૂર્ણ માહિતિ દલાલને કે તેની વતી બીજા ખરીદદારને આપે છે; પણ જેને કન્યા પરણવી છે, કે વર પસંદ કરવો છે, તેને કેવળ તટસ્થ રહેવું પડે છે. પરંતુ આપણા આર્યોનો અસલ રિવાજ એ નહોતો. શ્રી કૃષ્ણે બલભદ્રને ભારતના આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૨૧ માં સુભદ્રાના સંબંધમાં કહ્યું છે, કે “ જે પુરૂષ કન્યાનો વિવાહ પોતાની પુશી પ્રમાણે કરવા કન્યાદાન આપે છે, તે કન્યાદાન નહીં; પરંતુ કન્યાને પશુની પેઠે વેચી દેવું છે.”

પરણાવવાનું કામ માખાપને માથે હોવાથી તેઓ અનેક કારણે

પોતાના છોકરાં જલદી પરણે, એવો યત્ન કરે છે. નીમા વાણિયામાં એવો રિવાજ છે, કે જે ઓધાનવાળી સ્ત્રીઓ જંગલે જાય, ત્યાં બેઠાં બેઠાં એક બીજીને કહે, કે “ જો મારે દિકરી અવતરે, અને તારે દિકરો અવતરે, તો આપણા વિવાહ સહિ, અને જો મારે દિકરો થાય, અને તારે દિકરી થાય, તોપણ વિવાહ સહિ.” જાનેને વિરૂદ્ધ જાતિનું સંતાન સાંપડે, તો ઝેરીઓએ કરેલું સાદું કાયમ રહે છે ! કડવા કણુખીમાં બાર વર્ષે કે જ્યારે તેમની માતા બોલે ત્યારેજ લગ્ન થઈ શકે છે, તેથી એકી વખતે સર્વને લગ્ન કરવાની ફરજ પડે છે; કેમકે જો તેઓ લગ્ન કરવું ચૂકે, તો વખતે ખીજાં બાર વર્ષે રાહ જોવી પડે, અને એક કન્યા દશ વર્ષની અવિવાહિત હોય, તે ૨૨ વર્ષ સુધી કુંવારી રહેવાનો પ્રસંગ આવે. એ માટે હરેક માબાપ પોતાની કન્યાને વરતાવી દેવાનો યત્ન કરે છે: પછી તેની ઉમ્મર ગમે તેટલી હોય. કોઈને વર મળીજ ન શકે, તો તે પોતાની કન્યાને કુલના ઢા સાથે પરણાવે છે ! કુલના ઢાને પરણેતર થયા પછી કુવામાં નાખી દે છે, અને તેથી વર મરી ગયો, અને છોકરી રાંડી એમ ગણવામાં આવે છે. રાંડેલી છોકરીનું નાતડું ગમે ત્યારે થઈ શકે છે, તે માટે આ યુક્તિ યોજવામાં આવે છે. આ તે લગ્ન કે મશ્કરી !

છોકરીનો વિવાહ તો વાસામાં પણ થઈ શકે (કેમકે કુલીનનો વર “ ઘોડીઆમાંથી ઝડપાઈ જાય છે, ” તેથી દીલ કરવા જતાં કુળવાન ઘર હાથ લાગતું નથી), અને લગ્ન જ્યારે માબાપને સવડ આવે ત્યારે થાય, એવી સમજ ઘણીખરી નાતોમાં છે. સવડમાં ખરચનો વિચાર વિશેષ થાય છે. એક જણને જે કન્યા પરણાવવાની હોય, તો જાનેને એકી વખતે પરણાવવાથી ખરચમાં કીકાયત થાય છે, માટે મોટી છોકરી નવ વર્ષની હોય, તેને પરણાવતી વખતે ખીજી છોકરી પાંચ છ વર્ષની હોય, તેને પણ માથે પરણાવી દે છે. લેઉવા પાટીદારમાં બાંહેવર થાય છે, એટલે જનમાં વર રાજનો નાનો ભાઈ કે તેવો નજીકનો સગો આવ્યો હોય, તેને કન્યાની બહેન કે ખીજી નજીકની સગી વરાવી દે છે ! નાનો છોકરો બિચારો ઉઘતો

હોય, તેને ઉઠાડી ઉઘતોજ પરણાવી દેછે ! વૃદ્ધ માળાપ હોય, તેમને મરણનો લય રહેછે, અને હાથ પીળા કરવાના કોઠ ધાયછે, તેથી કન્યા ગમે તેટલી નાની હોય, તોપણ તેનું લગ્ન લેછે. કન્યાનો બાપ લગ્ન લે, તો વરના બાપથી ના પાડી ચકાતી નથી, તેથી કન્યાના બાપનું ધાર્યું થાયછે.

લગ્ન કરવામાં કન્યાકાળ ન વીતી જાય, તે ઉપર ભારે લાગ આપવામાં આવેછે. કન્યાકાળ વીતી જાય તો કન્યાકાળનું કૃળ માળાપને મળે નહીં, અને તેઓ દોષમાં પડે, એવી તેમની સમજ છે. કન્યાકાળ ન વીતે, માટે જો અગાઉથી વિવાહ કરી રાખ્યો ન હોય, તો માળાપને ગમે તેમ “ લાકડે માંકડું ” વળગાડી દેવાની ફરજ પડેછે, કે “ કોહી છાચ ઉકરડે ઢાળી દેવી પડે છે ”; એટલે ગમે તે વયનો, ગમે તેવા ઘરનો, કે ગમે તેવા ગુણનો વર ઝડપી લેવાની જરૂર પડેછે. એ વખતે કન્યાનું શું થયે, તેનો તેમને વિચાર થતો નથી. કન્યાનાં માળાપની પેઠે વરનાં માળાપ પણ પોતાના છોકરાને જલદી પરણાવવાની અને તેમ કરી માણીગર થવાની આતુરતા રાખે છે. પોતાનો છોકરો હરેક રીતે સરકાઈ જાય, તેને માટે તેઓ સતત ઉદ્યોગ કરેછે. કન્યા ન મળતી હોય, તો ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચીને મેળવવી, અને “ લાહી લોહીને પણ વરને ઘોડલીએ ચઢાવવો ” એવી ઇચ્છા રાખે છે. કન્યા નાની, ગોટી, કાણી, કૂબડી, ગમે તેવી મળે, તેની ચિંતા નહીં, પણ હરેક રીતે પોતાની હયાતી-માંજ વહુનું મોં દેખે, ત્યારે તેમને ચેન પડેછે.

હવે કન્યાકાળ એટલે શું, તે વિષે વિચાર કરીએ. એ વિષે અંગિરાના વચન ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવામાં આવેછે. અંગિરા કહેછે કે:—

અષ્ટવર્ષાં મવેદ્ગૌરી, નવવર્ષાં તુ રોહિણી ।
 દશમે કન્યકા પ્રોકા અત ઉર્ધ્વ રજસ્વલા ॥
 તસ્માત્ સંવત્સરે પ્રાપ્તે દશમે કન્યકા વુષે. ।
 પ્રદાતવ્યા પ્રયત્નેન ન દોષઃ કાલ દોષતઃ ॥

અર્થ—આઠ વર્ષની છોકરીને ગૌરી, નવ વર્ષનીને રોહિણી, અને દશ વર્ષનીને કન્યા કહેછે, અને દશ વર્ષ પછીની કન્યા રજ-સ્વલા કહેવાયછે. માટે દશમું વર્ષ બેઠું, એટલે કન્યાનો ગમેતેમ કરીને વિવાહ કરી નાખવો. આવી રીતનો વિવાહ જો નિષિધકાળે (સુદૃત્ વગર) કર્યો, તોપણ તેનાથી દોષ લાગતો નથી. મનુ એક ઠેકાણે કહેછે કે:-

ત્રિશઙ્ગર્વોદ્રહેતુ કન્યાં દૃષ્ટ્વાં દ્વાદશવર્ષિકીં ।

અષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષી ચા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વરઃ ॥

અર્થ—ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલો પુરૂષ બાર વર્ષની તથા મનને પ્રિય લાગે એવી કન્યાને વરી શકેછે, અથવા એવીશ વર્ષની ઉંમરનો આઠ વર્ષની કન્યાને વરી શકે છે; પરંતુ તેની બ્રહ્મચર્ય અવસ્થા વહેલી પૂરી થઇ હોય, અને ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રી વિના પાળતાં અઠથણુ થતી હોય, તો તરત લગ્ન કરવું.

ઉપરનાં બે મત એક બીજાથી ભૂદાં પડેછે. અંગિરા દશ વર્ષનીને કન્યા કહેછે, ત્યારે મનુ બાર વર્ષની વયની છોકરીને કન્યા કહેછે. મનુ કન્યા વર વચ્ચે અઢી ગણું અંતર રાખેછે; અને વેદાદિતું અધ્યયન પૂરું ન થઇ શકે, તો બ્રહ્મચર્ય ૩૬ કે ૪૮ વર્ષ પહોંચે, તેથી તે પછી લગ્ન કરવાતું, અને અઢી ગણું અંતર રાખવાતું હોવાથી કન્યા ૧૪ અને ૧૬ વર્ષ ઉપરાંતની બેઠાં, એવું પણ કદાચ અનુમાન કરી શકાય. સારા વસ્ત્રા સંબંધમાં મનુ કહેછે કે:-

કામમામરણાતિષ્ઠેદ્રહે કન્યંતુમત્યપિ ।

ન સૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥

ત્રીજી વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાયંતુમતી સતી ।

અર્થ તુ કાલાદેતસ્માદિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥

અર્થ—કન્યાનો વિવાહ—સમય થયો હોય, તોપણ તેને મરતા સુધી બાપે પોતાને ઘેર રાખવી એ બલે, પરંતુ વિદ્યા આદિ ગુણ રહિત પુરૂષને કદાપિ આપવી નહીં. કન્યા ઋતુમતી થઇ હોય,

તોપણ ત્રણ વર્ષ સુધી સારા વરની વાટ જોવી, પણ એ કાળ વીત્યા પછી અધિક ગુણવાળો વર ન મળે, તો પોતાની સમાન ભતિના વરને પોતે પોતાની મેળે પરણવું. અર્થાત્ પહેલા શ્લોક પ્રમાણે અવિવાહિત છોકરી મરતા સુધી અથવા લગ્ન થતા સુધી કન્યા કહેવાય, અને બીજા શ્લોક પ્રમાણે કન્યાને રજસ્વલા આવ્યા પછી ત્રણ વર્ષ રહ્યા જોવાની, તેથી તે ૧૬, ૧૭ કે વધારે વર્ષે પરણી શકે, અને ત્યાં સુધી તે કન્યા કહેવાય.

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે, કે કન્યા તરૂણ પસંદ કરવી. કન્યામાં સ્ત્રીનાં ચિન્હ આવે નહીં, ત્યાં સુધી તે તરૂણ ન કહેવાય. દાક્ષતર બ્રાહ્મણ્યદ્રસેનને દશમા સાંસારિક મહામંડળમાં બોલતાં જણાવ્યું છે, કે “ આર્યવર્તમાં નાની વયે લગ્ન સંબંધ થતો નહીં—એ તો સાંપ્રત હિંદુ સંસારની વિપત્તિ ને શ્રાપ કે અકલ્યાણ છે. મારા કહેવાના પુરાવામાં શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ જણાવું છું. ‘જે અવિવાહિત કન્યાનું શરીર સારી રીતે પ્રપુલ્કિત થયું હોય (યુવાવસ્થામાં આવ્યું હોય), તેની કને જા, અને તેને તારી સ્ત્રી કર. બીજી કન્યા જે અઘાપિ તેના બાપના ઘરમાં રહેતી હોય, અને જેનામાં પરણવાની વયનાં ચિન્હ આવ્યાં હોય, તેની કને જા, અને તેને તારી પત્ની કર.’ ” આર્ય સમાજના પ્રચારક સ્વામી શ્રીનિત્યાનંદ પોતાના પુરૂષાર્થ પ્રકાશ નામક હિંદી ગ્રંથમાં (છપાય છે) જણાવે છે, કે જેવી રીતે પુરૂષને બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પાળવાનું હતું, તેવી રીતે સ્ત્રીને પણ બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પાળવાનું હતું. અથર્વ વેદના કાંઠ ૧૧ અનુવાક ૩ વર્ગ ૧૫ ના ૧૮ મા મંત્રમાં જણાવ્યું છે, કે બ્રહ્મચર્યથી કન્યા જીવાન પતિને પ્રાપ્ત થાયો. વિદ્યાભ્યાસ વગેરે માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું, તેથી તે મોટી વયેજ પરણી શકે, એ સ્પષ્ટ છે. ગમે તેટલી ઉમ્મર થઈ હોય, તોપણ જ્યાં સુધી છોકરી લગ્ન ન કરે, ત્યાં સુધી તે કન્યાજ કહેવાય છે. તેના પુરાવા મહાભારતમાંથી મળી આવે છે. પારાશર સ્મૃતિ ઉપર માધવાચાર્યે કરેલી ટીકામાં કન્યાનું ઋતુસ્નાતા એવું નામ આવ્યું છે, તે ઉપરથી કન્યા કેટલી વય સુધી ગણી શકાય, તે જણાઈ આવશે. સંસ્કાર

કૌસ્તુભમાં આન્વલાયન ઋષિનું પ્રમાણ આશ્ચું છે, તે ઉપરથી ખાત્રી થાયછે, કે “ ડાશી કુંવારી ન મરે ” એ વાત જૂઠી છે. મહાભારતમાં મનુના કહેવા કરતાં પણ વિશેષ કહ્યું છે, તે એ કે ‘ઋતુમતિ કન્યા ત્રણ વર્ષ પર્યંત વરની ઇચ્છા કરે, અને ત્રણ વર્ષ પછી ચોથું વર્ષ પ્રાપ્ત થયે કન્યા પોતાનો વિવાહ પોતે કરે. એથી જે મંતાન થાય, તે અકાળ મૃત્યુથી નહીં મરે, તથા તેનું ઋતુ નિષ્ફળ થતું નથી (અર્થાત્ તેને વધ્યાપહ્નું પ્રાપ્ત થતું નથી). સીતાજીએ અત્રિ ઋષિની પત્ની અનુસૂયાને કહ્યું છે, કે પતિના સહવાસ થોડા મારી અવસ્થા થઈ, ત્યારે મારા પિતાને મારો વિવાહ કરવાની ચિંતા થઈ. કુન્તીના સ્વયંવરમાં તેને પૂર્ણ યુવાવસ્થાવાળી લખીછે. તેજ રીતે કમયન્તી, લોપામુદ્રા, તપત્વી, દેવયાની, એ કન્યાઓનાં લગ્ન યુવાવસ્થા આવ્યા પછી થયાં હતાં. શાણ્ડિલ્ય ઋષિની કન્યા નામે દ્રુતમતા જન્મપર્યંત બ્રહ્મચર્ય ત્રત ધારણ કરી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને વિદ્યા, સત્યભાષણાદિ તપયુક્ત થઈ, અને તેનું વિદ્વાનો પૂજન અર્થાત્ સત્કાર કરતા હતા. એ કન્યા યોગદ્વારા સ્વર્ગલોકને પામી. એજ રીતે ભરદ્વાજ ઋષિની શ્રુતાવતી કન્યા જન્મ પર્યંત અવિવાહિત રહી હતી. વિદ્યાદિ ગુણયુક્ત વર ન મળવાથી સુલભા નામની વિદુષીએ સંન્યાસ ધારણ કર્યો હતો. ગાર્ગી, વડવા આદિએ મરતા સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું. જેવો પ્રકાર વિદ્યાવત આદિ સુધ રેલા દેશોમાં હાલ ચાલેછે, અને સેંકડો કન્યાઓ મરણ સુધી કુંવારી રહેછે, તેવો પ્રકાર આપણે અહીં પૂર્વે ચાલતો હતો, અને ઘણી કન્યાઓ મરણ સુધી અવિવાહિત રહેતી હતી, તે ઉપરનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે. જેઓ સ્વયંવરમાં વર પસંદ કરતી, તે ૧૧ વર્ષની અંદરની બાળકીઓ હોવી ન જોઈએ. જેમનાથી રાજાઓ મોહી પડતા, અને જેમનું હરણ કરી જતા, તે નાની બાળકીઓ હોઈ ન શકે. ઉપાએ વયે આવ્યા પછી ચિત્રલેખાને વરઆણી આપવા કહ્યું હતું. વિષયા ચંદ્રહાસને સુતેલો જોઈ મોહિત થઈ હતી. ચંદ્રહાસ જાગી ન જાય, માટે તેણે પગનાં આંગળાંનાં જોડવાં વગેરે ઉતાર્યાં, અને યુક્તિથી તેની પાસેના કાગળ લઈ વાંચી જોયો, અને આંખના

કાગળ વડે તેમાં “ વિષ ”ની આગળ “ યા ” વધાયો. આણું કામ નાનકડી બાબતથી ન થાય. અખીઓ સાથે તે વિહારમાં નહાતી હતી, તે વખતનું વણું ન મહા કવિ પ્રેમાનંદે કરતાં તેનામાં સ્ત્રીનાં ચિન્હ આવેલાં હતાં, એમ જણાવ્યું છે. રૂઢિભિણી કૃષ્ણને કાગળ લખેછે, તે ન આવી પહોંચવાથી અધીરી થાયછે, અને અંખિકા પૂજવાનું મિષ કાઢી તે ગામ બહાર જાયછે. આવાં કામ નવ દશ વર્ષની કુંવરી શી રીતે કરી શકે ? દમયંતી હંસને જોઈને શું કહેછે, અને કેવી ચેષ્ટા કરેછે, તે વાંચવાથી તેની વય વિષે ખાત્રી થયે. અર્જુન સુભદ્રા ઉપર મોહિત થાયછે, અને તેનું હરણ કરવાની પેરવી કરેછે. તેમાં સુભદ્રાએ જે મદત કરીછે, અને સમયસૂચકતાથી યુક્તિ રચીછે, તે તેની તરૂણાવસ્થા બતાવે છે. શ્રીરામચંદ્રજી સીતાસ્વયંવરમાં ગયા, તે વખતે તે નાના બાળક નહોતા. ત્યાં આવતા અગાઉ તેમણે અનેક પરોક્ષ કરી બતાવ્યાં હતાં, અને સ્વયંવરમાં જે કાર્ય સંવધુ સરખાથી ન થયું, તે કરીને વરમાળ મેળવી હતી. જે જે રાજકુંવરોએ કે રાજાઓએ સ્વયંવરમાં જય મેળવ્યો, કે કન્યાનાં હરણ કર્યાં, તેઓ નાની ઉંમરના બાળક નહોતા, એ તો દેખીતું જ છે. એટલે આજની માફક પહેલાં દીંગલા દીંગલીના જેવાં લગ્ન થતાં નહીં.

ઉપરની હકીકતથી જણાશે, કે એકલા અંગિરાના વચન ઉપરજ આધાર રાખવો, અને તેજ એકલું પ્રમાણવાક્ય છે, અને પહેલાં આપણે અહીં દશ વર્ષની અંદરજ કન્યાઓ વસાવી દેતા એમ નહીં. એક રીતે દશ વર્ષનો અર્થ દશ વર્ષ+૩૬૪ દિવસ થાયછે; એટલે છોકરીનું બારમું વર્ષ બેસતા સુધી અંગિરાને મતે પણ તે કન્યા ગણી શકાય. અને એજ ગણતરી પ્રમાણે મનુષ્યે કહેલી બાર વર્ષની કન્યા તે ચૌદમું વર્ષ બેસતા સુધી ગણી શકાય.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના ચાર આશ્રમ ઠરાવ્યા છે. પહેલાંને બ્રાહ્મચર્યાશ્રમ કહેછે; તે આશ્રમમાં બાલ્યાવસ્થા પૂરી થયે, ઉપવિત ધારણ કર્યા પછી દ્વિજને વિદ્યા ભણવાનું કહેલું છે. વેદાદિ-કર્મો અભ્યાસ કરતાં કમીમાં કમી બાર વર્ષ લાગેછે, તેથી આઠ વર્ષ

જનોઈ દીધું હોય, તોપણ વિદ્યા લણીને ઘેર આવે, ત્યારે જોછામાં જોછી વીશ વર્ષની વય થઈ હોય. જો જ્ઞાન મેળવતાં વાર થાય તો એક મતે ૩૬ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી અક્ષયર્થ પાળવું પડેછે. જે વખતે આશ્રમ બંધાય, તે વખત માણસનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું મનાતું, અને તેના ચાર ભાગ કરીએ, તો દરેક આશ્રમ ૨૫ વર્ષનો થાય, એટલે અક્ષયર્થાશ્રમ ૨૦, ૨૫ કે ૩૬ વર્ષ સુધી ગણી શકાય. અક્ષયર્થાશ્રમ પૂરો થયા પછીજ બીજો આશ્રમ જે ગૃહસ્થાશ્રમ તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી વખતે લગ્ન કરવાનું હજું છે. અક્ષયર્થાશ્રમમાં કે પૂરું જ્ઞાન મેળવ્યા વગર લગ્ન થઈ શકે નહીં. આથી પુરૂષ કેટલી વયે લગ્ન કરી શકે, તેનો સચાસન નિર્ણય થઈ શકેછે.

અક્ષયર્થમત કેટલા વર્ષ પાળવું, તે વિષે મતુ કહેછે, કે વિદ્યાર્થીએ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અને સામવેદ, એ ત્રણે વેદ જાણવાનું મત છત્રીશ, અદાર, અથવા નવ વર્ષ સુધી, અથવા ત્યાં સુધી વેદનું શ્રદ્ધા થયું નથી, ત્યાં સુધી ગુરુને ઘેર રહીને પાળવું. ગૃહસ્થાશ્રમમાં કોણ આવી શકેછે, તે વિષે તેઓ કહેછે, કે જે વિદ્યાર્થીનું અક્ષયર્થમત અખંડિત રહેલું હોય, એટલે કે તેમાં ભંગાણુ પડ્યું નથી, જે વિદ્યાર્થી પોતાના વેદની શાખાનું અધ્યયન કરે, એટલે ત્રણ અથવા બે અથવા એક વેદની શાખા મંત્ર પ્રાણના અનુક્રમે જાણે, તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવી શકેછે. અક્ષયર્થમત બરાબર પાળી પ્રસિદ્ધ થયેલાને અને પિતા અથવા ગુરૂ પાસેથી વેદવિદ્યા જાણેલા અક્ષયારીને પિતાએ અથવા આચાર્યે કૂલની માળ ધાલી, તથા શૈલ્યા ઉપર બેસાડી, તેનું લગ્ન કરતાં પહેલાં પ્રથમ ગાય આખી સન્માન કરવું, એ પછી લગ્ન સંબંધે મતુ કહેછે, કે ગુરૂની આજ્ઞા લીધેલી એવા અક્ષયારીએ સ્નાન કરી વિધિપૂર્વક સમાવર્તન કર્મ કરીને ઘેર આવી પોતાના વર્ણની તથા સ્ત્રાણં લક્ષણવાળી કન્યા સાથે લગ્ન કરવું.

મિ. પાંધ્યેએ સાંસારિક દશમા મહામંડળ વખતે જોલતી વખતે જણાવ્યું હતું, કે બાળલગ્નના નિવેધ સંબંધની દરખાસ્ત દા.

બોયલચંદ્રસેન જેવા પ્રખ્યાત દાકતર મૂકેછે, ને જણાવેછે, કે બાળ-લગ્ન એ લોકોની તન્દુરસ્તી અને શક્તિને અત્યંત નુકસાનકારક હોવાથી તેને પાશ્ચાત વૈદ્યકવિદ્યા ધિક્કારેછે. આપણું જૂનું વૈદ્યક-શાસ્ત્ર પણ તેને તેવીજ રીતે ધિક્કારે છે. સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ એ વૈદ્યકવિદ્યાના બાણીતા ગ્રંથો કન્યાને ૧૬ એ વર્ષે પરણવાનું કે સંસાર માંડવાનું કહે છે.

કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવેછે, કે છેક નાની વયનાં અથવા “ ઢીંગલા ઢીંગલીનાં ” લગ્ન પહેલાં બહુ થતાં. તે વારા વહી ગયા છે, અને એવાં લગ્ન હાલ કવચિતજ થાય છે. સમજી લોકમાં કંઈ ફેર પડ્યોછે ખરો, તથાપિ હજી હસવા સરખી નાની વયે પણ લગ્ન ઘણાં થાયછે. પગે ચાલી ન શકે, એવી નાની બાળકીને પરણાવવા સાડ તેને કેહેડે લઈ તેની મા મંગળદેરા ફરેછે, એવી વાત કહીએ, તો કોઈ ભાગ્યેજ માને; પરંતુ હાલમાંજ એક દાખલો ૨૫ વર્ષની કન્યાને પાંચ હજાર રૂપીઆ લઈને પરણાવ્યાનો ગૂજરાતમાંજ બન્યો છે ! બાળુ મહેશચંદ્ર ચક્રવર્તિએ સન ૧૮૯૫માં જણાવ્યુંછે, કે હિંદુસ્તાનમાં ચાર વર્ષની અંદરની વિધવાઓ ૧૩૮૭૮ અને ૫ થી ૬ વર્ષની અંદરની વિધવાઓ ૬૪૦૦૦ હતી ! તેર ચૌદ હજાર વિધવા ચાર વર્ષની અંદર થઈ, તો તેમની પરણતી વખતે વય ચાર વર્ષની અંદરનીજ હોવી જોઈએ, તેથી કેટલીક એક બે વર્ષની વયે પણ પરણાવી હશે ! નવ વર્ષની અંદરની વિધવાઓ પોણા લાખ ઉપર થાયછે. તે ઉપરથીજ હજી છેક નાની વયે પરણાવવાનો રિવાજ બહુ છે, એમ સાબીત થાયછે. આ રિવાજ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગોમાં થોડા કે ઘણાં જોવામાં આવેછે.

હવે બાળલગ્નથી શી હાનિ થાયછે, તે તપાસીએ. બાળપણમાં મૃત્યુની સંખ્યા સૌથી વિશેષ છે, એ દાકતર લોકોએ ગણતરીથી સાબીત કર્યું છે, એટલુંજ નહીં, પણ એ વાત આપણે અનુભવથી પણ બાણીએ છીએ. વરાધ, વાવળી, ઉંટાંટીઉં, સૈયક, રતવા વગેરે કેટલાક બાળરોગ એવા છે, કે જે છોકરાંનો ઘણી વાર નાશ કરેછે.

માળાપની પૂરતી સંભાળ વિના કે નિષ્કાળજીથી પણ નાનપણમાં ઘણું મરણ થાય છે. સાધારણ રોગો, જેની સામે મોટાં માણસ ટકકર ઝીલી શકે છે, તે રોગો પણ ઘણી વાર છેકારાંને ઘસડી જાય છે; માટે નાની વયે પરણાવવાથી છોકરીઓને વિધવા થવાના પ્રસંગ વધારે આવે છે. પરણી ઉઠ્યા પછી સુરતજ, કે બીજે દહાડે, કે ઘોડી મુફતે નાની વયમાં છોકરીને રંડાપો આબ્યાના દાખલા ઘણી વાર જોવામાં ને સંભળવામાં આવે છે. એ વખતે ગામમાં ત્રાદ્ય ત્રાદ્ય ઘડ રહે છે, તે છતાં લોકોને સ્મશાનજ્ઞાન જેટલું પણ જ્ઞાન થતું નથી. અને પોતાના દુષ્ટ રિવાજને દૂર કરવાનું મનમાં આવતું નથી, એ ખરેખર શોકજનક છે. છોકરીનો હલેતી વયથીજ ભવ બગડે છે, અને માળાપને માથે જન્મ પર્થ ત ધીકતી સગડી રહે છે. વિધવા થયા પછી છોકરીના કેવા હાલ થાય છે, અને તેને કેવી રીતે આયુષ્ય વહી જૂટવું પડે છે, તે વિષે પાછળ કથન કરી ગયા છીએ. માળાપને જન્મ પર્થ ત શોકદર્શક કપડાં પહેરવાં પડે છે. સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને મહાલી શકાતું નથી, લાંબી મુફત કે મરતા સુધી નાત જાતમાં જમવા જવાતું નથી, અને છોકરીની પાંતિનું તેમના દિલમાં હંમેશા દુઃખ રહે છે. મોટી વયે પરણાવવાથી આવા બનાવ ઓછા બને, એ તો સ્પષ્ટ છે. એમ કરવાથી દશ વર્ષની અંદરની બાળક વિધવાઓ તો જોવામાં નજ આવે.

બાળલગ્નથી સ્ત્રી પુરૂષના શરીર ઉપર માઠી અસર થાય છે, એ વાત પણ અનુભવસિદ્ધ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ તરૂણાવસ્થામાંજ મરી જાય છે, અને કેટલીક સ્ત્રીઓ જવાન વયે ડાશીઓ જેવી અશક્ત, નિર્મોલ્ય કે ઘોળી પૂણી જેવી દેખાય છે, તે કોઈના જાણવા બહાર નથી. કાચી વયે સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ થયાનું આ પરિણામ છે. પરિપક્વ થયા વગર લોકો દ્વંજ પણ વાપરતા નથી. ઉમ્મરે આવ્યા વગર બળદની ખાંધે ધોંસરી નાખવામાં કે ઘોડાની પીઠે પલાણ માંડવામાં તુકસાન છે, એમ લોકો સમજે છે. તે છતાં કાચી વયે સ્ત્રી પુરૂષને જોતરવામાં તેમને હરકત જણાતી નથી, એ નવાઈ છે. ઉમ્મરમાં આવ્યા વગર સંબંધ બાંધવાનું શાસ્ત્રકાર અને વૈદ્ય દાક-

તર છયોઠ નાપાડે છે. રન્નેદર્શન વગર સંબંધ ન કરવો, એમ પશુઓ પણ સમજે છે, તે છતાં માણસ તેથી ઉલટું આચરણ કરીને પશુ કરતાં પણ પોતાનું હલકાપણું બતાવે છે. દક્ષણી લોકોમાં લગ્ન વહેલું થાય, તોપણ સંબંધ રજસ્વળા આવતા અગાઉ થઈ શકતો નથી. રન્નેદર્શન પણ સ્ત્રીનું પુખ્તપણું બતાવતું નથી. એ તો સ્ત્રીપણાની શરૂઆત થઈ, એટલુંજ માત્ર બતાવે છે. ગામડા કરતાં શહેરમાં રજસ્વળા વહેલી આવે છે, કેમકે વારે વારે જમવા ખાવાને બહાને સાસરે મોકલવાના રિવાજથી, વહુ વરની વાતોથી, અને દેખાદેખીથી છોકરી ઉપર અસર થાય છે. વૈદ્યકશાસ્ત્રને આધારે તો ગરમ દેશમાં. પણ છોકરી ૧૬ વર્ષની થયા વગર ખડું સ્ત્રીપણું પામતી નથી. પુરૂષનું યૌવન પણ ૧૬ વર્ષ પછી આવે છે. માટે સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ તે અગાઉ થાય, એ તેમના શરીરને હાનિકારક છે.

આપણે અહીં છોકરીઓને લણવાવા ઉપર માખાપનું થોડું લક્ષ્ય છે. છોકરીઓને નિશાળે મોકલનાર માખાપમાંથી પણ ઘણાં તો છોકરીઓને પરણાવ્યા પછી નિશાળેથી ઉઠાડી લે છે. કાંઈ માખાપ વધારે મુદત નિશાળમાં રાખવા ચઢાય, તો તે વિષે વેવણુ વેવાઈ તરફથી વાંધો લેવામાં આવે છે. દક્ષણી પ્રાંતોમાં તો કન્યા પરણી કે તેને નિશાળેથી ઉઠાડી લેવીજ પડે છે, કેમકે તેને તુરત સાસરે વળાવવી પડે છે. પાંચ સાત વર્ષ રમવા ખેલવામાં જાય, અને બે ત્રણ વર્ષ લણવાનાં મળે; તેમાં પણ ઘરના કામકાજ તરફ ધ્યાન આપવાથી ને બીજી હરકતોથી થોડુંજ શીખી શકાય છે. ઘરના સાધારણ કામકાજ ઉપરાંત બીજું તે થોડુંજ જાણી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં કન્યા સંસાર માંડવાને લાયક થઈ, એમ ગણાય છે. વહુ ઘેર આવે, એટલે વરના અભ્યાસમાં વિશેષ પડે છે. સંસારની જાળમાં પડતાં તેનું લણવા તરફ દુર્લક્ષ થતું જાય છે. ઘર માંડવા માટે કમાણી કરવાની તે ફિકરમાં પડે છે. કાચા અભ્યાસથી સારી નોકરી ન મળે, તો તે પોતાનું, પોતાની સ્ત્રીનું અને વળતે છોકરાંની પીડા વળગી હોય, તો તેમનું ગુજરાન જોઈએ તેવી રીતે ચલાવાને શક્તિમાન થતો નથી. આજ સુધી અભ્યાસ કર્યું, તેથી તેનામાં વેપાર રોજગાર

કરવા જેટલી કુશળતા આવી ન હોય, તેમ હાલના લઘુતરે તે વિષે તેનામાં અભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તેથી હલકા પગારની નફ્ટ ચાકરી પત કરીને જન્મભર તેને બોચીએ કાંકરો મૂકીને કામ કરવું પડેછે, અને કુટુંબના ગુજરાન માટે અનેક હવાતીઆં મારતાં છતાં તેનું સંતોષકારક પોષણ તે કરી શકતો નથી. અજ્ઞાન ને અણુવા-કેક બાળક-સી ધરતું નાવ સારી રીતે ઠેલી શકતી નથી, છોકરાં છંયાંની માવજત કરી શકતી નથી, અને પોતાના ઘણીની કમાણીમાં મદત કરી શકાય, એવું કંઈ કામ તેનાથી થઈ શકતું નથી. બંને ગરીબ માળાપનાં હોય, તો તેમને સદાય ઢોહલે દહાડા કાઢવા પડેછે.

નાની કે કાચી વયે જે સંતતિ થાય, તે સશક્ત અને સદૃઢ નીપજે નહીં. જ્યાં સુધી શરીરના અવયવો પૂર્ણતાને પામ્યા ન હોય, ત્યાં સુધી ગર્ભ પૂર્ણ રીતે વૃદ્ધિ પામી શકતો નથી. એવો ગર્ભ બહાર પડતાંજ કે થોડી સુદૃઢતામાં નાશ પામે છે, અને કદી જીવતો રહેછે, તો તે તને અને મને નિર્મોહ્ય હોયછે. કેટલીક વાર પ્રસવ થતાંજ બાળક-માતાનું મરણ થાયછે, અને ઘણીવાર તે એવી અશક્તતાને પામે છે, કે વખતે તરૂં વયમાંજ તેનું મરણ થાયછે, કે મરતા સુધી તે દમિયલ, વાયુ (હિસ્ટિરિયા) વાળી, ક્ષયરોગી, કે ખરાબ-ખાટલે રહેછે. બાળોટી આંબડીને કે નાના કલમી રોપાને મોર આવેછે, તો લોકો તેને તોડી નાખેછે, એવું કહીને કે જો મોર રહેવા દઈ તેને ફળવા દઈએ, તો તે વધે નહીં, અને આગળ જતાં તેનાં ફળ નાનાં થઈ જાય. જો તેમ ન કરે, તો ફલ ફળ એસે તેને પોષવા રસ તે તરફ બાય, એટલે આડતું પોષણ બોણું થાય. વનસ્પતિનું અને પ્રાણીનું જીવન સરખું છે. સ્ત્રીને નાની વયે છોકરાં થાય, તો તેનું શરીર નબળું પડે. નાની વયના સંબંધથી સ્ત્રી પુરૂષ ક્ષીણતાને પામે, અને તેમનાં છોકરાં ઠીંગણાં, અશક્ત અને અદ્વાયુષી થાય. આ વાતની પ્રતીતિ શહેરના ને ગામડાના લોકને સરખાવવાથી થશે. શહેર કરતાં ગામડાના લોક કદાવર ને જોરાવર જોવામાં આવેછે. ત્યાં પંદર પંદર વર્ષની છોકરીઓ ઉપર સ્ત્રીનાં ચિન્હ જોવામાં આવતાં નથી, અને સંસારની વાતમાં તેઓ સમજતી નથી.

તેમનાં લક્ષ્મી મોટી ઉમ્મરે થાયછે, અથવા તેમને સંસારમાં પડવાનું મોટી ઉમ્મરે બનેછે. એક વખતે હું દારાકાં જતો હતો. દારકાં નજીકમાં એક વાઘેરનો મોટીઆર છોકરો ગુગળનાં લાકડાંનું ગાડું હાંટી જતો મારા જોવામાં આવ્યો. તેની સાથે વાત કરતાં મેં પૂછ્યું, તારી ઉમ્મર કેટલી હશે ? તેણે કહ્યું, થયાં હશે પચીસેક વર્ષ. મેં કહ્યું, તારી ખરી ઉમ્મર કહે. તે જાણ્યો, મને માલમ નથી. પચીસ નહીં તો વીસ કે ત્રીસ થયાં હશે ! મેં પૂછ્યું, અલ્યા તું પરણ્યો છે ? તેણે મેં મલકાવી જવાળ આપ્યો, અત્યારથી પરણવાનું કેવું ? વાઘેરો કદાવર ને બળવાન શા માટે હોયછે, તેની સમજ મને આ છોકરાની વાતચિતથી પડી. વાઘેરની ખરીઓ ખડાવાળા દોઢ શેર તોલના જોડા પહેરી, મરદાની ચાલે સપાટાખંધ ચાલતી જોઈને આપણે તો છકજ થઈ જઈએ, અને તેની હંકારમાં આવતાંજ ગરબડી પડીએ ! મુઠીભર વાઘેરોએ મોટા લફકરને લાંબા વખત સુધી કેવું હંકાર્યું હતું, તે તેમનો ઇતિહાસ વાંચવાથી જાણવામાં આવશે. આપણા કરતાં પૂર્વીઆ વધારે કદાવર ને શક્તિવાન હોયછે, તેનું એક કારણ એ છે, કે તેઓ નાનપણમાં પરણતા નથી. અંગ્રેજોનાં અને આપણાં શરીર સરખાવો. કદમાં અને વયમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચઢિયાતા છે. વિલાયતમાં નાની વયે લગ્ન થતાં નથી. છોકરી ઉમ્મરે આવે, ત્યારે વર શોધવાની લાંબગડમાં પડે ૧૬ વર્ષની અંદર લગ્ન કવચિતજ થાયછે, વીસ વર્ષની પહેલાં લગ્ન થોડાં થાયછે, અને ઘણાં લગ્ન તો એ વય પછી થાયછે. પુરૂષો વીસ વર્ષની પૂર્વે કવચિતજ પરણેછે, ૨૫ વર્ષની અગાઉ થોડા પરણેછે, અને ઘણા તે વય પછી લગ્ન કરેછે.

આપણા પૂર્વજો સશક્ત ને કદાવર હતા; કેમકે તેમના વખતમાં પ્રજાચર્યવ્રત પાળવામાં આવતું હતું. પ્રજાચર્યવ્રત પાળનારા દીર્ઘાયુષી થાયછે. ઘરડાંની વાતો ઉપરથી પણ જણાયછે, કે સો પચાસ વર્ષ પહેલાં પણ લોકો આજના કરતાં વધારે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવતા, અને શરીરે સુખી રહેતા. જેમ કળબુગ વ્યાપતો જાયછે તેમ લોકોનો આવરદા ઘટેછે, એમ સૌ કહેછે. આપણે અહીં જમાનો

(મનુષ્યની સરેરાશ વય) ૩૨ વર્ષનો ગણાય છે, ત્યારે યુરોપમાં તે ૪૨ વર્ષનો ગણવામાં આવે છે. જે કાળે આપણે આધેર થઈએ છીએ, તે કાળે ત્યાં જવાની આવે છે. જે કાળે આપણે નોકરી કે કામકાજને માટે નલાયક થઈએ છીએ, તે કાળે ત્યાંના લોક વધારે લાયક ગણાય છે. જ્યેઠ્ઠન જેવા ૮૨ વર્ષની વયે પાર્લામેન્ટમાં કલાકના ઉભા ઉભા ભાષણ કરનારા આપણા દેશમાં કેાઈ બતાવશે ? નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયા જેવી ૮૦ વર્ષની વયે રાજતંત્ર ચલાવવાને શક્તિવાન એવી કેાઈ રાણી કે રાજા આપણે અહીં હાલ મળી આવશે ? આ ઉપરથી બાળલગ્ન કેટલી હાનિ કરે છે, તે સમજવું સહેલ છે. બાળલગ્ન વડે ઓલાઈ એક પછી એક ઠીંગણી થતી જાય છે, શરીરે ક્ષીણતા પામે છે, હિંમત અને શૌર્ય નાશ પામે છે, નિસ્તેજપણું દાખલ થાય છે, શરીરની સાથે મન પણ નબળું પડે છે, અને એકંદરે એવી પ્રજા મહત્ કાર્યો કરવાને નાલાયક ગણાય છે.

બાળલગ્નનો પ્રચાર ચાલુ થવામાં અને તેને અવોચીન શાસ્ત્રકારોએ ટેકા આપવામાં ગમે તે કારણો હશે, અથવા તે વખતે તેના લાભ પણ જણાયા હશે, તથાપિ એ ચાલથી હાલ તો દેશની માત્ર ખરાબીજ થાય છે, એમ કહેવું પડે છે. જૂના વિચારના તેની હિંમાયત કરનાર ઘણા છે, પરંતુ તેઓ ચાલ્યો આવેલો ચાલ ન છોડવો, એ કારણથીજ બહુકરીને હિંમાયત કરે છે. શાસ્ત્રી પુરાણીઓ તેની હિંમાયત અંગિરાહિના વચનાધારે કરે છે. પરંતુ હાલમાં અંગ્રેજી શીખેલાઓમાંથી પણ કેટલાક એ રિવાજ સારો છે, એમ બતાવવા સારૂ તેના પુરાવામાં કારણો આપે છે. એ કારણો કેવાં છે, તે જોઈએ.

એક કારણ એવું આપવામાં આવે છે, કે નાની વયથી છોકરી સાસરે રહેતી થાય, તો ત્યાંની રીતલાતને કામકાજ શીખે, અને ત્યાંનાં માણસો સાથે હળી જાય, તો તેની જીંદગી વધારે ઉપયોગી ને સુખી થાય. વળી ધણીના પ્રસંગમાં નાનપણથી ને લાંબી મુદત આવવાનું થાય, તેથી તેમનામાં સારો પ્રેમ બંધાય. આમાંનું કંઈક

બને ખરૂં, પરંતુ આપણે અહીં પિયરની ને સાસરાની રીતભાતમાં તથા કામકાજમાં ભાગ્યેજ કંઈ તફાવત હોયછે, તેથી તે સંબંધે સાસરામાં છોકરીને ઘણું શીખવાનું હોતું નથી. જેટલું વિશેષ જાણવાનું હોય, તે મોટી વયે છોકરી જલદીથી શીખી જાયે. નાની છોકરીઓ સાસરે ગયા પછી ત્યાંનાં માણસો સાથે કેવી હળી જાયછે, તે આપણે જાણીએ છીએ. સાસરાનાં માણસો તેને હેળવવા કરતાં હાડછેડ કરવાનો યત્ન વધારે કરેછે. કાચી વયની છોકરીમાં આવડત ને હોંશિયારી ન હોય, તેથી તેનો વારે વારે તિરસ્કાર થાયછે, કેમકે તે કામકાજથી કે બોલીઆલી વડે તેમને સંતોષી શકતી નથી. એના કરતાં મોટી વયની વધુ હળી જવામાં જલદી ને સહેલાઈથી ફતેહ પામે. નાની વયમાં ને લાંબી મુદતના પ્રસંગથી ઘણી ઘણીઆણીના પ્રેમમાં વધારો થાય, એમ જોઈએવામાં આવે, તો પ્રેમ તે શું, અને ખરો પ્રેમ તે કયો, તેની સમજમાં ફેર છે, એમ માનવું પડે. પ્રેમને પવિત્ર ગણવામાં આવેછે. શ્રી પુરુષ વચ્ચેનો ખરો પ્રેમ અલૌકિક છે. તે બે સહિયરો વચ્ચેની માયા જેવો નથી, કે મા
દિકરાના હેતુ સરખો નથી. તે પુખ્ત ઉમ્મર થયા વગર છોકરી કે
છોકરામાં પ્રવેશ થતો નથી. માટે બાળક વર બહુ પ્રસંગમાં આવે,
 તેથી તેમનો પ્રેમ વધે, એમ માની શકાતું નથી. વળી આપણા કુટુંબનું બંધારણ જોતાં બાળક વર વહુ એક જીજ્ઞાસા પ્રસંગમાં આવેછેજ કવચિત્. કેઈના દેખતાં તેઓ વાતચિત્ કરી શકતાં નથી. વડિલની સમક્ષ એક ઓરડામાં તેઓ ઉભાં પણ રહી શકતાં નથી. વહુને લાજ કાઢવી પડે, ઘુમટો તાણવો પડે, કે ખૂણે બેસવું પડે, ત્યાં વર તેના પ્રસંગમાંજ શી રીતે આવે. જ્યાં લાજ વગેરેનો રિવાજ નથી, ત્યાં પણ વર વહુ હળીમળીને વાતચિત્ કરી શકતાં નથી, કે લાંબો વખત તેમનાથી એકાંતમાં બેગાં બેસી શકાતું નથી. પ્રેમને બદલે એકજ ઘરમાં રહેવાથી વળતે જૂદીજ વારાના વલેદ્દી પ્રકટ થાય છે, અને તેનાં માઠાં ક્ષણ લોગવવાના પ્રસંગ આવેછે. વળી ઘણી વાર વરની મા બહેન બાળક વહુની વિરુદ્ધ તેના કાન બંધોયાં કરે છે, તેથી પ્રેમને બદલે તેના ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થાયછે.

ખીબું કારણ એવું બતાવવામાં આવે છે, કે આપણે દેશ ગરમ હોવાથી કન્યામાં શ્રીપણું વહેતું આવે છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ કન્યા-કાળ વિતતા અગાઉ તેને પરણાવી દેવાનું નિર્માણ કર્યું છે, તે યથાર્થ છે. ઠંડા દેશ કરતાં ગરમ દેશમાં શ્રીપણું વહેતું આવે છે, એ વાત ખરી છે; પણ આપણે શહેરનો ને ગામડાનો દાખલો આપ્યો, તે પ્રમાણે શ્રીપણું વધારે વહેતું લાવનાર ઉષ્ણતા કરતાં આપણે પોતેજ કારણભૂત થઈએ છીએ. ઉષ્ણતાને કારણે પણ સ્ત્રીનાં ચિન્હ બાર વર્ષની વય થતા અગાઉ આવતાં નથી, તો તે પહેલાં અને પાંચ સાત વર્ષની વયે લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા ક્યાં છે ? બાર તેર વર્ષની વયે કંઈ ચિન્હ દેખાય, તેથી તે વયની છોકરીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે કંઈ કુભાવ ઉદ્ભવતો નથી. તેની સાથે આડીઅવળી વાતો કરવાથી, કે તેને ઉધા પાટા બંધાવવાથી, કે તેને વારે વારે સાસરે મોકલવાથી તેની વૃત્તિ બદલાય, તો તેનું કારણ આપણે પોતેજ છીએ. માળાપ ધારે, તો તેને પંદર સોળ વર્ષની વય થતા સુધી છોકરીની હાલતમાં રાખી શકે. આપણને અને પારસી લોકોને ઉષ્ણતાની સરખી હરકત છતાં, તેમનામાં દિકરીઓ મોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારી કેમ રહી શકે છે ? સુસલમાનોમાં અને રાજદરબારે પુત્રીઓ મોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારી રહે છે, ગૂજરાતમાં કેટલીક જાતોમાં કન્યાઓ મોટી થતા સુધી પરણાવવામાં આવતી નથી. ગૂજરાતના ધીજ વરો મોટી કન્યાઓ વરવી હોય, ત્યારે કાઠીઆવાડ જાય છે. કાઠીઆવાડમાં ૧૮-૨૦ વર્ષની કુમારિકાઓ સ્ત્રીના લાભળપણા શિવાય છોકરવાદીની રીતે ખેતરોમાં રમતી રખડતી મારા પોતાના જોવામાં આવી છે. બાળાઓને કામમાં રોકો, સાફ જ્ઞાન આપો, ધર્મ અને નતિને માર્ગે ચલાવો, તો તે મોટી ઉમ્મરે પણ અવળે માર્ગે જનાર નથી. વિલાયતમાં પણ કન્યામાં પંદર સોળ વર્ષની વયે સ્ત્રીનાં ચિન્હ શરૂ થાય છે, તે છતાં તેમનાં લગ્ન વીશ કે તેથી વધારે વર્ષની ઉમ્મરે થાય છે, તોપણ માળાપ તેને ત્યાં સુધી સારી રીતે રાખી શકે છે. એ વાત ખરી છે, કે ત્યાના સંસારનું બંધારણ અને રીત રિવાજ બૃદ્ધ છે. તોપણ આપણે

અહીં છોકરીને ઠમીમાં ઠમી ૧૩-૧૪ વર્ષની થતા સુધી અવિ-
વાહિત વગર હરકતે રાખી શકાય એમ છે.

ત્રીજું કારણ એવું કહેવામાં આવેછે, કે છોકરીઓને મોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારી રાખીએ, તો પછી લાયક વર મળવાની મુશ્કેલી પડે. આપણે અહીં નાનપણમાં વિવાહ કરવાની રીત છે તેથી આ કારણ ટકી શકતું નથી. જેમનામાં વિવાહ કરી રાખવાની રીત ન હોય, અથવા તે મનસ્વી રીતે તોડી શકાતો હોય, તેમનામાં પણ સર્વ લોકો મોટી ઉમ્મરે વેવીયાળ કે લગ્ન કરે, તો પછી હાલ જે હરકત બતાવે છે, તે આપોઆપ દૂર થાય. નાનપણમાં કેઈ કન્યાનો વિવાહ કે લગ્ન કરવા ઉભું ન થાય, તો નાના છોકરાઓના વિવાહ કે લગ્ન થવાનાં નથી, તેથી મોટી કન્યાને મોટા વર મળી શકશે. વળી મોટી કન્યા ખીજ વરને આપવામાં ઓછી હરકત નહીં. નાતશાહી બંધ બાંધવામાં આવે, તો આ કારણ નાબુદ થઈ જાય. લાયક વરના સંબંધમાં કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવેછે, કે આપણે અહીં કન્યાને બાપના તરફથી વારસો મળતો નથી, તેથી જો તે ગરીબ ઘરમાં પડે, અને દૈવ્યસંયોગે વિધવા થાય, તો તેની શી વહે થવાની. નાતમાં પૈસાદર થોડા હોય છે. ગરીબનો ભાગ ઘણા હોવાથી બાળપણમાં લગ્ન કરતાં પણ ઘણાને ગરીબ ઘેરજ દિકરી દેવી પડે છે. બાપના તરફથી બેટીને વારસો મળવાનો વહિવટ આપણામાં તેમ ખીજ ઘણી પ્રજામાં નથી; તથાપિ ઘણાં માબાપ પોતાની પુત્રીના નિર્વાહ માટે બનતી ગોઠવણ કરેછે. ઘણી નાતોમાં વરકન્યાના નામથી પદ્મ મૂકવામાં આવેછે, અને તે સ્ત્રીધન ગણાઈ કન્યાને અણીને વખતે ઉપયોગમાં આવેછે. માબાપ જો કે વારસો આપતાં નથી, તોપણ ઘણીખરી નાતોમાં તેઓ દિકરીને તથા ભાણજીને લુગડાં લત્તાં કરેછે, અને અનેક પ્રસંગે પૈસા આપેછે. કન્યા બાપનો વારસો પામી શકતી નથી, પણ તે સસરાની વારસ થાયછે, એટલે સંસારના બંધારણમાં પરિણામ એકજ થઈ રહેછે. “આપ્યું ને તાપ્યું” કેઈનું પહોંચતું નથી,” એ કહેવત પ્રમાણે વારસાની ને

પારકાની આશા રાખવા કરતાં જમાઈ સારો જોવામાં આવે, તો તે બાપથી પણ સવાઈ કરે, અને પોતા સ્ત્રીનીને સુખમાં રાખી શકે. માળાપને દલાલ કહેવામાં આવેછે; તેઓ જો જમાઈ વહોરવામાં દલાલ તરીકે પોતાની સારી ફરજ બજાવે, ને જોઈતી સાવચેતી રાખે, તો પુત્રી સારે ઠેકાણે પડે, અને સુખચેતનમાં દહાડા કાઢે.

ચોથું કારણ એવું આગળ ધરવામાં આવેછે, કે જો બાળપણમાં લગ્ન ન થાય, તો યુરોપના દેશોની પેઠે છોકરીઓને કુંવારાં રહેવું પડે, અને તેથી નીપજતાં માઠાં ફળ આપણને ભોગવવાં પડે. બાળપણ મોટપણમાં આપણે અંતર માત્ર બેચારવર્ષનો રાખવા માગીએ છીએ. જે બીક ૧૧ વર્ષની કન્યાને માટે નથી, તે બીક ૧૩-૧૪ વર્ષની કન્યાને માટે ન હોવી જોઈએ. યુરોપી લોકોમાં વર કન્યાને બોળવો પડેછે, અને પરણવું ન પરણવું કન્યાના સ્વાધીનમાં છે. આપણે અહીં વર બાબાપ જોળે છે, અને કન્યાને પરણાવવી એ તેમના અખત્યારની વાત છે, તેથી કન્યા અવિવાહિત રહી જવાની ધારતી નથી. યુરોપમાં ડોશી કુંવારી મરે, તેનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે કે રૂઢીને લઈને બાધ નથી. આપણે અહીં તેનો બાધ મનાયાથી કન્યાને કુંવારી કોઈ રાખનાર નથી (શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધ નથી, એ આપણે જણાવી ગયા છીએ). યુરોપમાં જવાનીઆઓ સ્ત્રીને અને કુટુંબને સારી રીતે નજાવી શકે એવી શક્તિમાં આવ્યા શિવાય પરણતા

* આપકર્મી કે બાપકર્મીના સલાહમાં મહાકવિ કાળીદાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવેછે. તેને જે કન્યા વરી તે કન્યાના બાપે પ્રશ્ન કરતાં તેણે આપકર્મીની વાત પસંદ કરવાથી બાપ ચીડાયો, અને તેણીને એક મૂર્ખ બીખારી સાથે પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક માણસ કુવા ઉપર આવેલું ડાળ કાપવા જાડે ચડ્યો, અને તેજ ડાળ ઉપર ખેતી જાડની બાણુએથી તેને કાપવા માંડ્યું. એ જોઈ બાપે ધાણું કે આ શબ્દસ ક્ષેપણ મૂર્ખ છે. તેને પોતાને ઘેર લાવી પોતાની દિકરી વેરે પરણાવ્યો. દિકરી તેથી નારાજ ન થઈ તેણે તેને સુધારવા અતિશય પ્રયત્ન કર્યો. આખરે તે મહાકવિ (કાળીદાસ) થયો, અને પ્રખ્યાતિ તથા સંપત્તિને પામ્યો. આવાંજ દૃષ્ટાંત બીજા રાજાઓનાં પણ આપવામાં આવે છે.

નથી, કેમકે પરણ્યા પછી તુરત તેમને જૂઠું ઘર વસાવવું પડેછે; તેમ તેઓ પરણવું એ ઇશ્વરી કે સાંસારી ફરજ છે, એમ પણ સમજતા નથી. આપણે અહીં બનતા સુધી છોકરાઓ માળાપ ભેગા એક કુટુંબમાં રહેછે, તેથી પરણતા અગાઉ પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાનાં સાધનો મેળવવાંજ ભેઈએ, એવી તેમને જરૂર પડતી નથી. તેઓ પરણવું એ શાસ્ત્રની એટલે ઇશ્વરી અને સાંસારિક ફરજ સમજેછે, અને કોઈ પણ પ્રયાસે સ્ત્રી મેળવવાની આતુરતા માળાપને તેમજ વયે પહોંચેલા છોકરાઓને રહેછે, એટલે કન્યા જન્મભર કુંવારી રહી જવાની ધારતી નથી. યૂરોપના રિવાજથી ત્યાં હમેશાં નહીં, પણ કોઈ કોઈ વાર માઠાં પરિણામ નીપજે છે, પરંતુ તેટલાં કે તેથી વધારે માઠાં પરિણામ આપણે અહીં બાળવિધવાથી નીપજેછે. ગણત્રી કરતાં એવું જણાઈ આવ્યું છે, કે આપણે અહીં જે પ્રમાણમાં જીવાન વિધવાની સંખ્યા છે, તે પ્રમાણમાં લગભગ યૂરોપખંડમાં જીવાન કુંવારિકાની સંખ્યા છે. જ્યાં સારી કેળવણી ને સારી રહેણી કરણી છે, ત્યાં કુમાર્ગનો માર્ગ બહોળો હોઈ ન શકે. લગ્ન થયા પછી પણ ઘણા અનાચાર થતા આપણા જીવામાં ને સાંલજવામાં આવેછે. અપવાદ તરીકે થોડા અનાચાર થવાનો ભય બતાવીને જે રિવાજ બીજી બધી બાબતમાં લાભકારક અને ચઢીઆતો હોય, તે ચાલુ થવામાં આડે આવવું થોડું નથી.

પ્રકરણ ૬ કું

કન્યેડાં.

કન્યેડું એટલે સ્ત્રી પુરૂષનું ખરાબ જોડું-ખરાબર જોડું નહીં તે. બેમાં તફાવત હોય, ત્યારે કન્યેડું કહેવાય. એ તફાવત સ્ત્રી પુરૂષની વયમાં, એટલે સ્ત્રી કરતાં પુરૂષની વય નાની હોય, ત્યારે આપણા લોકો તેને કન્યેડું કહેછે. સ્ત્રી કરતાં પુરૂષ વયે ગમે તેટલો મોટો હોય, તોપણ તેને કન્યેડું કહેવામાં આવતું નથી. તેમ બેના

શુભમાં ને જ્ઞાનમાં ગમે તેટલો તક્ષત હોય તોપણ તેને આપણા લોકો કલેડું ગણતા નથી, પરંતુ જે વાતમાં ખતેનું સરખાપણું નથી, તે વાતમાં ખટું જોઈએ, તો સ્ત્રી પુરુષનું કલેડું છે, એમ કહી શકાય.

જ્યો વર કન્યાને પસંદગીનો હક નથી, ત્યાં તેમની મરજી પ્રમાણે કન્યા વર મેળવી ન શકાય, એ દેખીતું છે. જ્યાં લગ્ન કરવાનું માખાપ કે વડિલને હસ્તક છે, ત્યાં પસંદગી તેમની ઇચ્છા, અનુકૂળતા અને વિચારને લઈને ચાલે. તેમની ઇચ્છા કન્યા કૂળવાન ઘરમાં જ નાખવાની હોય, તો તેવાં ઘરોમાં જેવો વર મળી આવે તેવો તેમને સ્વીકારવો પડે છે. જો બાળકીને બચપણમાં પરણાવવાનું તેમને અનુકૂળ હોય, તો તે વયે જેવો વર હાથ લાગે, તેવો વર ઝડપી લેવામાં આવે છે. જો તેમના વિચાર, વર બે ચાર વર્ષે નાનો હોય, તોપણ હરકત નહીં એવા હોય, તો તે તેના વરને પસંદ કરી દે છે.

કૂળવાનના વર ઘોડીઆમાંથી ઝડપાય છે, કેમકે તેમને ત્યાં કન્યા આપવા નાતના સર્વ લોકો આવે છે. કોઈની કન્યાનો વિવાહ શિશુપણમાં ન થયો હોય, અથવા વિવાહ કરેલો વર મરી જવાથી કન્યા કેટલાક વર્ષની કુંવારી રહી હોય, તો કૂળવાનને ઘેર મોટી વયનો વર ન મળી શકવાથી, માખાપ નાના વરને પણ પસંદ કરે છે. કેટલીક વાર એવા પણ દાખલા જોવામાં આવે છે, કે કન્યાના લગ્ન વખતે વર પોતાની પણ પહેરી જાય તો ન હોય. નાતું બાળક ઘણી વાર પરણતી વખતે ઝોકાં ખાય છે, અને તેના તરફનાં આંગળીઓ ખોસી ખોસીને તેને જગાડે છે. કોઈ વાર તે પરણતી વખતે પિચાળ પાણીની ઇચ્છા બતાવે છે, કે ચોરીના અગ્નીની ધૂણીથી અકળાઈને તે ત્યાંથી છટકી જવા માગે છે. ઉઘનાં ડોલાં ખાતાં કોઈ વાર લાડીનો પહોંચો તેના હાથમાંથી છટકી જાય છે !

વર બે ચાર વર્ષે નાનો હોય, તેથી કલેડું કહે, અને તેમ કરવું એ ખોટું છે, એવું લોકોના મનમાં ભાગ્યેજ આવે છે. છોકરીને સંબંધે લોકો કહે છે, “ ઉકરડાને વધતાં વાર લાગતી નથી ” આ ઉખાણો ઘણા મોટા વરને કન્યા આપતી વખતે બધે બેસાડ-

વામાં આવે છે, પણ કન્યા કરતાં નાની વયનો વર પસંદ કરતી વખતે તેનો વિચાર થતો નથી. છોકરી કરતાં છોકરામાં પુખ્તપણું મોડું આવે છે, અને છોકરી વયે મોટી હોવાથી તે સ્ત્રીપણું વહેંચું પામશે, એ વાતની સર્વને ખબર છતાં, કન્યેડાં કરતી વખતે કોઈ વિચારજ કરતું નથી. છોકરીને ઉમ્મરે આવતા અગાઉજ જ્યાં વળાવવાની વાતો થાય, ત્યાં તેને ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી વર પુખ્ત થતા સુધી પોતાને ઘેર રહેવા દેવા તરફ માળાપનું લક્ષ જાયજ શાનું ? તેર ચૌદ વર્ષની છોકરીને ૧૧ વર્ષનો વર મળ્યો હોય, વર પુખ્ત ઉમ્મરે આવે ત્યાં સુધીમાં તો કન્યા જો મોટા વરને પરણાવી હોત તો તે કદાચ બે છોકરાની મા થવા પામી હોત. આવી સ્થિતિમાં છોકરી દુઃખી થાય છે, કે કવચિત્ કુમારે દોરાય છે, અથવા વયે પહોંચ્યા પહેલાં વર વહુનો સંબંધ કરાવ્યાથી માઠાં ફળ નીપજે છે. ગમ્મતની સાથે પ્રજાને નીતિમાન કરવા અને તેમનાં દુરાચરણ ને કુચાલ અટકાવવા માટે વિદ્વાનોએ નાટકોની ચોજના કરી છે. કળિ યુગમાં જેમ ખીણ ખાળતોનો બગાડો થયો છે, તેમ નાટકનો બગાડો થઈ તેમાંથી લવાઈ ઉત્પન્ન થઈ છે. લવાયા પણ કન્યેડાથી ત્રાસ્યા, ત્યારે તેમણે એ સંબંધીનો વેષ કાઢવા માંડ્યો. જ્યાં ને ત્યાં લવાયા કન્યેડાનો વેષ લાવે છે, અને કન્યાના દુઃખનું સારું ચિત્ર પાડે છે, તેથી પણ લોકોને અસર થતી નથી. “કર્મે કન્યેડું, આખા જગમાં વગોણું, દુઃખ કોને કહીએ,” એવી રીતનું ગીત એ વેષ વખતે ગાવામાં આવે છે. એ ગીત અસરકારક છતાં, લોકોના એક કાનથી તે પ્રવેશ કરે છે, ને ખીજે કાને નીકળી જાય છે. લવાયાના વેષમાં આવે છે, એવાં કન્યેડાં કેટલીક વાર અનાવલા દેશાઈ અને લેઉવા પાટીદારમાં થાય છે. “બાર વર્ષની કન્યા ને અઢી વર્ષનો વર બાઈ સામજીડું, સામજીડું”, એવું લીખારણું શેરીઓમાં ગાય છે, અને કોઈ કન્યેડું કરે, ત્યારે સ્ત્રીઓ તેનું અનુકરણ પણ કરી બતાવે છે, તે છતાં લોકો તેનો ધડો લેતા નથી.

ખંનેમાં પુખ્તપણાનો કાળ વહેલો મોટો હોવાથી, કન્યા ને વર સરખી વયનાં હોય, તોપણ તે એક રીતે કન્યેડું કહેવાય. એ

માટે કન્યા કરતાં વર છેવટ, પાંચ વર્ષે પણ મોટો હોવો જોઈએ. આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કન્યા કરતાં વરની વય અઢી ગણી જોઈએ, એમ કહ્યું છે; પરંતુ જેમ કન્યાની વય મોટી તેમ એ અંતર વધારે થઈ પડે. ૪ વર્ષની કન્યા ને પંદર વર્ષનો વર હોય તો હર-કત નહીં, પણ બાર વર્ષની કન્યા ને ત્રીસ વર્ષનો વર આ કાળમાં વધારે મોટો ગણાય, અને તેથી તેમનું કલેક્ટ થયું કહેવાય.

પણ આપણે અહીં ૩૦ વર્ષથી વાત અટકતી નથી. કન્યા મળી શકે, અને પોતાની ઇચ્છા થાય, તો પુરુષ ગમે તે વયે પરણવા ઉભો થાય છે. ૬૨ વર્ષના બુદ્ધા કાકા બાર વર્ષની બાળકીને પરણે છે. ૬૮ વર્ષનો ડોસો નાની કન્યા પરણ્યાનો દાખલો કેટલાંક વર્ષ પર અમદાવાદમાં બન્યો હતો, અને બે ત્રણ વર્ષની અંદર બિચારી બાળાને રંડાપો પ્રાપ્ત થયો હતો. આવા બનાવને કલેક્ટ કરતાં પણ કંઈ દુષ્ટ નામ આપવું જોઈએ. “ બીબી થાય મીઝાં જોગ, ત્યારે મીઝાં થાય ઘોર જોગ ”, આ કહેવત આવાં કલેક્ટને આબેહુલ લાગુ પડે છે. કવિ દલપતરામે રાજવિદ્યાભ્યાસના નિબંધમાં કહ્યું છે, કે “ બુદ્ધો પરણે બાઈડી, અભણ્યો બેસે રાજ; બોજ ઉપાડે બળ-દીઆ, એ સૌ પરને કાજ ”. પોતાનો બાપ તો શું, પણ દાદો થવા યોગ્ય ધણી નાની છોકરીને પસંદ ન પડે, એ દેખીતું છે. તે વયે આવે, ત્યારે ધણી ઘણાંખરો નિરૂપયોગી થયો હોય. આવી સ્થિતિમાં અનાથાર થતા ઘણા જોવામાં આવે છે. આવું જાણતાં છતાં પણ મોટી વયે લોકો પરણે છે, તેનાં બે કારણ છે. એક તો સંતતિ થવાની આશા, અને બીજું ઘટપણમાં ભેરી હોય, તો તે રોટલા ઘડી આપે, ને સેવા ચાકરી કરે. સંતતિ સંબંધે આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. પોતાની સેવા ચાકરીની ખાતર ભેરીનો ભવ બાળવો, એ કેવળ સ્વાર્થી અને નિર્ઘય વિચાર છે. સેવા ચાકરીના સુખ કરતાં તેને ઘણી વાર વધારે દુઃખ વેઠવું પડે છે. ભેરી નહારી નીકળે, તો ફજેતીનો ફાળકો બંધાય છે. તે વદકારી કે કુલારજા હોય, તો ઘણીને જપવા વારો આવતો નથી, એટલુંજ નહીં, પણ પહેલી વારનાં છોકરાં છોડ્યાને થતી વેદના જોઈને તે મહા કષ્ટને

પામેછે. લોકો મોટા વરને કન્યા શા માટે આપતા હશે ? કેટલીક વાર કૂળવાનને ઘેર કન્યા નાખવાની આતુરતાથી, કોઈ વાર કન્યા દશ કે તે ઉપરાંત વર્ષની થયા છતાં ટાયક ઉખરનો વર ન મળી આવ્યાથી, અને ઘણીવાર પેસા ખાવાની લાલચથી માખાપ એવું કામ કરેછે, કેટલીક વાર માખાપ એમ સંતોષ માનેછે, કે વર મોટો છે, પણ દિકરીના કર્મમાં સુખ લખ્યું હશે, તો તેને વિસ્તાર થશે. અને કર્મમાં રંડાપોજ લખ્યો હશે, તો તે નાના વરને પરણાવવાથી પણ મિથ્યા થનાર નથી ! એશિયા ખંડની પ્રજાઓ કર્મ અથવા કિસ્મત ઉપર આધાર રાખીને પાયમાલ થઈ ગઈઓ છે, અને જ્યાં સુધી કર્મ ઉપરની સજ્જડ શ્રદ્ધા ફેર નહીં થાય, ત્યાં સુધી તે તરીને ટોચે આવવાની નથી. જ્યાં ને ત્યાં નાના મોટા હરેક કામકાજમાં કર્મ વચ્ચે આવીને ઉભું રહેછે. “ હાથનાં કયાં હોયે વાગે, ” અને હોય હઈએ કર્મને, એ કયાંના ઘરનો ન્યાય ? કર્મે કરીને નસીબ ખંધાયછે, અને તેનાં ફળ લોગવવાં પડેછે, એ સિદ્ધાંતમાં સત્યતા હોઈ શકે, તથાપિ તેની સત્તા જ્યાં ને ત્યાં છે, અને તે ઉપરજ આધાર રાખી બેસી રહેવું, પુરૂષ પ્રયત્ન ન કરવો, કે સારાસારનો વિચાર ન કરવો, જે અને તે ટગર ટગર જોયા કરવું કે ગમે તેવાં કૃત્ય કરીને કર્મ તરફથી સારાની આશા રાખવી, એ તો કોઈ રીતે પ્રમાણ કરવા જેવું નથી. વળી માખાપ એમ કહીને મન વાળેછે, કે જમાઈના ઘરમાં બસું છે, તેથી દિકરી રાંડશે, તોપણ પેસા વડે તે સુખી થશે. જો પેસાથીજ સ્ત્રીને સુખ થતું હોય, તો ધનાઢય લોકો પોતાની દિકરીઓને લાખો રૂપીઆ રોકડા આપે, અને પરણાવવાનું માંડી વાળે, તો ચાલી શકે. પણ સ્ત્રીને ઘણી વગર ખર્ચ સુખ મળતું નથી. ચીથરે હાલ ઘણીના સંગમાં સ્ત્રીને જે સુખ મળેછે, તે સુખ ઘણી વગરની વિધવાને ધનથી મળી આવતું નથી. આવે પ્રસંગે લોકો કહેછે પણ ખરા, કે ફલાણુએ પોતાની પુત્રી વરને નહીં, પણ પૈસાને પરણાવી છે.

કળેડાના વિચિત્ર દાખલા કેટલીક વાર વિલાયતમાં યતતા આપણે વાંચીએ છીએ. પરોપકારી હાવડની વય ૨૬ વર્ષની છતાં

તેને બાવન વર્ષની ઊંચી પરણી પડી હતી. વખતે ૭૦, ૮૦ અને ૯૦ વર્ષના બુઢાખખ પણ લગ્ન કરેછે. કોઈ ઉપકારના બદલા ખાતર કોઈ પેસાના સ્વાર્થથી, તો કોઈ મહોળતને માટે આવાં લગ્ન કરેછે. પરંતુ એવે પ્રસંગે પરણનારી નાની બાળકીઓ નથી હોતી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ત્યાં કુવારી કે વિધવા ડોસીઓ જોઈએ તેટલી હોયછે, તેથી ત્યાંનાં કનૈયાં અહીંનાં જેવું લયઠર સ્વરૂપ પકડતાં નથી. ૬૦ વર્ષનો પુરૂષ ૭૫ વર્ષની સ્ત્રીને પોતાની પત્ની કરે, તો તે કનૈયાના વર્ગમાં ન આવે. તો પણ આવા લગ્નની તે દેશમાં પણ હાંસી થાયછે.

શુણ્ણજ્ઞાનના કનૈયા વિષે તો કાંઈને વિચારજ થતો નથી. શુણ્ણ જ્ઞાનની બાબતમાં તો ઘણાખરા પરણેલા હિંદુ અને મુસલમાન કનૈયાવાળાજ છે, એમ કહેવું પડેછે. સીકેળવણીને અભાવે કેળવાયેલા છોકરાંઓને અલણ કન્યાનું ઝાંખરું વળગેછે. શુણ્ણવાન પુરૂષને શુણ્ણવાન સ્ત્રી મળતી નથી. એથી જે મુખ્ય મુદ્દરેલા દેશોમાં સ્ત્રી પુરૂષનું જોડું ભોગવી શકેછે, તે આપણા દેશમાં કવચિતજ નૈવામાં આવેછે. “ ગૃહમુખ ” આપણામાં નહીં સરખું છે. અજ્ઞાન અબળાઓ જ્ઞાની પતિની વાતચિતમાં શો ભાગ લઈ શકે, તેમના કાર્યવ્યવહારમાં શી મદત કરી શકે, કે તમને શી સલાહ આપી શકે ? વિદ્યા વિનોદનો આપણા કુટુંબોમાં અભાવ છે. નીતિમય કે ભક્તિમાર્ગના ગાન તાન વડે જે આનંદ અને આત્મોન્નતિ થાયછે, તે આપણા દંપતીને કયાં મળેછે ? જનિતાં શુણ્ણમાં ને વિચારમાં આશમાન જમીનનો તક્કાવત હોવાથી તેમનો સંસાર સુખને બદલે દુઃખરૂપ થઈ પડેછે. વિદ્યા લણેલી કન્યાને અલણ વર માથે લાગે છે, ત્યારે પણ તેને જોઈએ તેવું મુખ્ય મળતું નથી. છોકરા અને છોકરીઓ જનિને જ્યાં સુધી સારી કેળવણી આપવામાં નહીં આવે. ત્યાં સુધી શુણ્ણજ્ઞાનનાં કનૈયાં થયાજ કરશે, અને સંસારની ઉન્નતિ થશે નહીં, એ સ્પષ્ટ છે. આપણે અહીં મરદોને ઘરમાં આવવાને ઘણું મન થતું નથી. કામદાજે તેઓ બહાર રહેછે, એટલુંજ નહીં, પણ કામથી પરવાર્યા

મિત્રોને ત્યાં કે કોઈ બીજે સ્થળે જાય છે. વિલાયતની પેઠે જો એ આનંદ તેમને ઘરમાં જ મળી શકતો હોય, કે પત્નીને સાથે લઈ બહાર જવાથી મળતો હોય, તો તેઓ કામકાજ આટપટા પછી શા માટે ઘેર ન આવે, કે શા માટે સ્ત્રી છોકરાંને સાથે લઈને ફરવા ન જાય ? ઘણે ઠેકાણે ધણી ઘેર આવે, ત્યારે સ્ત્રી તેને સુખાકારી પૂછ્યા વગર કે પાણીછાણી આપ્યા વગર તેનું મન દુભાય એવી વાત કરવા, કે કંઈ ને કંઈ ઉખળમારો કાઢીને તેની સાથે લઢવા માટે ચારે પગે થઈ રહી હોય, ધણીની સ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં તે પોતાને માટે કે છોકરાંને સારૂ ભારે હાગીના ને કપડાં આણી આપવા હંક કરે, છોકરાંની નજીવી ભૂલો કે તકરાર આગળ ધરી તેમને શિક્ષા કરવાનો આગ્રહ કરે, ધણીની મરજી ન હોય, તો પણ અમુક છોકરીનો કે છોકરાનો વિવાહ અમુક ઠેકાણે જ કરવા, કે કન્યાને નાની વયમાં ખરણાવવા, વળાવવાનો, કિંવા નાની વહુને ઘેર તેડવા માટે મમત કરે. ખાવા પીવાનું સારું ન થયું, તે વિષે ધણી કંઈ ટીકા કરે, તો જોઈ દેયો તેની વાત. કદી એ ધણી વાતો કરવા બેસે, તો સગાવહાલાંમાં અને પાડપડોશીઓમાં થએલા અઘડાની, નાતમાં કોઈ સુવું ફીટયું હોય તેની, કે બીજાનાં કૃત્યોની નિંદાની વાતો કરે. ઘરમાં ન હોય સ્વચ્છતા કે સુઘડતા. ધણીની સામું ચખડચખડ મરજીમાં આવે તેમ બોલે, અને વખતે લજનિયાં પણ સંભળાવે ! ધણી જો અવિચારી ને ઝાંઝી હોય, તો ખંને વચ્ચે ધમ્મસધમ્મા થાય, છોકરાં રડી ઉઠે, અને પડોશીઓ વારવા ને ફજેલી જોવા લેગાં થાય. જેને પાલવે આવી ભેરી પડી હોય, તેને ઘરમાં પગ મૂકતાં કીડીઓ ચઢે, અને ઘર તેને કાળ જેવું લાગે, એમાં શી નવાઈ ?

કળેડાનું દુઃખ માખાપ ધારે તો ઘણે દરજ્જે દૂર કરી શકે. વર પસંદ કરતી વખતે જ તેની વયની અને ગુણ સંપત્તિની પૂરી તજવીજ કરે, તો કળેડાં થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો થાય. ઘર કરતાં વરને જોવાનો વિચાર તેમણે રાખવો જોઈએ. એમ કરતાં કદી જોઈએ તેવું કૃળવાન કે પૈસાદાર ઘર ન મળે, તો આછું કૃળવાન ને પૈસાદાર ઘર બોળવું. “ બે શીપનું મોતી ” ન મળે તો એક શીપના

મોતીથી ચલાવી લેવું. લાયક વર મળી આવતા લગી દીકરીના વિવાહને માટે વાટ જોવી. લોકો નિંદા કરે, તેથી ડરવું નહીં. અને લોકો વાતો કરશે, તે ભયથી કુદાની પેઠે ઝંપલાવી પડવું નહીં. નાતવાળા પણ કનેડાં, બાળ લગ્ન વગેરે અટકાવવા માટે ધારે, તો ન્યાતશાહી બદોબસ્ત કરી શકે. કેટલીક નાતોમાં છોકરાં ન થાય, તો પણ સ્ત્રીની અમુક વય થયા શિવાય ધણીથી ફરી ન પરણાય, એવો બંધ છે, તે બહુ સારો છે. એજ રીતે અમુક વર્ષની વય થયા પછી પુરૂષે ફરીથી ન લગ્ન થાય, એવો બંધ બાંધવો જોઈએ. કન્યા કરતાં વરની વય અમુક વર્ષની વધારે હોવી જોઈએ, એવો નાતે ઠરાવ કરવો જોઈએ. છોકરા છોકરીઓનાં લગ્ન અમુક જ્ઞાન મેળવ્યા શિવાય થઈ ન શકે, એવો ધારો નાત ચલાવે, તો ચાલી શકે, અને તેથી નાતની ઉન્નતિ જલદી થાય.

પ્રકરણ ૭ .

પુનર્લગ્ન.

સ્ત્રી મરી જાય તો ધણી ફરી પરણે, અને ધણી મરી જાય તો સ્ત્રીથી ફરી ન પરણાય, એવો અન્યાય ભરેલો ને હાનિકારક રિવાજ હિંદુઓ શિવાય બીજા કોઈ પ્રજામાં નથી. સુધરેલી કે જંગલી દરેક પ્રજા આવી બાબતમાં સ્ત્રી પુરૂષને સરખો ન્યાય આપે છે. હિંદુઓમાં પણ મોટો ભાગ બીજા પ્રજાઓને અનુસરે છે. માત્ર બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કાયસ્થ, બ્રહ્મક્ષત્રી, રજપૂત, વૈશ્ય સોની, વૈશ્ય મુતાર, કેટલાક મરાઠા, કેટલાક કણુબી વગેરે ઉજળી વર્ણના હિંદુઓ, અને કેટલાક મુસલમાનોમાં વિધવા ફરીથી પરણી શકતી નથી. મુસલમાનોમાં પુનર્લગ્નની છૂટ તેમના શાસથી મળેલી છતાં તેમણે હિંદુઓનું અનુકરણ કરેલું જણાય છે. હિંદુઓની ઉજળી વર્ણોમાંથી પણ કેટલીકમાં નાતરાં ચાય છે, તે છતાં બીજા ઉચ્ચ વર્ણોનું અનુકરણ કરવામાં વડાઈ સમજીને તેઓ પોતાના ચાલને ધિક્કારે છે, અને વખતે તણ પણ દે છે. એથી ઉલટું કોઈ કોઈ ઉજળી વર્ણમાં પુન-

લંગનનો સંપ્રદાય દાખલ પણ થએલો છે. હારીજ (કડી પ્રાંત) તરફના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોમાં નાતરાં કરવાનો રિવાજ ચાલે છે.

ઉજળી વર્ણના લોકો પુનર્લગ્ન નથી કરતા, તેનું કારણ તપાસીએ. લોકોને કારણ પૂછીએ, તો તેઓ કહે છે, કે પુનર્લગ્ન કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. શાસ્ત્ર તે કયું, અને તેમાં પુનર્લગ્ન સંબંધે શું લખ્યું છે, તે વિષે લોકો તજવીજ કરતા નથી. શાસ્ત્ર એ નાનાં બાળકનું હાઉ હોય, અને તેનું નામ લેતાંજ બાળકો ચૂપ થઈ બચે છે, તેમ એ અજ્ઞાન લોકોનું હાઉ છે ! હાઉને કોઈએ જોયું નથી, તેમ છતાં તેના વિષે જે કંઈ મોટાં માણસ કહે, તે છોકરાં માની લે છે. એજ રીતે શાસ્ત્રી, પુરાણી, જ્ઞેષી, માણસટો, ટેલીઆ, જ્ઞેષ જ્ઞેનારા, ગામોટ, ગોર, ગરોડા વગેરે શાસ્ત્ર વિષે જે કંઈ કહે, તે લોકો માની લે છે. કહેનારામાંથી પણ થોડાજ શાસ્ત્ર વિષે જાણીતા હોય છે, જે વાત શાસ્ત્રમાં ન હોય, તેને માટે પણ શાસ્ત્રનું ઓટું આપવામાં આવે છે. વેદ ઉપનિષદો શાસ્ત્ર, સ્મૃતિઓ શાસ્ત્ર, યોગ શાસ્ત્ર, વેદાંત શાસ્ત્ર, પુરાણો ઉપપુરાણો શાસ્ત્ર, આખ્યાન ઉપાખ્યાન શાસ્ત્ર, કથા વાર્તા શાસ્ત્ર, મહાત્મ્યો શાસ્ત્ર, અને સંસ્કૃત ભાષામાં કોઈ નવિન શ્લોકો બનાવે, તે પણ શાસ્ત્ર ! એક બ્રાહ્મણને લગ્ન કરાવતાં આવડતું નહોતું. તેણે છઠ્ઠી ઓપડીમાં પસ્તાવા વિષે અનુષ્ટુપ્ છંદમાં કવિતા છે, તે પીમેથી બબડીને વર કન્યા પરણાવી દીધાં ! (ઘણા શ્લોકનું બંધારણ અનુષ્ટુપ્ વૃત્તમાં હોય છે, તેથી ભાષા સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એમ બોલવામાં ન આવે, તો ગૂજરાતી છતાં જાણે સંસ્કૃત શ્લોક ઉચ્ચારતા હોય, એમ અલણ લોકોને લાગે). રૂઢી કહો, રીત રિવાજ કહો કે જોરક શાસ્ત્ર કહો, પણ સૌનું મૂળ શાસ્ત્રમાં છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રવડે જો વેદ ઉપનિષદ આદિ પ્રથમ કાળના ગ્રંથો હોય, તો તેમાં પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ જોવામાં આવતો નથી. એથી ઉલટું વેદમાં પુનર્લગ્ન કરવાની પરવાનગીનાં વાક્ય મળી આવે છે. દત્તના પ્રાચીન ભારતમાં ઋગ્વેદના અઢારમાં સૂક્તની એક* ઋચા આપી

* ઉદીર્ષ્વ નાર્યમિ જીવલોકંગુતાસુમેતમુપશેષપદિં ।
હસ્તગ્રામસ્વદિધિપોસ્તવેદંપસ્યુર્જનિત્યમ્મિસંબંધ્ય

છે, તેનો અર્થ એવોછે, કે “ હે સ્ત્રી ! ઉઠ, જેનું જીવન ગયુંછે, તેની પાસે તું સુતીછે. જીવનમય સૃષ્ટિમાં આવ, તારા પતિથી વિમુખ થા, અને જો તારો હસ્ત સ્વીકારે, અને તને પરણવા ખુશી હોય, તેની ખત્તી થા”. હત્ત જણાવે છે કે “ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં આ સ્થાનના સાયણે કરેલા અર્થ પ્રમાણે આ ભાષાંતર આપ્યુંછે, અને તેની સત્યતામાં કંઈ સંશય નથી.” એ નીચે દા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનાં થોડાંક વચનો આપ્યાંછે, તે એવાં કે “ વૈદિક સમયમાં વિધવાનું પુનર્લગ્ન થતું, તે ઘણા પૂરાવા અને દલીલોથી સિદ્ધ થઈ શકે, તેમ છે. દિધિપુ એટલે વિધવાને પરણનાર પતિ, પરપૂર્વા એટલે જેણે બીજા પતિ કયો હોય તેવી સ્ત્રી, પૌનર્મય એટલે સ્ત્રીને બીજા લગ્નથી થએલો પુત્ર, એવા શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાચીન કાળ-થીજ છે, એ વાત આટલું સિદ્ધ કરવાને બસ છે.”

ભારત કાળમાં પણ વિધવા વિવાહનો પ્રતિબંધ નહોતો, એમ હત્ત જણાવેછે, અને કહેછે, કે “ તેને માટે તો સ્પષ્ટ વિધિ-વાક્ય છે, અને વિધવા ફરી પરણે તે પહેલાં તેને કરવાની ક્રિયાઓ સ્પષ્ટ રીતે બતાવીછે. હજી વર્ષ પૂર્વ પદ્ધતિ વાળી શકાય તેવી હતી, તેથી ઘણી વાર એક વર્ષના માણસો બીજા જ્ઞાતિની વિધવા સાથે લગ્ન કરતા અને જો કોઈ સ્ત્રીના પહેલા દશ પતિ અપ્રાપ્ત હોય, અને પછી તેને પ્રાપ્ત પરણે, તો તેજ એકલો તેનો પતિ ગણાય (અથ-ર્વાચ ૫-૧૭-૧૮)”.

શ્રી રામચંદ્રજી, જેમની શ્રદ્ધા, નીતિ રીતિ ઉત્તમ પ્રકારની અને તે સમયના લોકોને અનુસરતી હતી, તેમણે પોતે વાળીનો વધ કરી તેની સ્ત્રી તારામતી સુગ્રીવને, અને રાવણનો વધ કરીને તેની સ્ત્રી મંદોદરી વિલિખણને પરણાવી હતી. બંનેનાં પુનર્લગ્ન થયા છતાં તેઓની ગણના સીતાજીની સાથે મુખ્ય પાંચ સતીઓમાં થાય છે. વળી મહાભારતમાં નાગરાજ ઐરાવતની વિધવા છોકરી સાથે અર્જુનનું લગ્ન થયું હતું, અને અર્જુનથી તેને પેટે ઇરાવત નામે એક સુંદર અને પરાક્રમી પુત્ર થયો હતો, એવું નીકળી આવે છે.

વેદ અને ભારત કાળમાં નિયોગ થતો હતો, જેને આપણા લોકો ‘દિયરવટું’ કહે છે, અને જે હજી કાઠી લોકોમાં કવચિત્ આવે છે. નિયોગ એટલે વિધવા સ્ત્રી પોતાના દિયરથી કે બીજાથી પ્રથમ ઉત્પત્તિ કરી લે તે. નિયોગ પ્રબલ ઉત્પત્તિને માટે હતો, તેથી એકાદ સંતાન થાય, કે દિયર સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવો જોઈએ, એવી શાસ્ત્ર આજ્ઞા હતી.

હવે શાસ્ત્ર વડે આપણે ધર્મશાસ્ત્ર અથવા સ્મૃતિઓ લેઈશું. ધણી સ્મૃતિકારો વિધવા વિવાહની વિરૂદ્ધ છે, અને તેના કારણમાં તે કળિ યુગમાં કરવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે. સત યુગ આદિ યુગોમાં સ્ત્રી પુરૂષોની રહેણી કરણી ઉત્તમ છતાં વિધવા વિવાહની છૂટ, અને હઠહડતા કળિ યુગમાં સ્ત્રી પુરૂષોની રહેણી કરણી અધમ છતાં વિધવા વિવાહની મના કરવામાં આવે, તે સકારણ કે સચુક્તિ પશુ લાગતું નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા વિધવા વિવાહથી વિરૂદ્ધ સ્મૃતિકાર જણાવે છે, કે પુરૂષે બીજાને ન વરેલી તરૂણ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું. “બીજાને ન વરેલી” એ શબ્દો વહેજ તેમના સમયમાં વિધવા વિવાહ આવતો હશે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. મુખ્ય સ્મૃતિઓ ૧૮ છે, તેમાંની આઠ સ્મૃતિઓ પુનર્વિવાહના લાભમાં છે. સર્વ સ્મૃતિઓમાં પારાશર સ્મૃતિ, એ કળિ યુગને માટે મુખ્ય મનાય છે, અને તેમાં જો પુનર્લગ્નની છૂટ આપી છે, તો તે આ કાળમાં સર્વ માન્ય ગણાવી જોઈએ.

મહાત્મા પરાશર કહે છે, કે “ધણીનો પત્તો ન લાગતો હોય, ધણી મરી ગયો હોય, સંન્યાસી થયો હોય, નપુંસક હોય, અથવા પતિત થયો હોય, તો એ પાંચે વખતે સ્ત્રીએ બીજો વર કરવો.”^૧ (અધ્યાય ૪: વિધવાના ધર્મ અને આચાર).

વસિષ્ઠ કહે છે, કે “નીચ કૂળનો, નીચ આચરણનો, નપુંસક પતિત, દેર આવતા હોય એવો, ‘ખરૂં’ ખોટું ન જોતાં ગમે તેવું

૧ નદેમૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લોષેચ પતિતે પતૌ ।

પશ્વસ્થાપત્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥

કરનારો, રોગી, વેપધારી એટલે નટ, અથવા એકજ ગોત્રનો વર
હોય, તો તેને આપેલી કન્યા પાછી લેવી ”^૨. નારદ કહેછે, કે
“ ધણીનો પત્તો લાગતો ન હોય, મરી ગયો હોય, સંન્યાસી થયો
હોય, નપુંસક થયો હોય, અથવા પતિત થયો હોય, તો એ પાંચે
પ્રસંગે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો ”^૩. કાત્યાયન કહેછે, કે “ વિવાહ
થયા પછી પતિ બીજા જાતનો, પતિત, નપુંસક, અર્થ ખોટું ન
જોતાં ગમે તેવું કરનારો, એકજ ગોત્રનો, દાસ એટલે ગુલામ, અ-
થવા સદા રોગી હોય, તો (તેની સાથે) લગ્ન થએલી સ્ત્રી વસ્ત્રાલં-
કાર સુદ્ધાં બીજા વરને આપવી ”^૪. આવા મોટા મનના મહાત્મા-
ઓએ સ્ત્રીઓનું હિત કેટલું ચાહ્યું છે ? તેમણે પતિ મરી જાય,
તો સ્ત્રીને ફરી પરણવાની રજા આપીછે, એટલુંજ નહીં, પણ તે
જીવતો છતાં અનેક કારણોથી નલાયક થાય, તો સ્ત્રીએ તેને તજી
બીજો પતિ કરવો, એવી આજ્ઞા કરીછે. આ રિવાજ ઉંચ વર્ણોમાં
ચાલતો નથી. કેટલાક કહેછે, કે એ ઋષિઓનાં મત કળિ યુગને
લાગુ વધી, પરંતુ તે અમુક યુગને માટેજ છે; પણ કળિ યુગને માટે
નથી, એમ માનવાને પ્રમાણ નથી. પારાશર સ્મૃતિ આસ કળિ યુગને
માટેજ છે, અને તેમાં વિધવા વિવાહ કરવાનું સ્પષ્ટ લખેલું છે. કેઈ
એમ કહેછે, કે પરાશરની સ્મૃતિ કળિ યુગને માટે છે ખરી, પરંતુ
વિધવા વિવાહનું વચન એ યુગને માટે નથી, અને એ પ્રમાણે તે
સંહિતાના ટીકાકાર માધવાચાર્યે જણાવ્યું પણછે; પરંતુ આખી
સંહિતા કળિ યુગને લાગુ હોય, તેમાંનાં સર્વ વચન કળિયુગમાં પાળ-

૨ કુલશીલવિહીનસ્યપંઢાદિપતિતસ્યચ ।
અપસ્મારિવિધર્મસ્યરોગિણાંવેપધારિણામ્ ॥
દચામપિહરેત્કન્યાંસગોત્રોઢાંતથૈયચ ।

૩ (જુઓ પારાશર સ્મૃતિમાંથી આપેલો શ્લોક).

૪. સત્તુયચન્યજાતીયઃપતિતઃ ક્લીબપવચ ।
વિકર્મસ્યઃસગોત્રોવાદાસોદીર્ઘામયોઽપિવા ॥
ઋદાપિદેવાસાન્યસ્મૈસદામરણમૂષળા ।

વાનાં હોય, અને માત્ર એકજ વચન વજ્ય હો, એ સકારણ નથી. અને તેમ હોત, તો પારાશર, જેઓએ કળિ યુગના ધર્મ માટે સ્મૃતિ લખી, તે આ વચન તેમાં આપતજ શું કામ ? મનુને પુનર્લગ્નની વાત માન્ય નહોતી, તેથી તેણે તેનો નિષેધ કર્યો છે, અને તેમ બીજા સ્મૃતિકારોએ પણ કર્યું છે. જે ઋષિઓને પુનર્લગ્ન માન્ય હતું, તેમણે પોતાની સ્મૃતિઓમાં તેનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ કર્યો છે. પૂર્વના યુગોમાં માણસ વધારે સદાચરણી અને દ્રઢ હતાં, તે છતાં તે યુગમાં જે છૂટ આપવામાં આવે, તે કળિ જેવા હલકાતા દુરાચરણી અને અલિપ્ત યુગને માટે ન આપવામાં આવે, એ માની શકાતું નથી. વળી મનુએ જો કે પુનર્વિવાહ કરવાનું સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નથી, તોપણ તે એક ઠેકાણે જણાવે છે, કે “ વિધવા થએલી અથવા ધણીએ પોતાની ઇચ્છાથી કાઢી મૂકેલી સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરે, તો તે વિવાહથી થએલા છોકરાને પૌનર્ભવ કહે છે”^૫. બાર પ્રકારના છોકરાઓમાં પૌનર્ભવની ગણના છે, અને તેને વારસાનો હકક મળી શકે છે. તે ઉપરથી તે વખતે પુનર્વિવાહ થતા હતા, અથવા હવે પછી થાય, તો તેથી થયેલો છોકરો વારસ થાય, એમ સિદ્ધ થાય છે. પૌનર્ભવ પુત્રની ગણના કળિ યુગમાં ઔરસ પુત્રમાં થાય છે, એમ પણ નીકળી આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે, કે શ્રુતિ સ્મૃતિમાં પુનર્વિવાહ થઈ શકે, એવાં પ્રમાણ છે, અને પુનર્વિવાહ થએલાં એવાં દષ્ટાંત પણ શાસ્ત્રોમાંથી મળી આવે છે. તેથી પુનર્વિવાહ અશાસ્ત્ર છે, અથવા શાસ્ત્રોમાં તેની મનાજ કરેલી છે, એમ ઠરતું નથી. માત્ર કેટલીક સંહિતામાં અને પુરાણોમાં તેનો કળિ યુગને માટે નિષેધ જણાવ્યો છે, પરંતુ પુરાણ એ વેદ અને સ્મૃતિના મોઢા આગળ બળવત્તર નથી, અને સ્મૃતિઓમાં મતભેદ હોય, તો વેદનું પ્રમાણ ખરૂં મનાય છે. તેમજ સ્મૃતિઓમાં સિદ્ધ મત હોય, ત્યારે જે સ્મૃતિ કળિ યુગને

૫. વાપત્યાવાપરિત્યક્તાવિધવાવાસ્વયેચ્છયા ।

ઉત્પાદયેત્પુનર્મૃત્વાસપૌનર્ભવઽચ્યતે ॥

માટે ખાસ હોય, તે માન્ય કરવી જોઈએ; તેમ તેમની સિદ્ધતા વડે જે વાત ઠગિયુગને માફક આવે, અથવા લાભકારી જણાય, તે ગ્રાહ્ય કરવી, એજ ઠકાપણુ ભરેલું છે.

કેટલાક કહે છે, કે એક વાર કન્યાનું દાન ખાતે કર્યા પછી તેનું ફરીથી દાન કરવાનો અધિકાર તેને કે બીજા કોઈને રહેતો નથી. પ્રથમ તો કન્યાનું દાન કહેવું, એજ અઘટિત છે. કન્યાને બીજી મિલકત સાથે સરખાવાય નહીં. છોકરાંને દાનમાં આપી દેવાનો કે તેમને વેચી મારવાનો માળાપને અધિકાર નથી. વળી જો દાન માલિકથીજ થઈ શકે છે, તો તેનું દાન તેના ભાઈ, માના બાપ, મામા, ગોત્રજ, સગાંસંબંધી, અને તે પછુ ન હોય, તો તેની મા જો બરાબર શુદ્ધિમાં હોય તો તે, અથવા તે શુદ્ધિમાં ન હોય, તો કન્યાની જાતિવાળા (નારદ સંહિતા) કેમ કરી શકે, અને માળાપ માલિક છતાં માને સૌથી છેલ્લો અધિકાર કેમ મળે ? બીજા માલ માટે આ ફીતે થઈ શકતું નથી, તો કન્યાને માટે કેમ થઈ શકે ? વળી આપણે અહીં તો બ્રાહ્મણની છોકરીનું વાણીઓ કે કોઈ બીજી જાતનો શાખસ કન્યાદાન આપી શકે છે. મનુષ્યે એક ઠેકાણે કહ્યું છે, કે અમુક વય થતા સુધી કોઈ કન્યાને તેનાં માળાપ વગેરે ન પરણાવે, તો તેણે પોતે પરણી લેવું. વળી યાજ્ઞવલ્કય કહે છે, કે “ કન્યાદાન દેનારાં જો કન્યાદાન દેવાની ના કહે, તો કન્યાએ સ્વયંવર કરવો ”. આ ઉપરથી કન્યાદાનનો અને તેને આપવાના અધિકારનો પ્રશ્નજ ઉઠી જાય છે. મહા ઋષિ કાત્યાયને અમુક પ્રસંગે કન્યાને ફરી પરણાવવાનું લખ્યું છે, ત્યાં તેને વચ્ચે અને અલંકાર સુદ્ધાં બીજા વરને આપવી એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે, માટે દાન લેનાર મરણ પામ્યા પછી, એટલે કન્યા વિધવા થયા પછી તેનો પિતા કે બીજો કોઈ સગો તેનું પુનઃ દાન કરી શકે છે.

શાસ્ત્રમાં કે કાયદામાં જ્યાં છૂટ કે અપવાદ હોય, ત્યાં તેનો લાભ લઈ શકાય છે. શાસ્ત્રમાં જે વાતની સ્પષ્ટ મના હોય છે, તે વાતનો પણ અમલ દેશકાળને અનુસરીને આદિ અનાદિથી આપણા

દેશમાં તેમ જીભ સર્વ દેશોમાં થતો આવ્યો છે. દીર્ઘ દષ્ટિવાળા શાસ્ત્રકારોએ દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુસરીને શાસ્ત્ર વચનોમ ફેરફાર કરવાની સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી છે. જો તેનો કોઈ પણ પ્રસંગે લાલ લેવાનો ન હોય, તો એ આજ્ઞા નિરૂપયોગી થાય છે. એજ આજ્ઞાને આધારે જ્યારે આપણે અનેક જાતના ફેરફાર મૂળનાં વચનોમાં કર્યા છે, ત્યારે પુનર્જનનાજ સંબંધમાં તેને આધારે ફેરફાર શા માટે ન કરવો? માણસમાં પરમાત્માએ અદ્વલ આપી છે, સાર્વનરસુ-પારખવાની શક્તિ મળી છે, તથા કાર્યવ્યવહાર કરવાને સ્વતંત્રતા આપી છે, તેનો સદુપયોગ કરવામાં આઠ નાખવી, એ ઇશ્વર ઇચ્છાની વિરૂદ્ધ વર્તન કર્યા જરાખર છે. લોકો “સમે વર્તે સાવધાન” કહી, જેવો સમય તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું કહે છે. “જેવો દેશ તેવો વેષ” કહી તે પ્રમાણે ચાલે છે. જેવી પોતાની હાલત તે પ્રમાણે લોકો ચાલે છે. કંઠે પ્રાણ જાય, તોપણ યાવની ભાષા ન બોલવી, એવી સ્પષ્ટ અને સખ્ત મના શાસ્ત્રે કર્યા છતાં લોકો હાલ તેવી ભાષાઓ હોંસથી બોલે છે. મોટા મોટા શાસ્ત્રી પુરાણીઓ પણ વારે વારે યાવની શબ્દો ઉચ્ચારે છે, અને પોતાના પુત્રોને તેવી ભાષા બોલવા મોકલે છે, એટલે શાસ્ત્રને “ પોથીમાંનાં રીંગણાં ” ગણી પોતેજ વહેતું મૂકે છે !

વિધવાનું પુનર્જન કરવાની આ સમયમાં જરૂર છે કે કેમ, તેનો વિચાર કરીએ. વિધવાનું ફરી લગ્ન કરવું, એટલે ઘણીક જાતોમાં નાતરાં થાય છે, તે પ્રમાણે નાતરાં કરવા વિષે માર્ગ મત નથી, તેમ હાલના સુધારકોનું પણ મત નથી. એક ધણી જીવતો છતાં તેને તણને બીજો ધણી કરવાથી માઠાં પરિણામ થાય છે, માટે એક ધણીથી છૂટાછેડા મેળવી બીજો, અને બીજા સાથે ન પરવડયું તો ત્રીજો, એમ અનેક ધણીઓ કરવાની લલામણુ કોઈ કરતું નથી. એજ રીતે જે સ્ત્રી આધેર કે વૃદ્ધ થઈ હોય, તેણે પોતાનો પતિ મરણ પામ્યા પછી ફરી પરણવાની હિમાયત કોઈ કરતું નથી. જેને છોકરાં હોવાં હોય, તેવી સ્ત્રી તરૂણ હોય, તોપણ તેણે વિધવા વિવાહ કરવો, એવી પણ લલામણુ નથી. વય ગમે તેટલી નાની છતાં કોઈ વિધવા

ફરી પરણવા ઇચ્છતી ન હોય, અને વૈધવ્ય ધર્મ યથાર્થ પાળવા ચહાતી હોય, તેણે બીજી વાર લગ્ન કરવું, એવી પણ કોઈની માગણી નથી. સુધારકોની માગણી માત્ર એટલીજ છે, કે જે બાળાઓ નાની વયે વિધવા થઈ હોય, જેમણે સાસરાનું સુખ પણ થોડુંજ ભોગવ્યું હોય, અને જેઓથી આ કળિકાળમાં વિધવા તરીકે શુદ્ધ રહી શકાય એવું ન હોય, તેમનું પુનર્લગ્ન કરવું.

આવી અભાગિણી અળખાઓને જન્મ પર્યંત તેમની મરણ વિરૂદ્ધ વિધવા રાખવાથી કેવાં માઠાં ફળ નીપજેછે, તે સૌનાં જાણવામાં છે. તેઓને મૈયરમાં કે સાસરામાં કેવું દુઃખ પડેછે, તેનું ચિત્ર પાછળ આપવામાં આવ્યું છે. શુન્નરાત્ર અલાવવાનાં સાધન ન હોવાથી કેટલીકને કુમારો દોરાવું પડેછે. શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધવાના ધર્મ હજારે એક પણ પાળી શકતી નથી. પોતાનું શિયળ સાચવી શકે, એવી સેંકડે કશ પણ ભાગ્યે નીકળશે. કેટલીક અળખાઓ નીતિમાન છતાં પોતાની નિરાધાર અવસ્થાને લીધે લુપ્તચર લક્ષ્ણોના પાસમાં સપડાયછે. ઘણીક બાળવિધવાઓ જીવાનીના મદને કે કામવાસનાને કળજે રાખી શકતી નથી, તેથી તેઓ અવળે રસ્તે ચલેછે. કોઈ વિધવાઓ નીચ જાતની સાથે મુગ કરીને પોતાની કાયા હમેશને માટે વટાળેછે. કોઈ તેવાઓની સાથે કે મ્લેચ્છની સાથે નીકળી જાયછે; અને તેમ કરીને તેના માળાપની ને સાસરાની સાત પેઢીને લાંછન લગાડેછે. ઘણીકને હરામના હમેલ રહેવાથી ગર્ભપાત કરવા પડેછે. ગર્ભ પાડવાને માટે ગમે તેવા ઇલાજ કરવા જતાં કેટલીકના પ્રાણ જાયછે, અને કેટલીકનું શરીર હમેશને માટે ખરાબ થાયછે. ગર્ભ પાડવા માટે યાત્રાનાં ઠેકાણાં જોળાયછે, અને પવિત્ર સ્થાનોએ આવાં કર્મ કરવાં પડેછે. જેઓના ગર્ભ પડી શકતા નથી, તેઓને તેનાં નજીકનાં સગાં પોતાને હાથે ઝેરનો ખ્યાલો આપીને કે અગ્નીષ્ઠ પીવડાવીને મારી નાખેછે. આથી સ્ત્રીહત્યા ને બાળહત્યા એવાં બે મહાપાપ મારનારને માથે વળજેછે. લોકોમાં વાત ચર્ચાયછે, અને સંસારમાં તેમની ફજેલી થવામાં બાકી રહેતી નથી. જેઓનો ગર્ભ ગળી શકતો નથી, તેઓ કે તેમનાં સગાંવડાલાં

તરતના જન્મેલા બાળકને ગળે ટૂંપો દઈ મારી નાખેછે, અને તેવાં બાળકને નદી નાળામાં, ખાડામાં, ઉકરડે, કોટની રાંગે, કે કોઈ એકાંત જગાએ છાનામાના નાખી આવેછે, કે દાટી દેછે. કોઈ વિધવાને પોતાના બાળકને હેડીએ નાખ દેવાની હિંમત ચાલતી નથી, ત્યારે તે તેને જીવતુંજ કોઈ ઠેકાણે નાખી આવેછે. તરતનાં જન્મેલાં જીવતાં કે મુએલાં બાળકો ઘણી વાર મળી આવેછે. નગરરક્ષકો તેમને ઉંચકી લેછે, અને તેમને જન્મ આપનારની તજવીજ ચલાવે છે. કેટલીક વાર જન્મ આપનાર માતાઓ તથા બાળકને દૂધપીતું કરનાર સગાઓ પકડાયછે, ત્યારે તેમના ઉપર ખૂનનો કે ખૂન કરવામાં સામેલગિરીનો કિંવા ખૂન કરવાની કેશીશનો આરોપ મૂકાયછે. ન્યાયાધિશીમાં કામ ચાલતાં તેઓ શિક્ષાને પામેછે. આવે પ્રસંગે નાત જાતમાં અને ગામ પરગામ તેમની આળડૂ જવામાં બાકી રહેતી નથી.

બાળવિધવાઓનાં દુઃખ જોઈને મારી લાગણી છેક જીવાન અવસ્થામાં ઉશ્કેરાઈ હતી. અને તે વિષે મેં છૂટક કવિતા ઘણી કરી હતી. તેમાંથી બે વિધવાની વાતચિત સંબંધની કવિતા સન ૧૮૬૨ માં બનાવીને બુદ્ધિવર્ધકમાં છપાવી હતી, તે વિધવાઓનાં દુઃખ જણાવવા માટે નીચે આપું છું.

લાવણી.

રેવાજી જાતાં વિધવાને, વાટ મળી વિધવા પત્ની
ગામ પૂછે, કે કામ જ્યો, વળી, નામ તમારું કોણ ધણી;
કે' વિધવા વિધવા છું જાતે, વિધિ કરવા જાઉં રેવાજી,
આમ તમામ દુઃખો મુજ માથે, મનથી મુઠ શરીરે સાજી. દેક
જે'ન દુઃખો મુજ અબજા પર અતિ, કર્મતણી કા'ણી સાંભળ,
જમ લાગીને મરમ કહું છું, બાપે દુઃખતું દીધું દળ;
ખોળી કુળને દીધું શૂળ, વૃદ્ધ, બીજવરથું માંડી બાજી,
આમ તમામ દુઃખો મુજ માથે, મનથી મુઠ શરીરે સાજી.

ઝરેરે બેની એક દિને પણ, ભાવે લોગ નથી લીધો,
 વાત કરી નથી વા'લપણે વર્ણો, હાસ્ય તણા રસ નથી લીધો;
 મિયાં બરાબર ખીખી હુઈ જળ, ઘોર બરાબર મિયાંજી. આમં ૨
 ભર જોખન દિન દિન દુઃખ સાલે, મન વશ નવ રહે, તન તલસે,
 સોઠય અને સસરા સાસુનો, થોક થોક નહીં ટળશે;
 જાણો છો અબજાની જાતિ, તનશાખા થઈ રહીં તાજી. આમં ૩
 નરથી વરથી નાતથી કાઢી, દા'ડી દુઃખ-ખાડી ઘાડી,
 રાંડી માટે છાંડી સોજો, માંડી વાત કહું માંડી;
 લોભઈવશ મસ દુઃખ વેહું છું, જશ વણ પશુસમ છું માજી. આમં ૪
 ધણીના જોરે ધમધમ ધરતી, પર પગ માંડીને ચાલે,
 ચરણાં ચોળી ચીર ધરણાં, ઘાલીને મગને મા'લે;
 તે સુખ જોઈને સુખથી શુ કહું, દુઃખથી તન રેંછે દાઝી. આમં ૫
 હામ ગઈ મન કામ રહું નહિ, પીટયે કામે પાગ ધરો;

* * * * *

પણ દા'ડા ત્યાંથીજ રહ્યા,
 ફાળ પડી જ્યમ કાળજ આવે, ભાળ પડી, કે લોગ મળ્યા,
 ફટ ફટ ધરનાં કે' નર નારી, શઠ રંડા ક્યમ નવ લાજી. આમં ૭
 ઝટપટ ત્રઠ રેવાજી જઈને, મારો, નહીં તો વટ જાશે,
 ખટપટ એ કરો ઝટ લઈ ચાલ્યા, કટ લઈને કટકા થાશે;
 બે જીવ જાશે, થાશે દુઃખ, ક્યમ હાય હાય ! સહુ પીડાજી. આમં ૮

ખીજી બોલી.

ખીજી અબજા બોલી સાંભળ, જવાણના લા'જા મારા,
 કાળા માથાના જન માથે, લાજ્યા નહિ હોયે બાળા;
 દાવાનળ દુઃખ બળ કરતું છે, જ્યમ વરસાદ રહે ગાજી,
 વાળ ખરે સાંભળતાં, લણુતાં, જળધારા જાએ ઝાઝી.
 તણ રંડા પર સુજ રંડાને, સાઠ વરસનાને દીધી,

છંડી પય, નહિ મંડી ખાવા, પરણાવા ચોરી ક્રીધી;
 મંગળકેરા માત ફરી તે, પણ ઢીંચણપુર વરનાલ ! વાળ૦ ૧
 પે'લી સોઝ્ય મરી ગઈ વે'લી, ભૂતડી થઈ મુજને સાલે,
 બે રહ્યો તે ડાકણસમ બાઝે, ઘોળ ઘણો ઘરમાં ઘાલે;
 બોલી બણી ન થકું તેવે, નાથ ગયા છે મારાલ. વાળ ખરે૦ ૨
 દશ વર્ષે વરતી નેઈ કન્યા, કહું માતા મુજને પરણાવ,
 બેઠી રોવા માથું ફૂટે, બેઠી ! મરી ગયો તુજ નાવ;
 લે'ર થઈ, સૌ ઝેર બરાબર, કે'ર થયોરે શું આલ. વાળ ખરે૦ ૩
 ચૂડી લાગી, માથે મૂડી, ખૂડી દરિયે થઈ ભુંડી,
 રૂઢી નેઈને ખૂણે ઘાલી, દુઃખની વાગી રહ્યો દુંડી,
 બાવા દર્શન સારે નહિ તો, ક્યાંથી અન્ય ઘર જવાલ. વાળ૦ ૪

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

જાણ થઈ જૂદાં ચિન્હ નેઈ, દા'ડા જાણ્યા બ્યારે તો;
 ઘાણ વળ્યો, બાઈ ! પ્રાણ જશે, એ હાણ થશે, ત્રક રેવાલ. વાળ૦ ૬
 માખાપાં પાપે લેવા ને, પરમેશ્વર પીટયો પાપી,
 જન્મ દઈ કથમ રવરવતા દુઃખ-માં, હું અધમ દોષી થાપી;
 ધારા કરનારા નર મરને, પળને વચનજ મારાંલ. વાળ૦ ૭
 નાનપણે દેનારા મરને, મોટપણે ના કે'છે તે,
 રાંડી છાંડી જગથી કાઢી, તો ઇશ શિક્ષા દેછે તે;
 અમ અખળાનાં દુઃખ હર જોવિંદ ! બહુ બહુ ગુણ ગાઉં તારાલ;
 વાળ ખરે સાંભળતાં લણુતાં, જળધારા નયે ઝાઝી. ૮

એ પછી ગૂજરાતમાં અને દક્ષિણમાં વિધવાવિવાહ સંબંધે
 ઘણી હો હા થઈ. ઠેઠાણે ઠેઠાણે લાપણો અપાવા લાગ્યાં, વર્તમાન
 ચોપાનિયામાં લખાણ થવા માંડ્યાં, જૂદાં પુસ્તકો પ્રકટ થયાં, અને
 બે ચાર પુનર્લગ્ન પણ થયાં. એવામાં એટલે સન ૧૮૬૬ માં મેં

કેટલીક કવિતા લખી, તેમાંની એક નીચે આપું છું, તે તે વખતની લાગણી અને મનના ઉભરા કેવા હતા, તે બતાવે છે.

લાવણી.

હરિ ! મુખે હરી તેં આજ, તૂટલે જાજ, હાય ! ઝાઝાવી !
 કયમ દુઃખે હરણુ કહું, જ્યહાં અરિ વટ આવી. ટેક.
 મુજ સાથી હયો તેં જાળ, જગાડયો તાલ, ઓથ ઓ કોની,
 મતિ મુજ સારૂ કરી મૂઢ, હાય, લોકોની.
 કયમ કઠાવી લીધા ઘાટ, વસ્ત્ર શા માટ, વાળ ને ચૂડા,
 કયમ મૂઠી જીવાની, કામ, આંધળો ભુડા.

મૂલ.

કયમ કરી વસ્તુઓ ઝેવી, કામ ઉરકેરે,
 કયમ કરી જાળ મોહતણી, કસાવે ખ્યારે;
 કયમ ગણે કહે મહા પાપ, પછી વ્યભિચારે.

હરિ ! બની છું સાધન હાય, દુઃખની માંય, મૂકે પછો લાવી,
 કયમ દુઃખો ૦ ૧

પણુ અરે પિતા ! કર માફ, મતિ શુદ્ધ આપ, ભુલી બહુ ભરમે,
 છું સદાય શુભ કરનાર, થયું મુજ કરમે !
 કરો તક ખોળું આ વાર, દુઃખનું ઝાડ, રોપિયું કોણે,
 પછો પાણી પાઇને રોજ, ઉછેરું કોણે.

મૂલ.

મુજ દેશ વિષે આ ચાલ, અસલથી આવ્યો,
 ધણો મુએ ન બીજો થાય, કદી ન મન ભાવ્યો,
 ઋષિજનો ચક્રી કાયદો, બનેલો આવો.

પણુ વિચારું કંઈ નવ દિસે, પછી શું થયે, હાલતો આવી. કયમ ૦૨
 કદી તમ જાતિના તમે, તસ્ત તે સમે, હયો મુખકારી,
 કદી હિંદુ નરો તો હયે, હાલ આભારી;
 કદી તમે ભલે ગણો લાલ, દુઃખનો આલ, નારો શીર નાખ્યો,
 કદી હયે અસલ કંઈ લાલ, તમોએ આખ્યો.

મૂલ.

પણ કેવી હાલતો હાલ, કાયદા સાલે,
કયી પેર લખ્યા લોહોંથી નારોં તે પાળે,
દુઃખ થકી પીડાતી તેહ, ચઢે બહુ ગાળે.

બહુ ફર ખરેખર બની, મરદની ઘણી, જ પક્ષ ચલાવી. કયમ૦ ૩
મરી બાંધ કદાપિ નાર, પુરૂષ તત્કાળ, વરે જઈ બીજી,
શેા ઘુનો કયોં નારીએ, મરે તે સીઝી;
નહિ વેદતણો અધીકાર, અધમ બહુ નાર, દાસ કરી દીધી,
એ માટ પ્રભુ પૂછજે, વગેા જે કીધી.

કયમ તમે ન નિપજ્યા નાર, બન્યા પછી વિધવા !
પછી કયોં હતે કાયદા, થતે બહુ સુખદા !

પણ તોય પરાશય થયા, નારીની દયા, ઉરમાં આવી. કયમ૦ ૪
શુભ કરી ગયા કાયદો, થયો કાયદો, બહુ વિધવાને,
કળ ભુગ વિષે ફરી, વરી શકે બીજાને.
વળી રામે એ નારીઓ, ફરી આપીઓ, જ્યહાં તે રાચ્યો,
અકબર પણ વિધવા માટ, દીલ બહુ દાઝ્યો.

પણ હાય હિંદુઓ તમે, બ્રાહ્મણો તેમાં,
હઠ કરો, હઠીલા બની, નથી જથ જેમાં,
પણ બુઝો વિચારો મન, લાલ છે શેમાં.

પણ કેમ વિચારે તેહ, વેમડે જેહ, નાખિયા તાવી. કયમ૦
કંઈ કાઠોં લાવોંને શ્લોક, લમાવી લોક, બગાડે બાજી,
કંઈ બગડોં બાંધ મુખ થકી, અરખોં જ્યમ કાજી !
તોર શ્લોક, જીલ કામઠે, હિંદુઓ બધે, વિશેષે નારી,
કરોં ધાયલ ઘેટાં પરે, કેદ કરોં વાણી;

પછોં વેમ કોટમાં કેદોં, કરી સૌ રાખ્યાં,
મન, ખરે તર્કટો રમી, લમાવી નાખ્યાં,
શી સત્તાથી ઘાણીએ, હાય, પોલોં નાખ્યાં.

કયમ હાય, તમારા ભક્ષ, સારૂ થઈ જક્ષ, નાખિયાં આવી. કયમ૦ ૬

પણ ખરે સીંતાનો શાપ, તમારે પાપ, લાગિયો ખૂરો,
કણ કાજ તમે આથડી, કરો છવ પૂરો.
બીજ માગી ધરો જઈ હાથ, શૂદ્રને નાથ, કહો પાઈ સારૂ,
તણ ટેક ગુલામી કરો, મજ્યુ' ફળ સારૂં !

છવ ઝીણા મરે, તો અરે ! કહી દુઃખ પામો,
વિષ્ટ સાપ મારતા હોય, ભોંડો ત્યાં હામો,
પણ નારો જાત પર કરો કસાઈ કામો.

કહું કસાઈ સારા તોય, છવ જટ ખોવ, હણે ન રિખાવી. કથમ૦ ૭
મઈ રાંઠ, કરાવો વૃત્ત, કહી થઈ પૂર્ત, નાખો કાંદામાં,
કંઈ કથા વિષે લલચાવી, કરો ખદ કામો;
પણ હવે વિચારી તમે, જટ આ સમે, ખરૂં મત આપો,
કંઈ જ્ઞાન માર્ગે જુઓ, દુખડાં કાપો;
જ્યમ કહો ખાનગી માંહિ કામ એ સારૂં,
કથમ કહો નહીં અસિદ્ધપણે ત્યમ વારૂં,
ધર્યું એક ઈંદ્રિયું જ્ઞાન, વેદિયાવાણું !

કથમ રમો પ્રપંચો અતિ, લોકની મતિ, તમે ભરમાવી. કથમ૦ ૮
પણ જાણી પ્રભુએ દાજ, અમારે કાજ, નરો નિપજાવ્યા,
શીખો કવાયતો, હથિયાર વિલાયતો લાવ્યા !
દુઃખ જોઈ નારીનાં બહુ, કાળજી સહુ, મધ્યે ધા ઉડો,
ખરો વાત લાગિયો માટે, ઉપાડ્યો ગુડો.

* * * *

છેક બાળક અવસ્થામાં વિધવા થએલી એવી સ્ત્રીઓની સંખ્યા
આપણા દેશમાં ઓછી નથી. બાળુ મહેશચંદ્ર ચક્રવર્તીએ વસ્તી
પત્રક ઉપરથી કરેલી ગણતરી પ્રમાણે ચાર વર્ષની અંદર રાંડેલી
એવી છોકરીઓની સંખ્યા ૧૩૮૭૮, ૫ થી ૯ વર્ષની અંદ-
રની ૬૪૦૦૦ અને ચૌદ વર્ષની અંદરની ૧૭૪૫૩૨ થાયછે. જે
આ બિચારી બાળકીઓને નાનપણમાં ન પરણાવી હોત, તો તેઓ
નાની વયે વિધવા થાત નહીં, એ તો નિશ્ચય છે. તેમના વેધવ્યના

જવાબદાર જેઓ છે, તેમણે તેમને ન્યાય આપવો જોઈએ, એ એ ન્યાય તેમને ફરીથી પરણ્યા વગર મળવાનો નથી.

આપણે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ, કે આપણે અહીં ઘણી ખરી નાતોમાં કન્યાની અછત છે. એક પુરૂષ અનેક ઔરીઓ પરણીને કન્યાની અછત કરેછે, તેની મામે વિધવાઓનાં લગ્ન થાય, તોજ એ ખોટ પૂરી પડે. ભાઈલા બ્રાહ્મણોનાં ઘણાં ઘર જોશે, તો તેમાં દિયર કુંવારો, અને ભાણી રાંડેલી, કે ભાઈ કુંવારો, અને બહેન રાંડેલી જોવામાં આવશે. કુંવારાને ઘણાં કારણથી કન્યા મળી શકતી નથી, અને વિધવાઓ નિરૂપયોગી હોવાથી થોડે વર્ષે ઘણે ઘેર તાળાં દેવાયછે. આવી સ્થિતિ જેઓમાં કુલીનને કન્યા આપવાની રીત છે, અથવા જેમની નાત ઘણી નાની હોયછે, તેમાં વિશેષે કરીને જોવામાં આવેછે. જો વિધવાને ફરી પરણાવવાનો સ્વાસ્થ્ય હોત, તો ઉમ્મરનાં જે હસવા લાયક અને હાનિકારક કળેડાં થાયછે, તે બહુ કમી થાત; અને તે કારણથી નાની વયે વિધવા થવાના દાખલા પણ ઓછા થાત.

કન્યા ન મળવાથી જેમને ગમે તે ઉતરતી નાતની કન્યા લાવી હમેશને માટે નાત બહાર થવું પડેછે, અને તેથી તે નાતની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાનો પ્રસંગ આવેછે, તે પ્રસંગ, જો તેમને પોતાની નાતની વિધવા સ્ત્રી મળી આવત, અને તેમનાં લગ્ન નાત કાયમ રાખત, તો આવત નહીં. તેજ નાતની વિધવા કોઈને લઈને નીકળી જાય, કે પરનાતના પુરૂષ સાથે લગ્ન કરે, તો સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને હમેશને માટે બહિષ્કૃત થાયછે. એટલે બનેની નાતોની સંખ્યામાં તેથી ખોટ આવેછે. પાછલાં પચાસ વર્ષની અંદર વિધવાના પુનર્વિવાહ પુષ્કળ થયાછે, પરંતુ પુનર્વિવાહ કરનાર જોડાને નાત બહાર થવું પડ્યું છે. એ મદદનાં જોડાં મળતીય ન હોવાથી તેમની એક નાત થઈ શકતી નથી. પરંતુ તેમની સંખ્યામાં દર વર્ષે વધારો થતો જાયછે, તેથી કાળે કરીને તેમની એક કે અનેક નાતો

ભૂદીઃ ખંધાયે, અને મૂળની નાતોને તેટલો ટોટો થયે. જ્યાં લગી નાતના લોકો વિધવાનાં લગ્ન કરવાની છૂટ નહીં આપે, ત્યાં સુધી વિધવાઓ ગમે તે નાતના વરને પસંદ કરશે, તેથી નુકસાન તે નાતનેજ થવાનું છે. એટલા માટે, નાતના આગેવાનોએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લઈ તેનો સંતોષકારક નીકાલ થવો જોઈએ.

નાતના ઠરાવથી વિધવાનાં માળાપ તથા બીજાં સગાંને હાલ જે દુઃખ ને નામોશી વેઠવાનો સમય આવેછે, તે બંધ થયે. દિકરી બીજા સાથે નીકળી જાય, કે પરનાતના સાથે પુનર્લગ્ન કરે, તો તેમને માથે કલંક આવેછે, અને તેમને નાત જાતમાં મોં ઠાલીને બોલવાનો પણ વારો આવતો નથી. વિધવા એ રીતે ન કરે, પણ કુચાલની નીકળે, તોપણ તેમની કુજેલી થાયછે. જો તે સુચાલની હોઈ સારી રીતે વર્તે, તોપણ તેમને માથે તે ધીકતી સગડી રહેછે, અને તેઓને જન્મ પર્યાંત શોકમાં રહેવું પડેછે. જો તેને ફરીથી પરણાવવાનો સંપ્રદાય નાતેજ પાડ્યો હોય, તો આ સર્વ વિપત્તિઓ દૂર થાય, અને વિધવા તથા તેનાં સગાં સાગવાંને સુખનો વારો આવે.

કેટલાક ભણેલા એમ ખતાવેછે, કે નવા પ્રકટ થયેલા સંસાર-શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યજાતિનો વિસ્તાર ઘણો વધતો જાયછે, તેને હૃદમાં રાખવાની જરૂર છે, માટે વિધવાઓને ન પરણવા દેવી, એ વધારાને આમે રાખવાનો એક ઇલાજ છે.

* મુ'બદ્દ ઇલાકામાં આજ સુધીમાં ૧૩૪ પુનર્લગ્ન થયાછે, તેમાંના ૮૪ ગુજરાતીઓમાં, અને ૫૦ દક્ષિણીમાં થયાછે. ગુજરાતી ૮૪ પુનર્લગ્નની ફાઇ કરતાં ૫૦ આઠાણીમાં, ૨૧ વાણીઆમાં, ૨ સોની (ત્રાગડ) માં અને ૧ બાટમાં નીકળેછે. આઠાણીની તપસીલ કાઢતા ૨ દેશી શ્રીમાળી, ૧૫ ખેડાવાળ, ૨૧ ઓદીઆ, ૨ બોરસદા, ૨ રામકવાળ, ૧ મોદ, ૧ પુઠકણી, ૩ વડાદરા અને ૩ ઇતર છે. વાણીઆમાં ૨ કપોળ, ૫ વીસા ખડામતા, ૧ દયા ખડામતા, ૨ વીસાશ્રીમાળી, ૫ દયાશ્રીમાળી, ૨ દયા પોડવાળ, ૨ મોદ, ૧ નામર, ૧ દયા ઓસવાળ, ૨ વીસા ઓસવાળ, ૨ વાપડા, ૧ શ્રાવક (જાત જણાવી નથી) અને ૫ ઇતર વાણીઆ છે. દક્ષિણીઓમાં ૪૫ આઠાણી (દેસરચ, કોઠણસ્ય વગેરે મળીને), ૨ રોણવી, અને ૩ પ્રભુ છે.

યુરોપમાં વસ્તીની સંખ્યા ભેરથી વધેછે, તેથી ત્યાંના વિદ્વાનો અને રાજ્ય-પ્રખ્યાતીઓ વિચારમાં પડ્યા છે. જર્મનીની સુમારે પાંચ કરોડની વસ્તીમાં પાંચ વર્ષની અંદર ચાળીશ લાખ માણસનો વધારો થયો છે. આ પ્રમાણે જ્યાં વસ્તીનો વધારો અપાટાખંધ થતો હોય, ત્યાં વધારાની વસ્તીનું શું કરવું, અગર વધારો થતો શી રીતે અટકાવવો, એ વિચાર વિદ્વાનો અને રાજ્ય-પ્રખ્યાતીઓના મનમાં આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે. પરંતુ ભૂખડા અને નિર્માલ હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીનો વધારો અપાટાખંધ થતોજ નથી, તેથી તે અટકાવવાના ઇલાજ યોજવાની હાલ જરૂર નથી. એમ છતાં ઇલાજ ખતાવવામાં પ્રથમ વિધવાઓનો ભોગ શા માટે આપવો ? માતાઓ પણ ગરીબ બકરાનો ભોગ માગેછે. તે ન્યાયે બકરી જેવી ગરીબ વિધવાઓને હોમવાનો વિચાર થતો હોય, તો કેાણુ જાણે ! જેમ વિધવાને ન વરવા દેવાથી વસ્તીનો વધારો થતો અટકેછે; તેમ વાંઢાઓને ફરી પરણવા ન દેવાથી વસ્તીનો વધારો અટકેછે; તો તેમના સંબંધે આવો વિચાર શા માટે ન કરવો ? વાંઢાની વાત તો ઘેર ગઈ, પણ આપણે અહીં તો વિસ્તાર વધારવા માટેજ એક બેરી ઉપર બીજી એક કે અનેક બેરીઓ કરવા દેવામાં આવેછે, તેનો અટકાવ પ્રથમજ કેમ ન કરવો ? વિધવાઓ રાજીખુશીથી ન પરણે, એ વાત એક છે, ને અમુક હેતુ સારવા માટે તેમને ન પરણવા દેવી, એ વાત બીજી છે. ન્યાયની નજરે જોવું, એ વાત એક છે, અને સ્વાર્થી નજરે જોવું, એ વાત બીજી છે.

શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો એવી તકરાર લાવેછે, કે કન્યાદાન એ એક પ્રકારનું દાન છે, દાન આપેલું પાછું લઈ શકાતું નથી, કે તેનું દાન ફરીથી થઈ શકતું નથી. તેમ માળાપે એકવાર દાન કર્યા પછી કન્યાનું દાન ફરીથી કરવાનો તેને અધિકાર નથી. આ તકરાર સંબંધે પૂર્વે વિચાર કર્યો છે, તથાપિ હવે તેને વ્યવહારિક રીતે જોઈએ. ધારો કે તમે એક બ્રાહ્મણને કે સાધુને ચાર આના દાનમાં આપ્યા. તમે આપેલી રકમ ઓછી લાગવાથી અને લેનાર ઝાંઝી હોવાથી તે તમારા ઘરમાં ફેંફી આવતો થયો. તમે એ પૈસાનું

શું કરશો ? એક વાર દાનમાં આપ્યા, માટે તમે પોતે તેનો ઉપયોગ પોતાના કાર્યમાં જો ન કરો, તો પછી તમારે તે કોઈ બીજાને દાનમાં આપવા પડશે. આવે પ્રસંગે એક વસ્તુનું દાન બીજી વાર કરવાની ફરજ જગતમાં પડતી આપણે જોઈએ છીએ. એક બ્રાહ્મણને આપણે દાનમાં ગાય આપી. બ્રાહ્મણે તે સ્વસ્તિ કહી અંગીકાર કરી; પણ કહ્યું, કે તે ગાલણી છે, તે વિચારતા મુખી તમારે ઘેરજ કૃપા કરી રહેવા દો. આપણે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તે ગાય આપણે ઘેર રાખી, અને તે દરમિયાન દાન લેનાર બ્રાહ્મણ મરી ગયો, કે પત્નો ન લાગે, એવે ઠંકાણે આવ્યો ગયો. તમે એ ગાયનું શું કરશો ? રાત્રીએ દાનમાં આપેલાં વતન છીનવી લેછે, કે વતનદાર નિર્વંશ થયે તે પાછાં લેછે, અને વળી તે બીજાને દાનમાં આપેછે. કદાચ શાસ્ત્રાધારે એક વાર દાન કર્યો પછી માળાપ વિધવાનું ફરીથી દાન કરી ન શકે, તો બલે તે દાન કોઈ બીજું કરે, અથવા વિધવા વિવાહને દાન તરીકે ન ગણે, અથવા તેનો વિધિ બીજી રીતે મુકરર થાય. પંડિતો ધારે, તો હરેક બાબતનો તોડ પાડી શકેછે, અને શાસ્ત્રની હરકતો પણ ફર કરી શકેછે. “નાળનાં ગાઠાં નાળમાં રહેતાં નથી.” હરકત નડે, ત્યાં તેનો નીકાલ હરેક રીતે કરી શકાયછે.

કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવેછે, કે પુનર્લંબ અથવા નાતરાં કરવાં, એ નીચ વર્ણનું કામ છે. ઉચ વર્ણથી એવું હલકું કામ થઈ ન શકે. નાતરીઆ નાતમાં જ્યારે પાલવતું નથી, ત્યારે નાતરે જવા સારૂ બાઈઓ પોતાના ધણીને ઝેર કંઈને મારી નાખેછે, અને સ્ત્રી પુરૂષમાં જે ખ્યાર અને મુખશાન્તિ રહેવી જોઈએ, તે રહેતી નથી. આપણે કેનાં પુનર્લંબ કરવાનું કહીએ છીએ, તે પાછળ જતાવ્યું છે; એટલે એવાં પુનર્લંબ અને નાતરાંમાં જમીન અશમાનનો ફેર છે. નાની વયની સ્ત્રીઓએ ધણી સાથે ન પાલવવાથી તેને મારી નાખ્યાના દાખલા નાતરીઆ નાતમાં પણ કવચિતજ બનતા હશે. પુનર્લંબને હલકું કામ, અને તે ઉચ વર્ણથી ન થઈ શકે, એમ માનવાને મજબૂત કારણો નથી. રૂઢીથી જે હલકું મનાય, તેને રૂઢી ઉચું પણ કરી શકે. પુનર્લંબને હલકું કામ માનવાથી દુનિયાની

સર્વ પ્રજાઓને તથા તેમની સર્વ જાતોને આપણે હલકી ઠહીએ છીએ. દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓ તથા જાતોમાં જે પુનર્લંઘના પ્રચારથી ખૂન થતાં હોય, અને દુઃખ પડતાં હોય, તે પુનર્લંઘથી તેવાં પરિણામ નીપજેછે, એમ શાળીત થાય; પરંતુ અપવાદ તરીકે જેવા જનાવ આપણે અહીં જાનેછે, તેવા સર્વ ઠેકાણે જનતા હશે: તે શિવાય બીજી પ્રજાઓ અને જાતોનો સંસાર એથી વધારે દુઃખરૂપ નિવડતો નથી.

લગ્ન સંબંધે તથા સ્ત્રી પુરૂષના શિયળ સંબંધે હિંદના આર્યોના વિચાર તથા તેમની લાગણી બીજી પ્રજાઓ કરતાં ચઢીઆતી અથવા વધારે તીવ્ર છે. સ્ત્રીઓ એક લવમાં બે લવ કરવા ચઢાતીજ નથી. એક વખતનું પરણેતર લવોલવ પડેંચેછે, એમ તે માનેછે. પુરૂષ મરી જાય, તે તેની પાછળ તેની પત્ની પહેલાં સતિ થવા ઉભી થતી, અને તેનીજ ચેડમાં ખુશીથી બળી મરતી. પરંતુ સતિ થવાનો ચાલ છેક પ્રાચીનકાળમાં નહોતો. દત્ત પોતાના પ્રાચીન ભારતમાં જણાવેછે, કે સતિ થવાનો રિવાજ દૃઢ કરવા માટે ઋગ્વેદની એક ઋચાને ફેંવીને તેનો ખોટો અર્થ કર્યો છે. “ માતૃધિક નિયમોમાં અતિ દૂર રિવાજ માટે ઋગ્વેદમાં કોઈ સ્થાને અનુમતિ નથી. દહનક્રિયાના સ્થાન પ્રતિ સ્ત્રીઓના પ્રસ્થાન સંબંધી એક દેવળ નિર્દોષ ઋચા છે. એનો અર્થ આ રીતે થાય છે. ‘આ સ્ત્રીઓ વૈધવ્યનાં દુઃખ સહન ન કરો. જેના પતિ સારા અને મનવાંછિત હોય, તેઓ અંજન અને નવનીત લઈ પોતાના ઘરમાં જાઓ. આ સ્ત્રીઓને આંસુ સાર્યા વગર અને કાંઈ પણ ચોક્ક વગર પહેલાં તે મૂલ્યવાન અલંકાર પહેરી ગૃહ પ્રતિ જવા હો ? ’ મૂળ ઋચાના વાક્યમાં દહન સંબંધી એક પણ શબ્દ નથી, પણ તેમાંનો એક અગ્રે શબ્દ બદલી અગ્રે લખ્યો, અને પછી બંગાળામાં વિધવા દહનના રિવાજને પ્રતિપાદિત કરવા મૂળ વાક્યનો ખોટો અર્થ કરી તેનો અયોગ્ય ઉપયોગ કર્યો. પ્રોફેસર મેક્સ મૂલરના શબ્દોમાં ઠહીએ, તે

* इमानांरीरविधवाः सुपत्नीराज्जनैर्नर्सीपदासविशन्तु

अतश्चक्रोनमीत्राः सुरत्नामारोहन्तुंजनयोयोनिमग्रे ॥

‘નિઃશંક આચાર્યોયો કેટલું થઈ શકે, તેનું આ અતિ નિંદા દષ્ટાંત છે. જે વાક્યને તોડી, તેનો ખોટો અર્થ અને અયોગ્ય ઉપયોગ થયો, તેના આધારથી હજારો જીવોનાં જાતિ અર્પાયાં, અને ઉન્મત્ત બળવાની ધમકી અપાઈ. આ આક્ષેપ દુઃસહ પણ યોગ્ય છે. મૂળ વાક્યોમાં ફેરફાર, અને તેનો ખોટો અર્થ એ જાને પૂર્વ કાળમાં થયાં હોય, કે થોડાજ શતક પહેલાં થયાં હોય, તેથી આ આક્ષેપ શિથિલ થતો નથી.” આ ઉપરથી સતિ થવાના શાસ્ત્રાધારનો ખુલાસો થશે. સતિઓ ખરા પ્રેમથી કોઈકજ થતી હતી, પોતાની રાજા ખુશીથી થોડીજ થતી હતી, લોકલાજને કે ચાલતી રૂઢીને તાબે થઈને ઘણી થતી હતી, અને મારી મચ્છરડીને ઉભી કરવામાં બહુ આવતી હતી. એક રાજાની પાછળ તેની સર્વ રાણીઓને તેમજ દાસીઓ સુદ્ધાંતને પ્રેમને લઈને સત ચડે, એ માની શકાતું નથી. આ દુષ્ટ ને ભયંકર રિવાજથી ત્રાસીને દયાળુ અકબર બાદશાહે તેનો અટકાવ ક્યો હતો, અને પરોપકારી લોડ વિલિયમ બેન્ટિક સાહેબે તેનો પ્રતિબંધ ક્યો.

વૈદિક અને ભારત કાળમાં વિધવા-વિવાહ થતા, તે અટક્યા, અને તે પછીના કાળમાં સતિ થવાનો ભયંકર રિવાજ હતો, તે બંધ પડ્યો; એટલે ઉચ વર્ણોમાં સઘળી વિધવાઓને મરણ પર્વત દુઃખમાં દહાડા કાઢવાના થાય છે. બિચારી બાળવિધવાઓનો આ ચાલથી મરેા થાય છે. આપણા દેશમાં પોતાની દિકરીઓને પરણાવી ઠેકાણે પાડવી, એ માળાપ સંસારની મોટી ફરજ સમજે છે. અને જ્યાં સુધી દિકરીઓ ઇચ્છાવર વરતી ન થાય, ત્યાં સુધી તે ફરજ માળાપને શીર રહે, એ વાજબી છે. દિકરી જન્મે ત્યાંથી તેને ઠેકાણે પાડવાની ફિકરમાં માળાપ પડે છે, અને જેમ જને તેમ જલદી વર જોળી કાઢી તેને નાનપણમાંજ પરણાવી દે છે, પરંતુ નાની વયે પરણાવવામાં તેને રંડાવાની ખાસ્તી વિશેષ છે, તેનો તે વિચાર કરતાં નથી. જ્યારે તે રંડાવે છે, ત્યારે તેઓ લમણે હાથ દઈ નશીબને દોષ દે છે, અને પોકેપોક મૂકી રૂદ્ધ કરે છે. મુનિવાહનો ચાલ હોત, તે સાફ, એવું તેમને તે વખતે સ્મશાનજ્ઞાન પણ થાય છે, પરંતુ લોકરૂઢી

અને લોકાપવાદને તેઓ જલદી તાબે થઈ જાય છે. દિકરીઓને ઠેકાણે પાડવી, એ જો માળાપનું કર્તવ્ય છે, તો તે અદા કરવામાં તેમણે પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. ધારો કે એક માણસને બે દિકરી છે. પરણાવેલી એક દિકરી આઠમે વર્ષે રાંડી અને બીજી દિકરી ૬ વર્ષની કુંવારી છે. જો ૬ વર્ષની કુંવારી દિકરીને ઠેકાણે પાડવાની તેની ફરજ છે, તો આઠ વર્ષની વિધવા થએલી દિકરીને ઠેકાણે પાડવાની શું તેની ફરજ નથી ? એક વાર ચરણાવવાથી તેની ફરજ અદા થઈ કહેવાય નહીં, કેમકે તેનો પતિ મરી જવાથી તે ઠેકાણે પડતી અટકી છે.

વિધવાવિવાહ કરવાથી કેટલીક કાયદાની હરકતો આવતી હતી, અને ખાસ કરીને તેવી વિધવા તથા તેની પ્રજાને વારસો મળવાને વાંધો પડતો હતો, તેથી પ્રતાપી અને માયાળુ અંગ્રેજ સરકારે સન ૧૮૫૬ ની સાલમાં એક નિબંધ (આક્ટ-૧૫ મો) બહાર પાડ્યો, તે નીચે પ્રમાણે:—

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારના કબજા માંહેના તથા તાબા માંહેના મુલકમાં સ્થાપેલી દિવાની કેટોમાં કાયદો જેમ ચલાવેછે, તે કાયદા ઉપરથી હિંદુ જાતિની કેટલીએક વિધવા સ્ત્રીઓ શિવાય ખાકીની વિધવા સ્ત્રીઓથી તેમનું એક વાર લગ્ન થવાના સખબથી બીજી વાર કાયદાસર લગ્ન કરી શકાતું નથી, અને બીજી વારના લગ્નથી તે વિધવા સ્ત્રીઓને થએલી સંતતિ અનૌરસ થાયછે, તથા તેની માલમિલકત ઉપર વારસાનો હક પહોંચતો નથી, એવું જાહેર છે વાસ્તે; અને કાયદાની આ હરકત છે એવું કહેછે તે હરકત ચાલતા આવેલા ચાલને મળતી છે, તોપણ તે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના ખરા અર્થ પ્રમાણે નથી, એવું ઘણાએક હિંદુ લોકોનું મત છે, અને જે હિંદુ લોક પોતાની જુદી પ્રમાણે સદરહુ વાત બાબત બીજો ચાલ કહાડવાને ઇચ્છતા હોય, એવા ઘણાએક હિંદુ લોકોની ઇચ્છાને વાસ્તે; અને સદરહુ પ્રકારના હિંદુ લોક કાયદાની સદરહુ હરકત છે, એવું કહે છે, તે દૂર કરવી, એ વ્યાજબી છે વાસ્તે; અને હિંદુ જાતિની

વિધવા સ્ત્રીઓનાં લગ્ન થવા બાબત કાયદાની હરકતો છે, તે સઘળી
હર કયાંથી સુનીતિની વૃદ્ધિ થઇને લોકોનું^૧ કલ્યાણ થશે વાસ્તે;
હેઠળ લગ્નના પ્રમાણે ઠરાવ્યું છે.

૧. હિંદુમાં લગ્ન થતી વખત, કોઈ માણસ મરી ગયો હોય
તેની સાથે આગળ સ્ત્રીનું લગ્ન અથવા વિવાહ એટલે વેવીશાળ
થયું હતું, એવાં કારણથી તે (ફરીથી થયેલું) લગ્ન કાયદા
વિરૂદ્ધ છે, તથા તે લગ્નથી થયેલી સંતતિ અનૌરસ થાય છે, એવું
સમજવું નહિં. એ વાત વિરૂદ્ધ કોઈ ચાલ તથા હિંદુ શાસ્ત્રનો
અર્થ હોય તોપણ સદરહું પ્રમાણે સમજવું નહીં.

૨. કોઈ વિધવાનું ગુજરાન ચાલવા બાબત પોતાના મૈયત
ભરથારથી માલમિલકત ઉપર તેનો હક તથા સંબંધ હોય તે; અથવા
પોતાના ભરથારના વારસાના સબબથી, અથવા તેના અપ્રતિબંધ
દાયાદિના વારસાના સબબથી, તે સ્ત્રીનો તે માલમિલકત ઉપર હક્ક
તથા સંબંધ હોય તે; અથવા તે માલમિલકત બીજાને આપવાનો
અધિકાર તેને આપ્યા વગર તે મિલકતનો તેણીએ નિયમિત ઉપલોગ
માત્ર કર્યો, એવું મૃત્યુપત્ર કર્યું હોય, અને તેમાં પુનર્વિવાહ કર-
વાની પરવાનગી સ્પષ્ટ લખી ન હોય, તે મૃત્યુપત્ર ઉપરથી તે
મિલકત ઉપર તેનો હક તથા સંબંધ હોય તે સઘળો; તે મરી જાય
ને જે પ્રમાણે બંધ થાય, તથા પૂરો થાય, તે પ્રમાણે તેનો પુનર્વિ-
વાહ થયો, એટલે તે બંધ થયો, તથા પૂરો થયો, અને તેના મૈયત
ભરથારના નજીકના વારસ હોય, તે અથવા તે સ્ત્રી મરણ પામ્યા પછી
તે માલમિલકત ઉપર જે બીજા માણસનો હક પહોંચતો હોય તે
માણસો તે સ્ત્રીનો પુનર્વિવાહ થયા પછી તે માલમિલકતના ધણી થયો.

૩. મૈયત માણસના મૃત્યુપત્રમાં તેની વિધવા સ્ત્રીનું અથવા
બીજા કોઈ માણસને તેનાં ઓકરાનું^૨ પાળગ્રહણ કરવા સારૂ સ્પષ્ટ
રીતે નીચે નહીં હોય, અને તેની વિધવા સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરે, તે
મૈયત ભરથાર પોતાના અંતકાળને સમે જે ઠેકાણે સ્થાયી રહેતો
હોય, તે ઠેકાણે દિવાની અસલ ફરિયાદી લેવાનો જે કોર્ટને
અધિકાર હોય, તે કોર્ટને તે ઓકરાનું^૩ પાળગ્રહણ કરવા સારૂ

ચોગ્ય માણસ નીમવાની અરજી કરવાનો અધિકાર મૈયત ભરથારના પિતાને, અથવા પિતામહને, અથવા માતાને, અથવા પિતામહી (બાપની મા)ને, અથવા મૈયત ભરથારના હરકોઈ કુટુંબીને છે. એ પ્રમાણે અરજી થયા પછી કોર્ટની નજરમાં આવે, તો સદરહુ પ્રમાણે પાળથહણ કરનારો નીમવાનો કોર્ટને અધિકાર છે. પાળથહણ કરનારો નીમ્યો, એટલે તે સઘળાં છોકરાંને અથવા તે માંહેના કેટલાંએકને તેઓની માની વતી પોતાને સ્વાધીન લઈને તેઓની સંભાળ, તેઓ નાની ઉમ્મરના હોય, ત્યાં સુધી કરવાનો અધિકાર પાળથહણ કરનારને છે, અને વગર માબાપનાં છોકરાંનું પાળથહણ કરવા બાબત જે કાયદા તથા કાનુન ચાલુ હોય, તે પ્રમાણે કોર્ટ સદરહુ નિમણુક કરતી વખતે ચાલવું. અને એવું ઠરાવ્યું છે, કે સદરહુ પ્રકારનાં છોકરાં નાની ઉમ્મરનાં હોય, ત્યાં સુધી તેઓનું ગુજરાન ચલાવવા સારૂ તેઓને ચોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા સારૂ, જોઈએ તેટલી તેઓની માલમિલકત નહિ હોય, તો તેઓની માના અનુમત વગર સદરહુ પ્રકારની નીમણુક કરવી નહીં. પણ જેને પાળથહણ કરનારો ઠરાવવો હોય, તે છોકરાં નાની ઉમ્મરનાં છે, ત્યાં સુધી તેઓના ગુજરાન બાબત તથા તેઓના ચોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ બાબત જામીન આપે, તો માના અનુમત વગર નીમણુક કરવી.

૪. માલમિલકત મૂકીને મરનારા કોઈ માણસના મરણની વખતે વિધવા સ્ત્રી સંતાન રહિત હોય, અને સંતાન રહિત વિધવા હોય, તે સળખથી તે માલમિલકત ઉપર આકટ ઠર્યા પહેલાં તેનો વારસાનો દાવો ન ચાલે, તો તે સઘળી માલમિલકત ઉપર અથવા તે માલમિલકતના કાંઈ હિસ્સા ઉપર તેનો વારસાનો દાવો આ આકટ માંહેની કોઈ વાત ઉપરથી ચાલશે એવું સમજવું નહીં.

૫. પાછલી ત્રણ કલમમાં ઠરાવ દીધા છે, તે શિવાય કોઈ વિધવા સ્ત્રીને કાંઈ માલમિલકત ઉપર દાવો હશે, તે તેનો પુનર્વિવાહ થવાના સળખથી ડુળશે નહીં; અથવા ખીજી રીતે તેનો હક પહોંચતો હોય, તે પણ ડુળશે નહીં. અને વિધવા સ્ત્રીએ પુનર્વિવાહ

કયો, તેનું તે પહેલી વારનું જ લગ્ન હોત તો વારસા બાબત તેને જેવો હક ચાલે, તેવોજ પુનર્વિવાહ થયા પછી ચાલશે.

૬. હિંદુ ભતિની જે સ્ત્રીનું મૂળજ લગ્ન થયું ન હોય, તેના લગ્ન સમય જે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યોથી અથવા જે વિધિ કર્યોથી અથવા જે કરાર કર્યોથી, તે લગ્ન કાયદાસર થાયછે, તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર, અથવા તે વિધિ અથવા તે કરાર હિંદુ ભતિની વિધવાના લગ્ન સમે કર્યોથી તે પુનર્વિવાહ કાયદાસર થાયછે એવું સમજવું. સદરહુ પ્રકારના શબ્દ, અથવા વિધિ અથવા કરાર વિધવાને લાગુ નથી, એવા સબબથી તેનું લગ્ન કાયદા વિરૂદ્ધ થાયછે, એવું સમજવું નહીં.

૭. પુનર્વિવાહ કરનારી વિધવા સ્ત્રી નાની ઉંમરની હોય ને તેનો પોતાના પહેલા વર સાથે સમાગમ થયો નહીં હોય, તો તે સ્ત્રીએ પોતાના પિતાના, અથવા પિતા નહીં હોય, તો પોતાના પિતામહના, અથવા પિતામહ નહીં હોય, તો પોતાની માતાના, અથવા એ માંહેનું કોઈ નહીં હોય, તો પોતાના વડા ભાઈના, અથવા ભાઈઓ પણ નહીં હોય, તો તેઓનો નજીકનો કુટુંબી હોય, તેના અનુમત વગર પુનર્વિવાહ કરવો નહીં. આ કલમના ઠરાવ વિરૂદ્ધ લગ્ન કરવાના કામમાં જે બાણી બોધને મદત કરશે, તે સર્વ જણા ઘણામાં ઘણાં એક વર્ષ સુધી કેદની શિક્ષાને પાત્ર થશે, અને આ કલમના ઠરાવ વિરૂદ્ધ થએલું લગ્ન રદ છે, એવું ઠરાવવાનો અધિકાર ઇનસાફની કોર્ટને છે; પણ એવું ઠરાવ્યું છે, કે આ કલમના ઠરાવ વિરૂદ્ધ થએલાં લગ્નના ખરાપણા બાબત તકરાર પડે, તો સદરહુ પ્રકારનું અનુમત લીધું નથી, એવું સાબીત થાય, ત્યાં સુધી સદરહુ પ્રકારનું અનુમત લીધું છે એવું સમજવું, અને સદરહુ પ્રકારનું લગ્ન થયા પછી વરની સાથે સમાગમ થયો, એટલે તે લગ્ન રદ છે, એવું ઠરાવવું નહીં. વિધવા સ્ત્રી પુખ્ત ઉંમરની હોય, અથવા તેનો વરની સાથે સમાગમ થયો હોય, તો તેનો પુનર્વિવાહ કાયદાસર તથા આધારયુક્ત થયા વિષે તેનું પોતાનું અનુમત બસ છે એવું સમજવું.”

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ તરફથી
 “ પુનર્વિવાહ નિબંધનો ” મુસદ્દો (ખરડો) તા. ૨૧ મી માર્ચ
 સન ૧૯૦૧ ની આજ્ઞાપત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયોછે. તે આ પ્રમાણે:—

૧. આ નિબંધને પુનર્વિવાહ નિબંધ કહેવો.

૨. આ નિબંધ મિતિ સંવત ૧૯૫૭ એટલે તા. માહે
 સન ૧૯૦૧ ના રોજ અમલમાં આવશે.

૩. કેાઈ પણ હિંદુ વિધવા સ્ત્રી તથા પુરૂષ એમના વચ્ચે
 થએલો પુનર્વિવાહ, તે સ્ત્રી પુરૂષને લાગુ હોય તે; અ કાયદા પ્રમાણે;
 આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે; અથવા ફ રિવાજ પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવો
 કાયદેસર નથી, એવા સખખ ઉપરથી પુનર્વિવાહ ગેરકાયદેસર છે,
 એમ સમજવું નહીં. તેમજ એવા પુનર્વિવાહથી થએલી સંતતિ
 સદરહુ સખખના કારણથી ગેરકાયદેસર છે, એમ સમજવું નહીં.

અપવાદ.

આ નિબંધમાં આગળ કહેલા કરાવો ઉપરથી બાધ આવતો
 હોય, તો તે પુનર્વિવાહ ગેરકાયદેસર માનવાને પાત્ર થશે.

૪. એકાદી સ્ત્રી કુંવારી એટલે અવિવાહિત છતાં તેનું લગ્ન
 થતી વખતે જે (અ) શબ્દોચ્ચાર, (આ) વિધિ અથવા (ઈ) કરાર
 કરવાથી કાયદેસર લગ્ન થાય, તેજ શબ્દોચ્ચાર, વિધિ અથવા
 કરાર વિધવા સ્ત્રીનો પુનર્વિવાહ થતી વખતે કયો હોય, તો પુન-
 વિવાહ આ કાયદાના ઇતર કરાવોને અનુસરીને કાયદેસર થાયછે,
 એમ સમજવું; અને એવા શબ્દ, અથવા વિધિ અથવા કરાર
 વિધવા સ્ત્રીના પુનર્વિવાહને લાગુ નથી, એવી તકરાર કયાંથી તે
 માન્ય કરવામાં આવશે નહીં.

૫. આ નિબંધ અન્વયે વિધવા સ્ત્રીનો પુનર્વિવાહ ઐહિક-
 વિવાહના કાયદાને અનુસરીને થયો હોય, તો તે તેટલાજ કારણથી
 ગેરકાયદેસર થાયછે, એમ સમજવું નહીં.

ખુલાસો.

ઐહિકવિવાહનો કાયદો અમલમાં આવ્યા પછી આ કલમ
 માંહેના કરાવનો અમલ શરૂ થશે.

૬. (અ) જેની ઉમ્મરનાં સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં ન હોય, અગર (આ) જેને પતિસંલોગ થયો ન હોય, એવી કોઈ પણ વિધવાએ, અગર વિધવા સાથે, અનુક્રમે દર્શાવેલા શખ્સોની સંમતિ વગર પુનર્વિવાહ કરવો નહીં:—

(૧) બાપ; (૨) બાપ જીવતો ન હોય તો દાદો (બાપનો બાપ); (૩) દાદો જીવતો ન હોય તો મા; (૪) મા જીવતી ન હોય તો સસાન મોટો ભાઈ; (૫) એવો ભાઈ ન હોય તો જેની પાસે તે વિધવા સ્ત્રી રહેતી હોય તે સસાન સગો પુરૂષ; અથવા (૬) એવો કોઈ સગો ન હોય, તો વખતો વખત સરકારથી અધિકાર આપવામાં આવે, તે ઇસમ.

ખુલાસો.

આ કલમમાં “સસાન” એટલે જેની ઉમ્મરનાં ૨૧ વર્ષ પૂરાં થયાં હોય તે, એમ સમજવું.

૭. ઉપરની કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે સંમતિ મેળવ્યા વગર થયેલા પુનર્વિવાહ ન્યાયાધિશી તરફથી રદ કરાવવાને પાત્ર છે.

અપવાદ.

સંમતિ વગર થયેલો પુનર્વિવાહ તે સ્ત્રીને પુનર્વિવાહ પછી પતિસંલોગ થયો, ત્યારે રદ કરાવવાને પાત્ર નથી.

૮. (અ) જેની ઉમ્મરનાં સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં હોય, અગર (આ) જેને પતિસંલોગ થયો હોય, એવી વિધવા સ્ત્રી કાયદેસર પુનર્વિવાહ કરવાને મુખત્યાર છે; અને તેના પુનર્વિવાહને બીજી કોઈની પણ સંમતિની જરૂર નથી.

૯. (અ) જે સ્ત્રીનો પુનર્વિવાહ થયો હોય, તથા (આ) તે પુનર્વિવાહ આ કાયદામાં દર્શાવેલા અગર ઇતર કોઈ પણ કારણથી રદ કરાવેલો ન હોય, ત્યારે તે સ્ત્રીને જે વારસાઈનો તથા ઇતર હક્ક હોય, તે હક્કને તે પુનર્વિવાહથી બાધ આવેછે, એમ સમજવું નહીં; અને તે સ્ત્રીનું તે પહેલું જ કાયદેસર લગ્ન હોત, તો તે હક્ક જેવી રીતે કાયમ રહી શક્યા હોત, તેજ પ્રમાણે કાયમ રહેશે.

અપવાદ.

પુનર્વિવાહ થએલો હોય એવી વિધવા સ્ત્રીનો જાણે કે તે મૈયત થઈ છે, એ પ્રમાણે (અ) પોતાના પહેલા ધણીની મિલકતમાંથી, અથવા તેના સગા તરફથી પોષણ મળવાનો, તથા (આ) પહેલા ધણીની, અથવા તેના છોકરાની, છોકરીની અથવા ઇતર સગાની મિલકતનો વારસો મળવાનો હક્ક નષ્ટ થાય છે, એમ સમજવું.

ખુલાસો.

જે સ્ત્રીધનનો અથવા પક્ષાનો અવેજ પોતાના પહેલા ધણીની હયાતીમાં તે સ્ત્રીના કબજામાં આવી ચુક્યો ન હોય, એવા અવેજનો પણ ઉપરના “ પોષણ ” શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે, એમ સમજવું.

અત્યપવાદ.

પુનર્વિવાહ કરવા વિષે ક્ષપ્ત પરવાનગી આપી કેાઈ પણ મૃત્યુપત્ર ઉપરથી એકાદી મિલકત તે સ્ત્રીને આપી હોય, તો તે મિલકત ઉપરના તેના હકને બાધ આવે છે, એમ સમજવું નહીં.

૧૦. જે વિધવા સ્ત્રીને સંતતિ ન થયાને લીધે જે વારસાઈનો હક તેને મળી શક્યો ન હોય તે સ્ત્રીને પુનર્વિવાહથી સંતતિ થયાને લીધે એવો વારસાઈનો હક મળી શક્યો, એમ સમજવું નહીં.

૧૧. જે વિધવા સ્ત્રીએ પુનર્વિવાહ કર્યો હોય, તેનો પોતાના પહેલા ધણીથી થએલાં છોકરાંઓનું તેમની માના નાતાથી પાલન કરવાનો હક નષ્ટ થાય છે, એમ સમજવું; અને ધણીએ મૃત્યુપત્ર કરીને તેને પાલન કરનાર નીમી હોય, તોપણ યોગ્ય ન્યાયાધિશીએ તેને પાલન કરનાર (અ) નીમ્યા વગર, અગર (આ) મંજુર કર્યા વગર, તેને પાલન કરવાનો હક પ્રાપ્ત થયે નહીં.

૧૨. (અ) જે વિધવા સ્ત્રીનો તથા પુરૂષનો પુનર્વિવાહ થયો હોય, અને (આ) તે પુનર્વિવાહ આ કાયદામાં દર્શાવેલા અથવા ઇતર કેાઈ પણ કારણોથી રદ કરાવેલો ન હોય, તે સ્ત્રી પુરૂષને,

કિંવા તેમની સંતતિને, અગર સગાને અથવા ઇતર લોકોને, (ક) એવો પુનર્વિવાહ કર્યાને લીધે, અથવા (સ્વ) તે કરવામાં સહાય કર્યાને લીધે, અથવા (ગ) તેમની સાથે બીજા કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ હોવાને લીધે ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવે તો તેટલાજ કારણથી તેમના વારસાઈ સંબંધીના હકને કોઈ પણ રીતે બાધ આવે છે, અથવા મિલકત ઉપરનો, અગર ઇતર હક નહિ થાય છે, એમ સમજવું નહીં.

૧૩. (૧) છઠ્ઠી કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય શખ્સની સંમતિ વગર (અ) સોળ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની, તથા (આ) પતિસંલોગ થયો નથી, એવી વિધવા સાથે જે ઇસમ પુનર્વિવાહ કરશે તે, તથા (૨) તેના કૃત્યને બાણીભેદને સહાય કરનારા સર્વ ઇસમો એઓ, બેમાંથી ગમે તે પ્રકારની એક વર્ષ સુધીની કેદની શિક્ષાને, અથવા દડને અથવા એ બંને શિક્ષાને પાત્ર થશે.

૧૪. ઉપરની કલમમાં કહેલા ગુનાહ બદલનું કામ જે શખ્સની સંમતિ લેવી ભેઈતી હતી, તેની ફરિયાદ વગર ચલાવવું નહીં; અને સદર ગુનાહની ચોકશી, જેને વખતો વખત અધિકાર આપવામાં આવશે, તે ફોજદારી ન્યાયાધિશે કરવી.

૧૫. (અ) તેરમી કલમમાં કરેલો ગુનાહનાં કામમાં, (આ) સંમતિ વગર થએલો પુનર્વિવાહ રદ કરવા બાબતના દાવામાં વિરૂદ્ધ હકીકત સાબીત કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી કાયદેસર સંમતિ હતી, એમ માનવું ભેઈએ.

૧૬. (૧) છઠ્ઠી કલમના ઠરાવ વિરૂદ્ધ કરેલો પુનર્વિવાહ રદ ઠરાવવા સારૂ દાવો આણવાનો અધિકાર, જે શખ્સની સંમતિ લેવી ભેઈતી હતી, તેનેજ માત્ર છે. (૨) પરંતુ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે, કે સદરહુ શખ્સે આણેલા દાવામાં છેવટ ઠરાવ થતા પહેલાં કોઈપણ વખતે વિધવાની ઉમરનાં સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં છે, એમ ન્યાયાધિશીના બાણવામાં આવે, તો તેની સંમતિ વગર દાવાનું કામ આગળ ચલાવવું નહીં.

૧૭: પુનર્વિવાહ રહ ઠરાવવા વિષેનો દાવો, જેને વખતે વખત અધિકાર આપવામાં આવે, તે ન્યાયાધિશ આગળ ચાલશે: જે ન્યાયાધિશીમાં એ પ્રમાણે દાવો આણવામાં આવશે, તે ન્યાયાધિશે પોતાના ઠરાવનો અમલ કરતાં પહેલાં તે કામ ઠરાવ સહ 'વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશી તરફ મોકલવું'; અને તે ન્યાયાધિશીને હુકમ થશે, તે પ્રમાણે અમલ કરવો.

અંગ્રેજી નિબંધ પ્રસિધ્ધ થવાને ૪૫ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ વખતે પુનર્વિવાહની તરફેણ કરનારા બહુ થોડા હોઈ પ્રજામત તેની વિરુદ્ધમાં બહુ હતું, તથા લોકોની લાગણી વધારે ઉશ્કેરાવાનો ભય હતો, તેથી સરકારે સાવચેતીથી માત્ર પુનર્લગ્ન કરનારને કાયદાની હરકતો નડે, એવા હેતુથી નિબંધ કરેલો જણાય છે. હાલમાં પુનર્વિવાહની તરફેણ કરનારાની સંખ્યા વધી છે. પ્રજામતમાં કેટલોક ફેરફાર થયો છે, તથા લોકોની લાગણી તે વખતના જેટલી ઉશ્કેરાવાનો ભય નથી. વળી એ નિબંધ થયા પછી હિંદુસ્તાનના જૂઠા જૂઠા ભાગોમાં સેંકડો પુનર્લગ્ન થઈ ગયાં છે, અને પ્રતિવર્ષ થતાં જાય છે, તેથી તેમને સરકાર તરફથી વધારે રક્ષણની જરૂર છે. વિધવાની મરણ વિરુદ્ધ તેનું વપન કરાવવામાં આવે, તેનો અટકાવ કાયદાથી થવો ઇષ્ટ છે. જેમ નાની વયની, કે તેના પહેલા પતિ સાથે સંલોગ થયો ન હોય એવી, વિધવાને તેના માળાપ વગેરેની સંમતિ વગર પરણનાર તથા તેમાં સહાય કરનારને શિક્ષા ઠરાવી છે, તેમ મોટી વયની, કે તેના પહેલા પતિ સાથે જેનો સંલોગ થયો હોય, એવી વિધવા પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છતી હોય, તે છતાં તેનાં સગાંવહાલાં જોર જીલમ કરીને તેને અટકાવે, ત્યારે તેને કાયદાની મદતની જરૂર છે. પુનર્વિવાહ કરનારનો લોકો પુનર્વિવાહના કારણથી તિરસ્કાર ન કરે, એવો પ્રતિબંધ કાયદાથી થવો જોઈએ. ફરીથી લગ્ન કરનાર સ્ત્રી પુરૂષને તથા તેની સંતતિને મંદિરામાં તથા ખીન્ન જાહેર સ્થાનકોમાં જવાનો કોઈ અટકાવ કરે, તો તે કાયદાની રૂઢી દૂર થવો જોઈએ.

અંગ્રેજી નિર્ગંધ પ્રકટ થયાને ઘણાં વર્ષ વીત્યા છતાં કેઇપણ દેશી રાજ્ય તરફથી પુનર્વિવાહ નિર્ગંધ આજ સુધી પ્રસિદ્ધ ન થયો, એ નવાઈ જોવું છે. કદાચ દેશી રાજ્યો પ્રજામતથી વધારે હંરતાં હશે, અથવા તેમને ત્યાં કેળવણીનો પ્રચાર જોછો હોઈ, પ્રજામતમાં ફેરફાર થોડોજ થયો હશે. પરંતુ હવે મામલો બદલાઈ ગયો છે. દેશી રાજ્યોમાંના ઘણાક કેળવણીનો પ્રસાદ પામેલા છે, તેમના રાજ્યમાં કેળવણી પ્રસરી છે, અને તેમને ત્યાં પુર્નલગ્ન થવા માંડ્યાં છે; માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો ઢાળલો લઈ તેમણે પુનર્વિવાહના સંબંધમાં કંઈ પણ કરવું ઘટે છે.

વડોદરાના રાજ્યમાં પુનર્વિવાહ નિર્ગંધનો મુસદ્દો છપાતાંજ લોકોમાં કેટલીક હોહા થઈ. જુના વિચારના લોકો ખીજાઓને જમે તેમ સમજાવવા લાગ્યા. સરકારનો ઇરાદો ઉજળી વર્ણોમાં નાતરાં કરાવવાનો છે, એવી ખોટી સમજ કેટલાક આપવા લાગ્યા; પરંતુ નિર્ગંધ વાંચીને તેનો ખરો આશય જો છે, તે તપાસવાની દરકાર લાગ્યેજ કેઇએ કરી હશે. એ નિર્ગંધ વાંચવાથી હરેક સમજુ માણસની ખાતરી થશે, કે સરકારનો હેતુ નાતરાં કરાવવાનો ખીલકુલ નથી. પુનર્લગ્નની ખાબતમાં વ્યક્તિ ઉપર કે નાત જાત ઉપર કેઇ જાતની સખ્તી છેજ નહીં. માત્ર જેઓ વાલી વારસની સંમતિથી કે મોટી ઉમ્મરે પોતાની ઇચ્છાથી પુનર્વિવાહ કરે, તેને કાયદાની હરકતો ન નડે, એટલેજ એ નિર્ગંધ કરવાનો હેતુ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દંપ્તિવિધ અને સાટાં તેજડાં.

આઠ પ્રકારના વિવાહ સંબંધે, અને તેમાંના ત્રણ જાતના વિવાહ ધર્મ અથવા શાસ્ત્રપૂર્વક મનુએ ગણ્યાછે તે સંબંધે, પહેલાં કંઈન કરી ગયા છીએ. પ્રાંતપત્ય, ગાંધર્વ અને રાક્ષસ જાતના વિવાહ ધર્મ અને સામાન્ય રીતે ચારે વર્ણને યોગ્ય માન્ય છે. આચાર અને

પૈશાચ વિવાહને અધર્મ્ય (ગેરવ્યાજબી) ગણી તે કદાપિ કરવા નહીં, એમ મતુ કહે છે. ગ્રાહ્ય, દૈવ અને આર્ષ જાતના વિવાહનો ઉપયોગ આ યુગમાં ભાગ્યેજ થાય છે. ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહનો ઉપયોગ પણ કવચિતજ થાયછે; તેથી ત્રણ પ્રકારના ધર્મ્ય વિવાહમાં પ્રાન્તપત્ય એ સુખ્ય, ઉત્તમ અને વિશેષ વપરાતો વિવાહ છે. એ વિવાહમાં 'જ'ને જણાં તમે તમારો ધર્મ પાળો,' એવું વચન કહીને વરકન્યાની પૂજા કરી વરને કન્યા આપવાની છે. સાધારણ રીતે આપણે જેને 'કંકુ ને કન્યા' આપવી કહીએ છીએ, તે આ વિવાહ છે. આર્ષ વિવાહમાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા સાદું વર પાસેથી એક અથવા બે ગાયો અને જળદ લઈને કન્યા આપવાનું જણાવ્યું છે. કન્યાના પૈસા લેવાનું માત્ર આસુર વિવાહ, જે અધર્મ્ય ગણાયછે, તેમાં કહ્યુંછે; એટલે કન્યાના ખાપને તથા સગાં વાહાલાંને તથા કન્યાને પોતાને વર દ્રવ્ય આપેછે, અથવા વરની તરફથી દ્રવ્ય આપવામાં આવેછે, અને પછી ખુશીથી તે કન્યાને પરણેછે, તે આસુર વિવાહ કહેવાયછે. આ ઉપરથી જણાશે, કે જે જે જાતના વિવાહ સારા કે ધર્મ્ય ગણ્યાછે, તેમાં કન્યાના ખાપે વર પાસેથી પૈસા લેવાનું જણાવ્યું નથી. આસુર જાતના અધર્મ્ય વિવાહમાં માત્ર પૈસા લેવાનો ઉલ્લેખ છે, તેથી જેઓ કન્યાના પૈસા લે છે, તેઓ ધર્મશાસ્ત્રે ગેરવ્યાજબી કે અધર્મી ગણી વળતું કરેલી જાતનો વિવાહ કરેછે, એમ સમજવું.

કન્યાના પૈસા લેવા, તેને આપણે કન્યાવિક્રય અથવા કન્યાને વેચવી એમ કહીએ છીએ. કથાવર જંગમ મિલકતની પેઠે જાણે કન્યા એ માળાપની મિલકત છે, અને બીજી મિલકતની પેઠે તેને તે વેચી સાદી શકેછે. આ વિચારજ એવો દુષ્ટ છે, કે તેને કન્યાનો વિક્રય કરનારા પણ ચોગ્ય કહી શકે નહીં. પોતાના ફરજદને વેચવું, એ અસ્વાભાવિક છે. આજથી પચાશ વર્ષ ઉપર કોઈ કન્યાનો વિક્રય કરતું, તો તેને માટે ઘણી હોહા થતી, લોકોમાં તેની બહુ નિંદા થતી, તેના ફૂજને હમેશની કાળી ટીલી ચોટવી, અને વખતે નાત પણ તેને પકડતી. એ સમયે કોઈ નિર્ધન માણસ થોડી રકમ છાનીછપની

લેતું, કે માંડવાં જરૂર વરના બાપ પાસે કરાવતું. પણ આ રિવાજ
 મીમે ધીમે વધવા લાગ્યો અને હાલ તો તે નહીં જમી શકાય એવો
 અને ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો છે. એ સમયે કોઈ મોટી રકમ લે, તો
 લોકો કહેતા કે ફાણાએ કન્યાના ભારેભાર રૂપીઆ લીધા, અને
 તેણે ગળબ કર્યો. નાની વયની કન્યાના ભારેભાર રૂપીઆ કહ્યા,
 એટલે તે હળર બે હળર થાય.

પણ હાલ કન્યાની કીમત ગહુ વધી પડી છે. પાંચ દશ હળરે
 પણ વળતે છૂટકો થતો નથી ! કન્યાના વીશ હળર સુધી રૂપિયા
 અપાયાની વાતો માંભળી છે, એટલે હવે તો કન્યાને રૂપિયાને બદલે
 સોનાએ તોળીને વેચવા સરખું લગભગ થયું છે. મોટી રકમો લેવાય,
 ત્યારે કન્યાના બાપે 'હીરા વટાવ્યા' એવું કહેવામાં આવે છે. કન્યાનું
 મૂલ વધારે ઉપજે, માટે તેને સંભાળથી ઉછેરવામાં, અને મોટી વયે
 પરણાવવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રદેશમાં વધારે પૈસા ઉપજાવવા
 માટેજ કન્યાને મોટી કરવામાં આવે છે. હરાણમાં જેમ વધારેમાં
 વધારે માગણી કરનારને માલ અપાય છે, તેમ કન્યાને પણ વધારેમાં
 વધારે પૈસા ધરનારને આપવામાં આવે છે. પૈસા વધારે મેળવવાની
 લાલચે ગમે તેવા ખુદ્દા, ખોડીલા કે અયોગ્ય વસ્તુ પસંદ કરવામાં
 આવે છે. પરણનારને ઘણી વાર પોતાની સર્વ કંઠથી ખરી પુંજ
 ખર્ચા નાખવી પડે છે; અને લાહીલોહીને ઘોડલીએ સ્વાર થવું
 પડે છે.

જેઓ આ પ્રમાણે પૈસા ઉસરડે છે, તેઓ પોતાની બેટીનું
 અકલ્યાણ કરે છે. મોટી થએલી કન્યા માખાપનાં આવાં કૃત્યથી નારાજ
 થઈ કલેશ કરે છે, રૂએ છે, અને પરણવાની આનાકાની સુધ્ધાં કરે છે;
 પરંતુ તે બાપડી વિશેષ શું કરી શકે ? " દિકરી ને ગાય, ન્યાં દોરે
 ત્યાં જાય, " એમ કહેવાય છે. પુખ્ત ઉંમરે પહોંચી હોય, તો તે
 કાયદાસર પણ વાંધા લઈ શકે. સર્વ પૈસો બાપે લઈને ઘણીને ખાખી
 ખતાવ્યો, તેનાં માઠાં રૂજ દિકરીનેજ આપવાનાં છે. પૈસાની ખાતર
 ઘરડા જાળને દિકરી દેવાથી તેને સંસાર સુખ મળવાનું નથી, કેમકે
 પૈસા વગર હેવાતનમાં એક ચૂડી માત્ર રહે છે. જેઠું ઘણી તેને નિરૂપ-

ચોગી છે, અને તે ચોડી મુદતમાં ગત થતાં તેને કર્મે નાની વયમાંજ રંઠાપો ચોટેછે. જ્યાં હાથે કરીને આવા વિવાહ કરવામાં આવે, ત્યાં માળાપજ દિકરીનાં પેલા લવનાં દુશ્મન સમજવાં.

ઘણીખરી નાતોમાં દિકરીના ઘરનું પાણી સરખું પણુ માળાપને તથા ખીજાં વડીલને ખપતું નથી. દિકરીનું પુઠ ઠેકાણું ગણી તેના ઘરનું અન્ન પાણી લેવામાં આવતું નથી. કન્યાનો વિક્રય કરી હંજરો રૂપીઆ ખાનાર પણુ આ રિવાજને આગ્રહથી વળગી રહેછે ! પાણી પીવામાં બાધ સમજે, અને હંજરોની થેલીઓ ઓઢિયાં કરી જાય !

લોકો કહેછે, કે કન્યાના પેસા લઈને કોઈ ન્યાલ થયો નથી. ઘણાખરા હાખલા આવાજ જોવામાં આવેછે. બે ચાર હીરા વટાવી ખાનાર પણુ પાછળથી ભૂખડું થઈ જાય છે. છોકરીના નિસાસા તેને જરૂર લાગવા જોઈએ. પોતાના ખોટા કર્મનો તેને પરતાવો થવોજ જોઈએ. તેના અંતઃકરણનો કીડો તેને ફેલી આવોજ જોઈએ. નાત-જાતના અને જોળખાણુ પિછાણવાળા લોકોમાં તેની અપકીર્તિ થાય, તે તો જુઠીજ.

માલના સાટામાં કે લાંચ રૂથવતના કામમાં જેમ ફલાલ છાનું છપતું ખાઈ જાયછે, તેમ દિકરીના વિવાહમાં લાંજગડીઆ પુઠળ પેસા ખાઈ જાયછે, એથી વરના તરફના ગિચારા બેવડી રીતે લૂંટાય છે. લાંજગડીઆ અનેક થાયછે, અને દરેકને કંઈ રકમ આપવી પડે છે. કેટલીક વાર બાપ અમુક રકમ કરાવેછે, અને મા તેનાથી છાની રકમ પડાવેછે.

આ દુષ્ટ રિવાજ હલકી જાતોથી માંડીને છેક ગ્રાહ્ય જેવી શ્રેષ્ઠ નાતોમાં પણ ચાલેછે. “ નાગર ભરાવે ગાગર”. “ નાગરની કન્યા ઉઘાડી”. એવી કહેવતો ચાલેછે, એટલે નાગર જેવા સર્વગ્રાહ્યોમાં પણ ઉંચા કહેવાતા, સમજી અને ગૃહસ્થમાં ખપતાઓમાં જો કન્યાવિક્રય થાય, તો પછી ખીજા નાતો વિષે તો કહેવાનુંજ શુ ? પેસા ખરચીને માલ લેવાનો એટલે તે બરાબર તપાસીને ખોડ ખાંપણુ વગરનો મનપસંદ હોય તો લેવાય, માટે નાગરની કન્યા

ઉભાડી એવી કહેવત પડી છે. 'નાગર' શબ્દમાં નાગર વાણીઆનો પશુ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે બીજા વાણીઆઓમાં કન્યાવિક્રયનો રિવાજ નહોતો, અથવા જવલ્લેજ બેવામાં આવતો, ત્યારે પણ નાગર વાણીઆમાં એ ચાલ હોતો. જે નાતોમાં કન્યાવિક્રયનો પ્રચાર સામાન્ય હોય અથવા બહુ અંશે ચાલતો હોય ત્યાં તે બાળતની નિંદા થોડીજ થાય છે, અને કુળવાન અને અકુળવાનપણું નાશ પામે છે; એટલુંજ નહીં, પણ વખતે ગૃહસ્થાઈ કે શ્રીમંતાઈ પણ જણાતી નથી. એક પેસાદાર અને સારી પદ્વી હોગવતા અમલદારે પોતાની દિકરીના પેસા લઈ વિવાહ કર્યો, ત્યારે તેના મિત્રે કપકો આપીને કહ્યું, કે તમારા જેવા ગૃહસ્થ કન્યાનો વિક્રય કરે, એ સાફ નથી. ગૃહસ્થે જવાબ દીધો, કે જ્યારે મારે કન્યા લાવવી હોય છે, ત્યારે પેસા ખરચવા પડે છે, તો મારી કન્યાના પેસા હું શા માટે ન લઉં? એતો ઉછીના વ્યવહાર જેવું છે, અને નાતમાં વહિવટ ચાલે છે, તે બાબતે મૂકવાને કારણ નથી !

કન્યાવિક્રયનો રિવાજ બીજા અનેક રીતે હાનિકારક છે. જે નાતમાં એ પ્રચાર વિશેષ છે, તે નાતમાં જેની /પાસે પૈસા ન હોય, તેના ઘર તો કુંવારાજી મરવાના ! પૈસા વગર કન્યા મળતી નથી, માટે ગમે તે માગે પૈસા મેળવવા, ગમે ત્યાંથી ગમે તેવી કન્યા લાવવી, અથવા કન્યાને અણાવે ગમે તેવે માગે વર્તવું, એવું નિર્ધનના મનમાં આવે છે. આથી વ્યક્તિઓમાં અનીતિની વાતના દાખલ થાય છે, અને તે પ્રજામાં પ્રસરતી જાય છે.

આ ઉપરથી કન્યાવિક્રયનો રિવાજ કેટલો ખરાબ છે, તે વાંચનારના સમજવામાં આવશે. શાસ્ત્રકારોએ એટલા માટેજ તેને નિંદા ગણ્યો છે, અને સમજી લોકો તેને એટલા માટેજ ધિક્કારે છે; પરંતુ સ્વાર્થની બાબત આવે, ત્યારે આપણા લોકો શાસ્ત્ર ઉપર પાણી ફેરવે છે, અને લોકોના ધિક્કારને લેખવતા નથી.

સાટાં તેખડાં કરવાં, એ એક જાતનો કન્યાવિક્રય છે, અને કદાચ તે વિક્રય કરતાં પણ અધમ છે. સાટાં તેખડાંનું મૂળ કન્યાની

અછત છે. જ્યાં અછત હોય, ત્યાં પોતાનો છોકરો રખેને રહી જશે, એવી માળાપને ધારતી રહેછે. એ માટે કાંતો પાસે પેસા હોય, તો તે ખરચીને કન્યા લાવેછે, કે કાંતો પોતાને દિકરી હોય તે સાટામાં (ખદલામાં) આપીને કન્યા મેળવેછે. કન્યાવિક્રયમાં કન્યાનો ખદલો નાણાના આકારમાં મળેછે, અને સાટામાં કન્યાના ખદલામાં કન્યા મળેછે, એટલે જાને વ્યાપારમાં વિક્રય છે; માત્ર તેના ખદલામાં તફાવત છે.

કેટલીક વાર સાટાં વિક્રય કરતાં પણ ભયંકર લાગેછે. એટલે માળાપ આપવાની તથા લેવાની કન્યાની સરખામણી કરેછે, અને એક કરતાં બીજી કન્યા મોટી હોય, તો મોટીને માટે ઉપરામણી પેસા લેવામાં આવેછે. એથી વિક્રય ને સાટું એ જાને એકજ કામમાં સાથે થાયછે. એવાં સાટાંમાં ઉપરામણીના પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યાના હાખલા છે ! આવા સમયને હડહડતો કળિ યુગ નહીં તો બીજું શું કહેવું ? લોકોની નીતિ રીતિમાં કેટલો બિગાડ !

આ કરતાં પણ વધારે અધમ અવસ્થા કેટલાંક સાટાંથી થાયછે. બહેનના સાટામાં ભાઈ પરણે, તેથી બહેન એ ભાઈની સાળાવેલી થાય, અને ભાઈ એ બહેનનો નણ્ણદોઈ થાય ! દિકરીના સાટામાં બાપ પરણે, એ આથી પણ વધારે દુષ્ટ છે. આવે પ્રસંગે દિકરી સાળાવેલી, અને બાપ નણ્ણદોઈ થાય ! જાનેની પ્રબ્ધ થાય, તેનું સગપણ બોળવામાં પણ આથી મુશ્કેલી આવે. શ.મળભટે મહાપચીશીમાં વર્ણવ્યું છે, કે મા દિકરી અબાણુતાં એ વટેમાર્ગને પરણી, એટલે મા જેને પરણી તે એક વટેમાર્ગનો દિકરો થતો હતો, અને દિકરી જેને પરણી, તે તે દિકરાનો બાપ થતો હતો. જાનેને સંતાન થયાં, તેમનું સગપણ શોધી કાઢવાનો કવિએ પ્રશ્ન કર્યો છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જેમ અધરો છે, તેમ બાપ દિકરાનાં સાટાંમાં થએલાં લગ્નથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રબ્ધનું સગપણ બોળવું પણ અઘરું છે. એક બીજાં સાસરે જાય, ત્યારે શું કહીને બોલાવે ? એક બીજા વચ્ચે વિવેક કેવી જાતનો રાખવો પડે ?

આવા અનાચાર દૂર કરવાને માટે લોકો સાટાંને બદલે તેખડાં ને કોઈ વાર ચોખળાં કરેછે. એટલે જેમને પેટ દિકરો ને દિકરી બંને હોય, એવાં ત્રણ કે ચાર માળાપ લેગાં થાયછે, અને એક કુટુંબવાળો બીજાને, બીજો ત્રીજાને, અને ત્રીજો પહેલાને, કે ત્રીજો ચોથાને, અને ચોથો પહેલાને ઘેર કન્યા આપેછે. સામસામા સાદું કરવા કરતાં આ માર્ગ કીક છે, પણ એથી સાદું કરવામાં જે દોષ અને દુષ્ટતા છે, તે કમી થતાં નથી. કયા શાસ્ત્રની સંમતિથી સાટાં તેખડાં કરવામાં આવેછે ? દશ પ્રકારના વિવાહમાં આવી જાતનો કોઈ પણ વિવાહ ધર્મશાસ્ત્રમાં નથી.

સાટાં તેખડાં કરતી વખતે રખેને કોઈ વાંકું બોલે તેથી કે કોઈની કન્યા મરી જાય તેથી, મારો છોકરો કન્યા વગરનો રહી જાય અને મારી કન્યા મક્કતની ચાલી જાય, એ માટે તે સંબંધના રીતમુર દસ્તાવેજ કરવામાં આવેછે. કોઈ વાંકું બોલે, તો તેને ઘેર સામો માણસ લાંઘવા બેસેછે, કે કાયદાસર ઇલાજ લેછે. કોઈની કન્યા મરી જાય, તો તેને બદલે અવેજ (કન્યાના રૂપમાં) આપવાની શરત થાયછે. શરત કોઈ પાળે નહીં, તો ખટલો નાતે કે સરકાર દરબારે ચઢેછે.

કોઈને કન્યા હોય, અને દિકરો ન હોય, તો તે કન્યાનો એકાએક વિવાહ કરતો નથી, એવા લયથી, કે વખતે મારે દિકરો થયે, તો તેને કન્યા મળી શક્યે નહીં. એવે સમયે કન્યાકાળ વીતી જાય, તેની પણ કાળજી રાખવામાં આવતી નથી. કન્યાને પરણાવવાનો વખત આવે, ત્યાં મુઘી પણ છોકરો ન થાય, તો કન્યા જેને આપવામાં આવે, તેની પાસેથી લખાવી લેવામાં આવેછે, કે અમારે કન્યાનો ખપ જ્યારે પડે, ત્યારે તમારે આપવી. વળી કોઈ છોકરાના ખાપને દિકરી ન હોય, અને સામાવાળાને તુરત કન્યાનો ખપ ન હોય, તો તે નીપજી કન્યા આપવાનો દસ્તાવેજ કરેછે, અને ઘણી વાર ઉપરામણી રૂપીઆ પણ આપેછે. કોઈ વાર પોતાને દિકરી ન હોય, તો કોઈ સગાવડાવાની દિકરી પોતાના દિકરાના સાટામાં અપાવેછે, અને તે સગાનું મન બે રીતે મનવેછે; એટલે કાંતો તેને

પૈસા આપેછે, કે કાંતો તેને નીપજી કન્યા આપવાનો લેખ કરી આપેછે. આ તે કેવો વ્યવહાર ! ગાય લેંસને વેચવા સાટવાની જે કૃતિ, તે કૃતિ વડે કન્યાને વેચવા સાટવામાં આવે, એ હિંદુ સંસારની અધમાવસ્થાની પરિસીમા છે ! આવા માણસોની કન્યા એમની એમ વિવાહ કર્યા વગરની મરી જાયછે, ત્યારે તેઓ પોકેપોકે મૂકીને રૂએછે, અને લોકો મજાકમાં કહેછે, કે ફલાણાની કીમતી હુંડી ફાટી ગઈ !

કન્યાની અછતને લીધે લોકોના મનમાં અધીરાઈ રહેછે, અને તેઓ કન્યા મેળવવા સારૂ પુષ્કળ પૈસા આપેછે, કે સાટાં તેખડાં કરેછે. એક નાતના કુંવારાં વર કન્યાની યાદી કરતાં જણાયું, કે તેમાં ૪૨ કન્યા ને ૭૬ વર છે. આવી સ્થિતિમાં કન્યાને માટે લોકો અધીરા થાય, એ સ્વાભાવિક છે. તે નાતના લોકો સાથે વાતચિત થતાં તેમણે જણાવ્યું, કે જ્યાં કન્યાની આટલી બધી અછત છે, ત્યાં અમે અમારી કન્યાઓ મફત ફેંકી દઈએ, તો અમારા છોકરાઓને કુંવારા મરવાનો વારો આવે. મેં કહ્યું, તમે જે રસ્તો પકડો છો, તેથી પણ ૩૪ વર તો કુંવારા મરશેજ. તમે તમારી કન્યાઓ મફત આપો, અને બીજાઓ મફત આપે, તોપણ પરિણામ એકજ આવે. તેઓ બોલ્યા, એ ખરૂં, પણ અમે કન્યા મફત આપી દીધા પછી અમારે ઘેરજ બીજો કન્યા આપશે તેની ખાત્રી શી ? મેં કહ્યું, આવો અનાચર ફર કરવા સારૂ તમે કંઈ નાતશાહી બંદોબસ્ત શા માટે નથી કરતા ? તેમણે જવાબ આપ્યો, નાતશાહી બંદોબસ્ત થયો અને પળાવવો કઠીણ છે. સર્વના પેટમાં કાલી હોય, તો નાતનો બંદોબસ્ત બાળુએ રહે. કેટલીક બાબતમાં નાતના કરાવને તાબે થવાથી ઘણા લોકોને અનેક વાર છેતરાવવું ને સોસવું પડ્યું છે; કેમકે તેઓ નાતના બંધને અનુસરીને ચાલ્યા જાય, અને બીજા ન ચાલ્યા, તેથી માર આવો તેમને પડ્યો. મેં કહ્યું, લોકોને માર આવો ન પડે, અને સુધારો થાય, એવા માર્ગ નાત પકડે, તો કેમ ? દાખલા તરીકે, તમારી નાતમાં વિવાહ ન થએલા એવા ૭૬ વર છે, તેમાંથી મોટી ઉમ્મરના ૩૬ તારવી કાઢવા, અને જે ૩૬

કન્યાઓ છે, તે તેમનેજ આપવી. આથી મોટી ઉમ્મરના તમામ વર સંધાઈ જશે, અને કબોડાનો રિવાજ પણ દૂર થશે. જે છેક નાની ઉમ્મરના છોકરા બાકી રહેશે, તેમને નીપજી કન્યાઓ ખપ આવશે, અને અમુક વયેજ વિવાહ થઈ શકે, એવો બંધ બાંધ્યો હશે, તો દરેક ઘેર કન્યા મળવાનો મોડો કે વહેલો વારો આવશે. આથી અધીરાઈ નાશ પામશે, અને લોકોનાં દીલ સાફ થશે. છેક નાની વયનાં છોકરાં વિવાહ વગરનાં રહેશે, તેની બળબળ પણ માખાપને થવાની નથી. તેમણે જવાબ આપ્યો કે, આ માર્ગ સારો છે, પરંતુ જો નાતના લોકો સમજી હોય, તોજ આવા કોઈ નિર્ણય પર આવી શકે. વળી હાલમાં નાતની સત્તા એટલી ઓછી થઈ છે, કે તેના ઠરાવને લોકો ગણકારતા નથી. કોઈ વગસગવાળા કે માર-તેમિયાં એક વાર નાતનો ઠરાવ તોડે, કે તે ઠરાવ રદ ખાતલ થઈ જાય.

મકરણ ૯ મું.

પહલું અને પહેરામણી.

બીજા ઘણા દેશોની માફક આપણે અહીં દિકરીને માખાપ તરફનો વારસો મળતો નથી. સાસરામાં ધણીને વારસો મળે, તેની લોકતા કે ભાગિયણુ તે થઈ શકે છે, પરંતુ દંવયોગે જો તેને રંડાપો આવે, અને તે છોકરા વગરની હોય, અને તેને દિયર જેઠ હોય, તો સાસરામાં પણ તેને વારસો મળતો નથી. તેના ભરણ-પોષણનો બદોબસ્ત કરવાને સાસરાવાળા બંધાએલા છે, તથાપિ ઘણી વાર તેને ત્યાં રહેવું પાલવતું નથી; અને કોઈ ભરણ પોષણનો બદોબસ્ત ન કરે, તો તેને અદાલતે ચઢવું ગમતું નથી, તેથી તે પોતાના પિયરમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. પિયરમાં માખાપ મરી ગયાં હોય, અને ભાઈ લોભઈ જુનિયાત ન હોય, તો તે ત્યાં પણ રહી શકતી નથી. વળી સાસરાવાળા કે પિયરવાળા કે બંને નિર્ધન થઈ જાય, તો તેના જુરા હાલ થવાનો સમય આવે છે. આવાં

આવાં કારણોને લીધે સ્ત્રીધનનો રિવાજ જે જે નાતોમાં ચાલેછે, તે ઉપયોગી ને વખાણવા લાયક છે. સ્ત્રીધન જે રીતનું થાયછે: એક તો, કન્યાદાનમાં કે બીજે પ્રસંગે જે કંઈ રોકડ, દરદાગીના વગેરે માળાપ તરફથી મળે, અથવા લગ્ન પ્રસંગે સાસરા તરફથી જે દરદાગીના નાતના રિવાજ પ્રમાણે કન્યાને ખાસ મળે તે; બીજું, વરના બાપ પાસેથી જે પદ્મ લેવામાં આવેછે, તે રોકડ રકમ. એ પદ્મમાં માળાપ અને સાસુ સાસરા તરફથી જે અબાખ (રીત પૂરત) ના રૂપીઆ કન્યાને મળે, તે કેટલેક ઠેકાણે ઉમેરવામાં આવે છે. કેટલાક માળાપ કન્યાના લગ્ન વખતે ચાલવામાં જે રકમ આવે તે બધી કે તેના કોઈ ભાગ પદ્મમાં નાખે છે. કેટલીક નાતોમાં માળાપ તરફથી જે પહેરામણી તરીકે રકમ મળે, તે પણ પદ્મમાં ઉમેરાયછે એ રીતે જે રકમ થાય, તે વરકન્યાને નામે નાણાવટમાં, કે જ્યાં સલામત રીતે વ્યાજ ઉપજવી શકાય ત્યાં, વ્યાજે મૂકવામાં આવેછે. કન્યાને બેઈતા દરદાગીના, વસ્ત્ર વગેરે માળાપ તરફથી કે સાસરેથી પૂરા પડેછે, તેથી પદ્મની રકમમાંથી લાખી મુદત સુધી કંઈ ઉપાડ થતો નથી ઘણી વાર વ્યાજ વધી વધીને મૂળ રકમ બમણી તમણી થઈ જાયછે કન્યા મોટી થયે વખતે તેમાંથી દરદાગીના કરાવવામાં આવેછે પદ્મ ઉપર કોઈનો (ધણીનો પણ) દરદાવો ચાલતો નથી સમજી સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીને અણીને વખતે પદ્મનો ઉપયોગ ખુશીથી કરવા દે છે સારો ધણી કમાય ધમાય, તો ઉપાડેલી રકમ પાછી જમા કરાવેછે. રડાપો પ્રાપ્ત થયા પછી કોઈનો આધાર ન હોય, તેવે પ્રસંગે પદ્મના વ્યાજમાંથી સ્ત્રીના દહાડા નીકળે છે, કે તેના ગુજરાનમાં એથી સારી મદત મળેછે.

કેટલીક નાતોમાં પદ્મ આપવાનો રિવાજ બિલકુલ નથી, તેથી અનાથ સ્ત્રીઓને બહુ આપત્તિ ભોગવવી પડેછે કેટલીક નાતોમાં પદ્મની રકમ બહુ નાની હોવાથી, તે વડે સ્ત્રીને લીડને પ્રસંગે જુજ મદત મળેછે કેટલેક ઠેકાણે પદ્મની રકમ ઘણી ભારે હોયછે, તે મેળવવામાં વરના બાપને બહુ મુશ્કેલી પડેછે, અને ગરીબ ઘરના વરને કન્યા મળવી કઠીણ થઈ પડેછે સુરતના નાગર વાણીયામાં

પહેલાં ૨૦૦૦ રૂપીઆ પદ્ધતિમાં મૂકવા પડતા. નાતના સાધારણ તથા ગરીબ લોકોને આ રકમ ભારે પડવાથી તે ઘટાડીને પદ્ધતિ રૂ. ૧૦૦૦ તુ કરવામાં આવ્યું છે. કેાઈ એવો પ્રશ્ન કરશે, કે એક હજાર રૂપીઆનું વ્યાજ એટલું થોડું આવે, કે તેમાંથી સ્ત્રીનું ગુજરાન આવા સમયમાં કેમ ચાલી શકે ? આપણે અહીં સાધારણ અવસ્થાની વિધવાઓનું ખર્ચ થોડું હોય છે. તેઓ વખતે કંઈ કામ કાજ કરીને થોડું પેદા કરે છે. મોટી નાત હોય, તો જમવાનું ઘણું ચાલે છે તેથી પણ તેમને મદત મળે છે. વિધવાને અલંકારની જરૂર નથી પડતી, અને કપડાનું ખર્ચ પણ તેમને ઘણું થોડું થાય છે, કેમકે શોભીતાં, ઉંચાં ને કીમતી કપડાં તેમનાથી પહેરાતાં નથી. મોટાં શહેર કરતાં કસ્બા અને ગામડાંમાં ગુજરાન થોડે ખર્ચે થાય છે. જ્યારે સોંધવારી હતી, ત્યારે એક સ્ત્રીના ધાન્ય લૂગડાનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૮૭ ગણવામાં આવતું. પહેલી વારની સા બહુ ટીકટીક કરે, તો તેનો ધણી કે સાસુ કહે છે, કે તું “ જારમણ હાણા ને બે જોડાં લૂગડાંની ” ધણીઆણી છે; બહુ કરીશ તો એટલું આપીને તને જૂદી કાઢીશું. મોઘવારીના વખતમાં પણ કેાઈ ગરીબ કે વચલા વાંધાની સ્ત્રીને વર્ષના ૩૦-૪૦ રૂ. બાંધી આપે, તો રીતસર ગણાય છે, અને તેના કરતાં વધારે આપે, તો સાફ કહ્યું, એમ કહેવાય છે.

પુત્રીઓને વારસો આપવાનો વહિવટ કે કાયદો ખીલ પ્રજાની પેઠે હિંદના આર્યોમાં પણ નથી, કેમકે પુત્રી એ પારકા ઘરની વસ્તી ગણાય છે. તે પરણી એટલે પરગોત્રી થાય છે, અને તેના ધણીના હાથે તે સસરાનો વારસો મેળવી શકે છે. એ રીતે હરેક સ્ત્રી બાપનો નહીં તો સસરાનો વારસો પામે છે, તેથી હિંદુ સ્ત્રીઓને એક ઠેકાણેથી વારસાનો લાભ મળતાં પરિણામ એકજ થાય છે. માત્ર, જેમણે તેઓને જન્મ આપ્યો, તેમના તરફથી વારસા તરીકે કંઈ લાભ તેમને ન મળે, એ અસ્વાભાવિક લાગે છે; પરંતુ ઘણી નાતોમાં દિકરીઓને માળાપ તરફથી ખીલ રીતે સારો લાભ મળે છે. એટલે માળાપ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેમને દરદાગીના કરાવે છે, તથા

કન્યાદાન વખતે કંઈ વિશેષ આપેછે, પહેરામણી તરીકે કંઈ રકમ પદલામાં ઉમેરેછે, ટાણેટચકે તેમને તથા જમાઈઓને રૂપીઆ, દાગીના કે વસ્ત્ર આપેછે. કેટલેક ઠેકાણે સાંજનું વાળું પોતાને ઘેર તેમને કરાવેછે, ઘણે ઠેકાણે અમાસ બારસે ને વાર તહેવારે તેઓને જમાડેછે, આણા છાણા વખતે સાડું ખર્ચ કરેછે, અને લૂગડાં-લત્તાં સાથે સોપારી, એલચી તથા સોય દોરો ધરાધરી પૂરાં પાડવામાં આવેછે. જન્મ પર્યંત દિકરીને કપડાં લત્તાં પૂરાં પાડવામાં આવેછે એટલુંજ નહીં, પણ તેનાં છોકરાં મોટાં થાય, ત્યાંસુધી તેમને પણ આંગણાં ટોપી તેઓજ કરેછે. દિકરીને સીમંત આવે ત્યારે મામેરૂં વિસ્તારવાનું અને તેનાં છોકરાંનાં લગ્ન વખતે મોસાળું ચઢાવવાનું ખર્ચ તેમને કરવું પડેછે, આવી રીતે અનેક આકારમાં દિકરીઓને માબાપ તરફથી મળતર મળેછે, તેથી તેમને વારસ તરીકે ઠીક લાભ મળેછે.

પદલાથી ઉલટી પહેરામણી છે. પદલું વરનો બાપ આપેછે, અને પહેરામણી કન્યાનો બાપ આપે છે. જ્યાં સુધી પહેરામણીની રકમ નાની હોય ને પદલામાં ભળે, અને સ્ત્રીધનનો ભાગ થાય, ત્યાં સુધી તેમાં વાંધો લેવા સરખું નથી; કેમકે બંનેને માટે વર કન્યાના માબાપે કંઈ પણ કરવું અવશ્યનું છે. પરંતુ પહેરામણીની રકમ જ્યારે હલથી જ્યાદે થાય, અને તેનાં હલહાર વરનાં માબાપ ગણાય, ત્યારે તેવો સિવાજ વાંધા પડતો ગણાય.

જે નાતોમાં કૂળવાન અને અકૂળવાન એવા ભેદ હોય, તે નાતોમાં કૂળવાનને પહેરામણી મળેછે. કૂળવાનને ત્યાં કન્યા આપવાની ઇચ્છા ઘણાની હોય, તેથી કૂળવાન વરના ભાવ વધેછે. માગાં ઘણાં હોય, ત્યારે અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ લાગુ થાયછે, એટલે વરની કીમત વધી જાયછે. કૂળવાનમાં ચઢતા ઉતરતા ભેદ હોયછે, તેથી ચઢતા ઘરના વરનો ભાવ વધારે બેસેછે. જે કૂળવાન ઘર ખાતું પીતું ને સારો સંબંધ ધરાવનારૂં હોય, તેનો વર વધારે મોંઘો પડેછે. આવું જ્યાં બનેછે, ત્યાં વરનો વિક્રય થાયછે, એમ સમજવું

જોઈએ. જેમ કન્યાવિક્રય હાનિકારક છે, તેમ વરવિક્રય પણ હાનિકારક છે. કન્યાના બાપ પાસે પહેરામણીમાં આપવા પૂરતા પૈસા ન હોય, તો તે સારું ઘર મેળવી શકતો નથી. એ છે ખરું કૂળવાન ઘર મળે એવા હેતુથી, તે મોટો કે ખોડીલો વર કે ઘણું ભૂખડું ઘર પસંદ કરે છે, તેથી દિકરીનો ભવ બગડે છે. અકૂળવાનને ઘેર કન્યા દે છે, તો પોતાનાં લાણુજી નાતબતમાં પોષાતાં નથી, અથવા અકૂળવાન કે ભરતીઆ લોકોમાં બહુ કરીને બુનિયાત હોતી નથી, તેથી પણ છોકરીને સોસલું પડે છે. “ સોખતે અસર, ને તુખમે તાસીર ” ની કહેવત છેક ખોટી નથી. જે શીપનું મોતી પસંદ કરવાનો પ્રથા હસી કાઢવા જેવો નથી. આથી એમ ન સમજવું, કે અકૂળવાનમાં પણ કોઈ બુનિયાત ન હોય, અથવા તેમાંથી કેળવણી, રોજગાર વગેરેને લઈને કોઈ કૂળવાન ન થઈ શકે. એથી ઉલટું, કહેવાતા કૂળવાન ઘરોમાંથી પણ હાલના સમયમાં ઘણું ઘર પોતાની બુનિયાત ખોઈ બેઠાં છે, અને માત્ર “ નામે નવસારી પોષાય છે ”.

કેટલીક નાતોમાં પહેરામણીનો આંકડો ઘણો મોટો હોય છે. રાજા રજવાડામાં પહેરામણીની વખતે એટલી માગણી થાય છે, કે તે કન્યાના બાપથી આપી શકાતી નથી. તેથી કન્યા ઘણી મોટી વય સુધી કુંવારી રહે છે, અને તેને આખરે કોઈ ઉતરતો ઠેકાણે આપી દેવી પડે છે. આ રિવાજ ક્ષત્રિય મરાઠાઓમાં પણ ચાલુ છે, અને તેઓ મોટા હુંડા (પહેરામણી) ની માગણી કરે છે. એથી ઉતરતો પણ હદ ઉપરાંત પહેરામણી લેવાનો ચાલ ચરોતરના લેઉવા પાટીદારમાં અને સુરત જિલ્લાના અનાવલા દેશાઈઓમાં છે. આ બંને જાતોના રીત રિવાજ એટલા મળતા છે, કે તેઓનું મૂળ જાણે એકજ હોય, એમ સામાને માલમ પડે. લેઉવામાં પાટીદાર અને કણુબી એવા બેદ છે, ત્યારે અનાવલામાં દેશાઈ અને લાઠેલા એવા બેદ છે. પાટીદાર જેમ સરકાર દરબારના સંબંધવાળા ને વતનદાર હોય છે, તેમ દેશાઈ પણ સરકાર દરબારના સંબંધવાળા ને વતનદાર હોય છે. કણુબીઓ જેમ ખેતી કરે છે, તેમ લાઠેલા પણ ખેતી કરે છે. જેવી રીતે લેઉવામાં પાટીદાર અને કૂળવાન અને કણુબી અકૂળવાન

ગણાય છે, તેવી રીતે અનાવલામાં દેશાઈ અતિ કૂળવાન અને ભાઠેલા અકૂળવાન ગણાય છે. કણુખીને ત્યાંનું માણું આવે, ત્યારે જેમ પાટી-દાર મોં માગી પહેરામણી માગે છે, તેમ ભાઠેલાને ત્યાંનું માણું આવે, ત્યારે દેશાઈ મોં માગ્યો આંકડો (પહેરામણી) માગે છે. પાટીદારને ઘેર દિકરી દઇને જેમ કણુખી ખરાબખસ્ત થઇ જાય છે, તેમ દેશાઈને ઘેર દિકરી દઇને ભાઠેલો ખરાબખસ્ત થઇ જાય છે. જેમ પાટી-દારમાં ઉંચા નીચા વર્ગ છે, તેમ દેશાઈમાં પણ તેવા વર્ગ છે. “ નહીં ત્રણમાં, નહીં તેરમાં, અને નહીં છપનના મેળમાં ”, એવી કહેવત પાટીદારો ઉપરથી પડી છે, કેમકે તેમનામાં ત્રણ ગામ (ખડું જોતાં સાડાત્રણ) શ્રેષ્ઠ, તેર ગામ તેથી ઉતરતાં, અને છપન ગામ તેથી પણ ઉતરતાં ગણાય છે, એટલે જે એમાંના કોઈ ગામનો વતની ન હોય, તે કૂળવાનમાં ન લેખાય. દેશાઈઓમાં પણ ત્રણ ગામવાળા (જેમને પેઢીવાળા કહે છે) શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જે કણુખી કે ભાઠેલો ત્રણ ગામમાંથી વર મેળવવાની ઇચ્છા કરે, તેના લોગજ ફરી વળે છે. કંકુએ પીળીને હજારો રૂપિયા રોકડા પહેરામણીમાં આપવા પડે છે. વેવાઈ, વેવાણુ, વરરાજા અને ખીજાં સગાંને રાજી કરવામાં જનાક જતી રહે છે. જાનનો અચરકો ખમી શકાય નહીં, એવો હોય છે. સર્વ નાતોમાં પરગામથી જાન આવે, ત્યારે જે ગાડી આગળ આવે, તેના બળદને ધી પાવું પડે છે (ગાડી આગળ લઈ આવવામાં એટલી સ્પર્ધા થાય છે, કે વખતે લયંકર અકસ્માત્ બને છે), પરંતુ લેઉવા પાદશાહની જાનના બળદો માટે ધીના હવાડા ભરાવ્યાના દાખલા છે! લેઉવાના લગ્નવખતે રજપૂતોની માફક ભાટચારણો આવે છે. તેમને દેણુગી આપવી પડે છે, તેથી ભાટચારણો “ ભલે લેઉવા પાદશાહ, ભલે ”, એમ કહી તેમને વખાણે છે. રજપૂતોની માફક લેઉવાના લગ્ન વખતે અડીણ-કસુંબા થાય છે, અને હુક્કા-પાણીનો સુમાર રહેતો નથી. લગ્નની ધામધૂમનો અડસટ્ટો કેટલી ગડાકુ (હુક્કામાં પીવાને તૈયાર કરેલી તંબાકુ) વરી તે ઉપરથી થાય છે ! એ ગડાકુતું વજન કોઈ વાર કળશીથી મપાય છે ! આ શિવાય કન્યાના આપને લગ્ન વખતે ને ખીજે અનેક પ્રસંગે કર ક્રિયાવર ને દાપાં

એટલાં આપવાં પડેછે, કે તેથી તે હેરાન હેરાન થઈ જાયછે. અનાવલા દેશાઈઓને માટે પણ અફીણ તંબાકુ શિવાય બાકીનાં ઘણાંખરાં ખર્ચ કરવાં પડેછે.

આવા લખલૂટ ખર્ચથી કણુખીઓને લાઠેલા કાયર થયા. તેઓએ ધીમે ધીમે કૂળવાનને કન્યા આપવાનો નાદ છોડવા માંડ્યો; એમ છતાં જેઓની પાસે સારો પૈસો હોય, તેઓતું વલણ કૂળવાન લાણી રહે, અને પોતાની દિકરી પટલાણી કે દેસાણુ થાય, એવી ઇચ્છા તેઓ રાખે, એ બનવા સરખું હતું. આસતે આસતે અકૂળવાન લોકો એકઠા કરવા લાગ્યા, કે કૂળવાનને કન્યા ન દેવાના બંધ બાંધવા લાગ્યા. અકૂળવાનમાંથી કન્યા જુજ મળવા લાગી, તોપણ કૂળવાનમાં માંહોમાંહે કન્યા આપવા લેવામાં પહેરામણી આપવાનો રિવાજ ચાલુ રહ્યો. જેમ જેમ સમય માઠો આવતો ગયો, અને કમાણીના માર્ગ કમી થયા, તેમ તેમ લોકોના વિચાર બદલાયા; પરંતુ ચાલુ રિવાજ તેઓ એકાએક તોડી શક્યા નહીં. ચરોતરના પાટીદારોએ આખરે સરકારની મદત માગી, સરકારના અધિકારીઓ તેમને સમજીત આપવા તૈયાર થયા. બધાએ મળીને પહેરામણી અને લગ્નના બીજા ખર્ચના આંકડા ઘણા કમી કરી નાખ્યા, અને તેમના કરાવનો જેઓ અમલ ન કરે, તેનો સરકાર અમલ કરાવે, એવો કરાવ થયો. સરકારની દરમિયાનગિરી છતાં, પણ પરિણામ જોઈએ તેવું સંતોષકારક પહેરામણીની બાબતમાં આવતું નથી; કેમકે પહેરામણીનો પ્રસિદ્ધ આંકડો કરાવને અનુસરીને મુકરર થાયછે, પણ તે ઉપરાંત ઘણી મોટી રકમો છાની રીતે લેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી લોકોનાં મન દૃઢ થયાં નથી, ત્યાં સુધી સરકારના ને શાસનના ધારા પણ નકામા પડી રહેછે. અનાવલાઓએ પણ નાત સુધારણાચેત્ર ધારા બાંધ્યાછે, પરંતુ તેનો અમલ લાગ્યેજ થાયછે.

કન્યાની અછતને લીધે બીજી ઘણી નાતોમાં પહેરામણી આપો આપ કમી થવા લાગી છે. પહેરામણીને લીધેજ કન્યાની અછત કૂળવાનમાં થઈ, એમ એક રીતે કહી શકાય; કારણ પહેરામણી અને

બીજા ત્રાસથી ઠંટાળીને અકૂળવાન લોકો તેમને કન્યા આપતા બંધ પડ્યા, અથવા તેમનાથી બિલકુલ છૂટા પડ્યા. કેટલીક નાતોમાં હજી કૂળવાનને થોડી કે ઘણી પહેરામણી મળેછે. અમદાવાદના ઔદિચ્ય (સહસ્ર) નો દાખલો પ્રથમ અપાઈ ગયો છે. ખંભાતના ઔદિચ્ય (ટોળકિયા), ઉમરેઠના ખેડાવાળ, વિસનગરના વિસનગરા, વગેરેમાં કૂળવાનને પહેરામણી મળેછે. કેટલાક ઘરની પહેરામણીનો આંકડો મુકરર હોયછે, એટલે આછામાં આછી અમુક રકમ મળે તોજ તે વિવાહનો સ્વીકાર કરેછે. કેટલીક નાતમાં વર જેમ મોટો તેમ તેને વધારે પહેરામણી મળેછે. એક વારની સ્ત્રી મરી જવાથી કેાઈ તરૂણ કે આધેર વયમાં રાંડયો હોય, તો તે “ નિવડયો ” વર ગણાય, માટે તેના પૈસા વધારે પડેછે !

આઠ પ્રકારના વિવાહ વિષે આપણે કહી ગયા છીએ. કેાઈ પણ જાતના વિવાહમાં વરને પહેરામણી આપવાનું લખ્યું નથી. માત્ર એક જાતના વિવાહમાં વર આપવા જણાવ્યું છે. વરના હાથમાં પાણી મૂકી કન્યાદાન હેલું, એ પ્રાદ્યુષનો ઉત્તમ પક્ષ મનુષ્યે ઠરાવ્યો છે, એટલે કન્યાદાન સાથે બીજું દાન નથી. માટેજ લોકો “ કંકુ ને કન્યા ” એમ વિવાહપત્રીમાં લખે પણ છે; પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન ન કરતાં કેાઈ કન્યાના રૂપીઆ ખાવા લેછે, તો કેાઈ વરના રૂપીઆ ખાવા લેછે. ઉભય પક્ષ પોતાના સંતાનનું વેચાણ કરેછે, તે શાસ્ત્રની નજરે અને વિવેકથી જોતાં પણ નિંદ છે.

હિંદુ શિવાય બીજા જાતોમાં પદ્ધતિ-પહેરામણીનો શિવાજ ચાલેછે. મુસલમાનોએ આ જાળતમાં કદાચ હિંદુઓનું અનુકરણ કર્યું છે. પારસી લોકોમાં પહેરામણી એટલી બધી વધી પડી છે, કે તેથી છાંદરીઓ મોટી ઉમ્મર થતાં સુધી કુંવારી રહેછે, કે વખતે તેમને પરણવાનો વારો આવતોજ નથી. એ કોમમાં પહેરામણીની રકમ છેક પચાસ હજાર રૂપીઆ સુધી પહોંચી ગઈછે ! કન્યાની છત વધારે છે, અને કેટલાક તરૂણો વખતે અંગ્રેજોની નકલ કરી પરણવાનું પસંદ કરતા નથી, તેમ ઘરસંસારનું ખર્ચ એટલું વધારી

દીધું છે, કે પરણ્યા પછી તેમને હેરાન થવું પડે છે, તેથી પણ તેઓ લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. પહેરામણીની રકમમાં મદત કરવા સાડા લોકોએ ઉઘરાણાં કર્યાં, અને ફંડની યોજના કરી, પરંતુ તેથી-એ લાભ થયો નહીં. પારસી જેવી સમજી કામમાં આ રિવાજ ભેતભેતામાં વધી ગયો છે, તે બંધ કરવા કે હદમાં લાવવા આગે-વાનોએ તજવીજ કરવી જોઈએ.

વિભાગ ૪ થો

મરણ સંબંધી.

પ્રકરણ ૧ છું.

મરણ સમયની વર્તણૂક.

માંદા માણસની જોઈએ તેવી માવજત આપણે અહીં થતી નથી. હવા ઠાંડુ તુરત અને ઠાળણપૂર્વક આપવામાં આવતાં નથી; તેમ ખાવા પીવાની અને બીજી બરદાસ પણ બરાબર લેવાતી નથી. શરૂઆતમાં હાઈ રોગને તાણે છે, અને સગાંવહાલાં પણ તે તરફ ધ્યાન આપતાં નથી. જ્યારે રોગ બમ્બે છે, ત્યારે ઘરનાં કે વૈદ્યનાં ઓસડિયાં વપરાય છે. રોગ બધ્યા વગર ઓસડ અપાય, તે નિર્થક જાય, અને રોગ વૃદ્ધિ પામે. જ્યારે માંદાનું શરીર હાઠ જાય, ત્યારે ઠાકારને બોલાવવાની દોઢમદોડા થાય. “છેલ્લે ક્યારે પાણી ફરી વળે” ત્યારે ઠાકાર તો શું, પણ ધન્વંતરિ જાતે આવે, તોપણ શું વળે ?

મંદવાડ શરૂ થાય, ત્યારથી સગાંવહાલાં, જોળખીતાં અને નાત જાતનાં માણસો તેને જોવા આવે છે. ઘણા મંદવાડમાં પણ જોવા આવનાર માંદાનું મોં જોવા, અને તેની સાથે વાતચિત્ત કરવા માગે છે. બેટા હું કેણુ, તું મને જોળખે છે, તને શું થાય છે વગેરે પ્રશ્ન તે કરે છે. માંદાને નિરાંતે પડી રહેલું જ ગમતું હોય, તે છતાં લોકો તેને વારે વારે સતાવે, અને વિશ્રાંતિ ન લેવા દે, એ બહુ ખોટું છે.

વળી માંદાના સાંભળતાંજ, તે ઘરનાં સાથે વાતે વળગેછે, ને કહેછે, કે બાઈ મંદવાડ આકરો લાગેછે, વળતાં પાણી ધસ્તર કરશે ત્યારે થશે, એનાં જતન કરજો. આવી વાતોથી માંદાના તથા ઘરનાંના હાંબ ગગડી જાયછે. વળી જે મળવા આવે, તે જાણે વેદ્ય કે મહા અનુભવી હોય, તેમ તે ઓસડ ઉપચાર બતાવેછે, અને તેથી કેાને કેવો ફેર પડયો, તેના દાખલા આપેછે. ઘરનાં માણસ જોઈએ તેવાં ખખરદાર ન હોય, તેા જે કહે, તેનું ઓસડ અજમાવેછે. એથી લાભને બદલે હાનિ થવાના પ્રસંગ વધારે આવેછે. વળી કેાઈ બાધા રખાવે, કેાઈ નજર ખંધાવે, કેાઈ ભુવાને બોલાવવાનું કહે, કેાઈ જોષીની સલાહ લેવાનું જણાવે, અને જપ તપ કરવાનું કહે, તે જુદું. માંદાના ઓરડામાંજ જે આવે તે એસેછે. લોકોની ઠઠથી અને તેમની વાતચિતથી માંદાને ત્રાસ થાયછે.

જેમ મરણનો સમય નજીક આવતો જાયછે, તેમ જોવા આવનારની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધેછે. માંદાની સ્થિતિ જોઈ જોવા આવનાર આંસુ ઢાળેછે. તેથી ફરહીના અને તેનાં નજીકનાં સગાના દુઃખમાં વધારો થાયછે. કેટલેક ઠેકાણે પરગામથી સગાં જોવા આવે તેમને માટે આવે અણીને ટાંકણે પણ સાડું જમણુ કરવું પડેછે. આવે વખતે ઘરનાં બિચારાંના દીલમાં તેલ રેડાયું હોય, છતાં જોવા આવનારને માટે પરોણાગત કરવી પડે, એ કેવું વિપરીત લાગેછે ! આખરને વખતે લોકો ઓસડ ઉપચાર છોડી દે છે. હવે દર્દીના ખોળીઆને વટાળવાની જરૂર નથી, એમ તે કહેછે, અને બીજી સલાહ પણ એવીજ આપેછે. “શ્વાસ ત્યાં સુધી સોસ”, એ કહેવત બાળુએ મૂકાય છે. લમણે હાથ દઈ ધંધરે જે ધાર્યું હશે, તે થશે, એમ કહેવામાં આવેછે. “પુન્યે પાપ ઠેલાય”, કહી દાનધર્મની તજવીજ થાયછે. દાનધર્મ કરવાની રીત ઘણી સારી છે; પરંતુ તેની તૈયારીથીજ દર્દીની ખાત્રી થાયછે, કે હવે અંતકાળ નજીક આવ્યો. એથી તે નિરાશ ને બેહોસ થઈ જાયછે, માટે દાનધર્મ દર્દીએ જાતે જ્યારે પોતાની સારી હાલત હોય, ત્યારે અગાઉથી કરી રાખવું જોઈએ, અથવા તેના મરણ પછી તેનાં

લાગતાં વળગતાંએ કરવું જોઈએ. “ હાથે તે સાથે ”, એ કહેણી પોતાને હાથે દાન કરવાને લાગુ છતાં, લોકો દર્દીનો અંતકાળ હોય, અને તેને શુદ્ધિ પણ ન હોય તોપણ તેનો હાથ દાન કરવાના ધાન્યના ટોપલામાં ઘાલેછે, તે એવી સમજથી, કે દર્દીના પોતાના હાથથી દાન થયું, તે તે પામવાનો.

અંતકાળ સમયે દર્દીના મુખમાં મૂકવા સારૂ ગંગોદક ખોળાય છે. તેના અંગ ઉપરના દરદાગીના કાઠી લેવામાં આવેછે. જેવા ખાલી હાથે જન્મ્યા, તેવા ખાલી હાથે જવાનું છે, માટે મરનારના અંગ પર વાલની વીંટી સરખી પણ રહેવી ન જોઈએ. જે દાગીનો એમનો એમ નીકળી ન શકે, તે કાપ મૂકીને પણ કાઠી લેવો જોઈએ. મરનારના તાળવે ચઢેલા જીવને એથી ઠેવી લાગણી થતી હશે ! મરણ સમયે કંઈ મંત્ર ગણાયછે, કે રામ રામ, શ્રીરામ, એવું ઉચ્ચારણ થાયછે. મરનાર ખાટલે કે મેઢે મરી જાય, તે ખોડું, અને તેવા બનાવથી સગાંવહાલાંની નિંદા થાયછે, માટે જ્યારથી જીવવાની આશા રહેતી નથી, ત્યારથી તેને ખાટલેથી પથારીએ લેવાની, અને મેઢેથી હેઠે ઉતારવાની ઉતાવળ થાયછે. દર્દીના મન ઉપર આથી ઘણી માઠી અસર થાયછે, એટલુંજ નહીં, પણ ઘણી વાર તેને ઉથા-મવાથી, કે સારાં સાધન ને સુકિત વગર ચાદરમાં ઘાલી હેઠે ઉતારવાથી તેના દુઃખમાં ઘણો વધારો થાયછે, કે તેના રામ રમી જાયછે.

માણસ પથારીમાં મરે, તે પણ ખોડું ગણાયછે, તેથી તેને મરતા અગાઉ લોંચ પર નાખવાની તજવીજ થાયછે. કેટલાકમાં મરતા અગાઉ નવડાવવાનો રિવાજ હોયછે, તેથી મરવાની તૈયારીમાં અંગ પર ટાડું પાણી રેડી તેને પૂરો કરવામાં આવેછે. લોંચને ગાયના છાણથી લીંપી, મરનારને માટે ચોકો કરવામાં આવેછે. એ ચોકા-પર જવ, તલ, દહીં વગેરે નાખવામાં આવેછે. પથારીમાં મોત ન થાય, તે માટે મરનારમાં સહેજસાજ જીવ હોય, તે વખતે તેને ઉતાવળથી ઉપાડી લીનાચોકામાં હાથ પગ પાંચરા કરી સુવાડવામાં આવેછે. છેવટને સમયે આ પ્રમાણે મરનારનું શરીર ગરખોડાવાથી

તેને ભારે કષ્ટ થાય, અને તેનો અંત જલદી આવે, એ દેખીતું છે. જીવ હોય ન હોય, એવે વખતે મરનારના મોં આગળ મોં લાવીને મરણપોક મોટા ઘાંટાથી પાડવામાં આવે છે. ખાધા આખડીઓ કરવાની બાકી હોય, તો તે મરનારની પાછળ જાણે, એમ પણ કહેવામાં આવે છે. જો કાંઈ પુણ્યદાન થઈ ન શક્યું હોય, તો તારી પાછળ ફલાણું ફલાણું પુણ્ય કરીશું, એવું અંતકાળને સમે તેને આશ્વાસન દેવામાં આવે છે. દાન કરવા સારૂ સમણુ લાડુ ચોળાય છે.

માણસ મરણ પામ્યું, કે તુરતજ તેની ખબર સગેસાગવે પહોંચાડવામાં આવે છે. જે નજીકમાં રહેતાં હોય, તે તો મરણપોક સાંભળીને કે ઘરનાંની હાથપીટ સાંભળીને ભોગાં થઈ જાય છે. દૂરનારહેનાર જેમ જેમ ખબર પડતી જાય, તેમ તેમ મરનારને ઘેર આવવા માંડે છે. ઘણે ઠેકાણે મરનારનું કોઈ સગું નાત જાતમાં ખબર આપવા જાય છે. વડોદરાની કણુખીની નાતમાં નળીઆં ઉપર કોયલા વડે મરણની વાત લખી તે નળીઆં ભંગીઆને આપે છે. ભંગીઓ તે જેનાં તેને પહોંચાડી દે છે.

મરનારના ઘરનાં અને નજીકનાં સગાં મુઠદાને જેમ ઉતાવળે ઘરમાંથી કાઢી જવાય, તેમ તજવીજ કરવા મંડી જાય છે, કેમકે જેના મુઠદાને વાર લાગે, તેની નિંદા થાય છે. મરનારની નાડી બંધ પડી, અને છાતીનો ધળકારો હાથ અરાડતાં ન જણાયો, એટલે તેના શમ રમી ગયા છે, એમ માનવામાં આવે છે. અમુક રોગમાંજ માત્ર તાળવે થીજેલું ઘી કે માંખણ મૂકી જોઈ જોળીઆમાં જીવ છે કે નહીં, તેની તજવીજ કરવામાં આવે છે. દરદી પ્રત્યે અંતકાળ વખતનું વર્તન એવું હોય છે, કે તે વડે તેના પ્રાણ જલદી નીકળી જાય છે. કેટલાક રોગમાં માણસ મરી ગયેલું જણાય, તે છતાં તેનામાં જીવ હોય છે, અને તે સાધારણ પરીક્ષાથી પરખી શકાતું નથી. ચોકે નાખેલું મુઠદું કેટલીક વાર હાલવા માંડે છે, અને કેટલીક વાર મશાણે ગયેલાં મરદાં પાછાં આવે છે. આ વાત લોકો જાણે છે, તે છતાં મુઠદાને ઉતાવળે કાઢી જવાની ને દહન કરવાની તજવીજ થાય છે, તે ચાલ નિર્દય અને નિંદ છે.

મરણપોઠ પડયા પછી કૂતરાને નાંખવા સારૂ લાકડશાઈ લાડુ, ઠાઠડીએ બાંધવા માટે કોપરાની કાચલીઓ કે નાળીએર, દેવતા લઈ જવા વાસ્તે તોલડી, મુઠદા ઉપર ઓરાઢવા કાળે કાંટિયું, ઠાઠડી બનાવવા અર્થે વાંસ, મુંજ વગેરે સરસામાન લાવવાની ઝપેઝપ તૈયારી થાયછે. ઠાઠડી બનાવવામાં કુશળ હોય, તે ઠાઠડી તૈયાર કરેછે, અને કોઈ છાણામાં અગ્નિ ઉપજાવી તોલડીમાં નાખેછે. તોલડી પકડવા માટે તેને દોરી બાંધેછે, તથા તે તપીને ફાટી ન જાય, માટે તેને માટીનો ચારો લપરડેછે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ થઈ, કે તુરત મુઠદાને તૈયાર કરી બહાર કાઢવાની સૂચના થાયછે. બ્રાહ્મણ વગેરેમાં મુઠદાને નવહાવી તેને કપડાં પહેરાવવામાં આવેછે, અને ઠાઠડી ઉચ્ચકનારા પણ નાહીને સોળે થાયછે. બીજા લોકોમાં ઉચ્ચકનારને માથે પાણીના છાંટા નાખવામાં આવેછે. ગમે તેવો તાપ હોય, તો પણ ઉચ્ચકનારાથી પગરખાં પહેરી શકાતાં નથી. મુઠદાને બહાર કાઢી ઠાઠડી સાથે જઠડખંધ બાંધી લેવામાં આવેછે. મુઠદા ઉપર મરનારની ચક્રિત પ્રમાણે સાધારણ કે કીર્તિ વસ્ત્ર ઓરાઢવાનો ધારો છે. પૈસાહાર હોય, તે સાલ દુસાલા ઓરાઢેછે, અને માટીને બદલે ધાતુની તોલડીએ આગ કાઢેછે. મરનારને ઢિકરા હોય, તો સૌથી નાનાને તોલડી લેવી પડેછે, અને મોટા ઢિકરા ઠાઠડી ઉચ્ચકે છે. ઢિકરા ન હોય, તો આ કામ નજીકના સગા કરેછે. મુઠદા ઉપાડયું, કે તેને અતિ ઉતાવળે લઈ જવામાં આવેછે, અને “ રામ બોલો બાઈ રામ ” કે “ રામે રામો ” ના ધ્વની, ઉચ્ચકનારા અને વારો બદલાવનારા સાથે રહ્યા હોય, તે કાઢેછે. બીજા હાથુઓ પાછળ પડી જાયછે, કેમકે તે ઠાઠડી લઈ જનારા જેટલું ઉતાવળે ચાલી શકતા નથી, કે નિકટના સગાઓ રોકકળ ને ધમપછાડા કરતા હોય તેમને વારવા તથા બાલી રાખવા તેમની સાથે રહેછે, કે જેઓ અતલગના સગા ન હોય, તેઓ ઉતાવળે અને મુઠદા સાથે ચાલવાની પણ પરવા રાખતા ન હોય. ઉચ્ચકનારા જેમજેમ ચાકતા જાય, તેમ તેમ સાથેનાઓ વારો બદલાવેછે, અને સ્મશાન જો દૂર હોય, તો મુઠદાને લોંચ પર મૂકી વિસામો પણ ખવડાવેછે.

કોઈ પરગામી હોય, કિંવા કોઈની નાત નાની હોય, અથવા તે ખીજાને ઘેર મરણ પ્રસંગે જતો ન હોય, તેને મદદું લઈ જવામાં મોટી અડચણ પડે છે. પૈસાદાર, અધિકારી કે અહંકારી, જે ખીજાની દરકાર ન રાખે, તેને ઘેર આવે પ્રસંગે લોકો જતા નથી. એક શેઠીઓ જ્યારે નાતમાં કોઈ મરી જાય, ત્યારે પછવાડેથી ઘોડે બેસીને સ્મશાન જતો; મતલબ કે શબ ઉચકવાનું કે ખીજું કંઈ કામ કરતો નહીં. શેઠની મા મરી ગઈ, ત્યારે કોઈ તેને ઘેર ન ગયું. શુભાસ્તા વગેરે લોકોને મુશ્કેલીથી ભેગા કરી ડોશીને કાઢી ગયા. પ્રેત સ્મશાને પહોંચ્યાની ખબર પડ્યા પછી નાતના લોકો લાકડી-ઓના ઘોડા કરી તે દૂધાવતા સ્મશાને ગયા ! શેઠ તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયા, અને તે પછી ઘોડે બેસી સ્મશાન જવાની ટેવ તે બૂલી ગયા. કેટલેક ઠેકાણે નાતમાં ઘણા લોક પૈસાદાર કે બેદરકાર હોઈ મુડદું ઉચકવા જતા નથી, તેથી તેવી નાતોમાં સખત ઠરાવ કરવામાં આવે છે; એટલે જેને ઘેરથી એક પણ માણસ ઠાધુમાં ન જાય, તેનો અમુક દંડ કરવામાં આવે છે. આવે પ્રસંગે નાત જાતના લોકોએ અવશ્ય મદત આપવી જોઈએ.

મુડદાની ઠાઠડી અને તેને લઈ જવાની ઉતાવળ જોઈ પરદે-શીઓને હસવું આવે છે. માણસ મરી ગયું, કે જાણે તેનો ઘર ઉપર કાંઈ ઇલાકોજ ન હોય, તેમ તેને ઘરમાંથી કાઢવો, અને તેના શબ પ્રત્યે જે ભાવ અને વિવેકી વર્તણૂંક જોઈએ, તે ન રાખવી, એ સાફ તો નજ કહેવાય. મુસલમાનો મુડદાને પલંગમાં સુવાડી તે ઉપર કૂલ વગેરે મૂકી આસતે આસતે લઈ જાય છે. અંગ્રેજ લોકો મુડદાને માટે ખાસ પેટી તૈયાર કરે છે, અને તે ઘણી વાર ગાડીમાં ઘાલીને લઈ જાય છે. ગાડીમાં ઘાલીને શબ લઈ જવાની વાત આપ-ણને વિપરીત લાગે છે; પરંતુ આપણા પૂર્વજોમાં મુડદાને ગાડીમાંજ લઈ જવાનો રિવાજ હતો. વૈદિક કાળમાં મરનારને ઠાઠડી સાથે જકડજસ ખાંધી ખસે વહી જવાનો ચાલ નહોતો.

સંન્યાસીઓ, મદદતો વગેરેને ગાજતે વાજતે અને અખીલ

શુલાલ ઉરાડતે સ્મશાન લઈ જવામાં આવેછે. બેઠંગી, અવધડ ભરેલી ઠાઠડીને બદલે તેમને માટે ખાસ પાલખી કરાવવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં આવી પાલખીઓ સામાન્ય લોકમાં પણ વપરાય છે. ત્યાં મુડદાતું મોઢું ઉઘાડું રાખેછે, અને મરનાર સોવાસણ સ્ત્રી હોય તો તેને દરદાગીના ઘાલેછે અને કપાળે પીળ પણ ઠરેછે. આપણી પેઠે ત્યાં ઉતાવળે અને શેઠકળની સાથે મુડદાને લઈ જવામાં નથી આવતું.

સ્મશાને ગયા પછી ઘણાક મુડદાને ફરીથી નવડાવેછે, અથવા તે ઉપર થોડું પાણી છાંટેછે. ઉપરનાં કપડાં લત્તાં સ્મશાનના વારાવાળા લંગીઆને અપાયછે. કેાઈ કેાણે છાણાંની અને કેાઈ કેાણે લાકડાંની ચેહ ખડકાયછે. લાકડાં છાણાં બનારમાંથી કે સ્મશાન નજીક દુકાન હોય, તો ત્યાંથી લાવી રાખેછે. કેટલેક કેાણે લાકડાં મરનારને ઘેરથી ડાઘુઓ ઉચકી લાવેછે. છાણાંની ચેહને માટે તમાણુ જેવો ખાડો ખોદેછે, અને તેને તળીએ છાણાં ખડક્યા પછી મુડદાને સુવાડી તે ઉપર પુષ્કળ છાણાં ખડકેછે. આથી શખતું સર્વ અંગ ઢંકાઈ જાયછે, તેથી બળતી વખતે તેની એળ જણાતી નથી, તેમ બળતાં અંગ ભેંધ સામાને ચિતરી ચઢતી નથી. લાકડાંની ચિતા ટુંકી કરેછે, તેથી શખના પગ લટકતા રહેછે, અને તેનાં કેટલાંક અંગ દેખાયછે. પગ દીંચણેથી બળીને દૂટી પડેછે, ત્યારે વાંસડા વતે ઉપાડી ચેહમાં નાખેછે, તથા બળતાં અંગોને વારે વારે ખોરવાં પડે છે. એ માટે લાકડાં કરતાં છાણાંનો ઉપયોગ કરવો, એ વધારે સારું છે. અગ્નિસંસ્કાર મરનારને દિકરો હોય તો તેને અગર દિકરો ન હોય, તો કેાઈ નજીકના પણ સગોત્રી સગાને કરવો પડેછે. પૂજો સળગાવી ચિતા પાછળ આંટા લેછે, “ નાસ પ્રાણીઆ તારો, કાળ આળ્યો ”, એમ બોલેછે, અને અગ્નિ મેં ઉપર મૂકેછે. દાગ દેનાર નાની વયનો કે કાચા હૃદયનો હોય, તો તે આવે સમયે બેશુદ્ધ થઈ જાયછે.

કેટલીક વાર નજીકમાં મોટી કે પવિત્ર નદી હોય, ત્યાં મુડદું

લઈ જાય છે. દૂરના મામલાને લીધે મુઠહું ઉચકવા માટે ઘણા માણસોનો ખર્ચ પડે છે. લોકો થાકી જાય છે, અને આખો દિવસ ભૂખે ટીચાય છે, માટે તેમને ખાવા સારૂ નદી કાંઠે સુખડીના લાડુ આપવામાં આવે છે. “મશાલુના લાડુમાં એલચીનો સ્વાદ”, એ કહેવત આ ઉપરથી પડી છે. મોટી નદીઓમાં મગર ને કાચખા ઘણા હોય છે, તેમના પોષણ અર્થે કે અગ્નિ તથા જળ એ બેના દાહ વધારે પવિત્ર ગણાય, માટે મુઠહાને આપું ખાળી ન નાખતાં તેનો કેટલોક ભાગ નદીમાં નાખી દે છે. પવિત્ર નદી નજીક મુઠહું ખાળવામાં આવે, તો તે બળી રહ્યા પછી તુરતજ “ટાઢી” વાળે છે, અગર કોઈની ઇચ્છા વિશેષ પવિત્ર નદીએ મરનારનાં અસ્થિ લઈ જવાની હોય, તો તે ભોગી કરી સવડ આવે, ત્યારે નર્મદા, ગંગા વગેરે નદીમાં પધરાવી આવે છે. મરનારના મુઠહા સંજ્ઞા આ છેલ્લી ક્રિયા છે.

મુઠહાને ગતે ધાલવાના અનેક રસ્તા લોકોમાં ચાલતા, અને ચાલે છે. મિસર દેશના અસલી રહેવાશીઓ મુઠહામાં કસ્તુરી વગેરે ભરીને અકબધ રહેવા હેતા. હજારો વર્ષ વીત્યા છતાં હજી પણ તેવાં મુઠહાં કોઈ કોઈ વાર મળી આવે છે. મુસલમાન, અંગ્રેજ વગેરે લોકો મુઠહાને તુરત ઠેકાણે કરતા નથી. ગામ પરગામથી સગાં સાગવાં આવીને મરનારનું મોં જોઈ શકે ત્યાં સુધી, કે અમુક સ્થળે તેને દફનાવવાની ઇચ્છા હોય, તો ત્યાં લઈ જતાં સુધી મુઠહું એમનું એમ રહે છે. કોઈ વાર બે ત્રણ દિવસ, તો કોઈ વાર દશ વીશ દિવસ સુધી મુઠહું જાળવી રાખે છે. પૃથ્વીના ઘણાખરા લોકોમાં મુઠહાને જમીનમાં દાટવાનો ચાલ છે. હિંદુઓમાં પણ સંન્યાસી, સંત, સાધુ વગેરેને તથા સવા વર્ષની અંદરના બાળકને દાટે છે. પરંતુ એ શિવાયના સર્વ હિંદુઓને અગ્નિસંસ્કાર થાય છે. ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં કેટલીક વાર મુઠહાને જળશાઈ કરે છે, એટલે તેને નદીના પ્રવાહમાં વહેતું મૂકે છે. પારસી લોકો મુઠહાને સૂર્યદાહ આપે છે, એટલે તેને દખ્ખામાં મુવાડે છે. પ્રેતને ગતે ધાલવાના સર્વ ઉપાયોમાં અગ્નિદાહ સર્વોત્તમ છે, એમ હાલના સુધરેલા લોકો

સમજવા લાગ્યાછે, તેથી યુરોપ અમેરિકામાં અગ્નિદાહ આપવાની ચરૂઆત થઈ છે. અમેરિકામાં તેને માટે ખાસ સંઘા તૈયાર થયાછે, એટલે મુહુરું તેમાં પાંચ સાત મિનિટની અંદર બળીને ભસ્મ થઈ જાયછે. આ ઉપરથી જણાયે, કે આપણા પૂર્વજોએ અગ્નિસંસ્કારની રીત યોજવામાં આરોગ્યતાના નિયમ જાળવ્યા છે, અને ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે.

મકરણ ૨ જી

રોડું કૂટવું.

માણસના મરણથી સગાંવહાલાંને લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. કહેવત છે, કે “ જેટલું મળણુ તેટલું બળણુ ”; એટલે મનનું દાઝવું મેળાપના પ્રમાણમાં છે. શેરીનું એક કૂતરું મરી જાય, તો આપણું હૃદય દુખાયછે. ઘરનું પાળેલું કૂતરું કે બીજું જાનવર મરી જાયછે, ત્યારે વધારે શોક થાયછે અને વખતે રોડું પણ આવે છે. મિત્ર મેળાપીના મરણથી શોક થાય છે, જેને આપણે જોયો પણ ન હોય, એવા કેાઈ નામાંકિત, પરોપકારી કે મહા પુરૂષના સ્વર્ગ-વાસથી દિલગીરી થાય છે. નજીકના સગાંવહાલાંનું મોત શોક ઉપજાવે, અને તે કારીનું હોય, તો વિશેષ દુઃખદાયક થઈ પડે, એમાં નવાઈ નથી. હર્ષ અને શોક સ્વભાવજન્યછે, તેથી તે નાના કે મોટા, ગરીબ કે તવંગર, અણસમજ કે સમજ સર્વને થાયછે.

પરંતુ, જેઓ સમજ અને જ્ઞાની છે, તેઓ શોકને જલદીથી સમાવી શકેછે. મહા પંડિતો અને યોગીઓ હર્ષ શોકથી વિરક્ત રહેછે. સંસ્કૃતમાં એક શ્લોકછે, તેનો અર્થ એવોછે, કે “જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે મનુષ્ય મરણ પામ્યું, અને જે વાત થઈ ગઈ, તેનો શોક પંડિત જન કરતા નથી ”. એક બીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે “ પંડિત પુરૂષો નહીં મેળવી શકાય એવી વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી, નાશ પામેલી વસ્તુ માટે શોક કરતા નથી, અને આપત્તિમાં

મોહને આધિન થતા નથી ”. એક ઠેકાણે કહ્યું છે, કે “ વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં હ્રમા, સલામાં વાણીની પ્રવિણતા, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, કીર્ત્તિની ધંધા, અધ્યાસનું વ્યસન, એ મહાન્ પુરૂષોની સ્વાભાવિક વસ્તુઓ છે ”.

શોકનું ખાદ્ય ચિન્હ રૂદન છે. પરિતાપ બહુ થાય, ત્યારે આંખ માંથી આંસુ આવેછે. અર્તિ આકંઠ થાય, ત્યારે માણસ છાતી માથું કૂટેછે, પછાડીઓ ખાયછે, વાળ તોડેછે, અને વખતે દેહ પણ ત્યાગ કરી દે છે. રૂદન કરી ઉભરો કાઢ્યા પછી ઘણી વાર મન શાંત થાયછે; પરંતુ જ્યારે તે હદ બહાર જાય, ત્યારે હુઃખકાયક થઈ પડે. ખાઈ પીને પરવાયાં પછી કોઈ પાકી ઉમ્મરે દેહ છોડે, ત્યારે સગાંવહાલાંને વધારે લાગતું નથી. પણ કોઈ તરૂણ અવસ્થામાં ફાટી પડે, કોઈ બાળરંડા થાય, કે કોઈના મરણથી ખીભનું નસંતાન થતું હોય, ત્યારે સગાંસાગવાંને ઘણું લાગેછે.

માણસના મન ઉપર સંબંધીના મરણથી સ્વાભાવિક રીતે જે અસર થવાની, તે સર્વ દેશના અને સર્વ જાતના લોકોને થાય-છે. કારીના મરણ સમયે માણસમાત્રને શોક થાયછે, અને રોવું આવેછે; પરંતુ ગૂજરાતમાં મરનારની પાછળ રોવા કૂટવાનો જે વિચિત્ર ચાલ ચાલેછે, અથવા જે ભવાઈ ભજવવામાં આવેછે, તે ચાલ કે ભવાઈ ખીજે કોઈ ઠેકાણે ભાગ્યેજ જોવામાં આવેછે. પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મરણપોક પડી, કે ઘરમાં રોકકળ ચાલેછે. એ સ્વાભાવિક ઉભરો, જેમ જેમ ખીભ લોક આવતા જાય, તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામેછે. જૈરાં ઘરમાં અને લાયકા આંગણમાં રોકકળ કરેછે. મુઝદાને ઉચકીને ચાલ્યા, કે મરદ સગા-ઓ તેની પાછળ બરાડા પાડતા, કે પછાડીઓ ખાતા જાયછે, અને સ્ત્રીઓ તેની પાછળ રોતી ને કૂટતી પોણ સુધી, કે શેરીના નાકા સુધી દોડેછે. નજીકની સગીઓ જોરથી છાતી કૂટેછે, અને વખતે માથાં કૂટવા પણ મંડી જાયછે. બહુ ધમપછાડા કરનારને ખીભ વારેછે, કે ગાલી રાખેછે. મુઝદાને વળાવ્યા પછી જૈરાં ઘરને આંગણે આવેછે, એટલે ત્યાં રીતસર રોવું કૂટવું શરૂ થાયછે.

મરનારની મા, સ્ત્રી કે જે નજીકની મુખ્ય સગી હોય, તેને દરેક નવી આવનારી સ્ત્રી સામે છાજ્યાં લેવાં પડે છે. નવી આવનાર પોતાનો વધારે સંબંધ જનાવવાને વધારે જોરથી ને વધારે વાર કૂટે છે, તેથી ઘરની મુખ્ય સ્ત્રીને તેના કરતાં પણ વધારે જોરથી કૂટવાની ફરજ પડે છે. તે બિચારી શોકથી અધમેાધ થઈ ગઈ હોય, શરીરે અશક્ત હોય, કે બેજીવસોતી હોય, તોપણ તેણે કમ્મર બાંધીને કૂટવું જ જોઈએ. તેની છાતી ઉપર હાથની ચાપડીઓ સૌ કરતાં વધારે જોરથી ન પડે, ને ફૂદી ફૂદીને છાજ્યાં ન લે, તેની છાતીમાંથી લોહીની છોળો ન વહે, અને તેનું માથું કૂટવાથી લોહીલોહાણુ ન થાય, તો નાત જાતનાં જૈરાંમાં તેની નિંદા થાય છે ! લોકલાજની ખીંક એટલી જળારી છે, કે તેના ભયથી માણસને ઘણું સોસણું પડે છે. ખીંજ જોરોએ આગ્રહ કરીને બધાંને બેસવાનું કહે, ત્યારે સૌ બેસે, અને છેડા વાળી રોવા માંડે. એટલામાં કોઈ નવી બાઈ આવી, કે વળી સૌ ઉભાં થઈ કૂટવા મંડે, આવનાર ઘણુંખરાં આવી ગયાં, એવી ખાત્રી થાય, ત્યારે ઘણું ઠેકાણું ગામ બહાર નદી કે તળાવ હોય, ત્યાં જૈરાં નહાવા જાય છે. જૈરાંનું સરઘસ ધીમે ધીમે ચાલે છે, અને જેમ લગ્નના સરઘસને મુખ્ય મુખ્ય જગાએ ચોલવું પડે છે, અને ત્યાં વાજવાળા વધારે જોરથી ચોલીને વગાડે છે, તેમ આ જૈરાંનું સરઘસ ચકલે ચકલે ચાલે છે, અને ત્યાં કૂટવા મંડે છે. ચોટા જેવે મોટે સ્થળે તો કૂટવાનું કામ વધારે ચાલે છે. ઘાટ ઉપર છેવટની પીટણી પીટયા પછી જૈરાં નહાવા ધોવા માંડે છે. મુઠ્ઠું બાળી ખોરીને મરદો ઘાટ ઉપર આવે, અને નાહી રહે, ત્યાં સુધી જૈરાંનો પાર આવતો નથી. નાહી રહ્યા પછી પાછા આવતાં પણ જૈરાંનું સરઘસ પ્રથમ પ્રમાણે ભવાઈના વેષ લજવે છે.

કેટલેક ઠેકાણે (ખાસ કરીને કાઠીઆવાડમાં) જૈરાં માથાનો છેડા કમ્મરે બાંધી કૂટે છે. જ્યાં ઘુમટા તાણવાનો વિશેષ ચાલ છે, ત્યાં આ પ્રમાણે લાજ મર્જાદા મૂકી નાની મોટી સૌ બાઈડીઓ કમ્મર સુધી અંગ ઉઘાડું કરે, એ કેટલું અમર્યાદ છે ! જૈરાંની

આસપાસ તમાસો બેવા સારૂ લોકોની ઠઠ બનેછે. વખતે બેરાંના કમખા ચોંળીઓ પણ ખસી બાયછે. કૂટવાથી છાતીઓ લાલચોળ થઈ રહેછે. આવી સ્થિતિમાં પોતાનું અંગ પરાયાને દેખાડવું એ સમજી અને આખરૂંદાર સ્ત્રીનું ભૂખણ નથી. .

મરનાર મોટા ઘરનું ને સારી સ્થિતિનું હોય, ત્યારે અથવા વખતે ત્રાહ્યત્રાહ્યના મરણ સમયે રાજીઆ ગાવાનો આદ છે. નાતની કોઈ બાઈને રાજીઆ ગવડાવતાં આવડતું હોય, તો તે ગવડાવે, અને તેવી કોઈ ન મળે, તો પૈસા આપવા કરીને ભાટડીઓને એ કામ સારૂ બોલાવેછે. રાજીઆના રાગ હૃદયભેદક હોયછે, અને તેની મતલબ બાધ લેવા યોગ્ય હોયછે; પણ તેના અર્થ ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. ભાટડીઓ લલકારીને ગાયછે, અને સર્વ બેરાં એક કે બે ગોળાકારમાં કૂટતાં બાયછે, ને ઝીલતાં બાયછે. મરણ કરીતું ન હોય, તો આ દેખાવ શોકને બદલે ખુશાલીનો થઈ પડેછે. રસ્તે જતા સેંકડો લોકો ત્યાં બેવા અને સાંભળવા ઉભા રહેછે.

સરઘસ ઘેર પહોંચ્યા પછી છેવટની પીટણી ચાલેછે, અને મોં વાળ્યા પછી સૌ વેરાઈ બાયછે. નજીકનાં સગાં ઘરનાંને વારવા ને દિલાસો દેવા થોડી વાર ચાલેછે. મરણ ત્રાહ્ય ત્રાહ્યનું ન હોય તો પણ દેખાડો કરવા સારૂ મરનારને સંભારી સંભારીને વારે વારે ડુસકાં ખાયછે. પાસે બેઠેલાંનું બોલવું એવી તરેહનું થાયછે, કે તેથી ઘરનાંને રાવું આવેછે.

ઠેકાણે ઠેકાણે કૂટવાનું હોવાથી બેરાંને ઘેર આવતાં ઘણી વાર લાગે છે, તેથી મરદો કંટાળીને આગળ આવે છે, અને પોળ કે શેરી નજીક બોડે માથે લોકોને ઝોટલે કે ખુલ્લી જગ્યાએ, બેરાં આવી પહોંચે ત્યાં સુધી, બેસી રહેછે; કેમકે મહોલ્લામાં પેસતી વખતે લગ્નના વરઘોડાની પેઠે સ્ત્રી પુરૂષના ટોળાએ સાથેજ જવું બેઠવું. ફર માત્ર એટલો, કે લગ્નના વરઘોડામાં પુરૂષો આગળ હોયછે, અને મરણના સરઘસમાં આગળ રહેવાનો હક સ્ત્રીઓને મળે છે. જે ઓછી રમશાન જઈ શકાયું ન હોય, અથવા જેમનો ઓછો સંબંધ

હોય, તેઓ કેરે લૂગડે (પાઘડી સાથે) પોળ આગળ આવીને ડાઘું
ઓની સાથે સામેલ થાયછે.

સરથસ ઘેર આવ્યા પછી ઘણે ઠેકાણે બહેન દિકરી વગેરેને
સાસરે કાણુ લઈ જવાનો સંપ્રદાય હોયછે; એટલે દરેક બહેન દીકરી
પોતપોતાના સગાંને લઈને રાતે રાતે પોતાને ઘેર જાયછે, અને ત્યાં
રેથા ફૂટયા પછી તેઓ કાણુ મરનારને ઘેર પાછી નાખી આવેછે.

રાત્રી રજવાડામાં રાણીઓ કે ગરાસિયણો પડદાનશીન હોવાથી
જાહેર રીતે રેવા ફૂટવાનું કામ કરી શકતી નથી, તેથી તેમની વતીનું
કામ ખવાસણો-વઢારણો કરેછે, અને જો તે પૂરતી ન હોય, તો રેવા
ફૂટવા સાફ બીજા બેરીઓને મળુરીએ પણ બોલાવેછે; મતલબ કે
સગાંવહાલાંએ નહીં, તો બીજાંએ પણ રેવું ફૂટવું તો જોઈએજ !

રેવા ફૂટવાનો અડસ બેરાંમાં બહુ વધી પડ્યોછે. નાતમાં મરણ
જાવ્યું, કે બેરાંને ખાર પાદશાહી ! ઘરમાં લલે નાનાં છોકરાં રાઈ
મરે, કે બૂખે ઠોકાય, ઘરનું કામકાજ લલે બગડે, પુરૂષો લલે
ટાડુંશીળું ખાય, પરંતુ નાત જાતમાં, કે બેસતેબાબસતે, કે પાડા-
પડોશીમાં મરણ થયું, એટલે સનાનમાં ગયા વગર ન ચાલે. જેને
સનાન આવતું હોય, કે મરનાર સાથે સંબંધ હોય, તેની વાત જૂદી
છે; પરંતુ નાતમાં સર્વ ઠેકાણે, ઓળખાણ પીછાનમાં, અને પડોશી
ગમે તો હલકી જાતનો હોય, તોપણ તેને ત્યાં મરણ થયે સનાનમાં
જવુંજ જોઈએ. હિંદુઓનાં બેરાં ફૂટતાં હતાં, ત્યાં થઈને એક મુસ-
લમાની જતી હતી, તેને ફૂટવાનું મન થઈ આવ્યું ! તેને બેરાં
તરફ જતી જોઈને કોઈ બાઈએ પૂછ્યું, બૂ ક્યાં ચાલ્યાં ? બૂએ
કહ્યું, ઉધર ઝોરતાં ફૂટતિયાં હેં, વાંહાં જાકે દો ચપલીઆં માર
આઉં : ખડી ખડી કુછ બઢતી હું કયા ! જા રીતે બેરાંને જો ઘણા
દહાડા લગી રેવા ફૂટવાનું ન મળે તો તેમના હાથ સળવળેછે. કોઈ
બાઈને કદી નાત જાતની બજાર અંતર પૂછીએ, તો તે કહેછે,
કે હમણાનું રેવા ફૂટવાનું થયું નથી, તેથી મારા જાણવામાં કંઈ
આવ્યું નથી. જેમને મરનાર સાથે સંબંધ ન હોય, તેઓ બેરાંના

સરઘસમાં પાછળ રહેછે, વાતોના ગપાટા મારેછે, દાંતડીડીઆ ઠહાડેછે ! કેાઈ નવીન ખેડૂં આવવાથી ત્યારે જધાંને ફૂટવું પડે, ત્યારે તેઓ એવી રીતે છાતી ઉપર હાથ મારે છે, કે તે છાતીએ અડતો પણ લાગ્યે હોય. થોડા સંબંધવાળી બાઈઓ ધબડ ધબડ ફૂટે છે ખરી, પણ તે એવી ચતુરાઈથી છાતી પર હાથ મારે છે, કે તેની છાતીને આઝા પણ આવતી નથી. ફૂટતાં જે ધ્વનિ સંભળાયછે, તે તેમના બે હાથ એક ઉપર એક અથડાવાથી થાયછે : છાતીથી નીકળતો નથી. નહી તળાવે જતી વખતે ઝેરાં કપડાંના ગાંસડા ધોવા સાડ સાથે લઈ આવેછે, “ એટલે એક પંથ ને દો કાજ ” જેવું થાયછે.

ફૂટતી વખતે જે બોલવામા આવેછે, તેમાં હાંશિયારી અને સમય સૂચકતા જોઈએ છીએ. ફૂટનાર સામાવાળીના મરનારને સંભારેછે, તેમ સામાવાળી ફૂટનારીનાં મરનારને સંભારીને ફૂટે છે. મરનાર કેવું હતું, તેના ગુણાનુવાદ પણ તેમાં આવે છે. તેને ઘરનાં કેવું સુખ આપતાં, કે ઘરનાંને તે કેવું સુખ આપતું, કિંવા કેવું સુખ માણુવા તે રહ્યું નહીં, વગેરે વાતો કહી જતાવવામાં આવે છે. ખીલ કેાઈ ઝીલી ન લે, ત્યાં સુધી એકને કંઈતું કંઈ કહેવુંજ પડે છે. જે ઠેક સુધી પહોંચી ન શકે, કે બોલવામાં ભૂલ કરે, તેની ફજેતી થાય છે. રોવા ફૂટવાના કામમાં નાતની કેટલીક સ્ત્રીઓ કુશળ ગણાય છે. અનુભવ મેળવી હુશિયાર થવા સાડૂં છોકરીઓ ગોરો જેવે પવિત્ર ટાંકણે રોવા ફૂટવાનું કામ કરે છે, બીજે અનેક પ્રસંગે ઝેરાંની તેઓ નકલ કરે છે, અને ઝેરાં ફૂટતાં હોય, ત્યારે ધ્યાન દઈ તે સાંભળે છે, ને ગોખી રાખે છે. રોવા ફૂટવાની પણ એક વિધા છે, અને તે સૌ સ્ત્રીઓને આવડવીજ જોઈએ !

ફૂટી રહીને બેઠા પછી ઝેરાં છેડા વાળે છે, એટલે મોં ઢાંકીને રાગડા તાણે છે, તેમાં પોતાનાં પાછલાં અને મરનારથી પડેલાં હાલનાં દુઃખ ગાઈ જાય છે. બીજાં ઝેરાં રહી જાઓ, રહી જાઓ, એમ ઘણી વાર કહે, ત્યારે તે મોં ઉઘાડું કરી નાક નસીકે છે, અને આંખો સાલવાના છેડાથી લોહી નાખે છે. સંબંધ વગરની સ્ત્રીઓ

મેં વાળે ખરી, અને રાગડા તાણે ખરી, પણ તે બીલકુલ રોતી નથી; એમ છતાં જ્યારે મેં ઉઘાડે, ત્યારે તેણે પણ લીંટ કાઢવું જોઈએ, અને આંખે પાણી વરસાડવો જોઈએ. કદી આંખે પાણી ન આવ્યું હોય તો મેં ઉઘાડતા અગાઉ તે થુંક લગાડી આંખો ભીની કરે છે !

ઘણું ઠંડાણે મરનારના કશમા સુધી સાંજ સવાર રોકકળ ચાલુ રહે છે, એટલું નહીં પણ કોઈ ગામપરગામી નવું આવે, તો ગમે તે વખતે કાણુ કરવી પડે છે. પરગામથી કાણુ પગરસ્તે આવે, તો ગાડી ઘોડાના ઘાસ ચારાની તજવીજ ઘરઘણીને કરવી પડે છે, તથા કાંણુ આવનારને ખાણું ખાવા માટે દૂધ ખાંડ મોકલવાં પડે છે. સાથે નાનાં છોકરાં હોય તેમને કે જેને ખપી શકે તેને જમવા માટે ઘેર લઈ આવે છે. મરદો કાણુ કરતી વખતે એક બીજાને કોટી કરી રૂએ છે, અને કાણુ આવનાર કોટી કરીને બેસે, ત્યારે તેમના હાથમાં પાણીનું ચાંગળું આપે છે. કાણુવાળા આવે, તે અગાઉ ઘરઘણી સગાં વહાલાંને ભેગાં કરે છે. કાણુ આવનાર બેરાં અને ઘર તરફના બેરાંની પીટણી, પહેલે દહાડે જેવી પીટણી થાય છે, તેના જેવી હોય છે. મરણુ વૃદ્ધનું હોય, તો પરગામીને વળાવતી વખતે મુખડીના લાડુ બધાવવા પડે છે, અને જેને જેવી ઘટે તેવી દેણુગી પણ આપવી પડે છે !

મરનારનું કારજ વિત્યા પછી જેવું મરણુ તે પ્રમાણે સાંજ સવાર કે વખતે દહાડામાં ત્રણ વાર બેરાં છેડા વાળે છે. આવું બેસણું સવા મહીનો, ■ માસ, કે વખતે બાર માસ સુધી ચાલુ રહે છે. બેસણું બંધ કર્યું હોય, તોપણ વાર તહેવારે નાત જાતનાં બેરાં મેં વાળવા આવે છો! કશરા દીવાળીએ પણ મેં વાળવાનું ખરું !

મરદોનું બેસણું ઘણું ઠંડાણે નવ દિવસ પહોંચે છે, એટલે નવ માનું છેલ્લું બેસણું ગણાય છે. મરદોનું રોણું સરળ હોય છે. સગાં-વહાલાં મરનારના સંબંધનું નામ દઈ રૂએ છે, એટલે તે બાઈ હોય, તો ઓ મારા બાઈ રે, બંધવ રે, એમ કહે છે; મા હોય, તો ઓ મારી મા રે, સ્ત્રી હોય તો ઓ મારા બાપણ રે, જમાઈ હોય, તો

ઓ મારા પરોણા રે, એમ કહે છે; અને વિશેષ લાગણી હોય, તો આંસુ પણ ઢાળે છે. ખીબાઓ છાના રહેવાનું અનેક વાર કહે, ત્યારે ઓછા સગપણવાળા પ્રથમ અને વધારે સગપણવાળા પછીથી રહી જાય છે. રોતી વખતે ઘેરાંની પેઠે માથે બેસ ઢાંકે છે, અને તેના છેડાથી મોં પણ ઢાંકે છે. રોઈ રહ્યા પછી કારણ ન હોય તો પણ થુંકવાનો, કે નાક નસીકવાનો રિવાજ છે. સગપણ વગરના લોકો ઓ ઓ ઓ ઓ ઓહ, એમ ફેટલીવાર બોલીને બંધ પડે છે. શહેરમાં લોક વધારે બંધાર્થી હોવાને લીધે, તથા તેઓ લાંબે પલ્લે રહેતા હોય, તેથી બેસણું લાંબું પહોંચતું નથી. પહેલે કે ખીજે દિવસે ઉઠામણું કરી નાખવામાં આવે છે.

ઉપરના વર્ણનથી જણાશે, કે રોવા ફૂટવાનું કાર્ય ઘણું ખર્ચ લાગણીને લીધે નહીં, પણ દેખાડાને માટે થાય છે. લાગણી લાંબી સુદૃઢ ટકતી નથી. કાળ શોકને કમી કરે છે. મોત વખતે જે આવેશ આવે છે, તે સ્મશાન પહોંચતાં સુધીમાં કમી થવા માંડે છે, અને ટાઢે પાણીએ નાહ્યા પછી તે ઘણું કમી થઈ જાય છે. મરનાર પાછળ ઝુરી ઝુરીને જીવ આખ્યાના ઢાખલા કવચિત્ જને છે, પરંતુ સ્મશાન-વૈરાગને કાળ ધીમે ધીમે કોરી ખાય છે. જો એમ ન હોત, તો માણસને જીવંતી પર્યંત દુઃખજ વેઠવું પડત. મરનાર વિસારે પડે છે, અને જે હયાત હોય, તેથી સમાધાન પમાય છે. આમ છતાં રોકકળ લાંબી સુદૃઢ ચાલે, તે દેખાડાને માટે જ હોવી જોઈએ.

આ ચાલ સારો છે, એમ કહી તેની હિમાયત કોઈ કરતું નથી, તેમ તે સારો નથી, તે છતાં કોઈ તે બંધ પાડવાના પણ ઇક્ષાજ લેતું નથી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે નાતવાળા કે શહેરસુધરાઈવાળા ફેટ-લોક પ્રતિબંધ કરે છે, એટલે મોટાં શહેરોમાં સજ્જમાર્ગ ઉપર ફૂટવાની મનાઈ થાય છે, કોઈ ઠેકાણે નદીએ નહાવા જવાનો અટકાવ થાય છે, કોઈ સ્થળે બહેન દિકરી કાણુ લઈ જાય, તે સાથે મરદોએ ન જવું, એવો બંધ બંધાય છે, અને કોઈ લોકો એક બે દિવસમાં જ પાથરણું ઉપાડી દે છે. પરંતુ રોવા ફૂટવાની ભવાઈને સામટી બંધ પાડવાનું કોઈ નાતવાળા માથે લેતા નથી, એ દિલગીરીની વાત છે.

લોકો બધી બાબતમાં શાસ્ત્રને આડે આણે છે, ત્યારે રોવા ફૂટવાની બાબતમાં તેઓ શાસ્ત્ર સામું કેમ જોતા નથી ! કયા શાસ્ત્રમાં મુઆ પાછળ રોવા ફૂટવાનું લખ્યું છે ? શાસ્ત્રમાં રોવા ફૂટવાની સાફ ના પાડેલી છે; ગરૂડપુરાણમાં તેનો નિષેધ કયો છે, અને જણાવ્યું છે, કે રોઈ રોઈને લીટ ગળફ પાડના. તે મરનારને પહોંચે છે, અને ફૂટવાથી તેને દુઃખ થાય છે. જ્ઞાની પુરૂષોએ, લકતોએ અને કવિઓએ રોવા ફૂટવાની નિંદા કરી છે. કેટલાક રાજાઓ પણ એવા છે, કે જેના બોધથી રોવા ફૂટવાનું તણ દેવાય, પરંતુ તેના બોધ લણી બાઈથીઓ કયારે જુએ છે ? જેનોના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે “મૂઠણુદિવાળા મનુષ્યો પોતાનાં સગાંવહાલાંઓ, જેઓ સ્વકર્મે મૃત્યુ પામે છે, તેનો શોક કરે છે, પણ પોતેજ એક દિવસ જેંચાઈ જશે, તેનો કરતા નથી”. “એક તો પ્રિય સ્વજનના મરણનું દુઃખ, અને બીજું વળી તેને માટે રડી ફૂટી આત્માને નકાદિ દુર્ગતિમાં નાખવો”, એ તે એવો ન્યાય, કે “એક તો માળ ઉપરથી પડવું, અને વળી તેના ઉપર લાકડીનો માર ! ” “આકંદ, ઉંચે સ્વરે રડવું, શોક કરવો, નામ દઈને રડવું, મારવું, માથાના વાળ તોડવા, વગેરેને પંડિતો આત્મધ્યાનનાં લક્ષણ કહે છે”.

રોવું ફૂટવું એ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે, એમ લોકો જાણે છે, અને કોઈ સારી હાલતના વૃદ્ધ મનુષ્યનું મૃત્યુ થાય, ત્યારે ગરૂડપુરાણ બેસાડી રોવું ફૂટવું બંધ કરે છે; પરંતુ ગરૂડપુરાણ સર્વ પ્રસંગે બેસાડતા નથી. વળી કેટલેક ઠેકાણે એવો રિવાજ છે, કે જે ગરૂડપુરાણ બેસાડે, તેને મરનારની પાછળ અધિક ખર્ચ કરવો જોઈએ. ગરૂડપુરાણ અને ખર્ચ એ બે વચ્ચે કંઈ સંબંધ ન છતાં આવા પ્રતિબંધથી લોકો ગરૂડપુરાણ બેસાડી શક્તા નથી. લોકો જરા હિંમત રાખીને રોવાં ફૂટવાનું બંધ કરે, તો તે બની શકે, એમ છે; કેમકે એને માટે નાત જાત તરફથી કંઈ શિક્ષા થવાની નથી, કે એથી શાસ્ત્રના વચનનું ઉલ્લંઘન થવાનું નથી. પોતાને ઘેર કોઈ મરી ગઈ, ત્યારે એક સમજી માણસે સો બસે માળા

ખરીદી આણી. સ્ત્રીઓ રોવા આવે ત્યારે તે પ્રત્યેકના હાથમાં એક માળા આપે, અને કહે, કે બાઈ ! તમને મરનારને માટે લાગે છે, તો આ માળા લેઈ તેના આત્માનું કલ્યાણ થાય, માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરો, રોવા ફૂટવાથી તેને ત્રાસ થવાનો, માટે જો તેનું સારૂ ઇચ્છતાં હો, તો મારી મરણ પ્રમાણે કરો. સ્ત્રીઓને વિસ્મય તો લાગ્યું, પરંતુ ઘરઘણીનું કહેવું અઘટિત કે ખંડન કરી શકાય એવું ન હોવાથી તેમણે માળા ફેરવી. માળા ફેરવી રહી ઉઠવા માંડે, કે તેમના હાથમાં અકેક પતામું પ્રસાદ તરીકે ઘરઘણી મૂકે. આ સુક્તિ ફતેહ પામી, અને રોવા ફૂટવાનું બંધ પડ્યું. એ માટે માણસ જો હઠ રહીને કંઈ ને કંઈ ઇલાજ ચોજે, તો આવા દુષ્ટ રિવાજનો અંત આણી શકે.

પ્રકરણ ૩ જી.

શોક અને સૂતક.

મરનારનાં અસ્થિને ફરની પવિત્ર નદીમાં નાખવા સાફ તેના કોઈ નજીકના સગાંને ઉઘાડે પગે ચાલતાં જવું પડેછે. આગળાડીની સગવડ હોય, તો તેમાં બેસીને જવાનો સુધારો કેટલેક ઠેકાણે ચાલુ થયો છે. મરનારના દિકરાને કે તેના પાસેના સગાને કેટલાક દિવસ સરાવવું પડેછે. સરાવાની ક્રિયા બહુ કઠંગી ને લાંબી છે. ઉઘાડે શરીરે લાંબા વખત સુધી મેદાનમાં બેસવું, અને વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાર ટાઢે પાણીએ નહાવું. નાનુકે બાંધાના મનુષ્ય ઉપર એથી માઠી અસર થાયછે. પંદરમાના માસીસા સુધીમાં ઘરના માણસોને એટલાં બધાં કામ કરવાનાં હોયછે, કે તેથી તેમાંનાં કેટલાંક તો માંદા પડી જાય છે. રોકકળની ધમ્માચકડી રોજ ચાલે, દશા ખવડાવવાનું અને સરાવવાનું કામ કરવું, અને સાતિભોજન આદિની તૈયારી કરવી. જો મરણ કારીનું હોય, તો ઘેંસ રાખડી સરખું ખાઈને સર્વ કામ-કાજમાં સામેલ રહેવું.

સગાસાગવાંને મરણ પ્રસંગે શોક થવો, એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેને હદથી બદે લાંબાવવો, એ અસ્વાભાવિક અને હાનિકારક છે. કેટલીક નાતોમાં રાંડનારીને લાંબી સુદત સુધી રાખડી ઉપરજ રહેવું પડે છે. માથે આવી પડેલી આકૃતથી તેનું શરીર બળીને આખ થઈ જતું હોય, તેવે પ્રસંગે દેહના પોષણ માટે જેવું બેઠએ, તેવું પણ ખાવા ન આપવું, એ તેને ધીરે ધીરે મારી નાખવા સરખું છે.

સર્વ દેશોમાં શોક દેખાડવા માટે ૧૫-૬ ધારણ કરવાં પડે છે. કાળો રંગ એ શોકની નિશાની ગણાય છે, તેથી ત્રાસદાયક મરણ હોય, ત્યારે પુરૂષને કાળા રંગની પાઘડી પહેરવી પડે છે; તથા પદ્મ કારીના મરણ સમયે ધોળી, અને થોડો શોક બતાવવા માટે લીલી કે બાંજુડી પાઘડી વપરાય છે. બારમા સુધી અથવા સૂતક ઉતરતા સુધી પાસેનાં સગાં સુગટા કે કાળિયાં બાંધીને કિંવા બોડે માથે હરે ફરે છે. પુરૂષનાં બીજાં વસ્ત્રમાં શોકદર્શક ફેરફાર થતો નથી. સગ-પણના પ્રમાણમાં પાઘડી મહીને, છ મહીને કે બાર મહીને બદલાય છે; પરંતુ પુત્રીના રંડાપા જેવા લયંકર પ્રસંગે બાપને જન્મારા સુધી ધોળી પાઘડી પહેરવી પડે છે. સ્ત્રીઓનાં શોકદર્શક લૂગડાં પુરૂષ કરતાં વધારે સુદત રાખવાં પડે છે. સાલ્લા, કાળા કે કાથીઆ રંગના હલકી કીમતના વપરાય છે, અને કેટલીક નાતમાં વિધવાને મરણ-પર્યંત ધોળા સાલ્લા પહેરવા પડે છે. કાપડાં પણ ઘણાં ખરાં કાળાં કાથીઆ રંગનાં, ને મોળીઆં કે કસળ વગરનાં વપરાય છે. લલકા-દાર કે શોભીતાં વસ્ત્ર પહેરાતાં નથી; તેમ દાગીના જેમ અને તેમ ઠમી પહેરવામાં આવે છે. સૌભાગ્યવતિને જરૂરના એવા દાગીના—કાંટો, લોળીયું, કંઠી, કલ્લાં અને ચૂડો—તથા ચાંદલો અને માથાના વાળ એ વિધવાને સામાન્ય પણે તજવા પડે છે. બાળરાંડોને કેટલીક છૂટ મળે છે, અને પેત્રાદાર હોય, તે હાથે ચૂડાને ઠંકાળે રૂપાની કે સોનાની ચૂડ વાપરે છે.

શોકવાળાંથી શુભ પ્રસંગમાં ઘણે ભાગે સામેલ થવાતું નથી,

અને કેટલીક મુદત સુધી નાતબતમાં જમવા જવાતું નથી, જમવાની બાબતમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીને વધારે મુદત શોક પાળવો પડે છે. વિધવાઓ ઘણુંકરીને જન્મ પર્યંત નાતબત તજે છે. બાળવિધવાનાં માબાપ પણ લાંબી મુદત કે જીવતાં સુધી નાત બતમાં જમવા જતાં નથી. જ્ઞાતિજોજનના સંબંધમાં શોક મૂકાવવા માટે નાતના ચાર આગેવાન મરનારને ઘેર જાય છે, અને ચઢતા ઉતરતી સગપણના પ્રમાણમાં શોકનો નીકાલ કરવાનો આશ્રય થાય છે. ઘરઘણી સમજીને અને નાતના રિવાજને અનુસરીને નીકાલ દાઢે છે, કેમકે જો તેમ ન કરે, તો ખીજાં સગાંવહાલાંના શોક જારી રહે, અને તેઓ તેને નિંદે પણ ખરા. શોક હોય, ત્યારે વાર તહેવારે સારાં કે તબ્યાં તાબ્યાં જમણુ ઘરમાં પણ થઈ શકતાં નથી. નાગર, ક્ષત્રી વગેરે કેટલીક નાતોમાં કારીના મરણુ સમયે કાંજી રાખડી જેવા હલકા ખોરાક ખાવા પડે છે.

સગપણના પ્રમાણમાં મરનારની પાછળ કેટલીક રાત્રિ સૂતક પાળવું પડે છે. વધારેમાં વધારે ૧૩-૧૪ રાત્રિનું અને કમીમાં કમી ત્રણ રાત્રિનું સૂતક પળાય છે. સાત પેઢી પૂરી થયે પિત્રાઈ ગોત્રાઈના વર્ગમાં જાય છે, તેથી તેને માટે સૂતક પાળવાની જરૂર નથી, તે છતાં ઘણે ઠેકાણે વધારે પેઢીઓ થઈ જાય, ત્યાં સુધી પણ સૂતક પાળવામાં આવે છે. દીકરીઓ પરગોત્રી ગણાય, માટે તેમને સૂતક લાગતું નથી. સાસુ સસરા એ એક જાતનાં મા બાપ ગણાય છે, માટે તેમના મરણુ વખતે પુરૂષને સૂતક પાળવું પડે છે. સૂતકીથી રસોડા પાણીઆરે અઠાતું નથી. અઠવાથી માટીનાં વાસણુ અલડાય છે. સૂતકીને જે અડે, તેને નહાવું પડે છે. પુરૂષોમાં સ્પર્શસ્પર્શની ઝાઝી છોછ નથી. શાસ્ત્રી પુરાણીઓ વધારે છોછ રાખે છે. દક્ષણીમાં તો સૂતક પહોંચે, ત્યાં સુધી એક ચટાઈ ઉપર કે લાકડાની પાટ કે ખુરશી ઉપર અલગ બેસવું પડે છે. અમુક જાતનાં વાસણુ સૂતકીના સ્પર્શથી અલડાય છે, તેથી સૂતકીને જમતી વખતે તેવાં વાસણુ આપવામાં આવતાં નથી; અર્થાત્ સૂતકીની સ્થિતિ હલકી જાનના

શૂદ્ર જેવી થાય છે. સૂતક એ હાલના 'લેગનું' કવોરનટાઈન છે, અને તે કોઈ એવા હેતુથી યોજ્યું હશે એમ લાગે છે. સૂતક પહોંચે, ત્યાં સુધી હજમત કરાવી શકાતી નથી, કપાળે ચાંદલો કરાતો નથી, અને દેવસેવા કોઈ બીજા પાસે કરાવવી પડે છે. સૂતક ઉતારવું હોય, ત્યારે પોતે વાપરેલાં સર્વ કપડાં ધોવાં જોઈએ, અને હજમત કરાવી નાહીં નાખવું જોઈએ. નજીકનાં સગાંને માટે મૂછો પણ લેવડાવવી જોઈએ. મૂછો લેવડાવવાની બાબતમાં શાસ્ત્રનાં વચન બાબતુએ રહે છે. મૂછો સૂતકી લેવડાવે છે, અને બીન સૂતકી પણ લેવડાવે છે. તે સગાંને માટે લેવડાવાય છે, તેમ પડોશી કે જોળખાણુવાળા પરના-તીલાને માટે પણ કઢાવવામાં આવે છે ! બહુ સગપણુવાળા ને ઘણા જોળખાણુવાળા ઘણુંકરીને હમિશ નમૂછીઆ જોવામાં આવે છે ! ગાંડી ગુજરાતમાં ગાંડરીઓ પ્રવાહ ચાલ્યો તે ચાલ્યો !

આપણે જે કરીએ છીએ, તે હદથી જાડે છે. અતિશય સર્વ વજંવું, એવું મહા પાંડિતો કહી ગયા છે. કેટલાક રિવાજ ધર્મશાસ્ત્ર કે પુરાણાદિને લઈને છે, અને કેટલાક રૂઢીથી ચાલે છે. કેટલાક શાસ્ત્રને નામે ચાલે છે, અને કેટલાકમાં શાસ્ત્રનો અંશ પણ હોતો નથી. રૂઢીથી પડતી અડચણો સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય. શાસ્ત્રોની મોટી વાતોનો આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ, તો તેમાંની ઝીણી વાતો છોડવામાં હરકત નથી.

વિભાગ ૫ મો

ખરચ ખૂટણું.

કોઈ પણ જાતનો ઉદ્યમ રોજગાર કરી પૈસા મેળવ્યા શિવાય સંસાર ચાલી શકતો નથી, એ વિષે તથા પૈસાટકાની બાબતમાં આપણે કેવી કંગાલ હાલતમાં છીએ, તે વિષે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ પૈસા મેળવવાની જરૂર છે, તેમ તેને સાચવીને વાપરવાની જરૂર છે, કેમકે જે એક હાથે મેળવીએ, તે બીજે હાથે ખરચી

નાખીએ તો આપત્તિના સમયને માટે આપણી પાસે કંઈ રહે નહીં, અને તેથી આપણે વધારે દુઃખમાં આવી પડીએ. એમ કરવાથી પૈસા મેળવ્યા તે ન મેળવ્યાની ઘરાબર થાય છે. પૈસાનો ડગલે ડગલે ખપ પડે છે; માટે તેનો સંચય આપણી શક્તિ અને જરૂરના પ્રમાણમાં કરી રાખવો, એ ડહાપણની વાત છે. આ કારણસર હવે આપણે આપણા ખર્ચ ખૂટણનો વિચાર કરીએ.

ખર્ચ બે પ્રકારનું હોય છે: ૧ ચાલુ, ૨ પ્રાસંગિક. ચાલુ ખર્ચમાં ખાનપાન, પહેરવેશ, મોજશોખ, એ મુખ્ય છે. પ્રાસંગિક ખર્ચમાં ધોડશ સંસ્કારમાંના જે જે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે સંબંધનું એટલે જન્મ, જનોઈ, લગ્ન, અધરણી, મરણ વગેરે પ્રસંગનું, અને દાન ધર્મનું ખર્ચ મુખ્ય છે. સર્વ ખર્ચ પોતાની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરીને કરવાનાં છે, અને તેમાં કરકસર કરવાથી ઘણો લાભ થાય છે.

પ્રકરણ ૧ છું.

કરકસર.

હિંદુ લોકો કસરીઆ ગણાય છે, તેથી તેમને કરકસર વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તોપણ હાલના જમાનામાં વિદેશીઓની નકલ કરવાથી કે તેમના સહવાસથી આપણા આ ઉપયોગી સદ્ગુણમાં ફેર પડતો જાય છે, તે માટે, તથા હિંદુઓ ચાલુ ખર્ચમાં કસરીઆ છતાં વિશેષ પ્રસંગે ધોતાળ બની જાય છે, તે માટે કરકસર સંબંધે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

ખર્ચખૂટણ ત્રણ રીતે થઈ શકે છે: ૧ કંબુસાઈથી, ૨ કરકસરથી, અને ૩ ઉડાઉપણથી. કંબુસાઈ અને ઉડાઉપણ એ બંને દુર્ગુણ છે, અને કરકસર એ સદ્ગુણ છે. કંબુસાઈથી સાધન છતાં માણસ જાતે દુઃખી થાય છે, અને પોતાની સાથે રહેનારને દુઃખી કરે છે. પૈસા જેમ મેળવી જાયવાની જરૂર છે, તેમ તે ખર્ચી જાય-

વાની પણ જરૂર છે. હાથે આમલીના બાંધ બાંધીને કે પેટે પાડી બાંધીને છતે પૈસે દુઃખ વેઠવું, કે કમાઈ કમાઈને માત્ર સંચય જ કર્યા કરવો, એ ચહાવા લાયક નથી. આપણા પૈસા આપણને કે બીજાને લોગ ન પડે, તો એ પૈસા માટીની બરાબર છે. ઉડાઉપણુ એ કંબુસાઈથી ઉલટો ગુણ છે, અને તે કંબુસાઈ કરતાં પણ અધમ છે; કેમકે કંબુસનો સંચય ક્યારે પણ કામ લાગે છે, અને તે દેશના દ્રવ્યમાં વધારો કરેછે, પરંતુ ઉડાઉનો પૈસો અયોગ્ય રીતે કે બદદેલીમાં ચાલ્યો જાયછે, તેથી તે ખરચનારને દુર્ગુણી કરેછે, અને દેશના દ્રવ્યમાં ઘટાડો કરેછે. જે જાતમાં સર્વ વ્યક્તિ ઉડાઉ હોય તે જાત હરિદ્રી અને દુર્ગુણી જોવામાં આવશે.

ઘણાં કાર્યમાં વચલો રસ્તો સારો ને સલામત ગણવામાં આવેછે. તે પ્રમાણે ખરચખૂટણમાં પણ વચલો, એટલે કરકસરનો માર્ગ, સારો ને સલામત છે. એથી આપણે સુખમાં રહીએ છીએ, અને સફળથી થઈએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ, કે “ત્રેવડ એ ત્રીજો ભાઈ છે”. એક કુંડુંબમાં બે ભાઈ, જેમ કમાઈ કરીને ઉપયોગી થાયછે, તેમ ત્રેવડ એ ઉગારો પાડીને ત્રીજા ભાઈની કમાણીની ગરજ સારેછે.

આપણે ધારીએ, તો કમી ખર્ચે આપણા કાર્યવ્યવહાર સારી રીતે નિભાવી શકીએ. આપણે નિષ્કાળજી રાખીએ, તો તેમાં વધારો થાય. ન્યાં બચેરનો વરો હોય, ત્યાં એક મૂઠી કમીથી ઓછું ન પડે, અને એક મૂઠી વધારે નાખીએ, તો બે મૂઠી અથવા પાચેરનો ફેર પડે, વધારે કરીએ તે નકામું જાય. કહેવત છે, કે “બોલ્યું બહાર પડે, અને રાંધ્યું વરે પડે”, એટલે રાંધવામાં જે વધ્યું હોય, તેનો ઉપયોગ ગમે તે પ્રકારે કરી દેવામાં આવેછે; પરંતુ તેથી રોજ કેટલું તુકસાન થાય ? કેટલાક બેકાળજીથી લાણુમાં જેટલું પીરસાયું હોય, તેટલું રહેવા દે, અને જેટલું ખવાય તેટલું ખાઈને બાકીનું છાંડે છે. છાંડેલું અનાજ નકામું જાયછે. ઘરના કરતાંનાતમાં જમવાનું હોય, ત્યારે છાંડવાના હિસાબ રહેતા નથી. ઘણે ઠેકાણે ગાર મણુના

વરામાં બે મણનું છાંડીઉં (શાહુકારી) આવેછે. એથી ઘરઘણીને કેટલું નુકશાન થયે, તેનો જમનારા વિચાર કરતા નથી. લાડુમાં મણે પેણેા મણ ધી નાખવાનું ઠર્યું હોય, તેમાં શેર ઓછા કે શેર વત્તા ધીથી લાડુ બગડતો કે સુધરતો નથી; પરંતુ એથી મણે બશેરનો, અને ખાર મણના લાડુમાં ૨૪ શેરનો અથવા હાલને ભાવે સોળ રૂપીઆનો ફરક પડી જાય. એજ રીતે જ્યાં દશ શાક કરવાનો વિચાર થયો હોય, ત્યાં એક ઓછા કે એક વધારે શાકથી જમણની વાહવાહ થવામાં ફેર પડતો નથી, પણ ખરચની અંદર દશ વીશ રૂપીઆનો ફેર પડી જાયછે.

સમજી માળાપ પોતાની દિકરીઓને કરકસર કરવા ટેવ પાડે છે, અને તે વિષે શીખામણ પણ દેછે. સાસરે ગયા પછી રોજના રાંધણામાંથી મૂઠી મૂઠી ઠાઠીને એક છોકરીએ કોઠીએ ભરી રાખી હતી, તે દુકાળ પડ્યો ત્યારે બતાવવાથી, તેનાં સાસુ સસરો ઘણાં ખુશી થયાં, અને તેઓ દુકાળના દુઃખથી બચી ગયાં: એવી એવી વાતો છોકરીઓને કહેવામાં આવેછે. કરકસરની ટેવ કેમ પાડવી, તેને માટે આ વાત કરેછે. એક શાહુકારની પડોશમાં મુસલમાની રહેતી હતી. મુસલમાન રોજ મજૂરી કરીને ત્રણ ચાર આના લાવે, તે મુસલમાની ખરચી નાખે. રોજ મલીદો કે બીજું કંઈ સાઈં સાઈં રાંધીને ખાય. શાહુકારને ઘેર પોતાના પુત્રની જીવાન વહુ પહેલ-વહેલી આવી હતી, તે પેલી મુસલમાનને ઘેર બેસવા ઉઠવા ઘણી વાર જતી. શાહુકાર પેસાદાર છતાં તેને ઘેર રોજ સાદું ખાનપાન થતું. એક વાર વહુએ પોતાની સાસુને કહ્યું, કે આપણે ઘેર પેસા છતાં આપણે રોજ દાળ ભાત અને રોટલી જમીએ છીએ, અને આપણે પાડોશી મહેનત મજૂરી કરીને દહાડા કાઢે છે, તે છતાં તે રોજ મલીદો ખાય છે. સાસુએ આ વાત સસરાને કહી. સસરે જાણ્યું, કે ઉડાઉ મુસલમાનીના સહવાસથી વહુના વર્તનમાં બિગાડ થયે. મુસલમાની બીજી બધી વાતે બહુ સારી હોવાથી તેનો સહવાસ છોડાવવાની જરૂર નહોતી, તેમ તે છોડવાની સખ્તાઈ કરવાથી લાભને બદલે હાનિ થયે, એમ સસરાનું ધારવું હતું. તેણે આ વાત વિસારે

પાડીને કેટલીક મુદતે વહુને કહ્યું, કે આ પોટલી છાનીમાની મુસલમાનીની ઘંટી તજે ઘાલીને આવજો. એમાં પાંચ રૂપીઆ છે. મુસલમાની ગરીબ હોવાથી તેને એ રૂપીઆ બહુ કામના થઈ પડશે. ઉપાડી રીતે આપીએ તો તે તે એવી નથી, માટે આ યુક્તિ કરવાની છે. મુસલમાની સાથે બહેનપણું હોવાથી વહુ ખુશી થઈ, અને લાગ જોઈને પેલી પોટલી ઘંટી તજે મુકી આવી. મળસ્કે મુસલમાની ફળવા લાગી, તો પેલી પોટલી તેને પગે અથડાઈ. પોટલી છોડીને જોયું, તો તેમાંથી પાંચ રૂપીઆ નિકળ્યા. એ પોટલી ક્યાંથી આવી, કે કેણુ મુકી ગયું, તેની એને બિલકુલ ખબર નહોતી. તે સમજી કે ખુદાએ મારાપર મહેર કરી. એ પૈસાનું શું કરવું, તેના વિચારમાં તે પડી. પોતાના અંગે દરદાગીના ન હોવાથી હાથની માઠીઓ કરાવવાનો તેણે નિશ્ચય કયો. સોનીને પૂછતાં માઠીઓ (રૂપાની) તું ખરચ રૂ. ૧૦ કરતાં કમી થશે નહીં, એમ જણાવ્યું. પાંચ રૂપીઆ ખૂટયા, તે મેળવવા સારૂ તેણે નિશ્ચય કયો, કે ધણી જે કમાઈ લાવેછે, તેમાંથી રોજ દોઢ બે આના બચાવવા, એટલે દોઢક માસમાં ખૂટતા પાંચ રૂપીઆ ભેગા થશે. તેણીએ તે દિવસે મલીદો ન કરતાં માત્ર ખીચડી બંનાવી. ધણીએ જમતી વખતે કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલી, ખુદાએ મને રૂ. ૫) ઇનાયત કર્યા છે. મારે હાથે માઠીઓ નથી, તે કરાવતાં રૂ. ૧૦) ખરચ લાગેછે, માટે મારે પાંચ રૂપીઆ હરેક રીતે ભેગા કરવા જોઈએ. ખીચડી રોટલા ખાઈને શુભરો કરીશું, તો પાંચ રૂપીઆનો ઉગારો જલદી થશે, અને માઠીઓ કરાવી શકાશે. તેણીએ ધારેલી મુદતમાં રૂપીઆ બચાવી માઠીઓ કરાવી. એકલી માઠીઓ હાથે ઘાલતાં કાન, કેટ ને પગ ણાંડા દીસવા લાગ્યા, તેથી બીજા દાગીના કરાવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ. બાઈ સારૂં સારૂં ખાવાનું ભૂલી ગઈ, અને દાગીનાની સાલએ પૈસા બચાવવા લાગી. આથી તેને કમર કરવાની દેવ પડી. શેઠની વહુ રોજ મુસલમાનીને ઘેર આવતી. ખાવા પીવાની બાબતમાં તથા મુસલમાનીના વિચારમાં થયેલો ફેર તેના જોવામાં આવ્યો. કેટલીક મુદતે શેઠે વહુને પૂછ્યું, હિંમ બેટા ! હવે તમારી બહેન-

પણી મલીઠા કરે છે કે નહીં ? શેઠના કહેવાનો મરમ વહુ સમજી ગઈ, અને કરકસરની જરૂર સળધે તેની ખાત્રી થઈ.

ઉપરની વાત ઉપરથી જનસ્વભાવ સળધે એક ખીજી તત્ત્વ નીકળે છે, તે એ, કે માણસ જેમ ગરીબ તેમ તે પૈસાની ઓછી દરકાર રાખે છે, અને તેથી તેનામાં ઉડાઉપણુ આવે છે. તપાસ કરીશું, તો આ વાતની ખાતરી સહેજ થશે ગામડામાં જાઓ અને ત્યાંના ગરીબ લોકોની રહેણી કરણી જુઓ તેઓ કાલનો વિચાર ભાગ્યેજ કરે છે “મજ્યા ત્યારે મીર, નહીં તો ફરીર”, એ રીતની તેમની વર્તણુક હોય છે. ખજાના દાણાના ઢગલા થાય છે, ત્યારે તેમની નજર ફાટે છે તેઓ દાણા જોઈને છલકાઈ જાય છે, તેથી તેમને માટે કહેવાય છે, કે “ઢાળલીમાં ધાન (ધાન્ય), ઢાકણીમાં ધાન, ધાન ! ધાન !! ને ધાન ” !!! માફ સાફ ખાવા પીવામાં તેઓ કેટલા દાણા સપાટામાં ગુમાવી દે છે. સારા સારા કપડા લૂત્તા મેળવવા તત્પર થાય છે. માગણુ વસવાયા, ગામોટ વગેરે જે ખર્ચે આવે, તેને ઉદાર દીલથી આપવા ઘટે તે કરતા વધારે દાણા આપી દે છે માગતા પેટે શાહુકાર મોટો ભાગ લઈ જાય છે, અને સરકારતુ મેહિયુલ ભરવા માટે મોટો ભાગ વેચી મારવો પડે છે, તેથી ખજાનાતુ થોડુંજ ધાન્ય કાઢીએ જઈ પડે છે, અને “આવી હોળી ને પરવાયાં કોળી”, એ વાળી વાત થાય છે ઉનાળામાં તેમને અર્ધું ભુખમરો વેઠવો પડે છે, અને ઓમાસાને માટે વાણીઆને ઘેરથી સવાયા દોઢા આપવા કરીને દાણા લઈ આવવા પડે છે ગામડામાં જે ખેડુત પાસે પૈસા હોય છે, તેઓતુ વર્તન આવુ હોતુ નથી તેઓ આપ લે માનવીને કરે છે, કેમકે તેઓ પૈસાની કીંમત સમજે છે, અને ભવિષ્યની કાળજી રાખે છે.

શાહુકાર નવો ગુમાસ્તો રાખે છે, ત્યારે પ્રથમ તેને શાક લેવા મોકલે છે, અને તે ઉપરથી તે કેવો નિવડશે, તેની પરીક્ષા કરે છે તે જો કાળજીવાળો ન હોય, તો જો ચાર દુકાને ફરીને ભાવ નક્કી કરતો નથી, અથવા મારા નરમા કે તાજા વાસી શાકની તજવીજ કરતો

નથી; કાઠીઓ જોખવામાં કંઈ ગરબડ કરે છે કે નહીં, તે તે જોતો નથી. જો તે કાળજીવાળો હોય તો આ સર્વ વાત પર ધ્યાન આપે છે, એટલું જ નહીં, પણ શાક લીધા પછી પૈસા આપતી વખતે એકાદ લીધું મરચું, કે જે તરણાં કોથમીરનાં માગી લે છે. કોઈના મનમાં એમ આવશે, કે એકાદ મરચાથી કે જે તરણા કોથમીરથી શું ભરાઈ જવાનું હતું ? પરંતુ " કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય ", એ કહેવત યાદ રાખવી જોઈએ. એકાદ મરચાની કે જરા કોથમીરની કંઈ વિશાત નથી. પણ એથી લાવનારની કાળજી અને કરકસરની ટેવ જણાઈ આવે છે. પાઈ પાઈ કરતાં પૈસા થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

જેના ઘરમાં કરકસરની ટેવ નથી, તેના ઘરમાં બિગાડ ઘણો થાય છે. જીલને વશ ન રાખીએ, તો તે પેઢી પડે છે. ખાધાથી ખતના ખાલી થઈ જાય છે. મિષ્ટાન્ન ખાવાથી દિવસ જાય છે, અને સાદું ખાધાથી પણ દિવસ જાય છે. મિષ્ટાન્નથી વધારે ખર્ચ થાય છે, આજસ આવે છે, અને શરીર બગડે છે. સાદા પણ શુભકારી ખોરાકથી જે લાભ થાય છે, તે મિષ્ટાન્નથી થતા નથી. જેમ તમે બચ્ચાંને વધારે મીઠાઈ મેવા ખવડાવો, તેમ તેઓ નબળાં થતાં જાય છે. જેમ તેમને હાલથી જાહે ખવડાવો, તેમ તેઓ ગળચાઈ જાય છે. માટે ખાવાપીવામાં પણ હાલ જોઈએ. ટેવ જેવી પાડીએ તેવી પડે છે. "અહારને જીંધ વધારીએ તેમ વધે છે", "અહાર મારે કે ભાર મારે"; એવી કહેવતો ચાલે છે, તે નિરર્થક નથી. કહેવાની મતલબ એવી નથી, કે સાફ જમણુ કોઈ વાર કરવું નહીં, કિંવા કસરત વડે કે શરીરની વૃદ્ધિને લીધે વધારે ખોરાકની જરૂર છતાં અહાર વધારવો નહીં.

કરકસર કરવાની ટેવ પૈસાની લાલચથી પડે છે. પૈસાનો થોડો સંગ્રહ થાય, તો તે વધારવાનું મન થાય છે. લાલચ જો વધી પડે, તો તે કંજુસાઈના ઘરમાં જાય છે, માટે તેને હાલમાં રાખવી જોઈએ. તેને હાલમાં રાખવા સાફ તેમ ઉડાઉપણું અટકાવવા સાફ પૈસાનો

સદુપયોગ શીખવેા જોઈએ. છોકરાંને ગજવાખરચ મળતું હોય, તેમાંથી તે થોડું બચાવે, અને બચાવેલામાંથી કેાઈ ગરીબ વિદ્યાર્થીને લેખણ, ચાહી કે કાગળની ખરી જરૂર હોય, તે અપાવવામાં આવે, તો તેનામાં કરકસર અને પરોપકાર એવા બે સફળ પ્રવેશ કરે. સ્ત્રીઓને હાથખરચી કે અમુક કાર્યનિમિત્તે પૈસા મળતા હોય, તેમાંથી તે પોતાને જરૂરી એવી જણસો સંપાડે, કે કાર્ય કરે, તેની સાથે તેમાંથી કંઈ બચાવીને તે દાનધર્માદામાં ખર્ચે, એવી ટેવ પાડવામાં આવે, તો તે “ એક પંથ ને દો કાજ ” જેવું થઈ શકે.

ઘરમાં કરકસરની અને સુવ્યવસ્થાની ટેવ પાડવી હોય, તો સારો માર્ગ એજ છે, કે ઘરના ખરચખૂટણનો અડસટ્ટો (બજેટ) પહેલેથી તૈયાર કરવો, એટલે કયી બાબતમાં કેટલું ખર્ચ કરવાતું, તે ઉત્પન્ન અને જરૂરીઆત ઉપર આધાર રાખી નક્કી કરવું, અને જેમ બને તેમ તેનો અમલ થાય, એવી ગોઠવણ રાખવી. પરચૂરણ ખરચની જે રકમ નક્કી થાય, તે સ્ત્રીને કે જે ઘરની વ્યવસ્થા ચલાવતું હોય તેને, દર મહા એકદમ આપી દેવી. એ રકમમાંથી કરકસર કરીને જે બચાવવામાં આવે, તે તેનું—વ્યવસ્થા કરનારનું—થયે, એમ ઠરવું હોય, તો તે કરકસર કરી પૈસા ફાજલ પાડવા માટે જરૂર મહેનત કરશે. જેમ રાજ્યને માટે અડસટ્ટાની જરૂર છે, તેમ હરેક સંસ્થાને માટે અને ઘરને માટે પણ તેની અગત્ય છે. અડસટ્ટાની રકમના પ્રમાણમાં અણધાર્યા ખરચને માટે કંઈ રકમ રાખી હોય, તો અડસટ્ટાનો અમલ કરવામાં થોડીજ અડચણ આવશે.

આપણે અહીં પહેલાં દાણાફણી ભરી રાખવાનો રિવાજ હતો. આગગાદી થવાથી એ રિવાજ કમી થતો ચાલ્યોછે, પરંતુ તેની વિશેષ જરૂર ગયા વર્ષના દુકાળ વખતે જણાઈ હતી. એક વર્ષ વધારેની ખરચી બનતા સુધી ભરી રાખવી, એ દુકાળને માટે તૈયારી રાખવા બરાબર છે. જેઓ એક વર્ષનો પણ સંગ્રહ કરી રાખેછે, તેઓને રોજનો કે ન્યારે જોઈએ ત્યારે રૂપીઆ અરધાનો સરસામાન લાવનાર કરતાં કિંશયત થાયછે. થોડે થોડે માલ લાવવાથી તે મોંઘા પડેછે, કેમકે મોસમ વીત્યા પછી તેનો ભાવ ચઢી જાયછે. વખત

બેવખત બજારથી સામાન લાવતાં તે મનપસંદ મળતો પણ નથી. વેપારીઓ દાણાફણીમાં ભેળસેળ કરેછે, કણકી કેરમું ભેંઈએ તે પ્રમાણે કાઢતા નથી, અને ઓછું, પાતળું કે સડેલું અનાજ સારા અનાજમાં ભેળવેછે. થોડું લેવા કરતાં સામઢું લેવાથી સરતું પડેછે, એ વાત સૌના બાણવામાં છે.

કેટલાક એમ સમજેછે, કે સોંધો માલ લેવાથી કિંદાયત થાયછે. સોંધું તે આખરે મોંધું પડેછે, એ વાત તેઓ ભૂલી જાયછે. સોંધો માલ સારો ન હોય, કેમકે સારો હોય, તો તે સોંધો મળે નહીં. શાકભાજી સોંધી લાવીએ, તો તેમાંનો કેટલોક ભાગ ઘરડો ને સડેલો નીકળે, તે ફેંકી દેવો પડે. જે ભાગ ચીમળાએલો હોય, તે રાંધવામાં નાખવાથી શાકનો સ્વાદ બગડે. દાણાફણી સસ્તા લાવીએ, તો તેમાંથી કણકી, નાકાં, ફેતરાં, ગાંનાં, કાંકરી, રેતી વગેરે બહુ નીકળે, તે કાઢી નાખીએ, તો બાકીનો ભાગ મોંધાજ પડે. વળી અનાજની જાત સારી ન હોય, તેથી તે ખાતાં પણ કંટાળો આવે. “ જે આંખને ન ગમે, તે મોંને ગમતું નથી. ” જે ખાવાની રૂચી થતી નથી, અથવા જેથી અણુગમે થાયછે, તે શરીરના પોષણને ભેંઈએ તેવો લાભ આપે નહીં. કપડાંલત્તાં કે ઘરવાખરાનો સરસામાન સોંધો લેવા જઈએ, તો તે ટકાઉ ન હોય. કદાશ ઉપર ઉપરથી દેખાવડો હોય, તો તકલ્લી હોય. જો તે થોડી સુદતમાં ફાટી, તૂટી કે ભાગી જાય, તો ખીજી વાર ખરીદી કરવાની વહેલી જરૂર પડે; એટલે “ ભુંડી રાંડે બમણા વરા ” જેવું થાય.

જેનો હાલ ખપ ન હોય, તે ખરીદવું નહીં, અને જેની જરૂર ન હોય, તે લેવું નહીં. આ નિયમ કરકસરને માટે જરૂરનો છે. કોઈ ચીજ સસ્તી મળેછે, એમ જાણી તે ખરીદવાની ઇચ્છા ધણીને થાયછે. એ વખતે વિચાર કરવો કે એની આપણને જરૂર છે કે કેમ, અને તે હાલજ ભેંઈશું કે કેમ ? જે માલનો ખપ લાંબી સુદતે પડવાનો હોય, તે હાલ ખરીદવાથી ઘરમાં પડયો પડયો બગડેછે, એટલે તે સડી જાયછે, બેસી જાયછે, વાંતરી બગાડેછે,

કે રંગે ઝાંખો પડી જાય છે. જ્યારે વાપરવા કાઢીએ, ત્યારે તે અણુ-ગમો આપે છે. ખરચેલા રૂપીઆની વ્યાજખાધ લાગે, એ તો જૂદીજ. જેનો ક્યારે પણ ખપ પડવાનો ન હોય, તે વસ્તુ ખરીદવી નહીં. ઘણીવાર માણસ હરાજમાં જાય છે, અને ત્યાં જૂદી જૂદી વસ્તુઓના જથ્થા સામટા હરાજ થતા હોય, તેમાંથી એકાદ જથ્થાની માગણી કરે છે. જથ્થામાં કેટલીક વસ્તુઓ કામમાં આવે એવી હોય, અને કેટલીક પોતાના ખપની ન હોય, તોપણ જયો સસ્તામાં જાય છે, જાણી તે લઈ લે છે. ન ખપની વસ્તુઓ વેચવા જતાં ખોટ ખાવી પડે છે, કે ઘરમાં રાખી મૂકતાં તેઓ નકામી જગા રોકે છે. એવી વસ્તુઓ ખાદ કરતાં ખાકીની કામની વસ્તુઓ ઉપર જો આપેલી કીમત ચઢાવીએ, તો વખતે તે નવી લાવવા કરતાં પણ મોંઘી પડે છે. સહેજ સસ્તો લાવ પડતો હોય, અને પસંદ પડે, તો ખાયડીઓ ઘણી વાર પહેરવાનાં કપડાં જથ્થાખંધ ખરીદી લે છે. એથી રૂપીઆની નકામી રોકાત થાય છે, અને કપડાં લાંબી મુદત પડી રહેવાથી ખરાબ થાય છે.

જલ્પશબાવ ઉધારે લાવવાની ટેવ કરકસરની વિરુદ્ધ છે; કેમકે ઉધારે આપનાર માલ મોંઘો આપે છે. જો પૈસા વહેલા મળવાની તેને પતીજ ન પડે, તો તે લાવમાં સવાઈ દોડી કરે છે. વધારે મુદત મુધી નાણાં ન મળે, તો તે વ્યાજ લેવા પણ ઉલો થાય છે. એ શિવાય હલકા વેપારીઓ નામામાં ગરબડ કરીને ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોને છેતરે, તે જૂદાં. બજારમાંથી ઉધાર માલ મળે જતો હોય, તો મંગાવનાર કેટલીક વાર ખપ ઉપર નજર ન રાખતાં વારે વારે મંગાવે છે, અને છેવટે જ્યારે વેપારીનો આંકડો (ખીલ) આવે છે, ત્યારે તેની ઝાંખો બોચીએ જાય છે.

ખરચખૂટણનો મુખ્ય આધાર પેદાશ ઉપર છે. ખીજાતું જોઈને જેઓ ગલ ઉપરાંત ખરચ કરવા જાય, તેઓને ઉકાઉ ગણવા જોઈએ. “લાંબાની વાદે દૂકો જાય, તો મરે નહીં તો માંદો થાય”, એ કહેવત તેમને લાગુ પડે. જેઓની કમાણી સારી છતાં “ ચમડી

તૂટે પણ દમડી ન છૂટે ", એ રહેણી રાએ, તેઓ કંબુસમાં ખચે, અને છતે પૈસે દુઃખ લોગવે. પરંતુ દરેક હાલતમાં કરકસરની ભારે જરૂર છે. " પૈસો ક્યાં ગયો, ને ક્યાં આવ્યો ", તેની જેઓ કાળજી રાખતાં નથી, તેઓ સારી હાલતમાં આવી શકતાં નથી.

પ્રકરણ રજુ.

ખાનપાન.

હિંદુઓનો ખોરાક સામાન્ય રીતે સાદો અને કિંદ્રાયતલરેલો હોવાથી તે વિષે બહુ કહેવાની જરૂર નથી. ગરીબ માણસ મહીને બે ત્રણ રૂપીઆમાં, સાધારણ માણસ ચાર પાંચ રૂપીઆમાં, અને શ્રીમંત દશ રૂપીઆની અંદર પોતાનું ખાવાનું ખરચ કાઢી શકે. ગરીબ લોકો શાક પાનનું મોં કોઈ વારજ ભુજેછે, અનાજ સસ્તી કીમતનું વાપરેછે, અને ઘેંસ રાળડી, દાળ રોટલા, કે ખીચડી જેવી વાનીઓથી તેઓ સંતુષ્ટ રહેછે. સાધારણ માણસ ભાત દાળ ને રોટલા કે રોટલી, અને કોઈ કોઈ વાર શાક મળવાથી સંતોષ પામેછે. સારી સ્થિતિના લોકોમાં ઘી તેલનો વાપર વધારે થાયછે, અને શાક દૂધનો ઉપયોગ વિશેષ થાયછે. પાનની અંદર તો બધાએ વગર પૈસાનું ઠંડું પાણી વાપરે છે.

જે દેશોમાં કે લોકોમાં માંસ મહિરા વપરાયછે, ત્યાં ખાનપાનનું ખરચ ઘણું વધારે થાયછે. ઉંચામાં ઉંચા જમણની પત્રાળીનો આપણને એક રૂપીઆ કે કવચિત્તે બે રૂપીઆ પડેછે, ત્યારે માંસાહારી લોકોને એક ઉંચામાં ઉંચા ભાણાનું ખરચ તેથી આઠ દશ ઘણું થાયછે, અને જો તેની સાથે ઉંચી જાતના શરાબ વપરાય, તો ખરચનો સુમાર પણ રહેતો નથી. આપણી વીશીમાં રાજના ચાર આના આપ્યાથી ચાલેછે, ત્યારે વિલાયતની ઉંચી વીશીઓ (હોટલો) માં રાજનો એક પાઉંડ (પંદર રૂપીઆ) કે વધારે આપવું પડેછે.

આપણા લોકોનું ખરચ આટલું ઓછું છતાં દેશમાં ગરીબી ચા

માટે રહેતી હશે, એવો પ્રશ્ન કોઈ વાર થાય છે. જેમ આપણું ખરચ
 ઓછું છે, તેમ આપણી પેદાશ પણ ઓછી છે. વિલાયતમાં એક
 મનુર જ્યારે રોજનો રૂપીઓ કે વધારે કમાય છે, ત્યારે આપણા
 મનુરને ત્રણ ચાર આના માત્ર મળે છે. સાધારણ વેપારીઓ આપણે
 અહીં વર્ષમાં બસે ચારસે રૂપીઆ માંડ કૂટી કાઢે છે, ત્યારે વિલાય-
 તના તેવા વેપારીઓ તેથી દશ પટ કમાય છે. આપણે પાંચ સાત
 રૂપીઆ કારા આપવાથી ચાકર નોકર મેળવી શકીએ છીએ, પણ
 વિલાયતમાં તેવા ચાકર નોકરને માટે પચીશ ત્રીશ રૂપીઆનો પગાર
 આપવો પડે છે. આપણે અહીં એક ઉપશિક્ષક (આસિસ્ટન્ટ) પાંચ
 રૂપીઆના પગારે નોકરી કરે છે, ત્યારે વિલાયતમાં તેવો શિક્ષક
 અઠવાડીઆના પાંચ રૂપીઆ આપતાં પણ મળી શકતો નથી. વળી
 એક ખીલ વાત એ લક્ષમાં રાખવાની છે, કે આપણા કુટુંબોમાં
 કમાનાર એકાદ હોય, અને ખાનાર ઘણાં હોય, પાંચ રૂપીઆનો
 ઉપશિક્ષક પરણેલો હોય, અને વખતે તેને પેટ છોકરાં પડ્યાં હોય.
 કોઈ વાર તેને વૃદ્ધ માળાપને પાળવાની જરૂર પડે છે. આ કરતાં પણ
 વિશેષ વાત એ છે, કે દરેક હિંદુને ખીલે ખરચ બહુ માગી નાખે છે.
 એ વિષેનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે.

આપણી હવાને સાદો ખોરાક માફક છે. સાદો ને શુભકારી
 ખોરાક શરીરના પોષણને માટે યોગ્ય ગણાય છે. અન્ન અને શાક
 સાલના ખોરાક કરતાં માંસનો કે જાંતેના મિશ્રણનો ખોરાક બળવાન
 છે કે નહીં, એ વાત વિવાદિત છે, તેની લાંબગડમાં આપણને પડવાની
 જરૂર નથી. આપણા આલતા ધર્મને અનુસરીને આપણે અનાજ
 ઉપર જીવીએ છીએ, તે બરાબર છે. એકલા અનાજના ખોરાકથી
 મનુષ્યજાત નબળી પડે છે, એ વાત માન્ય કરવા જેવી નથી. પરંતુ
 અનાજનો ખોરાક ખાવો, તે પુષ્ટીકારક હોવો જોઈએ. ઘી, દૂધ, દહીં
 વગેરે પ્રાણીજન્ય ખોરાક બળવાન છે, માટે તેનો શક્તિ પ્રમાણે
 સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અનાજમાં પણ ઘઉં, ચણા, અડદ,
 તુવેર વગેરે વધારે પુષ્ટીકારક છે, માટે તે વધારે વાપરવાનો વહિ-

વટ રાખવો જોઈએ. જેમને તન મનની મહેનત વધારે, તેમના ખોરાક પાછળ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઘણી વાર માખાપ છોકરાંને લુપ્પું કે ટાકું શીજી ખાવા આપીને નિશાળે મોકલે છે, તે બહુ ખોટું કરે છે. સારા ખોરાક વગર અને મનની બહુ મહેનતને લીધે વિદ્યાર્થીઓ શરીરે લયડી જાય છે, તેથી કાંતો તેઓ ઠેઠ સુધી પોતાનો અભ્યાસ ભરી રાખતા નથી, કે કાંતો તેઓ છાત્રગી પર્યાંત શરીરે દુઃખી રહે છે, કે જીવાનીમાં જ મરણ પામે છે. જેમ શુભકારી ખોરાકની જરૂર છે, તેમ તે તાજે વાપરવાની જરૂર છે. સડેલું કે વાસી અનાજ નુકશાન કરે છે. ખેરાં રાંધવાની આજસે ઘણી વાર છોકરાંને ટાકું શીજી ખવડાવે છે. ઉનાળામાં સવારનાં દાળ ભાત સાંજે ઉતરી જવાનો સંભવ છે, તે છતાં તેનો વાપર વાળુ વખતે થાય છે, એટલું જ નહીં, પણ કેાઈ વાર વધેલા ભાત ખીજે ત્રીજે દિવસે પણ વધારીને ખાવામાં આવે છે.

નિયમિત વખતે ખાવાથી વધારે લાભ થાય છે. પરંતુ આપણે અહીં કેાઈપણ ખામતમાં વખતનો હિસાબ જ કયાં હોય છે ? આપણા મૂળનો રિવાજ મધ્યાને જમવાનો અને રાતના આઠ નવ વાગ્યે વાળુ કરવાનો (શ્રાવણમાં સૂર્યાસ્ત અગાઉ) છે, પરંતુ અમે છ રાત્રી થયા પછી જમવાનો વખત ૯-૧૦ વાગતાનો કસ્ટોમમાં અને શહેરોમાં આલુ થયો છે. જમવાનો વખત બે કલાક ઘટાડ્યો, પરંતુ વાળુનો વખત કાયમ જ રહ્યો, એટલે બે જમણમાં અંતર વધ્યું; તેથી વચમાં કંઈપણ ખાવાનું ન મળે, તો પ્રકૃતિને નુકશાન થવાનો સંભવ છે. જ્યાં વખતસર કામે જવાનું હોતું નથી, ત્યાં ખાવાનો નિયમ સચવાતો નથી. રાંધનાર પરવારે ત્યારે કે મરણમાં આવે ત્યારે દેવતા પાડે, અને જ્યારે રસોઈ તૈયાર થાય ત્યારે જમવાનું મળે; એટલે એક દિવસે ૧૧ વાગે, તો બીજે દહાડે ૧૨ વાગે, અને ત્રીજે દહાડે ૧ વાગે જમવાનું થાય. એ જ રીતે સાંજે આઠને બદલે નવ દશ પણ વાગે. ખાઈને તુરત સુવાથી પાચન ક્રિયાને હરકત પહોંચે છે, એ વાત જોવામાં આવતી નથી. વળી જો માણસો વાતે વળ્યા હોય, કે કામમાં રોકાયા હોય, તો તૈયાર રસોઈ ટાઢી ધોરી આ

થઇ જાય, તો પણ તે જમવા ન ઉઠે. ટાઢી ને ડીંગરાઈ ગએલી રસોઈ ભાવતી નથી, અને તેથી તે ઓછી ખવાયછે. જોઈએ તે કરતાં ઓછો ખોરાક લેવાથી શરીરને નુકસાન પહોંચે.

આપણે અહીં જ્યાં મધ્યાને જમવાનો રિવાજ છે, ત્યાં લોકો, અને ખાસ કરીને ખેરાં છોકરાં સવારમાં કંઈ પણ ખાયછે. અંગ્રેજ લોકોમાં જેમ ચાર વખત ખાવાનો રિવાજ છે, તેમ આપણે અહીં પણ તેવો રિવાજ ગામડામાં ને કાઠીઆવાડમાં છે, સવારે ટાઢા રોટલા, દૂધ કે છાશ અથવા કાચું કેરૂં (પાપડ પૌઆ, મઠીઆં આદિ), કે વસાણાના કિંવા ખીજી જાતના કરી રાખેલા લાડુ ખાવામાં આવેછે. એને શિરામણ કહેછે. બપોરના અનેક વાનીઓ કરવામાં આવેછે; અને તે ખોરાકને જમણ કહેછે. પાછલે પહોર કાચું કેરૂં ખાયછે, તેને ડુંગો કહેછે. સાંજે રોટલા, દશમી કે પૂરી, શાક દૂધ સાથે, કિંવા ગામડામાં ખીચડી ને કઢી ખાવામાં આવેછે, તેને વાળુ (કે વ્યાળુ) કહેછે. સાંજનો ખોરાક જમણ કરતાં સાદો હોયછે. દશ વાગે જમવાનું થવાથી, સવારમાં ખાવાનો રિવાજ બહુ કરીને નીકળી ગયોછે. તેને ઠેકાણે સુખી લોકોમાં ચા, કાફી, કેકો વગેરે પીવાનો ચાલ વધતો ચાલ્યોછે. ભૂખે પેટે એકલું ચા આદિનું ગરમ પાણી હાનિકારકછે. એની સાથે કંઈ પણ ખોરાક ખાવો જોઈએ. સાત આઠ વાગે ચાની સાથે ખોરાક ખાય, અને બે કલાક પછી જમવાનું હોય, તો તેથી પણ નુકસાન થાયછે. કેટલેક ઠેકાણે ચા, કાફીનો ઉપયોગ દિવસમાં અનેકવાર થાયછે. એથી લાભને બદલે હાનિ થાયછે; એવું વઘો (દાકતરો) તું મત છે. જે ખરચ ચા, કાફી આદિ પાછળ થાયછે; તે ખોરાક પાછળ વધારીને થઈતી જાતનો ખોરાક ખાવામાં આવે, તો કેવું સારું !

ખોરાક જેમ નિયમિત વખતે અને વધારે વાર ખાવાની જરૂર છે, તેમ તેનું વજન પણ બનતા સુધી એક સરખું રાખવું જોઈએ. જ્યારે ખોરાક સ્વાદિષ્ટ થાયછે, ત્યારે આપણે તે બહુ ખાઈએ છીએ. એવો ખોરાક મૂળે ભારે હોય, અને તે વજનમાં વધારે લેવાય, તો

નુકશાન ઠયો વગર રહે નહીં. ઉંચાં જમણુ ઘણી વ્યક્તિઓને માટે કરવાનાં હોય, ત્યારે તે સાંજના કરેછે. અનેક જાતનાં શાક, લાલ્યાં અને મિષ્ટાન્ન સાંજે ખાવાથી અપચો થાયછે. નાનાં બાળકને કેટલીટ વાર માતાઓ બહુ ગળ્યાવેછે, તે એવા હેતુથી, કે મારો છોકરો જલદી માતોતાતો થઈ જાય, પણ એ ભૂલ છે.

જમતી વખતે ઉતાવળ બહુ કરવામાં આવેછે. જેને જમતાં વાર લાગેછે, તેની હાંસી થાયછે. જે વધારે જલદી જમી રહે, તે પોતાની બહાદુરી સમજેછે. કોઈ વાર જલદી જમવા માટે વાદ વડાયછે. પાંચ દશ મિનિટમાં કે પા કલાકમાં જમવાનું કામ પૂરું થાયછે. “આ તો જમણુવાર છે; જમણુ ધાડ નથી ”, એમ લોકો કહેછે ખરા, પણ તે પ્રમાણે વર્તન રાખતા નથી. “ થાયછે, કંઈ વરસાદ આવેછે કે ઉતાવળ કરીએ ”, એમ કહેવામાં આવેછે, પરંતુ ખાતી વખતે જણે ધાડ પડવાની હોય, કે વરસાદથી લીંબવાની ધારતી હોય, તેમ ખાવાની વેઠ ઉતાવળે ઉતારી દેવાયછે. મોટે કોળીએ આ-બ્યું ન આબ્યું કરીને ગળી જવાથી પાચનક્રિયા મંદ પડેછે, કેમકે તેને માથે ખમણો બોલે પડેછે, અને મોંમાંની જે લાળ ધીમે ધીમે આવવાથી કોળીઆ સાથે લળીને પાચનને મદદ કરેછે, તે લાળ જોઈએ તેટલી કોળીઆમાં લળવા પામતી નથી સાહેબ લોકો જમવામાં કલાક, બે કલાક કે તેથી પણ વધારે વખત ગાળેછે, તે અનુકરણીય છે.

જમતી વખતે આનંદ જોઈએ. જ્યેન મનથી ખાધેલું પચતું નથી, ઘણું ઠંડાણે જૈરાં છોકરાં સાથે જમવા બેસતાં નથી. સારી ને ગમત પડે એવી વાતોચીતોના તડાકા ચાલતા નથી. કોઈ ગાઈ વજાડીને આનંદ ઉપજાવતું નથી. હાસ્યવિનોદનો પણ અભાવ હોયછે. એવી ઉલટું, કેટલેક ઠંડાણે ગમે તે વાતનાં ખોતરડાં કાઢીને, કે ખાવાપીવામાં વચકાં પાડીને, સ્ત્રી પુરૂષો એવી વખતે લડી ઉઠેછે. નાનાં છોકરાંને પ્રથમ ખાવા ન આપવાથી તે રોડકળ કરેછે. રસોડું નજીક હોવાથી ઘૂણીએ આંખો પૂરાઈ જાયછે. નજીક ચોક હોય, ત્યાં એકવાડને લીધે માંખો જણુજણુ કરેછે, અને પાસે આવીને જમનારને ત્રાસ આપેછે.

પાનની અંદર પાણી ચિવાય બીજું કંઈ હિંદુઓ બહુકરીને વાપરતા નથી. પાણી ઠંડું પાડવાને બરફનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે, પણ બરફથી ઠંડું કરેલું પાણી શરીરને નુકસાન કરે છે, એવું હાલ અમેરિકાના કેટલાક વિદ્વાન દાક્તરોનું મત થયું છે. ઘણા અધિકારીઓ અને શેઠશાહુકારો બરફની સાથે સોડા, લેમોનેડ, વગેરે જેને ઠંડાં પાન (Cold drinks) કહે છે, તે વાપરવા લાગ્યા છે. પહેલાં આપણે અહીં ઉનાળામાં શરબદ વાપરવાનો ચાલ હતો, તેને ઠેકાણે આ ચીજો વપરાય છે. ઉનાળામાં ઠંડકને માટે, કે બહુ જમવા માટે, કે બે ઘડી આનંદ કરવાને માટે, લાંગ પીવાનો રિવાજ કેટલાક લોકોમાં છે, પરંતુ તે કેફી વસ્તુ હોવાથી નિંદા ગણાય છે.

હવે ઠંડા પાનને બદલે કેફી પાનની વાત કરીએ, કેમકે તે મોટા મહત્વની બાબત છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં કેફનો નિષેધ છે. તેની નિંદા ઠામઠામ બહુ કરવામાં આવી છે, અને તે મોટા દુર્ગુણમાં લેખાય છે. એમ છતાં જેઓ કેફ કરે છે, તેઓ શાસ્ત્ર ઉપર પગ મૂકે છે, એમ સમજવું. કેટલાક કહે છે, કે આપણા ઋષિઓ સોમવલ્લિના રસનું પાન કરતા, અને સોમપાનની વાત વેદોમાં વારંવાર આવે છે. સોમરસ દારૂ જેવો કેફી નહોતો, અને તેનો ઉપયોગ ધર્મ પ્રસંગે કોઈ વાર થતો. ઋષિઓ સોમપાન કરતા, માટે આપણે દારૂ પીવો, એ દલીલ બરાબર નથી. કેટલાંક કાર્ય સત્યુગમાં થતાં, તેનો કળિયુગમાં નિષેધ છે. વળી જે કાર્યો પૂર્વે થતાં તે સારાં ન હોય, તોપણ તેનું અનુકરણ કરવું, એ વાજબી નથી. જેઓ ઋષિઓના દાખલા સોમપાન કે માંસાહાર માટે આપે છે, તેઓએ ઋષિઓનાં જે જે શુભ વર્તનો હતાં, તે પ્રથમ આચરવાં જોઈએ.

આપણે અહીં અંગ્રેજી રાજ્ય આબ્યું, તે અગાઉ અશ્રીણ, લાંગ, ગાંજો, માજમ, આકુદી, તાડી, અને મહુડાનો દારૂ, એ પદાર્થો કેફને માટે વપરાતા હતા. રજપૂત, ગરાશિયા કે તેવા વર્ગના લોકો બહુ કરીને અશ્રીણનો અને મહુડી દારૂનો ઉપયોગ કરતા.

વૃદ્ધ કે ઉધાનવાળા દવા તરીકે અશીષુ લેતા. કોઈ શોખી લોકો પશુ અશીષુના કચુંખાપાણી કરતા. ઉંચ વર્ણમાં જેઓ વંદી જતા કે કુસંગમાં પડતા, તે છાની રીતે દારૂ તાડી પીતા. ભાંગનો ઉપયોગ થોડો થતો. ગાંબનો ઉપયોગ વઠેલા લોકો, કે ભેગી વેરાગીઓ કરતા. માજમ આકુદીનો ઉપયોગ સહેલાણીઓ, કે વધારે જમવાની હાલચે ખીબ કેટલાક કરતા. તાડીનો ઉપયોગ નીચ જાતિમાં એટલે કેળી, ભીલ, નાયકડા, ખાવયા વગેરેમાં વિશેષ થતો. એવા લોકોમાં મહુડી દારૂ પણ વપરાતો. આ શિવાય વામભાર્ગીઓ ધર્મને બહાને દારૂને એક ' મકાર ' તરીકે વાપરતા.

એમ છતાં, ઉંચ વર્ણનો ઘણો મોટો ભાગ કેફી ચીજથી વિરક્ત રહેતો. કોઈને દવાને માટે દારૂ જોઈએ, તો તેમને પાંચ સાત ગાઉ કે વધારે દૂર તે લેવા સારૂ જવું પડતું, કેમકે તે વખતે ગામડામાં કલાલની દુકાનો નહોતી. દારૂ પીનારા ગરીબ લોકો પોતાને ઘેર જરૂર પડે ત્યારે મહુડાં ઉકાળીને દારૂ કાઢતા, કે પોતાના તાડ બજૂરીને છેદીને તેના રસની તાડી કરતા; મતલબ કે એવી ચીજને માટે તેમને ઝાઝું ખર્ચ થતું નહીં. ભાંગ પીનારા બે ચાર દોઢિયામાં, માજમ આકુદી વાપરનારા એક બે પૈસામાં, અને બાંભળે પીનારા દમડી બે દમડીમાં પોતાનું કાર્ય કરી લેતા. કેફ કે કચુંખાના રૂપમાં અશીષુ વાપરનારને વધારે ખર્ચ પડતું, તો પણ તે હાલના જેટલું નહીં.

હાલ મામલો ફરી ગયો છે. કેફી ચીજો મોંઘી થઈ પડી છે. મહુડી દારૂ ઘેર બનાવી શકાતો નથી, અને તેનો તથા સર્વ કેફી વસ્તુઓનો ઇબ્બરો હોવાથી તેના પૈસા વધારે પડે છે. તાડી જેમાંથી કાઢી શકાય, એવાં ઝાડવું પણ દાણ બેસે છે. કેફી ચીજો મોંઘી કરવાથી તેનો વાપર ઓછો થશે, એવા સ્તુત્ય હેતુથી સરકારે દાણ લેવાનું હાખલ કર્યું છે; પરંતુ સરકારનો હેતુ સિદ્ધ થવાને બદલે કેફ નો વધારો થયો છે, અને પૈસા વધારે પડવાથી લોકોની દરિદ્રતા વધતી જાય છે. ઇબ્બરો ભરીને લોકો ગમે ત્યાં દુકાનો કાઢી શકે છે. જેમ દુકાનો નજીકમાં તેમ લોકો તે તરફ વધારે લલચાય છે. મોટાં

શહેરોમાં પહેલાં કેટલી દુકાનો હતી, અને હાલ કેટલી છે, તેની ગણતરી કરવામાં આવે, તો આ વાતની ખાત્રી થાય. એજ રીતે જે ગામોમાં ખિલકુલ દુકાનો નહોતી, એવા સેંકડો ગામોમાં તે હાખલ થઈ છે. વળી દેશી દારૂ ને તાડી કરતાં વિલાયતી દારૂનો ઉપાડ વધતો ચાલ્યો છે. એ દારૂ ઘણા મોંઘો પડે છે, અને તે વાપરનારા પૈસે ટકે ખુવાર થઈ જાય છે.

રાજ્યદરબારે અને ખીજે ઠેકાણે અફીણનો ઉપયોગ આછો થયો છે, એ વાત ખરી; પરંતુ કેટલેક સ્થળે તેને બદલે દારૂ હાખલ થયો છે, અને કેટલેક ઠેકાણે જાંનેનો વાપર ચાલ્યો. અફીણ કરતાં પણ દારૂ વધારે મોંઘો પડે છે; કેમકે રાજ ઠાકોરો પણ દારૂ ઉંચી ભાતનો પસંદ કરે, તેથી તેના પૈસા ઘણા બેસે.

મદિરાપાન જેમ પૈસાની પાયમાલી કરે છે, તેમ તે શરીરને ખરાબખસ્ત કરી નાંખે છે. હમેશાં કે ઘણા દારૂ પીનારા પોતાનું આયુષ્ય દૂકું કરે છે. તેમનું શરીર નાકોવત થાય છે, કેમકે એથી તેમની પાચનશક્તિ ઘટે છે. તેમના અંગમાં અનેક વ્યાધિ પ્રવેશ કરે છે. કેટલીક વાર તેઓ લકવા અથવા પક્ષાઘાતના લોગ થઈ પડે છે. દારૂમાં ચકચૂર રહેનાર પોતાનું કામકાજ કરી શકતા નથી. બેલાન અવસ્થામાં ગમે તેમ બકીને પોતાની ફજેલી કરાવે છે. કેટલીક વાર એવા લોકો ન કરવાનાં કાર્ય કરીને પોતાની આબરૂને હાનિ પહોંચાડે છે. છાકંટા લોકો વખતે લયંકર ગુનાહ કરી બેસે છે, કેમકે તેમનો જીવ તેમને સાધ્ય હોતો નથી. દારૂ પીનારી પ્રજામાં સેંકડો હજારો લોક આ રીતે ખરાબ થઈ જાય છે.

કોઈ વાર દવા તરીકે દારૂ વાપરવાની ભલામણ થાય છે. અમુક દરદમાં દવા તરીકે તે સાડા કામ કરે છે, પરંતુ હરેક કેફી ચીજ એવી છે, કે થોડા દિવસના વાપરથી તેની ટેવ પડી જાય છે, અને તે ફરી ફરીને લેવાનું મન થાય છે. કોઈ પણ ટેવ સહેજ છૂટતી નથી, પણ કેફ કરવાની ટેવ છૂટવી તો પરમ કઠણ છે. વળી કેફ એવી ચીજ છે, કે તે વધારે ને વધારે લેવાનું મન થાય છે, કેમકે

શરૂઆતમાં જેટલા વજનથી નીશો આવે, તેટલા વજનથી કેટલેક દહાડે નીશો આવતો નથી; એ માટે નીશો લાવવા જેઓ કેફ કરેછે, તેમને તેમાં વખતોવખત વધારો કરવો પડેછે. આરંભમાં બાજરીના દાણા જેટલું અફીણ લેનારાએ કેટલેક વર્ષે તે બેઆની કે પાવલી ભાર સુધી ચઢાવ્યાના દાખલા છે. શરૂઆતમાં એકાદ રૂપીઆ ભાર દારૂ પીનાર કેટલેક વર્ષે પાંચ દશ રૂપીઆ ભાર કે તેથી પણ વધારે દારૂ લેતો સાંભળવામાં આવેછે.

કેફી લોકો બીજાને કેફી કરવા ચત્ત કરેછે. કોઈને બોળખીતો કે મિત્ર કેફી હોય, તો તેના સહવાસથી ને આગ્રહથી તે કેટલેક દહાડે મુકાયછે. “ નાક કટ્ટાએ નાત વધારી ” ના ઉખાણા પ્રમાણે કેફીઓ પોતાનો વર્ગ હરેક રીતે વધે, એવી તજવીજ કરેછે. પ્રથમ તેઓ પોતાના પદરતું ખરચ કરેછે, અને કેફના અનેક ફાયદા બતાવેછે. અજ્ઞાન કે નબળા મનના લોકો તેથી છેતરાયછે, ને ખરાબ થાયછે.

અંગ્રેજી ભણેલા કે ભણનારા તરૂણો કેટલીક વાર કેફના ફાંદામાં ફસાઈ જાયછે. અંગ્રેજો અમુક રીતે વર્તેછે, તેમની નકલ તેઓ કરવા જાયછે. અંગ્રેજો જે કરેછે, તે સાફ જ હોયું જોઈએ, એમ માની લેવું યોગ્ય નથી. તેમના હેથને કે હવા પાણીને કોઈ ચીજ અનુકૂળ હોય, અથવા તેમનામાં વિના કારણ કોઈ આચાર ચાલતા હોય, તે આપણા હેથને કે હવા પાણીને પ્રતિકૂળ છતાં, કિંવા તેને માટે ધર્મનું સખ્ત બંધન છતાં, અગર તે આપણા આચાર વિચારથી વિરૂદ્ધ છતાં તેમનું અનુકરણ કરવું, એ અઘટિત છે. “બાવા નાચ્યા ત્યારે બોદલી નાચી”, એ કહેવત પ્રમાણે વર્તન કરવામાં ફળ નથી. “ ગુરૂ કહે તે કરવું, પણ ગુરૂ કરે તે ન કરવું”, એ કહેવત હમેશાં સક્ષમાં રાખવી.

તંબાકુ કેફી ચીજ ગણાયછે: જો કે તેમાં અફીણ દારૂ જેટલું હેર નથી, કે તેના જેટલી એથી ખરાબી થતી નથી. તંબાકુનો ઉપયોગ ઘણે ઘેર થાયછે. કોઈ તે ખાયછે, કોઈ તે પીવામાં વાપરે છે,

તો કોઈ તે સુધે છે. તંબાકુના ફાયદા ઘણા લોક જાણતાં છે. જેમ
 બીજાં ઝેરામાં છે, તેમ તેમાં પણ વેધકી ગુણ ઘણા છે. ઔષધ તરીકે
 તેનો ઉપયોગ કવચિત્ કરવાથી લાભ થાય છે, પરંતુ જ્યારે તેની
 ટેવ પડી જાય છે, ત્યારે તે કંઈ ગુણ કરતી નથી. તંબાકુ વાપરવાની
 રીત ગંદી છે, માટેજ કહેવામાં આવે છે, કે “ ખાય તેનો ખૂણો,
 પીએ તેનું ઘર, સુધે તેનાં લૂગડાં, એ ત્રણે બરાબર ”. ઉંચ વર્ણના
 લોકો પણ તંબાકુ ખાવા કે સુધવામાં હરકત લેતા નથી. ખાનારા
 તે એકલી, ચૂના સાથે કે પાન સાથે ખાય છે. એથી તેમના દાંત સડે
 છે, અને મોં ગંધાય છે, અને જો તંબાકુ ખાઈને વારે વારે પીચ-
 કારીઓ મારે, તો પાચનને માટે જોઈતી લાજ પેટમાં જઈ શકતી
 નથી. તંબાકુ ખાધાથી પાચનશક્તિ વધે છે, એમ કેટલાક કહે છે.
 તંબાકુથી બનેલી તપખીર (ઈંકણી-બજર) સુધવાથી નાકમાં છોડ
 બાઝતું નથી, અને આંખનું તેજ વધે છે, એમ કેટલાક માને છે.
 સળેખમ થયું હોય, કે માથું ચઢ્યું હોય, તો તંબાકુ સુધવાથી ચેન
 પડે છે. કદાચ તાત્કાલિક કંઈ લાભ થતો હશે, પરંતુ સુધવાની ટેવ
 પડ્યા પછી તેથી લાભ થવા વિષે શંકા છે. તંબાકુ પીનારા તેનો
 ઉપયોગ હુક્કામાં, ચલમમાં કે બીડીમાં કરે છે. પીવાની બધી રીત-
 માં હુક્કો પીવો સારો ગણાય છે; કેમકે તંબાકુમાં ગોળ, શીશ કે
 ઠાકળ ઉમેરીને તેની ગરમી કે કેન્દ્રનું જોર કમી કરવામાં આવે છે.
 કોરી તંબાકુનો બૂકો ચલમમાં કે બીડીમાં વપરાય છે. ચલમ પીવા-
 નું હલકું ગણાય છે. વાણીઆમાં હુક્કા વાપરવાનો આદ વધતો જા-
 ય છે, તોપણ તે પીવામાં હજી નાનમ સમજવામાં આવે છે. નર્મદાની
 ઉત્તરે વાણીઆ ગ્રાહણ પહેલાં બીડી કવચિત વાપરતા, અને
 જેઓ બીડી પીતા, તેની નિંદા થતી. માત્ર ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગ-
 માં વાણીઆ ગ્રાહણમાં બીડી ઉઘાડી રીતે પીવાતી. બીજે ઠેકાણે
 જેમ પાન સોપારી કોઈ મળવા આવે તેને ધરવાનો રિવાજ છે, તેમ
 સુરત અઠ્ઠાવીશીમાં તેને પાંતરાં તંબાકુની ટોપલી કે અંપી ધરવામાં
 આવે છે. આગગાડી થયા પછી બીડીઓ ગુજરાતના બધા ભાગમાં
 પ્રસરી. હાલ તેનો વાપર એટલો વધી પડ્યો છે, કે “ જે તે ન પીએ,

તે નાત જાડાર". નાના મોટા સૌ જાહેર રીતે, જાનરમાં, વરઘોડામાં, સ્મશાનમાં, અને જ્યાં ઘણાં માણસ ભેગાં થયાં હોય, ત્યાં પણ ખીડી પીતા જોવામાં આવેછે. દેશી તંબાકુ ને ખીડીઓને ઠેકાણે વિલાયતી તંબાકુ ને ખીડીઓ વધારે ને વધારે વપરાયછે. વિલાયતી એ ચીજો બહુ મોંઘી પડેછે, અને તે વધારે જીજ્ઞાસકારી છે, એમ કહેવાય છે. તે છતાં તે પીવાની તરાહ (ફેશન) ગુજરાત ઉપરાંત ચાલી છે. હાથે કરીને ખરચમાં પડવું, અને કુટેવ કાખલ કરવી, એ ચહાવા લાયક નથી.

પ્રકરણ ૮મું.

પહેરવેશ.

શરીરના રક્ષણ માટે, લાજ મર્યાદા જાળવવા, અને શોભાને આડું કપડાં વાપરવામાં આવેછે. જંગલી સ્થિતિમાં માણસ નાગાં કે અર્ધાં નાગાં રહેતાં, અને હાલ પણ રહેછે. પ્રાણી માત્રને શરીરના રક્ષણને માટે કંઈને કંઈ સાધન ઇશ્વરે આપેલાં છે, એટલે કોઈને જાડી ચામડી, કોઈને ઘટ્ટ રૂઆંટી, કોઈને જાડાવાળ, ને કોઈને પર પીછાં આપેલાં છે. તે વડે તેમનો ટાઢ તડકાથી ને વરસાદથી બચાવ થાયછે. આવી જાડીશ માણસને ઇનાયત થએલી ન હોવાથી તેને રક્ષણનાં સાધન જલદી ખોળવાની જરૂર પડી હોયે. શરૂઆતમાં તે જનાવરનાં ચામડાં, જાડની છાલ, પાંદડાં વગેરે ઓઢીને પોતાનું રક્ષણ કરી લેવા લાગ્યું. આગળ જતાં જાડની છાલ વગેરેને કૂટીને વનફળ બનાવવાની, અને જનાવરના વાળ, ઉન વગેરેને વણીને જાડાં કપડાં વણવાની યુક્તિ તેણે શોધી કાઢી. કપાસ, શણ અને રેશમનો શોધ ઘણે ઠાણે હાથ લાગ્યો. ઉન, કપાસ, શણ અને રેશમનાં શોભીતાં અને તરેહ તરેહની કુમાશનાં તથા રંગનાં કપડાં બનાવવાની યુક્તિ મુકાબલે અર્વાચીન કાળમાં શોધી કાઢી છે.

માણસનું શરીર નાજુક છે, અને તેની ચામડી પાતળીછે, તેથી તેના ઉપર ટાઢ તડકાની ને ભેજની અસર થઈ આવે છે. તેનાથી અખત ટાઢ, અખત તડકો કે અખત શરીર સહન કરી ચકાતી નથી,

એટલા માટે તેને કપડાં પહેરવાની અને ઋતુને લઈને તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. ઋતુનો ફેરફાર અથવા તેની સખ્તાઈ દેશની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. ઉષ્ણ કટિબંધ માંહેલા દેશોમાં ખારે માસ તાપનું પ્રબળ અને શીત કટિબંધમાં ખારે માસ ઠાઢનું પ્રબળ હોય છે. સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં ઠાઢ અને તાપ માજને હોય છે, તો પણ તેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હોવાથી ત્યાંના એક ભાગના દેશોમાં ઠાઢ વધારે, તો બીજા ભાગના દેશોમાં તાપ વધારે હોય છે. વળી એકજ કટિબંધમાં છતાં અમુક પ્રદેશની હવામાં રણ, ફરિયો, જંગલ અને પર્વત ઘણો ફેરફાર કરે છે. હિંદુસ્તાનનો લગભગ અર્ધો એટલે દક્ષિણનો ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં અને ઉત્તર તરફનો અર્ધો ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે. ગુજરાતનો ઘણો ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં, પણ ઉષ્ણ કટિબંધની નજીકમાં આવેલો છે.

પોતપોતાના પ્રદેશની હવાને અનુસરીને સુધરેલા લોકોએ અનેક કાળના અનુભવ ઉપરથી પોતાનો પહેરવેશ સુકરર કરેલો છે. વિલાયત જેવું ઠાઢનું પ્રબળ આપણે અહીં ન હોવાથી આપણને વર્ષના મોટા ભાગમાં ઉનનાં કપડાંની કે મોજા વગેરેની જરૂર પડતી નથી. વર્ષમાં મહિનો માસ સખ્ત ઠાઢ પડે છે, તે વખતે ઉનનાં કપડાં જોઈએ. એવે સમયે સૂતરનાં ખૂણ બાંધાં કે રૂથી ભરેલાં કપડાં વાપરવાથી પણ નહીં શકે છે. ઉનાળામાં સખ્ત તાપ પડે છે, ત્યારે કપડાં અણુગમો આપે છે. ઘણા લોક માત્ર પંચીઉં કે ધોતીઉં પહેરીને ઉઘાડે ડીલે બેસી રહે છે. સારા લોકો મલમલનાં કે બીજાં ઝીણા વણાટનાં કપડાં વાપરે છે. નાના બાળકને એ સમયે કપડાં પહેરાવીએ, તો તે રૂએ છે, કે તે કાઢી નાખવાની ફેરશીશ કરે છે. વિલાયત કંઠે મુલક હોવાથી ત્યાં વર્ષના મોટા ભાગમાં ઉનનાં કપડાંની ને આખું શરીર ઢાંકયું રાખવાની જરૂર પડે છે. આપણા લોકોની અને ખાસ કરીને છોકરાંની શરીરસ્થિતિ જોઈ સાહેબ લોકો કંટાળો ખાય છે, અને કહે છે, કે હિંદુસ્તાનના લોકો અર્ધનગ્ન અવસ્થા લોગવે છે, માટે તેઓ અર્ધો સુધરેલા કહેવાય ! ધોતીઉં

અંગરથું, પહેર્યું હોય, તોપણ હાથ પગ ઉઘાડાં રહે, તેની ગણના પણ અર્ધનઅર્ધમાં થાય ! આ દેશની હવાનો અનુભવ થયા પછી અને પોતાને વીત્યા પછી તેઓ આવી ટીકા કરવાનું ભૂલી જાય છે. !

પાશ્ચાત્ય વિચારથી, કે સાહેબ લોકોની દેખાદેખીથી, કે તેમને સાફ લગાડવા, કે તેમના પગરખાંમાં પગ ઘાલવા માટે આપણા લોકો અંગ્રેજી ઢબનો પોપાઠ પહેરવા લાગ્યા છે. એથી શરીરને લાભ થશે કે નહીં, એ કોઈ જોતું નથી. ઉનનાં કપડાં બધી ઋતુમાં માફક ન આવે. મોભાની કોથળીઓ ઉનાળામાં અણુગમો આપે. કાળો રંગ અશુભ ગણાય છે, તે છતાં તે રંગનું કાપડ હોંસથી વપરાય છે. રંગ શરીર ઉપર કેવી અસર કરે છે, તે કોઈ જોતું નથી, તંગ પાટલૂન આપણી રહેવાની ધાટીને અતુક્રુણ નથી, તે છતાં તેનો વાપર વધતો જાય છે. તંગ કપડાં શરીરને હાનિકારક છે, ગરમ હવાને માફક નથી, ચલન વલનને હરકત કરે છે, તોપણ તેના કોડ થાય છે. અંગ્રેજી રીતે ઉનના ઘણાં કપડાંમાં ઢબુરી રાખવાથી એકબાળકના પ્રાણ ગયાનો દાખલો બનેલો છે. એમ છતાં, એ પણ જણાવવું જોઈએ, કે સગવડ કે જરૂરને માટે તેવાં કપડાં પહેરવાં પડે, એ વાત ભૂલી છે. ઉતાવળે ચાલવું હોય, કે ઘોડા પર સુસાફરી કરવી હોય, કે રાત્રી દરબારે જવું હોય, તો ધોતીઆ કરતાં પાટલૂન વધારે ઠીક પડે; પરંતુ પાટલૂનને ઠંડાણે પાયજામો-સુરવાલ તે કરતાં પણ વધારે અતુક્રુણ થાય.

કપડાંનો બીજો ઉપયોગ લાજ મર્યાદા જાળવવાનો છે. નાગા ફરવામાં નિર્જપાણું છે, એ સૌ કોઈ સમજે છે. મોટી ઉમ્મરનાં છોકરાં કેવળ નાગાં ફરે, એ સાફ નથી. બનતા મુધી બધું શરીર કપડાંથી ઢાંકેલું રહેવું જોઈએ, અને બહાર જવાનું થાય, કે કોઈ મેળાવડામાં સામેલ થવું હોય, ત્યારે તો એ પ્રમાણે કરવાની ખાત્ર જરૂર છે. એમ છતાં, કેટલાક લોકો માત્ર ધોતીઉં પહેરી ખલે પીછોડી નાખી બહાર જાય છે, તે બરાબર નથી. ઘરમાં કદાપિ એક ધોતિ-આથી કે પોતડીથી ચાલી શકે, પણ જ્યારે બીજાઓની સાથે સામેલ

થવું હોય, ત્યારે તે ચાલી ન શકે. સ્ત્રીઓએ યગની પાની પણ ન દેખાય, એ રીતે સાડી પહેરવી જોઈએ. સાડીની અંદર ચણીઆ વાપરવાની રીત જોઈ શકી જાય છે, તે સાફ નથી. શરીર ન દેખાય, એટલા માટે પહેલાં પોતદાર સાલવા સાડીઓ વપરાતી, તેને ઠેકાણે હાલ ગવન વગેરે પરદેશી ઝીણું કાપડ વપરાય છે, અને તે વળી ચણીઆ વગર ગાંઠે પહેરાય છે, તે પસંદ કરવા ચોખ્ખું નથી. એકજ કપડું પહેરવું હોય, તો તેને એણે મૂકાવી કે રાખીને ઘેર ઘણું વધારવામાં આવતો, તે એવી મતલબથી કે તેમાં કંઈ ભોજ પડે, કે તેનો કંઈક લાગ ફાટે, તોપણ શરીરનું અંગ દેખાય નહીં. મારવાડણ ના ધાધરા, મુસલમાન સ્ત્રીઓની પેશવાહ, અને મહમોના પેટીકોટ (ધાધરા), એ સ્ત્રીઓના પોષાકનાં અને મુસલમાની જમા, અને પાટીદારનાં ચોળગલાં (અંગરખાં), એ પુરુષોના એવા પોષાકનાં ઉદાહરણ છે. ગામડામાં હજી ઘેરાં સાલવાની કલ્લી કરી બેઠે છે એવું જોઈએ, તેથી સાલવાનો નીચલો ઘેર વધવાથી ચલન વલનમાં સરળતા થાય છે. રાણીઓને માટે ભરગચ્છીના ધાધરા એવડા મોટા કરવામાં આવતા, કે તે પહેરીને ચાલવું હોય, તો બે દાસીઓને બે બાજુએ રહી તે ઉચકવા પડતા ! લાજ અને મોટાઈ ઉપર પહેલાં અતિશય લક્ષ્ય આપતું, એવું આ ઉદાહરણથી જણાયે. ધીમે ધીમે લોકોના વિચાર ફેરતા ગયા, અને કપડાનો ઘેર કમી થતો ચાલ્યો. પહેલાંની રીતથી ખરચ બહુ થતું, અને ફરવા હરવામાં હરકત આવતી, પણ ફેરફાર એટલો બધો થયો, કે હાલ લોકો બીજી હદે જઈ લાગ્યા છે. ચણી આને એણે નહીં સરખી દેવામાં આવે છે, એટલે તેને માટે ચાર સાડાચાર હાથનું કપડું બસ થાય છે. કલ્લી પાટલી આઝી કરવાની ન હોવાથી ટૂંકા સાલવા ચાલી શકે છે. પહેલા અંગરખાંની બાંધો ઘણી લાંબી રીવડાવી હાથ ઉપર ચૂડ પાડવામાં આવતી. કેઈ કેઈ ઠેકાણે તેની લંબાઈ હસવા સરખી રખાતી, અને તેની ચૂડ આખા હાથ ઉપર થતી. પહેલાં પાધડી જેમ લાંબી તેમ તે વધારે પસંદ થતી; હાલ પાધડી જેમ ટૂંકી, તેમ તે વધારે પસંદ થાય છે. હાલ સર્વ કામમાં કપડું તાણું તુરું અને તંગ વાપરવામાં શોભા મના-

યછે; પરંતુ શોભા કરતાં લાજ મર્યાદાનો વિચાર વંધારે કરવો ઘટે છે. કાંચળીઓની ગાંઘો બહુ ટૂંકી રાખી હાથનો ઘણો ભાગ ઉઘાડો રાખવો, અને તેના બીજા ભાગ ટૂંકાને ઘણા તંગ રાખવા, એ શોભા નહીં, પણ નિર્લજ્જપણું છે. કેટલેક ઠેકાણે કાંચળીને માટે ઘણું ગારીક કાપડ અને જાળીઈ (નેટ) સુદ્ધા વાપરવાની ઊંચાં હિંમત ધરે, તે છટેલપણાની નિશાની છે. સાડીના છેડા વડે બધું અંગ ન ઢાંકવું, એ અયોગ્ય છે; અને એટલા માટે ચોળીઓ, કબજા ચોળી, કાપડા ઉપર કબજા કે પોલકાં પહેરવાની રીત પસંદ કરવા જેવી છે. સઘન કે પાશ્વિમાત્ય વિચારના લોકોની બેરીઓ કંઈ કંઈ ખૂટ મોજાં વાપરતી થઈ છે, તે આપણી હાલતને માફક છે કે કેમ, તે વિષે સવાલ ઉત્પન્ન થાયછે. જેમને કંઈ કામઠાજ કરવાનું નથી, ઘોડા ગાડીઓમાં જવા આવવાનું છે, પૈસા ટકાની પંચાત નથી, અને સાહેબ લોકો, મઠમો વગેરેના સંગમાં આવવાનું હોય, તેમની વાત જૂદી છે; પરંતુ એ ચેપ વધતો જાય, અને ઉતરતી કે ગરીબ પંક્તિના લોકોમાં ફાખલ થાય, તો તેથી દેશને નુકસાન છે.

કપડાંના વાપરનું ત્રીજું કારણ શોભા છે. સૌને શોભા ગમેછે. જંગલી લોકો પણ શોભાને માટે શરીરને ચિત્ર વિચિત્ર રીતે રંગે છે, અને તે ઉપર છુંદણું પાડે છે. છુંદણું પાડીને શરીર શોભાવવાનું જંગલીપણું ઓડું કે ઘણું સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ કાયમ રહ્યું છે. આપણે અહીં સ્ત્રીઓ હાથે ત્રાજવાં, અને હોઠે, ગાલે તથા કપાળે છુંદણું પડાવવામાં શોભા સમજેછે, માટે તેથી ચત્તા કદની પણ દર કાર કરતી નથી. વિલાયતમાં ખલાસીઓમાં હાથે ત્રાજવાં પાડવાનો રિવાજ છે. રંગ વડે શોભા વધારવા સારૂ આપણે અહીં દાંત રંગવામાં આવેછે, મસી લગાડવામાં આવેછે, કાજળ સારવામાં આવે છે, અને હાથે પગે મેંદી મૂકવામાં આવેછે. વિલાયતમાં મઠમો ખેતી નો ચહેરો વધારે સફેદ દેખાડવા માટે ઘોળી ભૂડીનો ઉપયોગ કરેછે. જંગલી લોકો શોભાને માટે માથે પીંછાં ખોસેછે, અને અનેક જાતનાં પાંતરાં ને કાંચળીઓ વાપરેછે. પાશ્વિમાત્ય લોકોની સ્ત્રી

ઓની ટોપીઓમાં આવી આવી ચીએ જોત્રવી, એ શોભાલરેલું ગણાયછે. શોભા એવી જોરાવર દેવી છે, કે તેના કુંડમાં રક્ષણ, લગ્ન અને પૈસો એ સૌ હોમાઈ જાય છે ! ટાઢે હુંકવાતાં છતાં ઝીલું કપડું વાપરવાનું મન થાય, શરીરનાં જે અંગ ઢાંકવા જોઈએ, તે વસ્ત્રની આરપાર દેખાય, તોપણ ખારીક કપડું વાપરવાની ઇચ્છા થાય, પોતાની હાલત સારી ન હોય, તો પણ કીમતી કપડાંના કોટ થાય, એ સૌ શોભાની બલિહારીછે. રક્ષણ અને મલાજને માટે સાદાં ને સ્વચ્છ કપડાં જસ થાયછે, તે છતાં શોભાની ખાતર કપડાં પાછળ ફેટલા પૈસા ખરચાય છે ? પોતાની હાલતને અનુસરીને ખરચ કરવામાં આવે, તો વાંધા સરખું નથી. પરંતુ ઘણીવાર આવા કામમાં હેટ ઉપરાંત ખરચ થાય છે. હાલના જમાનામાં શોભા સંબંધીના વિચારમાં પણ ફેર પડયો છે. શોભાને માટે પહેલાં પણ કીમતી કપડાં વપરાતાં, પણ તે ઘટ્ટ અને ટકાઉ લેવાતાં, તથા નિરૂપયોગી થયા પછી પણ તેમાંથી કંઈ ઉત્પન્ન થતું. હાલ તો ખારીક અને તકલ્લી કપડાં જોઈએ છીએ. એવાં કપડાં જલદી ફાટી જાયછે, કે તેનો રંગ ઉડી જવાથી તે વાપરી શકાતાં નથી. વળી નિરૂપયોગી થયા પછી તેનું કંઈ ઉપજતું પણ નથી. દાખલા તરીકે અમદાવાદી કે બનારશી ભરગચ્છીની સાડી, સોણું કે ખાંટ લોઃ અને તેને, ઉડીને આંખે ખાએ એવા ખારીક સુતરેલ, કે રેશમી કપડાંને થપ્પા હાંપને તૈયાર કરેલી સાડી સાથે, સરખાવો. વિલાયતી ક્લિનખાખ ને દેશી ક્લિનખાખનો મુકાબલો કરો. વિલાયતી રેશમી ઘોતીઆની દેશી રેશમી ઘોતીઆ સાથે મરખામણી કરો. દેશી થપ્પા, કોર, તોઈ, શીતને ઠંકાણે વિલાયતી તોઈ, શીત ને કિનારીઓ વપરાય છે, તેની પરીક્ષા કરી જુઓ.

શોભાની વ્યાખ્યા હાલ વિલાયતી નજરથી મુકરર થાય છે. વિલાયતી લોકો જે ઘાટ ને રંગ પચાંદ કરે, તે આપણે પણ પચાંદ કરીએ છીએ. ભલકા ભરેલા મૂળ રંગ કે મિશ્ર રંગ, જે પહેલાં આરા ગણાતા, તે હાલ ગમતા નથી. રાખોડીએ, ઝીંડા ઝીંડા, કાળો,

મેલખાઉ વગેરે રંગ વખણાય છે. અંગરખાને બદલે અંગ્રેજી ધાટના કોટ ઠીક લાગે છે, અને તેને માટે કચકડાનાં, લાકડાનાં, શીપનાં, કાચનાં કે હાડકાનાં બટન વપરાય છે. અંગરખાની સાથે ધોરીઆં ને કસો વિદાયગિરી લેવા લાગી છે. કપડું વેતરતાં તેની જે ચીંદર-ડીઓ પડે તેમાંથી ધોરીઆં ને કસો મફત થાય, અને તે અંગરખુ કાટતા સુધી પહોંચે; પરંતુ તે બ્લની ધાટીની બનાવટ જુવાનીઆં આને ગમતી નથી. પાસાવાળી બંડીઓ કે સાદાં પહેરણુને બદલે અંગ્રેજી ધાટનાં ખમીસ વગેરે વપરાય છે. ધોતીઆને ઠેકાણે તંગ પાટલૂનનો વાપર વધવા લાગ્યો છે. પાટલૂન ચઢાનારાને સુરવાલ કે પાયજામાનો ઘાટ ગમતો નથી. આપણી રીતભાતને પાટલૂન કરતાં સુરવાલ વધારે અનુકૂળ છે. પાટલૂનની અંદર સ્ક્રી, પંચીઉં કે બીજું પાટલૂન પહેરવાની રીત થોડાજ રાખે છે. ભેગભેગે જે પાટલૂનનું એકાકું બટન ટૂટી ગયું, તો ફેંચેલી થાય છે. પાટલૂન પહેરનારા નીચા હગલા બહુ કરીને પગ ઢાંકરતા નથી. ટુંકા હગલા-હાફ કોટ જે લગભગ આપણા પહેરણુ જેટલાજ નીચા હોય, તે પહેરવાથી કોઈ વખતે એળ ઉઘાડી પડે છે. ઠાઠી લોકો સુરવાળ ઉપર ટૂંકી બંડી વાપરે છે, પરંતુ તેઓ એળ ઢાંકવા માટે કમ્મરે પિછોડી ખાંધી તેનો ધળલો વાળે છે. કેટલાક ધોતીઉં પહેરનારા લાંબા મોજાનો ઉપયોગ કરે છે. એ લાંબા મોજાં વિલાયતમાં મડમો વાપરે છે, ત્યારે આપણે અહીં તે પુરૂષો પણ ધાલે છે. પવન વડે ધોતીઉં ઉડે છે. ત્યારે મોજાં ઉપરના પગના લાગ ખુલ્લા દેખાય છે, અને સાહેબ લોકોમાં એથી હાંસી થાય છે. કોઈ વળી નાનાં મોજાં (સાકસ) ધોતીઆ સાથે પહેરે છે, તે તો વધારે જુડું લાગે છે. તરેહ તરેહના ધાટના દેશી જોડાને ઠેકાણે વિલાયતી તરેહના ખૂટનો વાપર વધવા લાગ્યો છે. ખૂટથી હાલવા ચાલવાનું ઠીક પડે છે, તેથી તેના વિષે વાંધો લેવા સરખું નથી; પરંતુ ઘણીવાર શુભશ ઉપરાંત વધારે કીંમતી ખૂટ વાપરવાથી પૈસા માટે આપત્તિ લોગવવી પડે છે. નાના મોટા જે કાનટોપીઓ પહેલાં વાપરતા, તેને ઠેકાણે હવે જાંગલા-ટોપીઓની તરાહ (ફેશન) ચાલી છે. ટોપીઓમાં પણ

વિલાયતી ઘાટ વધારે પસંદ પડેછે. બગ્યાના પોપાક પણ વિલાયતી ઘાટના પ્રચારમાં આવતા જાયછે, એટલુંજ નહીં, પણ સ્ત્રીઓને પણ એ ઘાટની મોહની લાગીછે. પારસીઓમાં તો જૈરીઓ મઠમોની પેઠે માથે ટોપીઓ ઘાલતી થઈછે, માથાનું જાંધણ તેમણે ફર કરવા માંડ્યુંછે. બૂટ મોજાનો બહુ વાપર ચલાવ્યોછે, અને માથાના વાળને કપાળ તરફથી ઠાતરી આગળ ગુચ્છા આપ્યાછે. પારસીઓ મઠમોની નકલ કરેછે, અને હિંદવાણીઓ પારસીઓની નકલ કરેછે. ઉછરતી પ્રજા એટલીને નાપસંદ કરી સાહેબ લોકોની માફક માથે ટૂંકા વાળ અને આગળ એક વાળનો ગુચ્છો રાખેછે.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે, કે પહેરવેશ વિષે ઉપર પ્રમાણે ટીકા શા માટે થવી જોઈએ. માણસો પોતાને જેવું પસંદ પડે, તેવું પહેરે જોડે તેમાં ખીજને શું ? જેવી રીતે મુસલમાની રાજ્ય હતું, ત્યારે મુસલમાની ઘાટ હિંદુઓ પસંદ કરતા, તેવી રીતે હાલ અંગ્રેજી રાજ્ય ચાલેછે, ત્યારે લોકો વિલાયતી ઘાટ પસંદ કરે, તેમાં ખોટું શું ? પ્રશ્ન અલગત વિચાર કરવા સરખા છે. આપણે પૂર્વે કહી ગયા છીએ, કે પોપાકથી શરીરનું રક્ષણ થવું જોઈએ, અને જોઈ ઠંડાવી જોઈએ. દેશદેશમાં ત્યાંની હવાને અનુસરીને પોપાક મુકરર થયા હોયછે. ઠંડા દેશના પોપાક જો આપણી હવાને માફક ન આવે, તો તે વાપરવા સરખા ન ગણાય. જો તેથી લાજ મર્યાદા ન જળવાય, તો તે પસંદ કરવા યોગ્ય ન કહેવાય. જેમાં વિશેષ ખરચ થાય, અને પોતાની સ્થિતિ સારી ન હોય, તો તે વાપરવામાં ઘે-લાઈ ગણાય. પહેરવેશ વડે પ્રજાઓ ઝોળખાયછે. વિલાયતની મઠમો જ્યારે આપણી સ્ત્રીઓના પોપાકથી ખુશ થાયછે, ત્યારે આપણે તેમનો પોપાક વાપરવા લલચાઈએ છીએ, કહેવત છે, કે “ દેશ છોડીએ, પણ વેશ ન છોડીએ. ” હરેક પ્રજાએ બનતા સુધી પોતાનો પહેરવેશ કાયમ રાખવો, એ હકાપણ ભરેલું છે.

પહેરવેશમાં દરદાગીનાનો સમાવેશ થઈ શકે. દરદાગીના ચોલા તથા મોટાઈ દેખાડવા માટે વપરાયછે. શરૂઆતથી માણસોને અંગ શોભાવવાનું રૂચ્યું હશે, એમ લાગેછે. જંગલી લોકો અંગ પર

કેડીઓ, કાચના મણકા, હાડકાં અને હલકી ધાતુના ઢાગીના નાખ-
 રે છે. આપણે અહીં કાળીપરજના લોકોમાં હજી એ રિવાજ છે; અને
 કીડીઆમેરો, પ્રવાળની માળા; અને જૂઠાં મોતીના ઢાગીના આપણા
 લોકોમાં પણ વપરાય છે. હાડકાંના ઢાગીના સાંભળીને આપણને
 વિસ્મય લાગે, પરંતુ આપણા લોકોજ હાથી-દાંતના ચૂડા વગેરે
 વાપરે છે, તે હાડકાં નહીં, તો ખીલું શું છે ? કાળીપરજની સ્ત્રીઓ
 હાથે પગે પીત્તળની ચૂડીઓ ઉપગઉપરી એટલી ઘાલે છે, કે તેના
 ભાર ઉંચવણની નાણુક સ્ત્રીઓથી સહન પણ ન થઈ શકે. ગુજરાતના
 ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમાં હજી જૈરાંને હાથે એટલી બધી ચૂડીઓ
 પહેરવામાં આવે છે, કે જેથી તેમનો આખો હાથ ભરાઈ રહે છે. એ
 ચૂડા-દાંતના કે સીસમના હોય છે. જરા ઠીક સ્થિતિના લોકો તેને
 ચાંદીની ચીપોથી મઢાવે છે. ગુજરાતના ખીલ ભાગોમાં એ ચૂડી-
 ઓની સંખ્યા ઓછી થઈ છે, અને તેનું કદ નાનું થયું છે; તો પણ
 તેવી ચાર ચૂડીઓની કીંમત ૪૦-૫૦ રૂપીઆ પડે છે. હાથી-દાંતના
 ચૂડા પાછળ આટલું બધું ખર્ચ કરવું, અને ભડા ઢગળા જેવી તે
 ભારે ચૂડીઓ વાપરવી, એ ઠીક ન લાગવાથી એવા ચૂડાને બદલે
 છંદ (સોને મઢેલી ઘણી પાતળી ચૂડીઓ) વપરાય છે. છંદને બદલે
 શહેરોમાં સોનાની કે કાચની બંગડીઓ અને આગળ સોનાનાં
 કડાં, સાંકળાં વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. શ્રીમંત લોકો તેને
 ઠેકાણે હીરા મોતીના ઢાગીના વાપરે છે. આ શિવાય આંગળીઓએ
 વીંટીઓ, કેણી આંગળ સોના રૂપાના વાંક, ગુજરી, બેરખી કે કડાં
 (ઘણે ભાગે ગાભાવાળાં) પહેરવામાં આવે છે. પગે જે ઢાગીના વપરાય
 છે, તે ઉચ્ચ લોકોમાં રૂપાના હોય છે. કાઠીઆવાડમાં હજી રૂપાના
 નક્કર કલ્લાં એટલાં ભારે વપરાય છે, કે જેનું વજન પાંચ શેર ૧૦
 શેર થાય, અને બેડીઓ કહીએ, તો કહી શકાય; ફેર એટલોજ કે
 ઠેકાણા પગે લોઢાની અને સ્ત્રીઓને પગે રૂપાની બેડીઓ હોય છે.
 વડોદરા જેવા શહેરમાં હજી એવાં કલ્લાં વપરાય છે, કે જેનું
 વજન ત્રણ શેર ચાર શેર થાય. મિંહ મોંઢાનાં કે વાઘ મોંઢાનાં
 અમુક ભાતનાં કલ્લાં કરવા સાડું વીસ પચીસ રૂપીઆ તો ઘડાઈ

આપવામાં આવેછે. ઘણીએ વીસ રૂપીયા મંજુરીના ઠરાવ્યા હોય
 તો ઘેરી જઈને પાંચ રૂપીયા સોનાને છાના આપી આવેછે, ને
 કહેછે, કે સિંહ વાઘના કાન ખૂણ મોટા કરજો. એ કાન ચાલતી
 વખતે ઘેરીઓને સામસામે પગે વાગેછે, ને લોહી કાઢેછે. દેવમં
 દીરે કે બીજે ઠેકાણે જ્યાં સ્ત્રી પુરૂષનો મેળાવડો ને ગદો હોય,
 ત્યાં બિચારા પુરૂષોને સ્ત્રીઓનાં કદલાંથી બહુ બીવું પડેછે ! જ્યાં
 કદલાં વધારે વપરાયછે, ત્યાં ટાણે ટથકે કદલાં ઉપર સાંકળાં કે
 કાંબીઓ પહેરેછે. કદલાં સાંકળાંને ઘુઘરાના લયકા બાંધવામાં
 આવેછે (ગરીબ હોય તો કાંસા પીતળના પણ બાંધે), અને સારી પેઠે
 ખખડે, એટલા માટે ઘેરીઓ ચાલતી વખતે અરથી પગ મૂકેછે. એથી
 તેમના પગ છોલાયછે, તો પણ તેની દરકાર તેઓ કરતી નથી. પગના
 આંગળાંએ છદલાં છવીટીઆં ઘાલેછે, તે પણ જેન જાણ હોય, તેમ
 પસંદ પડેછે. હાલમાં નાનુકાઈ ઉપર લોકોનું લક્ષ ગયું છે, તેથી
 પોલાં નાનુકા ઘાટનાં કદલાં સાંકળાંનો વાપર બિંચ નીતિઓમાં
 આવ્યો છે. મદ્રાસ તરફ સ્ત્રીઓ કેડે કદોરા ઘાલેછે. એ રિવાજ
 આપણે અહીં માત્ર નાંદોદમાં છે. કોટે પહેરવાના દાગીના પુષ્કળ
 જાતના હોયછે. તૂસીપાટીઆં, હાંસડી ને ચરીસા ગામડામાં વપરા-
 યછે. દોરા, હીરાકઠી, મોહનમાળા, કાળકાસાંકળી, કાંટલી, ચંદન
 હાર, વગેરે સોનાના દાગીના છે; અને ચીસ પટ્ટી, મોતીની માળા-
 ઓ, કંઠાઓ વગેરે મોતીના કે હીરામોતી મિશ્રિત દાગીના કાઢને
 માટેછે. નાકે કાંટો કે વાળીઓ વપરાયછે. સાચા મોતીના હીરાજડીત
 કાંટા કે વાળીઓ ઘણી કીમતી હોયછે. ગરીબ અને સાધારણ પંક્તિ-
 ના લોકો જૂઠાં મોતીના કાંટા, અને એકલી સોનાની કે ત્રીણાં
 મોતીવાળી વાળીઓ પહેરેછે. કાને અને જાતના દાગીના ઘાલવામાં
 આવેછે. કાને અકોટી સાથેનાં મોટા લોળીઆં ઘાલવાનો રિવાજ
 આજે થયોછે; તોપણ હજી સોનાનાં કે તેને મોતીએ બાંધેલાં એવાં
 લોળીઆં બહુ વપરાયછે. એ લોળીઆં પહેરવા માટે કાનની
 ખૂંટમાં વેહ પાડી તેને ઘણા વધારવામાં આવેછે. એ વેહમાં વખતે
 આંગળીઓ આવી શકે, અને લોળીઆંના લારથી કાનની ખૂંટો તૂટી

પણ લાયક નાનુક અને ચઢતા વર્ગના લોકો લોળીઆને ઠેકાણે ઘણાં નાનુક લોળીઆં, ફૂલ (ઠણું ફૂલ) કે લવિંગીઆં કે અબ્રેલ દખને અનુસરીને એરિંગ વાપરેછે. કાનને ઉપલે ભાગે વાળીઓ, વેદલા, ચોઠડાં, નખલીઓ, યુગડીઓ વગેરે સોનાના કે હીરામોતી જડીત હાગીના વપરાયછે. માથે કપાળ તરફ દામણી ને મોતીની ચેરો ટાંકેછે; અને ચોટલે ચાક, નાગ ફણી, ગોફણો વગેરે અનેક હાગીના દક્ષણી રિવાજને અનુસરીને ખાસ કરીને ગૂજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં વાપરેછે, અને એ રિવાજ ગૂજરાતના ઉત્તર તરફના ભાગમાં પણ પ્રસરવા માંડયોછે. પુરૂષો કાને સોનાની કે મોતીની વાળી, કાઠીઆવાડમાં ઠોકરવા, ઉત્તર ગૂજરાતમાં કડકીઆં-વાળાં ઠોકરે સોના મોતીની કે હીરા જડીત અનેક પ્રકારની કંઠીઓ; ઠોણીએ કડાં; કાંડે પોંચીઓ, નવધરાં કે સોનાનાં કડાં; આંગળી-ઓએ વેઠ વીંટીઓ; કંડે કંદારા; અને પગને અંગુઠે કેટલાક વીંટીઓ પહેરેછે. છોકરી છોકરાઓને હાગીના સી પુરૂષના જેવા ઘણુંકરીને પહેરાવવામાં આવેછે.

આ ઉપરથી હિંદુઓમાં દરહાગીના કેવાંને કેટલા વપરાયછે, તેના કેટલોક ખ્યાલ વાંચનારના મનમાં આવી શકશે. સાધુઓ કેટલીક વાર કહેછે, કે સીને કાને વીંધી, નાકે વીંધી, અને કેહી-ઓની પેઠે હાથે પગે બેડીઓ પહેરાવી, તોપણ તે હ્રદમાં રહેતી નથી ! ગમે તેટલા હાગીના કરાવો, તોપણ સીખતિતું મન ભરાતું નથી. નાગદોમાં સીને સીમંત આવેછે, ત્યારે તેને એટલા ઘણા હાગીના ધાલવામાં આવેછે, કે તેને “નાગરનો વાઘ” એવી ઉપમા મળેછે, અને હાગીના ઘાટ્યા પછી તેનાથી ફરી ફરી શકાતું નથી, તેથી તેને પાલખીમાં કે ગાડીમાં ઉંચકીને બેસાડવી પડેછે. ગેરાંને હાગીનાના કોઠ કેવા હોયછે, તે વિષે એક રમુજ વાત ચાલેછે. એક નવી આવેલી વહુ પાસે ચંદન ઘસવા સારૂ સસરાલએ ઓરસીઓ માગ્યો. વહુએ કહ્યું, દાદાજી, એ મારાથી ઉંચકાતો નથી. સસરા કંઈ બોલ્યો નહીં. વાત વિસારે પાઠ્યા પછી કેટલીક મુદતે તેણે છાની રીતે એ ઓરસીઓ સોની પાસે ચાંદીએ મઢાવ્યો, અને તેને

પ્રધરીઓ લટકાવી. હાગીનો ઘેર લાવીને વહુને આપ્યો, અને કહ્યું, બેટા ! હું તમારે માટે એક નવો અરીસો કરાવી લાવ્યો છું. વહુએ ઘણી ખુશીની સાથે તે કોટમાં ઘાલ્યો. તે હળવા બેઠી, ત્યારે શરીરના અલ્પનવલ્પનથી અરીસો છાતીમાં ધળધળ વાગવા લાગ્યો, તો પશુ તેણે તે કોટેથી કાઢ્યો નહીં. સસરાએ જાણ્યું, કે વહુને વધારે વાર હળશે, તો છાતીએ પથરો ફૂટાઈ ફૂટાઈને તે બિચારીને ક્ષય થયો. તેણે વહુને કહ્યું, બેટા ! એ હાગીનો ઘણું ભારે છે, તેથી તે છાતીમાં વારેવારે અફળાવાથી તમારી છાતી પાકી આવશે, માટે તમે તે કાઢી મૂકો. વહુ બોલી, ના હાહાજી ! એ હાગીનો મને બહુ ગમે છે, માટે હું તે હંમેશ પહેવો કરીશ ! સસરાએ પછી ભેદ હાગીને કહ્યું, કે બેટા, જે આરસીઓ તમારાથી તે હઠાડે ઉચકાતો નહોતો તેજ આરસીઓ હવે મઢ્યો, માટે તમે હોંસથી કોટે ઘાલ્યો, અને તે વારેવારે વાગે છે, તેની પશુ દરકાર કરતાં નથી. વહુ બિચારી અંખવાણી પડી ગઈ. નાનાં છોકરાંના હાથ પગ ભારે હાગીનાથી કંતાઈ જાય છે, તોપણ તે ભારે હાગીનો ખુશીથી પહેરે છે. કેટલાક હાગીનાથી સ્ત્રીઓને ઘણી અગવડ ભોગવવી પડે છે, અથવા તેમના શરીરને ઈજા થાય છે; તોપણ તેઓ તે હોંસભર વાપરે છે. થોડી કીમતના હાગીના સાફ છોકરાંના જાન જોખમમાં આવી પડ્યાના હાખલા આપણે વારેવારે સાંભળીએ છીએ, તથા દરહાગીનાને માટે ચોરીઓ ને લૂટફાટ પુષ્કળ થાય છે, એ પશુ આપણે જાણીએ છીએ, તે છતાં તેનો છંદ છોડાતો નથી, એ દિલગીરીની વાત છે.

શોભાને માટે થોડા ને નાજુક હાગીના વાપરવાને હરકત નથી; તેમ શ્રીમંત લોકો કીમતી હાગીના ભલે વાપરે. દરહાગીના પાછળ કેટલુંક નાણું રોકવું એ આપણું અર્થ-શાસ્ત્ર મનાય છે; કેમકે તે અણીને વખતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. પરંતુ અતિશય સર્વ વજનું જોઈએ. શરીરને ઈજા ભોગવવી, કે જીવ જોખમમાં નાખવો, તેના કરતાં શોભાને ઝોછી ચઢાવી, એ વધારે સાફ છે. શોભાની ખાતર ઘરના સુખનો ભોગ આપવો, એ મૂખોઈ છે. અમુક પટોશણ, સૂખી કે સગીએ જેવો હાગીનો કરાવ્યો, તેવો મારે જોઈએ, એવી

હું કરી પોતાની શું નિશ ન હોતા પછીને સતાવવો, એ સાફ નથી. શોભાને માટે ખરચ કરવું, એ પોતાની આવકના પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ. એવું ખરચ જરૂરનું કે ફરજિયાત સમજવું ન જોઈએ. તેની પાછળ તથાઈ મરવામાં માલ નથી. ફરદાગીનામાં રોકેલું નાણું ખાંજરે પડે છે. પૈસા પૈસાને પેદા કરે છે. પણ ઘરેણામાં રોકેલા પૈસાથી ઉલટી ખોટ આવે છે. વાપરવાથી ઘરેણું ઘસાય છે, તેનો કંઈ લાગ ખરી પડે છે, ઘડનારા સોનામાં ઘાલમેલ કરે છે, કે તેમાંનો કંઈ લાગ ચોરી ખાય છે; તેથી ન્યારે તેને વેચવા જઈએ, ત્યારે રૂપીઆની ખાર આની કે આઠ આની બધ બેસે છે. “સાતે વારે સોની” ની કહેવત આલે છે, તેનો અર્થ એવો કે એક દાગીનો કરી કરીને જો સાત વાર સોનીના હાથમાં જાય, તો પૂરો થઈ જાય; કેમકે તે પાછળ મજૂરી પડે તે, તથા તેમાં ભેગ થાય, અને તેમાંથી જે ચોરાય, તે સર્વનો હિસાબ ગણીએ, તો દાગીનાની મૂળ કીમત તેમાંજ ચાલી જાય છે.

ખીજાને બતાવવા માટે રૂડે ટાંકણે દાગીના માગી લાવીને પહેરવાની રીત સારી નથી. ખોટો ડોળ રાખવામાં લાલ નથી. માગીને આણેલો દાગીનો પડી જાય, કે ખોવાય, તો પૈસા ભરી આપવા પડે. પૈસાભરી આપવા જેવી શક્તિ ન હોય, તો ફજેતી થાય. ખોટા દાગીના વાપરીને સોટાઈ બતાવવી, એ છેતરપટ્ટી છે, અગર તેમાં શોભા માનવી, એ જંગલીપણુ છે. જેમ લોકોની સ્થિતિ અધમ થવા માંડી છે, તેમ ભારે વસ્ત્રાભૂષણને ઠેકાણે હલકાં કે જૂઠાં, પણ હેખાવમાં સામાને છેતરે એવાં વસ્ત્રાભૂષણ વાપરવાનો પ્રચાર ચાલે છે, તે નિંદ્ય છે. શ્રીમંત ખોટો દાગીનો ધાલે તો તે ખરામાં ખપે છે, અને ગરીબ ખરો દાગીનો વાપરે, તોપણ તે ખોટામાં ખપે છે, એમ લોકો જાણે છે, તે છતાં પણ ગરીબને ખોટા દાગીના પહેરવા ગમે છે. ખોટા દાગીના ઘણીવાર પરખાઈ જાય છે, અને નાત-જાતના લોકો પહેરનારની સ્થિતિથી વાકેફ હોવાથી તેઓ તેની કીમત સહેજે કરી શકે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મોજ શોખ.

ખાનપાન અને પહેરવેશ ઉપરાંત ઘરખટલો ચલાવવામાં ખીજાં અનેક જાતનાં ખર્ચ થાયછે. તે પેદાશના પ્રમાણમાં સુખ સગવડને માટે થાય, ત્યાં સુધી વાસ્તવિક ગણાય, પરંતુ એ હદ મોજગવામાં આવે, ત્યારે તેની ગણના ઉઠાઉપણામાં કે મોજશોખમાં થાય. વાસ્તવિક ખર્ચ વિષે અત્રે વિશેષ કથનની જરૂર નથી.

માણસ આખો દિવસ કામ ધંધો કર્યો કરે, તો તે કંટાળી જાય. જેમ આજસથી શરીર કટાઈ જાયછે, તેમ હદ ઉપરાંત કામ કર્યાથી તે ઘસાઈને ક્ષીણ થઈ જાયછે. મન અને તન બંને વિશ્રાંતિ માગેછે. કામથી થાક્યા કે કંટાળ્યા પછી થોડી વિશ્રાંતિ લઈએ, તો મન અને તન બંને પાછું કામ કરવાને વધારે લાયક થાયછે. જેમ એકજ જાતના કામથી કંટાળો આવેછે, તેમ એક જાતનું ખાનપાન, નિવાસ, રહેણીકરણીથી પણ કંટાળો આવેછે, તેથી જ ઘણી મોજશોખ, આનંદ, હાસ્યવિનોદ કે રમતગમત કરવા તરફ માણસનું વલણ થાયછે. એ વગર સંસાર વૈતરા જેવો ને લુપ્તો લાગેછે.

મોજશોખાદિની જેમ જરૂર છે, તેમ તે હદમાં રાખવાની અગત્ય છે. હદ ઉપરાંતનો મોજ શોખ સુખને બદલે દુઃખ આપેછે; તે તરફ વધારે લક્ષ આપવાથી માણસ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકેછે, પૈસા ટકા ગુમાવેછે, અને મનથી તથા તનથી ખરાબ થાય છે. મોજ શોખ અનીતિવાળા કે અનીતિને માર્ગે દોરે એવા હોય, તો તેને છાંયડે ઉભા રહેવું પણ ઘટારત નથી. મોજ શોખ નીતિની મર્યાદાની અંદર રહે, અને પોતાને કે બીજાને દુઃખદાયક ન થાય, એવા હોવા જોઈએ.

સાહેબ લોકો કેટલી મોજમજાહ લોગવેછે, તે આપણે જોઈએ છીએ. તેઓ આપણા કરતાં ઓછું કામ કરેછે, એમ નથી, તે છતાં

પણ તેઓ રમત ગમતમાં ઘણો ભાગ લઈ શકે છે. તેઓ બેટકું સંસારનું મુખ ભોગવે છે, તેનો ચોથો ભાગ પણ આપણે ભાગ્યેજ ભોગવતા હોઈશું. એ વાત ખરી છે, કે તેઓ પ્રવૃત્તિ વૃત્તિના અને આપણે નિવૃત્તિ વૃત્તિના બહુ ભાગે છીએ. તેમનામાં અંચળતા વિશેષ છે, અને આપણામાં શિથિલતા વધારે છે. તેઓ નિયમિત જાગે છે, અને આપણે અનિયમિત અધિક છીએ. તેઓ પદાર્થને પ્રધાનપણું આપે છે, ત્યારે આપણે ચેતન્યને મુખ્ય માનીએ છીએ. આશી તેમની અને આપણી રહેણી કરણીમાં ફેર પડવોજ જોઈએ, તથાપિ તેમની કેટલીક રહેણી કરણી અનુકરણીય છે, એમાં તો શક નથી. સંસાર શૂન્ય છે, મિથ્યા છે, ક્ષણિક છે, બ્રમીત છે, એમ માનીને તેનો લહાવો બિલકુલ ન લેવો, એ સંસારમાં પડેલા પ્રાણીને માટે ચોખ્ખું છે, એમ ન કહેવાય.

આપણા લોકો મોજ શોખથી કેવળ વિરક્ત છે, એમ કહેવાનો હેતુ નથી; કેમકે સંસારના પાસમાં પડેલા પ્રાણીને માટે એમ બનવું સ્વાભાવિક નથી. વેરાગ કોઈકનેજ આવે છે, અને સંસારથી વિરક્ત કોઈકજ થાય છે. એવા વિરલા પુરૂષોને અપવાદ તરીકે ગણીને તેમને આપણે ધન્યવાદ આપીશું; પરંતુ જેમને સંસારનો પથરો જન્મ સુધી કોટે વળગેલો છે, તેમને એ બોલે કેવળ વૈતરાના બોળા જેવો ન લાગે, અને તેના ભારથી હબાર્ધ મરીને તેઓ દુઃખમાં નિરંતર ડુબેલા ન રહે, એટલા માટે તેમણે નિસ્સાર સંસારમાંથી મળી આવે તેટલું સુખ મેળવવા પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પરંતુ ખેઠકારક વાત એ છે, કે આપણે અહીં મોજ મનહનાં સાધન કમી થતાં જાય છે, અને લણેલા લોકોમાં તેનો વધારે અભાવ થતો ચાલ્યો છે. અગ્રેજી હબની કેળવણી શરૂ થતા અગાઉ લોકોની બાલ્યાવસ્થા રમત ગમતમાં જતી હતી. લગભગ દશ વર્ષની વય થતા સુધી નિશાળે જવાનું, કે લણવા પાછળ વિશેષ મહેનત લેવાનું, કોઈ સમજતું નહીં. અનેક જાતની રમતોથી છોકરાંને ગમત મળતી, અને તેમનો ખાંધો મજબૂત બધાતો. હાલમાં ચાર

પાંચ વર્ષના છોકરાને નિશાળમાં ગોંધે છે, અને વખતે બોલવા શીખે ત્યાંથી તેને કંઈ વેર શીખવવાનું શરૂ થાય છે. છોકરાંને રમતાં દેખે તો માળાપ લાગે છે. દેશી રમતો ભણેલાઓને જંગલી લાગે છે. રમવામાં તેઓ છોકરવાદી સમજે છે, પણ મોટી ઉમ્મરના ને મોટા બોહદા ધરાવનારા સાહેબ લોકો કામથી પરવાર્યા, કે રોજ રમવા નીકળી પડે છે, તેનું ઉદાહરણ તેઓ લેતા નથી. દેશી રમતો વિલાયતી રમતો જેવી ખરચાળ નથી માટે, કે તેમાં વપરાતાં સાધન વિલાયતી સાધનો જેવાં શોભીતાં નથી માટે, કે તેઓ જાતે દેશી છે (વિલાયતી નથી), એ માટે, તેમને તે જંગલી લાગતી હોય, તો તેમની સમજશક્તિ ઉપર આક્રમક છે ! વપરાતાં સાધન શોભીતાં ન હોય, તો શોભીતાં સાધન શા માટે ન મેળવવાં ? દેશી રમતો ગમતી ન હોય, તો વિલાયતી રમતો પણ શા માટે ન રમવી ? પરંતુ આપણે ગમે તેવું પણ આપણું હોય, તે તણએ છીએ, અને વિલાયતી સાફ હોય, તે પણ ગ્રહણ કરતા નથી. રમત એ જો શરીરને કસવા અને મનને આનંદ આપવા માટે હોય, તો ભલે તે દેશી હોય કે વિલાયતી, પરંતુ તેનો અનાદર કરવો ઉચિત નથી.

દેશી રમતો ઘણી છે. તેમાંની ઘણી રમતો એવી છે, કે તે આનંદની સાથે અંગને કસે છે. તેને માટે નથી જોઈતું ખાસ મકાન, કે નથી જોઈતા પૈસા. અંગ્રેજી ઢળની ખરચાળ કસરતો શાળાઓમાં સર્વત્ર દાખલ થઈ શકતી નથી; પરંતુ જો તેને બદલે દેશી રમતો દાખલ થાય, તો વગર પૈસે અથવા જુજ ખર્ચે તનની કેળવણીનો હેતુ પાર પડે છે. કેટલીક રમતો એવી છે, કે અંગ્રેજી સારી રમતોની ખરાબરી કરી શકે. વળી કેટલીક રમતો એવી છે, કે જે મોટા માણસો પણ રમી શકે. દિલગીરીની વાત છે, કે આ રમતો દહાડે દહાડે નાણુદ થવા લાગી છે, અને તે પાછળ લોકોનો અભાવ કે અનાદર વધતો જાય છે.

કેટલીક રમતો શરીર કસવા માટે નહીં, પણ વખત ગાળવા

અને મનને આનંદ આપવા, કે તેને કસવા માટે ચોળેલી હોય છે. શેતરંજ, ચોપાટ, ગંજી વગેરે આ જાતની રમતો છે. શેતરંજ એ રાજેશ્રી રમત ગણાય છે, અને તે મનને સારી રીતે કસે છે, તે છતાં તેનો ઉપયોગ થોડાજ કરે છે. ચોપાટ કેવળ દેશી રમત છે, માટે તેનો ઉપયોગ લઘુલાઓથી ઓછો થાય છે. દશાવતારી જેવા ચઢતી ક્રીડામના ગંજી દેશી હોવાથી ઓછા વધરાય છે; પરંતુ વિલાયતી ગંજીનો વાપર ઓછો વિશેષ આમ છે. આપણને કામ કરવા કરતાં બેસી રહેવું ગમે છે; હાથ હલાવ્યા વગર પડી રહેવાનું મળે, તો તે વધારે પસંદ પડે છે; તેથી કદાચ કોઈ પણ જાતની રમતમાં ભાગ લેવા તરફ આપણું વલણ થતું નહીં હશે !

દેશમાં ચાલતી બીજી ઘણી ગમતોમાં ભાગ લેવાનું લઘુલાઓને ગમતું નથી. મદારી, વાદી, નટ, બળાણીઆ વગેરેના ખેલ હલકા હાગે છે. એવાજ ખેલ જો કોઈ સાહેબ આવીને કરે તો તે સો જોવા જાય છે, ને પુષ્કળ પેસા આપે છે. પરદેશી ખેલાડીની ટાપ-ટીપ વધારે, તેથી તે શોભી ઉઠે છે. દેશી બળાણીઆ જેટલી કસરત કરે છે, તેટલી પરદેશી બળાણીઆ વખતે કરી પણ શક્તા નથી, તે છતાં દેશીની ક્રીમત રૂપીએ આની પણ ભાગ્યે થાય છે. ઘણી વાર મહોલ્લાઓમાં તે બિચારા પુષ્કળ હાડ ફેડે છે, તે છતાં બેચાર આનાના પેસા પણ તેમને પૂરા મળતા નથી. પોપાક અને સર સા-માનની ટાપટીપ કરે, તો તેઓ વધારે કમાઈ શકે.

લવાઈ એ નાટકનું અધમ સ્વરૂપ છે, તથાપિ તે હજી ઘણું ઠેકાણું ચાલે છે. ગામડાના હલકા લોકોને ખુશ કરવા માટે લવા-યા અનીતિના ચાળા કરે છે, બિલત્સ ગાણું ગાય છે, અને નીતિ કે બોધને બદલે અનીતિ ફેલાવે છે; તે છતાં જોવા માટે વડું બેટીઓને તથા નાનાં છોકરાં મુદ્દાને માળાપ છૂટ આપે, અને પોતે પણ તેમાં ભાગ લે, એ કેટલું ખેદકારક છે ? લવાઈ સુધારવાનો ઘણો યત્ન મરહુમ રાવ સાહેબ મહિયતરામે કર્યો હતો, અને તેથી એક બે ટોળાં કંઈ સુધારા પર આવ્યાં હતાં, પરંતુ

લોકોને સુધરેલી કરતાં મૂળની ભવાઈ વધારે પસંદ હોવાથી તેઓ પણ મૂળને રસ્તે જઈ ચઢ્યા. એ પછી પુણેકર સાંગલીકર વગેરે દક્ષણી નાટકો પ્રચારમાં આવ્યાં, તે ભવાઈ સરખાં વાંધા ભરેલાં નહોતાં; પરંતુ તેમને 'ખરેખર' નાટકનું નામ આપી શકાય નહીં. એ પછી પારસીઓએ અને ગુજરાતીઓએ નાટકની ટોળીઓ ઠાઠી. લોકોનું વલણ ગાયન-હલકાં શૃંગારી ગાયન-તરફ વધારે હોવાથી, તથા તેમને હલકી જાતની મોજ મજાહ વધારે પસંદ હોવાથી એ ટોળીઓ પણ પૈસા પેદા કરવાની લાલચે તેમની મરજીને અનુસરે છે. નાટકનો ખરો ઉદ્દેશ જાણુએ રહે છે. નાટક એ સંસારની આરસી કહેવાય છે, તે હાલનાં નાટક નથી. લોકોને દૃષ્ટાંતરૂપે સદ્-બોધ આપવો, સંસારમાં કેવાં સુખ દુઃખ માણસને માથે આવી પડે છે, અને તેમાંથી શી રીતે દૂર થવાય છે, અનીતિનાં ફળ કેવાં માઠાં નીપજે છે, અને સત્યનો આખરે કેમ જય થાય છે, તે બતાવવું, અને નાણુસની નાણુક લાગણીઓને અસરકારક રીતે ઉશ્કેરી તિવ્ર કરવી, એ નાટકનો મુખ્ય આશય, હાલની ટોળીઓ જોઈએ તેવો જાળવી શકતી નથી. શબ્દાલંકાર ભરેલી, માલ વગરની શૃંગારમય કે બિભત્સ રસમાં જાય, એવી કવિતા ક્ષણે ક્ષણે આવીને ઉભી રહે છે. હારમોનિયમ સાથે ગવાય છે, પરંતુ તાલ સૂર સચવાતા નથી, તેથી તે ગાયનની ગરજ પણ સારતી નથી. જે નાટકમાં કવિતાનું ભરણું બહુ ન હોય, તે લોકોને પસંદ પડતું નથી. આવાં નાટક હજારો લોકો જોવા જાય છે, અને તેની કવિતાની કડીઓ ગોળીને લોકો ઘરમાં ને માર્ગમાં લલકારે છે. કેળી લીલના છોકરા તે નાટકના જેવા આળા કરીને ખેતરોમાં ગાય છે, અને ગધેડા પર બેસીને માટી લેવા જતા કુંભારના છોકરા પણ એવા રાગડા તાણે છે ! મેળાવડામાં વાંચવાની કવિતા માટે નાટકના રાગ પસંદ કરવામાં આવે છે, અને શુભ પ્રસંગને માટે તથા નવરાત્રીમાં ગાવાના ગરબા માટે પણ એજ રાગ વધારે અનુકૂળ થાય છે. દક્ષણી લોકમાં ગૌરાંને ગાવાનાં ગાણાંમાં પણ એ રાગ વધારે લાગ લે છે. નાટક એ સંસારની આરસી નથી, પણ સંસાર એ નાટકની આરસી થાય છે ! દેશની

સંસ્થાઓ વડે ત્યાંના લોકોમાં ચાલતી નીતિરીતિની તૂલના થઈ શકેછે. લોકોની નીતિરીતિ સારી હોય, તો તેઓ હલકી કીસમનાં નાટકોને ઉત્તેજનજન આપે, અને પરિણામે તેવાં નાટકોને સુધારના પાયા પર આવવાની ફરજ પડે. એટલા માટે સમજી લોકોએ હલકાં નાટકોનો અનાદર કરવો, અને સારાં નાટકોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

ગાયન અને નૃત્ય એ મોજ શોખની મોટી જાખતો છે, અને તે જોને પ્રિયછે. ગાયનથી જનવરો વશ થાયછે, તો માણસ વશ થાય, એમાં શી નવાઈ? એ પવિત્ર અને આનંદદાયક વિદ્યા આપણા દેશમાં પૂર્ણતાને પામી હતી. ગાવું બલવવું એ અવશ્યની વિદ્યા મનાતી, અને તે સ્ત્રી પુરૂષો ઘેર ઘેર શીખતાં. જેમ હાલ વિદ્યાયત્રમાં છે, તેમ પૂર્વે આપણે અહીં વહુ દિકરીઓ અને સ્ત્રીઓ ગાનતાન કરતી અને પુરૂષો પણ તેમાં સામેલ થતા. સ્ત્રીઓ નૃત્ય કળા જાણતી, અને પગે ઘુઘરા બાંધી પોતાના પતિ સમક્ષ નૃત્ય કરી તેને રંજન કરતી. પરંતુ બીજી વિદ્યાઓની માફક આ વિદ્યા પણ સારાં કુટુંબોમાંથી વિદાયગિરી લેવા લાગી, અને આખરે તે રામજણીઓ—નાયકાઓને ઘેર જઈ વસી. તાનસેન જેવો પ્રવીણ ગવૈયો હીપક રાગથી બળતો હતો, તેને “મલાર” ગાઈ શીખવીને ઠંડો પાડનાર એક વઠનગરની નાગરણુ હતી ! આ ઉપરથી ગૂજરાતમાં ગાયનનો પ્રસાર કેવો હશે, તેનું વાંચનાર અનુમાન કરી શકશે. મદ્રાસ તરફ હજી ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓને ગાવું બલવવું શીખવવામાં આવેછે. ગૂજરાતમાં સ્ત્રીઓ જવલ્લેજ તે શીખેછે, એટલે આપણા ઘરસંસાર આ સુખદાઈ-વિદ્યાના લાલથી વિસુખ રહેછે. પરિણામ એ થાયછે, કે ગાયનના શોખીઓ તેનું સુખ જ્યાંથી મળે, ત્યાં જવા લલચાયછે, અને માંગલિક પ્રસંગે ગાઈ બલવી તથા નૃત્ય કરી જાણનાર નાયણોને પોતાને ઘેર બોલાવે છે. મિજલસમાં જાત જાતના લોકોને તથા મિત્રમંડળને આમંત્રણ થાયછે, એટલુંજ નહીં, પણ સ્ત્રીમંડળને તેનો લાલ મળવા સારૂ ખાસ ગોઠવણ થાયછે ! શુભ પ્રસંગે વેશ્યાનાં પગલાં ઘરમાં ઘાલવાં, એજ પ્રથમ તો વાંધા

પડતું છે, તેના હાવભાવ અથવા ચાળા અનીતિજનક છે. તેનું ગાણું સમયાનુકૂળ ન છતાં સાંભળનારને અવળે માર્ગે ચઢાવનારું છે. વહુ, દિકરી તથા છોકરાં છેઆંને વારાંગનાના નાચ ગાયનમાં સામેલ કરવાં, એ હાનિકારક છે. અપવિત્ર કિસમણે પવિત્ર પ્રસંગે હાજર થાય, એ અયોગ્ય છે. પૈસાદારની નકલ સાધારણ સ્થિતિના લોકો કરે છે. તેમને એથી ખરચના બોલમાં ઉરતવું પડે છે. વિદ્વાનો ને અધિકારીઓ આવા નાચ તમાસા કરાવે, અથવા તેમાં સામેલ થાય, તેનું અનુકરણ બીજા લોકો કરે, માટે તેમણે પોતાની રીતભાત બીજાને દાખલો લેવા લાયક રાખવી જોઈએ. તેમણે પોતાને ત્યાં તાલુકા બોલાવવાનું, અને બીજાને ત્યાં થતાં નૃત્ય ગાયનમાં જવાનું બંધ કરવું જોઈએ. ઠઠી ગાયનનો શોખ હોય, તો સારા ગવૈયા બોલાવવા, અને તેમના જલસા કરાવવા.

લૌકિક નીતિમાં ભારે ણિગાડ કરનાર અને તરૂણોને ખુશ્માર કરનાર ગુણુકાઓ છે. તેમનાં ઘર ગામ વચ્ચે, કે બહાર ઠસ્તાઓ ઉપર, કે પ્રખ્યાત ઠેકાણે હોય છે. સરકાર કે શહેર સુધરાઈવાળાએ તેમને એવે ઠેકાણેથી કાઢવી જોઈએ, અથવા લોકોએ તેમને એવા લત્તાઓમાં ઘર ભાડે આપવાં ન જોઈએ. ઠેર ઠેર ઢાંચની દુકાનોથી જેમ લોકોને ખરાબ થવાનાં નજીકમાં સાધન મળે છે, તેમ વેશ્યાવાડા ભરવસ્તીમાં હોવાથી અનીતિને બહુ ઉત્તેજન મળે છે. લોકોની નીતિમાં વિકાર કરનાર સાધનો જેમ કમી થાય ને દુર રખાય, તેમ કરવાની ફરજ સર્વ સમજી લોકોની છે. ગણિકાઓએ કેટલાનાં ઘર ભગાવ્યાં છે, કેટલાના પૈસાની પાયમાલી કરી છે, અને કેટલાને હુમેશને માટે ભયંકર રોગના ભોગ કર્યાં છે, તે સૌના બહુવામાં છે, છતાં તેની સામે સખત ઇલાજ લેવામાં નથી આવતા, એ ખેદકારક વાત છે.

“ એક પંથ ને દો કાજ ” થાય, એટલે જેથી મોજ શોખ ને આનંદ મળે, તથા ધર્મકાર્ય થાય, એવી ચોજનાઓ આપણા પૂર્વજો કરી ગયા છે. વર્ષમાં અનેક જાતના પુષ્કળ તહેવાર કે પર્વ સુકરર થાય છે. કેટલાક તહેવાર ઉપવાસ કરવાના છે. લંઘનનો ઉપયોગ વૈદ-કશાસ્ત્રમાં જણાવ્યો છે. ઉપવાસને દહાડે મરણમાં આવે તેવા પ્રકા-

રની ફળાર થઈ શકે છે, તેથી જોરાકમાં ફેરફાર થતાં પ્રકૃતિને લાલ થાય છે. એવા દિવસ ઇશ્વર ભજનમાં કાઢવાથી આત્માને જે લાલ થાય, તે ભૂદો; પરંતુ ઘણા લોકો માત્ર લાંઘો ખેંચી કાઢવાથીજ આત્માનું કલ્યાણ થાય છે, એમ સમજે છે, તે તેમની ભૂલ છે. ખીજે દિવસે ચઢતી જાતનાં કે ખાસ જમણનાં પારણાં થાય છે. કોઈ તહેવારને દહાડે વડાં, લજ્યાં વગેરે તબ્બુ તાબ્યુ, કોઈ દહાડો કંસાર, કોઈ દિવસ સેવ રોટલી, કોઈ દિવસ શીરોપૂરી, કોઈ તહેવારે તલસાંકળી ને ઘુધરી, કોઈ ટાણે ખજૂર ને ધાણી ચણા, કોઈ દીન સર્વ વાનીઓ વાસી, કોઈ પર્વે સામે ને નમાર, કોઈ ટાંકણે બાફેલો લોટ, અથવા બાજરી કે ચોખાની ફલર, અને કોઈ સમે દૂધ પૌઆ ખાવાનું હોય છે. કોઈ ઋતુમાં પતંગો ચગાવવાનો, કોઈ ઋતુમાં ગેદી ઠઠા રમવાનો, કોઈમાં શુભાલ રંગ વગેરે છાંટવાનો, મળક મફકરીની છૂટ લેવાનો, તથા મીઠો બાંધી સામસામે લઢવાનો, અને કોઈમાં ગરબા ગાવાનો મહિમા ગણાય છે. શુભાલ રંગને બદલે ધૂળ ને છાણમૂત્ર વપરાય, અને દિયર લોભઈ કે તરૂણ સ્ત્રી પુરૂષો લાજ મળાંદાનો વિચાર છોડી દે, એ ઘણું ખોટું છે. મીલ બાંધીને લઢવાનો રિવાજ લગભગ નાશ પામ્યો છે. એવે વખતે માણસને મરદાની, કે બુસ્સા બતાવવાની, તથા લઢવામાં ચતુરાઈ કે કુશળતા દેખાડવાની તક મળતી, તે નાબુદ થઈ છે. ખરી વાત છે, કે કોઈ વાર એથી માણસનાં માથાં ચૂતાં, કે કવચિત્ કોઈ ઘવાતા કે મરણ પામતા. એવા જોખમમાં પડવાનું હાલ આપણને મન થતું નથી. કોઈ ઋતુમાં અમુક જાતનો પોષાક, તો બીજી ઋતુમાં બીજી જાતનો પોષાક પહેરવાની રીત છે. કોઈ મોસમમાં મેળા તો કોઈ મોસમમાં ઉજાણી જવાનું રાખેલ છે. કોઈ ઋતુમાં ધનુર્માસ થાય છે, અને કોઈમાં નદિએ જઈ તારા-સ્નાન કરવામાં આવે છે. કોઈ માસ દાનધર્મને માટે છે, તો કોઈમાં શ્રાદ્ધના દિવસ આવતાં લોકોને જમવાના તડાઠા ચાલે છે. મેળા ઘણા ઉપયોગી ને આનંદદાયક છે. નગર-ઉજાણી થોડો આનંદ આપતી નથી. અંગ્રેજોની પિકનિક પાર્ટી, તે નગર-ઉજાણી જેવી, કે આપણાં ખેરાંની આમળીપીપળી

સરખી છે. જૈરાં પોત પોતાને ઘેર અવનવી વાનીઓ ધનાવેછે, અને ગામ બહાર કોઈ બાગમાં, કે ઝાડની શુક્રમાં જઈ ત્યાં તેઓ જમે છે. એક બીજીની વાનીઓ અદલ બદલ થાયછે, અને ખાવાની તથા ગરબો મારવાની મજા પડેછે. પરંતુ આ બધા રિવાજ લાણેલાઓને અને અધિકારીઓને પસંદ પડતા નથી. તેઓ તેમને જંગલી જેવા ગણેછે. તેમને લોકો સાથે સામેલ થવાનું ગમતું નથી, તેથી તેમના ખારે દંડાડા સરખા જાયછે. આવા દંડાડામાં ને વારતહેવારમાં તેઓ તફાવત જોતા નથી. તહેવારને દંડાડે સરકાર રજા આપે, તે અધિકારીઓ પડી રહેવામાં, કે ઘેર બેસી ગપાટા મારવામાં, કે પાનાં ટીચવામાં, કે વાંચવા લખવામાં કાઢે. બહુ તો બે ઘડી ફરવા જાય, કે કોઈ મિત્રને ઘેર જઈને બેસે. તેમની સ્ત્રીઓ વળી તેમના કરતાં પણ ઓછા આનંદમાં રહેછે. ધણીઓના વિચારને આધિન થઈ તે બિચારીઓ આખો દંડાડો ઘરમાં ભરાઈ રહેછે. તેમને હરવા ફરવાનું મળતું નથી, તેમ તેમનાથી મેળામેળા, ઉભાણીઓ વગેરેના બહારના લાભ લેવાતા નથી.

વાર તહેવાર શિવાય લગ્નાદિ અનેક પ્રસંગમાં મોજમજાહની જોડવણુ હોયછે. લગ્ન પ્રસંગે શું શું કરવાનું હોયછે, તે આપણે જાણી ગયા છીએ. એવે સમે સારાં સારાં કપડાંલત્તાં ને દરદાગીના પહેરીને મહાલવાનું મળેછે, જમવાના તડાકા ચાલેછે, હાસ્ય-વિનોદ ને મજાક મસ્કરીઓ થાયછે. જૈરાં લેગાં મળી ગાણાં ગાય છે, અને તેમની મહેનતના બદલામાં પતાસાં, સોપારી વગેરે મળે છે. લગ્ન થતી વખતે કે થઈ રહ્યાપછી મજાક મસ્કરી હાલપાર જાય છે. તરૂણ વહુ દિકરીઓ ટોળે મળી વેવાઈ વેવાણીને ગાળો દેવા મંડી પડેછે, અને એ ગાળો વખતે કાનમાંથી કીડા ખરે એવી ભુંડાળી હોયછે. આવાં ફટાંણા ગાતાં સ્ત્રીઓ લાજ મર્જાદા બાળુએ મૂકેછે. પોતાનાં માળાપ, લાઈ લાંડુ કે ધણી નજીકમાં હોય, તેની તેઓ દરકાર કરતી નથી. આ ચાલ ધિક્કારવા લાયક છે. એજ રીતે હોળીના તહેવારોમાં લોકો ભુંડાળા ફાગ ગાયછે, અને ઘેરેયા ગમે તેવાં બિલત્સ વેણુ ઉચ્ચારેછે, બિલત્સ ચેદા કરેછે, તથા આવતી

જતી સ્ત્રીઓને પજવેછે, તે પણ તિસ્કારને પાત્ર છે. હાસ્ય વિનોદમાં, મજાક ઠંઠા કરતાં, કે સાધારણ વાતચીતમાં, ઘણા લોકોને જીભાળા કે અમર્યાદ શબ્દો વાપરવાની ટેવ હોયછે. એવા કેટલાક શબ્દ એટલા સામાન્ય થઈ ગયા હોયછે, કે તે વાપરવામાં તેમને ખોટું લાગતું નથી, તેમ સાંભળનાર તેની દરકાર કરતાં નથી. વહુ ફિકરી કે છોકરાંછંયાંની સમક્ષ એવા શબ્દ વાપરવાથી તેમને ખોટી ટેવ પડેછે. કેટલીક વાર ગમતની ખાતર છોકરા પાસે માને વહુ કહેવરાવે, કિંવા કંઈ લાલચ આપીને ગાળો દેવડાવે, તે ધિક્કારવા યોગ્ય છે.

મોજ શોખ અને સુખને માટે લોકો ગાડી ઘોડા ને બાગ બગીચા રાખેછે, શોભીતાં મકાન બંધાવેછે, અને મકાનને સુંદર રીતે શણગારેછે. એ સર્વમાં તરાહ અંગ્રેજી દાખલ થઈછે, ને થાયછે. યુરોપ અમેરિકાના લોકો જ્યારે આપણી બાંધણી ને કેતરકામનાં વખાણ કરેછે, ત્યારે આપણને તેમની ધાટી ગમેછે. ઘર શણગારવામાં પણ લગલગ સર્વ સામાન, અને તેને ગોઠવવાની રીત, વિલાયતી હોયછે. ઘર શણગારવામાં આપણા લોક કંઈ સમજતા નહોતા, એમ કેટલાક કહેછે, અને કારણમાં બતાવેછે, કે તેને માટે આપણી ભાષામાં શબ્દ પણ નથી; પરંતુ એ વાત ખોટી 'છે. જંગલી લોકો પણ ઘર શણગારવામાં સમજેછે, અને તે પોતાના જંગલી વિચાર પ્રમાણે ઘરને શણગારેછે. આપણી હાજતો થોડી ને સાદી હોવાથી, તથા આપણી ખેસવા ઉઠવાની રીતલાત જૂદી હોવાથી, અંગ્રેજી તરેહનો સામાન આપણા ઘરોમાં ન હોય; તથાપિ આપણે જરૂરનો સામાન, તથા ઘરને ચોલા આપે એવો સામાન, લેગો કરીએ છીએ, ને ગોઠવીએ છીએ. ઘર શણગારવાને કાઠીઆવાડના લોકો માંડ કહે છે, અને માંડ માંડવી કહે, ત્યારે તેનો અર્થ ઘર શણગારવું એવો થાયછે. નવી વહુ આવે, ત્યારે તેને જે ખંડ આપવામાં આવે, તેમાં માંડ મંડાય છે. પોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં એ માંડ એવી હોયછે, કે લોકો તે જોવા જાયછે. એ વાત ખરી છે, કે તેમાં કોય ખુરશીઓ કે બીજે વિલાયતી સામાન ગોઠવાતો નથી, પરંતુ જે ગોઠવાયછે,

તે સર્વ દેશી, મુંદર ને કીમતી હોયછે. ખાનપાન, પહેરવેશ અને ઘરવાખરાના સામાન ઉપરથી માણસના શોખની કીમત થાયછે. શોખ અને સુખને માટે નોકર ચાકરો રાખવામાં આવેછે. આ બધું જ્યાં સુધી આવકના પ્રમાણમાં થાય ત્યાં સુધી સાડું છે. ઘણી વાર આવક ઘટયા છતાં માણસ ચાલતું ખરચખૂટણુ જારી રાખેછે, અને લપડાક મારી મેં રાતું રાખવા જાયછે. પરંતુ એવું પોલેપોલું ક્યાં સુધી નબી શકે ? એમ કરવાથી પાસે બે પૈસાની પુ'ણ રહી હોય, તે પણ ત્યાલી જાય છે, અને વખતે કરજ કરવાની જરૂર પડેછે. કેટલીક વાર પોતાનો ભભકો ખતાવવાને માણસ બહારનો દમામ વધારે રાખેછે, અને હઠ ઉપરાંત ખરચ કરેછે.

ખીજા હેતુની સાથે મોજ શોખની ખાતર માણસો પ્રવાસ કરેછે, અને મોટા શહેરોમાં કે હવા ખાવાનાં સ્થળોએ જાયછે. કુવાના દેડકા પેઠે એકજ સ્થળે પડી રહેવું સાડું નથી. પ્રવાસથી અને હવા ફેર માટે જવાથી ઘણા લાભ થાયછે. વેતડું તો જન્મ પર્યંત વળગેલું છેજ, પરંતુ જ્યારે અવકાશ મળે, ત્યારે તેમાંથી વિરકત થઈ, સારાં સ્થળોએ થોડી મુદત પણ જવાની જરૂર છે. શરીરની તંદુરસ્તી, મનની વિશ્રાન્તિ, અને બુદ્ધિની ખીલવટ મોજ મળહની સાથે મળેછે. પોતાનાં સાધનના પ્રમાણમાં આવી જતતું સુખ લોગ-વવું જોઈએ, પરંતુ જેઓ સાધન તરફ કે પોતાના કામ ધંધા તરફ પૂરતું ધ્યાન ન આપતાં વારે વારે છટકવાતું કરેછે, તેઓ લાભને બદલે તુકસાનની કમાણી કરેછે, એમ સમજવું.

કેટલીક પ્રજાઓ કે જાતો શોખીન ગણાયછે. યૂરોપમાં ફ્રેન્ચ લોકો શોખીન મનાયછે. પારીસનો ઠાઠમાઠ જોઈનેજ ત્યાંના લોકોના શોખ વિષે પ્રવાસીની ખાત્રી થાયછે. મુસલમાન લોકો સ્વભાવથી શોખી હોયછે. પારસીઓમાં યૂરોપી શોખ વધવા લાગ્યો છે. હિંદુઓમાં દખણી લોક વધારે શોખી છે. ગૂજરાતીઓમાં કેટલીક જાતો શોખીનના વર્ગમાં મૂકાયછે, પરંતુ ખીજા પ્રજાઓને મુકાબલે તેમનો શોખ હઠમાં હોયછે. જે પ્રજા શોખીન હોય, તે ઘણુંકરીને

ઉઠાઉ અને આજુ હોય, અને તેથી તેની જોઈએ તેવી ઉત્તતિ થતી નથી. ક્રાન્સના લોકોએ જર્મની સાથેની લઢાઈમાં કેવો માર ખાધો, તે વાંચનારના બાજુવામાં હશે. મુસલમાનોની જોઈએ હાલ કેવી સ્થિતિ છે, તે આપણે બાજુએ છીએ. પોતાની પાદશાહત ગુમાવ્યાને હજી દોઢસો વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી, તે છતાં તેમનો માટે ભાગ કંઠાલિયત હાલત લોગવે છે. “ મજ્યુ” ત્યારે મીર, ને ન મજ્યુ, ત્યારે ફરીર”, એવી તેમની રહેણી કરણી છે. મહારાષ્ટ્રની પેશવાઈ પરવાર્યોને આશરે એંશી વર્ષ થયાં છતાં એ દેશમાં કેટલી નિર્ધનતા જોવામાં આવે છે ? મોજ શોખમાં મચી રહેનાર અને તે પાછળ ખૂબ ખર્ચ કરનાર પ્રજા અધમ હાલતને પહોંચે છે. આપણે જેમ આપણા શોખ વધારીશું, તેમ તે પાછળ વધારે ખર્ચ કરવું પડશે, અને પૈસા તરફતું નુકસાન થશે. શોખની વસ્તુ નહીં મળે, ત્યારે હેરાનગતિ લોગવવી પડશે. તેની પાછળ મન પરોવાએલું રહેવાથી કામકાજમાં પૂરતું લક્ષ અપાશે નહીં. શોખ વધારવાથી કેવું પરિણામ આવે છે, તે વિષે એક મારા મિત્રે પોતાના અનુભવની વાતો કહી, તે અત્રે શોખ ધરાવનારને દાખલા રૂપ થઈ પડશે.

તે મિત્ર પદ્મી મેળવ્યા પછી નોકરીમાં દાખલ થયો. શરૂઆતમાં તેની નેમણુક સાધારણ પગાર ઉપર થઈ. પોતાની સ્થિતિને છાજે એવા ભાડાથી એક ઘર પોતાને રહેવા માટે રાખ્યું. નજીકમાં એક પરગામી શ્રીમંત મિત્રનો ખંડો હોતો, તેમાં કેટલાક નકશીવાળા કોચ પડેલા હતા, તેમાંથી એ કોચ વાપરવા સારૂ તેણે માગી આપ્યા. કોચ ઉત્તમ બાવના હતા, પણ તેના પરતું મહેલું ઠપડું ફાટી ગયેલું હતું, તેથી તેને ફરીથી મઢાવવા પડ્યા. જે ખંડમાં કોચ મૂક્યા, તે ખંડમાં ઠંઈ પાથરેલું નહોવાથી કોચની ગોઠવણ સારી ન દેખાઈ, તેથી લોંચે પાથરવા માટે તેને શેતરંજી લાવવી પડી. પ્રથમ તેણે જાજમ લાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ ખારવાની ઝાંખા રંગની જાજમ કોચને શોભશે નહીં, એમ લાગ્યું. શેતરંજી પાથર્યા પછી એકાદ ખુરશીની તથા એક ગોળ મૈ-

જની જરૂર જણાઈ. આ બધું લાવીને મૂકવામાં આવે, તો પછી તે ખંડમાં લાકડાની દીવી અને દીવેલનું કોડિયું ચોલવાનું નહીં. વળી આવી જાતનો સરસામાન રોજ સાફ રાખવા માટે એક ચાકરની જરૂર પડવાની. આ સર્વનો વિચાર કર્યા પછી તે ગલરાયો, અને સમજ્યો, કે માગી આણેલા કોચ મને ગળા ઉપરાંત ખરચમાં નાખશે. તે બંને કોચ પાછા બંગલે મૂકી આવ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

જમણવાર.

કમાઈ કમાઈને લંડાર ભરવાથી માણસના મનનું સમાધાન થતું નથી. અહોરાત મહેનત કરીને પૈસા મેળવવાનું પ્રયોજન શું? પોતાના કુટુંબના પોષણ માટે અને પોતાની આખર જેથી વધે તેમાં ખરચવા સાફ પૈસા પેદા કરવામાં આવેછે. પોતાના અને પોતાના કુટુંબના ઉદર નિર્વાહ માટે પૈસા મેળવવા, એ હરેક માણસની ફરજ છે, અને યથાશક્તિ સર્વ કોઈ અદા કરેછે. પોતાની કમાણી જો આ કામ પૂરતીજ હોય, તો માણસ બીજાં કાર્યોમાં ખરચ કરી આખર મેળવવાનો વિચાર બાબુએ મૂકેછે; અગર જો તે બાબુએ ન મૂકે, તો મૂખાંઈ કરેછે, એમ સમજવું. જેમની કમાણી વધારે હોય, તે પોતાની સમજ પ્રમાણે અને પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં આખર અથવા શોભા મેળવવાનાં કાર્ય કરેછે. એ કાર્ય જ્યાં સુધી પોતાની ખુશીથી, અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે કરવાનાં હોય, ત્યાં સુધી તેમાં વાંધા સરખું કાંઈ નથી; પરંતુ જ્યારે તે કરવાની ફરજ પડે, પોતાની ઇચ્છા ન છતાં કરવાં પડે, અથવા પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે ખરચ તે માટે કરવું પડે, ત્યારે તે વાંધાભરેલાં ગણાય.

માણસને જેમ એકલા રહેવું ગમતું નથી, તેમ તેને એકલા જમવું પણ ગમતું નથી. જે માણસ સાથે જમનાર હોય, તો તેને આનંદ થાયછે. લાઈબધ દોસ્તો ને સગાંવહાલાં સાથે જમનાર હોય,

તો વિશેષ આનંદ થાયછે; માટે અમુક પ્રસંગે તેમને આમંત્રણ કરી જમવા તેડવામાં આવેછે. નાત એ સગાંવહાલાં, લાઘવ ધોસ્તદાર અને ઓળખીતાનો સમુદાયછે, તેથી ખાસ પ્રસંગે આખી નાત નોતરવામાં આવે છે. નાતને જમાડવી, તેને જ્ઞાતિલોજન, નાતવરો કે વરો કહેછે. કોઈવાર તેને જમણુવાર કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે સામાન્ય શબ્દ છે, અને નાત શિવાય બીજા સમુહને પણ તે લગાડવામાં આવેછે. વાણીયામાં નાતથી મોટી જમણુવાર કરવી હોય, ત્યારે મહાજન, કંઠીબધા ને શ્રાવકમાં નોકારશી કરેછે. બ્રાહ્મણોમાં ચોરાશી થાયછે. કોઈ પોતાની નાતના અમુક પ્રદેશના લોકોને કે સર્વ પ્રદેશના લોકોને તેડેછે: જેમકે હુઆણુ મહીરેવા કરેછે, ત્યારે મહી અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેનારા હુઆણુને તેડવામાં આવેછે. કોઈ શ્રીમાન પોતાની નાતના લોકો ત્યાં ત્યાં રહેતા હોય, ત્યાં ત્યાં નાતો જમાડે છે, કોઈ વેપારી મોટાં જમાડે છે, અને કોઈ શ્રીમાન ઝાંપે ઓળા મૂકી આપું ગામ જમાડેછે.

શુભ પ્રસંગે લોકો જમવા જમાડવાનો હક્કવોલે, અને બીજાં ખરચ કરીને નાત જાતમાં રૂઢું જીવે, એ ચકાવા લાયકછે. જમણુવારો આવે છે, ત્યારે લોકોને કેટલો આનંદ થાયછે ? ગામ પર-ગામથી લોકો ઘેર આવેછે, કામકાજથી થોડા વિરક્ત થાયછે, કપડાં લત્તાં અને દરદાગીનાવડે શરીર ચોલાવેછે, વરથોડા મિજલસો વગેરેમાં સામેલ થાયછે, ઉંચાં ઉંચાં જમણુ જમીને આનંદ પામે છે, અને ગપાટા સપાટામાં વંખત ગાળી સંસારનાં સુખ ભોગવેછે. આપણે અહીં વિનોદની અને વાતચિતની મુખ્ય બાબત કહીએ, તો તે સાંસારિકછે; કેમકે ધર્મની કોઈને દરકાર નથી, અને રાજકીય બાબતની કોઈને પરવા નથી.

જમાડવાના પ્રસંગ અનેક છે. શ્રાદ્ધ સમયરી વગેરે ટાંકણે પોતાના પરવાર પ્રમાણે લોકો વાપરેછે; શ્રાવણ માસમાં કે અધિક માસમાં કોઈ વૃત્ત ઉજવીને, શ્રાવણ ઉજમણું કરીને, કે કોઈ વારતુ કરીને બ્રાહ્મણો તથા સગાંવહાલાંને જમાડેછે; જન્મજયે જઈ આવ્યા

પછી ગંગાપૂજન વગેરે કરીને પોતાની શુભશં પ્રમાણે આજ્ઞાઓ વગેરેને જમણુ આપેછે; છોકરાંનાં બાળાંબળીઆંને મુંડન કરાવીને, કે તેમની બાધા ઉતારાવીને બ્રહ્મલોજન કરાવેછે; જનોઈ, સુનતા, કે લિસમિલ્લાને ટાણે જમણુવાર કરેછે; લગ્નને ટાંકણે નોતર જમાડે છે, અને ઢાળવ્યવહાર, જ્ઞાતિલોજન, કે તેથી પણ વધારે વિસ્તારની જમણુવારો કરેછે; અઘરણી આવે ત્યારે ઢાળવ્યવહાર કે જ્ઞાતિ લોજન આપેછે; મરણને સમયે દશા ખવડાવે છે, એક કે વધારે વરા કરેછે, માશિયા કરેછે, વર્ષો, છમાશી ઉપર વધારે વાવરેછે, કે નાત જમાડે છે; વળી આ સમયે કેઈક બ્રાહ્મણોની ચોરાશી પણ કરેછે. બ્રહ્મલોજન ધર્મ નિમિત્તે થાયછે, અને તેની સાથે સર્ગાવહાલાંને જમવાનું મળેછે. આ ઉપરથી જોવામાં આવશે, કે જમાડવાના પ્રસંગ ઘણા આવેછે, અને તે પાછળ ઘણું ખર્ચ થાયછે; એ માટે તેમાં ઘટાડો થવાની ઘણી જરૂર છે.

જેમની પાસે મળલક પૈસા છે, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેટલું ખર્ચ કરે, તેમાં વાંધો લેવાનું થાડું છે. જેમને ઘર છપન ઉપર ભુંગળો વાગેછે, એવા અમેરિકાના ધનાઢય લોકોએ લગ્ન પ્રસંગે દશ લાખ અને તેથી વધારે ખર્ચ કર્યાના દાખલા છે. વડોદરાના દિવાન વેણીરામભાઈએ આખું વડોદર જમાડ્યું હતું, એટલુંજ નહીં, પણ શહેરનાં જનાવરો જૂખ્યાં ન રહે, માટે ફૂતરાં, ગાય, ભેંસો વગેરેને માટે પણ કંસાર બક્ષ્યો હતો ! કેટલાક શ્રીમંત લોકો ટાણે ટાણે ગામ કે મહાજન કે કંઠીબંધા જમાડેછે. શુભાશુભ પ્રસંગે રાજા રજવાડા લાખો રૂપીઆ ખર્ચી નાખેછે. પરંતુ હરેક વાંત હકમાં સારી લાગેછે. મોટાનો ચેપ નાનાને લાગે છે, અને તેમને તણાઈ મરવું પડેછે. “ લાંબાની વાતે દૂંડો જાય, તો મરે નહીં તો માંદો થાય ”, એ કહેવત પ્રમાણે ગળ ઉપરાંત ખર્ચ કરનારાની વલે થાય છે.

પૂર્વે, જમણુવારનો ચાલ ઐચ્છિક હોવો જોઈએ. અમુક પ્રસંગે નાતવરા કરવાજ જોઈએ, એવો લેખી કાયદો કેઈ નાતમાં

હોય, એમ જણાતું નથી; એમ છતાં હોલે ઘણીખરી નાતોમાં અમુક અવસરે જમણુવાર કરવાની ફરજ મનાય છે. કેઈ જમણુવાર ન કરે, તો નાત તેને પૂછી શકતી નથી, કે તેને તે માટે ઘણું કરીને સજા કરી શકતી નથી. એ ઉપરથીજ ધારાનો અભાવ છે, એમ સમજાય છે. તો પણ દરેક વ્યક્તિ નાતમાં એવો ધારો છે, એમ કહે છે, અને એ મનાએલા ધારાને કે રૂઢીને જે ન અનુસરે, તેની લોકો વાતો કરે છે, કે નિંદા કરે છે. લોકાપવાદથી લોકો એટલા હરે છે, કે તેઓ પોતાની શક્તિ ન છતાં પણ પતંગીઆ થઈ પડે છે.

નાતની રૂઢી ઉપરાંત લોકો પોતાના કુટુંબના કે બાપદાદાના આલને અનુસરવા ચત્ન કરે છે. મારા પિતરાઈએ અમુક જાતનો વરો અમુક પ્રસંગે કર્યો, માટે તેવો પ્રસંગે મારે પણ તેવો અથવા તેથી ચઢીઆતો વરો કરવો જોઈએ. પિતરાઈ કરતાં પોતાની સ્થિતિ હલકી હોય, તો પણ આવી તુકસાનકારી સ્પર્ધા લોકો રાખે છે. બાપદાદાએ મોટા મોટા વરા કર્યો હતા, તેમનું નામ અને આખરૂ જાળવવા માટે તેમના પગરખામાં પગ ઘાલવોજ જોઈએ. બાપદાદાની પાસે ઘણા પૈસા હોવાથી તેમણે કદાચ " જાંપે જાંપે જાલકો નાખી હોય ", કે ગામની ભાગોળ સુધી માંડવા રચ્યા હોય, પરંતુ આપણે આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઘરમાં, " હલ્લાં કુસ્તી કરતાં હશે ", તો બાપદાદાની આખરૂ કેમ જાળવી શકાશે ? મમતના માયાં લોકો આવાં ખરચ કરવા સારૂ બાપદાદાએ સંપાડેલાં વતન, ઘરખાર, દરદાગીના વગેરે ઓછું બેસે છે. એથી બાપદાદાનું નામ રૂબે કે તરે, તેનો કોઈ વિચાર કરતું નથી.

નાતવરાથી જેમ આખરૂ વધે છે, તેમ ફૂળ જળવાઈ રહે છે, કે વધે છે, એવી સમજથી લોકો ઘણી વાર તણાઈ મરે છે. માથે આવેલા વરા નહીં કરીએ, તો નાત જાતમાં હોહા થશે, અને ફૂળને બટો લાગશે, માટે તે હરેક રીતે કરવા જોઈએ. સારૂં ખરચ કરનારાના છોકરા ઘોડીઆમાંથી ઝડપાય છે, કેમકે તેણે ઉંચાં ને મોટાં જમણું કરીને નાતમાં પોતાનો શિક્કો વધાર્યો હોય છે. શિક્કો વધા-

સ્વામાં શક્તિનો વિચાર થતો નથી, એ દિલગીરીની વાત છે; કેમકે જો ઘરમાં “ હનુમાન હઠિયો કાઢતા હશે, ને જૂત ભુશકા મારતા હશે ”, તો ખોટા શિક્ષકની માફક એ શિક્ષકનો ચળકાટ થોડી મુદત રહેશે, અને આખરે તેમાંથી તાંબુ નીકળી આવશે !

ચાલતા રિવાજથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાની હિંમત વ્યક્તિથી એકાએક થઈ શકતી નથી. જેઓ વચલા વાંધાના કે ગરીબ હોય, તેમનાથી એવાં પગલાં ભરી શકાતાં નથી, કેમકે તેઓની નિંદા વધારે થાય છે, અને વખતે તેમને સહન પણ કરવું પડે છે. મોટા અને શક્તિવાન લોકો પહેલ કરે, તો તેમને કોઈ ખૂંચે નહીં, કિંવા તેમને કોઈ ત્રુકસાન કરી ન શકે. એવા લોકોનો હાખલો તેમનાથી ઉતરતી સ્થિતિના લોકો ખુશીથી લેશે. નાતના મોટા ભાગના લોકોની ખાતર મોટા લોકોએ જમણુવાર અને ખીજા ખરચ કમી કરવાની પહેલ કરવી જોઈએ.

જમણાદિ ખરચ કમી કરવાનો સૌથી સારો માર્ગ નાતના પોતાના હાથમાં છે. રૂઢી વિરુદ્ધ વર્તવાથી વ્યક્તિને કંઈ ને કંઈ અમવાની ખીંક રહે છે, તેથી પોતાની ઈચ્છા છતાં પણ તે કંઈ કરી શકતી નથી. આવા વિચાર નાત સમસ્ત મળીને કરે, અને ઠરાવ નાતશાહી થાય, તો તેનો અમલ સૌ કરે. આમ કરવાથી હરેક વ્યક્તિને લાભ થાય, અને નાત સમસ્તને તરવાનો વારો આવે. વેપાર રોજગાર કમી થતા જાય છે, વર્ષ વર્ષને ખાતાં આવે છે, અને નોકરી ચાકરીમાં માલ રહ્યો નથી. સ્થિતિ આવી છતાં, ખરચ તો વધ્યાજ કરે છે. આવક કરતાં જવકના નળ મોટા હોય, તો કૂવા તળાવ તો શું, પણ નદીઓ સરખીએ સૂકાય જાય. આ વાતનો વિચાર નાતના લોકોને ધતો નથી, એ નવાઈ સરખું છે. કોઈને શંકા થશે, કે ખરચ વધે છે શી રીતે ? મોંઘવારીને લીધે ખરચ વધે, એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. પહલાં કેળી લીલ વગેરે હલકી વર્ણના લોકો મગ-ધાન્ય કે ખીચડીનું જમણુ કરતા, તેઓ હવે કંસાર ને ચૂરમાં કરે છે. કણખી લોકો લુલિયું કરતા, એટલે મણુ લોટમાં ખશેર પાંચ શેર

ધી નાખીને બાકતા, અને તેને બેતાળું, પિસ્તાળું એવાં મોટાં નામ આપતા. ઘઉંની મુંવાળીઓ કરી તે ઉપર લોટમાં થોડી ખાંડ ભેળવીને મૂકતા, અને તેને ખાન્ન ને ખાંડ કહેતા ! એજ કણુખીઓ હવે ઉપર ધીનાં ને ખાંડ શાકરનાં જમણુ કરતા થયાછે. ગામડાંમાં ને કસ્ટખાઓમાં ઉપર ધીનું કે “ વાળેલું ” જમણુ કરી એકાદ શાકથી ચલાવી લેતા; ત્યાં શહેરી જમણુ ને કોડીબધ શાક લાજ્યાં થવા લાગ્યાં છે. ગામમાં જોઈએ તેટલાં કે ચઢિઆતાં શાક ન મળે, તો આગગાડી મારફતે વડોદરા, અમદાવાદ, મુરત, મુંબઈ વગેરે ઠેકાણેથી કાગળ લખીને કે તાર કરીને મંગાવવામાં આવેછે ! ' ને નાત પહેલાં બસે' રૂપીએ થતી, તેની પાછળ મોંઘવારીને લીધે છસે' અત્તે ચઢતી નાતના જમણુને લીધે એક હજાર રૂપીઆ ખરચ થાયછે; એટલે પહેલાંના કરતાં પાંચ ગણું ખરચ વધ્યું' છે. જમણુવારનું ખરચ વધવાનાં ખીન્ન' પણ કારણ છે. પહેલાં નાતના લોકો હાથો-હાથ રસોઈ કરી લેતા, અને હવે રસોઈઆની મંડળીઓ (કંપનીઓ) નામવાથી એ કામ પેસા ખરચીને કરાવવું પડે છે. વરાને માટે લોટ જાઈએ, તે પહેલાં ઢાળ વ્યવહારનાં કે નાતનાં બેરાં ફળી આપતાં. હાલ જ્યાં સંચા ચાલે છે, ત્યાં તૈયાર લોટ લાવેછે, ને બીજે ઠેકાણે તે વેચાથી ફળાવેછે. પહેલાં સગાંવહાલાનાં બેરાં નાતને માટે ભાત જોઈએ, તેને સાડા ઠાંગેર ખાંડી આપતાં, અને હાલ ઠાંગેર વેચાથી ખંડાયે છે, કે બજારમાંથી તૈયાર ચોખા લાવેછે. પહેલાં નાતના ભાયડા નવમા મુધી બેસજી આવે, ત્યારે તેઓ નાતને માટે પત્રાજાં શીવી આપતા, અને લોકો નાના મોટા એક પત્રાજાથી ચલાવી લેતા. હાલ પત્રાજાં વેચાતી લાવવાં પડેછે, અને તે મોટાં ને ઘણાં વપરાય છે. પહેલાં નાતમાં છાંડીયાની બધી ચાલતી, અને હાલ છાંડવાથી જિગાઠ ઘણું થાયછે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે, કે જો કમાઈ ઘટી હોય, અને ખરચ ઘણું વધ્યું' હોય, તો લોકો ઉંચાં જમણુ કરીજ કેમ શકે ? કમાઈ ઘટી છે, અને ખરચ વધ્યું' છે, એ બંને વાતની ખાત્રી તપાસ કરવાથી થશે. બાપદાદએ વારસામાં મૂકેલા પેસા ખરચમાં તણાય છે, અને એ નીતે કેશનું' ધન કમી થાયછે,

ધી નાખીને ખાફતા, અને તેને બેતાળું, પિસ્તાળું એવાં મોટાં નામ આપતા. ઘઉંની સુવાળીઓ ફરી તે ઉપર લોટમાં થોડી ખાંડ ભેળવીને મૂકતા, અને તેને ખાલ્લું ને ખાંડ કહેતા ! એજ કણુખીઓ હવે ઉપર ધીનાં ને ખાંડ શાકરનાં જમણુ કરતા થયાછે. ગામડામાં ને કસ્ટાઓમાં ઉપર ધીનું કે “ વાળેલું ” જમણુ કરી એકાદ શાકથી ચલાવી લેતા; ત્યાં ચહેરી જમણુ ને કોડીળધ શાક લજ્યાં થવા લાગ્યાં છે. ગામમાં જોઈએ તેટલાં કે ચદિઆતાં શાક ન મળે, તો આગગાડી મારફતે વડોદરા, અમદાવાદ, મુરત, સુબંધ વગેરે ઠેકાણેથી કાગળ લખીને કે તાર કરીને મંગાવવામાં આવેછે ! ને નાત પહેલાં જાણે રૂપીએ થતી, તેની પાછળ મોંઘવારીને લીધે છસે અને ચદતી નાતના જમણુને લીધે એક હબ્બર રૂપીઆ ખરચ થાયછે; એટલે પહેલાંના કરતાં પાંચ ગણું ખરચ વધ્યું છે. જમણુવારનું ખરચ વધવાનાં બીજું પણ કારણ છે. પહેલાં નાતના લોકો હાથો-હાથ રસોઈ કરી લેતા, અને હવે રસોઈઆની મંડળીઓ (કંપનીઓ) જમવાથી એ કામ પૈસા ખરચીને કરાવવું પડે છે. વરાને માટે લોટ જોઈએ, તે પહેલાં ઢાળ વ્યવહારનાં કે નાતનાં બૈરાં જળી આપતાં. હાલ જ્યાં સંચા ચાલે છે, ત્યાં તૈયાર લોટ લાવેછે, ને બીજે ઠેકાણે તે વેચાથી જળાવેછે. પહેલાં સગાંવહાલાંનાં બૈરાં નાતને માટે ભાત જોઈએ, તેને સાફ ડાંગેર ખાંડી આપતાં, અને હાલ ડાંગેર વેચાથી ખંડાવે છે, કે જબ્બરમાંથી તૈયાર ચોખા લાવેછે. પેહેલાં નાતના ભાયડા નવમા સુધી બેસણું આવે, ત્યારે તેઓ નાતને માટે પત્રાળાં શીવી આપતા, અને લોકો નાના મોટા એક પત્રાળાથી ચલાવી લેતા. હાલ પત્રાળાં વેચાતી લાવવાં પડેછે, અને તે મોટાં ને ઘણાં વપરાય છે. પહેલાં નાતમાં છાંડીયાની જમ્મી ચાલતી, અને હાલ છાંડવાથી જિગાઠ ઘણો થાયછે. કોઈ ગ્રન્થ કરશે, કે જો કમાઈ ઘટી હોય, અને ખરચ ઘણું વધ્યું હોય, તો લોકો ઉંચાં જમણુ કરીજ કેમ શકે ? કમાઈ ઘટી છે, અને ખરચ વધ્યું છે, એ જાને વાતની ખાત્રી તપાસ કરવાથી થશે. ખાપદાદએ વારસામાં મૂકેલા પૈસા ખરચમાં તણાય છે, અને એ ત્રીતે કેશનું ધન કમી થાયછે,

પૈસા ખૂટે છે, ત્યારે લોક વતનવાડી, ધરણાર, દરદાગીના ધરેણે મૂકે છે, કે વેચે છે. જ્યાં સુધી કાંઈ ધીરનાર મળે છે, ત્યાં સુધી કરજ કરીને પણ વરા કરે છે. વરા કરવાની ખાતર લોકો પેટે પાટા ખાંધે છે; એટલે ખાવાપીવામાં એટલી કસર કરે છે, કે જેથી તેમનાં ખાળ ખચ્ચાંની તંદુરસ્તીને નુકસાન થાય છે, અને સુખ શુ, તે તેઓ સમજતા નથી. ખરી વાત છે, કે આવી હાલત લાંબી મુદત કે હમેશાં નહીં શકે નહીં. પૈસા ખૂટશે, વતન અને ધરણાર વેચાઈ જશે, દરદાગીના લોર મૂકાશે, કરજમાં ડુબી જવાશે, અને આખરે જે વાર્થું નથી થતું, તે હાર્થું કરવું પડશે. હમણાં હમણાં કેટલાં દેવાળાં નીકળે છે, કેટલા ધરણાર વગરના થઈ જાય છે, અને કેટલાને દુઃખના માયાં દેશ તથા વિદેશમાં જવું પડે છે ? એજ આપણા લોકોની હાલની હાલત ખતાવી આપે છે.

“ આપણું ખારમું ને જૈરીની અધરણી એ ફરી ફરીને આવતાં નથી ”, માટે તે ટાંકણે ગમે તેમ કરીને પણ ખર્ચ કરવું જ નોંધ્યું, એવી લોકોની સમજ છે. ખારમાને માટે દિકરો હરેક રીતે પૈસા મેળવે છે. અધરણીને માટે જૈરી પોતાના વહાલા દાગીના અને “ સ્ત્રી ધન ”ના પૈસા આપવા તૈયાર થાય છે. જો ધણી ન માને તો તે રૂશણાં લે છે, અને કંકાસ કરે છે. આપના ખારમાને માટે ચત્ન કરતાં પણ જો પૈસા ન મળે, તો નણકનાં સગાં તેને પૈસા ધીરવા કે મફત આપવા ઉલાં થાય છે; કેમકે જો ખારમું રચે, તો કુટુંબની ફજેતી થાય, અને નાતમાં મોં કાઢીને બોલવાનો વારો ન આવે. ધણી મરી જાય, અને વિધવાને નિર્વાહનાં પૂરાં સાધન પણ તેણે મૂક્યાં ન હોય, તો પણ તેની પાછળ વરા કરવો જ નોંધ્યું. ધણીના ચોકથી સ્ત્રી બિચારી ચોકાઈ જતી હોય, રોકકળથી તે અધમોઈ થઈ ગઈ હોય, ગામમાં ઘર કે સીમમાં ખેતર સરખું પણ હોય નહીં, તે છતાં તેને નાત વસાને માટે ત્રેવડ કરવી પડે, એ કેટલું વિપરીત લાગે છે ?

શુભ પ્રસંગે જમણુ ચોભે, પણ અશુભ પ્રસંગે જમણુ સંજવે

પણ કેમ ? મરણ ત્રાહ્યત્રાહ્યનું થયું હોય, અને ઘરમાં લોહીની છોળો વહેતી હોય, તેને ઘેર બોડું માથું કરી જમવા બેસવાનું ગમે પણ કેમ ? શું એ નિદ્ય ને કસાઈના જેવું કામ નથી ? પ્રેતાત્મ ખાવાની શાસ્ત્રથી છૂટ નથી; મરણ પાછળ નાતો જમાડવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી; આપણી વિવેકબુદ્ધિ એ કૃત્યને સાફ ગણે નહીં; તેમ છતાં એ દુષ્ટ ચાલ આપણે તણ શકતા નથી, એ આપણી કેટલી નિર્ણજતા બતાવે છે ? જે દહાડે દશમું કુટાતું હોય, તે દહાડે નાની નાત કે ઢાળવ્યવહારના લોક જમવા જાય છે. અગિયારમે બારમે ઘરનાં સૂતકી છતાં નાતવાળા તેમનું જમે છે. સૂતકીને અડીએ તો અલડાઈએ, પણ તેના ઘરના ને તેનાથી સ્પર્શાએલા લાડુ જમવામાં બાધ ન લઈએ, એ કેવો ન્યાય ! લોકો સૂતકીનું બાઈને પછી નાહી આવે છે, એટલે તેઓ પાક થયા એમ સમજે છે; પરંતુ અન્ન જઈ પેટમાં પડે છે, અને નાહ્યાથી પેટની અંદરની શુદ્ધિ થવાની નથી. એવી નાતો મોટી ઉમ્મરના કે જાત્રાએ જઈ આવેલા કેટલાક જમતા નથી, એથીજ શાળીત થાય છે, કે એ નાતો વજવા ચોચ છે.

કેટલીક નાતોમાં લગ્ન કરતાં પણ મરણ પ્રસંગે વધારે ખરચ કરવું પડે છે. મરનાર વાડીવિસ્તાર મૂકીને વૃદ્ધ વયે મરી ગયો હોય, અને તેની હાલત ખરાબ ન હોય, તો તેની પાછળ સાફ ખરચ થવાની લોકો આશા રાખે છે. “સો વર્ષે સાખ પડી, તે છોકરાને ખાવા જડી”, એમ તેઓ બોલે છે. દીર્ઘ આયુષ્ય લોગવ્યા પછી કોઈ મરણ પામે, તો તેને માટે વધારે દિલગીરીનું કારણ નથી, તથાપિ તે કંઈ આનંદનો સમય ન ગણાય. સો વર્ષે મરે, તોપણ માણસ લાગ્યું છે, કંઈ લાકડું લાગ્યું નથી; તેથી તેની પાછળ કંઈ આનંદ ઉત્સવ ન થાય. વળી આપણે અહીં ઘરમાં પાછળજ નાત વરા કરવા, એવું ક્યાં છે ? ગમે તેટલી વયે અને ગમે તે સ્થિતિમાં કોઈ મરણ પામે, તોપણ તેની પાછળ જમાડવાની ફરજ તો ખરીજ. દાદરૂ લાયક નાની ઉમ્મરનું બાળક કે બાળવા લાયક પણ પરણ્યા વગરનું છોકરું મરી જાય, તેની પાછળ ચોથીઉં-કંટવાં-ફૂંઆરડાં

કરવાં પડેછે, એટલે છોકરાંની નાત જમાડવી પડેછે (કેટલાંક શહે-
રોમાં ચોથીઉં ન કરતાં નિશાળના છોકરાને દૂધ પાવછે, કે તેમને
ખૂડીઆ વહેચેછે, તે ચોથીઆ કરતા સારો રિવાજ છે). જેને
હાંટયું હોય, તેવા બાળક પાછળ દૂધ લાતનું ચોથીઉં કરેછે. દૂધમાં
પાણી ઝીકવામાં આવેછે, તે ખાધને વખતે છોકરાં માઠાં પડેછે. જેને
ખાજ્યું હોય, તેવા છોકરા પાછળ શીરો, લાડુ કે સુખડી કરવામાં
આવેછે, અને કેટલીક નાતમાં તો તે જમવા મોટી ઉમ્મરના પણ
જાયછે ! છોકરું પરણ્યું, એટલે તે બાણે પુણ્ય ઉમ્મરનું માણસ
ખન્યું હોય, એમ માની તેની પાછળ જ્ઞાતિલોજન કરવાનો
ત્રાસકાયક રિવાજ છે. દશ વર્ષનો છોકરો મરી જાય, અને આઠ
વર્ષની વહુ રાંડે, તોપણ તેની પાછળ નાત જમે, અને મોટી
ઉમ્મરનાં માણસ જમવા જાય, એ કેટલું નીચ અને નિકર્ષ છે ?
કેટલીક સમજી નાતોમાં એવો રિવાજ છે, કે મરનારની જેટલી
વય હોય તે કરતાં વધારે વયનું માણસ તેનો વરો જમવા ન જાય.
એના કરતાં પણ સારો માર્ગ એ છે, કે સુઆ પાછળ નાત વરા
ખંધજ કરવા.

સીમંત અને વાસ્તુનું ખાવાની શાસ્ત્રમાં મના છે, તે છતાં તેનો
ખાધ કોઈ સમજીજ લેછે. સીમંતની નાત કરવાનો રિવાજ ઘણામાં
છે. સીમંત એકજ વાર આવેછે, માટે તે પાછળ જો વરો ન
થાય, તો પોતાની આખરૂ જાય, એમ સમજી સ્ત્રીઓ હઠ લઈને પણ
વરો કરાવે છે. હાથ પહોંચતો ન હોય, તો કરજ કરીને, કે સ્થાવર
જંગમ મિલકત વેચી સાટીને, પણ સીમંતની નાત સાડ પૈસા મેળ-
વવા જોઈએ. જનોઈ ની નાત કેટલાક જમાડેછે, અને કેટલાક
પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે ઓછુ વધારે વાવરેછે, પરંતુ દરેક જણને
તે માટે કેટલુંક ખર્ચ કરવું પડે છે. ઉપવિત આપતી વખતે
જમણવાર કરવાનું કયા શાસ્ત્રમાં છે ?

લગ્ન એ સૌથી મોટો, આનંદનો ને ધામધુમનો પ્રસંગ ગણા-
યછે. તે સમયે સર્વ દેશોમા અનેક રીતે નાણા ખર્ચવામા આવેછે,

પરંતુ આપણા દેશની પેઠે એક પંક્તિએ સેંકડો હજારો માણસોને પોતાની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય, તોપણ જમાડવાની ફરજ કે ઘેલાઈ બીજા દેશમાં સામાન્ય નથી. કેટલીક નાતોમાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી કે પુત્ર પાછળ વરો કરવાની ફરજ મનાય છે. બીજાં છોકરાં પાછળ નાત કરવી, કે સગાં જમાડવાં, તે ઘરઘણીની મરજી ઉપર છે; એમ છતાં પણ કેટલાક તણાઈ મરીને બીજાં છોકરાંના લગ્ન વખતે નાતો જમાડવા ઉભા થાય છે. અવસર આવે, ત્યારે પુલણુલ યવું, અને પોતાની સ્થિતિ ધ્યાનમાં ન લેવી, એ અવિચારનું કામ છે. બે ઘડીની નિંદાથી ડરીને, કે બે ઘડીની પ્રશંસાથી લોભાઈને, લાંબી મુદતને માટે, કે હમેશને માટે, દુઃખી યવું એ ડહાપણ ભરેલું ન કહેવાય. કેટલીક નાતોમાં આવે ટાણે વરો કરવાની ફરજ ન છતાં પણ કોઈ કોઈ પતંગીઆની પેઠે ફૂદી પડે છે, અને બીજાઓને ખોટો ઢાખલો આપે છે. કોઈ કોઈ એવા નીકળે છે, કે અમુક વરો કરવાનો નાતે પ્રતિબંધ કયાં છતાં તે કરે છે, અને નાતનો બંધ તોડે છે. પોતે જથાવાળો હોય, તો નિયમના ઉલ્લંઘન માટે નાતથી તેને સજા થઈ શકતી નથી. એકે રિવાજ તોડ્યો, તેનો ઢાખલો બીજા લે છે, અને કેટલીક નાતોનો બંધ તૂટી જાય છે.

કેટલાંક શહેરોમાં અને કેટલીક નાતોમાં જમણવારની ફરજ સમજવામાં આવતી નથી. બાપનું બારમું રખડે, તેની કોઈ પરવા કરતું નથી. સીમંતની નાત ન થાય, તોપણ હરકત લેવાતી નથી. પોતાની હાલત સારી ન હોય, તો જ્યારે હાલત સારી થાય, ત્યારે રહેલો વરો કરે છે. કોઈ કોઈ વાર પાંચ પચીસ વર્ષ વીત્યા પછી વરા માય છે, અને કોઈ વાર રહ્યા હોય, તે બિલકુલ ચતા પણ નથી. કોને ઘેર કયો વરો બાકી છે, તેની કોઈનોંધ રાખતું નથી, કે તેની કોઈ ટીકા પણ કરતું નથી. ગામડામાં ને કસબાઓમાં આથી ઉલટો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. કંઈ ખાસ કારણે કોઈની નાત રહી ગઈ હોય, તો નાતના લોકો વારેવારે તેના મોં ઉપર કે તેનાં સગાંવહાલાંને કહી બતાવે છે. દક્ષણી લોકોમાં પાંચ પન્નાળીએ પણ લગ્ન થઈ શકે, એમ કહેવાય છે. તેમનામાં જ્ઞાતિજોજનનો રિવાજ નથી.

પૈસાદાર લોકો ગમે તેટલાં માણસ નોતરે, એ વાત બૂલી છે, પરંતુ એાણું ખરચ કરવું હોય, તો સારી સ્થિતિના માણસ પણ ગમે તે ગામે જઈ લગ્ન કરી આવેછે. આ રીતિ સ્તુતિપાત્ર અને અનુકરણ કરવા જેવી છે. ગૂજરાતના લોકોને તો ગમે ત્યાં રહેતા હોય, અને ત્યાં લગ્ન કરવાની સોધ હોય, તો પણ લગ્નાદિ પ્રસંગ ઉપર પોતાને વતન આવવું જોઈએ, અને પોતાની નાત જમાડવીજ જોઈએ. જમાડવાની સાથે એથી બીજી પણ ઘણી હરકતો દેશાવરી લોકોને લોગવવી પડેછે.

કેટલીક વાર લોકો કહેછે, કે ખાણું ખવડાણું, એ તો ઉછીના વ્યવહાર છે. આપણે અબોલિયાં ને દરદાગીના પહેરીને બીજાને ઘેર હક તરીકે પાટલો માંડીએ, તો આપણે ઘેર અવસર આવે, ત્યારે બીજાને જમાડવાની આપણી ફરજ છે. આ વાતમાં દેખીતી કંઈ સત્યતા છે, પરંતુ એને આગળ લંબાવીએ, તો જેવું જમણુ આપણને બીજા જમાડે, તેવું જ જમણુ આપણે તેને આપવાની પણ ફરજ છે. જો આપણે હલકું જમણુ કરીએ, તો ઉછીના વ્યવહાર ખરાખર વળી ન રહે. નાતમાં બધા સરખી સ્થિતિના હોય, તોજ ઉછીના વ્યવહાર તેઓ ખરાખર વાળી શકે. ગરીબ અને તવંગર જ્યાં સુધી એકજ નાતમાં હશે, ત્યાં સુધી સર્વ વ્યક્તિઓ સરખી રીતે ખરચ કરી શકવાની નથી. વાળી ખાળીને હિસાબ સમજવાની ફરજ કોઈ નાત સમજતી નથી. ઘણી વાર લોકો કહેછે, કે નાત કોઈને ખારણે બેઠી નથી. જમણુવાર એ નાતને તો માત્ર એક દિવસનું વાળું છે. આવા કથનનો લાભ હે તો કેવું સાફ ?

જમણુવારના લાભ લોકો કેવા બતાવેછે, તે જોઈએ. જ્યાં નાતનો જથ્થો મોટો હોય, ત્યાં લોકોને વર્ષમાં પાંચ સાત મહીના જમવાનું પરવડેછે, એટલે તેમનું વાર્ષિક ખરચ ઘણું કમી યાયછે. આ લાભ બતાવતી વખતે લોકો “ઉછીના વ્યવહાર” ની વાત બૂલી જાયછે. પોતાને ઘેર વરો આવશે, ત્યારે કેટલું ખરચ ઘશે, તેનો વિચાર તેઓ કરતાં નથી. જે નાતમાં પાંચ સાત માસ ખાવાનું મળે, તે નાત જમાડવી પડે, તો સાધારણ પક્ષે પાંચસે રૂપીઆ

અરથ લાગે. જે માણસ વિસ્તારી હોય, તેને ત્યાં દર ત્રણ ચાર વર્ષે એક નાત આવે, તેથી તેનું વાર્ષિક અરથ આશરે દોઢસો રૂપીઆ મહે. પાંચ સાત મહીના જમવાનું મળવાથી દોઢ સો કરતાં ઓછું અરથ થાય, ત્યાં સુધી તેમાં લાભ નથી, એ સ્પષ્ટ છે. ગરીબ સ્થિતિના લોકો, જેઓ પોતાનું ગુજરાત દોઢનો ખર્ચે રૂપીઆમાં ચલાવતા હોય, તેમને તો આથી ઓટ છે, એમ સમજવું. ચઢતી સ્થિતિના લોકોને ચઢતી જાતનો વરો કરવો પડે, તેથી તેમને પાંચસે કરતાં વધારે અરથ પડે; અને પારકે ઘેર જમવાથી તેમને માત્ર વાળું જેટલોજ ઉઘારો પડે, કેમકે તે ગરીબની પેઠે ટકેટક જેવી કાઢી ન શકે. તેથી તેમને પણ જમણવારથી લાભને જઢલે નુકસાન છે. જેઓ નમારમુંડા છે, કિંવા ગરીબ સ્થિતિની વિધવાઓ છે, અથવા જેમને નાતવરા કરવાના પ્રસંગ આવનાર નથી, તેમને પારકે ઘેર જમવાનું મળવાથી લાભ છે ખરો, પરંતુ નાતમાં એવા ઇસમોની સંખ્યા બહુ થોડી હોય છે. ગરીબ ગુરૂનાં મહત્ત આપવાની ગોઠવણ નાત તરફથી સહેજ થઈ શકે એવી છે, માટે તેમના થોડાં લાભની ખાતર આખી નાતે સોસવું, એ ખરાબ નથી.

નાતના કાયદા જતાવવા માટે કેટલીકવાર જણાવવામાં આવે છે, કે લોકો પોતાને ઘેર સારું જમણું કરી શકતા નથી, તેથી નાતોમાં સારાં સારાં જમણું જમવાનો તેમને લાભ મળે છે. પકવાન્ન અને તરેહ તરેહનાં શાક લણ્યા ઘેર કરીને ખવાય નહીં; કદાપિ ફરે, તો પણ ઉઘાર મનથી સરસામાન વપરાય નહીં, તેથી નાતના જેવી સરસ રસોઈ થઈ શકે નહીં. જેમને આજુ પાતળું ખાઈને દહાડા કાઢવા પડે છે, તેમને નાતનું જમણું વસાણારૂપ થઈ પડે છે. નાતવરૂનું કરવાથી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦ ની કિંમત થાય છે, એ એ વાત ઉપર જણાવી છે. એ રકમનો પોણો ભાગ પણ જે ઘેર સારાં જમણું કરવામાં વાપરે, તો જૂસ ધાય; નાતનાં ઉચાં મિદ્યાન્ન સ્વાદિષ્ટ હોવાથી વધારે ખાવાનું મન થાય છે, તેથી તે શરીરને કાયદાને જઢલે નુકસાન કરે છે. એના કરતાં શરીરને યુદ્ધી આપે,

અને જીભને પણ સ્વાદ આપે, એવો ખોરાક ઘેર જોછા ખરચે ઘઈ ઘઈ શકે. કઢાઈઆની દાળ ખાવાની કેટલાકને એવી લાલચ પડેછે, કે તેમને પરગામ સારી કમાણી મળતી હોય, તોપણ તે વતન છોડી પરગામ જતા નથી, એટલુંજ નહીં, પણ વખતે લાજ શરમ મૂકી ઘોલાઈઆમાં જમવા જાયછે. ઘેર કપાસીઆ જેટલું પણ ધી ખાય નહીં, અને નાત કરવાનો વખત આવે, ત્યારે ધોતાળ બને. માંખ મારીને નીચોવનાર વાણીઆને ઘેર વરો આવ્યો, ત્યારે ધીની તાંબડીને વહુનાં મગની ઠેસ વાગવાથી તેડળી ગઈ. પંગત વચ્ચે આવો બનાવ બનેલો જોઈ વાણીઓ કહે, બેટા ! ધી ઢળ્યું, તેની ફિકર નહીં, પણ ઘાલમાં તેથી ભીતું થયું, માટે તે ઉપર એક બે ટોપલા ખાંડ પાથરીને કોરું કરી નાખો !

જમણુવાર વિષે કેટલીક ખીજી વાતો કરવાની બાકી રહેછે. જે ગામોમાં જમવા માટે વાડીઓ નથી, તે ગામોમાં, તથા જ્યાં વાડીઓ છે, ત્યાં કિંચિત્ ખરચ ને મહેનતનો બચાવ કરવા માટે લોકો મોઢોલ્લાઓમાં કે સરિયામ રસ્તા ઉપર નાતો જમાડેછે. બંને ઘાલની પાછળ ખાળકુંડીઓ અને સંઠાસની ગંધ આવ્યા કરેછે. રસ્તાને વાળી ઝુડીને જોઈએ તેવા સાફ કરવામાં આવતા નથી. ઝેરાં છોકરાંની પહેલી ઘાલ બેઠી હોય, તો લાયડાઓ માગ રાખવા માટે ઝેરાંની પાછળ ઝંઝૂમીને ઉભા રહેછે. પીરસવાનો તાલ ન હોવાથી કે ટેવને લીધે ઝેરાં છોકરાં જીમરાણુ કરી મૂકેછે. પીરસનાર સાથે જોળખાણુ હોય, તેને ઝટ ને જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે પીરસાયછે. કોઈને ભાત પીરસાય ત્યાં સુધી ખીજીને પૂરા લાડુ વગેરે પણ આવ્યા ન હોય. કોઈ જમીને હાથ ધુએછે, ને ચાલતી પૂકડેછે, તો કોઈ ભાત દાળ માગ્યા કરેછે. એવી સ્થિતિમાં ભીખારૂની ધાડ ટૂટી પડેછે. બીખારીમાં વાઘરી રાવળીઆ ઉપરાંત ઢેડ ચમાર મણુ દાખલ થઈ જાયછે, અને આખી નાતને અલડાવી મારેછે, એટલુંજ નહીં. પણ વખતે કોઈનાં પંચપાત્ર પણ તે તાણી જાયછે. ગધેડાં ને કૂતરા મિલાડાં પણ પતરાળાં ચાટવા મંડી જાયછે. પતરાળાં ઉપાડ્યાં કે મજૂર કે હજમ કે જમનારા પોતે જમીન

સડેજસાજ વાળેછે. જમીન પર એઠવાડ પડયો હોય, અને માંજો
 બાણબણ કરતી હોય, તોપણ ત્યાં લાયકાઓની પંગત બેસેછે.
 લોકોને આલડછેટ અને ગંદવાડનો વિચાર થતો નથી, એ નવાઈ છે;
 પણ નાત ગંગાનો પ્રવાહ ગણાયછે, અને પવન વડે સૌ પવિત્ર
 થઈ જાય છે ! જમનારા બહુ ધાડ પડવાની હોય, તેમ ઉતાવળે
 ખાઈ નાખેછે. જો કાંઈ ચીજ ખૂટવાની જૂમ આવી, તો તે ખમણ
 ત્રમણ લાણામાં લઈ રાખેછે, અને ન ખવાય તેટલું છાંડેછે. ઘર-
 ઘણીને એથી કેટલો ઊગાડ થયે, તેનો કોઈ વિચાર કરતું નથી.
 કીમતી વાનીઓ છૂટથી પીરસાય, અને શાક લાણાંની ઠાટડીને
 તાળાં વાળે ! જમતી વખતે ઘણી લઢાઈઓ શાક તરકારીને માટે
 થાયછે. ફક્ષણી લોકો સ્વચ્છ જગામાં જ્યારે રાંગોળી પૂરીને,
 અગરખતીઓ સળગાવીને, અને પાટલા માંડીને ઠાઠમાઠથી જમવા
 બેસે છે, ધીમારાથી નિરાંતે જમે છે, તથા શાક લાણાં ઉપરાઉ-
 પરી પીરસેછે, ત્યારે આપણી જમણધાડમાં તેથી ઉલટોજ પ્રકાર
 જોઈએ છીએ. પહેલાં આપણે અહીં પણ જમવાની જગાએ
 છંટકાવ થતા, મોટાં ને સારાં પતરાળાં વપરાતાં, ઠંડે પેટે નિરાંતે
 જમાતું, કોઈ ન આબુ હોય, તો તેને માટે રહ્યા બેવાતી, બધું
 પીરસાયા પછી ઘાલનાં તમામ માણસો શરૂઆત કરવાને તૈયાર
 છે એમ માલમ પડે, ત્યારે ધધરની કે ઇંટ દેવની ‘ જે ’ બોલાય,
 તે પછી જમવાનું આલતું થતું. શાક વગેરે ફરી ફરીને પીરસતાં
 સર્વ જમી રહે, ત્યારેજ ભાત નિકળતો, અને બધાં હાથ મોં ધોઈને
 એક ચિત્ત (તૈયાર) થાય, ત્યારેજ સૌ ઉઠીને ઉભા થતા. ઘણી વાર
 આપણે પહેલાંના સારા ચાલ છોડી દઈએ છીએ, અને ખોટા ને
 ખરાબ ચાલ નવા પાઠતા જઈએ છીએ. પહેલાં કોઈ ઠંડાણે છેવટ
 “ ઉનની ” ઘાલ બેસતી, એટલે નાતના આગેવાનો, શુદ્ધરથો અને
 વૃદ્ધ માણસો સૌથી છેલ્લા બેસતા, તે એવા ધરાહાથી કે ઘરઘણીને
 ત્યાં કંઈ ખૂટે તો ખૂમ ન પડે; એટલુંજ નહીં, પણ વખતે નાતના
 આગેવાન કેટલીક રસોઈ પોતાને ઘેર તૈયાર રાખતા, અને ઘરઘણી
 ને ત્યાં ખૂટે, ત્યારે તે મંગાવી લેતા. જ્યાં આગેવાન આવ્યા ઉઠાડ

દિલના ને આશ્રય આપનાર હોય, ત્યાં તેમને નાતના લોકો પૂજ્ય સમજી માન આવે, અને તેમની આજ્ઞા માને, તેમાં શી નવાઈ ? ઉતની ઘાલ માટે ઉંની રસોઈ થતી, તેથીજ તેનું એવું નામ પડેલું છે. નાતનું ચુંથેલું તેમને પીરસાતું નહીં, કેટલીક વાનીઓ તેમને માટે અલગ રાખવામાં આવતી, અને પીરસતી વખતે તે ઉંની કરવામાં આવતી. તેમને વળી કઢેલાં દૂધ પીરસાતાં; અને શીતળ જળ મળવા માટે, માટીના કોરા ઘડા પાણીથી ભરી રાખવામાં આવતા. આવા ઠાઠમાઠ હાલમાં આપણે કવચિતજ જોઈએ છીએ. નાતને માટે ખાસ વાડીઓ ઠરાવી તેમાં બેસવા માટે પાટલા પાટીઓ રાખવામાં આવે, અને કપાસીઆથી ભરેલાં માટીનાં કેડીઆંને બદલે સારી રોશનાઈ કરવામાં આવે, તો જમવાના આનંદમાં વધારો થાય.

જમણવારોનું લખલૂટ ખરચ કમી કરવા માટે કેટલીક નાતો વાળા વખતે બંદોબસ્ત કરેછે, પરંતુ તે પૂર્ણ વિચારથી, હમેશ નિભે એવા, અને ક્ષણદાયક નિવડે એવા કરવામાં આવતા નથી. એક ઠેકાણે સૂતકના બાધથી કે બીજા કારણથી મરણ પાછળ તેરમાની નાત તે દિવસે ન કરતાં પંદરમા પછી ગમે ત્યારે કરવાનો ઠરાવ થયો. પરિણામ એ થયું, કે તેરમું ખાલી ન જાય, માટે તે દિવસે મણ બે મણતું વાવરવું પડે, તેનું ખરચ વધ્યું, અને પંદરમું વીત્યા પછી તુરંતજ નાત કરવાની રીત ચાલી. બીજે ઠેકાણે ખરચ ઘટાડવાને ઇરાદો એવો બંધ બાંધ્યો કે કોઈએ નાતમાં ઉપર ઘી પીરસવું નહીં. આથી પરણ્યાની કે સુઆની સર્વ નાતમાં વાળેલા લાડુજ થવા લાગ્યા. વારેવારે લાડવા ખાવાથી કંટાળો આવે, અને વરાના જમણનો આનંદ ઓછો થાય, એ વાત તો જાણે બાળુએ મૂકીએ, પરંતુ વાળેલા લાડુમાં લોકો ઉપર ઘીની વાનીઓ કરતાં પણ વખતે વધારે ઘી નાખવા લાગ્યા, તેથી ખરચમાં ખચાવ કરવાનો ઇરાદો પણ પાર ન પડ્યો. આના કરતાં અમુક અવસરની નાતોજ ન કરવી, અથવા ઘણી નાતો કરતા હોય, તે ઓછી કરવી, એવો બંધ બાંધ્યો હોય, તો ખરચમાં ઘટાડો

થાય, અને સારાં નરસાં જમણુ કરવાની રીત ચાલુ રહે. બળી નાત કરવાની ફરજ નાતવાળા તરફથી નથી, એવું સ્પષ્ટ કરાવવામાં આવે-જ્યારે જેને સવડ આવે, ત્યારે તેને નાત કરવી હોય તો કરે, અને જે નાત ન કરે, તેની કોઈ બદગોઈ કરશે, તો નાત તેને પૂછશે, એવો બાંધ બાંધવામાં આવે-તો તેથી લાભ થયા વિના ન રહે. એકાવાળમાં આખી નાત જમાડવાનો રિવાજ નથી. સૌ પોતપોતાની “આંટ” જમાડેછે, અને વ્યવહાર એટલા ઓછા રાખેછે, કે આંટનું જમણુ ઘણીવાર તપેલાંથી તૈયાર થઈ શકેછે. સુઆ પાછળ “ખમણું” ભાગેછે, તે સૌ એક દહાડે લગાયછે, તેથી કોઈને ઘેર મણુ અધમણુ, તો કોઈને ઘેર બશેર પાંચ શેર વાવરવાથી પતી નાયછે. વિવેકની આતર નોતરાં આખી નાતમાં દેવાય છે. “જીવો ને જીવડો”, એ કહાણી એમનામાં ચાલેછે, અને હાળ વ્યવહાર વધારતી ઘટાડતી વખતે તે લાગુ થાયછે. શ્રીમંત લોકો હોય, તેજ માત્ર કોઈ વાર આખી નાતની જમણુવાર કરેછે. આ બાબતમાં એકાવાળોનો હાથલો ખીજ નાતોએ શ્રદ્ધા કરવા સરખો છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

અવસર ઉપરનાં બીજાં ખરચ.

શુભાશુભ પ્રસંગે જમણુ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં ખરચ કરવાં પડેછે. પ્રથમ આપણે લગ્નની વાત કરીએ. લગ્ન ઉપર કેટલીક નાતોમાં વડી પાપડ વહેચવાનો ચાલ છે. મોટી નાતોમાં વડી પાપડ વખતે આઠ મણુ દશ મણુનાં કરવાં પડેછે. ખરચ કરતાં કડાકૂટ એટલી ભારે છે, કે લોકો તેને બદલે હાલ ખાંડનાં વડી પાપડ કરેછે. કેટલીક નાતોમાં ગજુપતિ સ્થાપના વખતે નાતમાં કે મહાજનમાં નાળીએર લહાયછે, અથવા કોઈમાં વરઘોડામાં આવનારને નાળી-એર આપેછે. કોઈ ખરાં નાળીએરને બદલે ખાંડનાં નાળીએર વહે ચે છે. લગ્ન વખતે ખારેક, ટોપરાંને સોપારી વડે વેવાણુના બોળા ભર-

મામાં આવેછે, અને બીજી બેરીઓને પણ તે વહેંચવાં પડેછે. કેટલીક નાતોમાં એ ચીજોનું વજન દશ બાર મણુ થાયછે. પૈસાદાર હોય, તે નાતમાં, ચોખળામાં કે મહાજનમાં તાંબા પીતળનાં વાસણનું “લાણું” કરેછે. વરઠન્યાને સગાંવહાલાં તરફથી “ખાણું” એટલે મગજ કે દળના લાડ-લાડુ કે બજારમાંની મીઠાઈ આપવાનો રિવાજ છે. જથાવાળાને ત્યાં એ ખાણું એટલું બધું આવેછે, કે તે બગડી જાયછે, કે સોંધે ભાવે વેચી દેવું પડેછે. લગ્ન પ્રસંગે કેટલાંક લૂગડાંલત્તાંને દરદારીના નવા કરાવવામાં આવેછે, ઘરખારને રંગવા ધોળવાણું કામ ચાલેછે, માંડવા રચાયછે, રોશનીને માટે ગોઠવણુ થાયછે, ટકોરખાનાં બેસેછે. વાળાં વાગેછે, વરઘોડાને માટે દાઝખાણું લેવાયછે, મશાલોની ગોઠવણુ થાયછે, અને વરઘોડો દીપી ઉઠવા માટે અનેક જાતનાં વાળાં, પાખરવાળા ઘોડા, ગાડીઓ, પાલખીઓ, હાથીઓ, બંદુકો છોડનારા આરબો વગેરે મેળવાયછે. કેટલીકવાર શણગારેલા ઘોડા વગેરેનાં લાડાં ઘણાં વધી જાયછે, અને વરઘોડા પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ થાયછે. કદી લગ્ન દિવસનું કે ગોરજ હોય, તોપણ રાત્રે વરઘોડો ચઢાવવો જોઈએ; કેમકે તે વગર તે સારો દીપે નહીં. “વાણીઆ વરઘોડે” એવી કહેવત છે, એટલે વાણીઆ વરઘોડા પાછળ ઘણું ખર્ચ કરેછે. અને બીજી નાતોવાળા પણ તેમની નકલ કરેછે. કન્યાદાનમાં આપવા માટે ખાસ દારીના કરાવવા પડેછે. પહેરામણી કે પદલા વિષે આપણે પાછળ વાત કરી ગયા છીએ. કન્યાના મામાને મોસાણું કરવું પડેછે. કન્યાના બાપને ઉભેતર કરીને કે માટલું પૂરીને વેવાઈ તરફનાં માંડવો પહેરાવવો પડેછે.

લગ્ન અને બીજે પ્રસંગે અનેક જાતનાં દાપાં આપવાં પડેછે. ઘોડાની નાથ ઝાલીને, લૂણુ ઉતારીને, જોતરડા ખસેડીને, કે ખારણું વાસીને વરની બહેનો ને ફાઈઓ દાપાં લેછે. પરણેતર કરાવવામાં ગુંથાએલા બ્રાહ્મણો ચાંદલા કરાવીને ખાસ દક્ષણા માગેછે. ગોર એ સમે મોટી રકમની આચારાજેછે. કેટલીક વાર પાંચ પચીસ રૂપીએ પણ તે રીઝતા વધી. દરજી, માળી, કુંભાર, હંજામ વગેરે પોતાના

લાગા માણસની સ્થિતિ જોઈને વધારે ઓછા માગવાની હેઠ કહે છે. લેગા થએલા પ્રાદ્વલોને ભુરશી (દક્ષણ) વહેંચાય છે. ઓચ્છવ કીર્તન કરનારાને અમુક રકમ આપવી પડે છે. ઇષ્ટદેવ તથા ગુરૂ તથા બીજાં મંદીરોના લાગા લેવાય છે. હાથેવાળા સારૂ ગુરૂને ખાસ બોલાવ્યા હોય, તો તેમને સારી રકમ આપવી પડે છે. ગામઠી મહેતાજીઓ છોકરાઓને છૂટી અપાવવા આવે છે, અને રૂપીઓ બે રૂપીઆ પડાવે છે. પાટીદાર રજપૂત વગેરેમાં ભાટચારણાદિ માગણોને દેણુગી આપવી પડે છે. સીમંત વખતે મેનના માળાપ મામેરૂ વસ્તારે છે, અને પોતાની સંપત્ત પ્રમાણે રૂ. ૩૧ થી માંડીને ત્રણસે રૂપીઆ સુધી આંલેલો કરે છે. મેનને માટે ખાસ કપડાં કરાવવાં પડે, તે જૂદાં. લગ્નાદિ પ્રસંગે પ્રાદ્વલોમા યજ્ઞ યાગાદિ કરીને ઘણા પૈસા ખર્ચાય છે.

મરણ સંબંધી કેટલાંક ખર્ચ આપણે પાછળ ગણાવી ગયા છીએ. મરનાર વૃદ્ધ હોય, તો કાણે આવનારને લાડુ બંધાવવા પડે છે, લૂગડાં પહેરાવવાં પડે છે, કે રોકડ આપવું પડે છે. જમાઈઓને પાઘડીઓ બંધાવવી પડે છે. છોકરાઓને તેમના સસરા પાઘડીઓ બંધાવે છે. છોકરીઓને શોક મૂકવા માટે ઘેર બોલાવવી પડે છે, અને કપડાં કરાવવાં પડે છે. કારટીઆ સરામણતું દાણું લે છે. એક વર્ષ સુધી “ મેળો ” આપવો પડે છે, કે એક માણસને જમાડવું પડે છે. એક વર્ષ સુધી ગોરને ત્યાં કે પીંપળે પાણીતું બેઠું રેડવું પડે છે, કે તે બાળતાના પૈસા આપવા પડે છે. ફરેક મરનાર પાછળ પુણ્ય (દાન) કરવું પડે છે, અને તે પાછળ મરનારનાં મોભા પ્રમાણે નાની મોટી રકમ કાઢવી પડે છે. સજ્જત પૂરીને ગોરને ચારી કીમતનો સરસામાન એટલે પલંગ, તળાઈ, ઉસીકા, પહેરવાનાં કપડાં, ફરદાગીના વગેરે આપવાં પડે છે. મરનાર સ્ત્રી હોય, તો તેના માળાપને “ છાળડી ” આપવી પડે છે; અને ગોરણીઓ જમાડવી પડે છે. ગોરણીઓ નિમિત્તે વખતે બે ચાર મણનો લાડુ વરે છે.

ઉપર જણાવેલાં કેટલાંક ખર્ચ નાનાં હોય છે, અને કેટલાંક ખર્ચ ગરીબ લોકો નાના પાયા પર કરે છે, તથાપિ સર્વ ખર્ચનું

એકંદર કરીએ, તો રકમ મોટી ચાયછે, અને તે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે સર્વને ભારે પડેછે. એમાંનાં કેટલાંક ખરચ કાઢી નખાય, કે કમી કરી શકાય, એમ છે. અમદાવાદના લોકોએ વરઘોડા પાછળનું ખરચ ઘણું કમી કરી નાખ્યું છે, તેનો દાખલો બીજા ગામવાળાએ લેવો જોઈએ. ઘણા ઘોડાને બદલે ચોડા ઘોડાથી પણ વરઘોડા નીકળી શકે. બહુ દારૂખાનું છોડી પૈસા ઉપર કેવતા મૂકવો તેના કરતાં ચોડા દારૂખાનાથી નબી શકે. ઘણાં વાજાં ને તાસાં કરતાં એકાદ સાફ વાજું જસ ચાય. ખેડાવાળો વર એકલી દરજીની ભુગળથી પણ પરણી શકે છે ! મોટા ને કીમતી માંડવા કરતાં, નાનો ને ચોલીતો માંડવો બાંધ્યો હોય, તો ચાલી શકે. લગ્ન દિવસનું હોય તો પછી વરઘોડો રાતે કાઢવાની કંઈ જરૂર નથી. એમ કરવાથી રોશની ને દારૂખાનાના ખરચનો બચાવ થાય. દક્ષણી લોકો બનતા સુધી દિવસનાં મુહુર્ત રાખેછે, અને આપણા લોકો તેવું મુહુર્ત આવતું હોય, તો તે રાતે વરઘોડો કાઢવાની ખાતર બદલવા ચાહેછે !

શુભાશુભ પ્રસંગે ચાંદલો ને બારશ-દુઃખવટો કરવાનો ચાલ છે, તે સારો છે. તે અત્રે પદ્ધતિનાં પ્રોવિડન્ટ ફંડની ગરજ સારેછે. ખરચ કરનારને એથી સારી મદત મળેછે. આપણે અહીં ચાંદલા કે બારશમાં એક બે રૂપીઆ આપવાનો ચાલ હતો. હમણાં હમણાં એ રકમ વધતી ચાલી છે. વર્ષમાં ઘણે ઠેકાણે ચાંદલા કરવાના પ્રસંગ આવેછે, તેથી મોટી રકમ આપવાનો રિવાજ એકંદરીએ ભારે પડેછે. વડોદરા વગેરે ઠેકાણે દક્ષણીઓનું જોઈને જૂજરાતીઓમાં પોષાક આપવાનો પ્રચાર ચાલેછે; એ રીત પસંદ કરવા જેવી નથી; કેમકે આવેલા પોષાક વેચવા જતાં પૈસા ઓછા ઉપજેછે, અને પોષાક આપનારને ખરીદવા જતાં પૈસા વધારે આપવા પડેછે, તેથી તુકસાન બનેને ચાયછે.

મકરણ ઉમું.

દાન ધર્મ.

આત્માના કલ્યાણને માટે કે પેલે ભવ પામવાની સમજથી આપણા લોકો અનેક રીતે દાન ધર્મ કરેછે. અવ્યાગતને ખારણેથી પાછો ન કાઢતાં ચપટી ચાંગણુ જે મળે તે આપવું એવો શાસ્ત્રીઓ બોધ કરેછે. બીજાના દુઃખમાં લાગ લેવો, અને તેને યથાશક્તિ મદત કરવી, એ માણસ માત્રની ફરજ છે. આપણા લોકો માણસને મદત કરેછે, એટલુંજ નહીં, પણ પ્રાણીઓને પણ મદત કરેછે. ગાયને માટે ગમાનક કાઢે છે, અને કૂતરાંની ચાટમાં કાંઈ વધુ ઘટયું નાખી આવેછે. કૂતરી વીઆય, ત્યારે તેને કંસાર ખવડાવેછે, અને કીડીઓને દરે લોટ ભલસાવે છે. કબુતરાંને માટે પરવડીઓ અને ખોડાં ઢારને માટે પાંજરાપોળો કરાવેછે. ઉનાળામાં વટેમાર્ગીઓને માટે જેમ પાણીની પરબો મંડાવેછે, તેમ પણ પક્ષીઓને માટે પાણીના હવાડા ને કુંડાં ભરાવેછે.

દાન ધર્મને માટે લોકો ઉપજનો કયાંક કે અમુક ભાગ જૂદો કાઢે છે. એ શિવાય વેપાર ઉપર કે શુભાશુભ પ્રસંગે દાન ધર્મને માટે અનેક ભાતના લાગા લેવાયછે; જેમકે પાંજરાપોળ માટે, પરવડી માટે, અમુક મંદીર કે મંદીરો માટે, ઇંદ્રદેવને કે શુક્રને માટે વગેરે. આ શિવાય ભરણીખાડે ખારણે આવે, તેને વધુ ઘટયું, કે મુઠી દાણા, કે ચપટી લોટ આપવામાં આવે, તે જૂદો. આ ઉપરથી જણાયે કે આપણે દાન ધર્મ કરવામાં સારી રકમ ખર્ચીએ છીએ, અને આપણા લોકોમાં એ વૃત્તિ એટલી સામાન્ય છે, કે તેવી બીજા દેશોમાં લાગ્યેજ ભેવામાં આવેછે. એ માત્ર ખરી જ, કે આપણને બીજા લોકોની પેઠે દેખાડો કરતાં આવડતો નથી, કે તેમ કરવું ગમતું નથી. આપણા ધર્મમાં સુમદાનવું વધારે પુણ્ય ગણ્યું છે, તેથી પુણ્યની પ્રસિદ્ધિ કરવી, એ યોગ્ય પણ નથી. બીજાની પ્રશંસાને માટે કે જગતમાં કીર્તિ મેળવવા માટે પુણ્ય કરવું, એ તેનો અધમ પ્રકાર છે.

આપણા શાસ્ત્રમાં સુપાત્રે દાન કરવાનું કહ્યું છે. સુપાત્ર કોને ગણવો, તેની સમજમાં હાલ બહુ ફેર પડી ગયો છે. બ્રાહ્મણ એ ઉંચ વર્ણનો હોય તેને લોક કલ્યાણનાં કાર્યમાં મન્યા રહેવાનું છે, માટે તે સુપાત્ર ગણાય. તેને પોતાનો કાળ અધ્યયન કરવા કરાવવામાં ગાળવાનો હોવાની તે વેપાર વણજ કરીને પોતાનો નિર્વોહ કરી ન શકે, માટે તેને પોષવામાં પુણ્ય છે. પરંતુ જે બ્રાહ્મણો પોતાનું કર્તવ્ય કરતા નથી, બીજાની પેઠે વેપાર વણજ કરીને પૈસા પેદા કરે છે, અને વખતે મફતનું મળવાથી આડે ભાગે આવે છે, તે છતાં પણ તેમને સુપાત્ર ગણવા, એ યોગ્ય લાગતું નથી. તેમની પાસે પુષ્કળ પૈસા હોય, તો તેમને દાન આપવામાં લાભ શો ? તમે કોઈ બ્રાહ્મણને પૈસા આપો અને તે બદ્દેલીમાં વાપરે, તો તમને પુણ્ય થશે કે પાપ ? બિહુક બ્રાહ્મણો બીજા ભાગવી, એ પોતાનો પેશો સમજે છે, અને તેથી તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા નથી, અને બીજા ઉદ્યમ ધંધા પણ લેઈ જસતા નથી. તેમને દાન આપવાથી આપણે આગસને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, એવું ઠરે છે. એજ રીતે આપણી દાન વૃત્તિનો લોકો ખોટો લાભ લે છે, અને દેશમાં નિર્ધનતા વધે છે. લોકો કહે છે, કે “ આ સમયમાં વેપારી ને બીજારીની ખોટ નથી. ” વેપાર ઘટવાથી અને વેપારીની સંખ્યા વધી પડવાથી વેપારીઓને જેમ ભટકવું પડે છે, તેમ વગર મહેનતે મફતનું ખાવા મળવાથી, બીજારીઓનાં ટોળેટોળાં ભટકતાં આપણા જોવામાં આવે છે. સંતસાધુ, જોગી વેરાગી અને ગોસાંઈ ફકીરની સંખ્યા અતિશય વધી પડી છે. રાતે ખાતર પાડે, કે દિવસે કોઈ આધું માછું થાય, તો જલ્પસ લઈને ચાલતી ચકડે, એવા વાઘરી કોળી વગેરે મોટાં ટીલાં તાણી સાધુનો વેપ લઈ ભાગવા નીકળે છે. બીજા ભાગવાથી પેટ ભરાશે, બાણી અનેક લોકો કામ ધંધો છોડી દઈ બીજાવા નીકળે છે. સંસારથી કંટાળે, કે કામ ધંધો થઈ ન શકે, ત્યારે લોકો જોગી, વેરાગી કે નાનકશાઈ થઈ જાય છે, અને બીજાને માટે ભટકતા ફરે છે. અમાસ ખારશે કે નિત્યની બીજા મળનારા

પ્રાણજ્ઞાની સંખ્યા યોડી નથી. ‘ વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ ’ કરી બીજા માગનારા બહુ આવેછે. ટેલ નાખનારા, ચાંદલા કરનારા, પાર્થીવ-કરનારા, પૂજા કરનારા, અખાડાઓમાં રહેનારા, માતા કાઢનારા, જોષ જોનારા, કાવડવાળા, તેલીઆ, રાવળીઆ, લથરી, એક તારો વગાડનારા વગેરે અનેક જાતના વેપમાં માગનારા એટલા બધા આવેછે, કે લોકો કાયર કાયર થઈ જાયછે. એ લોકો હાતારની શ્રદ્ધા મૂકાવેછે. કુપાત્રના મોટા જથામાં ઘોડા સુપાત્ર હોય, તે પણ પેટ પૂરતું મેળવી શકતા નથી.

ખારણે ચઢેલાને પાછો ન ઠેલવો એવા ઇશદાથી, જે આવે તેને આપવામાં સુપાત્રનો નિયમ સચવાતો નથી. કુપાત્રને દાન-આપવાથી ઉલટા પાપના સરીગત થવાયછે. જેને તેને દાન આપવાથી આજસને ઉત્તેજન અપાયછે, અને દેશમાં નિર્ધનતા વધેછે. એટલા માટેજ વિદાયત જેવા દેશોમાં બીખારીઓને માટે કાયદો હોયછે. ત્યાં અહીંની પેઠે ઉધાડી રીતે બીખ માગી કે આપી શકાતી નથી. જે સશક્ત હોય, તેણે મહેનત મજૂરી કરીને પેટ ભરવું જોઈએ. જેઓ અપંગ હોય, મહેનત મજૂરી કરી ન શકે એવા હોય, કિંવા જેમના ધંધા પરમાર્થના હોઈ ઉઠર પોપણ માટે કાંઈ સાધન ન હોય, તેમને દાન આપવું, એજ સુપાત્રે દાન છે, અને એથીજ ખર્ચ પુરૂય થાયછે. બીખારીઓ જેમ બને તેમ ઓછા કરવા જોઈએ, અને તેનો માર્ગ એજ છે, કે દાન કરવામાં વિવેકનો ઉપયોગ કરી નલાયકને પાછા કાઢવા.

પરાપૂર્વથી ચાલતી સંસ્થાઓ અને પૂર્વકાળની સ્થિતિ ઉપર નજર રાખીને દાન આપવાના જે માર્ગ બધાયાછે, તે માર્ગે લોકો દાન ધર્મ કર્યે જાયછે, પરંતુ જેમ જમાનો બદલાયછે, તેમ સંસ્થાઓ અને સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. તેથી દાનધર્મના માર્ગમાં પણ તે પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાયછે. બાળરક્ષક ગૃહ, કે અનાય આશ્રમની સંસ્થા નવી નીકળીછે, અને તે જરૂરની છે, માટે તેને પણ મદત આપવી જોઈએ. હાલની ઠેળવણીના બધારણમાં ‘વિદ્યા-

ર્યાના આશીર્વાદ' કહી લોટ માગવાનું કે કેટલોક ઘેરથી થોડું થોડું રાંધેલું (માધુકરી) માગી લાવી પેટ ભરવાનું ચાલી શકે તેમ નથી, તેથી વિદ્યાર્થીઓને ભણવાના સામાનની મદત કરવી, તેમના નિર્વાહ માટે શિષ્ય-વૃત્તિઓ સ્થાપવી, કે તેમને માટે વીશીઓ કાઢવી, એ પુણ્યનું કામ છે. માટે દાન ધર્મ માટે કાઢેલી રકમમાંથી કેટલોક ભાગ તે પાછળ પણ ખર્ચવો જોઈએ. વાંચવા માટે પુસ્તકશાળાઓ કાઢવાથી વિદ્યાને ઉત્તેજન મળેછે, માટે પુસ્તકશાળાઓને મદત કરવી, એ પુણ્યનું કામ છે. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવું, એ પુણ્યનું કામ આપણે અહીં અસલથી મનાએલું છે, અને તેથીજ વિદ્યાર્થીઓને લોટ આપવામાં કે જમાડવામાં આવતા, તથા લેખી પુસ્તકોની નકલો કરાવી તેમને વહેંચવામાં આવતી. પોતાની નાતની કે હરકોઈ જાતની અનાથ વિધવાઓ, નિરાશ્રિત બાળકો, કે અપંગ લોકો, જેઓથી કામ ધંધો થઈ ન શકે, કે બીજા માગી ન શકાય, તેમને મદત કરવી, એ ગ્રાહ્યજીને દાન આપ્યા કરતાં ઓછા પુણ્યનું કામ છે, એમ કોણ કહી શકશે ? દરદીઓને માટે દવાખાનાં સ્થાપી તેમના દુઃખનું નિવારણ કરવું, એ શું ઓછા પુણ્યનું કામ છે ? ગરીબ લોકો ઔષધનું કે દાક્ષતરને વારે વારે બોલાવવાનું ખર્ચ કરી શકતા નથી. પહેલાં વૈદ્ય લોકો ગરીબની દવા મફત કરતા, પરંતુ હવે તેઓ પણ દવાના તથા જવા આવવાની મહેનતના પૈસા લેતા થયાછે, તેથી તેવા લોકો ઔષધ વગર, અને વૈદ્ય દાક્ષતરની મદત વગર, હેરાનગતિ લોગવેછે.

હવે આપણે આપણી અસલની ચાલતી આવેલી પુણ્ય કરવાની રીતિ વિષે વિચાર કરીએ. કોઈ પેસાદાર નસંતાન હોય, તે પોતાની પુંજનો કેવો ઉપયોગ કરવો, તે વિષે મરતા અગાઉ મૃત્યુપત્ર કરી જાયછે. તેમાં જણાવેછે, કે અમુક રકમો અમુક સગાંવડાલાં તથા ચાકર નોકરને, અમુક રકમ પોતાના ગુરૂને, અમુક રકમો અમુક મંદીરો ખાતે, અમુક રકમ સદાચત કાઢવા, અમુક રકમ પાંજરા-પોળ ખાતે, અમુક રકમ પર્વડી ખાતે, અમુક નદી તળાવના ઘાટ બાંધવામાં કે દુરસ્ત કરવામાં, અમુક રકમ કુવા વાવ કરવામાં,

અમુક રકમ નાતમાં ઉત્સવ કરવા સારૂ, અને અમુક રકમ પોતાની ઉત્તરક્રિયા તથા જ્ઞાતિજોજન ને લાણીં કરવામાં વાપરવી. આ બધા માર્ગ ખોટા છે, એમ ન કહેવાય. સર્ગાવહાલાં ને આકર નોકરને સારૂ પોતાના સંબંધ કે સ્નેહની ખાતર કે તેમણે ઉઠાવેલી નોકરી માટે રકમો કાઢવી, એ ચોચ્ય છે. પોતાના ગુરૂને કે મંદીરોમાં પેસા આપવા, એ અચોચ્ય નથી; પરંતુ તે પાછળ હલ ઉપરાંત નાણાં લોકો આપી જાય, તો તે વાંધા પડતું જરૂર. હબરો, લાખો ને વખતે કરોડો રૂપીઆ ગુરૂઓ પાસે ધાય, તેનો ઉપયોગ શો ? ગુરૂઓ જમો તો ધરખારી હોય, તોપણ તેમની સ્થિતિને છાજે એટલા પેસા મળે, તો જમ ધાય. તેમણે શા માટે રાજ્યોના કાઠમાઠથી રહેલું લેખે ? એવા પેસા ઘણી વાર જાંડારોમાં નકામા પડ્યા રહે છે, કે તેમનો દુરુપયોગ થાય છે. મંદીરોની પુણ્ય જાળત ઘણી વાર વાંધા ઉઠે છે, અને કુરિયાદો સરકાર દરખાસે ચઢતાં નાણાં લાંચ રૂથવ-તમાં વપરાય છે, વફીલોને ધીકેળાં થાય છે, અને સેવકો મનસ્વી રીતે નાણાંની અકરાનકરી કરે છે. મંદીરોનાં નાણાં એ સાર્વજનિક મિલકત છે; તેના રક્ષણ માટે લોકો તરફથી કે સરકાર તરફથી યોગ્ય ઇલાજ લેવાતા નથી, એ દિલગીરીની વાત છે. સરકાર તરફથી એ નાણાંના રક્ષણ માટે કાયદો થવાની જરૂર છે. સિલકમાં ઘણાં નાણાં હોય, તો તેના વ્યાજમાંથી અનેક પરમાર્થનાં ને લોકોપયોગી કાર્ય થઈ શકે, એમ છે. ગુરૂઓ પાસે ઘણું ધન હોવા છતાં તેનો કિંચિત્ ભાગ પણ તેમના સેવકોને ઉપદેશ આપવામાં કે તેમના ધર્મનું રહસ્ય જણાવવામાં વપરાતો નથી. હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને શાસ્ત્રનો લોપ થવા માંડ્યો છે, તે પાછળ આવાં નાણાં વપરાય, તો કેટલો લાભ ધાય ? સરકારી નિશાળોમાં ધર્મની કેળવણીનો અભાવ હોવાથી ઉછરતી પ્રજા ધર્મજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ રહેતાં તે નાસ્તિક, સંશયી કે અન્ય ધર્મને ચઢાનારી થાય છે, તો ધર્મગુરૂઓ ને મંદીર-મઠા-ધિપતિઓ શા માટે ધર્મનું જ્ઞાન અપાય, એવી શાળાઓ કાઢવા માટે યત્ન ન કરે ? ગરીબો, વટેમાર્ગીઓ કે ખરા સાધુસંતને અન્ન આપવા માટે સદાનત કાઢવાં, એ સારી વાત છે; પરંતુ તેનો

કેટલો - ખોટો ઉપયોગ થાયછે, તે આપણે જાણીએ છીએ. ધુતારા, વેપધારી અને લામટાઓ તેનો વધારે લાભ લેછે, અને એથી આજ-સને અને દુર્ગુણને ઉત્તેજન મળેછે. પ્રાણીઓને માટે પાંજરાપોળો અને પર્વડીઓ ઉપયોગી છે, અને તે તરફ ખાસ કરીને શ્રાવકો અને ખીજા હિંદુઓ પોતાનું લક્ષ આપેછે, તે સારી વાત છે. પરંતુ આપણી જેવી પ્રાણી ઉપર દયા ખાવાની ફરજ છે, તેવી અને તે કરતાં પણ વધારે ફરજ માણસોના કલ્યાણને માટે શુભ કાર્યો કરવા તરફ આપણે અઠા કરવાની છે; એટલે એક વાત ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખીને ખીજા મહત્વની વાતો જૂલી જવી નથી જોઈતી. ઘાટ બંધાવવા ને નવાણુ કરાવવા પાછળ હિંદુઓ ઘણું ખર્ચ કરેછે, તે જોઈને અંગ્રેજોને તથા કેવળ અંગ્રેજી વિચાર ધરાવનારને આશ્ચર્ય લાગેછે, અને તેને માટે તેઓ વખતે ટીકા પણ કરેછે. પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા ઉષ્ણ દેશમાં પાણીની કીમત કેટલી છે, તેનો વિચાર ઠંડા દેશમાં રહેનારાથી, કે જેમને અતુલવ થયો નથી તેમનાથી, ખરાબર રીતે થઈ શકે નહીં. પાણીની કંઈ કીમત ન છતાં પાણી ખાવાનું મોટું પુણ્ય આપણે અહીં મનાયું છે, કેમકે ઉષ્ણ દેશમાં માણસ અન્ન વિના કલાકના કલાક રહી શકે, પણ પાણી વિના કંઈ કાચકી પડી હોય, તો બે ઘડી પણ નહીં શકાતું નથી. ગઈ સાલના દુકાળમાં અન્ન કરતાં પાણી વિના પ્રાણીઓની ઘણી ખરાબી થઈ હતી. વગડાઓમાં કુવા વાવ બંધાવવાથી પંથીઓને કેટલું સુખ થાયછે ? આગગાડી નહોતી, તે વખતે લોકોને પગ રસ્તે મુસાફરી કરવી પડતી. પાણીની સવડ રાખવાની જરૂર એટલી મનાતી, કે “ દોરી લોટો ને છરી, તેની મુસાફરી ખરી ” એવી તેને માટે કહેવત ઉત્પન્ન થઈછે. અતિ તૃપાથી પ્રાણુને ઘોકો લાગવા સરખું હોય, તો અત્યંતજનું પાણી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં રેડાવી પીવાની પરવાનગી શાસકારો આપેછે, તે ઉપરથી પાણીની અગત્ય વિશેષ સમજાએલી છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. નવાણુ જેમ પ્રાણીને ઉપયોગી છે, તેમ તે ખેતીવાડીના કામને બહુ જરૂરનાં છે. આ વાતની ખાત્રી સરકારને પણ થવા લાગીછે. નદી તળા-

વના ઘાટ બાંધવાથી નહાનાર ધોનારને તથા પાણી વહી જનારને લાભ થાયછે. પરંતુ આવાં કામો પાછળ હદ ઉપરાંત ખર્ચ કરવું, અને એ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી કામો તરફ નજર ન નાખવી, એ ખરાખર નથી. નાતના ઉત્સવ, ઉત્તરક્રિયા, જ્ઞાતિસોજન, લાણી વગેરેમાં પણ કમી ખર્ચ કરી બીજાં તે કરતાં સારાં કાર્યોમાં વધારે દ્રવ્ય વાપરવું જોઈએ. કેટલાક પોતાની સર્વ પુંજ એકજૂમંદીરમાં કે એકજૂ ધર્મકાર્ય માટે આપી જાયછે, જે મંદીર તેની રક્ષા ન આવવાથી ભૂખે મરવાનું, કે હેરાન થવાનું ન હોય, તેને તે રક્ષા આપવાથી વિશેષ પુણ્ય નથી. એક મહારૂઢ કે એવા કોઈ એકજૂ કાર્યમાં સર્વ પૈસા આપી દેવાથી જેટલું પુણ્ય થાય, તેના કરતાં તે પૈસા અનેક ધર્મ માર્ગમાં ખર્ચવાથી વધારે પુણ્ય થાય. જે કાળે દેશને જેની વિશેષ અગત્ય હોય, તે કાળે તેવા કામમાં પૈસા આપવાથી વધારે ફળ થાયછે. હુકાળના વખતમાં સંખ્યાબંધ છોકરાંને માખાપ ભૂખે મરતાં ને રખડતાં મૂકીને ચાલ્યાં જાયછે; તેવાં છોકરાં ભૂખથી મરી જાયછે, કે અન્ય ધર્મીઓને હાથ જઈ વટલેછે. તેમનું રક્ષણ કરવા કે તેમને પોતાના ધર્મમાં જાળવી રાખવા કયા ધર્મગુરૂઓ, આચાર્યો કે મંદીર-મહાધિપતિઓ નાણાં ખર્ચે છે ? અન્ય ધર્મીઓ તે વખતોજેટલું કરેછે, તેટલું પણ તેમનાથી થતું નથી, એ ચોચનીય છે. સુધરેલા દેશોમાં હુન્નરકળાની કેળવણી માટે કે અમુક દેશહિતના કામ માટે પોતાની લાભો રૂપીઆની પુંજ લોકો આપી દેછે, તેવું કાર્ય કરવાને કોઈકજૂ આર્થ બહાર પડેછે.

ગ્રાહણોને જમાડવાના અને દાન દક્ષણા આપવાના એટલા બધા પ્રસંગ કરાવેલા છે, કે જાણે તેમણે કેવળ પોતાના સ્વાર્થને માટેજ દાન ધર્મનું બંધારણ બાંધ્યું હોય એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય. કયા કાર્યમાં ગ્રાહણનો ખર્ચ નથી પડતો, અને કયા કાર્યમાં તેને લાભ નથી મળતો ? હરેક સંસ્કારમાં ગ્રાહણ જોઈએ. લગ્નમાં તેને મળતર મળેછે, અને મરણ સમયે પણ તેને જાખ્યાં ધાયછે; અમાસ ખારસે તે ખરો અને હરેક પર્વણીએ પણ તે હાજર હોય; નવ ઉજ્જ-

વવામાં તે જોઈએ, અને દેહના કલ્યાણમાં તેની જરૂર ખરી; શ્રાવણ માસમાં તેના બાવ વધારે, અને મળ માસમાં તેની કીમત સૌથી વધારે હોય; સુખમાં તેની અગત્ય ને દુઃખમાં પણ તેની જરૂર પડે છે. હિંદુઓ ઉપર પ્રાણજ્ઞોના બોલે અસહ્ય છે. તેમ છતાં તેથી તેમની પોતાની હાલત સુધરવાને બદલે બગડી છે. “ ભીખનાં હાંદલાં શીકે ચઢતાં નથી”, એ કહેણી ખરેખરી છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

કરજ.

ઉપલાં પ્રકરણમાં જે અનેક જાતનાં ખરચ બતાવ્યાં છે, તે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં જેઓ ફૂલણુલ થઈને ફરે છે, તેઓને કરજદાર થવાની જરૂર પાડે છે. વેપાર રોજગારને માટે ચોગ્ય હક સુધી કરજ કરવામાં વાંધો નથી. કુટુંબના પોષણને માટે કરજ કરવાની ફરજ પડે, તેનો ઇલાજ નથી. વડિલો કરજનો વારસો મૂકી જાય, તેને માટે માણસ નિરૂપાય છે. પરંતુ જેઓ ઉડાઉપણાથી કે માન શોભા મેળવવા માટે કરજના ખાડામાં પડે છે, તેઓ હાંસીને અને ધિક્કારને પાત્ર થાય છે; અને તેઓ પોતે દુઃખી થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને દુઃખના દરિયામાં ડુબાવી દે છે.

કરજ એ ભયંકર ચીજ છે. એનો બોલે અસહ્ય છે, અને તે દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. ‘કરજનું’ વ્યાજ માણસને મારી પાડે છે. “ એક રામે લંકા લીધી, તો સોળ રામ (દોકડો) શું ન કરે ”, એવી કહેવત ચાલે છે. વ્યાજનું વ્યાજ, જેને આપણે ચક્રવૃદ્ધિ કે દીવાળીબાદી વ્યાજ કહીએ છીએ, તેના વેગને ઘોડા પણ પહોંચી શકતા નથી. દોકડાને વ્યાજે એક રૂપીઓ સો વર્ષ સુધી રાખીએ, તો વ્યાજ સુદલ સાથે તેના સુમારે ખ્યાશી હજાર રૂપીયા થાય છે ! “ જાર વર્ષે જમણા ” થાય, એવું તો ખેરાં છોકરાં પણ બોલે છે;

પણ તેની જે અસર મન પર થવી જોઈએ, તે અસર ઘણાં મન પર થતી નથી.

“જાણીઆને કણીઆ” સુખે સુવા પામતા નથી, કરજદારને ચેન પડતું નથી. લેણદાર વારેવારે તગાદા કરેછે, તેમને પૈસા આપતા નથી, ત્યારે તેઓ મનમાં આવે તેમ જોલેછે, અને તેથી લોકોમાં ફજેતી થાયછે. વારંવાર ઉધરાણી કયાં છતાં, પણ જ્યારે લેણદારને પૈસા મળતા નથી, ત્યારે તેઓ ફરિયાદ માંડેછે. અઢાલ-તથી હુકમનામું થયું, એટલે ઘરખાર જમ થઈ હરાજ થઈ જાયછે, કે કેકમાં જવાનો વખત આવે છે. કરજ વધી પડવાથી ઘણી વાર આખરદાર લોકોને દેવાળાં કાઢવાં પડેછે. મોટા મોટા વરા કરીને કે પોતાળપણું દાખવીને બે ઘણીને માટે મેળવેલી શોભા નાશ પામે છે, આખરના કાંકરા થઈ જાય છે, અને હરાજગતી વેઠવી પડેછે.

નાણું આપી શકાય એવી સ્થિતિ ન હોવાથી કરજદારને જુઠાં વાયદા કરવા પડેછે, કે જોટા માર્ગ પકડવા પડેછે. ફરિયાદ વખતે જુઠું જોલેછે, જુઠા પુરાવા આપેછે, અને સુફત વગેરેની હરકતો ખતાવી દાવો રફ થાય, એવી તજવીજ કરેછે. કરજને સુફતનો ખાધ નડે, એવું આપણું સાચું નથી. કરજ તો ગાઠમાં ગાઠ અવ-તરીને અઢા કરવું પડે, એવી આપણી સમજ છે. જેમ મિલકતના શોક્તા વારસો થાયછે, તેમ કરજના જવાબદાર વારસો થાયછે, એમ આપણે માનીએ છીએ. આ સમજ અને આ માનવું સકારણ છતાં આપણે કરજના પંજમાંથી છૂટી જવા સારૂ ઘાનત બગાડીએ છીએ. દેવાળું કાઢવાનો પહેલાં કોઈને પ્રસંગ આવે, તો તેને માથે જાનળ તૂટી પડયું છે, એમ મનાવું. એથી તેની સાત પેઢીને [છન] લાગતું, માટે ખનતા સુધી લોકો દોકડે પેકે દેવું ખતાવી રાને ચલ કરતા, અથવા તેવી હાલત ન હોય, તો સર્વ માલમિ-ત લેણદારોને આપી દીધા પછી જેટલું કરજ રહે, તેટલાની કી કાઢી આપતા. આજની પેઠે માલમિલકત છુપાવીને, કે બને લખી આપીને, લેણદારોને રાવરાવવાની, કે “લા” લેવાની

ધાનત કોઈને થતી નહીં. દેવાળું નીકળે, ને લોકના કાળી રાતે કાઢી આણેલા નાણાં ડુબે તો લલે, પણ આપણા ગાડી ઘોડા, અને આપણા મોજ શોખ કાયમ રહેવા જોઈએ, એવી મતિ પહેલાં લોકોની નહોતી. માથે ઋણ હોય, તો મરતી વખતે જીવ ધુંટાયા કરે, અને છોકરા દેવું આપવા માટે જળ મૂકે, ત્યારેજ શાન્તિથી પ્રાણ દેહત્યાગ કરે, એવા દાખલા આજે જનતા આપણે જોતા નથી.

ઉધાર ઉછીનું લાવવાંથી કેવું નુકસાન થાયછે, તે વિષે પૂર્વ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉધારે લાવવું એ કરજ કર્યાની ધરાજર છે. ઉધારે આણેલા માલ માટે કેટલીક સુદત સુધી વ્યાજ આપવું પડતું નથી; તથાપિ એ પ્રમાણે આણેલો માલ મોંઘો મળેછે, તેથી વખતે વ્યાજ કરતાં પણ વધારે નુકસાન ખમવું પડેછે. ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોને શાહુકારો તેમનાં ખાતાના હિસાબ કરતી વખતે ઘણી વાર ઠગેછે, કેટલીક વાર રકમો ગેબ કરેછે, કે ખોટી ઉમેરેછે, સરવાળા ખોટા ગણેછે, કે વ્યાજ વધારે મૂકેછે. “સોજ પંચ્યાં પ્યા-શી ને બે મૂકયા છુટના, એટલે ખાકી રહ્યા એંશી”, એવી ગણતરીઓ ગણાયછે. પોતે ધરાકને ઓછું ધાલી આપે, અને ધરાકનું હોય, તે વધારે પડાવી લે. ધરાકને ત્યાંથી સોજો ને સારો માલ પરખાય, અને ધરાકને આપવો હોય, તે માલ પાતળો પોચો ગમે તેવો અપાય; અને તેથીજ કહેવત આવેછે, કે “કોણણુ ઝાડકે તે કાંઈનું કાંઈ, ને વાણીયણુ ઝાડકે તે માંહીનું માંહી” ! ગરીબ લોકોને શાહુકાર નીચોવી નાંખેછે. તેના પેટપર રાજાથી માંડીને સૌની પાડું પડેછે, અને તેથી તેઓ ઘણું કરીને હમેશ ચીચરેહાલ રહેછે, અને કરજના બોજથી મુક્ત થતા નથી.

આપણા લોકોમાંથી કરજદાર કેટલા છે, અને તેમનું કુલ કરજ કેટલું છે, એનો જો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવે, તો આપણા લોકની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, તેનો ખ્યાલ થઈ શકે. જે પ્રજા કરજ દાર હોય, તે નિર્ધન ગણાવી જોઈએ. (પ્રજા વડે પ્રજાનો મોટો ભાગ સમજવો). ખેડુતની માથા ફીઠ સરેરાશ કમાઈ વર્ષે ઢહાડે વીશ

રૂપીઆ ગણુવામાં આવેછે. એ ગણુત્રી ખરી માનીએ, તોપણ એથી એટલું તો નકી થાયછે, કે ખેડુતોમાં વીથ કરતાં ઓછી કમાણીવાળા પણ ઘણા હોવા જોઈએ. વળી ખેડુતથી હલકી સ્થિતિના લોકોની સંખ્યા મોટી છે, તેમની કમાઈ વીથ રૂપીઆથી કમી હોવી જોઈએ. ઉપલા વર્ગના લોકોની મોટી સંખ્યા સાધારણ ખેડુત કરતાં ચઢતી સ્થિતિમાં નથી. મતલબ કે દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ વીથ પચીસ રૂપીઆની કમાણી કરનારો છે. સારી રીતે રહેનારા હિંદુ લોકોને સોંઘવારી હોય, તો આટલી કમાઈથી પોતાનું શુજરાન માંડમાંડ ચલાવી શકે, પરંતુ મોંઘવારીના વખતમાં એટલી કમાઈથી તેમને ભુખમરો વેઠવો પડે. વિલાયતમાં જ્યારે ફરેક માણસ વીથ રૂપીઆ કરતાં વધારે સરકારને કર આપી શકેછે, ત્યારે આપણે એ કમાઈ વડે આપણો ઘરસંસાર નલાવવો પડેછે, આથી લોકોને કરજથસ્ત થવું પડે, એમાં શી નવાઈ ? પોતાના શુજરાન ઉપરાંત અનેક જાતના ખર્ચ કરવાના પ્રસંગ આવેછે, તેથી વારેવારે કરજ કરવાની જરૂર પડેછે. આથી લોકોને માથે કરજનો બોલો વધ્યા કરેછે. રહેવાની સાદી રીતમાં પણ દહાડે દહાડે ફેર પડતો જાયછે, એટલે તે વધારે ખર્ચવાળી થતી ચાલી છે, તેથી વળી કરજ વધવાનો સંભવ વધારેછે.

વ્યાજના દર ઉપરથી દેશની આબાદીનો અડસટ્ટો નીકળી શકેછે. દેશ સધળું હોયછે, ત્યાં વ્યાજનો દર કમી હોયછે. જે શાહુકાર પૈસાવાળો હોય, તે વ્યાજે રૂપીઆ જમા માંડતો નથી, અથવા માંડેછે, તો વખતે ઉલટા સચવામણીના પૈસા માગેછે, ખીન વ્યાજે રૂપીઆ લેછે, કે ઘણું થોડું વ્યાજ આપવા કબુલ થાયછે. જ્યાં વેપાર રોજગાર ધોધારે ચાલતો હોય, ત્યાં પણ વ્યાજ વધારે હોય છે, એ વાત ખરીછે; પરંતુ આપણા દેશના ઘણા ભાગમાં તેવો વેપાર ન છતાં પણ વ્યાજનો દર આકરો હોયછે. ખેડુ વગેરે પાસેથી શાહુકાર ભારે વ્યાજ લે, એ કંઈ વેપારના કારણથી નહીં, પણ ખેડુની દુર્બળ હાલતના કારણથી છે. નિર્ધનતાને લીધે જ્યારે માગણી થાય, ત્યારે રૂપીઆ મળી શકવાની ખાત્રી નહીં, તેમ

આપેલા સર્વ રૂપીઆ પાછા મળશે કે કેમ, તેનો પણ નિશ્ચય નહીં, તેથી રૂપીઆ ધીરવાનું જોખમ વહોરનાર વધારે વ્યાજ માગેજ. ધરાકની સ્થિતિ અને ઘાનત ઉપર આધાર રાખીને વ્યાજનો દર મુકરર થાયછે. ગરીબ લોકોને દોકડો જે દોકડા વ્યાજ લરવું પડેછે. કેટલીક વાર તેમને સવાયાં નાણાં આપવાં પડેછે અને કેટલીક વાર કડિયા રૂપીઆ લાવીને મહીને રૂપીએ પેસો, જે પેસા, કે વધારે આપવું પડેછે. આવી રીતે ઉપાડેલી રકમને વધતાં વાર લાગતી નથી. કેટલેક વર્ષે તે રકમ ઘણી મોટી થઈ જાયછે, ત્યારે તેનું વ્યાજ પણ પૂરું આપી શકાતું નથી. આવી રીતના કરજમાં હુબેલા લોકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

ઉદર નિર્વાહને માટે કરજ કરવાનો સમય આવે, એના કરતાં કંગાલ હાલત બીજી કયી ? જાર મહીના પહેાંચે એટલું અનાજ પણ કોઠીઓમાં રહે નહીં, અને એમાસું બેડું, કે ખાવાના દાણા સવાયા દોઢા કરીને ખેડુતોને લાવવા પડે, એ તેમની સુકલીસ હાલત બતાવી આપેછે. આવી સ્થિતિના લોકોને શુભાશુભ પ્રસંગે જે ખરચ કરવાં પડે, તેને માટે કરજ કાઢવાની ફરજ પડે, તેમાં નવાઈ નથી. શાહુકારનો મોટો ભાગ ખેડુ વગેરે લોકોને ગામડામાં ધીરધાર કરવાનો ધંધો કરેછે. તેઓ ખેડુતો કરતાં સારી હાલતના હેખાયછે, તથાપિ તેમને જ્યારે ધરાકો તરફથી પેસા ફરી વળતા નથી, અને પોતે સરાફેને ત્યાંથી નાણાં ઉપાડયાં હોય, તે આપી શકાતાં નથી, ત્યારે તેમની પણ વલે માઠી થાયછે. દુકાળના વખતમાં આવા પુષ્કળ વેપારીઓનાં ઘર બેસી ગયાં છે. એમની લતાડ સરાફે એટલે નાણાવટીઓને લાગેછે, અને તેમને દેવાળાં કાઢવાનો વખત આવેછે.

સર્વ લોકોને ધરખટલાના ખરચ ઉપરાંત શુભાશુભ પ્રસંગે કે અન્ય રીતે જે ખરચ કરવાં પડેછે, તેનો બોલો મોટો છે. પોતાની આવકનો વિચાર ન કરતાં જેઓ એવાં ખરચ કર્યે જાયછે, તેઓ કરજના ભારથી કચરાવાજ લેઈએ. જ્યાં સુધી

તેમની આંખો ઉઘડશે નહીં, અને જ્યાં સુધી તેઓ, કે તેમની નાતના સમસ્ત લોકો, ખરચ ઘટાડવાના ઇલાજ લેશે નહીં, ત્યાં સુધી તેમને સોસવુંજ પડશે.

સારી કમાણીવાળા અને વતનદારોની હાલત જોઈશું, તો તેઓ પણ ઘણાખરા કરજમાં ડુબેલા માલમ પડશે; કેમકે તેઓ પણ પોતાની ઉપજ સામે ન જોતાં હરેક પ્રસંગે પૈસા ખરચવામાં પાછી પાની કાઢતા નથી. જેમ મોટા, તેમ તેમનાં ખરચ મોટાં અને કરજ પણ મોટાં ! રાજા રજવાડા, લાયાત, સરકાર, પટાવત, ઇનામદાર, વતનદાર ઘણાખરા કરજદાર જોવામાં આવે છે. હજારો રૂપીઆનું ઉત્પન્ન છતાં ચાહુકાર ચીઠી કરી આપે, ત્યારે હાંદલે અનાજ ચોરાય, એ કેવી શોકજનક અને હાંસીકારક સ્થિતિ !

વિભાગ ૬.

ખરચુરણ બાબતો.

પ્રકરણ ૧લું.

માન આવકાર.

માન આવકાર આપવાની રીત સર્વત્ર છે. જંગલી, અર્ધ જંગલી, કે સુધરેલી સર્વ પ્રજાઓમાં એ રીત થોડી કે ઘણી, કિંવા હલકી કે ઉતરતી ભાતની જોવામાં આવે છે. સુધરેલી પ્રજામાં માન આવકાર-વિવેક-સભ્યતા વિશેષ હોય છે. માન આવકારની બાબતમાં મુસલમાન લોકો સૌથી ચઢિયાતા ગણાય છે. રાજાઓ, આચાર્યો, અને ગુરૂઓને બીજા કરતાં વધારે માન મળે છે. વડિલને માન આપવું અને તેની સાથે સભ્યતાથી વર્તવું, એ જરૂરનું મનાય છે.

માન આવકાર બોલવા લખવામાં અને વર્તણૂકમાં રહેલો છે. ભાષામાં કેટલાક શબ્દ માનવાચક ઠરાવેલા હોય છે. મોટા માણસને 'કે' વડિલને આપણે તું કહી એક વચનમાં બોલાવીએ, તો તે અવિ-

વેંકમાં ગણાયછે; તેથી તુંને બદલે તમે અને વધારે માન આપવું હોય, તો આપ કે પોતે શબ્દ વાપરીએ છીએ. કાળી પરજના લોકો રાત્રને રાત્રે કહેછે, અને તેને તું કહીને બોલાવેછે; એટલે એ લોકો માન આપવામાં સમજતા નથી, એમ ઠરેછે. સુરત તરફ આપ શબ્દ ઘણો વપરાતો નથી, ત્યારે કાઠીઆવાડમાં તે બહુજ વપરાય છે. શહેરોમાં કે સુધરેલી નાતોમાં નાનાને બોલાવે, ત્યારે તે જ કહેછે, અને ગામડાંમાં તેઓ, કે હાં, કહેછે, તે તોછડું લાગેછે. એજ રીતે સાહેબ, સાહેબજી, મહેરબાન વગેરે શબ્દો મોટાને માનની ખાતર લગાડાયછે, તે ગામડાંમાં થોડા વપરાયછે. પારસી લોકો આવજોજી, લખજોજી, કરજોજી, એમ આજ્ઞાર્થ લવિષ્ય સાથે જ વધારેછે, તે માનવાચક છે, અને તેને બદલે આપજો આવજો, લખજો, કરજો એવાં ક્રિયાપદ વાપરી આજ્ઞાર્થ દૂર કરીએ છીએ. નાતું હોય, તે પોતાને સેવક, દાસ, તાબેદાર વગેરે શબ્દો મોટાને માન આપવા માટે લગાડેછે. મોટું નાનાને આશીર્વાદ લાયક શબ્દો વાપરે છે, અને નાતું મોટાને તાબેદારી બતાવનાર શબ્દ વાપરે છે. તેની સાથે મોટાને માનવાચક પુષ્કળ વિશેષજો લગાડે છે. આ રીત લખવામાં ઘણી ચાલે છે. મોટાને કાગળ લખવો હોયછે, ત્યારે તેનું સ્થાન ગમે તો નાતું ગામડું હોય, તોપણ તેને શુભસ્થાન કહી, મોટાને પૂજ્યારાધે, ચતુરમુખજી, સફળ નિધાન, સકળ શુભ-સંપૂર્ણ, અનેક સર્વે શુભોપમાયોગ્ય વગેરે લખવામાં આવેછે. માત પિતાને લખવું હોય, તો પરમ પૂજ્ય, તીર્થ સ્વરૂપ વગેરે લખીએ છીએ. રાજાને, આચાર્યને, ગુરૂને, મોટાને, નાનાને, અને બરોબરી-આને કેમ લખવું, તે મુકરર થએલું હોય છે; અને તેમાં વધારે વિવેક બતાવવા સારૂ વધારે પણ કરવામાં આવેછે. ડુંકું કરવા સારૂ અંગ્રેજી બળ પકડીને લોકો થોડાં વિશેષજી આપી ચલાવી લે છે. ફારસી આરબીમાં કેને કેવી રીતે લખવું, અને આખા પાત્રની બળબળ કેવી ભેઈએ, તે સમજવા સારૂ પુષ્કળ યથોચિત્ત છે.

રાત્ર વગેરેને કેટલાક સાધારણ શબ્દોને બદલે ખાસ શબ્દો

લેખાડાયછે; જેમકે, ખાવાને ઠેકાણે આરોગેવું; સુવાને ગદલે પોઢવું—સુખાળા થવું; આવવાને ગદલે પધારવું, જવાને ગદલે સિધાવવું; મરવાને ગદલે કૈલાસવાસી, સ્વર્ગવાસી, વૈકુંઠવાસી, ગોલોકવાસી થવું, લીલા વિસ્તારવી, (જૂદા જૂદા પંથને લઈને) વપરાયછે. તેમની સાથે વાતચિત કરતાં મહારાજધિરાજ, શ્રીમંત સરકાર, હજુર એવા શખ્દો બોલવામાં આવેછે. તેઓ કંઈ ફરમાન કરે, ત્યારે જેવો હુકમ, જેવી હજુરની આજ્ઞા, માલીકની મરજી વગેરે શખ્દો સાચું માણસ વાપરેછે. રાજની સ્વારી જતી હોય, તો કોઈ ઠેકાણે લોકો તેમની જે બોલે છે. કચ્છમાં તોપ સંભળાય, કે સર્વ પ્રજા “ હુઓ રાજ ” એમ બોલે છે. રાજ છીંક કે બગાસું ખાય, કે પાસેનાઓ ખમા, ઘણી ખમા, એવા શખ્દ ઉચ્ચારે છે, અને આંગળી વડે ચપટી વગાડે છે.

પોતાનો ઘણી જેવી રીતે તેના માળાપને બોલાવતો હોય, તેવી રીતે વહુ તેમને ઘણું કરીને બોલાવે છે, એટલે ઘણી જો તેની માને ખા, હ, કે હહ કહેતો હોય, તો વહુ પોતાની સામુને તે રીતે બોલાવેછે, કોઈ ઠેકાણે સામુને સામુલ કે ગાઈલ કહીને પણ તે બોલાવેછે, ને દિયરને નાના ભાઈ અને જેઠને મોટા ભાઈ કહેછે. દિયરની વહુ જેઠની વહુને ભાભીને ઠેકાણે ભાભીલ કહેછે. ઘણા પ્યાર દેખાડવા માટે ઇશ્વરને, માતૃશ્રીને, સ્ત્રીને અને ઇષ્ટમિત્રને તું કહીને બોલાવવાનો રિવાજ છે; તેમ છોકરાં મોટાં થાય, તોપણ માળાપ તેમને એકવચને બોલાવેછે, પરંતુ બહેનમાં કહેવું હોય, તો ઘણખર્ચ બહુવચન વાપરેછે.

ખીજ સાથેની વર્તણૂકમાં સમ્યક્તા બહુ વપરાયછે. વડિલ કે કોઈ પરપુરૂષ આવે, તો ઘરની સ્ત્રીઓ ઉઘાડે માથે બેઠી હોય, તો માથું ઢાંકી દેછે. વહુઓ હોય, તે લાજ કાઢેછે, કે ખૂણેખોયરે બરાઈ લાયછે. આવનારના દરજ્જા પ્રમાણે ઘરઘણી તેને સામો લેવા લાયછે, અને પધારો કહી તેને ઘરમાં લાવી આસન આપેછે, ખબર અંતર પૂછેછે, પાણી, પાન સોપારી વગેરે ધરેછે, અને સમ્યક્તાથી

વાતચિત્ત કરેછે. આવનાર પરગામી હોય, તો તેને પોતાને ત્યાં ઉત્તરવાનો તથા જમવાનો આગ્રહ કરેછે. સગપણ અને સંબંધના પ્રમાણમાં તેને આદરમાન આપેછે, અને તેની પરોણાગત કરેછે. કોઈ સ્ત્રી મળવા આવે, તો તેને લેવા ઘરની મુખ્ય સ્ત્રી જાયછે, અને તેના દરજ્જા પ્રમાણે તેને માન આવકાર આપેછે. જતી વખતે તે જઈશ કે ઉઠીશ, એમ કહેછે; અને ઘરધણીઆણી જશો કે આવજો એવા શબ્દ બોલેછે. કેટલેક ઠેકાણે આવજો કહે, તો ભૂત પ્રેત આવી જાય, એવા વહેમથી આવજો ન કહેતાં જશોકે, એમ બોલેછે. જનારી પરગામી હોય, તો તેને જાતનાં જાતન કરજો, વહેલાં આવજો, સૌની ખબર પૂછજો, એમ કહેછે. સાંજે કે પહેલી રાતે કોઈ મળવા આવ્યું હોય, તો તેને જતી વખતે વહેલાં ઉઠજો, એવું કહેવાનો કેટલેક ઠેકાણે આલ છે.

બે માણસ મળે કે છૂટાં પડે, ત્યારે આપણા અસલનો રિવાજ લેટવાનો—કોટી કરવાનો હતો, તે ધીમે ધીમે નાશ પામતો જાયછે. મોટી ઉમ્મરનાં લાઈ બહેન કે મા દિકરો એક બીજાને લેટે, તે પહેલાં બોલું ગણાતું નહીં. લેટવું એ ઘણા પ્યારની નિશાની છે. સાધારણ ઓળખાણના માણસો મળે, કે જૂઠા પડે, ત્યારે પ્રાણીય કે વહિલને બે હાથ જોડી નમસ્કાર કરવામાં આવે, અને પ્રાણીય કે વહિલ હોય, તે બે હાથની હથેળીઓ સાથે રાખી આશીર્વાદ આપે. મુસલમાની રાજ્ય આવ્યા પછી સલામ કરવાનો વહિવટ લાખલ થયો, અને તે અદ્યપિ ચાલેછે, તથા તેની સાથે અત્રે પદ્ધતિ પ્રમાણે હાથ મેળવી હલાવવાનો (શેક હેન્ડ કરવાનો) રિવાજ પણ ચાલુ થયોછે. ગમે તેવા દરજ્જાનું માણસ આવે, તોપણ સ્ત્રીઓને નમસ્કાર સલામ આદિ કાંઈ કરવાનું હોતું નથી, તે છતાં કેટલીક નિશાળોમાં કન્યાઓ પાસે સલામો કરાવવામાં આવેછે, તે રિવાજથી ઉલટું અને અયોગ્ય છે. કાઠીઆવાડમાં એવે ટાણે કન્યાઓ આવારણાં લેછે, તે સભ્ય અને રમુજ લાગેછે. મેળાપ વખતે પોત-પોતાના પંથને અનુસરીને, કે બીજા કારણે રામરામ, જોગોપાળ,

જે શ્રીકૃષ્ણ, જે મહાદેવ, બંદગી, સાહેબજી, સાહેબ મહેરબાન, જે-
જય વગેરે બોલવાનો રિવાજ છે. સામો માણસ મોટા દરજ્જાનો
હોય, તો સામી સલામ ન કરતાં, માત્ર 'પોતાનું' માથું નમાવેછે,
મંદહાસ્ય કરે છે, કે કંઈ પણ નથી કરતો; સલામ કરનાર બહુ
બાંકો વળેછે, અને એકી વખતે ઘણી વાર હાથ હલાવી સલામો
કરેછે, અને વખતે પગે લાગેછે. સામો માણસ બેસવા કરવાનું ન
કહે, તો તેને હાથ જોડીને, કે હાથ પાછળ રાખીને ઉભા રહેવું
પડેછે. બેસવાનું થાય; તો ઉભે પગે કે પગ ઉપર પગ ચઢાવીને
બેસવાથી અનિવેક થાયછે. કેટલાક દરબારમાં ઘુંટણીએ બેસી
પગનાં તળીઆં પાછળ લઈ જવાં પડેછે, ધોતીઆને બદલે સુરવાલ
પહેરવા પડેછે, છૂટે દુપટ્ટે જવાનું નથી, અને દુપટ્ટા વડે કમ્મર
બાંધવી પડેછે. દરબારમાં છીંક ખાવી, બગાસું ખાવું, વાયુસાવ
કરવો, કે મૂછે હાથ નાખવો, એ અસહ્ય કે અપમાન ભરેલું ગણાય
છે. રાજ સાથે વાત કરતાં મોં આગળ રૂમાલ કે દુપટ્ટાનો છેડો
રાખવો જોઈએ, અને પાછા ફરતી વખતે પૂઠ ન બતાવાય, માટે
પાછે પગલે કેટલાંક ડગલાં જવું જોઈએ.

બાઈડીઓ એક બીજાને મળે, ત્યારે તે જેવી રિયતિમાં હોય,
અથવા જે કામ કરતાં હોય, તે કહેછે; જેમ, બેઠા હોય, તો કહેશે,
બેઠાં કે, ઉભાં હોય, તો કહેશે, ઉભાં કે, દાતણ કરતાં હોય, તો
કહેશે, દાતણ થાયછે કે, વગેરે. પુરૂષો મળે ત્યારે બેઠા કે, શું થાય
છે, કેમછે, કેમછો, શી ખબર છે, એવા શબ્દ બોલે છે. કોઈના
ઘરમાં કે મિજલસમાં જતી વખતે આપણે જોડા કાઢીએ છીએ,
અને સાહેબ લોકો ટોપી ઉતારેછે. આપણે કોઈ 'ખોટું' કામ કરે,
ત્યારે તાળીઓ પાડીએ છીએ, અને અત્રેજી રિવાજ પ્રમાણે સારા
કામને માટે કે સારું બોલવાને માટે તાળીઓનું માન મળેછે. આપણે
અહીં સ્ત્રીઓ લાજ કાઢીને કે પુઠ ફેરવીને માન આપેછે, ત્યારે
મલબાર તરફના એક જાતના લોક છાતી ઉઘાડી કરીને માન આપે
છે. ઉપહાર કરનારને આપણે સાષ્ટાંગ હંડવત્ કરીને માન આપીએ

છીએ, ત્યારે મુસલમાન વગેરે કેટલાક લોક તેના હાથનું ચુંબન કરી માન આપે છે.

જૂદા જૂદા લોકમાં માન આપવાની રીતો વિચિત્ર હોય છે. ચીન-લાંડના લોકોમાં માન આપવાની રીતજ નથી. ફિલિપ્પાઇન બેટોની પાસેના બેટોમાં સલામ કરવાની રીત એવી છે, કે હાથ અથવા પગ પકડી પોતાના મોં ઉપર ફેરવવો. લાખ્લાંડના લોક સલામને બદલે પોતાનું નાક ખીબના નાક જોડે જોરથી દાબે છે. ન્યુ ગિનિના લોક પોતાને માથે જાડના પાંતરાં મૂકવાં, તેને સલામ ગણે છે. સુંડાની સામુદ્રધુનીના કિનારા પર રહેનાર લોક પોતાનો હાથ પગ ઉંચકી જમણા પગ ઉપર ધીમેથી ફેરવી મોં ઉપર લાવે છે. ફિલિપ્પાઇન બેટના રહેવાસી પોતાનું શરીર ધણુંજ વાંકુ વાળે છે, અને હાથ ગાલપર મૂકી એક પગ અધર રાખે છે, તથા ખીબ વતી ઘુંટણીએ બેસે છે. ન્યુગિયાના લોક સામા ધણીનો જબ્બો ઉંચકી પોતાની કમરે લપેટે છે, તેથી પેલો જાણે અરધો ઉઘાડો થાય છે. જાપાનના લોક એક ખીબને મળે છે, ત્યારે પગમાંથી જોડા કાઢે છે, અને આરાકાનના લોક રસ્તામાં જોડા કાઢે છે, ને ઘરમાં મોજા ઉતારે છે. ચીનાઓ પોતાના હાથ હલાવે છે, અને પરસ્પર છાતી લગાડે છે, તથા માથું નમાવે છે. કોઇને આખરૂં આપવાની હોય, ત્યારે તેઓ બે હાથ જોડી ઉંચા કરે છે, ને શરીરને નમાવી જોડેલા હાથને જમીન લણી લઈ જાય છે. જો ઘણે દહાડે મળે, તો બેઉ ઘુંટણીએ બેસી મોં નીચું કરે, અને તે પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત કરે છે.

ઘરમાં આપણે ગમે તેમ બેસીએ, ને ગમે તેવાં કપડાં પહેરીએ, તો ચાલે, પરંતુ કોઇને ઘર કે મિજલસમાં સભ્યતાથી બેસવું જોઈએ. નાના મોટાનો કે દરજ્જાનો વિચાર કરી કયાં બેસવું, તે નક્કી કરવું જોઈએ. આપણાથી મોટા પાછળ પડે, કે નીચે બેસે, તે અવિવેક ગણાય. ફાટેલાં કે મેલાં કપડાં પહેરવાં ઠીક નથી. જ્યાં પાઘડી પહેરવી ઘટે, ત્યાં ફેંટા કે ટોપી ન ચાલે. પુરૂષ અને સ્ત્રીએ

પણ એક જળરી સત્તા છે. તે વળતે ધર્મને, કાયદાને અને સરકારને પણ હંકારે છે, તો તે રૂઢીબાઈને બાજુએ મૂકી શકે, એમાં શી નવાઈ ? અંગ્રેજીમાં જેને પબ્લિક ઓપિનિયન (Public opinion) કહે છે, તેમાં લોકમતનો ખડોળો અર્થ સમાયો છે, તેથી આપણે તેને પ્રજામત કહીશું. સુધરેલા દેશોમાં પ્રજામત એ જળરદસ્ત સત્તા છે. મરકાર તેને માન આપે છે, અને તેથી ખીડે છે. આપણે અહીં પણ પહેલાં પ્રજામત ભેરાવર હતું. હાલ જેમ પ્રજા ઘસાઈ ગઈ છે, તેમ પ્રજામતનું ભેર પણ ઘસાયું છે. એમ છતાં સંસારની બાબતમાં લોકમતનું ભેર જેમનું તેમ કાયમ રહ્યું છે, એમ કહીએ, તો ચાલી શકે.

લોકમત એ જે વ્યક્તિઓથી લોકનો સમૂહ થાય છે, તે વ્યક્તિઓના અથવા તેના મોટા ભાગના સરખા મતનો સરવાળો છે. એ મત અનેક કારણોથી બંધાયેલું હોય છે. ધર્મ અને રૂઢી અથવા રીત રિવાજ એ તેના પાયા છે. વહેમ અને અજ્ઞાન ભળે, ત્યારે એ મત અધમ ગતિને પામે છે, અને લોકને નુકસાનકારી નિવડે છે. જ્ઞાન અને સંસર્ગ વડે તે ચઢતી પાયરીએ બાય છે, અને લોકને લાભકારી થાય છે.

ચાલતા આવેલા ચાલને વળગી રહેવું, એવું બહુધા લોકમત હોય છે; માટે જે કોઈ એવા ચાલને તબે, અથવા તેમાં ફેરફાર કરે, તેને લોકો નિંદે છે. નાની અને નજીવી બાબતોમાં પણ લોકમતને માન આપવું પડે છે. લોકમતથી ડરીને સ્ત્રીઓ તાપમાં ઉઘાડે પગે અને વરસાદમાં છત્રી વગર બાય છે. લોકમત વિરુદ્ધ હોય, તો અમુક જાતના દાગીના કે અમુક ધાટનો કે જાતનો પોપાડ પહેરી શકાતો નથી. સુરત તરફ વાણિયા પણ દક્ષણીશાહી એટલે ચક્રી પાઘડી પહેરી શકે છે, તે ઉત્તર ગૂજરાતના વાણિયાથી પહેરી ન શકાય, કેમકે ત્યાં લોકમત તેની વિરુદ્ધ છે. સુરત લાપ્તી ઘગડા ડાસા પણ ટોપી પહેરી શકે છે, પરંતુ ઉત્તર ગૂજરાતમાં નિગાળે જતા મોટા છાકરા ટોપી પહેરે, તો તેમની નિંદા થતી, કેમકે લોકમત તેની વિરુદ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં હમણાં લોકમત બદલાયું છે, અને નિ-

શાળે જતા છોકરા ટોપીઓ પહેરતા થયાછે. કેટલેક ઠેકાણે પુરૂષો પણ તાપમાં છત્રી ઓઢીને ગામમાં ફરવા નીકળે, તો તે અત્રિવેકમાં ગણાયછે. જ્યાં ચૂડા પહેરવાનો રિવાજ છે, ત્યાં કોઈ સ્ત્રી છંદ, ચી-પિયાં કે બંગડી પહેરવાની હિમ્મત કરતી નથી; કેમકે તે લોકાપ-વાદથી ડરેછે. લોકો વાતો કરશે, એવા ભયથી કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીમં-તોની સ્ત્રીઓને પણ પાણી ભરવા જવું પડેછે, કે દળણું ખાંડણું કરવાં પડેછે. જોઈએ તે કરતાં કમી ખરચ કરે, તો લોકો હાંસી કરે, અને વધારે ખરચ કરે, તોપણ તેઓ દોષ દે. લોકમત એ આવે પ્રસંગે ખરેખર કાશીનું કરવત છે, અને તે બંને તરફથી વહેરેછે.

માણસનાં ખાનગી કામોમાં લોકોએ શા માટે દરમિયાનગિરી કરવી જોઈએ ? કોઈ માણસ પોતાની કમાઈના પ્રમાણમાં વધારે ઓછું ખરચ કરે, તેમાં લોકોને શું ? સાધનો હોય, ઉંચી જાતના દરદાગીના કે વસ્ત્ર પહેરે, તે ઉપર લોકોનો ઠાક શા માટે જોઈએ ? વ્યક્તિના જે કૃત્યનો સમાજ સાથે સંબંધ નથી, અને જે ધર્મ કે નીતિની વિરુદ્ધ નથી, તે કૃત્યની ટીકા કરવાનો જેમ સમાજને હક નથી, તેમ તેના મતની પરવા કરવાની વ્યક્તિને જરૂર પણ નથી; જેમ છતાં સમાજ ટીકા કરે, અને તે ટીકાથી વ્યક્તિઓ ફરેછે, એવું આપણા જોવામાં આવેછે.

જે જાતો ખાતર પાડવાનો, લૂટફાટનો, ચોરી કરવાનો કે ગજવાં કાતરવાનો ધંધો કરેછે, તેઓ એ ધંધામાં પાપ છે, એમ સમજતી નથી; એટલુંજ નહીં, પણ જે કોઈ તેમાં ઘણો કુશળ નિવડે, તે વધારે પ્રસંશાને પાત્ર થાયછે; કેમકે તેમાં લોકમત એ ધંધાની તરફેણમાં હોયછે. આપેલા માલમાંથી ચોરી લેવામાં જે ખબરદારી વાપરે, તેનાં કેટલીક જાતોમાં વખાણ થાયછે; કારણ કે તે જાતોનું લોકમત તેના લાભમાં હોયછે. વેપાર વણજમાં સામાનું પડાવી લેવું કે તેને ઓછું ધાલી આપવું, એ કિસળ ગણાયછે, અને લોકમત તેને ઉત્તેજન આપેછે. નોકરિયાત ચેસા આડે અવળે રસ્તે મેળવે, તેની ફિકર નહીં; કેમકે જોડી રીતે ચેસા પેદા કરનારને

લોકમત ધિક્કારતું નથી. જે લોકોમાં ગાળ દેવાનો કે ખિલતસ બોલવાનો રિવાજ છે, તે લોકો મા બહેન કે વહુ દિકરીની સમક્ષ ગમે તેવાં વેણ ઉચ્ચારેછે; કેમકે તેથી બોલનારને કે સાંભળનારને કંઈ લાગતું નથી. જ્યાં લોકમત આવું અધમ હોય, ત્યાં સંસાર સ્થિતિ અને તેની નીતિ રીતિ અધમ હોવીજ જોઈએ.

સુધારાનાં ને સારાં કૃત્યો કરવામાં પણ લોકમતને લેખામાં લેવું પડેછે. જ્યાં કન્યાઓને નિશાળે મોકલવાનો ચાલ નથી, ત્યાં કોઈની મરજી પોતાની દિકરીને નિશાળે મોકલવાની થાય, તોપણ તે લોકમતથી ઠરીને છાનોમાનો બેસી રહે છે. રોવા કૂટવા વગેરેનો રિવાજ કોઈ છોડી દેવા માગે, તો તે લોકની નિંદાથી ગભરાયછે. લોકનું એકત્ર મત સુધર્મા શિવાય વ્યક્તિઓને સુધારાના કાર્ય કરવામાં હરકતો નડેછે; એટલા માટે લોકમત સુધારવાની જરૂર છે. લોકમત સુધરે, તો સંસાર સુધારે અને બીજા સુધારા પણ આપો-આપ ફાળે થાય.

ઘણા કાળથી બંધાએલું લોકમત સુધારવું, એ સહેલું કામ નથી. અજ્ઞાન અને વહેમના પાસમાં પડેલા લોકોને પોતાનું મત ખોટું, બૂલભરેલું કે નુકસાનકારી છે, એમ લાગતું નથી. જેઓ ઉંડો વિચાર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેઓ અમુક મતની ખોડખાંપણ કે સરસાઈ નરસાઈ ખોળી શકતા નથી. જેઓ અમુક વાતની બીજી બાજુ જોઈ શકતા નથી, તે પોતે જોએલીજ બાજુ સાચી ને સારી સમજેછે. એટલા માટે લોકમત કિંવા પ્રબલમત ફેરવવું હોય, તો લોકોમાં કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર કરવો જોઈએ. તેમને વારે-વારે સમજી લોકોએ સુબોધ આપવો જોઈએ. વર્તમાન ચોપાનિ-ચાવાળાએ પ્રબલમતને સારે રસ્તે દોરવા નિરંતર યત્ન કરવા જોઈએ. વહેમ અને રૂઢીથી થતી હાનિઓ જણાવવી જોઈએ. સુધરેલા દેશના રીતરિવાજ ને આચરણથી તેઓને વાકેફગાર કરવા જોઈએ, લોકોનું સમગ્ર હિત શામાં રહ્યુંછે, તેની તેમને માહિતિ આપવી જોઈએ, તથા સુધરેલી અને બળવાન પ્રબલનું મત કેટલું કરી શકે છે, તેનું તેમને જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ.

કેળવણીની વારેવારે પ્રસંશા કરવી પડેછે, કેમકે તેજ સંસારને અને દેશને તારનાર છે. સંસારને તારવા માટે જે લોકમત અવશ્યનું છે, તે કેળવણીના પ્રસાર વગર બંધાવાનું નથી. આપણે જોઈએ છીએ, કે જે નાતનો મોટો ભાગ સુશિક્ષિત કે ભણેલો છે, તે નાતનું લોકમત ઉંચી જાતનું હોયછે. વગર ધારાએ તેઓ અમુક જ્ઞાન મેળવ્યા વગરના છાકરાને કન્યા આપતા નથી, છેક નાની બાળકીઓ પરણાવી દેતા નથી, તથા હાનિકારક ને હાંસી થવા સરખી રૂઢીઓ તેઓ તજતા જાયછે; કેમકે એમ કરવાથી લોકની નિંદા થવાનો તેમને ભય થોડોજ રહેછે. જે નાતોમાં ભણેલાની સંખ્યા નહીં સરખી હોય, તે નાતોમાં તેમને લોકમતથી તણાવું પડેછે. પ્રવાસ અને સંસર્ગ વડે પણ એક જાતની કેળવણી મળેછે, માટે તેમનો સમાવેશ આપણે કેળવણીમાંજ કરીશું. જે નાતોમાં પ્રવાસના પ્રસંગ કવચિતજ આવેછે, અથવા જેમને ચઢતી જાતના લોકોના સંગમાં આવવાનું બનતું નથી, અને જેઓ કેળવણીથી પણ વિમુખ છે, તે નાતોમાં લોકમત સુધરવાનું નહીં, અને તેથી તેમાં સુધારા પણ થઈ શકવાના નહીં. તેમની સ્થિતિ અધમ અને જંગલી પ્રજાના જેવીજ રહેશે.

પ્રકરણ ૩૯મું.

વહેમ.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે માણસની સ્થિતિ પશુના જેવી હતી, એવું આપણે કહી ગયા છીએ. એ અવસ્થામાં શરીરને પોષવાની અને શરીરના સંબંધની કેટલીક લાગણીઓ માણસમાં હોય. તીવ્ર અથવા ખારીક લાગણીઓ અને બુદ્ધિની ખીલવટ ઠાળે કરીને માણસમાં આવે છે. બુદ્ધિ ખીલી ન હોય, ત્યારે ખરા ખોટાનો ને સારાસારનો વિચાર થઈ શકતો નથી, અને સૃષ્ટિમાં જે અનેક બનાવો ને ચમત્કારો બનેછે, તેનાં કારણ ખોળી શકાતાં નથી, તે

એ સર્વ બનાવનાર જે પરમ કૃપાળુ અને મહાશક્તિમાન ઇશ્વર, તેના સંબંધની તો કલ્પના પણ થઈ શકે નહીં. કોઈ મરી ગયું, એટલે તેમાં શો ફેરફાર થયો, હમણાં બોલતું ને હાલતું હતું, તે એટાએક બંધ કેમ પડ્યું, તેનામાંથી શું જતું રહ્યું, જે જતું રહ્યું તે ક્યાં ગયું, ગએલું ક્યાં કેવી રીતે રહેશે, અને તે પાછું આવશે કે કેમ, એવા વિચાર માણસના મનમાં આવે; પરંતુ તેને સમાધાનકારક ખુલાસો કરવાની શક્તિને અભાવે તે ગમે તેવી કલ્પના બાંધે. મરનાર વિષે તેને વારેવારે વિચાર થયા કરે. ઘણી વાર તે ઉંઘમાં ઝળકી ઉઠે, અને બાહ્યે મરનાર તેના સ્વપ્નામાં આવ્યું હોય, કે તેના સામું ખડું થયું હોય, એવો ભાસ થઈ તે થરથર ધ્રુજવા લાગે. આવા વિચારથી મરનારનો જીવ મુઝા પછી કેટલીક મુદત આ જગતમાં રહેછે, અથવા તે ભૂત થઈ ભટકયા કરેછે, અને લોકના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને કે બીજી રીતે તેને હેરાન કરેછે, એવું તે માને. આવા વિચાર સર્વ દેશોમાં અને સર્વ પ્રજાઓમાં ચાલતા હતા, અને હજી પણ થોડા ઘણા ચાલેછે. મરનારની બાતિ વગેરેને લઈને ભૂતને અનેક નામ અપાય છે: જેમકે, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ડાકણ, શાકણ, ચુડેલ, બ્રહ્મરાક્ષસ, ઝાંપડો, ઝાંપડી, જીન વગેરે.

જેમ લોકોમાં જ્ઞાન વધતું ગયું, તેમ તેમના વિચારમાં ફેરફાર થતો ગયો. સર્વ મરનાર ભૂત થઈ રખણી શા માટે મરે, અને તે તેનાંજ સગાંવાહાલાંને અને અન્ય લોકોને હેરાન શા માટે કરે ? આવા વિચાર મનમાં પ્રકટ થતાં તેમણે ધાર્યું, કે જેઓ સુમાર્ગે ચાલે, તેમનો આત્મા સ્વર્ગે જાય, અને કુમાર્ગે ચાલે, તેમનો આત્મા નર્કે જાય. તેમના પાપ પુણ્યનો નિર્ણય થઈ તેમને બેમાંથી એક સ્થાને મોકલતા સુધી માત્ર તેમને ભટકવાનું કે એક ઠેકાણે રહેવાનું થાય. આથી લિંગદેહની અથવા પ્રેતાત્માની કલ્પના થવી જોઈએ. લિંગદેહને જગત્ની વાસના રહેછે, એમ ધારી તેને સાડે દાનધર્મ કરવાની કે સરાવવા વગેરેની રીત ચાલી. પૂર્વજનો

ઉધાર કરવા સારૂ આ સર્વ કરવાનું છે, એમ કહેવામાં આવે છે. વળી લોકો કહે છે, કે મુઆ પછી જે અવગતિયાં થાય, તે ભૂત થાય. બીજું એમ કહેવામાં આવે છે, કે ભૂત લોકની સૃષ્ટિ જૂદી છે, અને કોઈ કોઈ વાર ચોતાની વાસના તૃપ્ત કરવા સારૂ તે આ જગતમાં દેખા દે છે.

મરનાર બહુ મહારથી, સદગુણી કે પરોપકારી થયો હોય, તો તેને લોકો પૂજ્ય ગણી તેના પાળીઆ કે મૂર્તિઓ કરવા લાગ્યા, તથા તેની માનતા પણ માનવા લાગ્યા. એજ રીતે સૃષ્ટિના અદ્ભૂત બનાવ, ઉપયોગી પદાર્થો, અને બળવાન શક્તિઓને દેવ દેવીઓ કહી તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. અરુણ, વરસાદ આદિની દેવમાં ગણના થઈ. સમુદ્ર નદી આદિમાં દેવ—દેવીનું પવિત્રપણું મનાયું. વાયુ, જળ, તેજ, આકાશ અને પૃથ્વી એ પાંચ તત્ત્વથી જગત બન્યું છે, માટે એ તત્ત્વો દેવપદ પામ્યાં. જેથી ભય કે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, એવાં પ્રાણીઓ પણ દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યાં.

અમુકના મેળાપથી કે અમુક બનાવ બનવાથી કે અમુક સંયોગથી અમુક કાર્ય અનેક વાર બગડે કે સુધરે, તો તે ઉપરથી તે મેળાપ, બનાવ કે સંયોગ ખોટો કે સારો મનાવા લાગ્યો. બહાર જતી વખતે બિલાડી કે સર્પ આડે ઉતરે, તો કાંઈપણ હરકત થશે, અથવા ધારેલું કામ સિધ્ધ નહીં થાય, પણ જો તે વખતે સામે ગાય કે સોવાસ્રણ કે કપાળમાં જેણે ચાંદલો કરેલો છે, એવો કોઈ પુરૂષ મળે તો ફતેહ થશે, એમ માનવામાં આવે. કામ કરવા જતાં કોઈ છીંક ખાય, તો કામ કથળશે, પણ જો તે એકી વખતે બે છીંક ખાય, તો હરકત નહીં, એમ સમજવામાં આવે. અમુક વારે અમુક દિશાએ જતાં સામો કાળ આવે છે, માટે તે દિશાએ કોઈ જાય, તો તેને નુકસાન થાય. જોગણીનું ઘર જોયા વગર કંઈ કાર્ય કરવામાં આવે, તો તે બગડે. ગ્રહોનો સંયોગ સારો ન હોય, તો તે વખતે આરંભેલું કામ લાભદાયક નિવડે નહીં.

ઉપર જણાવેલા વિચાર અલ્પ જ્ઞાનથી કે અજ્ઞાનથી ઉદ્ભવે છે.

અધારામાં દોરી, મોગરી કે પંડોળું પડયું હોય, તો માણસને તે સાપ હશે, એમ લાગે છે. એ સાપ છે, એમ કોઈ કહે, તો આપણે એકાએક ખડું માનીએ છીએ. જ્યારે તે વસ્તુને તપાસવાનો અને તે વિષે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળે, ત્યારે ખડું થું, તેની ખાત્રી થાય છે. અમુક વસ્તુનો આકાર કોઈ પદાર્થ પ્રાણીને સહેજ મળતો હોય, અને તે પદાર્થ પ્રાણીના વિચાર આપણા મનમાં ઘોળાયા કરતા હોય, તો તે આકાર ધીમે ધીમે તે પદાર્થ કે પ્રાણીનું સ્વરૂપ પકડતો હોય, એવો આપણા મનને લાસ થાય છે, અને આખરે તે વસ્તુ ધારેલો પદાર્થ કે પ્રાણીજ છે, એમ આપણે માની લઈએ છીએ. માટલાંની ઉતરેવડને ચોર સમજીને, કે અમુક વસ્તુના પડછાયાને ભૂત સમજીને, માણસ ઘણી વાર ગભરાઈ જાય છે. આ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે, અને એને આપણે વહેમ કહીએ છીએ.

વહેમથી મન ઉપર જે અસર થાય છે. તે સંતાપજનક અને માઠું પરિણામ આપનારી નિવડે છે. લોકો કહે છે, કે “ સૌનું એસડ, પણ વહેમનું એસડ નથી”, એ ખરેખરી વાત છે. અમુક રોગ મને થયો છે, તે મટવાનોજ નથી, એવો કોઈને વહેમ પેસી જાય, તો તેના પર દવાદાર લાગુ થઈ શકે નહીં. રોગ ન છતાં પણ રોગ છે, એવો કોઈ વહેમ ધાલે, કે તેના મનમાં એવો વહેમ ભરાઈ જાય, તો તે રોગ તેને લાગુ પડે છે, અથવા તેથી રીખાવું પડે છે. એક માણસ દિશાએ જવા બેઠો, તેના બે પગ વચ્ચે થઈને ઠાચડો ગયો, તે તેના પેટમાં પેસી ગયાનો તેને વહેમ પડ્યો. એ વહેમથી તેનું શરીર લેવાતું ગયું, અને કોઈ દવાથી તેને આરામ ન થયો. આખરે એક યુક્તિવાળા માણસે એક મરેલો ઠાચડો આણી, તે ઉપર રાખ લજરાવી, દિશાએ જવાની જગાએ તેને મૂક્યો, અને પેલા વહેમી માણસને જીલાબની દવા આપી. જીલાબ સખ્ત હોવાથી તેને પુષ્કળ ઝાડા થયા, અને પ્રવાહી ઝાડો રાખ ઉપર પડવાથી ઠાચડો ખુદ્દો દેખાયો. વહેમી માણસની ખાત્રી થઈ, કે એ ઠાચડો મારા પેટમાંથી જીલાબ વાટે નીકળી ગયો. મનનો વહેમ ટળ્યો, એટલે તેને ઝટ આરામ થયો.

વહેમ મટાડવાના ઉપાય ઘણી વાર વહેમી હોયછે. કોઈને ભૂતનો વળગાર છે, એમ માલમ પડેછે, કે ભુઆ જતિ વળગાર છે, એમ કહેછે, ત્યારે તે કાઢવા માટે ભુઆ જતિ બોલાવવા પડેછે. તેઓ મંત્રીને દોરા બાંધેછે, મંત્ર લાણીને વળગારવાળાને ધુણાવેછે, કે પોતે ધુણીને તેના ઉપર અસર કરેછે. પોતે કોઈ દેવદેવીના ઉપાસક હોયછે, અને તે દેવદેવી પોતાના અંગમાં આણી તેની સહાયતાથી ભૂતને તેની માગણીથી તૃપ્ત કરી કાઢેછે, કે તેને શીશમાં ઉતારેછે. વહેમ વહેમને ભલે છેદે, કે કોઈ ઢાંગ કરતું હોય, તેના પર ભલે તે અસર કરે; પરંતુ વાયુ (હિસ્ટિરિયા) જેવા કેટલાક રોગ વળગાર જેવા લાગેછે, તેને માટે ઓસડ ઉપચાર ન કરતાં માત્ર વહેમી ઇલાજ લેવામાં આવે, તો માડું પરિણામ નીપજેછે. ઘણી વાર રોગ ન સમજાય, કે તે એકાએક થઈ આવે, તો અજ્ઞાન લોક વહેમી ઇલાજને પહેલું માન આપેછે. બાળકને કોઈની નજર વાઈ હશે, એમ ધારી તેની માતા નજર ઉતારેછે. નજર બાંધતાં જો થાળીમાં વાડકો બરાબર ચોટી જાય, તો તે માનેછે, કે નજર આકરી વાઈ છે. થાળીમાં વાડકો ચાથી ચોટેછે, તેનું કારણ ન સમજાયાથી તેના મનમાં નજરની વાત દઢ થાયછે. નજર બાંધવાથી જ્યારે મટતું નથી, ત્યારે તે દોરા ધાગા કરાવેછે, ભુઆ જગરિયાને બોલાવેછે, જોપી પાસે જોય જોવરાવી તે જતાવે, તે ઉપાય થોજેછે, જપ જપ રૂદ્રીઓ વગેરે કરાવેછે, અને આવા આવા ઉપાયથી થાકેછે, ત્યારેજ તે વૈદ દાકતરનો વિચાર કરેછે. બેરાં કહેછે, કે શું કરીએ, બાઈ, “ જ્યાં ત્યાં ભૂલાં ભમવાનાં છે”. અને એમ છતાં તે ભૂલાં ભમ્યાજ કરેછે, ! વહેમી ઇલાજ લેવામાં ઘણા કાળ ગત થતાં રોગ ઘર કરી બેસેછે, અને તે વૃદ્ધિ પામતો જાયછે; તેથી આખરને વખતે ઓસડ ઉપચાર લાગુ થતા નથી, અને ઢરદી રીખાઈ રીખાઈને મરણ પામેછે.

ભૂત ઘણું ખડું સ્ત્રીઓને વળગેછે. જે પુરૂષો ઝોડની અપટમાં આવી જાયછે, તે ટાંચા મનના હોયછે. દઢ મનના પુરૂષની પાસે

ભૂત આવી શકતું નથી. કોઈ વિદ્વાન કે અધિકારી ધુણતો આપણે
 જોતા નથી. સાહેબ લોકોને ભૂત વળગતું નથી. હિંદુસ્તાન જેવા
 પવિત્ર મનાતા દેશમાં ભૂત વસતાં હોય, એટલે મુએલાં માણસ
 અવગતિયાં થઈ ભટકતાં હોય, અને વિલાયતમાં તેમનો અભાવ
 હોય, એમ માની શકાય નહીં. આપણા લોકો કહે છે, કે “ જે
 બીએ તેને આવી લાગે”, માટે ભૂતપ્રેતની અસર બીકણ ઉપર
 થાય છે. વળી કોઈ કારણથી કે અમુક મતલબ સાધવા, કેટલીક
 બાઈડીઓ વળગાડ વળગ્યાનો ઢાંગ કરે છે, અને ઘરનાંને પજવે છે.
 ખૂબ સતાવવાથી, માર મારવાથી, કાકડા વડે હાથ બાળવાથી
 કે મરચાંની ધુણીથી, તેવી બાઈડીઓના અંગમાં પેઠેલું ભૂત પલા-
 યન કરી જાય છે, કે તે બાઈડીઓ ઢાંગ કરવો ભૂલી જાય છે.

કોઈ ઘરમાં ભૂતાવળ છે, એવો વહેમ પડે, તો તે ઘરમાં કોઈ
 વસવા જતું નથી. કદી કોઈ વસવાની હિંમત કરે, તો જેને કંઈ
 સ્વાર્થ હોય, તે ભાગી રાતે પથરા નાખીને કે બીજી ચેપ્ટા કરીને
 તેને બીવડાવે છે; તેથી તેને તે ઘર છોડવાની જરૂર પડે છે. અમુક
 સ્થળે કોઈ ભૂતનો વહેમ ઘાલે, તો ત્યાં કોઈ અસૂર સવાર જવાની
 હિંમત ધરતું નથી. કદી કોઈ જાય અને કંઈ અકસ્માત ખને, કે
 કોઈ સ્વાર્થી માણસ કંઈ વિચિત્ર દેખાવ દેખાડે, તો તે ગભરાઈ
 જાય છે, કે ઝોડથી ઝપટાઈ જાય છે. હાડકાંના ફોસફરસને પાણીનો
 સ્પર્શ થવાથી સ્મશાન અને હાડકાં નાખવાની જગાએ ભડકા
 થાય છે, તેને ભૂતના ભડકા માનવામાં આવે છે; એટલે તેવી જગાએ
 ભૂતનો વાસ હોય છે, એમ લોકો સમજે છે. ભૂતને ન માનનાર
 એક હિંમતવાન માણસને બીજાએ વાઢમાં કહ્યું, તમે જો ભૂતથી
 ડરતા નથી, તો આજ અમાવાસ્યા છે, માટે મધરાતે સ્મશાનમાં
 જઈ બીલી મારી આવો, ત્યારે ખરા. તેણે આ વાત કબુલ કરી.
 બીલી લઈ તે મધરાતે સ્મશાનમાં ગયો. હિંમતવાન હોવાથી
 તેને કંઈ બીક ન લાગી. તેમ ભૂત પલિત કંઈ તેના જોવામાં
 પણ ન આવ્યું. તે નિડરપણે બીલી ઠોકવા લાગ્યો, પણ રાત
 અધારી હોવાથી તેના ધોતીઆની ફડક તે બીલીમાં દળાઈ. આ

વાત તેના બાણવામાં નહોતી. જેવો તે મોં ફેરવી ચાલવાનું કરેછે, તેવું તેનું ધોતીઉં ખેંચાયું. વહેમ પડ્યો, કે મારું ધોતીઉં કોઈ ભૂતે નક્કી પકડયું. આવા વહેમથી તે બેભાન થઈ છતાંપાટ જમીન ઉપર પડ્યો. હોડ બઠનાર છાનોમાનો તેની પાછળ આવેલો હતો. તેણે જો તેનું ધોતીઉં ખીલીમાંથી કાઢી લઈ તેને સાવધ કર્યો ન હોત, અને તેની આસનાવાસના કરી ન હોત, તો કદાચ તે બિચારાના રામ રમી ગયા હોત. તે માણસ જો ખરા દંઢ મનનો ને વિચારવાન હોત, તો ધોતીઆના ખેંચવાથી તે હેબક ન ખાત. તેનું મન પણ કેટલુંક વહેમી કે પોચું હોવું જોઈએ.

કેટલાંક વર્ષ પર આપણે અહીં મેજ હલાવવાનો (ટેબલ ટર્નિંગનો) વાયરો હતો. ત્રણ પાયાના મેજ પર ત્રણ માણસો હાથ મૂકી રાખે, તો કેટલીક વારે મેજનો એક પાયો હાલવા લાગે, અને જમીન ઉપર ટકોરા મારે. આપણું કાર્ય થશે કે નહીં, તે એ મેજ ટકોરાથી કહી આપતું હતું ! લોકો આ જનાવને સાચો માનવા લાગ્યા, કેમકે શા કારણથી મેજ હાલેછે, ને ટકોરા મારે છે, તે તેઓ સમજી શકતા નહોતા.

બાદુના ખેલ મંત્રથી, નજરબંધીથી કે કોઈ દેવદેવીના હાથથી થાયછે, એમ ઘણા લોકો માનેછે; કેમકે તે શાથી કે શી રીતે થાય છે, તે તેમના બાણવામાં આવતું નથી. બાદુગર ઘણું કામ હાથચાલાકીથી કરેછે, અને ખાકીનું રસાયન આદિ વિધાના બળથી થાયછે. જેનું કારણ આપણે બાણીએ છીએ, તેવો પ્રયોગ આપણને સાધારણ લાગેછે, પરંતુ તેજ પ્રયોગ અજ્ઞાનીને અમત્કાર લાગેછે. આપણે અહીં આગગાકી પ્રથમ આવી, ત્યારે તે ચલાવનાર વરાળયંત્ર (એનજીન)ની અદ્ભુત શક્તિ જોઈ તેને અજ્ઞાન લોકો શક્તિ-દેવી માની કુલના હાર ચઢાવતા, નાળિયેર વઘેરતા અને તેની માનતા પણ માનતા ! પણ હવે તેવું કોઈ લાગ્યેજ કરેછે.

ત્યોતિષ ઉપર આધાર રાખનારા વારેવારે જન્મકુંડળી, જન્મોત્તરી, વર્ષકુંજ જોવાવેછે, અને કોઈપણ કાર્ય જોવીની સલાહ

વગર કરતા નથી. જોખીનું વચન જુઠું પડે, તો કુંડળી વગેરે ખોટાં હોવાં જોઈએ, કે જન્મકાળ ખોટો લેવાયો હશે, એવાં કારણથી મનનું સમાધાન થઈ જાય છે. જોખી પોતાની દિકરીનું લગ્ન કરવું હોય, ત્યારે સારામાં સારું સુહૃત્ જુએ, એ દેખીતું છે, છતાં તેની દિકરી પણ વળતે રાંડે છે, અને તે ઉપરથીજ લોકો કહે છે, કે જોખી વેધ સાચા હોય, તો “જોખીનાં રાંડે નહીં ને વેધનાં મરે નહીં”. આ ઉપરથી જ્યોતિષ આદિ શાસ્ત્રો કેવળ ખોટાં છે, એવું માફ કહેવું નથી; પરંતુ તેના ઉપરજ કેવળ આધાર રાખવો કે તે વડે વહેમમાં ગરકાવ થવું, એ બરાબર નથી. અંગ્રેજ વગેરે ઘણી પ્રજાઓ શુકન સુહૃત્ જોતી નથી, તેથી જો તેમનાં કાર્ય આપણા કરતાં વધારે બગડતાં હોય, કે તેમની દિકરીઓ વધારે રાંડતી હોય, તો શુકન સુહૃત્ના ખરાપણાની ખાત્રી થાય; પરંતુ તેવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

કોઈ ચીજ અનેક વાર કરતાં બગડી, કે તેથી કંઈ માફ પરિણામ આવ્યું, તો માણસ વહેમાઈ જઈ તેને છોડી દે છે, ને કહે છે, કે તે અમારા ઘરમાં કે કુટુંબમાં પળતી કે સહેતી નથી. કોઈને ઘેર રાઈતી ચીરી પળતી નથી, તો કોઈને ત્યાં લુણ્થ્યાં પળતાં નથી. કોઈના કુટુંબમાં માદીનાં વાસણ સહેતાં નથી, તો કોઈના કુટુંબને ઓલો-ચૂલો સહેતો નથી. કોઈને ત્યાં ટાદીશિ-યળને ઢહાડે ચૂલામાં આંખો રોપવો પડે છે, તો કોઈને ત્યાં માળવાળું પાણીઆફ કરી ચકાતું નથી. કોઈને જમણે કાને કડી પળતી નથી, તો કોઈને પગે છલ્લાં સઢતાં નથી. કારણ તપાસતાં જણાય છે, કે રાઈતી ચીરી, મેથીયાં વગેરે લાગટ બે ચાર વર્ષ બગડ્યાં, એટલે તે પળતાં નથી, એવો કરનારના મનમાં વહેમ પેસી ગયો. માદીનાં કાળાં વાસણ, કે ઓલો-ચૂલાના વાપરથી કર્મસંજોગે કંઈ નુકસાન થયું, એટલે એ ચીજો ઉપર વહેમ ગયો. ટાદીશિયળે ચૂલાનો ઉપયોગ કરવાથી, માળવાળું પાણીઆફ બનાવવાથી, જમણે કાને કડી ધાલવાથી, કે પગે છલ્લાં પહેરવાથી “કાગતું બેસવું, ને તાડતું પડવું”, એ ન્યાયે કંઈ નુકસાન થયું

હયે, તેથી વહેમ પેઠા. મારાં માતૃશ્રી વહેમી નહોતાં, તેથી અમારાં કુટુંબમાં રાઈતી ચીરી પળતી નહીં, તે છતાં તેમણે તે કરવાની હિંમત ધરી. યોગ એવો બન્યો, કે તે લાગટ બે વર્ષ બગડી, તો પણ તેથી હારી ન જતાં તેમણે ત્રીજી વાર કરી, તો તે સારી થઈ, અને કુટુંબને કંઈ તુકસાન ન થયું. એક જણના કુટુંબમાં પહેલાં એક બાઈ સતી થઈ હતી. ચિતામાં પ્રવેશ કરી અગ્નિ પ્રકટાવ્યો, તે વખતે તે બાઈએ જેટલા દાગીના અંગ ઉપરથી કાઢીને ફેંકી દીધા, તેટલા તેના કુટુંબમાં પહેરવા યોગ્ય ગણાયા અને જે દાગીના તેના અંગ ઉપર રહી ગયા તે વાપરવા યોગ્ય નહીં, એમ મનાયું. તેને પગે છટ્લાં રહી ગયાં હતાં, તેથી તે તેના કુટુંબમાં પળતાં નથી એમ ધરાયું. એક બાઈએ જીવંત હરીને છટ્લાં પહેર્યાં, તેથી તેના પગ સુજી ગયો, એટલે ચાલતો આવેલો વહેમ દઢ થયો. છટ્લાં સાંકડાં પડવાથી કદાચ પગ સુજ્યો હયે, પણ એવે સમે કારણ તપાસવા બેસેછે કેણ ? છટ્લાંના વહેમનો જેવો ઇતિહાસ છે, તેવો ઘણા વહેમનો ઇતિહાસ કે કારણ બોળ કરેથી મળી શકે.

છાકરું કેખાવડું હોય, તો તેને કે પીઠીવાળાં વર કન્યાને, નજર લાગયે, એવા ભયથી તેમને ગાલે બાડાં કરવામાં આવેછે. બચ્ચાંને સારાં કપડાંલતાં ને દરદાગીના પહેરાવ્યાથી તેને નજર વાગે, એમ સમજી કોઈ વસ્ત્ર મેલું પહેરાવેછે, ગાલે બાડું કરેછે; કે તેમને કાળા ઠોરા બાંધેછે. તેમને નવરાવીને, કે તેમની નજર ઉતારતી વખતે બેસાં બોલેછે, કે “ વાટતું, ઘાટતું, ચોટાતું, ચકલાતું, અલાબલા રોગદોગ સૌ જાણે ગંગલી ધાંચણુને ઘેર ” ! નજરનો વહેમ ગોધરા પંચમહાલ તરફ વધારે છે. ત્યાં માલીકની પરવાનગી વગર કંઈ શાક ચૂટયું હોય, તો તે ચઢતું નથી, કે ખાધું હોય તો પચતું નથી, એમ મનાય છે. ‘ ગોધરાની કાંઠણુ ’ એવી ઉપમા નહારી સ્ત્રી છાકરીને અપાયછે; કેમકે ગોધરા તરફ કાંઠણુ બહુ હોયછે, એવો લોકોને વહેમ છે. એ કાંઠણુ માણસ કે પ્રાણીનું કાળજી તળીને બાઈ બાયછે, એવી વાતો ચાલેછે. સંજોડા મહાલના

માંકડી ગામમાં હજી ઠાકણો છે, એવી વાત કાને આવતાં, મેં જતો જઈ ત્યાં તપાસ કરી હતી, પણ કોઈ ઠાકણુ મારા જોવામાં આવી નહીં. એજ પ્રમાણે ગોધરા પંચમહાલમાં ઘણાંજે તપાસ કરીછે, પરંતુ કોઈને ઠાકણુનો પત્તો લાગ્યો નથી. મદ્રાસ તરફ “ દંદી દોષમ્ ” (નજર) નો વહેમ ઘણો છે, અને તેના ભયથી પરાયા લોકની સાથે કોઈ જમવા બેસતું નથી ! કોઈને છોકરાં થતાં ન હોય, કે જીવતાં ન હોય, તો તે ખીજનાં છોકરાંને છાનામાનાં લાખાં કરેછે, કે ખીજા દુચકા કરેછે. ઘણીને વશ કરવા અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ અનેક દુચકા કરેછે, અને તેનું પરિણામ વખતે ભયંકર નીપજેછે. મરણ પામેલી સોકય નડે નહીં, માટે નવી ખેરી કાઢે સોકયપગલું હમેશ પહેયું રાખેછે.

કેટલાક વહેમની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્રથી, ઘણાકની પુરાણોથી, અને ઘણાકની જ્યોતિષથી થએલીછે. કેટલાક વહેમનો તેમાં માત્ર અંકુર હોયછે, અને તે લોકોએ ઉછેરી મોટા કયાં હોયછે. કેટલાક વહેમનો વારસો સુસલમાનોથી મળ્યોછે, અને કેટલાક વહેમ પ્રાદાણ, ધૂતારા, છુમંત્ર કરનારા જોગી જતિ વગેરેએ અમુક સંજોગોને લીધે ગ્રહણ કર્યાછે. ગાંડરીઆ પ્રવાહની પેઠે લોકો જે તરફ વળ્યા તે વળ્યા. તેઓ કયાં જઈએ છીએ તેનો, કે પરિણામ શું આવશે, તેનો વિચાર કરતા નથી. જેના ઉપર તેમને વિશ્વાસ હોય, તે જે કહે, તે તેઓ ખરું માનેછે. મોટા જે કરે, તેની નકલ નાના આંખો મીંચીને કરેછે. પ્રાદાણો “ પોથીમાંના રીંગણાં ” કહે તો-પણ તેમનું કહેવું લોકો માન્ય કરેછે, કેમકે તે જે કહે, તે શાસ્ત્ર-પૂર્વક અને ખરું હોવું જોઈએ, એમ તેઓ સમજેછે. જ્યાં લોકોની સ્થિતિ આવી હોય, ત્યાં તેઓ કેમ સુધરે, અને તેમનું કલ્યાણ કેમ થાય ? તેમને કોઈ જોધ આપવા જાય, તો તે તેમને રૂચતો નથી; કેમકે પોતે જે કંઈ કરેછે, તે જોડું કરેછે, અથવા જોધ આપનાર ખરું કહેછે, એમ તેમના મનમાં આવતુંજ નથી. આપણે અહીં ખાસ કરીને જૈરામાં વહેમે ઘર ધર્યું છે. જ્યાં અજ્ઞાન છે,

ત્યાંજ વહેમ વાસ કરી શકે છે. જ્યાં સુધી કેળવણીનો પ્રચાર થશે નહીં અને લોકો સારાસારનો વિચાર કરતા થશે નહીં, ત્યાં સુધી વહેમની મોહબળમાં તે ફસાયલાજ રહેશે.

કોઈ વાર ઢાંગધતુરાથી અજ્ઞાન લોકને વિશ્વાસ પડે છે, કે તેને તાત્કાલિક કંઈ લાભ પશુ થાય છે; કોઈ વાર જળરા કે વિકાળ મતુધ્યની નજરથી નબળા મન પર અસર થાય છે; કોઈ વાર જોગી જતિની જડીબુટ્ટીથી લાભ મળે છે, કોઈ વાર ખરા સાધુ સંતની વિભૂતિ ફાયદો કરે છે; કોઈ વાર મહાયોગીઓનું વચન કે તેમનો આશીર્વાદ ફળદાયક નીવડે છે; અને કોઈ વાર જોપીઓનાં નેટાં કે ટેલિયાના ટાળા ખરા પડે છે; પરંતુ એ ઉપર હમેશ વિશ્વાસ રાખવાથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. ઢાંગધતુરો જો જાતેજ ઢાંગ કે ખોટાપણું બતાવે છે, તો તે સદા સર્વત્ર લાભકારક કેમ થાય ? નબળા મન પર નજરની અસર થાય છે, તે જળરા મન પર થતી નથી, માટે માણસે પોતાનું મન જળરને દબ કરવા મહેનત લેવી એ વધારે સાફ છે. જોગી, જતિ, સાધુસંત ને મહાયોગીઓનો ઢાંગ લઈ ખેસનાર ઘણા હોય છે. તેમાંથી ખરેખરો સારો હજારે એક પશુ મળવો મુશ્કેલ છે. તેમના નાદમાં કેટલા લોક ખરાબખસ્ત થઈ જાય છે ! જોશીનાં નેટાં સંબંધે લોકોમાં ઠહેવત ચાલે છે, કે “ જોશીમાં શ્રદ્ધા, અને વેઘકમાં નેપાળો”, એટલુંજ માત્ર સાચું પડે છે ! શ્રદ્ધા પશુ વખત ખેવખત થાય છે, એટલે જોપીઓના વસ્તારા પ્રમાણે થતું નથી, એ આપણે જાણીએ છીએ. જોપીઓ અને ટેલિયા લાંબી સુદતના અતુલવથી, કે પ્રથમથી ખબર મેળવીને વાતો કહે, તેમાંની કેટલીક ખરી પડે, અથવા શ્રદ્ધાંકુડળી કે હાથની રેખાઓ જોઈ જો કહે, તેમાંનું કેટલુંક ખરું પડે, તે ઉપરથી તેમના કહેવા પરજ આસ્થા રાખવી, અને તે પ્રમાણે વર્તવું, એ સકારણુ ને સલામત નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

રૂઢી.

ઠાળે કરીને દઢ થએલા એવા દેશાચાર, લોકાચાર અને કુળાચારને રૂઢી કહેછે. રૂઢીને ઠેકાણે ચાલ, રીતભાત, શિરસ્તો વગેરે શબ્દો વપરાય છે. રૂઢી એ વહેમની બહેન છે, અને તે વહેમની પેઠે અજ્ઞાન ઉપર પૂર્ણપણે રાજ્ય કરેછે, તથા સમજીએની પાસેથી પણ ખંડણી લેવા ચૂકતી નથી. તેની સત્તામાં નહીં હોય, એવા લોક થોડાજ હશે. બેરાં સૌથી વધારે રૂઢીને વળગી રહેનાર હોયછે, માટેજ રૂઢીને બૈરકશાસ્ત્ર એવું પદ મળ્યુંછે.

જે કે શુદ્ધ હોય, તો પણ લોક વિરૂદ્ધ (લોકાચાર કે લોકમત વિરૂદ્ધ) હોય, તે કરવું નહી, એવા એક શાસ્ત્રના વચન ઉપર આધાર રાખીને રૂઢીને વિશેષ માન આપવામાં આવેછે; પરંતુ શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોના મોઢા આગળ રૂઢી કંઈ હિસાબમાં નથી. વસિષ્ઠ કહેછે, કે રૂઢી કરતાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ બળવાન છે. મહાભારતના અનુસાચન પર્વમાં કહ્યું છે, કે “ધર્મ કયો એ બાળુ વાની જેમની ઇચ્છા હોય, તેઓએ એવું સમજવું, કે શ્રુતિ એટલે વેદ, એ પહેલા દરજ્જાનું પ્રમાણ. સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર એ બીજા દરજ્જાનું પ્રમાણ અને રૂઢી એટલે દેશાચાર એ ત્રીજા દરજ્જાનું પ્રમાણછે.” “સ્મૃતિ વેદથી વિરૂદ્ધ હોય તો જેમ તે સ્મૃતિનો ત્યાગ કરીએ છીએ, તેમ રૂઢી સ્મૃતિથી વિરૂદ્ધ હોય, તો તે રૂઢીનો ત્યાગ કરવો.” સ્કંદ પુરાણમાં કહ્યું છે, કે “જે વાત વિષે શ્રુતિ અથવા સ્મૃતિમાં, આજ્ઞા અથવા નિષેધ એ બેમાંનું એકે કહ્યું ન હોય, તો તે વિષે દેશાચાર અને કુળાચાર એ પ્રમાણ કરવા લાયક છે”. વળી વેદવ્યાસે ખુલાસો કર્યોછે, તેમાં “વેદ, સ્મૃતિ, અને પુરાણ એમની વચ્ચે એક બીજાની સાથે વિરોધ પડે, તો વેદ બળ વત્તર, અને સ્મૃતિ તથા પુરાણ વચ્ચે વિરોધ પડે, તો સ્મૃતિ બળવત્તર.” આ ઉપરથી વેદ સૌથી બળવાન, સ્મૃતિ તેથી ઉત્તરે, પુરાણ

સ્મૃતિથી ઉતરે, અને સૌથી છેલ્લી રૂઢી આવે. એમ છતાં હાલ રૂઢી
ખાઈને વધારે બળવાન ગણવામાં આવેછે. અને વખતે તે વેદ,
સંહિતા અને પુરાણાદિકને બાબુએ મૂકેછે.

એકે કથું, તેની નકલ બીજા કરેછે. પ્રથમ કંઈ આચરણ કર-
નારને ખાસ કારણ હશે, અને તે વખત પૂરતુંજ હશે, તથાપિ તે
કારણ નષ્ટ થયું હોય, તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાનો ગાડરિયો
પ્રવાહ આવેછે. એનો આપણે એક રમુજી દાખલો આપીશું. ઘણા
કાળ ઉપર એટલે જે વખતે દયા ને વીશા ખડાયતા વાણીઆ લેગા
હતા, તે સમયે ખડાયતાનો વર એક ગામે પરણવા ગયો. પરણેતર
શરૂ થતા અગાઉ ગામમાં ધાડ પડી, અને નાશભાગ થવા લાગી.
વરકન્યાને લઈને તેમનાં સગાંવહાલાં નાઠાં, અને ક્રેટલેક દૂર જઈ
એક ખેતરમાં ભરાયાં. ચોરી આગળથી વરને બોડે માથે લેઈ
જવામાં આવ્યો હતો. લગ્નકાળ વીતી ન બાય, માટે વર કન્યાને
ખેતરમાંજ પરણાવ્યાં. વર કન્યાને જમાડવા કંસાર કયાંથી લાવવો,
એ પ્રશ્ન થયો. ખેતર વાલતું હતું, તેથી તેની પાપડીઓ ફેલીને
દાણા કાઢ્યા, અને તેને કંસાર માનીને તે વડે કામ ચલાવી લીધું.
કાંતો આ વાતની યાદગિરી રહેવા, કે કાંતો અંધપરંપરાને લઈને
તે પછી લગ્ન થાય, ત્યારે વરને બોડે માથે ઉઘલાવવાનો અને વર
કન્યાને વાલનો કંસાર જમાડવાનો રિવાજ આવ્યો, તે અદ્યાપિ
આલેછે ! એજ રીતે ખડાયતાની ચોરીમાં એક વખત ચકલી પડીને
બળી મોઈ, માટે ખડાયતાના લગ્ન વખતે રીતસર ચોરી ખાંધવામાં
આવતી નથી ! કેઈ નાતમાં લગ્ન પ્રસંગે લંગડીતું ચિત્ર પાડવું
પડેછે, તો કેઈ નાતમાં માંસાહારનો રિવાજ બંધ પડ્યો છતાં
વરને લોહીનો ચાંદલો કરવો પડેછે ! માંસાહારના યુગમાં અનેક
પ્રસંગે બકરૂં વધેરવામાં આવતું, તેનું સ્મરણ રહેવા માટે હાલ
બકરાંને બદલે ભૂડું કેળું કાપવામાં આવે છે, અને તેના પર કંકુ
ગુલાલ વગેરે છાંટીને લોહીનો દેખાવ કરવો પડેછે.

આપણે રોવા ફૂટવાના પ્રકરણમાં કહી ગયા છીએ કે આ
ચાલ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે, તથાપિ રૂઢી ટેવીને તાબે યઈને લોકો તે

આચરેછે. તેઓ કહેછે કે ઘણા વર્ષથી ચાલતો આવેલો ચાલ બંધ કેમ પડાય ? કદિ બંધ કરીએ, તો લોકો નિંદા કરે. લોક લાજથી ડરવું જોઈએ. એજ રીતે જે જે ચાલ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોય, અથવા હાલની સ્થિતિને પ્રતિકૂળ હોય, અથવા અડચણ ભરેલા કે હાનિકારક હોય, તોપણ તે દૂર કરવાની લોકો હિંમત ધરતા નથી. લગ્ન પ્રસંગે ચાલતી અનેક રૂઢીઓ વિષે આપણે લગ્નના પ્રકરણમાં વાત કરીએ. તેથી તે વિષે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. મેશ્રી વાણીઆમાં ઉબેતર કરતી વખતે પંચવલું જમાડવામાં આવેછે, એટલે પાંચ સાત છોકરાંને પાઘડી આદિ. પહેરેલાં લૂગડાં સાથે એકજ યાળમાં જમવા બેસાડેછે. પહેલાં તેઓ શ્રાવક હતા, તેની નિશાની તરીકે કદાચ “ પંચવલું ” રહી ગયું હશે; પરંતુ તેમના હાલના ધર્મોચરણથી તે વિરુદ્ધ છતાં ચાલ પડ્યો માટે તે વિષે કંઈ વાંધો લેવામાં આવતો નથી. વરને પોંખતી વખતે વરનું નાક સાસુ તાણે, એ પણ એક ચાલ, અને તે ચલાવ્યોજ જોઈએ. સીમંતની ક્રિયા વખતે છુસટીઓ ઘેનને લપડાક ભારે, એ વળી ખીજે ચાલ, અને તે આચરવોજ જોઈએ. જનોઈ વખતે રૂઠેલા બડવાને માથે જઈ મનાવી આવે, અને પોતાની કન્યા આપવાનું ખોટું વચન આપે, એ પણ એક રૂઢી, અને તે ચાલુ રહેવીજ જોઈએ. ઘેર લગ્ન આવવાનું હોય ત્યારે અંગ્રેજોમાં જૂનાં ખાસડાનો સંગ્રહ કરવામાં આવેછે, અને લગ્ન થઈ રહ્યા પછી તેની મારંમાર ચાલેછે, એ પણ એક ચાલ. એજ રીતે આપણા લોક મબલકઠકાની ખાતર જાનવાળાને રૂનાં ભજીયાં, ઘોરના પાનનું શાક વગેરે ખીરસીને બનાવેછે, કે વેવાણોને તેલ વાળા પાપડ બરડે જોરથી મારી તેમનાં કપડાં બગાડેછે; એ પણ એક ચાલ. મબલકઠકા હાલમાં હોય, અને તુકસાનકારી ન હોય, તો તે કરીને ભલે લોકો બે ઘડી આનંદ ઉપજાવે.

દેશાચારને ઘણી વાર માન આપી તેને સપ્રમાણ ગણવામાં આવેછે. માતુલી એટલે મોસાળની કન્યા દક્ષિણમાં પરણી શકાય, કેમકે તે દેશનો એવો સપ્રદાય છે. હિંદુસ્તાનના ખીજા કોઈ દેશમાં

એ પ્રમાણે ન થઈ શકે કેમકે ત્યાં એવી રૂઢી ચાલતી નથી. પાછી ધરતીમાં એટલે કાઠીઆવાડમાં અને મારવાડ તરફ મશકતું, પખાલતું કે કોસતું પાણી પીવામાં ખાધ નથી, કેમકે ત્યાં તેવો રિવાજ ચાલે છે. પરંતુ તેનું અનુકરણ ખીજા ભાગમાં કરી ન શકાય. મદ્રાસ તરફના કેટલાક ગ્રામ્યો પંચકેશ મુડાવે છે, અને કાશી તરફ પંચકેશ રહેવા દે છે, કેમકે ત્યાં તેવો રિવાજ છે. બંગાળા તરફના ગ્રામ્યો મત્સ્યાહાર કરે છે, કેમકે તેમનામાં એ ચાલ પરાપૂર્વથી ચાલે છે. ધોઝેલું ધોતીઉં ત્યાં સુધી કેડેથી ઉતરે નહીં, ત્યાં સુધી દક્ષણી ગ્રામ્યો તેને પવિત્ર માને છે. અનાજને ચોકીને પછી તે પાણીથી સંધવામાં આવે, તોપણ તે કળાહારની બરાબર થાય છે, માટે તે નહાયા ધોયા વગર જમવામાં અડચણ નથી, એમ તેઓ સમજે છે. પરંતુ ખીજા દેશના ગ્રામ્યોને એ વાત માન્ય નથી, કેમકે તેમનામાં તેવો ચાલ નથી. દક્ષણી ગ્રામ્યો ગ્રામ્ય શિવાય ખીજાના હાથનું પાણી લેતા નથી, પરંતુ ગૂજરાતી ગ્રામ્યો કેટલીક જાતો વળ્યું કરીને ખાધીનાના હાથનું પાણી વાપરે છે. આ બધું દેશદેશના ચાલતા રિવાજને અનુસરીને થાય છે.

કોઈનો કાળાચાર એવો હોય છે, કે લગ્ન કે અધરણી વખતે માતા વાવવાંજ લેઈએ; એટલુંજ નહીં પણ તે પ્રસંગે માતાનો માઠ માથે લઈ સ્ત્રીઓની સાથે ધણીએ પણ ધ્રુમવુંજ લેઈએ ! પુરૂષે સ્ત્રીના જેવું આચરણ કરવું, એ હાસ્યાસ્પદ છતાં રૂઢીને કે વહેમને તાબે થઈને તેને તે પ્રમાણે કરવું પડે છે. જે કુળમાં ત્રિપિંડી કરવાનો રિવાજ હોય, તેના દરેક ઘર તે કરવીજ પડે છે. જે કુળમાં મુંડન કે બાધા અમુક સ્થળનાં દેવદેવીની સમક્ષ કરવાનું હોય, તે કુળની દરેક વ્યક્તિને જમે તેવી હરકત હોય, તોપણ તે પ્રમાણે કરવું પડે છે. જે કુળમાં કાળા ચૂડા પહેરવાનો રિવાજ હોય તે કુળની કોઈ ઊંચીથી ખીજા રંગના ચૂડા પહેરી શકાતા નથી. જે કુળમાં કે નાતમાં પરણતી વખતે વરના હાંત રંગવાનો રિવાજ હોય તે કુળમાં કે નાતમાં કન્યાની પેઠે વરના હાંત રંગવા પડે છે,

ધર મોટી હિમ્મરનો હોઈ હરકત લે, તો રંગવાનો આકાર પણ કયાં વગર ન ચાલે, એવી સમજીત કરી તેના મનનું સમાધાન કરવામાં આવેછે.

રૂઢી બાઈને તાબે થઈને દરેક સ્ત્રીને હાંત રંગીને લાલ કે કાળા કરવા પડેછે. કવિઓ સ્ત્રીનું વર્ણન કરતાં તેના હાંત દાઢમની કળી જેવા વર્ણવેછે, તેથી હાંત રંગવાનો ચાલ જૂનો હશે, એમ સમજાય છે. ઇશ્વરથી ગણાએલા સફેત હાંતને રંગવાનું કારણ નથી, એમ સમજી જે સ્ત્રી પોતાના હાંતને રંગતી નથી, તેની નિંદા કરેછે. હાંત રંગવા કરતાં પણ વિશેષ વાત લોકો રૂઢીને તાબે થઈને કરેછે. સ્ત્રીના પગની પાટલી જેમ નાની તેમ તે સ્વરૂપવાન ગણાયછે, માટે ત્યાં નાનપણથી છોકરીઓને પગે લોઢાના પાટા કિંવા જોડા રાખી તેને વધવા દેતા નથી ! જેમ કઠિ પાતળી તેમ સ્ત્રીનું સૌંદર્ય વખણાયછે, માટે યુરોપમાં છોકરીઓની હિમ્મરે લોઢાના પાટા બાંધી કેડને વધવા દેતા નથી ! પોપટની ચાંચ જેવું નમણું નાક વખણાયછે, તેથી એક દેશના રાજાઓના તેવાં નાક કરવા સાફ ખચપણમાં તેને વાળવામાં આવેછે ! જેમ હાંત તીણા ને અણીદાર તેમ સારા, એવી સમજથી આફ્રિકાની એક જાતમાં દરેક હાંત ઘસી-વહેરીને તીણા કરવામાં આવેછે ?

રૂઢી વિરૂદ્ધ સાફ કે માફું કંઈપણ કાર્ય કોઈ કરવા જાય તો લોકો કૌંસો કરી મૂકેછે; અને લોક વિરૂદ્ધ આચરણ ન કરવાનું હાનિકારક શાસ્ત્રવચન આગળ ધરેછે. એક જોગીએ કૂતરો પાળ્યો હતો. જોગી હમેશ કાળો અંચોળો નાખી ભીખ માગવા જતો. એક વાર કોઈએ તેને લાલ રંગનો અંચોળો આપ્યો, તે પહેરીને જેવો તે પોતાની મઢીમાં પ્રવેશ કરવા જાય છે, તેવોજ તેનો પાળેલો કૂતરો તેને ભસવા લાગ્યો. જોગી બોલ્યો, રાંડના, તું મને પણ જાળખતો નથી. કૂતરો બોલ્યો, તમને જાળખવા ન જાળખવા સવાલ નથી; હું તો જે કોઈ નવું કરે, તેને ભસવાનો ! જગતના લોકો કૂતરા સમાન છે, અને તે કોઈપણ નવું કરે, કે તેને નિંદવા મંડી જાય છે.

નવાઈ સરખું એ છે, કે કેટલાક સારા ચાલ છૂટી જાય છે, અને નઠારા ચાલ વધતા જાય છે. સારા ચાલ એક વાર છૂટી ગયા, તો પછીથી તે દાખલ થતા નથી. નઠારા ચાલ નવા દાખલ થયા હોય, તો પણ તે ઊંડી ચકાતા નથી. પહેલાં જણાવી ગયા છીએ, તે પ્રમાણે પરણ્યાં પછી છોકરીઓને મોડી વળાવવાનો, અને જુઆણું વળાવતા અગાઉ તેમને પિયરમાં લાંબો વખત રાખવાનો ચાલ હમણાં હમણાં ઠમી થતો ગયો છે. સ્ત્રીઓને ઘટલી છૂટ અને માન આપવાનો આર્યોમાં પરાપૂર્વથી રિવાજ હતો, તે મુસલમાની રાજ્ય આવ્યા પછી દૂર થયો. પહેલાં લોકો જળમાર્ગે ગમે ત્યાં જતા, પણ કોઈ વાંધો લેતું નહીં, પણ હાલ વિદાયત વગેરે હેથો તરફ ગમન કરનારને માટે જળરો વાંધો ઉઠાવવામાં આવે છે. પહેલાં લોકો એક ખીલને શુભાશુભ પ્રસંગે જેટલી ને જેવી મદત કરતા, તેટલી ને તેવી મદત હાલ તેઓ કરતા નથી. પહેલાં કન્યા-વિક્રય ને સાટાં તેખડાં કવચિતજ થતાં, અને હાલ તે સાધારણ થઈ પડ્યાં છે. ગોરો આવે, ત્યારે વહુને પ્રથમ વર્ષે સવા પાંચ શેર, અને પછીથી ૧૧ શેર ખાણું મોકલવાનો કેટલાકમાં રિવાજ હતો, અને હવે તેની સાથે ચોરણી કે સાળું મોકલવામાં આવે છે. વિવાહ કરતી વખતે પ્રથમ વહુને સાઠાં સાંકળાં (રૂપાનાં) ચઢાવવાનો રિવાજ હતો, તેને બદલે હાલ વધારે ક્ષીમતના પગના દાગીના સાથે ચોરખી, ઘુઘરી, છંદ વગેરે, હાથને માટે હેમના દાગીના ચઢાવવા પડે છે. કેટલીક નાતોમાં વરને દસેયાં જમાડવાનો ચાલ નીકળી ગયો છે, અને તેને બદલે કન્યાને દસેયા જમાડવાં પડે છે. પહેલાં વડિલની સમક્ષ જુવાન ખાપથી પોતાના બન્ધ્યાને બોલાવી પણ ન શકાય, અને હાલ વીશ વર્ષનો બાપ પોતાના છોકરાને કેડમાં ઘાલી બજારમાં ભટકતો ફરે છે. પોળમાં એક વૃદ્ધ માણસ હોય, તો તેની ધાક પહેલાં એટલી ચાલતી, કે તેના સાંભળતં કોઈ બેઠાજ બોલી શકતું નહીં, અને તે આવે, કે સૌ લઢાઈ ટંટા ઊંડી થઈ પોતપોતાના ઘરમાં પેશી જતું. હાલ વડીલની માઝા ઓછી થઈ છે.

જે કરવાની શાસ્ત્રથી આજ્ઞા હોય, અથવા જે કરવા ન કરવાનું

શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય, તે કરવા ન કરવાની બાબતમાં રૂઢીને આગળ ધરવામાં આવેછે. લોક કહેછે, કે શાસ્ત્રમાં લલે કહ્યું હોય, પણ અમારામાં અમુક વાત કરવાનો ચાલ નથી, માટે અમે તે કરી શકતા નથી. જે વાતનો શાસ્ત્રથી બાધ નથી, તે પણ જો રૂઢી વિરુદ્ધ હોય, તો અમે કરવાના નહીં. છોકરીઓને લણાવવાની શાસ્ત્રમાં મના નથી, અને પહેલાં તેઓને લણાવવામાં આવતી પણ હતી, એવું તેમને કહીએ, તો તે કહેશે, કે એ બધું ખરું, પણ છોકરીઓને લણાવવાનો ચાલ નથી, માટે તેવો ચાલ પાડી ન શકાય. પુનર્વિવાહ કરવાની શાસ્ત્રકારોએ ઈછ્યું આપી છે, પરંતુ તે કરવાનો રિવાજ નથી, માટે તે અમારાથી થઈ શકે નહીં, એમ લોકો કહેછે.

જૂની રસમો દૂર કરવા માટે નિબંધ—હેટ્રાબાદના કેટલાક સુસલમાન ગૃહસ્થોએ એક મંડળી સ્થાપી છે. તેમાં દાખલ થએલા રાયચૂરના તાલુકાદાર મીર લાયકાતઅલીએ મંડળીના સભાસદ તરીકે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પોતાની કેળવાએલી કન્યાનાં લગ્ન કરતી વખતે નીચેની રસમો બંધ કરી હતી. ૧. સાચક એટલે મેવો, સાકરીઆ ચણા વગેરે માટલીઓમાં ભરીને વરવાળા કન્યાને મોકલેછે તે. ૨. મેદી—કન્યાની બહેન કે નણકની સગી તૈયાર કરેલી મેદી યાળીમાં ભરીને વરને હાથે લગાડવા લઈ જાયછે, અને વર પાસેથી દાપું લેછે તે. ૩. શબ ગરદન—લગ્ન ને મેદી થયા પછી તે રાત્રે વરના તરફનાં માણસોનું સરઘસ ગાજતે વાજતે ને વખતે આતસખાણ સાથે કન્યાને ત્યાં જાય, ત્યારે કન્યાનો ભાઈ વરના ઘોડાની વાગ પકડી લાગો માગેછે તે. ૪. બાઝ ગરદન—કન્યાને લઈને સરઘસ વરને ત્યાં પાછું આવે તે. ૫. જલવાહ—લગ્ન થયા પછી બીજે દહાડે વર કન્યાને સામસામે બેસાડે. કન્યાના ખોળામાં નાળીએર, ડાંગરની ધાણી, સાકર, ખારેકો, બદામો એ પાંચ વસ્તુઓ પૂરે, તેમાંથી વર નાળીએર ઉપાડી લે, અને કહે, કે હું તમારો શુભામ છું. તમારા તાબામાં રહીશ, અને તમને છેલ્લું નહીં

આપું. પછી જાનેને માથે લાલ કપડું ઝોરાડી, વરચે કુરાન મૂકી, તેની પાસે એક આરસો મૂકેછે. વર તરફના તેને પૂછેછે, કે કન્યાએ આંખ ઉઘાડીછે ? કન્યા આંખ ઉઘાડે નહીં, ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે, અને તેણે ઉઘાડી, એમ વર કહે, એટલે ઢાંકેલું કપડું લઇ લેછે. હું તમારો શુભામ છું, એવું વારેવારે વર કહે, ત્યારેજ કન્યા આંખ ઉઘાડેછે. ૬. લગ્ન વખતે કન્યા કાંતે મશી ધસેછે તે. ૭. તેને પાન ચવડાવવામાં આવેછે તે. ૮. આંખે કાજળ આંજેછે તે. ૯. શુભાખ ધાલવા માટે નાક, અને કાંટા વગેરે ધાલવા માટે કાન કોચાવેછે તે. ૧૦, કીડીઆસર (મંગળસૂત્ર) કોટે ધાલેછે તે. અને ૧૧. લગ્નને માટે રૂઢી પ્રમાણે વપરાતી બંગડીઓ હાથે પહેરાવેછે તે. મુસલમાનોની અને હિંદુઓની કેટલીક રૂઢીઓ મળતી આવેછે, કેમકે એકે બીજાની નકલ કરેલી હોયછે. જો મુસલમાન લોકો, અને તે ચઢતી જાતના સરદાર વર્ગનાઓ, પોતાની રસમો દૂર કરે છે, તો હિંદુઓએ પણ તેમનો દાખલો લઇ તે પ્રમાણે કરવું ઘટેછે.

કેટલીક વાર ગરજના માયાં નવા ચાલ પડેછે. શરૂઆતમાં તેને માટે થોડી ઘણી ચરચા થાયછે, પણ કાળે કરીને તે દૃઢ થઇ જાયછે. યાવની ભાપા કંઠે પ્રાણ આવે, તોપણ ન બોલવાતું શાસ્ત્ર-વચન બાબુએ રહ્યું, અને મુસલમાની રાજ્યમાં ફારશી, અરબી, અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવામાં કોઇ વાંધો લેતું નથી. કન્યાઓને લણાવવામાં પ્રથમ વાંધો ઉઠયો હતો, પણ હાલ તે વિષે ધણે વાંધો લેવામાં આવતો નથી. બાળલગ્નનો ચાલ પણ ધીમે ધીમે ઠમી થતો જાયછે. પુનરુવિવાહ પણ ધીમે ધીમે પગ પેસારો કરેછે. ઘણી વાર લોકો વાર્યું કરતા નથી, પણ હાર્યું કરે છે; પણ તેથી સંસારને ખમવું પડેછે ઘણું. રૂઢીના દાસ ન થતાં સારાસારનો વિચાર કરીને, તથા દેશ કાળ અને સ્થિતિને અનુસરીને લોકો ખુરા ચાલ રફ કરવાનો અને સારા ચાલ દાખલ કરનો ઠરાવ કરે, તો તેથી કેટલો ફાયદો થાય ?

પ્રકરણ ૫ મું.

ધાટી (ફેશન).

ધાટી-તરાહ (ફેશન) એ રૂઢીની સૌક્ય થાયછે. રૂઢી આધેર વયની ને ઠાવકી છે, ત્યારે ધાટી તરૂણ વયની ને તોછડી છે. રૂઢી જીના વિચારની અને ધાટી નવા વિચારની છે. રૂઢી જીનાને વળગી રહેછે, અને ધાટી નવું નવું ઝંખેછે. ખંને તેના ધણીને હથેળીમાં નચાવેછે. ખંનેનું પ્રબળ સંસાર ઉપર બહુ છે.

એકની એક ચીજ, એકનો એક ઘાટ, કે એકનો એક દેખાવ માણસને કંટાળો આપેછે. જે કંઈ અવનવું હોય, તે તેને ગમેછે. પોતાના કરતાં ખારકું તેને વહાલું લાગેછે, કેમકે તે પોતાના કરતાં નવી તરેહનું હોયછે. માણસને અનુકરણ કરવાનું ગમેછે. મોટાનું અનુકરણ સર્વ કોઈ કરવા ચાહેછે, રાજ્ય કરતી પ્રબળની નકલ કરવા માણસનું મન લોભાયછે. તેની ચાલ ઢાલ, રહેણીકરણી, રીતભાત, ખાનપાન, પહેરવેશ આદિ દેશમાં પ્રસરેછે. એવી બાબતમાં શાસ્ત્રની, ધર્મની કે રૂઢીની પરવા કોઈ રાખતું નથી.

ફ્રાન્સના ત્રીજા નેપોલિયન પાદશાહે અણીદાર મૂછો રાખી, ત્યારે તેના અધિકારી મંડળે, લશ્કરી સરદારોએ અને ખીલઓએ તેની નકલ કરી, અને અણીદાર મૂછની ખ્યાતિ વધી. ઇંગ્લાંડના જે પાદશાહોએ ઢાઢી મુંડાવી, તે પાદશાહોના વખતમાં લોકો ઢાઢી મુંડાવવાનું પસંદ કરવા લાગ્યા; અને જે પાદશાહોએ ઢાઢી વધારી, તેમના વખતમાં ઢાઢી વધારવાનું અનુકરણ થયું. વિલાયતમાં વખતે વિચિત્ર ધાટી ચાલેછે; એટલે કોઈ ઢાઢી મુંડાવે છે, કોઈ તેને ખૂબ વધવા દેછે, કોઈ તેને કાતરીને નાની રાખે છે, કોઈ તેના કાતરીને તરેહવાર આકાર કરેછે, કોઈ ઢાઢી ને મૂછ ખંને મુંડાવે છે, તો કોઈ ઢાઢી રહેવા દઈ મૂછોજ મુંડાવી નાંખેછે ! કોઈ થોભીઆ રાખેછે, તો કોઈ કાતરા રાખેછે, કોઈ મૂછોને પુષ્કળ વધારે છે, તો કોઈ સળી જેટલી પહોળાઈની બારીક રાખેછે. ઢાઢી

મૂછની બાળતમાં આપણે અહીં પણ એજ રીતે થાયછે. ફેર માત્ર એટલો કે મદ્રાસી એક જાતના પ્રાદ્યુ શિવાય મૂછ મુંડાવાતું કોઈ પસંદ કરતું નથી, અને દાદું વધારી મૂછ મુંડાવે એવું તો જોવામાં આવતું નથી. મૂછની બાળતમાં આપણા લોકો અંગ્રેજ અને ફ્રાન્સના લોકો કરતાં પણ વધારે ધ્યાન આપેછે. મૂછને મરદાનીની નિશાની ગણવામાં આવેછે, તેથી તે મુંડાવી નાખવી, કે બહુ નાની રાખવી, એ લોકોને ના પસંદ પડેછે. વાંકડી મૂછને લોકો વધારે પસંદ કરેછે, અને તેને માટે અનેક કૃત્રિમ ઈલાજ લેછે. “ એની મૂછ પર લીંબુ ઠરેછે ”, એવી ઉપમા શરવીરને અપાયછે. મૂછની ક્ષીમત બહુ ગણાયછે. કોઈ ઘણું વહાણું હોય, તો કહેશે, કે એ તો મારી મૂછનો વાળ છે. એક રજપૂતને પરદેશમાં રૂપીઆની જરૂર પડી. તેણે એક શાહુકારને ત્યાં જઈ ખસેં રૂપીઆની માગણી કરી. શાહુકારે કહ્યું, રૂપીઆ તો આપું પણ તમે સાનમાં શું મૂકો છો. રજપૂતે કહ્યું મારી પાસે કાંઈ દરદાગીનો નથી, પણ હું મારી મૂછનો એક વાળ તને સાનમાં આપું છું. તેણે એક વાળ તોડી શાહુકારના હાથમાં મૂક્યો. શાહુકારે તે નીહાળીને કહ્યું, ઠાકોર ! આ વાળ તો વાંકો છે, માટે તે પાછો લઈ ખીન્ને તોડી આપો. રજપૂત બોલ્યો, મૂછનો વાળ વાંકો તો વાંકો પણ બાંકો છે ! તારી ખસેં રૂપરડી માટે આ મૂછનો ખીન્ને વાળ તુટશે નહીં. લાવ મારો વાળ પાછો. શાહુકારે જાણ્યું કે આ માણસ ખરો ને પ્રમાણિક છે. તેણે વાળ રાખીને ખસેં રૂપીઆ આપ્યા. શાહુકારે તે વાળને સોનાની ડાબલીમાં રાખી મૂક્યો. કેટલીક સુદતે રજપૂતે આવીને બ્યાજ સુદાં રૂપીઆ ભર્યા, અને સાનમાં મૂકેલો વાળ છોડાવ્યો. આ વખતે એક ખીન્ને માણસ શાહુકારની પેઢીએ બેઠો હતો. તેણે જાણ્યું કે વાળ ઘરેણે સુકીને રૂપીઆ ઉપાડવાની રીત સારી છે. રજપૂતના ગયા પછી તેણે શાહુકાર પાસે રજપૂતના જેવી માગણી કરી. શાહુકારે વાળ માગ્યો કે તરત પેલાએ એક તોડી આપ્યો. શાહુકારે કહ્યું, આ વાળ તો વાંકો છે. પેલો બોલ્યો, ઠીક, ત્યારે લે ખીન્ને તોડી આપું. શાહુકારે કહ્યું, ના ના તારી મૂછના વાળથી દમડી પણ મળી

શકશે નહીં. મુછની વાત બાબુએ સુકીએ, તો વાળ વિશે આપણે અહીં પુરૂષો બહુ દરકાર રાખતા નહીં. માથું મુઠાવી માત્ર શિખા (અને તે પણ નાની) રાખવાનો આપણામાં રિવાજ હતો. મુસલમાનો વાળના સૌથી વધારે શોખીન છે. તેઓ માથે વાળ રાખીને પાછળથી વાંકડા કરેછે. તેમાં હમેશ તેલ ધુપેલ નાખેછે, અને પટીઆં પાડ્યા કરેછે. કેટલાકને માથે હમેશ કંગાઈ (કાંશકી) ખોસેલી જોવામાં આવેછે. ઢાઢી મૂછની ઠાંકવેઠ તેઓ ઘણી કરેછે. મુસલમાનોની ધાટી હિંદુઓમાં પસરવા લાગી. જૂના વિચારના લોકો જવાનીઆને વાળની ઠાંકવેઠ કરતાં જોઈ તેમને ટોકતા, ને ઠહેતા, કે “ વરણાગીમાં વાળ ” રાખવા એ ખોટું છે. અંગ્રેજોનો સંસર્ગ થયા પછી તેમની ધાટીનું અનુકરણ થવા લાગ્યું. સાહેબ લોકો માથે બાળરાં રાખેછે, માટે તેમનું જોઈ આપણા લોક બાળરાં રાખતા થયા, અને ઘણાકે તો ચોટલીને પણ વિદાયગીરિ આપી, તેથી શુભાશુભ વખતે શિખાબંધન કરવાનું પણ રહ્યું નથી !

માથે ચોટલા રાખવાનો ચાલ સર્વ દેશોની સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય છે. કોઈ વાળને ગુંથીને તેની વેણી છૂટી રાખેછે. કે તેનો અંખોડો વાળેછે. દક્ષણી સ્ત્રીઓ ગુંથેલા વાળનું ગોળ ગુંછળું વાળે છે, અને મારવાડણો તેને એવું ઉભું રાખેછે, કે બાણે માથા પર નાની ખીલી રાખી તે ઉપર સાલ્લો ઓઢયો હોય, એવું દેખાય છે. કોઈ વાળને ન ગુંથતાં એમનો એમજ અંખોડો વાળેછે, કે ગાંઠ મારી લઈ તેને દોરથી બાંધી લેછે. એ દોરી પહેલાં વાળની કે નાડાની વણવામાં આવતી, પણ હાલ વિલાયતથી આવતા પાંગરા (જે ફાઈલો બાંધવા માટે કચેરીઓમાં વપરાય છે) વાપરવાની ધાટી ચાલી છે. યુરોપના દેશમાં હાલ માથાના આગલા વાળ કાતરી ગુન્છે! રાખવાની ધાટી ચાલી છે, તેનું અનુકરણ પારસી સ્ત્રીઓ વિશેષ, અને હિંદુ સ્ત્રીઓ જવલ્લે કરેછે. ઘણી જુવતાં સ્ત્રીઓથી માથાના વાળ કતરાય નહીં, એવી તેમની સમજ છતાં નવી ધાટીથી તેઓ દોરાય છે. અંગ્રેજોની નકલ પારસીઓ બપાટાબંધ કરેછે, અને હિંદુઓ ધીમે ધીમે કરેછે.

આપણે અહીં ધાટીનું સૌથી વધારે પ્રબળ દરદાગીના અને કપડાં લતાં ઉપર છે. સૌ કારીગરોમાં સોનીઓ સૌથી વધારે ક્ષવે છે, કેમકે તેમને અવનવા ઘાટ, કરી સ્ત્રીઓનાં મન લલચાવતાં સાડાં આવડેછે. કલ્લાનીજ વાત લઈએ, તો તેના ઘાટ અને લા-તના ફેરફારથી તેની કેટલીક જાતો થઈ ગઈ છે ! સોનીએ ઘાટ બદલ્યો, કે નવા ઘાટનું ઝેરાને મન થાયછે. તેઓ ગમે તો જૂના ઘાટનાં કલ્લાં ભંગાવેછે, કે તે ગમે તેટલી ખોટ ખાઈ વેચી મારે છે. વળી તે તરફ સ્ત્રીઓનું મન દોડેછે, અને પોતાનાં કલ્લાં અકારાં લાગે છે. એજ રીતે કાનના, કોટના ને હાથના દાગીનાનું થાયછે. જરાતરા ફેરને માટે પણ નવી ધાટીના શુભામ થઈને લોકો કે-ટલું નુકશાન ખમેછે, તેનો તેમના મનમાં વિચાર પણ આવતો નથી. અવનવું કાપડ, ઉડીને આંખે ખાએ એવા રંગ, અને તરે-હવાર કાપથી લોકોનું મન મોહ પામેછે. પરદેશી કાપડ ગમે તે-વું મોઢું કે તકલ્લી હોય, તોપણ તે સાડાં લાગેછે. તેના રંગ કાચા કે આપણા લોકોમાં ન વપરાતા એવા હોય, તોપણ તે પરદેશી છે, નવી જાતના છે, કે અગ્રેજે પસંદ કરેછે, માટે તે આપણને પસંદ પડેછે. અમુક જાતના કાપ આપણા પહેરવેશથી જૂઠા છે, અથવા આપણા લાજ મલાઝમે છાજે એવાં નથી, તોપણ તે ન-વી ધાટીના છે, માટે તે ગમેછે. જે પહેરવેશ આપણા ફેશનો નથી, પણ રાજ્ય કરનારી પ્રજા વાપરેછે, માટે તે પસંદ કરવા ભેગ મનાયછે. વિલાયતમાં ઝેરાંના પોપાકની ધાટી એટલી બ-દલાયછે, કે તેથી તે પાછળ લોકોને ઘણા ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે. આપણે અહીં જેમ ઝેરાંના દરદાગીના મારી પાડેછે, તેમ વિલાયતમાં સ્ત્રીઓના પોપાક મારી પાડેછે. એક અમીરજાદી મો-જલા પારીશમાં ૪૦ દિવસ સુધી સેલધા સાડા રહી હતી, તેને એકલા પોપાક પાછળ દોઢ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયું હતું ! કેવો શોખ અને ઉડાઉપણું !

■ ચ જાતિના ઝેરાંમાં જોડા પહેરવાનો બહુ કરીને રિવાજ નથી, તેથી પગરખા પહેરવામાં તેઓ હલકાશ સમજેછે. કદી તાપમાં

બહાર જવાની જરૂર પડે, તો તેમને પગે ફાલ્લા ઉઠેછે, - અને તેમની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી પડેછે. કેઇ વાર સારા ઘરની આબરૂદાર સ્ત્રીઓને પગે ચીથરાં વીંટાળી તાપમાં દોડતી ને શીખામાં ઉભી રહેતી જોવામાં આવેછે. ટાઢમાં તેમના પગ ફાટેછે, અને પગનાં તળીયાં હમેશ મેલાં રહેછે. એમ છતાં મહોમની નકલ કરવા સારૂ પારસણા કે કોઇ કોઇ હિંદવાણીઓ પગે ખૂટ મોજાં ચઢાવેછે. એવે સમયે રૂઢીને ધાટી દબાવી દેછે, પરંતુ રૂઢી બદલીને પગરખાં પહેરવાનો નવો ચાલ સામાન્ય રીતે પડતો નથી, કેમકે પગરખાં ધાટીના વર્ગમાં આવતાં નથી ! એજ રીતે ગમે તેવી લુ વાતી હોય, કે વરસાદની ઝડીઓ પડતી હોય, તોપણ સ્ત્રીઓથી છત્રી ઓઢી શકાતી નથી. સ્ત્રીઓને ભલે લુક લાગે, પણ તેમનાથી રૂઢી વિરૂદ્ધ કંઈ થઈ શકે નહીં. તેઓ ભલે વરસાદથી ભીંજાય, તેમના નવરંગ સાળુ ભલે પાણીથી ખરાબ થાય, તેમનાં ઝીણાં વસ્ત્ર પલળવાથી ભલે તેમની એજ ખીલ લોકો જુએ, પણ રૂઢી બાઈની વિરૂદ્ધ થઈ છત્રી ઓઢવાનો નવો ચાલ કેમ પડી શકે ? આગળ જતાં કદાચ રૂઢી બાઈની નાની બહેન (સોઠ્ય) ધાટી મન પર લેશે, તો એ રિવાજ પણ ઝટ ફાપલ થઈ જશે !

પહેરવેશની બાબતમાં આપણે ઘણું કહી ગયા છીએ, માટે તેની ધાટી વિષે વધારે બોલીશું નહીં. ગૃહસ્થ (જેન્ટલમેન) પણાની નિશાની ખૂટ મોજાં ને કોટ પાટલુન ગણાયછે. વાળની વરણાગી તેમાં ઉમેરો કરેછે, લાકડી રૂમાલ તેની ચોલામાં વધારો કરેછે, અને ગળે કોલર (પટ્ટો), અને હાથે કફ (પટ્ટા જેવા) વડે ગૃહસ્થાઈ પૂર્ણપણું પામેછે. લાકડી પણ નાનુક બેઠએ, એટલે જો કૂતરું કરડવા આવે, કે ઢોર મારવા ધાય, તો કામમાં પણ ન આવી શકે. અંગ્રેજો જ્યારે વાસની લઠ્ઠીઓ પસંદ કરે, ત્યારે આપણે પરદેશી પાતળી, નાનુક ને વખતે ગાંઠગાંઠવાળી લાકડીને ચાડીએ છીએ. ખલે પિછાડી-દુપટ્ટો નાખવાની અસલ રૂઢીને ધાટી બાઈ ધડેલી મૂકતી જાયછે. દુપટ્ટાની ચોલા ને ઉપયોગ

ધાટી બાઈને રૂથતા નથી. હિંદુ બ્રાહ્મણવાને પોશાકમાં માત્ર પાઘડી રહી છે, તે ઉપર પણ બુવાનીઆઓને તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે. પાંધડી કરતાં ટોપી તેમને વધારે પસંદ પડે છે. (કેમકે સાહેબ લોકો ટોપી પહેરે છે) ! પાંધડીનો ભાર તેમનું માથું ખમી શકતું નથી, એવી નાબુદ પ્રકૃતિ તેમની થઈ ગઈ છે. પાંધડીના કદમાં અને તેને બાંધવાની ધાટીમાં યુષ્કળ ફેર પડતો જાય છે. બાંધવાની પંચાત ન પડે, માટે તેનાં બોખાં વપરાવા લાગ્યાં છે. ભારના કારણથી કે બાંધવાની કડાકૂટને લીધે પાંધડી નાપસંદ પડે, તો તેને બદલે ફેંટા વપરાય તોપણ સાફ, કેમકે તે આપણા દેશનો રિવાજ છે. પણ રૂઢી અને ધાટીની લડાઈમાં જ્યાં ને ત્યાં ધાટી વધારે ફાવે છે. ધાટી બાઈ નામને તથા અડકને પણ સુધારે છે, કે ફેરવી નાખે છે. નરમીદાસને ઠેકાણે નૃસિંહદાસ, મલકારાજનને ઠેકાણે મલિકાજીન, પંડ્યાને ઠેકાણે પંડિત, દવેને ઠામે દિવેદી, ત્રવાડીની જગાએ ત્રિવેદી ને જાનીને સ્થળે યાજ્ઞિક લખાય છે. ઇશ્વર, દેવ, તીર્થ, અને સદ્ગુણનાં નામને બદલે ઝવેર, હીરા, મોતી વગેરે જડ પદાર્થનાં નામ પસંદ પડે છે. મુસલમાની વખતમાં અને હવે પણ તખ્તસિંહ, ન્યામતરાય, હકુમતરાય, ઉમેદરામ, દોલતરામ, હિમ્મતલાલ, વખતચંદ, ફકીરચંદ, ફતાભાઈ, દોલત-ભાઈ, વખતબા, હિમ્મતી એવાં યાવની નામ પડે છે, અને વકીલ, દિવાનજી, સેલત, કાજી, મુનશી, એવી યાવની અડકો પણ પડી ગઈ છે. હંમણાં હંમણાં વળી અંગ્રેજી અડકો જજ, પ્લીડર, દાક્ટર, કંટ્રાક્ટર એવી પડવા લાગી છે. હોગ, બેર, ફોરેસ્ટ, સ્ટૉન એવાં અંગ્રેજી નામ ફાળવેલ થતાં નથી, એજ માત્ર નવાઈ છે !

ભાષા વાપરવામાં પણ ધાટી પોતાનો દાવો રાખે છે. કેટલાક ફારસી અરબી જાણનારા તે તે ભાષાના અને સંસ્કૃત જાણનાર સંસ્કૃત ભાષાના ગૂજરાતીમાં અપરિચિત એવા શબ્દોનો અતિ ઉપયોગ કરવામાં રૂઢું સમજે છે. કેઈ સંસ્કૃત જાણનારા યાવની શબ્દો ગૂજરાતી થઈ ગયેલા હોય, તેમને પણ ટાળે છે, ગૂજરાતી અપભ્રંશને શુદ્ધ કરે છે, અને સંસ્કૃતના અસલ પ્રત્યયો સુદ્ધ

વાપરવા યત્ન કરે છે. અંગ્રેજી ભણેલા કહે છે, કે અમને તો વિચારજ અંગ્રેજીમા કરવો પડે છે, અને પછી તેના ભાષાતરના રૂપમા ગૂજરાતી બોલીએ લખીએ છીએ ! ગૂજરાતી ભાષા એટલી નાની છે, કે અમને તેમા જોઈએ તે શબ્દ પણ નથી જડતા, તેથી અમારે અંગ્રેજી શબ્દો વાપરવા પડે છે. ગૂજરાતીમા વાતચિત કરતાં પણ વાક્યે વાક્યે એક કે વધારે અંગ્રેજી શબ્દો તેમના બોલવામા આવે છે. એટલુંજ નહીં, પણ અંગ્રેજી ન જાણનાર જૈરા છોકરા સાથે વાત કરતા પણ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરે છે. આને ફેશન કહો, હઠ કહો કે ગૂજરાતી ભાષાનું અજ્ઞાન કહો.

ઘરખારની બાધણીમા વિલાયતી ફેશન, તેને રગવા ધોળવામા વિલાયતી ધાટી, અને તેને શણગારવામા વિલાયતી તરાહ બધતી જાય છે. ખાવા પીવામા હાથનો ઉપયોગ કરવો કેટલાકને પસંદ પડતો નથી. સાહેબ લોકોની પેઠે ચમચા કાટા વાપરવાનું તેમને મન થાય છે. પાટલા ઉપર બેસી જમીન ઉપર લાણું માડવું, એ તેમને જ ગદી જેવું લાગે છે. એના કરતા મેજ ઉપર ખુરશીએ બેસીને ખાવાનું તેમને રૂચે છે. ધાતુપાત્ર ઝરતા ચીનાઈ માટીના ને કાચના પાત્ર તેમને રૂચીકર લાગે છે. આ, કાપ્રી આદિ પીવાની ફેશન વધવા માડી છે. ખરફ, સોડા, લેમોનેડ વગેરેની ફેશન પ્રસરતી ચાલી છે. બીડીપીવાની પણ ફેશન ચાલી છે. તેથી દેશી બીડીઓ ને દેશી હુક્કાને બદલે વિલાયતી કાગળની કે નરી તબાકુની મોઢી બીડીઓ વપરાવા લાગી છે જેમ મોઢી બીડીઓ વાપરવામા આવે, તેમ ગૃહસ્થાઈ વધારે જણાય, પછી ભલે તે નુકસાનકારી નીવડે, કે ભલે તેથી પૈસે ટકે ખુઆર થવાય. ગાડીમા, આગગાડીમા ને કામ કરતા બીડીનું ઠીકું મોમા હોવુંજ જોઈએ પાગસીઓમાં ધર્મના કાગ્જથી બીડી પી શકાતી નથી, તોપણ કેટલાક ફેશનની ખાતર તે પીવામા ગૃહસ્થાઈ સમજે છે હિંદુઓમા જે નાતોથી બીડી પી શકાતી નહી, તે નાતોવાળા પણ કેટલાક બીડી પીવા લાગ્યા છે આ પ્રમાણે અંગ્રેજી ફેશન પૂર્ણ રીતે જામશે તો આપણા આર્યો “ સાબ લોક ” થઈ જશે ! પણ ધ્યાનમા રાખવું, કે અંગ્રેજી

“ અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ ” થવાય છે. “ ઘોળીનો ફૂતરો નહીં વાટનો ને નહીં વાટનો ”, રહેવાનો છે; મોરનાં પીછાં ખોસ્યાથી કાગડો મોર થઈ જવાનો નથી. ટેલ-ગૂજરાતી પોપાક ચોલા આપી ન શકે. કેવળ વિલાયતી પોપાકથી ગોવાના બટલર (ખખરચી) નો દેખાવ દેખાયો. એવો પોપાક પહેરવાથી સાહેબ લોકો ઉલટા હાંસી કરે છે, અને પોપાક બદલવાથી તેઓ તેમને “ કાળા લોક ” ને બદલે “ ગોરા લોક ” કહેવાના નથી.

પ્રકરણ ૬૬.

ધર્મોપચાર અને આચાર.

ધર્મનો વિષય સ્વતંત્ર અને નિરાળો ગણેલો છે, માટે તે વિષે આપણે અહીં વધારે બોલીશું નહીં; પણ સંસાર ઉપર તે વડે જે અસર થઈ છે, ને થાય છે, તે વિષે કંઈ કહેવું પડ્યું. છોકરાંને માખાપ તરફથી ધર્મ સંબંધી થોડુંજ જ્ઞાન મળે છે, અને જે કંઈ મળે છે, તે બહુ કરીને આચાર વિચાર પૂરતું, અથવા બાહેરનું ઉપરચોટી ઉંડાય છે. ધર્મના જ્ઞાનની આશા આપણે આચાર્યો-ગુરુઓથી રાખી શકીએ, પણ હાલના આચાર્યો-ગુરુઓ પોતાનું કર્તવ્ય ક્યાં બતાવે છે ? તેઓ ઉપદેશ આપવાનું કામ કવચિત્તજ કરે છે. ઘણાક, સેવકો પાસેથી પૈસા મેળવવા, અને મોજમઝાહ લોગવવી, એજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. વિશેષમાં નામ પમાવે, ઠાન આપે, ઠાનમાં મંત્ર કુંકે, અને દર્શન દે એટલે સેવકો પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અઢા થઈ, એમ માને છે.

લોકો, ગુરુએ આપેલો મંત્ર જપવો (તે પણ બહુ થોડા જપે છે), ધર્મમાં કહેલા આચાર પાળવા, અને તેટલી આચાર્યોની સેવા કરવી, દેવદથન કરવાં, અને દીર્ઘન ભજન સાલગવાં કે ગાવાં એટલે ધર્મનાં કાર્ય પૂરાં થયા, એમ સમજે છે. પોતાના પંથનું રહેસ્ય શું છે, તે ઘણાજ થોડા જાણે છે, કેમકે તેના અથો વાચવા

સમજવાની કાળજી કોઈકજ રાખેછે. માળા ફેરવતી વખતે ઘીન સાથે વાતો થતી હોય, કે મન ગમે ત્યાં ભમતું હોય, ને મોઢે મંત્ર બોલાય, અને હાથનાં આંગળાં માળાના મણકા મૂકે, તેથી કલ્યાણ કેમ થાય ? બહારના આચાર પાળવા, એ સારું છે, પણ એથી માત્ર શરીરની શુદ્ધિ થાયછે; આત્માની થતી નથી, એ બહુવું જોઈએ; અને એટલા માટેજ નૃસિંહ મહેતો, અખો ભક્ત, મીરાં-બાઈ વગેરે ભક્તોએ તેની વિરૂદ્ધ ઘણું કહ્યું છે. અને તેટલી આચાર્યોની સેવા કરવી, એ ખોટું નથી; પરંતુ તેમની પાસેથી સેવાનો બદલો મેળવવાનો યત્ન થતો નથી એ ચૂક છે. જો સેવકો બદલામાં ધર્મના જ્ઞાનની પ્રસાદી માગે, તો આચાર્યોને જરૂર તેમ કરવાની ફરજ પડે. તેઓ પોતે જ્ઞાન મેળવી ઉપદેશ કરે તો તેમને પોતાને અને તેમના પંથના લોકોને લાલ થયા વગર રહે નહીં. એમ ન કરવાથીજ તેમના પંથમાં વધારો (પ્રજા ઉત્પત્તિ શિવાય) થતો નથી, અને લોકોમાં ધીમે ધીમે અનાસ્થા થતી જાય છે. હાલના ઘણાખરા પંથો મૂર્તિપૂજક છે. નિરાકાર એક ઇશ્વરને માનનારા જૂના પંથ બહુ કરીને આપણા દેશમાં હાલ નથી. ગૌરાં કાતણ કરી મોં લહોતી વખતે નિરંજન, નિરાકાર, દીનદયાળ, ભક્તવત્સલ ભગવાન એમ બોલેછે, અને પછીથી દેવદર્શને જાય છે ! એટલે તેઓ જે બોલેછે, તેનો અર્થ ભાગ્યેજ સમજેછે. વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ ઘણું કરીને બહારથી કોઈપંથ માનેછે, પરંતુ તેમને મળેલા જ્ઞાનવડે તેઓની અંતરવૃત્તિ જૂદીજ રહેછે. અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા સમજી લોકોની પણ એવીજ વૃત્તિ થાય છે.

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જે સર્વ જગત્નો કર્તા અને નિયંતા છે, તે નિરંજન નિરાકાર અને સચરાચર વ્યાપી છે; તથાપિ ભલે તમે દેવને સાકાર માની મૂર્તિપૂજા કરો. ખરી શ્રદ્ધા રાખી ઇશ્વરને આરાધ્યો, અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્યો, તો કલ્યાણ થશે. લોકોને આપણે બહુકરીને ભાવિક-શ્રદ્ધાવાન જોઈએ છીએ; પરંતુ એમનો ભાવ-શ્રદ્ધા-અજ્ઞાનમય અને ખોટો રસ્તો દોરાયેલો હોય છે. લોકો દેવદર્શને કે શુદ્ધદર્શને ખરા ભાવથી જાય છે, અને એની

આપણું કલ્યાણ થવાનું છે, એમ માનેછે. તેઓ સવારમાં વહેલા ઉઠી દર્શનને માટે દોડમદોડા કરેછે; દર્શન ન થાય તો જમતા નથી, એવા નેમધારી પણ ઘણા હોયછે. પરંતુ આપણે તેમને પૂછીએ, કે ભાઈ શાનાં દર્શન કર્યાં ? ત્યારે તેઓ કહેશે, કે વાગાનાં કે શણુગારનાં કે હિંદોળાનાં ! દેવને કેવા વાગા અને શણુગાર ચઢાવ્યાછે, તે તેઓ ધ્યાન ધરીને નિર્જેછે, તેની બારીક વિગત આપી શકેછે, અને માનેછે કે તેમણે પેટ ભરીને દર્શન કર્યાં. જેને તેઓ દેવ માનેછે, તેનાં દર્શન નહીં, પણ તેના આભુપણનાં દર્શન કરવાથી કલ્યાણ કેમ થાય ? મૂર્તિ જાતે પાપાણુ કે ધાતુની હોય, તેને નિહાળવાથી પણ દેવનાં દર્શન થતાં નથી. જે દેવને તેઓ માનતા હોય, તે દેવ જાણે મૂર્તિમાં આવી વસ્યા છે, એમ સમજી ત્યારે તેનું જ ચિંત્વન કરે, અને દર્શન વખતે તેમાંજ તલ્લિન થઈ જાય, ત્યારેજ કંઈ કલ્યાણનો ભાગ છે. નૃસિંહ મહેતા આદિ ભક્તો જેવી રીતે દેવનાં ખસં દર્શન કરવામાં તલ્લિન થતા, ભક્તિમાંજ ગરકાવ રહેતા, બાહ્યોપચારની દરકાર રાખતા નહીં, અને આત્મા પરમાત્માને જ્ઞાન ભાગે સમજતા હતા, તેવી રીતે ત્યારે તમે વર્તશો, ત્યારેજ તમે આત્માની શુદ્ધિ અને મોક્ષ મેળવી શકશો.

સમાના દર્શન કરવાની લાહેમાં કાતણપાણી કર્યા વગર, અને નાહ્યા ધોયા વગર જૈરાંને દોડતાં આપણે જોઈએ છીએ. સામા આવનારને પૂછે, કે કેમ ભાઈ જાંખી થશે કે ? તે કહેશે, વહેલાં થાઓ, નહીંતો ટેરો આવી જશે. એ સાંભળતાંજ ખિચારી જૈરીઓ જે જે જે કરતી વધારે દોડેછે, અને લોગલોગે ટેરો આવી ગયો હોય, તો પ્રહ્લાંડનો નિશાસો નાખેછે. તેઓ વ્રત્તાદિ એટલાં બધાં કરેછે, કે વખતે તેમના શરીરને નુકસાન થાય. શાસ્ત્રી પુરાણીઓ અમુક વ્રતનો મહીમા ઘણો મોટો બતાવેછે, અને તે શ્રદ્ધાળુ લોકો માન્ય કરેછે. એક ઠેકાણે મંદીરનું કામ ચાલતું હતું. એક સાધુએ કહ્યું, કે જે કોઈ ભીંત ચણવા માટે પચીસ ટોપલીઓ માટી લાવી નાખશે, તે સ્વર્ગે જશે ! લોળા સેવકોએ એ વાત ખરી માની, અને સર્વ કોઈ—મોટા, નાના, પેસાદાર, ગરીબ, સ્ત્રી પુરુષ

માટીના ટોપલા વહેવા લાગ્યાં. મંદીરના કામ માટે માટી આણુ-
વાધી સ્વર્ગ મળે, એ માનવું કેટલું હાસ્યજનક છે, અને સ્વર્ગની
કીમત કેટલી ઘટાડી દેવામાં આવે છે ? આ વાત લોકોએ ખરી
માની, તો પછી તેમને રોજ દર્શને આવવાની, અને આચાર્યોને
પૈસા આપવાની જરૂર નહોતી. કેટલાક લોકો પાપકર્મ કરે છે,
અને તેના નિવારણ માટે દેવને અમુક ચીજ અર્પે છે, અથવા દાન-
ધર્મમાં પૈસા ખર્ચે છે, તે એવું સમજીને કે એથી પાપ ધોવાઈ
જાય છે. વળી પાપ આચરે છે, ને એજ માર્ગ પકડે છે. જાણે દેવાદિ
લાંચીઆ હોય, ને પૈસા ખાઈ ગુનાહ માફ કરતા હોય, એવું તેઓ
સમજતા હશે. પાપ ખરા પશ્ચાતાપથી અને હવે પછી તે ન કરવાનું
પણ લીધા સિવાય ધોવાનું નથી. હુઃખ નિવારણ માટે કે અમુક
લાભ પ્રાપ્ત થવા સારૂ દેવ દેવીઓની બાધાઓની રાખવામાં આવે છે.
બાધા આબડીની લાંચ લઈ દેવદેવીઓ ઈચ્છેલું કામ કરી આપે, એ
સંભવતું નથી. એક બાઈએ હનુમાનની બાધા રાખી કે જો મને ૨૫)
રૂપિયા મળશે, તો હું તમને રૂ. ૧૧ તું તેલ ચઢાવીશ. હનુમાને કહ્યું,
તને ૨૫) રૂપીઆ અપાવી ૧૧ રૂપીઆનું તેલ મેળવવા કરતાં હુંજ
પચીસ રૂપીઆનું તેલ લાવી તેમાં ડુબકાં નહીં મારું ? એક બાઈએ
દેવની માનતા માની કે મારા છોકરાને તાવ મટશે, તો હું તમને
આકાશ જેવડો રોટલો ધરાવીશ. છોકરો બોલ્યો, મા તું આકાશ
જેવડો રોટલો કરવાને કહેલું ક્યાંથી લાવીશ ? માએ કહ્યું, છાનો
રહે, બેટા એતો હું દેવને ફાસલાવું છું ! બળીઆ ઓરી વખતે મા-
તાઓ બળીઆ ઠાઠાની ઘણી સખત બાધા—માનતા રાખે છે, પણ
છોકરું મરી જાય, તો એજ બળીઆ બાપજીને ગોઝારો, હત્યારો
કહી ફૂટે છે ! આ ઉપરથી શું સમજવું ?

આપણા ચાઓમા સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. અન્ય
ધર્મની નિંદા ન કરવાનું ફરમાવ્યું છે. એમ છતાં જુદાજુદા પંથના
લોકો પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણી, બીજા પંથ કે ધર્મની નિંદા કરે છે,
અને તેમના દેવને નમતા નથી. હંહકતા વૈષ્ણવ શિવના દેવળમાં
પણ ન રહે, અને કપડાં શીવવામાં શીવ એવું ઉચ્ચારણ થાય છે,

તે જાણે શીવને પ્રબોધેછે, અને તેથી પોતાનું અકલ્યાણ થશે, એમ માની કપડાં શીવવાં, એમ પણ બોલતા નથી !

ધર્મ પાળવામાં માત્ર આચાર વિચારને પ્રધાનપણું અપાયછે, અને મુખ્ય મુદ્દો વિસરાય છે. જૂદા જૂદા પંથવાળા અમુક આકારનાં ને અમુક રંગનાં ટીલાં ટપકાં કરે, કોઈને લગ્નશુ વગ્ન્ય તો કોઈને હુંગળી વગ્ન્ય. કોઈ જમતા અગાઉ એક વાર નહાય તો કોઈ જેટલી વાર ખાવાનું તેટલી વાર નહાવાનું રાખે. જાજર જઈ આવ્યા પછી કોઈ સાત વાર માટી લઈ હાથ ધોવાનું પ્રતિપાદન કરે, તો કોઈ ત્રણ વારની હીમાયત કરે. ચાતુર્માસમાં કોઈ મુળા ખાવાનું ગંધ કરે, તો કોઈ રીંગણાં ખાવામાં ખોટું સમજે. કોઈ રેશમી કપડને પવિત્ર ગણી તે ફા કાળનું, ધોયા વગરનું, મેલું ને ગંધાતું છતાં પણ હરકત ન લે, તો કોઈ ધોએલું મુતરેલ કપડું જ્યાં સુધી કેડેથી ઉતર્યું નથી, ત્યાં સુધી પવિત્ર છે, એમ માને. કોઈ પાણીથી પાકેલું અન્ન સ્નાન સોળા વગર ન જમાય, એમ ગણે, પણ તેને શેક્યા પછી પાણીથી ચઢવવામાં બાધ નથી, એમ ઠરાવી પછી તેની પાણીમાં કરેલી અનેક વાનીઓ નાદા ધોયા વગર સુખેથી જમે, તો કોઈ એમ માને કે પાણીથી પાકેલું, જ્યાં સુધી તેમાં મીઠું બળતું નથી, ત્યાં સુધી અલડાતું નથી. એવું અન્ન હાથમાં હોય ને કોઈ અડે, તો હરકત નહીં, એમ કોઈ કહેછે, તો કોઈ એમ શાસ્ત્રાર્થ કરેછે, કે એ અન્ન મોંમાં ઘાલી આવવા માંડ્યા પછી કોઈ અડે, તો તેથી અલડાવાયછે. ઘરમાં કુતરું અડે, તો રસોઈ અલડાય છે, પણ નાતની રસોઈ તેથી અલડાતી નથી; કેમકે નાત ગંગાનો પ્રવાહ ગણાયછે, અને તેને માટે રાંધેલી રસોઈ પવનના સ્પર્શથી માત્ર પવિત્ર થઈ જાયછે. લોકો કહે છે પણ ખરા. કે “ ગિલાડું પડ્યું, ને કુતરું ન પડ્યું ”. “ હાજલાત અલડાય, પણ લાડુ વગેરે મહત્વનો સામાન ન અલડાય”, “પળાય તેટલું પાણીએ, ને ન પળાય તે ફાક; જે ચામડાના બેડા કીધા, તે ચામડાની બોખ”! “જાય તેની છાછ નહીં”, “ગરજને અકલ નહીં, ને અર્થને દોષ નહીં”. કોઈને ગધેડું કે કુતરું અડે તો નહાણું પડેછે, તો કોઈને મુસલમાન કે હજમ

અડે તો પણ નહાવું પડે છે. ઢઠ ભંગીઆને અડેલી ચીજ ધોવી પડે, પણ જે ધોવાથી ચીજ જગડતી હોય, ને નુકસાન થતું હોય, તે ઉપર એક લીલું તરણું નાખવાથી, કે તે મુસલમાનને અડવાથી પવિત્ર થઈ જાય છે ! મુસલમાનને અડવાથી નહાવું પડે અને તેને અડાડેલી ચીજ પવિત્ર થાય, એ કયું શાસ્ત્ર, અને કયાંનો ન્યાય ? પણ આ પણા લોકો જરૂરને વખતે તત્વજ્ઞાની કે વેદાંતિ કે મુધરેલા જની જાય છે, અને હમેશની છીટ ને છોજ જાણુએ મૂકે છે. કોઈ આડે ફરી આવ્યા પછી નહાવાનું ફરમાન કરે, તો કોઈ કેડિયું કરવાનું, અને કોઈ એકલા હાથ પગ ધોવાનું કહે; પછી ભલે અતિસાર થયો હોય ને તાવ આવતો હોય, પણ એ ધર્મ છોડી ન શકાય. નહાયા વગર પાણીનું રાંધેલું ખવાય નહીં, તેથી દૂધની દશમી ને કોરૂં તળેલું શાક ખાવાની કોઈ વ્યવસ્થા રાખે છે, અને સસતામાં સસતું જેને દશમીનું દૂધ કહે છે, તે ગવળીને ત્યાંથી લાવે છે. ખાનારા સૌ જાણે છે કે એટલું સસતું દૂધ પાણી ઉમેર્યા વગર મળતું નથી, અને એ પાણી ગવળી (જે ઘણું કરીને મુસલમાન હોય છે) પોતાના ઘરનું ઝીકે છે. ! નહાવાનો ધર્મ સાચવવા સારૂ વટલાવાની પણ ફરકાર રહેતી નથી; એ તે ધર્મ કહેવાય કે અધર્મ ? એક ભિક્ષુક ભટકતા પ્રાદ્યુષને પ્રદ્યુષોજનમાં ભાગ લેવા ઘર ધણીએ કહ્યું તેથી તેની પાસે પાણી પીવાનો લોટો હતો, તે મારે ત્યાંથી ભરી ગયો. પ્રાદ્યુષની ઠાયા એટલે નહાવું તો જોઈએ, અને સ્નાન કયાં વગર પ્રાદ્યુષ પંગતમાં ખેસાડે પણ નહીં. તેથી તેણે ભરેલા લોટામાંથી અરધું પાણી સ્નાન કરવામાં વાપર્યું, અને ખાટીનું પીવા સારૂ રહેવા દીધું ! આને તે સ્નાન કહેવું કે રોટલા સ્નાન કહેવું ? એટલા પાણીથી આખું શરીર ચોપડી પણ ભાગ્યે શકાય, તો તેનું પહેરવાનું કપડું કોરૂં રહે અને શરીરનો કોઈ ભાગ પણ કોરો રહે તેમાં નવાઈ શી ? શિયાળામાં કડકડતી ટાઢ પડતી હોય છે, ત્યારે ઉંચી નાતના પ્રાદ્યુષો પણ જ્ઞાતિભોજન વખતે નહાવાની ફરજ એકલી જનોઈ પલાળીને જાળવે છે, અને જાણે નહાયા હોય તેથી ટાઢ કુંઠવાતા હોય, એવો ડાળ કરીને પવિત્ર પંકિતને અપવિત્ર કરી નાંખે છે ! 'એથી

ઉલટું, કૌંઠ ધર્મમાં નહાવાનો નિષેધ કર્યોછે, એટલે જેમ અને તેમ થોડું નહાવાથી પુણ્ય થાયછે, એમ માનેલું છે. પાણી ઢાળવાથી ને લેણું કરવાથી જીવ મરેછે, માટે ઘણે દહાડે ન ચાલ્યેજ નહાવું, અને એકુંબુકું સૌ રસ્તા ઉપર વેરાતું ઢાળવું; પછી જલે શરીરની આરોગ્યતા ન જળવાય, કે આંગણે ગંદવાડ થાય. સંધ્યા, ગાયત્રી ને પ્રાણાણનાં ખટકર્મ કેટલા થોડા જાણેછે, ને તેમાંથી પણ કેટલા થોડા નિયમિત રીતે ને શ્રદ્ધાપૂર્વક તે કરેછે ? ભાઈલાઓ ખેડુત જેવા આચાર વિચારમાં થઈ ગયા, ત્યારે હરિવંસી નામનો એક તેમની નાતનો સત્તાધીશ થયો, તેણે સર્વેએ સંધ્યા કરવી જોઈએ, એવો હુકમ કર્યો. અજ્ઞાન, ખેતીમાં મશગુલ રહેનાર, ને ખટકર્મ નહીં કરનારને આ હુકમ ભારે પડે, અને તેનો અમલ તેઓ ન કરે, એ જાનવા જોગ છે. એક વખત હરિવંસીની સ્વારી જતી હતી, અને એક ભાઈલો દિશાએ જવા નજીકમાં ખેઠા હતો; તે સંધ્યા કરવાનું બુલી ગયો હતો, અને આ રસ્તે જનાર જમદુતો કઠાય હરિવંસીના હશે, એમ સમજી તે ત્યાંજ નાક ઝાલી સંધ્યા કરવા મંડી ગયો ! તેને ખબર નહોતી કે હરિવંસી પોતે એ લોકોની માંહે છે, તેમ તે તેમને જાણખતો પણ નહોતો. સ્વારી થોડેક દૂર જઈ ઉભી રહી, અને પેલો ભાઈલો પરવારીને આવ્યો, તેને હરિવંસીએ પુછ્યું, અધ્યા, શું કરતો હતો ? તે કહે, સાહેબ સંધ્યા કરતો હતો ! તેમણે ફરી પુછ્યું, અધ્યા, દિશાએ ખેઠા હો-યો, તે વખતે સંધ્યા થાય ? ભાઈલાએ જવાબ દીધો, અરે, હા રે, એ તો હરિવંસીનો અધમણીઓ. આંહવો તે આંહવો; હવારમાં હહરીની હંધ્યા બૂલી ગયેલો ! હરિવંસીએ બગ્યું, આ રાત્રી લોક આવી સખ્તાઈથી પણ સુધરવાના નથી, તેથી તેમણે પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો. આવી વાતો અલખત અતિશયોક્તિવાળી કે ભેડી કાઢેલી હશે, પરંતુ આટલું તો ખરું, કે પ્રાણાણથી માંડીને સર્વ નાતના લોક પોતાના ધર્મ ધર્મથી, નીતિના માર્ગથી, ને આચાર વિચારથી પતિત થયા છે, અને “ સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા ”, જેવું તેમનું ધર્માચરણ છે.

જેમ સાધારણ લોકોના આચાર વિચાર ને ધર્મ વાંધા ભરેલા છે, તેમ નવી કેળવણી પામેલા પેઢી ઘણાના આચાર વિચાર ને ધર્મ વાંધા ભરેલા છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ કોઈ નાસ્તિક, કોઈ સંશયી, કોઈ સ્વધર્મની જાળતમાં અભાવવાળા, તો કોઈ પરકીય ધર્મને આહવાર હોય છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે આર્વાક આદિ સમર્થ નાસ્તિકવાદીઓ હતા, અને હાલના સુધરેલા દેશોમાં પણ નાસ્તિક વિદ્વાનો છે. તેમના વિચાર કોઈ તરફથી થઈ જાય છે, પરંતુ તેમની રહેણી કરણીનું અનુકરણ ભાગ્યેજ થાય છે. ઊંડલો જેવા ભલે નાસ્તિક હોય; પરંતુ તેઓ કેવા સફળી અને જગતનું ભલું કરનારા હતા ? જનધર્મીઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી છતાં તેમના ધર્મની ગણના ખીલ સારા ધર્મોમાં થાય છે. નાસ્તિકવાદી થઈ સ્વચ્છંદે વર્તવું; પદાર્થના ઉપાસક થવું; મોજમજાહ એજ પરમસુખ સમજવું; પાપ પુણ્ય જેવી કોઈ ચીજ નથી, એમ માનવું; અને મુઆ પછી કંઈ થવાનું નથી, એવું સમજવું એના જેવું ભયંકર અને સંસારને બગાડનાર ખીલું કંઈ નથી. જન્મ મર્યાદા સંશયી રહેવું, એ માણસની નલાયકી અને પરીક્ષા કરવાની અશક્તિ બતાવે છે. સંશયી રહેવા કરતાં કોઈ પણ એક ધર્મ સ્વીકારવો બહેતર છે. પરધર્મ ઉપર આહવાર રાખવી, અને પોતાના ધર્મ ઉપર અભાવ રાખવો, એ સૌથી વધારે ખરાબ છે. એવા લોકોને દેશદ્રોહી ગણવા જોઈએ. ઘણી વાર તેઓ એમ કહે છે, કે આપણા ધર્મમાં ગમ્પો ઘણી છે, ડંકાણ બહુ ને તત્વ થોડું છે, તેનીશ કોડ દેવતાને માનવાનો ધર્મ રૂએજ કેમ ? આવું કહેનારાઓએ સ્વધર્મ ધ્યાનથી તપાસ્યો નથી, અને ખીલ ધર્મ પણ ભાગ્યેજ લક્ષ્યપૂર્વક જોયા હોય, અને તેનો સુકાળલો નિષ્પક્ષપાત મનથી સ્વધર્મ સાથે કયો હોય. ગમ્પો ને ડંકાણ કયા ધર્મમાં નથી ? દેવતાઓને માનવાનું કેમ ઉત્પન્ન થયું, તેનો ઇતિહાસ હરબર્ટ સ્પેન્સર જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીના પુસ્તકમાંથી તથા આપણા શાસ્ત્રમાંથી જોવો જોઈએ. આપણા ધર્મ એટલો વિશાળ છે, કે તેમાંથી માણસને જે જોઈએ તે મળી શકે છે. નિરાકાર ઇશ્વર માનીને સ્વધર્મ પાળી

શકાયછે, તેમ સાકાર માનીને પણ પાળી શકાયછે. દ્વૈત મત જોઈએ તો તેમાં છે, અને અદ્વૈત મત પણ તેમાં છે. ભક્તિમાર્ગે મોક્ષ પમાયછે, અને જ્ઞાનમાર્ગે પણ સફળિતિ થાયછે. જે તત્ત્વો બીજા ધર્મોમાં છે, તે સર્વ આપણા ધર્મમાં છે, એટલું જ નહીં પણ બીજા ધર્મોમાં નથી, એવું આપણા ધર્મમાં ઘણું છે. જ્યારે યુરોપ અમેરિકાના સુધરેલા લોકોનું વલણ આપણા ધર્મ ને ફિલસૂફી તરફ ખેંચાયછે, ત્યારે આપણું વલણ બીજી તરફ થાયછે; જ્યારે ત્યાંના સંસ્કૃત વિદ્વાનો આપણા સનાતન ધર્મને ચાહેછે ને વખાણે છે, ત્યારે આપણે તેના તરફ અભાવ બતાવીએ છીએ; જ્યારે અંગ્રેજી ભણેલા સમજી વિદ્વાનો બ્રહ્મસમાજ, આર્ય સમાજ, પ્રાર્થના સમાજ વગેરે હાલના કેળવાયેલા લોકોને વધારે અતુલ્ય પડે, એવા પંથ સ્થાપેછે, ને તેમાં ભળેછે, ત્યારે આપણે નથી તેમાં હાજલ થતા, નથી આપણા બાપદાદાનો ધર્મ પાળતા, કે નથી કોઈ વિશેષ રૂએ એવો પંથ સ્થાપતા. ઘણાક એમ કહેછે, કે અમે નાસ્તિક નથી; અમે એક ઇશ્વરને માનીએ છીએ. પણ એકલું માનવું અને ન માનવું એમાં જાણે ફેર નથી. એક ઇશ્વર છે, એમ કહેવું અને તેના ઉપર પ્રેમ રાખી, તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના ન કરવી, તેનો ભય ન રાખવો, અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તવું એથી ફળ શું ? ઇશ્વરપ્રિત્યથે કિંવસનો કિંચિત્ ભાગ પણ ન ગાળીએ, તો આત્મશુદ્ધિ કેમ થાય ?

ઘણાનું કહેવું એવું થાયછે કે માણસ સ્વતંત્ર છે. તેને ધર્મની કે બીજાની આડ શા માટે જોઈએ ? તેને જેમ યોગ્ય લાગે, તેમ તે શા માટે ન વર્તે ? તેનામાં અંતઃકરણ રૂપી લોભિયો ઇશ્વરે મૂકેલોછે, માટે તે જે રસ્તે હોરે, તે રસ્તે દોરાવું. ઋષિ-મુનિ, ભક્તો, આચાર્યો, વિદ્વાનો જે કહી ગયા છે, તે શા માટે માનવું ? તેમના વિચાર ખરાજ છે, એમ કહી શકાય નહીં. આત્મ તાત્પર્ય એટલું જ કે બધા કરતાં આપણે વધારે હાલ્યા છીએ, અને આપણનેજ ખરું અને સાચું સુઝેછે. અંતઃકરણની વાત લઈએ, તો તે મન શક્તિઓની પેઠે વધેછે, તીવ્ર થાયછે, બુદ્ધિ થાયછે, કે

ખહેર મારી બાયછે. બાળકમાં અંતઃકરણ છતાં તે સારું નરસું સારી રીતે સમજી શકતું નથી. દુરાચારીનું અંતઃકરણ તેને દુરાચાર કરતાં અટકાવતું નથી. માટે અંતઃકરણનેજ ખરો લોભિયો માનવો એ ભૂલ છે. પુર્વના ઋષિ મુનિ આદિ મહાત્માઓએ સઘળું આયુધ્ય ધર્મ ને તત્વજ્ઞાનના વિચારોમાં ગાળ્યું, અને અમુક નિર્ણય પર આવ્યા; તેને એકાએક ખોટો કહેવો, અને અદ્ય-જ્ઞાની છતાં, આપણેજ કહ્યો ખરો કરાવવો, એ વિપરિત લાગેછે.

આચાર વિચારની વાત લઈએ, તો બાણેલાઓની ધર્મ ઉપર અનાસ્થા હોવાથી, તેમાં જણાવેલા કે ઘણા કાળના અનુભવે સિદ્ધ થએલા સર્વ આચાર તેમને ખોટા લાગેછે. તેઓ કહેછે, કે શરીર શુદ્ધિને માટે નહાવાની જરૂર ખરી, પરંતુ જમતા અગાઉ નહાવું ભેદીએ, એમ શા માટે ? તેઓ જરા વધારે વિચાર કરશે, અને વૈદ્યકશાસ્ત્રનો આધાર લેશે, તો તેનું કારણ સમજાશે. જો નહાવાની જરૂર છે, તો તેનો કાળ મુકરર કરી રાખવામાં શું ખોટું છે ? નહાવાનો નિયમ ન હોય, તો માણસ ગમે તે વખતે નહાય, અને ના પણ નહાય. માણસને બંધન વસતું લાગે છે, પણ તે જરૂરનું છે. હજમત કરાવીને કે દિશાએ જઈને નહાવાની શી જરૂર ? માથે વાળ ઓટી રહ્યા હોય, તો માથું ઘોઈ નાખીએ, તો કેમ ન ચાલે ? દિશાએ જઈ આવ્યા પછી નહાવાની ખાસ જરૂર જણાતી નથી; વળી દિશાએ જઈ આવીને હાથ અને પગ બંને ઘોવાની, અને તે માટી લઈને ઘોવાની શી જરૂર છે ? પગરખાં પહેરીને સંડાસમાં ગયા હોઈએ, તો પગ ઘોવાની કંઈ જરૂર નથી, અને જોડા સાથે મોજ પહેરેલાં હોય, ત્યારે તો પગ ઘોવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. આપણે કહીશું, કે ડાખો હાથ. ઉપયોગમાં લીધો, માટે તે ઘોવાની જરૂર જણાતી હશે, પણ જમણો હાથ શું કામ ઘોવો ? કદાપિ કાગળનો ઉપયોગ કરી કોઈ પણ અંગને પાણી ન અડાડીએ, તો કેમ ન ચાલે ? કાળીપરજના લોકોની માફક કશુંએ ન કરીએ તોપણ શું ? ગંદકીનાં રજકણુ ઉડેછે, ને તે શરીરના સર્વ અંગોમાં તથા કપડાંમાં પ્રવેશ કરેછે,

એ વાત ઠાકતરો કબુલ કરેછે, તેમજ આપણે અતુલવધી પણ બાણીએ છીએ. માત્ર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડેજ દેખાય, એવા રોગ-ઉત્પાદક જંતુઓ (બેસિલી) ગંદકીમાંથી નીકળેછે, એવો શોધ હાલમાં નવો થયોછે, એટલાજ માટે આપણા લોકોમાં દિશાએ જમ આવીને તુરત નહાવાની, કપડાં પલાળવાની કે ગરમી નાખવાની, હાથ પગ ધોવાની, અને તેની વધારે સ્વચ્છતા માટે માટીનો ઉપયોગ કરવાની, ઘણા ઠોગણા કરી નાખવાની, અને ઝાડે ફરતી વખત ન ખોલવાની રીત ચાલેછે. આપણો દેશ ગરમ હોવાથી પાણીનો ઉપયોગ રૂચીકર લાગેછે. ઉંઘાળામાં આપણને અનેક વાર નહાવું ગમેછે. પાણીના પેસા બેસતા નથી, કે તેને માટે કંજુસાઈ કરવાની જરૂર પડે. માટીની કીમત પણ મજૂરી જેટલી છે. ત્યારે સ્વચ્છતાની ખાતર ચાલતા આવેલા આચાર તણ દેવા સરખા નથી, એમ વિચાર કરવાથી જણાયે. કદાપિ માટી વાપરવાનું હલકું લાગતું હોય, તો બલે સાબુ વાપરો.

જમતી વખતે સોળે થવાની શી જરૂર ? જે કપડાં અંગ ઉપર હોય, તે સાથે જમવા કેમ ન બેસાય ? સોળે થવું, એ સ્વચ્છતા માટે છે. સાહેબ લોકો પણ જમતી વખતે જૂઠાં ને ધોએલાં કપડાં પહેરેછે. રેશમી કપડું પહેરવાના લાલ વિષે કદાચ હવે પછી કોઈ ઠાકતર શોધ કરી કારણ જોળી કાઢશે. એક લાણુમાં લેગા ન જમવાનું, એઠો પદાર્થ ન ખાવાનું, મોટેલું પાણી ન પીવાનું, ઘોટેલા પાત્રને વીછળીને વાપરવાનું, જે પાત્ર વડે ગોળામાંથી પાણી કાઢવામાં આવે, તે મોટે ન માંડવાનું, જમવાની જગા છાંયે હોય, તો ઘસીને ધોઈ નાખવાનું, અને લીંપણવાળી હોય, તો અખોટ દઈ દેવાનું કારણ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યતા બળવવાનું છે, એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય એવી છે. એજ રીતે શરીરના કોઈ ભાગે દાળ શાક આદિનો સ્પર્શ થાય તો તે ધોઈ નાખવો, એ જરૂરનું છે. એઠા હાથ પાણીથી ન ધોતાં કપડે લૂછી નાખીએ તો હાથ ખરાબર સાફ ન થાય, અને કપડે ચીકાશ વગેરે લાગવાથી થનડે, અને હાથને બઢે તે ધોવાની જરૂર પડે.

“જમણુવાર છે, કંઈ જમણુધાડ નથી”, એમ કહી ધીમે ધીમે જમવાની રીત આરોગ્યતા મેળવવા માટે છે, જમતી વખતે સ્વચ્છતા, સુધડતા, ધીમાશ, અને આનંદ એ પાત્રનને માટે જરૂરનાં છે, એમ દાક્તરી વિદ્યા કહે છે. મોંમાં કોળીઓ હોય, ને ન ઉઠવાની કે ન બોલવાની વાત જરૂરની છે. જે પાત્રમાં રાંધ્યું હોય, તે પાત્ર પંક્તિમાં લાવી તેમાંથી પીરસવાની મના છે, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. રસોડુ ને જમવાની જગા જુદાં જોઈએ. તેમ ન હોય, તો ધૂણીથી હોરાન થવું પડે, અને રાંધનારને અડચણ થાય. જમવાની જગા સ્વચ્છ રાખી તેમાં રાંગોળી પૂરવાની, અગરણત્તિઓ સજગાવવાની, અને સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરી સ્ત્રીઓ પીરસવાની, અને થોડું થોડું પીરસવાની દક્ષણીઓમાં ચાલતી રીત અનુકરણ કરવા સરખી છે. જમતી વખતે કંઈ ને કંઈ વાત ઉપાડી સ્ત્રીઓ કલેશ ઉભો કરે છે, કે મરદો રસોઈમાંથી અનેક ખાંપણ કાઢી ઉદ્વેગ કરાવે છે, તે રીત સારી નથી.

કારણ જોળવા બેસીએ, તો ઘણી બાબતનાં મળી શકે છે. કેડિયે કેડિયું અરાડીને દીવો ન સજગાવવો, પણ એક સળી સજગાવી તે વડે બીજા દીવો પ્રકટાવવો જોઈએ. કેડિયે કેડિયું અરાડવા જતાં વખતે ધણો લાગવાથી દીવેલ ઢળે છે, કે દીવો ખુઝાઈ જાય છે. જે વખતે વિલાયતી દીવાસળીઓ નહોતી, તે વખતે એકનોએક સજગતો દીવો ચોલવાઈ જતાં કેટલી આપત્તિ પડતી, તે તે વખતના લોક કહી શકશે. દીવો પામતો કરવો હોય, તો આંગળી વડે ન કરવો, પણ સળી વડે કરવો, કેમકે આંગળી વખતે દાઝવાનો સંભવ છે, અને આંગળીઓ દીવેલ ખરડાય, તેથી દીવેલના નુકસાન સાથે આંગળી ભીંતે, કે કપડે કે માથાના વાળે ઘસવા જાય, તો તે ખરાબ થાય. કેડિયા માહેલું દીવેલ અજીડું ગણાય છે, માટે તે બીજા ઉપયોગમાં લેવાની મના છે. એ દીવેલમાં બળેલી દીવટના ભાગ, ખેર વગેરે ભળેલું હોય છે, અને કેડિયાને છંછેડવા જતાં વખતે દીવો રાજ થઈ જાય. દીવો રાણો કરવો હોય, તો કુંક મારીને તે રાણો ન કરવો. દીવો ખુઝાઈ વખતે તેમાંથી નીકળતી ધુણી (ગ્યાસ) સજગી ઉઠે છે, અને

વખતે તે મોંના પ્રાણવાયુ સાથે જળે, તો જીવનું જોખમ થવાની ધાસ્તી રહેછે.

કેટલીક વાર કારણ આપણને મળતાં નથી, અગર જે કારણ હાલની વિધાને જણાવેલાંછે, તે ઉપરાંતનાં કારણ હોય, તો તે આપણને પ્રાપ્ત ન થાય, અને કદાપિ થાય, તો આપણે સ્વિકારીએ પણ લાગ્યેજ. આપણાં શાસ્ત્ર અને વિદ્યામાં કારણ આપવાની રીત નથી. કેટલીક વાતનાં કારણ યોગવિદ્યા કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં હોય, તો તે જાણવાનારા કવચિતજ મળી આવેછે. કેટલીક જાળતોમાં ધણું લઘુ આખ્યા વગર અને જારીકાઇથી વિચાર કર્યા વગર તેનાં કારણ મળી આવતાં નથી. અમેરિકામાં કેટલાક વિદ્વાન દાકતરોને આપણી અમુક જાળતો સપ્રમાણ જણાઇછે, અને તેની તેઓ જાહેર રીતે હિમાયત કરેછે. તેઓ કહેછે કે ચાહ, કાફી કોકો, ચોકોલેટ વગેરે તુકસાનકારક છે, અને તેને ઠેકાણે સવારમાં ઉઠીને તુરત એક ટંબલર (મોટો ખ્યાલો) ઠંડુ પાણી પીવું, વધારે હિતકારીછે. રાતે તાંબાના લોટામાં ભરી રાખેલું પાણી ઉઠતાંની વાર સવારમાં શેરેક પી જવાનું આપણું વૈદ્યકશાસ્ત્ર કહેછે, ત્યારે આપણે ચાહ, કાફી વગેરે પીવાના નાદમાં પડીએ છીએ. પ્રાણાયામ કરવાથી ફેફસાના રોગ થતા નથી, એમ કહેવાયછે. ઉધાન વગેરે ફેફસાના દરદથી પીડાતાઓને પ્રાણાયામે આરામ આપ્યાના દાખલા જોવામાં આવેછે. આપણે ધરફને ચાહવા લાગ્યા છીએ, ત્યારે અમેરિકાના મોટા દાકતરો તેની વિરુદ્ધ ધણું કહેછે. જેને આપણે વહેમ ને ઢોંગ કહી હસી કાઢીએ છીએ, તે વડે રોગનું નિવારણ થાયછે, એમ એ દાકતરો જણાવેછે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ, કે કોઈ વાતનું કારણ ન જડે, માટે તે ખોટીજ, એમ એકાએક માની લેવાની અને તેને તજ દેવાની રીત સારી નથી.

કોઈ વાર કારણ ન જાણવામાં ઠીક પડેછે. ચંડણ આવવાનું થાયછે, ત્યારે ખેરાં નવેણ ધોળેછે, બળાં બાવાં વગેરે પાડીને ઘર સાફ કરેછે, જળેલાં ખરાબ થએલાં કોડિયાં, કલેઠાં વગેરે ફેંકી દેછે, અને દીવીઓ, ચાડાં વગેરે લોહીને સ્વચ્છ કરેછે. તેઓ જાણે

કે એક આકાશી પદાર્થની છાયાથી કે તેના આંકા આવવાથી ખીજા પદાર્થનું અહુષ્ઠ થાયછે, તો આ બધી માથાકૂટ કરવાની તેમને જરૂર ન લાગે. પ્રસંગ વગર આવી રીતે આખા ધરની સફાઈ વર્ષમાં એક વાર પણ લાગ્યેજ થાય. યૂરોપના કેટલાક દેશોમાં પણ આવા કેાંઈ પ્રસંગનો લાભ લઈ વર્ષમાં એકાદ વાર ધરની સફાઈ કરવાનો રિવાજછે. નાના છોકરાંને આપણે ઇશ્વર છે, એમ કહીએ છીએ, પણ તેના અસ્તિત્વનાં કારણ જણાવતાં નથી, કેમકે તે જણાવીએ, તો તેઓ સમજી ન શકે. વૈદ્ય દાકતરો દર-દીને તેનો રોગ કે રોગનાં કારણ કહેતા નથી, કેમકે તેથી વખતે નુકસાન થવાનો સંભવ છે. કેાંઈ શરીરે આરોગ્ય છતાં દાકતર જો તેને કહે, કે તમારો ચહેરો તરેહવાર લાગેછે, અને 'તમે જલદી કેાંઈ રોગથી સપડાઈ જશો, એવો ભય છે, તો આથી કહેવાની અસર તે માણસ ઉપર થાયછે, અને તે માંદો પડેછે. એથી ઉલટું, સહેજ મંદવાડવાળાને દાકતર કહે કે તમારા શરીરમાં કંઈ વ્યાધિ નથી, તમે અમરતા વહેમાઓ છો, તો તેના મન પર સારી અસર થાયછે. વીંછી, સાપ, વગેરે ઝેરી જાનવર કરડેછે, ત્યારે કેટલાક મંત્ર લખીને તે ઉતારેછે. આપણે જાણીએ છીએ, કે મંત્રથી કંઈ થાય નહીં, અથવા મંત્રને કેકાણે ગમે તે બળડીએ, તોપણ કાચું થાયછે. તથાપિ વખત જવાથી, અને ખીજી રીતે રોકવાથી, અને મંતરનાર કાબેલ હોય, તો તેના ઉપરની આસ્થાથી કેટલોક લાભ થાયછે. એકલા મંત્ર ઉપર આધાર રાખીને ઓસડ ઉપચાર છોડી દેવાની ઘેલાઈ ન કરવી.

કેટલીક વાર કહેવામાં આવેછે, કે આચાર વિચારને ધર્મ સાથે શા માટે સબંધ હોવો જોઈએ ? આપણે અહીં તો મનુષ્ય-નું હરેક કાચું ધર્મ સાથે જોડેલુંછે. ધર્મ આત્માના કલ્યાણ માટે છે, તો માણસના આચાર વિચાર અને જગતના કામકાજમાં તેણે શા માટે દરમિયાનગરી કરવી જોઈએ ? ધર્મ આખા મા-ણસના કલ્યાણ માટે છે, એટલે તેમાં દેહ, મન અને આત્મા સૌ આવી જાય. દેહ અને મનની શુદ્ધિ વગર આત્માની શુદ્ધિ થતી

નથી. કામકાજ નીતિ સાથે સંબંધ રાખેછે, અને નીતિ એ ધર્મનો ભાગ સર્વ જગતમાં ગણાયેલો છે. આપણે આવો પણ પ્રશ્ન કરી શકીએ, કે માણસના કામકાજનો તે નીતિરીતિનો રાજ્યબંધારણ સાથે શો સંબંધ છે ? કોઈ ચોરી કે દગો ફટકો કરે, તેમાં રાજ્યને શું ? કોઈ ગંદકી કરે, તો રાજ્ય (શહેર સુધરાઈ રાજ્યબંધારણનો ભાગ છે તે) શા માટે ફટે ? પણ આપણે જાણીએ છીએ, કે રાજ્યબંધારણ વચ્ચે ન પડે, તો સંસાર સુખશાંતિમાં આલી ન શકે. કોઈ સંસારી શુનોહ કરે, તેને નાત શા માટે પકડેછે ? વ્યક્તિના કાર્ય પર નાતને શી સત્તા છે ? પણ નાતને કાંઈ સત્તા ન હોય, તો નાતના લોકોની સંસારી સુખ શાન્તિ જળવાય નહીં. જે નાત, જાત ને સરકાર માણસના કાર્યોમાં હાથ ધાડેછે, તેને માટે નિયમો—ધારા બાંધેછે, ને તે પાળવાની ફરજ પાડેછે, તો તેમના કરતાં પણ જેની પાયરી વિશેષ છે, એવો જે ધર્મ, તે એણે કામ કેમ ન કરી શકે ? ધર્મનું બંધન એ સૌથી મોટું બંધન છે. માટે તેમાંનાં ફરમાન પળાવાનો વિશેષ સંભવ છે. ધર્મનો અર્થજ ફરજ—કર્તવ્ય થાયછે, એટલે મનુષ્યનાં સર્વ પ્રકારનાં કર્તવ્ય સાથે ધર્મ સંબંધ રાખી શકે. શાસ્ત્રકારો કહેછે, કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ માણસનાં કર્તવ્ય છે; માટે એ ચારે બાબતોની સિદ્ધિ જેથી મેળવાય, તે શાસ્ત્ર-ધર્મ. જે શુનાહ માટે સરકાર દરમિયાનગિરી કરતી નથી, તે શુનાહ અટકાવવાનું બળ આપણા દેશની પ્રજા-સંસારમાં નથી. નાત જાત કાંઈ કરી શકેછે, પણ તે જોઈએ તેટલું નહીં; માટે એવા શુનાહને માટે ધર્મનું બંધન જોઈએ.

જેવાનું એટલું બાકી રહેછે, કે બધા આચાર વિચાર ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી પેદા થયાછે કે કેમ, અને તે ઉપયોગી ને પાળી શકાય એમ છે કે કેમ ? પહેલી વાતનો વિચાર કરતાં અગાઉ ધર્મશાસ્ત્ર કોને કહેવાં, એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં

* ધર્મશાસ્ત્ર શબ્દ એકલી સ્મૃતિઓને લગાડવામાં આવે છે, અને ધર્મના શાસ્ત્રોને એકલા શાસ્ત્ર કહે છે.

શ્રુતિસ્મૃતિ, પુરાણ આદિનો સમાવેશ હાલ કરવામાં આવે છે અને પુરાણથી સ્મૃતિ અને સ્મૃતિથી શ્રુતિ બળવત્તર ગણાય છે. શ્રુતિ-ઓમાં લિન્ન લિન્ન મત હોય છે, સ્મૃતિઓમાં લિન્નતા છે, પુરાણોમાં લિન્નતા છે, અને ઋષિમુનિઓના મતોમાં પણ લિન્નતા છે; ત્યારે તેમાંથી કયું પ્રમાણ ગણવું, એ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આચાર વિચારની બાબતમાં મનુસ્મૃતિ મુખ્ય અને આધારભૂત ગણાય છે. તેમાં આપેલા ઘણા આચાર આપણે પાળતા નથી, અને કેટલાક આચાર તેમાં ન કહેલા પણ આપણે પાળીએ છીએ. મહાત્મા મનુએ માણસની જીંદગીના ચાર આશ્રમ પાડી દરેક આશ્રમમાં કેમ વર્તવું, તે જણાવ્યું છે. પ્રથમ તો દિવ્ય લોકો ચાર આશ્રમજ કયાં પાળે છે, પ્રદાયર્થ અને સંન્યસ્ત આશ્રમનો માત્ર વેપ ભજવવામાં આવે છે; અને વાનપ્રસ્થ પણ કવચિતજ પળાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં માત્ર આપણે આપણું આયુષ્ય પૂરું કરીએ છીએ; પણ મનુએ ફરમાવેલા તે આશ્રમના ધર્મ આપણે યોરાજ પાળીએ છીએ. મનુએ આપેલા કેટલાક ધર્મ જોઈએ.

“અધિક અવયવવાળી, નિત્ય, રોગીષ્ટ, વગર કેશવાળી, અતિ કેશવાળી, ઘણું બોલનારી, નક્ષત્રને નામે નામવાળી, વૃક્ષ, નદી, + મ્લેચ્છ, પર્વત, પક્ષી, સર્પ, દાસ અને જેનું નામ ભયાનક છે, તેવા નામવાળી કન્યા સાથે વિવાહ ન કરવો”. આ મનુનું વચન આપણે પૂર્વે આપેલું છે. આપણે જોઈએ છીએ, કે આવા પ્રકારની કોઈ કન્યા હાલમાં પરણ્યા વગર રહેતી નથી. આપણે તાપી, નર્મદા, રેવા, ગંગા, જમના, એવાં નદીનાં નામ, અને મેના, હંસગૌરી વગેરે પક્ષીનાં નામ, નાપસંદ ન કરતાં ઉલટાં હર્ષથી ઇચ્છીએ છીએ. દોલતબા, વખતબા, વગેરે મ્લેચ્છનાં નામ પાડવામાં આવે છે. નક્ષત્રનાં નામ પણ પડે છે. કન્યાબહુ બોલી છે, કે ઓછા બોલી છે, તેની કોઈ તજવીજ કરતું નથી. મનુએ આઠ પ્રકારના વિવાહ કહ્યા છે, અને તેના વિધિ

+ આનું કારણ એક વિદ્વાનને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે વૃક્ષાદિનાં નામ પાડવાની જડ પદાર્થનો સંબંધ થાય છે. એના કરતાં ધનુર, સહ-ગુરુ વગેરેનાં નામ પાડવા એ વધારે સારું છે.

ખતાવ્યાં છે, તે સર્વનો ઉપયોગ હાલ થતો નથી, અને તેમાંના જે પ્રચારમાં નથી, તે કોઈ કરવા જાય તો જ્ઞાતિવ્રત થાય. કન્યાવિક્રયની મનુ સાફ ના પાડે છે, ત્પરંતુ એ દુષ્ટ રિવાજ સર્વ નાતોમાં થોડો કે ઘણો જોવામાં આવે છે. શ્રાદ્ધમાં મિત્રને લોજન ન કરાવતું એમ લખ્યું છે, પણ તેને આપણે ગણ્યકારતા નથી. પંક્તિ જમવા બેઠી હોય તે વખતે આંધળો પાસે હોય તો નેત્રું પ્રાક્ષણ જમાડ્યાનું ફળ જતું રહે છે, કાણે પાસે હોય તો સાઠ પ્રાક્ષણનું, કેઠવાળો હોય તો ૧૦૦ પ્રાક્ષણનું, અને પિંડરાગી હોય તો ૧૦૦૦ પ્રાક્ષણ જમાડ્યાનું ફળ ધોવાઈ જાય છે. આ ધર્મ પાળી શકાય તેવો નથી. પગાર ખાઈ ત્રણ વર્ષ સુધી દેવની મૂર્તિની પૂજા કરનાર, વ્યાજખોરીઆ, અને વેપાર વણજ કરનાર પ્રાક્ષણને દાન આપવાથી પુણ્ય થતું નથી. પણ આવા લોકને આપણે પુરીથી દાન આપીએ છીએ. શ્રાદ્ધમાં લક્ષ્ય (ચવાચ એવો લાડુ વગેરે), લોજ્ય (દુધપાક વગેરે) નાના પ્રકારનાં ફળ મૂળ વગેરે અને લાવે એવાં માંસ, મુગંધી, પીવાની વસ્તુ એ સર્વ જમનાર પ્રાક્ષણને મૂકવાં. મનુના કાળમાં પ્રાક્ષણે માંસલક્ષક હતા, તેથી તે પીરસવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, પણ આ કાળમાં તે વળ્યું છે. વળી મનુ કહે છે, માછલાના માંસથી પિત્રીઓ જે માંસ સુધી તૃપ્ત રહે છે, બેઠડાના માંસથી છ માંસ સુધી, ચિત્રમૃગના માંસથી સાત માંસ સુધી, એણે નામના હરણના માંસથી આઠ માંસ સુધી, રૂઝ નામના મૃગથી નવ માંસ સુધી, રાત્રી કુછર અને લેંસના માંસથી દશ માંસ સુધી, સસલા અને કાચબાના માંસથી અગીઆર માંસ સુધી, ગાયના દૂધથી અથવા દૂધપાકથી એક વર્ષ સુધી, લાંબા કાનવાળા ધોળા બકરાના માંસથી બાર વર્ષ સુધી, કાલશાક નામનું શાક, મહાશલક નામનો મત્સ્ય, અથવા જેંડા, લાલ જીરું, એમાંના કોઈ એકનું માંસ આપ્યાથી, મધથી અને સર્વ પ્રકારનાં ઋષિ ધાન્ય અને વન-વગડામાં જે થાય છે, તે આપ્યાથી અનંત વર્ષ સુધી તૃપ્ત થાય છે ! જે યુગમાં આ પદાર્થોના નામથી યુ યુ કરાય, અને ઉલટી પણ થાય, તે યુગમાં મનુની આરા બાબત પરજ રહેવી જ જોઈએ. ચાકરીને

કુતરાની વૃત્તિ ઠહેછે, માટે જનતા સુધી તે ન કરવી, એમ મનુ ઠહેછે, અને આપણે પણ નફ્ટ ચાકરી કહીએ છીએ; છતાં તેજ ધંધો ઘણાખરો લઈ બેઠા છીએ. ગાયન અથવા નૃત્ય ઇત્યાદિ જેથી પુરૂષ આસક્ત થાયછે, તેથી પૈસો મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખવી, તેમ પતિત આદિ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવવાની પણ ઇચ્છા ન રાખવી; પણ ઘણા આથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરેછે. આ સંસારમાં પ્રાપ્ત્ય પોતાના વય, કર્મ, ધન, વેદજ્ઞાન, તથા કુટુંબ એ સર્વેને અનુકૂળ આવે, તે પ્રમાણે જોઈ વસ્ત્ર પહેરવાં, અને વાણી તથા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો; હાલ એ પ્રમાણે વસ્ત્ર પહેરાયછે ? પાખંડી, નિષિદ્ધ કર્મ કરનાર, બિલાડા લક્ષ્મી, ખંધો, વેદ વિરૂદ્ધ તર્ક કરનાર, અને બગલાલક્ષ્મી, એટલા અતિથિ ઘેર આવ્યા હોય તો તેમનો ભાવણથી પણ સત્કાર કરવો નહીં. આપણે એવા લોકો સાથે બોલીએ છીએ, એટલુંજ નહીં, પણ તેમને ઘેર રાખી ભોજન પણ કરાવીએ છીએ. હજામત કરાવવી, નખ ઉતરાવવા, મૂછો કતરાવવી, ઇંદ્રિયદમન કરવું, ઉજળાં વસ્ત્ર પહેરવાં, શરીરે પવિત્રતાથી રહેવું, નિત્ય પોતાના વેદાભ્યાસમાં તત્પર રહેવું અને પોતાનું હિત થતું હોય, તે કામ કરવા મંડયા રહેવું, આ માનવ ધર્મ ઘણા ઉપયોગી છે. એમાંના કેટલાક હાલ પળાય છે, ને કેટલાક બાબતો રહેછે, ઇંદ્રિયદમન કેટલા થોડા કરતા હશે ? પોતાનું હિત થતું હોય, તે કામ કરવામાં મંડયા રહેવું, એ સોનાના અક્ષરે કોતરી રાખવા જેવું મહાવાક્ય છે. જે દરેક વ્યક્તિ એને અનુસરે, તો સંસાર સુધારો આપોઆપ થઈ જાય, અને દેશની ઉન્નતિ સર્વ બાબતમાં થતાં વાર ન લાગે. ઉપજુ દેશોમાં ઉજળાં વસ્ત્રની જરૂર હાલમાં અમેરિકાના દાક્ષિણી સિદ્ધ કરેછે, તે સિદ્ધતા આપણા પૂર્વજો ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં જાણતા હતા; એથી આપણને કેટલો ગર્વ થવો જોઈએ ? પણ આપણે ધીમે ધીમે ઉજળાં વસ્ત્ર છોડતા જઈએ છીએ, ને કાળા, કીકાળીઆ, રાખોડીઆ રંગ પસંદ કરીએ છીએ ! ઉછરતા જવાનીઆ હજામત કરાવવા કરતાં માથે બાળરાં રાખવાં વધારે પસંદ કરેછે. ઉપજુ દેશમાં બેમાંની

કથી રીત સારી છે, તે બ્યારે પશ્ચિમ તરફની વિદ્યા ભણેલાં દાક્તરો
કહેશે, ત્યારેજ તેમની ખાત્રી થવાની છે. મનુ કહેછે, વાંસની લાકડી,
જળનું ભરેલું કમંડળ, જનોઇ અને વેદનું પુસ્તક, તથા કાને સુંદર
સોનાનાં બે કુંડળ, એટલાં વાનાં (ગ્રાહણ ગૃહસ્થે) સાથે રાખ-
વાં. હાલના ગ્રાહણો આમાંનું કાંઇજ પાળતા નથી. વાંસને બઢલે
વિલાયતી ગમે તે કાષ્ટની નાબુક સોટી અને જનોઇ માત્ર સાથે
રહેછે. ગૃહસ્થને કમંડળ શું ? એતો સંન્યાસીને રાખવાનું. આજ
ગૃહસ્થના હાથમાં કમંડળ હોય, તો તે કેવું હાસ્યજનક લાગે ?
વાંદરેથી નળનું પાણી પીવાનું મળે, તો લોટા પ્યાલાની પણ જ-
ર ક્યાં રહીછે ? વેદનું પુસ્તક ઘરમાંજ ન હોય, તો પછી સાથે
રાખવાની વાત શી ? સંસ્કૃતનો કહ્લો પણ આવડતો ન હોય, તો
વેદનું પુસ્તક સાથે રાખીને પણ શું કરે ? મનુ કહેછે, વળી એણે
ઉદયકાળનો, અથવા અસ્તકાળનો, અથવા ઘેરાયલો, અથવા પા-
ણીમાંનો અને આકાશના મધ્ય ભાગમાં આવેલો સૂર્ય જોવો નહીં,
વાઇડાતું ગાળિયું જાળંગલું નહીં. વરસાદમાં ધાઇ ધાઇને ઢોડવું
નહીં, અને જળમાં પોતાનું સ્વરૂપ નિરખીને જોવું નહીં. ચાલ-
તાં ચાલતાં સન્મુખ માટીનો ટેકરો, ગાય, દેવની મૂર્તિ, ગ્રાહણ,
ધી, મધની કુંડી અથવા જ્યાં ચાર માર્ગ મળતા હોય, તેવું
ચકલું, તથા પ્રસિદ્ધ વૃક્ષ મળે, તો તેની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યાંથી જવું.
આમાંનું કાંઇ આવરવામાં આવતું નથી. એમાંની કોઇ કોઇ વાત
ઠીક અને સકારણ લાગેછે, પણ બાકીની વાતો હસવા સરખી
દેખાયછે. એક વસ્ત્ર ધારણ કરીને જમવું નહીં, નાગા નહાવું
નહીં, રસ્તામાં મૂતરવા અથવા ઝાડે ફરવા બેસવું નહીં, રાખો-
ડી ભરવાની જગાએ, અથવા ગાયની ગમાણમાં પિયાળ કરવો
નહીં. આ શિક્ષા અમૂલ્ય છતાં તેમાંની ઘણીકને લોકો તોડેછે. એ
પછી લઘુશંકા ને દીર્ઘશંકા બીજે કયે કયે સ્થાને ન કરવી, ક્યાં
કરવી ને કેવી રીતે કરવી, તેના ઘણા શ્લોક આપ્યાછે, પણ તેમાંની
ઘણી વાતો વિચિત્ર કે હસવા સરખી લાગેછે, અને જે સારી જ-
ણાય છે, તે પાળવામાં આવતી નથી, મનુ કહેછે, મોઢથી અગ્નિ

કુંકવો નહીં, પંખા અથવા ભુંગળીથી પુંકવો, અગ્નિમાં ખરાબ વસ્તુ નાખવી નહીં, અગ્નિ ઉપર પગનાં તળીઆં તપાવવાં નહીં, પલંગની તળે અગ્નિ ન રાખવો, તેમ તેને ઓળંગવો નહીં, સુતા સુતાં તેને પગ અડકાડવો નહીં, અને અગ્નિથી પ્રાણને પીડા કરવી નહીં, સાયંકાળે ભોજન કરવું નહીં, પરગામ જવું નહીં, સુષ રહેવું નહીં, વળી ભોય પર લીટા કાઢી લખવું નહીં, પોતાના ગળામાં ઘાલેલો ફુલનો હાર પોતાને હાથે ન કાઢવો (ખીભ પાસે કઢાવવો). સઘળી વાતો સકારણુ ને અગત્યની છતાં તેમને પૂરી રીતે પાળવામાં નથી આવતી. વળી આરોગ્ય શાસ્ત્રને જરૂરી એવી મનુ આજ્ઞા કરેછે, કે મૂત્ર, વિષ્ટા, મોંની ઉલ, ગંદી વસ્તુથી ખરડાએલું વસ્ત્ર અથવા ખીજી કોઈ જણુસ, લોહી અથવા ઝેર, એ સર્વ કદાપિ જળમાં નાખવાં નહીં. નદી તળાવે આપણાં ઘેરાં આમાંનું કંઈ સાચવેછે ખરાં ? આ ધર્મના ઉલ્લંઘનનું એટલે થોડાંકના પ્રાયશ્ચિતનું ફળ વખતે જનસમુહને ભોગવવું પડેછે, કેમકે એ રીતે વપરાતા ગંદા પાણીમાંથી વખતે લયંકર રોગ ફાટી નીકળેછે. વળી મહાત્મા મનુ કહેછે, અધર્મી તથા ખહુ રોગવાળા ગામમાં ઘણા દિવસ રહેવું નહીં, એકલા માર્ગે પ્રવાસ કરવો નહીં, અને ઘણા કાળ સુધી પર્વત ઉપર રહેવું નહીં, શૂદ્રના રાજ્યમાં રહેવું નહીં, તેમ જ નગરમાં માણસો પોતાનો ધર્મ પાળતાં નથી, જેમાં પાખંડીઓ રહેછે, અથવા જેમાં ચાંડાળ આદિનો ઘણો ઉપદ્રવ છે, તેમાં નિવાસ ન કરવો. આ શિક્ષાઓ ઉપયોગી છે. મનુના સમયમાં શૂદ્રનાં રાજ્ય હશે, પણ તેમણે ભાગ્યેજ ધાર્યું હશે, કે આર્યાવર્તમાં આગળ જતાં મ્લેચ્છનાં રાજ્ય થશે. સઘળા દેશોમાં મ્લેચ્છનું રાજ્ય થયું હોય, તો હિન્દુઓએ જવું કયાં ? માણસો પોતાનો ધર્મ પાળતા હશે, (શાસ્ત્રોમાં કદા પ્રમાણે) એવું નગરજ હાલ ભેવામાં નહીં આવે, તો પછી કયાં જઈને રહેવું ? મનુ જણાવે છે, કે જેમાંથી તેલ નિતરીને કાઢી લીધું હોય, તેવું શાક ખાવું નહીં, અકરાંત્યાવેડા કરવા નહીં, પરાદમાં વહેલા અથવા સાયંકાળે મોડા ભોજન કરવું નહીં, અને

પ્રાતાઃકાળે અતિ લોજન કર્યું હોય, તો સાયંકાળે જમવું નહીં. આ ઉત્તમ શિક્ષાનો અનાદર થાય છે. વળી કહ્યું છે, કે જેમાં આ લોકનું અથવા પરલોકનું હિત નથી, તેવા કામમાં ફેાકટ મહેનત કરવી નહીં, જોળવે પાણી પીવું નહીં, ઝાંઘ ઉપર અન્ત મૂકીને ખાવું નહીં, અને આ શું છે, એમ પ્રયોજન વિના કોઈને પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા કદાપિ કરવી નહીં; ધર્મકાર્ય શિવાય બીજે અર્થે નાચવું નહીં, ગાવું નહીં, વાજીંત્ર વગાડવું નહીં, કાળલી કૂટવી નહીં, દાંત કરડવા નહીં, અને આનંદમાં હોય તોપણ જરાડા પાડીને બોલવું નહીં. કાંસાના વાસણમાં કોઈ વખત પણ પગ ઘોવો નહીં અને પુટેલા વાસણમાં અથવા જે વાસણને બેઠ મનને ચિતરી ચડતી હોય, તેમાં જમવું નહીં, પારકાના પહેરેલા પગના બેડા, વસ્ત્ર, જનોઈ ધરેલું, કુલનો હાર અને કમંડળ એ કોઈએ લેવાં નહીં. આમાં વાંધો લેવા સરખું થોડું છે, અને ઉપયોગી ઘણું છે; છતાં તે પ્રમાણે વર્તન થોડું જ થાય છે. ગાવું બળવવું ધર્મકાર્યને માટે જ હોય, તો પછી ઇશ્કી ગાયન, લાવણીઓ, હુમરી, ટપ્પા, પદ, ગરબી અને કવિતાઓની શી વલ્લે થવાની ! ગાવા બળવાનો હાલ તો આવાજ કામમાં ઉપયોગ થાય છે. મનુ કહે છે, પલોટાયલા, ઉતાવળે ચાલનારા, સારાં લક્ષણ વાળા એટલે પાણીદાર, રંગે રૂપે સુંદર, અને પરોણો ઘોચવો ન પડે, અથવા આજુક મારવી ન પડે, એવા બળદ ગાડીએ બેડી નિત્ય ફરવા જવું. જુઓ તે સમયનો શોખ અને ફરવા માટેની જણાએલી અગત્ય. સવારનો તડકો, બળતા શબનો ધુમાડો, અને ભાગી અથવા ટુટી ગએલું આસન એ ત્રણ વસ્ત્ય કરવાં; તથા વાળ કાતરવા નહીં અને દાંતથી નખ ઉતારવા નહીં. વગર કારણે માટીનું ઢેપું અથવા લોખંડનું બીણું ભાગી નાખવું નહીં. નખ વતી તંબલાં તોડવાં નહીં, ફોગટ કામ કરવું નહીં, અથવા જેમાં આગળ ઉપર સુખ અથવા લાલ ન થાય, એ કામ કરવું નહીં. વાતચીત કરતી વખતે આગ્રહયુક્ત ભાષણ કદી ન કરવું. માથાની ચોટલી શિવાય બીજે કોઈ ઠેકાણે કુલનો હાર ન ઘાલવો, ગાય અથવા બળદની પીઠ પર બેસીને ન જવું, સોકટાંખાણ કદાપિ

રમવી નહીં, પોતાના બેડા પોતાના હાથે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ન સુકવા, પણ પગમાં પહેરીને લઈ જવા, પથારી ઉપર બેસીને ખાવું નહીં. હાથમાં રાખીને અથવા પાટ ઉપર મૂકીને લોજન કરવું નહીં, સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી રાત્રે તેલવાળી વસ્તુ ખાવી નહીં, નાગા સુવું નહીં અને અંજીકે હાથે અથવા મોઢે કહીં જવું નહીં. પગ ધોઈને જમવા બેસવું, પણ સુવું નહીં. ઘણું જીવવાની આશા રાખનાર પુરૂષે કેશ, ભસ્મ, લાગેલાં માટીનાં વાસણ, રૂ, હાડકાં ઉપર ઉભા ન રહેવું, માથું કોરું રાખીને ગળા સુધી સ્નાન કરવું નહીં. આમાંનું કેટલું થોડું પાળવામાં આવેછે ? આ વાતો અગત્યની છે. કેટલીકનાં કારણુ વખતે સમજતાં નથી, કે કેટલીક વાતો આ સમયને અનુકૂળ નથી આવતી, તે ભલે છોડી દેવી. મનુ કહેછે, જે રાજા ક્ષત્રિયના પેટનો નથી, અથવા જે લોભી અને શાસ્ત્રનો અતિક્રમ કરનાર રાજા છે, તેની પાસેથી જે દાન લેછે, તે એકવીશ પ્રકારના નરકમાં પડેછે. હાલના ગ્રાહણો એવા રાજા પાસેથી તો શું પણ એથીએ ઉતરતા લોકો પાસેથી દાન લેવામાં, તેમની નોકરી કરવામાં, અને તેમનું અન્ન ખાવામાં આનાકાની કરતા નથી.

વધારે ઉતારા આપી ગ્રંથ વિસ્તાર કરવો ઉચિત નથી. જીસાસુઓએ મનુસ્મૃતિમાંથી વધારે માહિતી મેળવી લેવી. આપણા આચાર વિચારનો મુખ્ય પાયો ધર્મશાસ્ત્ર છે. તેમાં આપેલા આચારમાંના જે વખતો વખત પ્રતિકૂળ જણાતા ગયા, અથવા જે માણસના પ્રમાદને લીધે ન પળાતા ગયા, તે બંધ પડ્યા, અથવા તેમાં ફેરફાર થયો. દેશ, કાળ ને સ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર થવોજ જોઈએ, અને એમ કરવાની શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા પણ છે. જે આચાર સારા ને પાળી શકાય એવા છે, તે પાળવા જોઈએ. આપણે અહીં કેટલાક આચાર મુસલમાન આદિના સંસર્ગ વડે પણ દાખલ થયાછે. આપણી સ્ત્રીઓને ઘુમટો તાણવાનું કે પકડેપોશ રહેવાનું શાસ્ત્રો કહેતાં નથી. તેમ પૂર્વે એ રીતે રહેવાનો રિવાજ પણ નહોતો. મુસલમાનોના આવ્યા પછી એ રિવાજ દાખલ થયોછે. અંગ્રેજ

સંભવ અને અંગ્રેજ કેળવણી દાખલ થયા પછી કેટલાકે રિવાજ દાખલ થયા છે, ને થતા જાય છે. પહેલાં અંગે સાળુ અડકાડવામાં આવતો નહીં, અને હાલના વિલાયતી સાળુ હજીમત વખતે, સ્નાન કરતાં, અને હાથ ધોતાં વારેઘડીએ વાપરવાનો ચાલ વધતો જાય છે. સીંગડાં હાડકાં વગેરેથી અલડાવાનો આચાર પુરાણોથી ઉદ્ભવી આપણે અહીં ચાલતો આવ્યો છે, તથાપિ એ પદાર્થવાળા હાથાનાં ચાકુઓ વગેરે રસોડામાં ને દેવમંદીરમાં પણ વપરાય છે. ઝરફ ખાવામાં કોઈ વાંધો ભાગ્યેજ લે છે, અને સોડા, લેમોનેડ પણ થોડા વપરાતા નથી. માટીનાં વાસણ શૂદ્ધાદિના સ્પર્શથી અલડાય, પણ ચીનાઈ માટીના ખાલામાં મુસલમાનાદિને ચાહ પીવા આપી હોય, તોપણ તે અલડાતો નથી ! કંઈ ગ્રાણુ જાય તોપણ ચાવની ભાષા ન બોલવી, એવું મત ધરાવનારાના વંશજો ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓ લખે છે, અને નહોતાં, જમતાં અને દેવમંદીરે વાતો કરતાં પણ તે બોલે છે. હિંદુઓ ઓલિયાપીરની બાધા રાખે છે, તાજાના સરઘસ વખતે પાણીની પખાલો ઢાળાવે છે, અને છોકરાને ફકીરી લેવડાવે છે ! મુસલમાનો પણ મરઝીનો રોગ ચાલે છે, ત્યારે હિંદુઓની સાથે માતાની ઉન્નતીએ ગામ બહાર જાય છે ! પારસીઓમાં તો હિંદુઓના ઘણા આચાર વિચાર ચાલે છે, માટે તે વિષે કહેવાની અગત્ય નથી.

મકરણ ૭ મું.

બ્રાતૃભાવ.

જ્યાં સંપ છે, ત્યાં જંપ છે; જ્યાં પ્રીતિ છે, ત્યાં આનંદ છે; જ્યાં શાન્તિ છે, ત્યાં સુખ છે; માટે દરેક વ્યક્તિએ, સમાજે, અને પ્રજાએ અણુબનાવ, અપ્રીતિ અને કલેશ કંકાસને તજવાં જોઈએ. ઘરમાં અને પડોસમાં કોઈનો હાથ અડે, તો કોઈનો પગ અડે, એવા બનાવ વારેવારે બન્યા કરે છે. કોઈ અબાણુતાં વાંકમાં આવી .

જાય છે, અને કેાઈ નિષ્કાળજી શુનોહ કરે છે. એ બીણી લેગાં યાય, તો તે ખખડે છે. માણસ ભૂલથી ભરેલું છે. લેગાં રહેનાર ખીબની ભૂલ ને વાંકજ ભેયા કરે કે વારેવારે તેનાં છિદ્ર ખોળવા તૈયાર થાય, તો સંસાર રૂડી રીતે ચાલી શકેજ નહીં. ઘણી વાર આંખ આડા કાન કરવા પડે છે. ઘણી વાર ધરછોડ કરવાની જરૂર પડે છે. ઘણી વાર ખમી ખાવાની ને માફ કરવાની અગત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મોઢું પેટ રાખ્યા વિના સંસાર નહી શકે નહીં. જાને ખાણુનો તપાસ કયાં વગર માણસો ઘણી વાર વિના કારણુ વઢી મરે છે. એક તરફી વિચાર ઘણી વાર ભૂલભરેલા છેવટે જણાય છે. એક ખાણુનું સાંભળવાથી ઘણી વાર પક્ષપાત કે અન્યાય થાય છે.

ઇશ્વરને ત્યાં સ્ત્રી ને પુરૂષ શિવાય ખીજી જાત નથી. તેને ત્યાં નાતો, જાતો કે પ્રજાઓ વચ્ચે ભિન્નભાવ નથી. સર્વ મનુષ્ય તેનાં એટલે એક મહાપિતાનાં છોકરાં છે, માટે તેઓ એક ખીબ સાથે ભાઈ બહેનનો સંબંધ ધરાવે છે; અને એટલા માટેજ મહા પુરૂષો અને શાસ્ત્રો મનુષ્યમાં બ્રાતૃભાવ અને ભગિનીભાવ રાખવાનો બોધ કરે છે. પરંતુ મનુષ્ય એવા બોધની પરવા ન કરતાં ઉલટેજ માગે જાય છે, તેથી તેમને પોતાને સોસલું પડે છે, અને તે પોતાના બનાવનાર પરમ કૃપાળુ પિતાને નાખુશ કરે છે. એક પ્રજા ખીજી પ્રજા સાથે દુશ્મનાવટ રાખે છે. ભેરાવર પ્રજા નળખી પ્રજાને ભેર કરવા સારૂ ખુનરેજી ચલાવે છે. ધર્મના કારણથી પ્રજાઓમાં કતલ ચાલે છે. વેપારની ચડંસાચડસી માટે પ્રજાઓમાં ઝેરનાં ખીજ વવાય છે. “ જર, ભેર ને જમીન ” માટે કયી પ્રજાઓ લઢી મોઢી નથી ? ખીજી પ્રજાનો ઘણુ જલદી કેમ નીકળે, તેવા ઉપાય યોજવામાં માણસો પોતાની સર્વ અક્કલ ખરચી નાખે છે. જંગલી કે ઓછી ભેરાવર પ્રજાને ખસેડી, સુધરેલી ને બળવાન પ્રજા તેના હેશમાં જઈ વસે છે, અને તેને શુભામગિરીમાં નાખે છે, કિંવા અનેક જાતની આપત્તિથી કે ખુનરેજીથી તેનો વિનાશ થાય છે, એકજ પ્રજા લઈએ, તો તેમાં પણ માંહોમાંહે કટાકટી ચાલે-

છે. પાંડવ 'કૌરવો' ભાઈઓ છતાં, તેઓએ સાંમસાંમ રણજંગ મચાવ્યો, અને દેશને ખરાબ કર્યો. રજપૂતો માંહોમાંહી લડવા લાગ્યા, અને તેમના કુસંપથી મુસલમાન લોક ક્ષાવી શક્યા. બેની લડાઈમાં ત્રીજાનું હુમ્મશ કાવેછે. કુસંપનું પરિણામ દુઃખદાયક ની-પજવું જ નોંધવું. હિંદુસ્તાન દેશ એવડો મોટો, ને વસ્તીથી આ-ખાદ છે, કે તેને એક ખંડ કહી શકાય. તેમાં વસનારી પ્રજાઓ અનેક જાતની છે, અને તે પોતાને એક બીજાથી નોખી સમજેછે. હિંદુસ્તાનનો દરેક પ્રાંત એ જાણે સ્વતંત્ર દેશ હોય, અને તેમાં વસનારી પ્રજા જાણે બીજા પ્રાંતોની પ્રજાથી કેવળ જૂદી હોય, એમ લોકો સમજેછે. ગુજરાતી દક્ષણીને જૂદા ગણેછે, અને દક્ષણી બંગાળીને જૂદા સમજેછે. તેઓ પોતાને કહેવડાવેછે હિંદુ, પણ હિંદુ તરીકે તેમનામાં એકપણ નથી. ધર્મની ખાખત લઈએ, તો વળી એકજ પ્રાંતની પ્રજામાં અનેક લેહ પડેછે, અને દરેક પંથ વાળા ધર્મની ખાખતમાં બીજા સાથે લડવા ઉભા થાયછે. નાતો લઈએ, તો સેંકડો હજારો નાતોવાળા એક બીજાને પરાયા સમજે છે. આવી સ્થિતિમાં ભાઈચારોનો સંબંધ કેમ રહી શકે ?

એક મારા દક્ષણી મિત્રે કહ્યું, કે તમારામાં નામની પાછળ “ભાઈ” લગાડવાનો, અને સૌને “ભાઈ” કહેવાનો ચાલ છે, તે-પણ સાચું છે; કેમકે એથી બ્રાતૃભાવ-ભાઈચારાનું જાન થાયછે. વાત ખરી છે, પરંતુ એથી ભાઈચારાનું જાન થવા વિષે માત્ર અંદે-શો છે. નાતમાં શાક ફાળ સાફ અમારા ભાઈઓ લઢી મરેછે, અને બ્રાંતસુ જમીનની તકરારમાં ડાંગો ઉછાળેછે. એક જાતનો અધિ-કારી હોય, તે પોતાની જાતનાનેજ નોકર રાખે, અને પરનાતવા-જાને પેસવા પણ ન દે. કંઈ ભણું-કરવાનું હોય, તો પક્ષાપક્ષી કરી પ્રથમ પોતાની નાતનું, અને પછી બીજું નાતવાળાનું કરે. જોઈ લ્યો અમારો બ્રાતૃભાવ અને જોઈ લ્યો અમારો સંપ !

દક્ષણીઓ લાગ આવે તો ગુજરાતીઓનો પગ ઢાપે, અને ગુજરાતીનો લાગ આવે તો દક્ષણીનો પગ ટાળે. બંન્નાં નાગરનું જોર

ત્યાં વાણીઆ રખડે, અને જ્યાં વાણીઆનું જોર ત્યાં નાગર રખડે. જ્યાં ક્ષત્રી બળવાન ત્યાં બીજાઓ ખાંડ ખાય, ને જ્યાં પટેલોનું ચાલે, ત્યાં બ્રાહ્મણ વાણીઆનો પગપેસારો ન થાય. આવી રીતે જ્યાં નાતો ને પ્રજાઓ પક્ષપાતી કે સ્વાર્થી બને, ત્યાં સંપત્તિ ને બ્રાતૃભાવની આશા કેમ રખાય ?

કેળવાએલા ને સુધરેલા મનુષ્યો તરફ નજર કરીશું, તો તેમાં બે જણુ લાગ્યેજ એક મતના જોવામાં આવશે. ધાર્મિક, રાજકીય, કે સાંસારીક બાબતમાં તેઓ લિન્ન લિન્ન મત ધરાવી પોતપોતાનો જુડો જુદો રાખેછે, અને એક બીજા સાથે લઠી મરે છે. સમજી લોકો જ્યાં સંપ કરી શકતા નથી, ત્યાં અણુસમજીની શી વાત કરવી ? કહેણું ગમે તેટલું ખર્ચ ને સાચું હોય, પણ અમુક ઇસમે કહ્યું, માટે તેને તોડી પાડવા યત્ન બીજા કરે છે. અમુક વિદ્વાનના મતમાં ભળવાથી આપણને શું માન મળવાનું, એમ સમજી દરેક વિદ્વાન પોતાનો જુદો વાડો વાળવા યત્ન કરેછે. સંપ અથવા એકથ કરવા માટે વિદ્વાનો લાંબાં લાપણો કરેછે, પણ તેઓ પોતેજ વખતે કુસંપનું બી રાખવા તૈયાર થાયછે.

અત્યંતની ગણના હિંદુઓમાં થાયછે. તેમાંના ઘણાક તો શૂદ્ર પણ નથી, પરંતુ અધમ કર્મે કરીને તેઓ અધમ પદીને પામ્યાછે. હિંદુ તરીકે તેઓ પણ આપણા લાઈ છે. એમ કોઈ કહે, તો તેને બીજા હશી કાઢશે, ને બેવકુફ બનાવશે. કદાચ ધર્મના કારણે આપણે તેનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, તો તે વાત જુદી છે; પરંતુ તેમને તુચ્છકાર કરવાની અને દાબી દેવાની શી જરૂર છે ? દંતકથા છે, કે સિદ્ધરાજના વખતમાં ઢોઝાઓને કોટે કોડિયાં અને કમ્મરે લટકતાં ઝાંખરાં ખાંધવાં પડતાં, તે એટલા માટે કે તેને શૂકનું પડે, તો કોડિયામાં શૂકે અને જમીન ઉપર તેનાં અપવિત્ર પગલાં પડે, તે ઝાંખરા વડે ભુંસાઈ જાય ! લંગડીનું મોં જોવાથી અશુભ થાયછે, અને તેનો જોણો પડવાથી અપવિત્ર થાયછે. જમતી વખતે જોળગાણા વિષે કંઈ કહેણું પડે, તો જાણે તેના નામોઆરથી અભડાણું પડશે, એમ સમજી તેને બહાર-વચ્ચે કે

નનામો કહેવામાં આવે છે । જો કે તેઓ ધર્મ હિંદુ છે, અને હિંદુ દેવદેવીઓના ઉપાસક છે, તોપણ તેમને દેવદર્શનનો અધિકાર નથી. દેવ પણ કદાચ તેમને જોઈને અભડાતા હશે । દેહ ચમાર પણ સદાચરણથી ને ભક્તિથી સદ્ગતિને પામે છે, અને તેને માટે લોકો રાહીદાસ વગેરેનાં દયાંત પણુ આપે છે. તેમ છતાં તેમને મ્હેંચ કે પશુ કરતાં પણ અધમ ગણવામાં આવે છે. મરેઠી રાજાઓ ઉદાર દિલથી મહાર આદિને લશ્કરી નોકરીમાં રાખતા હતા, પરંતુ તેની નકલ ખીજા રાજાઓ કરતા નહીં. અંત્યજની ઉન્નતિ માટે ગાયકવાડ જેવા કોઈકજ દેશી રાજ્ય તરફથી ઉપાય લેવામાં આવે છે. અંત્યજની વસ્તી એટલી મોટી છે, કે તે કદાચ હિંદુઓની કુલ વસ્તીનો પાંચમો ભાગ થાય. હિંદુ પ્રજાના ચલ-નવલનમાં આટલી મોટી વસ્તી કંઈ પણ ભાગ ન લઈ શકે, અને નકામી પડી રહે, એ સમગ્ર પ્રજાને ખોટતું કારણ થાય છે. અંત્યજને આપણે અડીએ નહીં, આપણા કુવાતું પાણી કાઢવા ન દઈએ અને ઉંચેથી પણ તેમના પાત્રમાં પાણી સરખું રેડીએ નહીં. પરંતુ જે અંત્યજ વિશ્વાશી થાય છે, તે આપણને અડી શકે છે, અને આપણે કુવેથી પાણી ભરી શકે છે. હિંદુ ધર્મ માનતાં જેઓ અપવિત્ર ગણાય, તે અન્ય ધર્મ માનવાથી પવિત્ર થઈ જાય, એ શું કહેવાય ?

શૂદ્રની વાત લઈએ, તો તેઓ આ દેશના અસલી વતનીઓ કે અનાથ છતાં આર્યોએ ચાર વર્ણમાં તેમની ગણના કરી છે. તેમની પાસેથી આર્યો સર્વ હલકાં કામ લેતા. તેમને વેદ શિવાય ખીજા અભ્યાસની છૂટ હતી. લઢાઈ વગેરે પ્રસંગે તેઓ કામ લાગતા. તેમાંથી કોઈ દિવસ પણ થઈ શકતો. પરંતુ કાળે કરીને તેમની સ્થિતિ હલકી થતી ગઈ. મનુના વળતમાં તેઓ અંત્યજ જેવા ગણાતા હશે, એમ લાગે છે. કેમકે મનુએ કહ્યું છે, કે “ પ્રાદ્યણુ જે આસન ઉપર બેઠેલો હોય, તે આસન ઉપર શૂદ્ર બેસે તો તેના કુલા ઉપર તપાવેલા લોહાનો હામ દઈને તેને હલ પાર કરવો, અથવા તેના કુલા કાપી નાખવા. ” હાલ દિવસ અને શૂદ્ર બેળસેળ

થઈ ગયાછે. ખરા શૂદ્ર કદાચ કાળીપરજના અને કુંગરો, ઉપર દિલ્લેથી અલગ રહેલા એવા લોકો છે. કોળી લીલ આદિ જેઓ શૂદ્રમાં ગણાયછે, તેનો ચોટો ભાગ સંકર ભાતિ છે. કાળીપરજના અને બીજા લોકો જેઓ શૂદ્ર ગણાય છે, તેમને અધમ ગણીને ધિષ્ઠારવા નથી જોઈતા. તેમની ઉન્નતિને માટે ઈલાજ લેવાની જરૂર છે. તેમની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં ઘણી મોટી છે, અને તે સુધરે તો અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. આર્યોના સહવાસમાં રહેનારા શૂદ્રો અને અંત્યજ લોકો આર્યો કરતાં બુદ્ધિમાં ઉતરે એમ નથી, એવી મારી ખાત્રી થઈછે. અધમ ધંધાને લીધે અને સારા સંસ્કાર વગર, તેઓ હલકા લાગેછે. જો તેમને વિદ્યાદાન આપવામાં આવે, તો તે ચઢતી જતોની ઞરોળરી કરી શકે, એમ છે. કેટલાક ગ્રાહ્યો, વાણીઆ આદિને શૂદ્ર કહે છે (પોતાને ખોલતાં ન આવડવાથી તેમને સૌદર કહેછે, એથી તેમનું 'પોતાનું' ગ્રહસ્ત્ર જણાઈ આવેછે), અને પીરસતી વળતે તેઓ ઉંચેથી એવી રીતે નાખેછે, કે જમનારનું બાહુ ખરાબ થાય; અને કોઈ વાર તો તેમ પણ ન પીરસતાં બીજાં પતરાળાં પડીઆમાં પીરસેછે. વાણીઆ વગેરેની વૈશ્યમાં ગણના છતાં, કદાચ તેઓ દિવજના આચાર આચરતા નથી, કે જનોઈ રાખતા નથી, માટે જો તેમને શૂદ્ર કહી હલકા ગણવામાં આવતા હોય, તો ગ્રાહ્યોજ કયાં પોતાના આચાર આચરે છે ? ગ્રાહ્યોને ન છાજે એવા તેઓ ધંધા કરેછે, ને આચરણ આચરેછે. માત્ર તેમની કોટે જનોઈ હોયછે, એ વાત ખરી; પણ જનોઈ તો બીજા ઘણાએ લોકો રાખેછે. જ્ઞાતિ કર્મ કરીને પડીછે, તેથી હાલનાં કર્મ અને આચરણ તપાસીએ, તો ગ્રાહ્યોથી માંડીને આર્યોના ત્રણે વર્ગ શૂદ્રમાં ખપે એમ છે. ગમે તેમ હોય, પણ હિંદુઓએ જ્ઞાતિ વગેરેનો અહંકાર ધરી એક બીજાથી અતડા રહેવું, કે એક બીજા સાથે વેર રાખવું નથી જોઈતું.

પોતાના દેશે જેને જન્મ આપ્યો, અથવા જેમણે તે દેશને પોતાનો કરી માન્યો, તે સર્વ આપણા ભાઈઓ છે, એ સમજ તે દેશની પ્રજામાં અવશ્ય હોવી જોઈએ. એ શિવાય તે દેશની પ્રજાનું

એકપણું રહેતું નથી, અને માહોમાંહે ઝગડા બબેડાનું કારણ ઉત્પન્ન થાયછે. આપણા દેશમાં પરકીય પ્રબલનો મોટો ભાગ મુસલમાન છે. તેઓની સંખ્યા પાંચ કરોડ ઉપર છે. તેઓ સેંકડો વર્ષથી પોતાના દેશ તથા આ દેશના વતની થઈને રહેલા છે. તેમનો મોટો ભાગ વટલેલા હિંદુઓ છે. મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ તેવામાં, અને ઝનુની બાદશાહો કે સરદારોના વખતમાં, હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભારે વેર ચાલતું. પરંતુ કાળે કરીને તે વેર નાશ પામ્યું, અને હિંદુ મુસલમાનો હળીમળીને રહેવા લાગ્યા. તેઓ એક બીજાના ધર્મને અને રીતભાતને માન આપવા લાગ્યા. એક બીજાના પાડોશમાં રહેતા છતાં પણ કલ્યાણ કકાસ તેમનામાં થતા નહી. મુસલમાને હિંદુઓને કાફર કહેવાનું, અને હિંદુઓ મુસલમાનોને મલેન્છ કહેવાનું વિસરી ગયા. ઉલટા રામ ને રહેમાન એકજ છે, એમ કહી ધર્મનું સમાધાન કરતા, અને મુસલમાન હિંદુ દેવદેવીઓની, અને હિંદુ મુસલમાન પીર ઓલિયાની બાધા આળસી રાખતા. પરંતુ થોડાક વખતથી તેઓ કોઈ કોઈ ઠેકાણે ટંટા ફિસાદમાં પડવા લાગ્યાછે મસીદ આગળ વાલ્લ વગાડવાથી હિંદુઓ ઉપર મુસલમાન હુમલો કરેછે, કે હિંદુના કોઈ ધર્માચરણમાં આડે આવવાથી તેઓ મુસલમાન સાથે ઝગડો મચાવે છે. આવા બનાવ બને કોમને હિતકારક નથી. તેમણે માહોમાંહેની તકરારો સમજીતથી પતાવી દેવી ઘટેછે. ધગ્લાંડના મહાપ્રતાપી અને ન્યાયી રાજ્યની છાયા તળે બને કોમ એકજ દેશમાં વસનારી છે, તેથી એકજ પ્રબલ તરીકે અને એકજ દેશના વાસી તરીકે તેમનામાં ભાઈચારાનો સંબંધ અવશ્ય હોવો જોઈએ. તેમની ફાટકુટ બનેને નુકસાન કરનારી છે.

હિંદુસ્તાનને જન્મભૂમિ માની લઈને તેમાં હુમેશને માટે વસનારી બીજી કોમ પારસીઓની છે. તેમના વિષે પાછળ કેટલુંક કહેવામાં આવ્યું છે. તેમની રીતભાત અને ધર્મ હિંદુઓને વધારે મળતાં આવેછે. તેઓ હિંદુઓની સાથે સંપર્સ પીને રહેછે, અને ભાઈચારાનો સંબંધ વિશેષ ધરાવેછે. તેમની અને મુસલમાનોની

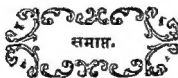
વચ્ચે કેટલીક વાર બપોરો ઉત્પન્ન થાયછે, પરંતુ તેથી બંનેએ અલગ રહેવું ઘટેછે. ધર્મ જૂદા છતાં પણ લોકો ધારે તો એક બીજા સાથે સંપર્ક રહી શકે અને એવા સંપર્ક પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે.

આ દેશમાં યુરોપના લોક આવ્યા પછી એક નવત ઉત્પન્ન થયુંછે, જે યુરોપીયન અથવા હાઈકાસ્ટના નામથી ઓળખાયછે. એ લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળેછે; અને સાહેબ લોકનો પોપાક પહેરેછે. એમની સંખ્યા મોટી છે અને તે દિવસે દિવસે વધતી જાયછે. તેમનો ઘણાખરો ભાગ દેશીઓથી અલગ રહેછે, અને જાણે શુદ્ધ યુરોપી હોય, એવો ડાળ રાખેછે; પરંતુ આ દેશના વતની તરીકે તેમણે દેશીઓ લેગા લગવું જોઈએ. દેશના સુખ દુઃખમાં તેમને ભાગ લેવો પડશે, એ વાત તેમણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તેમ દેશી લોકોએ પણ તેમની સાથે હળીમળીને રહેવું જોઈએ.

ખ્રિસ્તી થએલા હિંદુઓની સંખ્યા ઘણી છે, અને તેમાં કિન પરકિન વધારો થતો જાયછે. એમાંના કેટલાક લોકો હિંદુઓથી અલગ રહેવા માગેછે; વખતે હિંદુઓની સામે થઈ તેમને હરકત કરવા ઉભા થાયછે. એથી ઉલટું, હિંદુઓ તેમને હલકા ગણેછે, કે તેમના ઉપર દ્વેષ રાખેછે. પરંતુ એવો કુસંપ બંનેને હાનિકારક છે. વ્યક્તિઓ ધર્મ ગમે તે પાળે, તેની દરકાર બીજાએ રાખવી નથી જોઈતી. ત્યાં સામાન્ય હિંતની વાત આવે, ત્યાં ધર્માદિના તક્ષાવત બાબતે મૂકી એક બીજાને સહાય થવાની જરૂર છે. ઘણાં કાર્ય એવાં કરવાનાં હોયછે, કે જેમાં ધર્મની આડ નડતી નથી. સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનું મત ધરાવનારા હિંદુઓ ધર્મને માટે બીજા લોકો સાથે લડી મરે, તે સાડું નથી. જે મહાન રાજ્ય ધર્મની બાબતમાં હાથ ધાલતું નથી, તે રાજ્યમાં લોકોને મનપસંદ ધર્મ પાળવાની છૂટ મળેછે. જે પ્રતાપી રાજ્ય પ્રજાને સુખી ને આબાદ કરવા ઇચ્છેછે, તે પ્રતાપી રાજ્યમાં જૂદી જૂદી કેમો એક બીજાની સાથે બપોરો ન કરતાં, સુખ અને આબાદીનાં સાધન મેળવવા માટે

એકત્ર થઈ મથન કરે, તે રાજ્યને રૂચીકર અને 'પોતાને સુખકર એવાં કાર્ય' કરેછે, એમ સમજવું. જે બળવાન રાજ્ય પ્રજામાં શાન્તિ ચાહેછે, તે બળવાન રાજ્યને જૂદી જૂદી કોમોના અગડા નાપસંદ પડે, એ દેખીતું છે. અને જે ન્યાયી રાજ્ય પોતાના તાબાના જૂદા જૂદા દેશોની પ્રજાને સરખી ગણવા, અને ન્યાય આપવા ચાહેછે, તે ન્યાયી રાજ્યમાં જૂદી જૂદી કોમો એક બીજાને અન્યાય આપે, અને એકસંપ થઈ પોતાનાં આચરણ તથા ઉન્નતિ વડે બીજા દેશોની પ્રજાઓ સાથે સરખાપણું બતાવવાને લાયક ન થાય, તે તેવા ન્યાયી રાજ્યને પસંદ ન પડે, એ સ્પષ્ટ છે.

વાંચનાર ! મારું કથન અહીં પૂરું થાયછે. મેં કદાચ તમને રૂચે નહીં, એવું કોઈ સ્થળે લખ્યું હશે, કદાચ કોઈ ઠેકાણે તમને કડવાં વેણ કદાં હશે, કદાચિત કોઈ ઠામે કથેલું તમને વિચિત્ર કે વિપરીત લાગશે, અને કદી કોઈ જગાએ મતભેદ ભરેલું લખાણ પણ કંઈ હશે; પરંતુ જે સારા હેતુથી મેં લખ્યું છે, તે હેતુ ધ્યાનમાં રાખી સંસારની ઉન્નતિ માટે તમે કંઈ પણ કાર્ય કરવા તત્પર થશો, તો મારી મહેનત સફળ થઈ એમ હું સમજીશ.

કાંઠાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧ નાત સુધારો (મળતી નથી)	૧૦-૨-૦૦
૨ નીતિ અને લૌકિક ધર્મ (મળતી નથી)	૦-૨-૦૦
૩ નીતિ ધર્મ....	૦-૩-૩૦
૪ પાણીપત અથવા કુરુક્ષેત્ર	૦-૪-૦૦
૫ દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ભાગ ૧...	૦-૪-૦૦
૬ એજન ભાગ ૨...	૦-૬-૦૦
૭ મહીસુરની મુસાફરી	૦-૪-૦૦
૮ ભૂતળવિદ્યા	૦-૫-૦૦
૯ બે બેઠેનો	૦-૮-૦૦
૧૦ અ ધેરી નગરીનો ગર્વવસેન	૦-૧૨-૦૦
૧૧ સંસાર સુધારો	૨-૪-૦૦
૧૨ કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧	૨-૬-૦૦
૧૩ એજન ભાગ ૨	૨-૦-૦૦
૧૪ લઘુ વ્યાકરણ	}	વડોદરાના કેળવણી ખાતાની માલકી.		
૧૫ મોટું વ્યાકરણ				
૧૬ અંગ્રજી ભાગ ૧	}	અ એલ રામચંદ્રના કેળવણી ખાતા માટે લા. ઇ. અને ડ. ઇ. મળીને લખેલાં.		
૧૭ અંગ્રજી ભાગ ૨				
૧૮ લેખ પદ્ધતિ	}	અ એલ રામચંદ્રના કેળવણી ખાતા માટે લા. ઇ. અને ડ. ઇ. મળીને લખેલાં.		
૧૯ નામાની પદ્ધતિ				
૨૦ આજ્ઞાજ્ઞાન-માળા પુસ્તક ૧	}	વડોદરા કેળવણી ખાતાની માલકી.		
૨૧ " પુસ્તક ૨				
૨૨ " પુસ્તક ૩				
૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છંદો અંકો (ના. પૂ. મુને ઇ. ઇ. દીક્ષા સાહે પ્રસિદ્ધકર્તા.)				
૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (લાલ બંધ છે)	એજન.			
૨૫ થી પદ પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ૩૫ અંકો.	એજન. માલકી કમીટીની.			
૨૬ રાણી રૂપકુંડરી. પ્રસિદ્ધ કર્તા ખુસાલદાસ ગોકળદાસ અમદાવાદ.				
૨૭ શ્રી નતિનાં કર્તવ્ય. વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.				
૨૮ કન્યા વાચનમાળા ભાગ ૧	}	મુંબાઈના કેળવણી ખાતાની માલકી.		
૨૯ એજન ભાગ ૨				
૩૦ એજન ભાગ ૩				

૧૫ સાલજીસુત કલ્પવૃત્ત સામાયજી ગ્ર. ૧. સોસાઈટી વરદ્ધી

૧૬ ટચુકી સો પાતો	૧—૪—૦
૧૭ „ બીજી „	૧—૪—૦
૧૮ „ ત્રીજી „	૧—૪—૦
૧૯ કેવળપુરીની કવિતા	૩—૦—૦
૨૦ વિશ્વની વિચિત્રતા	૦—૫—૦

ટીપ્પણી—પહેલાં ૧૩ અને પાછલાં ૭ પુસ્તકોમાં કર્ણ વરદ્ધી અને જીન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની કાલબાદેવી સેડ મુંબાઈ વરદ્ધી મળશે. ભૂતલ વિદ્યા ૧૭૦૬૧૧ તથા અંગ્રેજી રાજ્યની સામાજિકમાં ચામે છે.

१५५७

संसार सुधारो.